

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमान्य—

काशीसंस्कृतसीरीजपुस्तकमालायाः

१८

वेदान्तविभागे (४) चतुर्थःपुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीकृत सारसंग्रहाख्य
व्याख्यासमलङ्कृतम् ।

तस्यायं प्रथमाध्यायरूपः ।

प्रथमो भागः ।

वज्र इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा
सशोधितम् ।

वाराणस्याम्—

सेठ श्रीहरिदास गुप्त पुत्रेण

चौखवासंस्कृतसीरीज काशीसंस्कृतसीरीजवाचनेक पुस्तक प्रकाशकेन
सेठ जगन्नाथदानगुप्तनहरोसेने स्वकीये 'विद्याविज्ञान' यन्त्रालये मुद्रितम् ।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाष्य भाष्य पुस्तकों के मित्रों का पता—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमदीरलेन,
बनारस सिटी ।

KASHI-SANSKRIT-SERIES;
(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ.)

18

Vedanta Section No 4.

SANKSHEPA-SARIRAKA

BY

SARVAJNATMA-MUNI,

with a Gloss Called Sarsangaraha

BY

SRI MADHUSUDAN SARASVĀTI.

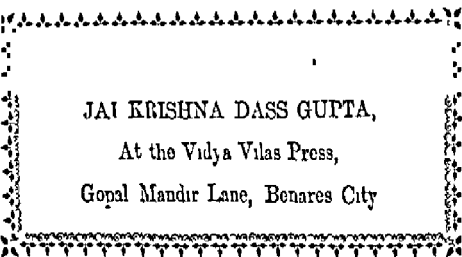
1st Adhyaya Vol. 1

Edited by

BHAU SASTRI VAJHE.

BENARFS

Printed Published & sold by
JAI KRISHNA DAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
Gopal-Mandir-Lane.

A decorative border with a repeating floral motif surrounds the text.

JAI KRISHNA DASS GUPTA,
At the Vidyā Vilas Press,
Gopal Mandir Lane, Benares City

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशरीरकप्रथमाध्यायस्य विषयानुक्रमणिका ।

मङ्गलाचरणम्	१
ग्रन्थारम्भप्रयोजनम्	१७
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	१९
अज्ञाननिरूपणम्	२५
आत्मनः सुखरूपत्वनिरूपणम्	२९
सकारणाध्यासनिरूपणम्	३५
ब्रह्मणो विचारकर्तव्यत्वनिरूपणम्	६१
अधिकारिनिरूपणम्	६७
शिष्यप्रश्नगुरुरूपदेशनिरूपणम्	८५
षान्यार्थविरोधपरिहारनिरूपणम्	८९
वेदांतानां सिद्धवस्तुबोधकत्वाक्षेपः	९७
आत्मनि अज्ञानाभावेन प्रमाणानामप्रवृत्तिः	९९
प्रमात्रादेः कल्पितत्वेन ब्रह्मणि प्रमाणासंभवः	१०१
शब्दस्यापरोक्षबोधकत्वानुपपत्तिः	१०३
ब्रह्माधिष्ठाऽनिवर्तकत्वेन वेदांतप्रामाण्यदूषणम्	१०५
अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिरप्यामाष्योपसंहारश्च	१०७
कार्यान्वयान्वयिनि व्युत्पत्तिः	१०९
मतभेदेन कार्यलक्षणम्	१११
कार्यशेषे वेदांतप्रामाण्योपपादनम्	११३
कार्ये मतभेदेन लिङ्गादीनां शक्तिग्रहोपपादनम्	११५
कार्ये लिङ्गादीनां शक्त्युपपादनम्	११७
पूर्वपक्षोपसंहारः	११९
अखण्डवान्यार्थोपपादनम्	१२१
सोऽयमित्यादेरखण्डवार्थत्वोपपादनम्	१२३
तत्त्वमस्यादेरखण्डवार्थत्वोपपादनम्	१२५

लक्षणत्रैविध्योपपादनम्	१२७
वेदे लक्षणात्रैविध्योदाहरणम्	१२९
जहदजहल्लक्षणयाऽण्डार्थत्वोपपादनम्	१३१
संपदलक्षणोपपादनम्	१३३
विरोधापनोदार्थमपि संपदलक्षणा	१३५
जहल्लक्षणयाऽण्डार्थत्वम्	१३७
लक्षणागौण्योर्भेदोपपादनम्	१३९
नित्यत्वादीनां न ब्रह्मरूपत्वमिति मतभेदः	१४१
अरुणान्वायेन पञ्चादन्योन्यसंबंधः	१४३
सत्यज्ञानानन्दत्वादीनां त्रैविध्यम्	१४५
सत्यादिशब्दलक्षणनिर्णयः	१४७
सत्यादीनामत्यन्ताभेदः	१४९
सत्यादिपदे लक्षणान्तर-वृत्त्यन्तरप्रदर्शनम्	१५१
वेदांतानामण्डार्थप्रतिपादकत्वसाधनम्	१६१
निषेधवाक्यानामपि अण्डार्थत्वम्	१९३
वेदांतानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम्	२११
अज्ञानस्य भावरूपत्वम्	२३७
अनिषेधनीयचक्षुसाधनम्	२५९
वेदांतानां कार्यपरत्वनिरासः	२५३
निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः	२९९
ज्ञाने त्रिध्यसंभवनिरुणम्	३२७
सगुणवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः	३३६
वेदे तात्पर्यरूपनिरुणम्	३३९
वेदस्य सिद्धार्थनिष्ठे जैमिनीयचचनविरोधपरिहारः	३४१
जगत्कार्याल्लिगेन चेतनकारणानुमानम्	३५७
जगतः एकप्रकृतिकत्वसाधनम्	३६१
सामान्यतो लक्षणरूपकथनम्	३६९
विरोधतो लक्षणरूपकथनम्	३७१
प्रक्षणां जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः	३७२
समन्वयोपसंहारः	३९०

सटीकसंक्षेपशारीरकम् ।

अनृतजडविरोधि रूपमन्त-
 त्रयमलवन्धनदुःखनाविरुद्धम् ॥
 अतिनिक्कटगविक्रियं मुरारेः
 परमपदं प्रणयादभिष्टवीमि ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमदृश्यसुखं यद्ब्रह्म गत्वा गुरुं
 मत्वा रूपसमाधिभिर्मुनिवैरोत्साय साक्षात्कृतम् ॥
 जातं नन्दतपोवलात्तद्विलानन्दाय वृन्दावने
 तेषु त्रादयादिन्दुसुन्दरसुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

श्रीरामविश्वेश्वरमाषधानां

मण्ड्य पादाम्बुजपुण्यपांशुन् ॥
 तेषां मयावाददयस्मि योग्यः
 शिलाऽपि चैतन्यमलम्ब्य येष्यः ॥ २ ॥

पूर्वाचार्यवचो विचार्य नित्खिलं मत्संप्रदायाश्चक्षा
 हित्वोच्छृङ्खलमार्गमागमगिरां तात्पर्यपर्यामितः ॥
 विच्छिद्यार्थविभागतः प्रकरणान्युद्दिद्य तत्त्वं रहः
 कुर्वे संपत्तिं सारसंग्रहमिमं संक्षेपशारीरके ॥ ३ ॥

हित्वा हेयमुपादेयमुपादाय विचारतः ।

प्रायेण पूर्वटीकानामिदार्थः प्रकटीकृतः ॥ ४ ॥

विशेषाद्विश्ववेदस्य प्रत्यग्विष्णोश्च बुद्धयोः ।

व्याख्यानं श्रद्धयाऽलेखि गुरुणां तौ हि नो गुरु ॥ ५ ॥

तत्र श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्य तात्पर्यविषयीभूते मुमुक्षुजिज्ञास्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि बोधनीये मासङ्गिकमुमुक्षुवजिज्ञास्यसविशेष-ब्रह्मोपासनावाक्यानेकविधविचारविक्षिप्ततया दुरवबोधतामाकलय्य तद्विशेषपरित्यागेन मुमुक्षुजिज्ञास्यं निर्विशेषं ब्रह्म शास्त्रतात्पर्यविषयीभूतमनायासेन मुमुक्षुबोधाय संक्षेपशारीरकाख्येन श्लोकग्रन्थेनाविश्रकार करुणया श्रीसर्वज्ञात्माचार्यः । अत एव मुमुक्षुवजिज्ञास्यसविशेषब्रह्ममासङ्गिकविचारपरित्यागरूपसंक्षेपविशिष्टं निर्विशेषब्रह्मविचारान्मकं शारीरकशास्त्रमेवैतदिति संक्षेपशारीरकमिति समाख्याऽस्य युक्तैव । तत्राद्यं श्लोकचतुष्टयं श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्याद्यचतुःसूत्रीस्थानीयम् ।

तत्र हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मविद्याधिकारी शुद्धस्त्वंपदार्यो जिज्ञास्य-ब्रह्माभेदान्वययोग्यः प्रतिपादितः । तयोर्भेदे हि स्वनिष्ठकर्तृत्वाद्यध्यासरूपबन्धनिवृत्तिकामस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मणि जिज्ञासा न स्यात्, अन्यज्ञानादन्यत्राध्यासनिवृत्तेरनुपपत्तेः, तस्मात्तयोरनन्यत्वमेव ।

द्वितीये सूत्रे च जगत्कारणत्वपदर्शनव्याजेन तत्पदार्योऽपि शुद्धस्त्वंपदार्यभेदान्वययोग्यस्तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां प्रतिपादितः ।

चतुर्थसूत्रे च तयोरैक्यमैकान्तिरुं प्रतिपादितम् । एतावदेव शास्त्रस्य प्रमेयं स्त्वंपदार्यस्तत्पदार्योऽखण्डवाक्यार्थश्चेति ।

एतत्प्रमाणं तु तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यरूपं शास्त्रं, तद्योक्तं "शास्त्रयोनित्वात्" इति तृतीयसूत्रे । अत्रार्थक्रमस्य पाठक्रममाहलवत्त्वात्तृतीयचतुर्थसूत्रयोर्व्यथासौ द्रष्टव्यः । प्रमेये हि कथिते 'किमत्र प्रमाणम्' इति जिज्ञासायां प्रमाणं कथनीयं नान्यदा

इमास्तत्कालत्वात् । एतन्निर्दिष्टकर्मणैव त्वंपदार्थस्तत्पदार्थस्तद्वैषय
 चेति प्रमेयप्रतिपादनार्थास्त्वयः श्लोकाः । प्रमाणप्रतिपादनार्थस्तु च-
 तुर्यश्लोकः । एतावता हि शास्त्रस्य विषयपरयोजनमन्वन्थाः प्रति-
 पादिता भवन्ति । अतस्त्रहणोत्तरुत्त्वमेव हि विचारपुरःसराद्देहा-
 न्तराद्यप्रमाणाद्विज्ञानं प्रयोजनं शास्त्रस्य, एतदेवोपेयम् । उपाप-
 स्तु द्विविधो विषयस्त्वंपदार्थस्तत्पदार्थश्चेति । तस्य चाज्ञानः समा-
 धेयं वेदान्तप्रमाणविषयत्वम् । अज्ञातत्वमिध्याविज्ञातत्वाभ्यां वि-
 चारविषयत्वमिति विवेकः । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य
 पदार्थद्वेषरूपविषयकयनपुरःसरं वाक्यार्थरूपप्रयोजनकयन क्रमेण
 कृतम् । चतुर्थेन तु शास्त्रेण ममं तयोः सम्बन्धः प्रतिपादितः ।
 एतावता हि संक्षेपेण कृत्स्नशास्त्रार्थसमाप्तिः, परस्परविषयोः पर्य-
 वसानात् । तथा च श्रुतिः—“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति इ स्म यद्ब्रह्म-
 विदो वदन्ति परा चेवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो पञ्चवेदः” इत्या-
 दिना षड्ब्रह्मवेदचतुष्टयात्प्रकं शब्दब्रह्म अपरविद्याविषयत्वेन व्या-
 ख्याय, “अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” इत्यादिना परं ब्रह्म पर
 विद्याविषयं दर्शयति । स्मृतिश्च—“द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्द ब्रह्म
 परं च यद्” इत्यादि । उत्तरग्रन्थस्त्वर्थैश्च प्रपञ्च इति द्रष्टव्यम् ।
 सङ्ग्रहविचाराभ्यां शिष्यब्रह्मोत्तरग्रन्थोद्देश्यत्वात् । तत्र “मन्वं ज्ञानवन्तं
 ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगेण प्रथमः श्लोकः,
 “सर्वं देवतैस्तत” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगेण द्वितीय
 श्लोकः, “स एष इह प्रविष्ट एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादि
 श्रुत्यनुसारेण पुल्लिङ्गशब्दप्रयोगेण तृतीयः श्लोकः । एतेन सर्वेऽपि
 ब्रह्मप्रतिपादकाः शब्दा व्याख्याताः ।

अज्ञानार्थस्तु-सुरारेः जगदुपद्रवकारिसुरात्प्रसुरमहरणाज्जग
 त्पालायितुः श्रोत्रिणोर्जैव-कारणमायासत्त्वाद्यप्रतिस्मिच्चैतन्या
 तमनाऽन्तर्यामिणः परमं मायाकल्पितजगत्कारणत्वादिश्रुत्यन्वेन

सर्वोत्कृष्टं विम्बभूतं पदं स्वरूपम् । उपाधेः प्रतिविम्बपक्षपातित्वेन
 विम्बे स्वधर्माकल्पकत्वात् । विम्बेश्वरपक्षेऽज्ञानप्रतिविम्बितजीवचैत-
 न्यप्रतियोगितया विम्बत्वेन व्यवहियमाणस्य विष्णोः परमं पदं
 विम्बप्रतिविम्बकल्पनाशून्यं निरुपाधिस्वरूपम् । “विम्बे तपोनि-
 पतिते प्रतिविम्बके वा (अ० २ श्लो० १७६) इत्यादिनेश्वरस्य
 द्वैरूप्यं ब्रह्मति । परमत्वं चापरमत्वापादकोपाधिराहित्येन । पदत्वं
 चाविद्यातिरोधानापनयाय सर्वपदनीयत्वेन स्वरूपस्य द्रष्टव्यम् ।
 “तद्विष्णोः परमं पदम्” इति श्रुतेः । “तदेतत्पदनयिमस्य सर्वस्य
 यदयमात्मा” इति श्रुतेश्च । अत्र पृथगन्तप्रथमान्ताभ्यां तत्पदस्य
 वाच्यं लक्ष्यं च त्वंपदलक्ष्याभिन्नान्वययोग्यं दर्शितम् । अत्र च—

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः—॥ १ ॥

इतिस्मृतेः सर्वोपद्रवकारिमुद्राद्यसुरारित्येन भगवत्स्मरणरूपं
 मद्ब्रह्माचरन् तत्पदाभिष्टवलक्षणं मद्ब्रह्मान्तरमाचरति—अभिष्ट-
 धीमीति । अमितः स्तौमीत्यर्थः । ‘तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके’ इत्य-
 नेन विभाषयेदागमः ।

अत्र निर्विशेषब्रह्मणि गुणविशिष्टगुण्यभिधानलक्षणायास्स्तु-
 तेरसम्भवात्स्तवीपीति निदिध्यासनैनामितः प्रत्यगभिन्नतया आ-
 भीक्ष्येन वा तदेकाग्रोऽस्मीत्यर्थ इति केचित् ।

तत्स्तुतिरूपं तत्स्वरूपनिरूपणपरं ग्रन्थं करोमीत्यर्थ इत्यन्ये ।

“आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः” इति
 टीकोक्तैरकल्पितधर्मस्य काप्यनुपपत्तेः कल्पितसत्यत्वादिधर्मपुरस्कार-
 रेण गुणकथनरूपा स्तुतिर्मुख्यैव निर्गुणेऽपि ब्रह्मस्तुति सम्भवती-
 ति तु तत्त्वम् । अतोऽस्याने निदिध्यासनप्रतिज्ञा, ग्रन्थकरणा-
 रम्भप्रतिज्ञा, मुख्यशक्तिस्मभवे जघन्यशक्तिकल्पना च निरस्ता ।

एतादृशमगन्तव्यतां च तद्भक्तिरेवासाधारणं कारणमित्याह—प्र-
णयादिति । प्रणयः परा शीतिर्भक्तिरित्यर्था । सा हि स्वरसतः
परमानन्दरूपे परमात्मनि समुद्भसन्ती धारासन्ततिरुवा मनोवृत्ति-
र्भागवती भक्तिरित्युच्यते । तथा चाविघ्नेन सर्वशुद्धिज्ञानमाप्त्या-
दिद्वारेण परं निःश्रेयसं लभ्यते ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मानः इति श्रुतेः ।

“भजतां शीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तम्” इति स्पृतेः ।
“ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च”(यो० सू० पा० १
सू० २९) इति योगसूत्राच्च । निर्गुणेऽपि ब्रह्मणि भक्तिरूप-
पद्यत इति व्याख्यातं भगवद्गीतासु “चतुर्विधा भजन्ते माम्”
इत्यादिना । अविष्टे प्रकृत्यनयानपेक्षणाद्बुद्धिबहुदोषाच्च न
‘प्रकृतो नयः प्रणयः’ इति व्याख्यानमुपादेयम् । तत्र नि-
र्विशेषे वस्तुनि जगत्त्वेन जीवत्त्वेन परमेस्वरत्वेन च मातां
विक्रिपां निषेधति—अविक्रियामिति । जगति जन्माद्या वि-
क्रियाः, जीवे जाग्रदाद्याः, ईशे सृष्ट्याद्या विक्रिया मायया प्रसक्ताः
निर्विशेषे वस्तुनि सर्वथा न सम्भवन्तीति तदविक्रियम् । एतेन
सर्वविकारशून्यत्वात्मवेन्द्रियाग्राह्यताख्या मूर्खमता, सर्वोपाधिसं-
बन्धशून्यताख्या नित्यमुक्तता च दर्शिता । एवं सामान्यतः सर्व-
विक्रियाशून्यतासुवत्वा विशेषेणाप्याह—अनृतित्यादिना । अत्रा-
नृत्यविरोधे परमार्थसत्त्वमवाध्यम् । जडाविरोधि स्वप्रकाशं ज्ञान-
म् । रूपं सर्वानुस्यूतन्मात्रम् । अन्तर्ग्रहविरुद्धम् । अन्तर्नां दे-
शकालवस्तुपरिच्छेदानां यत् त्रयं तद्विरुद्धं, देशपरिच्छेदो हात्यन्ता-
भावस्तदभतियोगित्वेन विस्तु, कालपरिच्छेदो च भ्रंशमागभावो
तदभतियोगित्वेन नित्यम् । वस्तुपरिच्छेदस्यान्योऽन्याभावः तद-

प्रतिषेधित्वेनास्तितीयम् । एतेन मयश्चर्माणापनृतत्वजडत्वव्या-
 घृष्टरूपत्वाविभ्रुत्वानित्यत्वसाद्वितीयत्वानां व्यावृत्तिः सिद्धा । म-
 लवन्धनदुःखताविरुद्धम् इति जीवधर्माणां व्यावृत्तिः । मलः
 कर्तृत्वमोषत्वसागादिलेपोऽद्युद्धिः तद्विरुद्धं कर्तृत्वादिलेपशून्यं
 शुद्धं, वन्धन धर्माधर्मतःफलसम्बन्धस्ताद्विरुद्धं मुक्तं, दुःखतावि-
 रुद्ध परमानन्दरूपं न तु तदाश्रयः । नापि दुःखरूपस्तदाश्रयो
 वा । जीवो हि रागादिमलैर्धर्माधर्माविवन्धनेन सुखदुःखाश्रयत्वेन
 च प्रसिद्धः । अनित्यिकटम् इतीश्वराद्यावृत्तिः । वादिभिर्हि परा-
 श्रुयः परोक्ष एवेश्वरः कल्पितः । इत्थं स्वतनिकटं सासादपरोक्षं प्र-
 त्यगात्मस्वरूपमत्यव्यवहितमित्यर्थः । एतेन “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र-
 ह्म” “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाद्याम्” “मदेव सोम्येदमग्र
 आसीदिकमेवाद्वितीयम्” “नित्यं विभुं सर्वगतं सुमूढमम्” । “वि-
 मुक्तश्च विमुच्यते” “न वर्धते कर्मणा नो कर्मापान्” “शु-
 द्धमपावविद्धम्” “एष एव परम आनन्दः” “यत्सासादपरोक्षाद्ब्र-
 ह्म” “य आत्मा सर्वान्तरः” “अपमात्मा ब्रह्म” “न जायते म्रि-
 यते वा विपाश्चिद्” “निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवयुं निरञ्ज-
 नम्” इत्याद्याः श्रुतयोऽसत्यत्वादितत्तदुभ्रमापोहेनाखण्डमत्यग-
 मिदं ब्रह्म समुद्युनिष्ठास्यं प्रतिपादयन्ति, न तु सत्यत्वादिरूपे-
 ण, तस्य निर्विकल्पत्वेन सर्वधर्मानाधारत्वादिति प्रतिपादितं भव-
 ति । सर्वविशेषणानां समुच्चयपेक्षेन श्लोकेन वक्ष्यति—“नित्यः
 शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः” इत्यादिना । अत्र प्रथमं नगणद्वयवता पु-
 ष्पिनाश्रयणेन छन्दसाऽर्द्धममेन कविरीत्याऽपि मद्रलमान्वरितम् ।
 अकारादिपदचतुष्टयोपन्यासश्च श्लोकग्रन्थकरणकौशलमदर्शनाय ।
 प्रणवप्रथमाश्रयवोच्चारणेन मद्रत्यातिशयाय च । “अ इति ब्रह्म”
 “अकारो वै सर्वा वाक्” इति च श्रुतेः ॥ १ ॥

एव जिज्ञास्यब्रह्मदर्शनेन प्रथमसूत्रार्थो दर्शितोऽनः परं द्वि-

तीयसूत्रार्थः प्रदर्श्यते । पूर्वत्र जगद्धर्माणां जीवधर्माणामीश्वरध-
र्माणां चापवादो दर्शितः । स चाध्यारोपमन्तरेण न सम्भवति,
प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधादित्यादित्यभिप्रेत्याध्यारोपमाह—

स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्व-

जीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ॥

स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा

प्रत्यक्चित्तिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥ २ ॥

स्वाज्ञानेति । स्वस्य स्वस्मिन्पदज्ञानं स्वाश्रयविषयकम-
विद्यामायाशब्दतमनादिभावरूपमनिर्वाच्यमावरणविक्षेपशक्तिमद-
ज्ञानं तेनावरणशक्त्याऽऽत्मस्वरूपभानं तिरोधाय विक्षेपशक्त्या कल्पि-
तान्यध्यस्तानि यानि जगत्परमेश्वरत्वजीवत्वानि तैरनुयोगित्वेन
प्रतियोगित्वेन च तन्निमित्तो जीवजगद्भेदो, जीवपरमेश्वरभेदो,
जीवपरस्परभेदो, जगत्परस्परभेदो, जगत्परमेश्वरभेदश्चेति यः प-
ञ्चविधो भेदस्तेन च कलुषीकृतोऽकलुषोऽपि कलुषः कृतोऽध्यारो-
पितदोषेणासत्कल्पनामापादितो भूमा षाड्गुल्यं यस्य स तादृकलु-
षीकृतभूमा भावः सद्भावो यस्याः सा तथा । जगत् जडत्वात्स्वरू-
पेणैव कल्पितम्, जीवेश्वरौ तु चैतन्यरूपत्वात्स्वरूपेण सत्यौ, केव-
लमेकस्मिन्नेव चैतन्ये विम्बपतिविम्बादिभावेन जीवत्वमीश्वरत्वं
च कल्पितमिति बोधयितुं दूयोः प्रयोगः । चित्तेर्भावो न कलुषीकृ-
तः, सर्वभाक्कत्वेन सर्वदा प्रकाशमानत्वात्, किन्तु तच्चद्भेदकल्प-
नया तदपरिच्छिन्नत्वरूपो भूमैव कलुषीकृतः । पूर्णत्वेनाप्रकाशमा-
नत्वात् । तदुक्तं वार्तिके—

तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ।

अद्वारकितश्रुत्याते वारिराशेरिवोदकम् ॥ १ ॥ इति । भूम्नो

रोषीत्यादिना तदपवादो युक्त एव । भुवनैकयोऽनिरिति तट
 स्पलक्षणं, प्रत्यकाचिनिरिति स्वरूपलक्षणमिति विवेकः । एतेन
 मिथ्याप्रपञ्चापादानत्वेन तत्पदवाच्यनिरूपणात् “जन्माद्यस्य य-
 तः” (ब्र० सू० आ० १ पा० ६ सू० २) इति व्याख्यानम् ॥ २ ॥

एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च विषयमुक्त्वा मयोजनरूपनाय
 वाक्यार्थमाह—

प्रत्यक्प्रमाणकर्मसत्यपराकूप्रभेदं

प्रक्षीणकारणत्रिकारविभागमेकम् ॥

चैतन्यमात्रपरमार्थनिजस्वभावं

प्रत्यक्षमच्युतमहं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥३॥

प्रत्यागिति । प्रत्यक्षमिति त्वंपदार्थः । अच्युतमिति तत्प-
 दार्थः । एकमिति तयोरगौणमेक्यं वाक्यार्थः । तमहं श्रवणादि-
 परिपाकवशात् स्थितप्रज्ञो नित्यं सर्वदा प्रणतोऽस्मि देहेन्द्रि-
 यादिप्रतिभामावस्थायाम् प्रहीभावेन पूजयामि ।

ननु कथमेकत्वं मुख्यं, सत्यज्ञानाद्यपुनरुक्तानेकशब्दप्रतिपा-
 दत्वादित्यत आह—चैतन्येति । वाक्यार्थं भेदप्रतिभासेऽपि
 चैतन्यमात्रस्यैव परमार्थानौपाधिकस्वभावस्य लक्ष्यत्वात्तैकवाक्य-
 विरोध इत्यर्थः । चैतन्यमात्रमेव परमार्थोऽत्यन्तावाध्यः, परमा-
 नन्दरूपत्वेन परमप्रयोजनरूपो वा निजोऽनुपाधिकः स्वभावः
 स्वरूपं यस्य तमिच्छत्यर्थः । ननु जीवस्य कार्यकारणादिविभा-
 गवच्चैव सद्वितीपत्वादीश्वरस्य च परोक्षत्वेन पराक्त्वात्कथं तयो-
 रैक्यमिति तत्राह—प्रक्षीणोति । अस्त्येति च । प्रक्षीणः प्र-
 क्षानेन धाशितः प्रमादृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपः कारणविकारवि-
 भागो हेतुफलसन्तानो मायाऽऽकाशादिप्रपञ्चो वा यस्मिन्निर्वि-

भाग संसारदशायामपि परमार्थतो द्वैतरहितमित्यर्थः । एवमसत्यः
 सर्वथा वाणितः पराम्रूयेणाहामिति व्यपदेशानर्हत्वेन प्रथमप्राप्तेदो
 यस्मिंस्त साक्षादपरोक्षमित्यर्थः । प्रतीचोऽद्वितीयाच्युताभेदबोध-
 फलं प्रक्षीणोति । अच्युतस्यापरोक्षप्रत्यगभेदबोधफलम् असत्येति
 विवेकः । ननु प्रक्षीणकार्यकारणविभागस्य प्रमादृत्वादिशून्यस्य प्र-
 माणाभावादसिद्धिः । प्रमाणाभ्युपगमे च कार्यकारणविभागापत्ति-
 रित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्प्रमाणकमिति । प्रत्यक्स्वरूपमेव प्रमाणं
 यस्मिंस्त, स्वप्रकाशवैतन्यरूपतया स्वभिन्नमानानपेक्षं स्यत एव
 सिद्धमित्यर्थः । एतेनाखण्डवाक्यार्थकथनात् “तसु समन्वयात्” (ब्र०
 सू० आ० १ पा० १ सू० ४) इति व्याख्यातम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

एवं त्वंपदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति शास्त्रस्य प्रमेय-
 मुक्तम् । अधुना तत्प्रमाणं वेदान्तवाक्यं दर्शयितुं निखिलवेदाभि-
 मानिनी—शुद्धवैतना प्रथममिति—

औत्पत्तिकी शक्तिरशेषवस्तु-

प्रकाशने कार्यवशेन यस्याः ॥

विज्ञापते विश्वविवर्तहेतो-

र्नमामि तां वाचमंचिन्त्यशक्तिम् ॥ ४ ॥

औत्पत्तिकीति । “शास्त्रयोनित्वात्” (ब्र० सू० अ० १ पा० १
 सू० १) इति सूत्रे हि प्रथमेन वर्णकेन ब्रह्मणो वेदोपादानत्वं, द्वितीयेन
 तु वर्णकेन ब्रह्मणि तस्य प्रामाण्यं दर्शितं, तद्व्युत्पत्त्यनेन प्रदर्शयते ।
 विश्वः सर्वोऽपि प्रपञ्चो विवर्तोऽतस्त्वतोऽप्यथाभावः, कारणमत्तया
 सत्त्वात् । कारणप्रकाशनेन च प्रकाशयान् यस्य स सर्वमत्तास्फूर्तिप्रदः
 परमात्मा विश्वविवर्तः, स एव हेतुत्वादानं यस्याः, सर्वप्रकाशश-
 क्तिप्रत्यहमेवरोपादानवत्त्वेन सर्वप्रकाशनफलयोगिन्याः अस्ति-
 छवस्तूनामिष्टुतीरादिमाधुर्पादीनामपि प्रकाशने नानाविधाभिष्टु-

त्तिभिरौत्पत्तिकी अकृत्रिमा शक्तिः प्रतिपादकनारूपा प्रतिपत्ति-
रूपकार्यवशेन वृद्धव्यवहारेषु विज्ञायते - तर्ककुशलैर्यस्या वेदलक्ष-
णाया वाचस्ताम् । “कथमेतस्या ईदृशं सामर्थ्यम्” इति चिन्तापितुम-
शक्या शक्तिः प्रभावो यस्यास्तामहं नमामीति सर्वप्रकाशनशक्ति-
मत्परमेश्वरोपादानत्वं वेदस्य सर्वप्रकाशनसामर्थ्यं हेतुरिति प्रथ-
मवर्णकार्यः । शेषः परार्थः, न शेषोऽशेषः सर्वपुरुषार्थः, तादृशं सर्व-
शेषिभूतं वस्तु परमार्थसद्यद् ब्रह्म तत्प्रकाशने तदाकारव्युत्पादनेन
तदज्ञानावरणापनये यस्या वेदलक्षणाया वाचः औत्पत्तिकी शक्तिः
कार्यवशेन ब्रह्मसाक्षात्कारारूपकार्यलिङ्गेन विज्ञायते । कीदृश्याः ?
विश्वविवर्तस्य कृत्स्नमपञ्चस्य हेतोः कारणभूतायाः “एत इति वै
प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रामिति मनुष्यानिन्द्रव इति पितृंस्तिरः
पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः
प्रजाः” इति छान्दोग्यब्राह्मणश्रुतेः ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥

आदौ वेदमपी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

नाम-रूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च भववर्तनम् ॥

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्भमे स महेश्वरः इति च मनुस्मृतेः ।

“शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” (ब्र०सू०
अ० १ पा० ३ सू० २८) इति सूत्रे श्रुतिस्मृती एवैते प्रत्यक्षानुमान-
शब्दाभ्यामुक्ते ।

ननु “यतो वाचो निवर्तन्ने अमाप्य मनसा सह” इति सर्व-
वागगोचरत्वश्रुतेः कथं तादृशे ब्रह्मणि वाचः शक्तिरिति तत्राह-
आचिन्त्यशक्तिमिति । तां नमामीति च पूर्ववत् । यथा च ल-
क्षणया वा मुख्यवृत्त्या बोधयाभावेऽपि स्वत एव पद्विधतात्पर्य-
लिङ्गोपेतोपनिषद्भिर्विशेषमपि ब्रह्म बोधयति, तथा विस्तरेण स्पष्टत-
रमुपरिष्ठात्तद्दर्शयिष्यते । तदेवं निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्य-

मेव प्रमाणाभिति द्वितीयवर्णकार्यः । एवं मन्यग्वह्लैकपाख्यविषयेण
समं प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः सम्बन्धो वेदान्तानां दर्शितः । व-
दान्तवचतुर्लक्षणमीमांसाख्यशास्त्रस्य शास्त्रवत्त्वकरणस्यास्येति द्र-
ष्टव्यम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रीपजातिवृत्तम् । चतुःसुद्वयकथनेन म-
ङ्गलम् ॥ ४ ॥

अथ विघ्नेश्वर प्रसादयति—

आरम्भाः फलिनः प्रसन्नहृदयो यश्चेत्तिरश्चामपि
नो चेद्विश्वसृजोऽप्यलं विफलतामायान्त्युपायोद्यमाः ।
विश्वैश्वर्यमतो निरङ्कुशमभूद्यस्यैव विश्वप्रभोः
सोऽयं विश्वहिते रतो विजयते विघ्नेश्वरो विश्वकृत् ॥५॥

आरम्भा इति । यथेत्प्रसन्नहृदयोऽनुग्राहकः तदा तिरश्चामपि
सुग्रीवहनुमत्प्रभृतीनामागम्भा अभिमतक्रियोद्यमाः फलिनः फला-
व्यभिचारिणः सातिशयफला वा भवन्ति । नित्ययोगेऽतिशयने
षा तद्धितः । नो चेत्प्रसन्नहृदयस्तदा विश्वसृजो ब्रह्मणोऽपि किं-
मुतान्येषामलप्रत्यर्थमपि ये फलोपापविषया उग्रमास्ते विफलतां
व्यर्थतां यान्ति । ब्रह्मणोऽप्यभिमतभद्रो वत्सहरणादौ स्पर्धते ।
अन एवमन्वपव्यतिरेकाभ्यां विश्वस्मिन्नैश्वर्यं निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं
विश्वप्रभोः सर्वप्रशासितुः “भीषास्माद्गतः पवते” इत्यादिश्रुति-
सिद्धस्य यस्यैव निरङ्कुशमप्रतिहतमभूत्सोऽयं विश्वकृद् विघ्नवदभा-
वादिफुल्लस्नपपञ्चकृद्गवानेव विघ्नेश्वरः श्रीगणेशरूपेणावतीर्णो वि-
जयते सर्वोत्कर्षेण वर्तमानोऽस्ति ॥ ननुपृह्लात्तित्यर्थः । तस्याभक्तवि-
घ्नकारिणोऽपि भक्तविघ्ननिवारणायावतारे हेतुर्विश्वहित रत इति ।
कृपैव तस्यावतारे कारणमित्यर्थः । तस्य सर्वान्प्रत्येकरूपत्वेऽपि
तद्गजनाभजनयोरेव विषयफलस्वभावस्वान्न धैर्यम्यर्नैर्घृण्यमसद् इ-

ति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥

अतः परं सूत्रभाष्यकारवार्तिककारान्गुरुपूर्वक्रमेण पूजयति त्रिभिः । तत्र रत्नाकररूपकेण भगवन्तं व्यासं विष्णवतारं सूत्रकारं प्रथमगुरुं स्तौति—

वाग्विस्तरा यस्य बृहत्तरङ्गा

वेलातटं वस्तुनि तत्त्वबोधः ॥

रत्नानि तर्कप्रसरप्रकाराः

पुनात्वसौ व्यासपयोनिधिर्नः ॥ ६ ॥

वाग्विस्तरा इति । व्यास एव पयोनिधिः महत्त्वपवित्रत्व-
गम्भीरत्वस्वच्छत्वादिसाम्यात्, तस्य च पयःस्थानीया वेदा एव
द्रष्टव्याः । वाचां तरङ्गोक्तेर्व्यासशब्देन वेदव्यसनगुणोपन्यासाच्च ।
“दृष्टमात्राः पुनन्न्देते राजा भिक्षुर्महोदाधिः” इति स्मृतेः । स नः
पुनातु पापमलरहितान्करोत्वित्युक्तम् । यस्य वेदपयसः श्रीव्या-
सपयोधेर्वाचो वेदलक्षणाया ये विस्तरास्तच्छाखाभेदास्त एव
बृहन्वस्तरङ्गाः । विस्तरबृहच्छब्दाभ्यां संक्षिप्ता वाक् सूक्ष्मतरङ्गा
इति धातितम् । वेलापास्तारस्य तटं भ्रान्तदेशस्तस्यैव तरङ्गवेगा-
वसानभूमित्वाद्दस्तुनि ब्रह्मात्मैक्ये तत्त्वबोधः, शिष्याणामिति
शेषः । सूत्रकारस्य वाक्प्रवृत्तेः शिष्यज्ञानार्थत्वेन तत्सिद्धावेवोपर-
तिसिद्धेर्युक्तं तस्य तटत्वम् । पदार्थसिद्धौ पदार्थद्वयशोधने वाक्या-
र्थनिर्णये तदुपयुक्तप्रमेयस्थितिषु च ये तर्काणां प्रसरणप्रकारास्त
एव उपादेयत्वस्वप्रकाशत्वादिसाम्याद्दत्तानि । एतेन रत्नानां पद्म-
शगेन्द्रनीलादिविविधवैलक्षण्यवत्तर्काणामपि विविधवैलक्षण्यं सू-
चितम् । यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादसाविति स इत्यर्थः । इन्द्र-
वज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिः ॥ ६ ॥

सत्संप्रदायेन भाष्यकर्तारं शङ्करावतारं श्रीशङ्कराचार्यं मणमति—

वक्तारमासाद्य यमेव नित्या

सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽऽसीत् ॥

निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का

नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्घ्रिम् ॥ ७ ॥

वक्तारमिति । यमेव व्याख्यातारमासाद्य नित्या सरस्वती वेदलक्षणा, निरस्ता निर्मूलिना दुष्टतर्का एव मालिन्यहेतुत्वात् फलङ्काश्च, तन्मग्नानां पुनरुत्थानासंभवात्पङ्काश्च यस्याः सा । सर्वदुस्तर्कदोषनिरामेन स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थसमन्वितत्वेन प्रकटाऽऽसीत् शङ्कर सर्वफल्याणकर भगवदवतारत्वेन सर्वपूजितपादपद्मं नमामीति सम्बन्धः । जैमिन्यादिभिर्हि कर्मकाण्डमेव स्वार्थसमन्वितं कृतम् ; उपनिषदस्तु स्वार्थात्प्रख्याविताः । कैश्चित् भेदविलयवादिभिरुपनिषदः स्वार्थसमन्विताः कृताः, कर्मकाण्ड तु स्वार्थात्प्रख्यावितम् । भगवता व्यासेन च विविदिषावाक्य विचारयता यद्यपि कर्मकाण्डग्रन्थकाण्डयोस्तुल्यमेव प्रामाण्यमङ्गीकृतं, तथापि तावन्मात्रेण न स्वार्थसमन्वितता । कैश्चित्तन्मूर्खं व्याचक्षणैर्भर्तृमपञ्चादिभिर्भेदादेरवेदार्थस्य वेदार्थत्ववर्णनात् । श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैस्तु व्यावहारिकत्वेन कर्मकाण्डप्रामाण्यप्रवृत्त्यादि व्यवस्थाप्य वेदान्तानां ताविकशुद्धाद्वैतपरत्वं व्यवस्थापितमिति स्वार्थसमन्वितत्व कृत्स्नवेदस्य संपन्नमिति महिमातिशयं दर्शयितुं यमेवेत्येवकारः मयुक्तः । उपजातिः ॥ ७ ॥

इदानीं स्वशुद्धं बार्तिककारं पूजयति—

यदीयसंपर्कमवाप्यं केवलं वयं कृतार्था निरवयवीर्त्तयः ॥

जगत्सु ते तारितशिष्यपङ्क्तयो जयन्ति देवेश्वरपादरेणवः ॥८॥

यदीयेति । देवेश्वरस्य सुगेश्वराचार्यस्य ते पादरेणवो जय-
न्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तान्प्रन्यस्मि मणत इत्यर्थः । येषां पा-
दरेणवोऽपि सर्वोत्कृष्टास्तेषामुत्कर्षः केन वक्तुं शक्यते इत्याभि-
प्रायः । सुरपदस्थाने देवपदप्रयोगः साक्षाद् गुरुनामाग्रहणाय
“गुरोर्नाम न गृहीयान्” इति स्मृतेः । क्रीडशास्त्रे ? तारिताः संसार-
समुद्रपारं गमिताः शिष्यपङ्क्तयोऽस्मदादिशिष्यसमूहो यैः पांसुभि-
स्ते तथा । येषां पादरेणवोऽपि शिष्यांस्तारयन्ति ते स्वयं तारय-
न्तीति किमु वक्तव्यम् । यदीयानां यत्प्रभ्वान्धिना पवनादीना-
मपि संपर्कं संबन्धं केवलमवाप्य साधनान्तरशून्या अपि वयं स-
र्वेऽपि तच्छिष्याः कृतार्थाः कृतप्रयोजना ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीव-
न्मुक्ताः, जगत्सु लोकेषु च मद्ब्रह्म्यकरणाध्यापनादिना निरवयकी-
र्त्तयो निर्मलयशमो वयमिति महाफलावान्तरफलकीर्तनम् । अनः
सर्वथा ते नमस्या एवेत्यभिप्रायः । वंशस्थम् ॥ ८ ॥

गुरुस्तुतिशेषत्वेन ये प्रस्तारिते आत्मनः कृतार्थत्वानिरवय-
कीर्तित्वे ताभ्यां प्राप्तमात्मन आद्भ्यस्त्यमपाकरोति—

गुरुचरणसरोजसन्निधानादपि वयमस्य गुणैकलेशभाजः ।
अपि महति जलार्णवे निमग्नाः सलिलमुपाददते मितं हि मीनाः ९

गुरुचरणेति । अनेककल्याणगुणार्णवस्य गुरोश्चरणसरोज-
योर्महासाभाग्यशालिनोः सन्निधानादनेकगुणार्पणयोग्यादपि वयं
तच्छिष्याः सर्वेऽप्यस्य गुरोर्गुणैकलेशमेव भजामो न तु बहुतरं,
स्वायोग्यत्वात् । “स्तुतावेकवचनमपि प्रयोज्यम्” इत्यस्येति न विरु-
ध्यते । स्वायोग्यत्वेन बहुप्राप्तव्यसन्निधानेऽप्यल्पग्रहणे दृष्टान्तमा-
ह—अपि महतीति । चतुःपाटिलसंयोजनविस्तृततयाऽतिविपुले शु-
द्धोदाख्ये समुद्रे निमग्नाः कात्स्न्येन तत्सम्बद्धा अपि
मीनाः सलिलं मितमल्पमेवोपाददते गृह्णन्ति स्वायोग्यत्वेनेति

इति सगुणविद्याविचारबाहुल्यपरित्यागरूपेण संक्षेपेणेति शास्त्रा-
त्मयोजनान्तरं दर्शितं, मागेव विद्वन्मेतत् । गुरुप्रशंसापूर्वकं ग्रन्था-
रम्भप्रतिज्ञा ॥ १० ॥

ननु स्वस्यैवान्यस्यापि मूलशास्त्रादेव तदवगतिसम्भवात्किम-
नेनेत्याशङ्क्य स्वस्य विद्याशुद्धिरसाधारणं प्रयोजनमित्याह । पद-
वाक्येति ।

अथवा गुरुप्रशंसया गुरुव्यतिरिक्तेषु विद्वत्सु अनादरात्तैर-
परिमृहीतोऽयं ग्रन्थो न प्रचरेदित्यभिप्रेत्य तानपि संमानयति—

पदवाक्यमाननिपुणा निपुणं विमृशन्त्वदं प्रकरणं मनसा ॥
गुणदोषनिर्णयनिमित्ततया प्रथिता हि पण्डितजना जगति ॥ ११ ॥

पदवाक्येति । पदनिपुणा वैयाकरणाः, वाक्यनिपुणा मीमां-
सकाः, माननिपुणास्तार्किकास्तेषां तद्विचारकुशलत्वाद् । इदं प्रक-
रणं पदतो वाक्यतो मानतश्च निपुणमवधानेन मनसा स्वबुद्ध्या वि-
मृशन्तु विचारयन्तु, निपुणं मनसेति विशेषणाभ्यामनवधानं परम-
त्ययं च वारयति । प्रार्थितानां तेषां गुणदोषनिर्णयाय प्रवृत्तौ का-
रुण्यमेव हेतुरित्याह—गुणदोषेति । तथा चोक्तं कविना—

आपरितोषाद्दिदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यपत्ययं चेतः ॥ (शाकुं० अं१)

इति । ग्रन्थनिर्माणमात्रं मद्धीनं, विशुद्धिस्तु निर्मत्तराविद्वद्दधीने-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वस्माभिर्निपुणं विमृशद्भिः दोषकीर्तने क्रियमाणे तत्र दुः-
खमेव स्यादित्याशङ्क्याह—

विद्वांसो यदि मम दोषमुद्गिरेयुः

यद्वा ते गुणगणमेव कीर्तयेयुः ॥

न काऽपि क्षनिरित्यर्थः । विद्वन्माहात्म्यखलतुच्छते दर्शिते ॥ १३ ॥

ननु शारीरकार्यविषयमवगतिप्रधानं प्रकरणं करवाणीत्युक्तं तन्नोपपद्यते । शारीरकमीमांसाया एव प्रयोजकाभावेनासद्भवत्वात् । शिष्याजिज्ञासितसन्दिग्धार्थनिर्णयाय भगवता निरस्तसमस्तै-
पणेन “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्याद्यारब्धव्यम् । शिष्यस्य च ब्रह्मण्यत्यन्तानुपलब्धे जिज्ञासा वा सन्देहो वा कथं भवेत् । धर्मिज्ञानसाध्यत्वात्तयोः । तच्च निर्विशेषे ब्रह्मणि न प्रत्यक्षादिना सम्भवति । रूपादिहीनत्वात्तस्य । अद्वितीये तस्मिन् लिङ्गासम्भवाच्च । अद्वयमेव हि ब्रह्म मुमुक्षुं प्रति शारीरकेण विचार्यते । स-
गुणब्रह्मविचारस्य प्राप्तद्विकत्वात् । नापि वेदान्तात्तज्ज्ञानम् । विचारात्पूर्वं ततस्तदयोगात् । अन्यथा विचारवैयर्थ्यात् । न चापातज्ञानं विचारं विनाऽपि भवतीति वाच्यम् । तस्यैवानिरूपणात् । निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि सामान्यविषयस्य तस्यासम्भवादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानरूपस्य तस्यायोगात् । अतः शिष्यस्य जिज्ञासाऽसम्भवादजिज्ञासितार्थनिर्णये प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगादसद्भवैव शारीरकमीमांसेति तदर्थविषयमिदं प्रकरणं सुतरामसद्भवमित्याशङ्क्य विचारात्प्रागपि वेदान्तादेवाधिकारिणो विदितपदतदर्थस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं भवत्येव । तच्च श्रोतुरसम्भावनाविपरीतभावनादिचित्तदोषैः प्रमाणमप्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमित्यनभ्यासदशापन्नजलज्ञानवत्फलाय न भवतीति ततो विचारप्रयोजिका शिष्यस्य जिज्ञासोपपद्यत इति नोक्तासांगसमित्यभिप्रेत्य सदृष्टान्तमाह चतुर्थिः—

पुरुषापराधमलिना धिषणा

निरवद्यचक्षुरुदयाऽपि यथा ॥

न फलाय भर्तुर्विषया भवति

श्रुतिमन्मनाऽपि नु तथाऽऽत्मनि धीः ॥ १४ ॥

पुरुषापराधेति । पुरुषस्य प्रमातृरसम्भावनादिलक्षणोतापराधेन
महिम्ना अप्रामाण्यशङ्कया कलङ्किता, न तु प्रमाणस्यापराधेन, तस्य
दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिक च निर्दोष-वात् । ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यं ज्ञानम्
अप्रामाण्यशङ्कावशाद्भ्यासं न निवर्तयतीति क्व दृष्टमित्याशङ्क्य दृष्टा-
न्तमाह-निरवद्येति ।

मर्तुर्नाम कश्चित्कस्य चिद्राज्ञोऽन्यन्तं बल्यो ग्राह्यो राज्ञो-
पनीषिभिर्मन्त्रपाट्टेऽप्यदाण आसीत् । स कदाचिद् देवयोगाज्ञेने
विधाधारण्ये क्षिप्तश्चिरं तत्र स्थिता देवयोगानारण्यकैः सह पुरस
भीषमाणोऽपि विद्वेषिगान्भीषावरुद्धपुरमार्गः पुर मवेष्टु न शशा-
क । राजा च "मर्तुर्भवः प्रेतो जातः" इति तं मवोषितः सन्
तथैव निश्चयमकरोत् । देवात्कदाचिद्भिर्दिग्भो वाह्योपवने तं दृष्ट्वाऽपि
प्रहारात्संभ्रमेन इति ।

"यथा सोम्य पुरुषं मन्थोरेभ्योऽयिनद्वाक्षमान्नीय त ततोऽनि-
जने विष्टजेत्" (छां० अ० ६ ब० १४ श्रु० ?) इत्यादिश्रुति-
मूला ग्रन्थकवृद्धगमसिद्धिः । यथा मर्तुर्विपया निर्दोषचतुर्भवेतिता
प्रमाणमृताऽपि मतिः "मृतो मर्तुर्दुष्टमयोग्य एव किन्तु मेत एवापि
दृश्यते" इत्यसम्भावनाविपरीतभावनास्वरूपदोषोपाभिभूता "मर्तु-
रेवापम" इति निश्चयफलाय पर्यासा न भवति, तथा निर्दोषवेदान्त
महाराज्यजन्या प्रमाणभूताऽपि "अहं ब्रह्मास्मि" इति धीः "वे-
दान्ता ब्रह्मपरा न भवन्त्येव, अद्वितीयं ब्रह्म न सम्भवत्येव,
संसारसंसारिणार्षेयं न सम्भवत्येव" इत्यसम्भावनाविपरीतभावना-
स्वरूपदोषोपाभिभूता विचारान्तागज्ञानादिनिट्टिबिफल्याय न पर्यासा
भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

मानमेययोष्यनिपद्रुक्तानिर्दोषत्वात्पारिज्ञेयात्ममातृदोष एव
फल्गुमतिग्रन्थक इति छात्त्रीयेण विचारेण तस्यापगमे सति अप्रामा-

प्यशङ्कारूपप्रतिबन्धाभावात् पुनस्तस्मादेव निर्दोषवेदवाक्यात्सफला
धीरुदेति । यथा भर्तुर्दुर्जनैररण्ये मसितो जीवन्नेव पुनरागत इत्यु-
पपत्त्या भर्तुर्ज्ञानाप्राप्त्याशङ्कारणपुरुषापराधविगमे सति तद्विष-
या “भर्तुरेवापम्” इति सफला धीरुदेतीत्याह—

पुरुषापराधविगमे तु पुनः प्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ॥
मणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सनि पात्रकाङ्क्षति धूमलता ॥ १५ ॥

पुरुषापराधेति । अत्रानुरूपं दृष्टान्तान्तरमाह—मणीति । तु-
शब्दोऽवधारणे । मणिमन्त्रयोर्धूमोत्पत्तिप्रतिबन्धकयोरपगमे सत्येव
लताकारो धूम उद्भवति पात्रकात् सदा धूमजननसमर्थान्नान्यथा
यथा तथेहापीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भवतु पुरुषापराधविगमात्सफला धीस्तावता विचारशास्त्रस्य
किमागतमित्यत्राह—

पुरुषापराधविनिवृत्तिफलः सकलो विचार इति वेदविदः ॥
अनपेक्षतामनुपहृष्य गिरः फलवद्भवेत्प्रकरणं तदतः ॥ १६ ॥

पुरुषेति । सकल इति । धर्मविषयो ब्रह्मविषयश्चेत्यर्थः ।
वेदविदः शबरस्वामिप्रभृतय आहुः धर्मजिज्ञासामूत्रव्याख्यायाम्,
अर्यादिति शेषः । तेषामेतदभिप्राये प्रमाणमाह—अनपेक्षतामि-
ति । प्रथमन्त्रे ह्यौत्पत्तिकमुत्रे लोके शब्दस्य प्रमाणान्तरमूलस्यैव
प्रामाण्यात्तदभावेऽनाप्तवाक्यवद्रेदामामाण्यमांशङ्का अनाप्तवाक्यस्या-
प्रामाण्यं न मूलाभावकृतं किं तु दुष्टपुंमूलतया दुष्टत्वेन स्वभावम-
युक्तप्रामाण्यप्रतिबन्धात् । वेदे तु पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यतया तत
एव वाक्यार्थसम्बन्धेऽन्यानपेक्षणाद्वेदस्वरूपस्यापौरुषेयत्वाच्च न
पुरुषमूलतेत्यनपेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यमुक्तम् । तद्यदि विचारादिकम-
पेक्ष्य वेदोऽर्थं प्रतिपादयेत्तर्हि सापेक्षतया तस्यानपेक्षत्वं बाधितं स्या-
दिति सर्वोऽपि विचारः प्रतिबन्धानिश्चिमात्रहेतुरिति सर्ववेदवित्सं-

ज्ञानवत्तच्च विचाराधीनमिति चेत्तत्राह—

स्वाध्यायवृत्तं करणं घटते विचारो
नाप्यङ्गमस्य परमात्मधियः प्रसूनौ
सापेक्षताऽऽपतति वेदमिगस्तथास्वे

ग्रह्यात्मनः प्रमितिजन्मनि तत्र युक्तम् ॥ १८ ॥

स्वाध्यायवृत्तमिति । स्वसाक्षात्गतवेदवाक्यमदित्यर्थः ।
घटते युज्यते । अथ स्वाध्यायस्य किं विचारो वेदान्तवाक्य-
वृत्तवर्धने करणम् उताहं, नाद्यः, प्रत्यक्षादिवद्विचाराख्यम-
माणस्याप्रसिद्धत्वान्तर्करूपस्य तस्य प्रमाणादनुप्राहकत्वेन स्वतोऽप-
माणत्वाद् वाक्यकरणकज्ञानस्य करणान्तरानपेक्षत्वाद्ज्ञानान्तरस्य
चास्तच्चात् । द्वितीये च न प्रोक्षणादिवदापेक्षादेर्वेदस्य विचारः
स्वरूपोपकार्यहं, तद्वदत्र श्रुत्यादिविनिर्धोक्तकामान्स्वाध्यायस्व-
रूपस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्रानुपयोगाच्च । अस्तु तर्हि प्रयानादि
वत्परमात्मज्ञानोत्पत्त्यावागदुपकार्यहम् । तदुक्तम् । “इति कर्तव्य
ताभागं मीमांसा पुरयिष्यति” इति, “प्रमाणानामनुप्राहकस्तर्कः”
इति च, तस्य । प्रयानादिभिराभिप्रायदिषु फलानुकूलशक्तिवद्भेदे त
स्वसाक्षात्कारजननानुकूलशक्तेराधानाभावात् । न हि वाक्यस्यौ
त्पनिकार्यप्रकाशनशक्त्यभिरुक्तेण विचाराद्येयं किञ्चिदस्ति । तदङ्ग-
स्ववेदकप्रमाणाभावस्योक्तत्वाच्च । करणोपकारस्य शक्त्यादिज्ञा-
नेनैव सिद्धेश्च । अथत्र साधारणं प्रायुक्तं दूषणं स्मारयति । सा
पेक्षतेति । आप्तहीनि च्छेदः । तथात्वे विचारस्य करणत्वेऽङ्ग-
त्वे वा तत्प्रापेक्षत्वापत्तये न युक्तं प्रायुक्तन्यायनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्यु तात्पर्यज्ञानं निपतान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यार्थज्ञाने का-
रणं शक्तिज्ञानादिवत् तच्च विचाराधीनमिति विचारस्याङ्गत्वमिति
तत्राह—

व्युत्पन्नस्य हि बुद्धिजन्म सहसा वाक्यश्रुतौ दृश्यते
 वाक्यार्थे न ततो ऽस्ति बुद्धिजनने मीमांसनव्यापृतिः ॥
 तेनार्थात्करणादिभावभजने मीमांसनस्याश्रिते
 वेदार्थप्रमितौ तु वेदवचसः सापेक्षताऽऽयास्यति ॥ १९ ॥

व्युत्पन्नस्येति । सहसा झटिति, विनैव तात्पर्यज्ञानाभावनि-
 मित्तविलम्बं, व्युत्पन्नस्य शक्त्यादिज्ञानवतः, वाक्यस्य श्रुतौ श्र-
 वणे, ततः नियतान्वयव्यतिरेकाभावात् । मीमांसनस्य तात्पर्य-
 ज्ञानस्य तदर्थविचारस्य च वाक्यार्थबुद्धिजनने न व्यापृतिर्नोपयोग
 इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—न हि तात्पर्यज्ञानं नियमेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं
 संभवति । गवानयनादिवाक्यश्राविणां तज्ज्ञाननैयत्याभावात् । न
 हि तदा तात्पर्यव्याप्तलिङ्गज्ञानं तेषामस्ति, समभिध्याहारमात्रस्य
 “अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषधरति” इत्यत्रानन्वितयो-
 र्निदीकच्छपोरपि दर्शनेन तदलिङ्गत्वात् । न च यत्रैकवाक्यत्वं तस्य
 वाक्यस्य विशिष्टार्थे तात्पर्यमिति वाच्यम् । तस्यापि प्रतारकवाच्यादी
 व्यभिचारात् । एकवाक्यताज्ञानादेव नियतार्थज्ञानसंभवेन तात्पर्य-
 ज्ञानस्य तत्रोपयोगाभावाच्च । अर्थत्रादादेः प्रतीयमानार्थे तात्पर्या-
 भावनिश्चयेऽपि तद्गतपदशक्त्यादिस्वारस्येन विशिष्टार्थप्रतीतिश्च न
 तात्पर्यज्ञानं तत्र कारणम् । नानार्थपदप्रयोगाद्रपि तत्तत्पदार्थोपस्थि-
 तियोग्यताद्यनुरोधेन कश्चित्कस्यचिदर्थस्य प्रतीत्युपपत्तेश्च । न
 हि तत्र सर्वपदार्थस्वरणं नियमेनास्ति । यत्रास्ति तत्र योग्यतादि-
 ज्ञानमस्तीति चेत् । युगपत्तावदर्थज्ञानमस्तु किं तात्पर्यज्ञानेन । तत्त-
 त्संसर्गघटिनतात्पर्यज्ञानस्य तत्तत्संसर्गात्मकवाक्यार्थबोधोपागनुप-
 पत्तेश्च न तात्पर्यज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं संभवतीति । ननु “आत्मा वा
 अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादिना ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानात्क-

यं तस्य तद्हेतुत्वं तत्राह—तेनेति । येन कारणेन विचारोऽङ्ग-
तया करणतया वा न वाक्यार्थज्ञानोपयांगी तेनेत्यर्थः । अर्थाद-
नुपपत्त्या करणादिभावभजने उद्देश्यज्ञानविशेष्यांश इति शेषः ।
वेदार्थमितौ जनयितव्यायामायास्पतीनि पद्मम् । श्रुतौ द्रष्टव्यप-
देन नात्मज्ञानमात्रमुद्दिश्यते आपातात्मज्ञानस्य प्रागेवोत्पन्नत्वात् ।
किं त्वप्रतिबद्धमात्मदर्शनम् । एवं च तदुद्देशेन विहितो विचारो
विशेषण एव पर्यवस्यति । ज्ञानमात्रस्य प्राक्सिद्धस्य तत्साध्य-
त्वानुपपत्तेरिति श्रुतित्वाऽपि न विचारस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति
प्रागुक्तं गतिरिति भावः ॥ १९ ॥

एवं विचारात्पूर्वभाषातप्रतिपक्षं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं, वि-
चारश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रेणार्थवानित्युक्तम् ।

नन्वेवमपि जिज्ञास्यं ब्रह्म दृश्यं चेद् घटवदनात्मत्वात् मुमु-
क्षुजिज्ञास्यं स्यात्, स्वप्रकाशं चेतस्य यथावत्प्रकाशमानतया न
जिज्ञास्यत्वम् । न हि स्पष्टं प्रकाशमाने जिज्ञासा भवति । न च स्व-
प्रकाशमप्यज्ञानादुत्तं न यथावत्प्रकाशत इति वान्यम् । 'अहम्' इति
ज्ञानस्यैवात्मयाथात्म्यविषयत्वात् । ब्रह्मणस्तदविषयत्वे चानात्म-
तामसद्गः । स्वप्रकाशे आत्मनि ज्ञानसाध्यप्रयोजनस्य विनाऽपि
विचारं सम्भवेन विचारानर्थक्यं च ।

किं चात्मज्ञानमात्रं न विचारप्रयोजनं, तस्य सुखदुःखनिवृत्तग-
न्यतरत्वाभावात् । तत्साध्यं चान्यत् स्वर्गादिवन्न मुमुक्षुविलापितम् ।
संसारतात्मकानर्थश्च संश्लेषेन ज्ञाननिवर्त्यः, असंश्लेषेन्निराम् । अतो
विषयप्रयोजनाभावात्तदं प्रकरणमारब्धव्यमिति तत्राह—

आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं
जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृपैव ।

आह—आत्मतत्वेति । आत्मत्वं सदखण्डचैतन्यं तन्मात्रमेव श्रयो
विषयश्च यस्य तस्य भावस्तदा तद्वलेनेत्यर्थः । अज्ञानस्य ह्या-
त्माश्रयविषयत्वमेव परकीयप्रधानाद् वलं शक्तिरूपाश्रयत्वप्रयोज-
कं न तु स्वत इति प्रयानाद्विलक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वात्मनोऽज्ञानावृत्तत्वे प्रकाशायोगान्कर्यं ततोऽज्ञानान्तःक-
रणादिभानं, न ह्यप्रकाशमानज्ञानाद्विषयप्रकाशो भवति तत्राह—

प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयतावलेन

प्रत्यक्स्वरूपमभिधाय पराग्विवर्तैः ॥

प्रत्यक्षमद्वयमदोषविशेषहीनं

विक्षिप्य तिष्ठति तदग्रहणं मृषैव ॥ २१ ॥

प्रत्यक्त्वेति । विषयपदमत्राविवासितम् । चैतन्यमात्रं यो
विषयः तदाश्रयतावलेनेत्यर्थः । अथ वा वक्ष्यमाणरीत्या अधि-
ष्ठानावरणस्य विशेषहेतुत्वम् । एव चोभयमपि हेतुरिति तदुपादानम् ।
प्रत्यक्स्वरूपं प्रत्यगात्मनो ज्ञानादिसाक्षकचैतन्यांशमभिधाय अना-
च्छाद्य मत्पक्षं पराग्विवर्तैः जीवत्वादिविवर्तैः विक्षिप्य तिष्ठतीति
सुन्दर्यः । अज्ञानं हि स्वाश्रयभावभास्यं 'न जानामि'इति तदनुभ-
वात् । अवभासकं च प्रकाशमानमेवेति तदाश्रयचैतन्यमदावृत्तम् ।
एवं चाज्ञानं तदाश्रयत्वादेव तदाच्छादकं न भवतीत्यपिमेत्यैवमुक्तं,
तदा चाज्ञानादिभानमविरुद्धम्, 'चैतन्यं नास्ति'इति व्यवहारादर्शनेन
तद्योग्यत्वारूपमावरणं नास्तीति भावः । तर्ह्यज्ञानं ब्रह्म ततोऽन्यत्
स्यादिति नेत्याह—अद्वयमिति । तर्हि कथं प्रकाशमानस्याम-
काशमानत्वमित्यागच्छा तर्कं तावत्प्रकाशमानत्वे प्रमाणम् । एवं
जीवेश्वरत्वाद्यध्यासाधिष्ठानतया तत्राप्रकाशमानत्वं च वाच्यम् ।
विशेषावरणं विनाऽध्यासायोगादित्याभिप्रेत्य प्रत्यक्षं जीवत्वादिमि-
विक्षिपतीत्युक्तम् । यद्यपि चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म तथापि तदावृत्तमु-

भूयते । तत्र चक्ष्यमाणविषयः शक्तिरूपमिति । माऽन्तु तर्हि
जीववादेऽन्तःशक्त्यामन्तग्राह-अक्षयति । तथा च निर्विघ्नप
र्वकवाच्यनामाऽऽशक्तं चिन्ता न सम्भवतीति तस्य तत्राशाया
वक्तव्य इत्यर्थे ॥ २६ ॥

अनु यथा साहाय्यमन प्रकृति पुष्पाश्रय वक्षिषयस्त्वमंतरण
जगद्गुणादयति एवमक्षयनमप्यस्तु किं नम्य प्रत्यक्षाश्रय-वक्षिषय
व्यल्पनया । न चा परतमज्ञान कर्त्तव्यं वति तताऽस्य वैश्व-
पयमित्वा वाच्यम् । तदध्यात्मवैजात्याप्यमिदरि-पाशङ्क्य भा मनि
मपक्ष्मदा याम दर्शयिष्यस्वदर्थं प्रथम तस्य तत्र चस्तुताऽसम्भव
तदथ च प्रमाणसिद्ध्या सम्यक् रूपं दर्शयति—

प्रत्यक्षालिङ्गवचनानि हि दर्शयन्ति

निर्दु खानित्यसुखविग्रहता प्रतीच ॥

निर्दु खानित्यसुखविग्रहभूमिन् नाम्भिन्

सम्भाव्यते तृदि पुराहितमन्परुषम् ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षात् । एतानि वक्ष्यमाणानि द्रष्टव्यानि । निर्दु खानि
त्यसुखविग्रहतामिति मृन्मञ्जित-यस्यावलक्षणम् । अ यथाऽनुज्ञादे
त कीर्तिनायागात् । तत्र किं तत्राह-निर्दु खानि । निर्दु खादि
स्वरूपसिद्धिन् चैत-वाद्यमिदानीं अनृनजह-यादिवाक्तव्यत्वं रूप न
सम्भा एत । वस्तुतः कथयति न सम्भवतीत्यर्थे । अहङ्कारममु
स्य लक्ष्यपक्षा न नास्दा मनाऽऽवत्र सिध्यति आगत्य पर मद्
पादननाया वक्ष्यमाणं वात् । कार्यस्यापादानादन्यत्रागस्थितानुपप
त्त त मना पूर्व्यापायात् न वा मातिरिक्तमपि निर्दिष्टसम्भवति ।
नाप्यात्मनि तद्वद्वान्तरण तस्य सृष्टि सम्भवति, निरवयवऽप
रु मन्व-श नरासम्भवात् । नादात्म्यं च वास्तव विरद्भोर्न स
म्भवति । तद्विरद्भुत्वं गत्यन मत्यशादिसिद्धमिति उ कथयन्

त्मानि प्रपञ्चस्य वस्तुतः सम्भव इति भावः ॥ २२ ॥

प्रतिज्ञानमर्थमुपपादयन् प्रथमं प्रत्यक्षेणात्मनो निर्दुःखनिन्यसु
खनां दर्शयति—

प्राज्ञे सुखं समनुभूय समुत्थितः सन्
सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ॥

सुप्तोऽहमत्र सुखमित्यनुसन्दधानः

सर्वोऽपि जन्तुरवगच्छति तस्य सौख्यम् ॥ २३ ॥

प्राज्ञ इति । यद्यपि सुखप्रत्यक्षमात्रमात्मस्वरूपसुखमेव वि-
पर्याकरोति तथाऽप्यन्यथासिद्धिसङ्काशून्यतया निर्दुःखत्वादिसिद्ध्यर्थं
च सांप्रतिकं प्रत्यक्षमुदाहृतं, यस्मिन्नेकीभूतः सुषुप्त्यवस्थायां जी-
व उपाधिकालुष्याभावात्प्रकृष्टमज्ञो भवति तस्मिन्प्राज्ञाभेददृशायामि-
त्यर्थः । समनुभूय स्पष्टमनुभूयान्यथा सुषुप्त्यर्थं कस्यापि मद्यत्तिर्न
स्यात् । ननु तदपि सुखं जन्यमेव किं न स्यात्तत्राह—सर्वप्र-
कारेति । स्मृतिरूपा अनुभवरूपा वा या विषयप्रतिपत्तिः तच्छू-
न्ये । सुषुप्तेः सर्वविशेषज्ञानोपरमरूपत्वाद्द्विषयज्ञानं विना सुखजन्मा-
सम्भवात् न तदात्मन्यन्यत्सुप्तमस्तीत्यर्थः । अत्र देशे काले वा
सुखमिति क्रियाविशेषणम् । अनुसन्दधानः स्मरणार्थात्तदेव सुख-
मिसाशयः । तस्यानुसन्धानात्स्वरूपचैतन्यस्य सौख्यं निर्दुःखनि-
सङ्गत्वात्मन्वम्, । यद्यपि “सुखमहमस्वाप्सम्” इति स्मृतिर्न निर्दुःख-
त्वं न वा नित्यत्वं तस्य विपर्याकरोतीति तद्बलात्प्राज्ञसुखस्य
निर्दुःखत्वादि न सिद्ध्यति तथापि सुषुप्त्यवस्थायामनुभूयमानसु-
खवन्तान्निर्दुःखताऽऽत्मनः सिद्ध्यति, अत एवोत्थितस्य ‘निर्दुःखम-
स्वाप्सम्’ इति व्यवहारः सुषुप्तिकालीनसुखसामर्थ्यादेव तस्य नि-
त्यत्वमपि सिद्ध्यतीति प्राज्ञसुखप्रत्यक्षसामर्थ्यात्प्राज्ञात्मा निर्दुःखनित्य-
सुखमिति ॥ २३ ॥

एवमनुमानेनाप्यात्मनः सुखात्मत्वसिद्धौ तस्य निर्दुःखनित्य-
त्वाऽपि सिद्धयतीत्याभिप्रेत्य “आत्मा सुखमिन्द्रः सुखलक्षणवच्चा-
त् वैषयिकसुखवद्, यद्यल्लक्षणात्तदात्मके यथा गवादि” इत्य-
नुमानमाह -

सर्वं यदर्थमिह वस्तु यदस्ति किञ्चित्

पारार्थ्यमुद्भति च यन्निजसत्तयैव ॥

तद्वर्णयन्ति हि सुखं सुखलक्षणज्ञा-

स्तत्प्रत्यगात्मनि समं सुखताऽस्य तस्मात् ॥ २४ ॥

सर्वमिति । माञ्जुर्याभिप्रायमेतत् । यदर्थं यत्सम्बन्धितया
मीतिविषयः न तु तद्धेतुरित्यर्थः । आत्मसुखस्याजन्यत्वात् । इह
जगति वस्तु यदस्ति किञ्चित्, एतदपि माञ्जुर्याभिप्रायम् । पारार्थ्य-
मन्यनयुक्तमीतिरिष्यत्त्वम् । यद् इन्द्रियमाणमिति शेषः । निजसत्तया
स्वस्वरूपेण, सुखमिति वर्णयन्तीति सम्बन्धः । व्याप्तस्य हेतोः पक्ष-
धर्मतामाह-तदप्रत्यगात्मनीति । समं वैषयिकसुखतुल्यमस्तीति
षाऽर्थः । निजमयनि-सुखतेति । तस्मादुक्तहेतोः । अत्र यद्विषयमाण
पारार्थ्यमुद्भति निजसत्तया, यद्विषयमाण तदा सुखमिति लक्षणं वि-
वक्षितम् । एतदुपपादनाय सर्वमित्याहुक्तम् । दुःखादीं सुखसाध-
ने चातिव्याप्तिवारुणाय दलद्वयम् । ननु पुत्रादिवत्सुखमपि “मम
सुखं भूयात्” इत्यात्मार्थमेव काव्यत इति कथं पारार्थ्यमुद्भतीति
तन्न । न हि पुत्रादिनेवात्मनः सुखेनापीष्टं किञ्चित्जायते, येन सुखं
तदर्थं भवेत्, न च सुखमात्मसम्बन्धितवैषयिकमिन्द्रियाण्यवयवम्, आत्मस-
म्बन्धित्वस्य दुःखादिनाधारणस्य सुखमीत्यप्रयोजकत्वात् । न चा-
त्मसुखत्वं तत्र मीतिनिमित्तमिति वाच्यम् । लाघवेन सुखत्वमात्रस्यैव
तथात्वाद, सुखं वैकल्पेवेति नातिमसङ्गः । न च कथं तर्हि “मम सुखं

भूयात्” इत्याभिलाष इति वाच्यम् । “मम प्रत्यक्षसुखं भूयात्” इति हे तथा काम्यते, सुखव्यक्तेरेकत्वेन व्यावर्त्याभावात् । प्रत्यक्षं त्व-
गातब्रह्मसुखादिष्वपवच्छेदकामिति ‘तदेव मम’ इति विशिष्यते इति
नोक्तदोषः । अहङ्कारशबलात् ममताधिकरणात्केवलं सुखमन्यादिति
परीयत्वमपि प्रतीयमानमस्त्येव, परं तु तत्कामनाप्रयोजकं न भव-
तीति भावः ॥ २४ ॥

किं च “आत्मा सुखम अनौपाधिकप्रेमगोचरत्वात्, यन्नैवं
तन्नैवं यथा दुःखादि” इत्यनुमानान्तरमाह—

प्रेमाऽनुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः

स प्रत्यगात्मनि कृमेरपि नित्यसिद्धः ॥

प्रेयःश्रुतेरपि ततः सुखताऽनुमानं

नैयाधिकौऽपि न दृगात्मनि निन्दुवीत ॥ २५ ॥

प्रेमेति । अनुपाधिरिति । अन्याप्रयुक्त इत्यर्थः । असुखा-
त्मनि सुखव्यतिरिक्ते प्रत्यगात्मनि निष्कृष्टाहङ्कारतत्साक्षिचैतन्ये, कृ-
मेरपीति बहुलदुःखमाग्निनामप्यात्मनि प्रेमा दृश्यते, किमु वक्तव्यं
विशिष्टात्मनामिति द्योतितम् । कृमीणामपि स्वदुःखपरिहाराय धा-
यनादिदर्शनेनास्त्येव स्वदुःखे द्वेषः, स च तदात्मनि तेषां प्रेमाभावे
नोपपद्यते, उदासीननरदुःखद्वेषादर्शनादिति भावः । ननु कृमीणा-
मन्येषां वाऽऽत्मनि कथं स भवेत् सिद्धे तदयोगात् इत्याशङ्क्य
सर्वानुभवसिद्धः कथं स निराकार्य इत्याह—नित्यसिद्ध इति ।
सदानुभवसिद्ध इत्यर्थः । दृश्यते हि धनपुत्रादौ सिद्धेऽपि पित्रादे-
स्तत्साध्यापकारमप्रतिसन्दधतोऽपि प्रेमा, एवमात्मन्यपि निरति-
शयसुखरूपे स न विरुध्यते इत्यर्थः । किं च “तदेतत्प्रेयः
पुत्रात्प्रेयो वित्ताद्” (वृ० अ० १ ब्रा० ४ श्रु० ८) इति
श्रुतितोऽप्यात्मनि नित्यसिद्धे स सिद्ध इत्याह—प्रेयःश्रुते-

रिति । नत इति व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वादित्यर्थः । नै-
यायिकोऽर्थाति । अपिबन्धान्मोमासकादिरपि । नैयायिको ह-
नुमानस्य द्वे अङ्ग व्याप्ति पक्षधर्मता चेत्याहेति स्वाभिमतानुक्तम्
आत्मनः सुखतानुमानं न निहन्तुवित न निराकृत्यात् । किमु वक्त-
व्यं श्रुतिप्रधाना पीर्षामकादिरिति भावः । नचात्मनि दुःखित्वप्रा-
दकमयक्षयः, दुःखस्वभावरूपाधिर्धर्मतया दृगात्मनि सुखतानुमान-
स्य तत्रा भिन्नविषयत्वादित्याह—दृगात्मनिति ॥ २५ ॥

“प्रत्यक्षच्छिद्रवचनानि” इति उल्लोकोक्तं प्रत्यक्षमनुमानं च द-
र्शितम्, इदानीं वचनशब्दितानां श्रुतिमपि तत्राह—

आनन्दविग्रहमपास्तसमसादुःख

वस्तुस्यभात्रपरिवर्जितसर्वभेदम् ॥

आत्मानमध्यपनविध्यनुसारिणस्तं

प्रत्यक्षतः श्रुतिश्चिरसु समामनन्ति ॥ २६ ॥

आनन्दविग्रहमिति । आनन्दस्वरूपमित्यर्थः । अपास्तस-
मसादुःखमिति तस्य प्रेक्षावन्मुमुक्षुषादेयत्वं द्योतितम् । ननु सद्दि-
तीये जीव “नाल्पे सुखमस्ति” (छा० ७ । २३ । १) इति
सुखनिषेधात्कथं तस्यानन्दरूपत्वमिति तत्राह—वस्तुस्यभा-
वेति । यद्यपि जीवस्वरूपं समपञ्च मनीयते, तथापि “यत्र
नान्यत्पश्यति तान्मन्वृणात्” (छा० ७ । २४ । १) इत्यादि
श्रुतिसिद्धमदृशं ब्रह्मैव तस्य वास्तव स्वरूपमिति नामात्रत्वं, तथा
च न सुखनिषेधश्रुतेरप्य विषय इति भावः । ननु स्वर्गकामादिसा-
ध्यात्सुखवस्त्रभेदात्मनो गन्धते न सुखरूपत्वमिति तत्राह—अध्य-
पनेति । अ अध्यपनविधिर्हि स्वाध्यायशास्त्रोपस्थितवृत्तस्वशाखा-
या अध्यपन विधौ, न तु फर्मजाण्डमात्रस्य । एव चाधीतोपनि-
पत्तः साधनचतुष्टयस्यशास्त्रज्ञानानि “न विप्रो ओक्त-

दुःखेन बाह्यः” (कठ अ० २ व० ५ श्रु० ११) “योऽज्ञानायापि-
पाप्ते शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति” (वृ० अ० ३ ब्रा० ५ श्रु० १)
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ० अ० ३ ब्रा० ९ श्रु० २८) “एषो-
ऽस्य परम आनन्दः” “यो वै भूमा तत्सुखम् (छां० अ० ७ ।
२३-१) इत्यादीनि प्रत्यक्षवाक्यानि आनन्दात्मप्रतिपादकानि
आमनन्ति पठन्ति । पठ्यमानवेदान्तवाक्याभिर्दुःखानित्यसुख-
विग्रहं दृग्रूपं भूमानमात्मानमवगच्छन्तीत्यर्थः ।

अथवा—“वेदोपरा वेदान्ताः” इति मतेन तेषामर्थशून्यत्वात्त-
त आनन्दाद्यसिद्धिमाशङ्क्य अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वात्कर्मवाक्यवन्तेषा-
मप्यर्थवत्त्वं दुरपहवमित्याह—अध्ययनेति । यः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां
सिद्धस्तमात्मानमानन्दविग्रहमिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । उक्तं
तावदनृतजडाविरोधीत्यत्रात्मा जडादङ्कारविलक्षणाश्चिद्रूप इति ।

ननु सत्यमुक्तं तदेवानुपपन्नं, ज्ञानस्यानित्यत्वादिति चेन्न ।
ज्ञानपदवाच्यपृच्छरनित्यत्वेऽपि तदाश्रयसाक्षिचैतन्यस्य तदभावात् ।
तयाहि—अस्ति तावदेवदत्तादेः सुखदुःखादिसाक्षात्कारः, स च
घटादिसाक्षात्कार इव चक्षुरादिना केनचित्करणेन न साध्यते, तत्र
प्रमाणाभावात् । न च ‘सुखाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वात्’
इति तत्कारणे मनः सिध्यतीति वाच्यम् । तत्क्रियात्वस्यासिद्धेः ।
न च साक्षात्कारत्वात्तत्सिद्धिः । तस्य नित्यत्वेऽप्युपपत्तेः । किं च
सुखाद्युत्पत्तिसमयभाविनस्तज्ज्ञानस्य तदा विषयासक्तमनोजन्य-
त्वमनुपपन्नम् । न च द्वितीयक्षण एव सुखादिज्ञानमिति वाच्यम् ।
प्रमाणाभावात्, प्रथमक्षणेऽज्ञातमुखसत्त्वे प्रमाणप्रयोजनयोरभावा-
च्च । द्वितीयक्षणेऽपि सुखाद्युत्पादकमनःसंयोगस्यान्यथासिद्धतया
ततस्तज्ज्ञानासम्भवाच्च । न वा विषयासमवायिकारणस्य ज्ञानास-
मवायिकारणत्वं क्वचिद् दृष्टम् । संयोगान्तरकल्पने चासमवायिका-
रणनाशेन नष्टसुखादेरनुभवासम्भवाच्च । कथं तर्हि ‘सुखज्ञानमुत्पन्नं

विनष्टम'इत्यनुभव इति चेत्, न तावत्प्रसादिसिधित्तिसमये तज्ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशानुभवोऽस्ति, येन ज्ञाने पृथगुत्तरमादि सिध्येत् । सुखाद्युत्पत्त्यादिदशायां तदनुभवस्य तदुत्पत्त्यादिविषयमाशङ्क्यमासिद्धत्वेन तदसाधकत्वात् । तस्मान्मुखाद्युपलसिततदनुभवस्य दुःखादिसमयेऽपि स्थितेस्तदुत्पादकरुणानिरूपणाल्लुत्पादिविधिद्वयद्वयत्पत्त्यादेरन्यथासिद्धत्वाच्चस्यैव सुखानुभवोत्पत्त्यादिः । एवं तद्भेदानुभवस्यापीत्यथाधिसन्नायवानु सुखदुःखादिविषयानुभव एक एव, स एव पुरुषान्तर्मन्यापि सुखादिसाधक इति जगन्मात्रसाधक चैतन्यमेक, तस्यैव घटादेरपि प्रकानकत्वात्, स चात्मैव श्रुतिसिद्धस्तद्भेदस्य घटाभावादिति चिद्रूप एव आत्मा । एवमुक्तानुमानेन तस्यानन्दत्वासिद्धावानन्दस्य दुःखविरोधित्वेन निर्दुःखत्वमात्मनोऽनित्यत्वायोगेन नित्यत्वं च सिद्धमिति निर्दुःखनित्यचित्सुखविग्रह आत्मा । एवं सर्वस्य गणश्चस्य दृश्यतया वक्ष्यमाणन्यायाद्यानिर्वचनीयत्वसिद्धौ सत्तावीयादिभेदशून्योऽर्थात्युक्तात्ममिद्धिः । एतच्च वेदान्तवेद्यमपस्तस्वरूपोपलक्षणतयोक्तम् । तत्र कथं जडमपश्चस्य वस्तुतः सम्भव इति । कथं तर्हि एतदनुभवः ? अध्यासात् । अमन्यवितस्यानुभवसिद्धस्याध्यासनिवृत्त्यात् ॥ २६ ॥

ननु मपञ्चो नाध्यस्तो वायकाभावात्, न च युक्तौ रजवादिब्रह्मार्थोऽस्तीत्याशङ्क्य तदध्यस्तनाग्राहकं प्रमाणमेव तद्वायकमित्याह-

अध्यस्तमत्यग्रपुरस्य न वास्तवं तत्र

प्रत्यक्पराग्रहयामिद हि परस्परमिन्द ॥

अध्यस्ततां प्रति सगर्धमबोधमात्र-

मन्मोऽन्यरूपमिधुनीकरणे निमित्तम् ॥ २७ ॥

अध्यस्तमिति । आरोपितमित्यर्थः । वायान्यत्तिक्रमपञ्चोऽध्यस्तो न वास्तव इति वा परिच्छिन्नप्राच्युक्तिरजतादिवदित्य-

मिमेत्याह—अल्पवपुरिति । अस्यात्मनोऽल्पं वपुरिव वपुः,
यथा प्रसिद्धं वपुः स्वातिरिक्तमात्मानं स्वस्वरूपेण निरूपयद्वच्छि-
नत्ति, एवमहङ्कारादिरपि साच्चिद्रूपमात्मानं स्वेन रूपेण भासयती-
ति वपुः । एतच्चाव्यस्तत्त्वोपोद्गलनायोक्तम् । ननु 'सन्धटः' इत्या-
दिप्रतीतिविरोधान्नदमनुमानं साध्वित्याशङ्क्य निरधिष्ठानाध्यामा-
योगात्साच्चिद्रूपात्मन एव तदधिष्ठानत्वं वान्यम् । ततश्च सत्यानृ-
तात्मन्नात्मपञ्चस्य तत्र सद्वुद्धिरन्यथासिध्यतीत्याशयेनाह—
तत्प्रत्यक्पराङ्मुख्यमिति । तद् अल्पवपुः प्रत्यक्पराम्भूयसमुदा-
दायात्मकमित्यर्थः । न चामयोजकत्वम् । प्रपञ्चविलक्षण आत्मनि
प्रपञ्चात्मनाया असम्भवस्योक्तत्वात् । नन्वाव्यस्तमपि युक्तिरज-
तादि सत्यमेवेत्यत्राह—न चास्तवमिति । उक्तीत्या तस्यानि-
र्वचनीयत्वसाधनादित्यर्थः ।

अथवा—नन्वाधिष्ठानाध्यस्यमानांशद्वयोल्लोखित्वं भ्रमस्य दृष्टम् ।
अहमिति प्रत्ययस्त्वेकरूपो द्रष्टृमात्रविषयः कथमध्यास इत्याशङ्क्य
तत्प्रत्यक्पराङ्गिति । अनुभवेऽपि निपुणं निरूप्यमाणे
त्मना प्रत्यगंशः परागंशश्च भासते, तस्य चेदमनिदं
पिण्डत्रद्विक्रदोमयरूपत्वादध्यासं विनैकत्वबोधाम्
रस्परस्मिन्परस्परतात्वेनाध्यस्तनां प्रति योग्यो । ननु प्र-
त्यक्पराचोः सादृश्याभावाद्दिशुद्धे चात्मनि दोषस्याप्यसम्भवादा-
रोप्यस्य च पूर्वमननुभवेन संस्कारामात्रात् कथं परस्पराध्यास इत्यत
आह—अबोधमात्रमिति । स्फुरतोऽपि तत्त्वानवबोधः सर्वत्रा-
ध्यासपुष्कलकारणम् । स चात्मन्यनुभवसिद्धैवत्काऽत्र विसामग्री-
त्यर्थः । अन्योऽन्येति । अन्योऽन्यार्थाध्यासे मियुनीकरणे वेद्य-
र्थः । प्रत्यक्पराम्भूयं सन्धोऽन्यात्मकमन्योऽन्यधर्मवच्चाध्यस्तं, तस्य
मियुनीकरणं नाम ज्ञानाध्यासः, तदुभयावच्छिन्नमेकं ज्ञानमिति या-
वत् । असंसर्गाग्रहनिबन्धनत्वानभ्युपगमादित्युभयत्राज्ञानमेव निमि-

द्विविषयकाज्ञानापसरणात् । वह्निमह न जानामीत्यनुभवेन वहावा-
त्मनि चाज्ञानसाधनात्तदन्वतरावरणभङ्गस्य च वह्निष्पन्धारहेतु-
त्वमिति वक्ष्यते । ततश्च तदाकारवृत्तिविषयत्वमेवास्वच्छतामसेषु
भानप्रयोजकरुमास्थेयम् । स्वच्छान्त करणसुखादिभाने च वृत्तिं
विनाऽपि तदाकारत्वसभवाच्चित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वमपीति जडप्रतिभा-
से दृश्येव गतिः । चैतन्य हि यदाकारवृत्तौ प्रतिबिम्बते तद्भासयति
प्रतिबिम्बाश्रयं च वृत्त्यादिकं, तथा दर्शनात् । न च क्वचिद् वृ-
त्तिः क्वचित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वं तन्त्रमित्यननुगमः । सर्वजडप्रतिभा-
सानुगत हि चैतन्याकारत्वमेव प्रयोजकरु मूमः । चैतन्यं यदाकारं
भवति तत्प्रतिमासन इत्यर्थः । चैतन्यस्य तदाकारत्वं न स्वतोऽम-
ङ्गत्वात् । किं तु क्वचित्प्रतिबिम्बात्क्वचित्तदाकारवृत्तिसंबन्धादि-
त्यन्यदेतत् । तत्र सार्विकान्तःकरणतद्दर्शनेषु प्रतिबिम्बात् । ताम-
सेषु तदाकारवृत्तिसंबन्धादेवेति कुत्रो रजताकारवृत्तिं विना तद्भान-
म् । न चाध्यस्तरजतस्य अस्वच्छतामसस्य चित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वम-
भ्युपगन्तु युक्तम्, अस्वच्छरजतसंस्कारसंस्कृताविद्यारव्यत्वेनास्व-
च्छत्वादिति सिद्धाऽविद्यावृत्तिः । ननु परोक्षे तदाकारवृत्तिरपरोक्षे
त्वनावृतचिद्ध्यस्तत्वं तन्त्रमस्तु । मैवम् । सामान्यसामग्रीं विना
विशेषसामग्या अहेतुत्वेन तत्राप्यस्वच्छतामसमात्रभानहेतुवृत्तिवि-
षयत्वस्यापारिहार्यत्वात् ।

- किं च रजतस्य विषयावाच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वे 'अहं रजतज्ञान-
न' इति प्रतीतिः स्यात् न त्वहं रजतज्ञानवानिति ।

किं च त्वन्मतेऽर्थसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वं ज्ञानसामग्या अर्थहे-
तुत्वं चावृत्त कल्पमिति गौरवम् । प्रतीतिकत्वं च प्रतीतिकाल-
ान्यकालासत्त्वं, न तु प्रतीतिजन्यत्वं, संस्कारादेरपि प्रतीतिक-
त्वापत्तेः । न च साक्षिकालान्यकालः संभवतीति अविद्यावृत्तिरेव
तत्प्रतीतिः । ननु तत्राप्यविद्यावृत्ते रजतविषयत्वादीवृत्तेश्चैदंमात्र-

विषयन्वादिष्टपुरावनिदिष्टिष्टविषयं वृत्तन्तरं प्रवर्तकं कल्पयामिनि
 गौरवमिति चेन्न । एकावाच्छिन्नजलदर्पणयोरैकमुखधतिनिम्बवदे
 कनापवस्रस्यमिध्वावस्तुद्रूपेऽप्येकप्रतिभासाभ्युपगमनं युक्त्यमेदाप-
 न्नरजतस्फुरणस्य कलस्वैकत्वात् प्रवृत्त्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥ २७ ॥

सादृश्यज्ञानादेरध्यासहेतुत्वं व्यभिचारेण निरस्यति—

सादृश्यधीप्रभृति न तितयं निमित्त-

मध्यासभूमिषु जगत्पनुगच्छनीदम् ॥

ब्राह्मण्यजातिशरिकल्पनमात्मनीष्टं

जात्या न साम्यमुपलब्धिमहास्ति किञ्चित् ॥ २८ ॥

सादृश्यधीरिति । सर्वाध्यासाननुगतत्वात् हेतु-वामिमनवे-
 ताच्चित्तपु सादृश्यधीदोषसकारागकम् अध्यासनिमित्तमित्यर्थः ।
 सादृश्यधीयो व्यभिचारस्यानसाह-ब्राह्मण्येति । “ब्राह्मणोऽदृष्ट”
 इति ज्ञानध्यास आत्मनि सर्वैरिदृश्यते, अन्यथा “ब्राह्मणो यजेत,
 ब्राह्मणो न इत्तव्यः” इति विधिनिषेधव्यवस्थानुपपत्तिः, तत्र च
 न सादृश्यमस्तीत्यर्थः । ननु सोऽपि त्रितयनिमित्तः अध्यासत्वादिति
 नेत्याह—जाह्येति । आत्मनि हि जात्या सादृश्यमनुभवविबाधि-
 तम् । द्वयोरपि गुणोक्त्यावयवसम्बन्धत्वात्, “न तस्य प्रतिमा” इति
 श्रुतेश्चत्यर्थः । ततश्च रजताद्यध्यासेवाधिकृतत्वं त्रयं न त्व-ध्यासेमा-
 प्रादुर्भिति भावः ॥ २८ ॥

ननुत्रापि प्रवेपन्नादिना सादृश्यमस्तीत्याशङ्क्य न तादृक् साद-
 र्यमध्यासपयोऽकमतिप्रसङ्गात्, किन्तु धूपोऽवयवगुणादिमन्त्र-
 म् । न चैतयोस्तदस्तीत्याह—

भूयस्स्वभक्तनुगुणवयवकिवाणा

सामान्यगुणवसुक्तमिहासिपुक्तीः ॥

सादृश्यवस्तु न चिदात्मनि किञ्चिदत्र

जात्यादिभिः सह निरीक्षितमास्ति तादृक् ॥ २९ ॥

भूयस्त्वच्चादिति । एतच्च सामान्यपूगवपुषो, विशेषणम्, गुणावयवादीनां बहुनामनेकसामान्यात्मकमित्यर्थः ।

अथवा—इह गोगवपादावभियुक्तैर्जैमिन्यादिभिः सामान्यपूगात्मकं सादृश्यवस्तुक्तमित्यन्वयः । कासां व्यक्तीनामित्यत्राह—भूयस्त्ववतीनां गवादीतनुगतगुणावयवाक्रियाणामिति । गुणानां शुक्लत्वदीर्घत्वादीनि सामान्यानि, अवयवानां पादपृष्ठत्वादीनि, क्रियाणां गमनभक्षणचर्षणत्वादीनि, तेषां पूगः समूह एव वपुर्यस्य । नन्विति पाठे गुणादीनां भूयस्त्वं सादृश्यं वस्तुक्तमिति स्वार्थे वतिवर्षाख्येयः । ननु “अकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इति वैदिकप्रयोगादध्यासानुपपत्त्या चात्मन्यपि किञ्चित्सादृश्यं कल्प्यमित्याशङ्क्याह—नेति । अत्र चिन्मात्रात्मनि न तादृगपि सादृश्यं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । न च नित्यत्वसर्वगतत्वाद्यपि जातिसादृश्यम् । अनुवृत्तकारणात्मिकाया जातेरनित्यत्वाज्जातावृत्तरसर्वगतत्वाच्चेति भावः ॥ २९ ॥

दोषस्य व्यभिचारस्थलमाह—

विषयकरणदोषान्न भ्रमः संविदि स्या-

दपि तु भवति मोहात् केवलादेवमेव ॥

भगवति परमात्मन्यद्वितीये विचित्रा

द्वयमतिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ॥ ३० ॥

विषयेति । विषयदोषः सादृश्यादिः, करणदोषः कां चादिः । तत्र संविदि प्रमाणफले यदादिज्ञाने यः परेषां वेद्यत्वादिभ्रमः स तावद्विषयदोषात्करणदोषाद्वा न सम्भवति, संविदं स्वप्रकाशत्वेनाविषयत्वात्करणगोचरत्वाच्च । अस्तु प्रमादोषादेवे-

अन्यथा परस्पराध्यासो न स्यादित्यत आह—नाधार इति । अध्यस्तस्याधारत्वेन भासमाने शुक्तीदमंशे नाधिष्ठानगीरित्यर्थः । किञ्च शबले संसृष्टनयाऽध्यस्तोऽधिष्ठानांश आधारः । तदुक्तम्—“अत-
द्वूपोऽपि तद्वूपेणारोप्यबुद्धौ स्फुरन्नाधारः” इति । न चासावधिष्ठानं
भवितुमर्हति, परस्पराश्रयात्, अधिष्ठाने सत्यध्यासोऽध्यासे सत्य-
धिष्ठानामितीति भावः । यद्वा अन्योऽन्याध्यासे निरास्पदं सत्कून्यं
जगत्स्वादिति तर्केण केषांचित् वादिनं जेतुं महानयं संभ्रम उत्साहो-
ऽस्थाने, न युक्तमित्यर्थः । संभ्रमे हेतुमाह—महतामिति । अनूर्ण
तमोऽज्ञानं येषां तेषां मध्ये महतां शून्यवादिनां निर्वन्मः परमतस-
ण्डने श्रद्धातिशयः । यद्वा निरास्पदमिदं चोद्यं निर्विषयमित्यर्थः ३१

नन्वाधिष्ठानमेवाधारः तदाश्रयाविषयाज्ञानकार्यस्याध्यस्तस्या-
न्यावारत्वायोगात् अतः कथमुक्तरीत्या शून्यतोद्धार इत्याशङ्क्याह—
अधिष्ठानमाधारमात्रं यदि स्यात्

प्रसज्येत सत्यं तदा चोद्यमेतत् ।

नृ चैतत् सकार्यस्य मोहस्य वस्तु-

न्यधिष्ठानगीर्गोचरे लोकसिद्धा ॥ ३२ ॥

अधिष्ठानमिति । यन्निष्ठतया मिथ्यारजतादि भासते
सोऽधिष्ठानसामान्यांश आधार इत्युक्तम् । तन्मात्रमेव चेदधिष्ठानं
स्यात्सत्यं शून्यता प्रसज्येत न तु तथेत्यर्थः । यतः सकार्यमोह-
विषये विशेषांश एवाधिष्ठानगीर्गोचरे लोकसिद्धा, तद्व्याधादेव हि भ्रमो
निवर्तते, तेन “य एव लौकिकाः” इति न्यायेन तथैव शास्त्रेऽपीति
नोक्तदोष इत्यर्थः ।

अत्र केचित्, “अध्यस्तमेव हि” [श्लो० ३६] इति न्यायाद्
भ्रमविषय इदमंशः सत्येदमंशांश्चिन्तः, स चाविद्यावृत्तिर्गोचरो वा-
ध्यः । शुक्तीदमंशस्तु—प्रमाणवृत्तिर्गोचरो न वाध्यः । न चेदन्ताद्वय-
विवेकापात्तिः, विवेकस्य शुक्तित्वादेरावृत्तत्वात्तद्विवेकाग्रहस्याध्या-

सहेतुत्वाच्च । न चाविद्यावृत्त्या शुक्तीदन्ताऽभेदेनैव रजतं बोध्यतां
किं मिथ्येदम्भेति वाच्यम् । ममाणवृत्त्यविद्यावृत्तयोर्विरुद्धयोरेकत्र
कार्येऽप्यद्वैतेः । न चाविद्यावृत्तेर्नैदन्त्वं विषयः, "रजतमतीतिरिदमि
मथते" [श्लो० ३५] इत्यादिविरोधादिति प्रदाने ।

तत्र, उक्तरीत्या शुक्तीदन्तासंसर्गाभ्यासेनैव "इदं रजतम्" इ-
त्यध्यासोपपत्तौ मिथ्येदम्भकल्पने मानाभावाद्वास्वात् । "किं च"
इत्युच्यते लोकाविरोधाच्च । अद्यस्तमेव हि' इति स्वरूपेण संश्लेष्य
ताऽध्यस्तमेव भ्रमविषय इत्यर्थः । ममाणवृत्त्याविद्यावृत्तयोरेकस्फुर-
णैककक्षापरिहरणोपपादितत्वात् । चिन्मुखाचार्योपि "इदन्तासस-
र्गाऽप्यन्तिर्वचनीयः" इत्युक्तं नेदन्त्वमिति दिक् ॥ ३२ ॥

इदानीमाचार्यवृत्तेभ्योपि तद्वानृतमिधुनीकरणतया संसर्गा-
यापेऽप्याधारस्वरूपावाधाच्छून्यताऽऽपनिमपहम्भपतिः--

किं चानृतद्वयमिहाध्यसितव्यमिष्टं

स्याद्येत्तदा भवति चोद्यमिदं त्वदीयम् ।

सत्यानृतात्मकमिदं मिधुने मिथश्चे-

द्व्यस्यतं किमिति शून्यकथामसङ्गः ॥ ३३ ॥

किं चेति । इदानींऽन्याभ्यासे यदि अनृतद्वयमेव परस्परालम्-
बताऽध्यसितव्यमिष्टं स्यात्तदा शून्यता मज्जयेत्, द्वयोरपि वाध्यत्वा-
त् । न चैव, किं तु सत्य मयङ्, अनृतं परार्थः, स्वरूपतोऽन्य-
ध्यस्यत्वात्, तयोर्विधोऽध्यासश्चेत् मतीचः परापरसंश्लेषाकारेण
वाध्यदेऽपि स्वरूपेण म-वस्थात्तु म-व्यसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मन्वन्योऽन्याभ्यासे एव किं ममाणमित्याशङ्क्याहङ्काराध्यास-
मस्वास्फुटत्वात्प्रतिद्व एव रजताभ्यास न मथयं साधयानि-

इदमर्थरस्तपि नयेद्रजने परिकल्पितं रजतवदित्यदमि ।

रजतभ्रमेऽस्य चपरिस्फुरणात् यदि स्फुरेत्त खलु शक्तिरिव ३४ ॥

इदमर्थेति । रजतं तावद् इदमि युक्त्यादावध्यस्तमिति सम्प्र-
तिपन्नमेव । इदमंशोऽपि रजतेऽध्यस्त इति साध्ये हेतुमाह—रजत-
भ्रम इति । भ्रान्तौ भासमानत्वाद्रजतवदित्यर्थः । व्यतिरेके यु-
क्तिविशेषांशवदित्यर्थः ।

यद्वा—यदीदंस्त्वमनध्यस्तं स्यान्न भ्रमे स्फुरेच्छुक्तिवादिति त-
र्क उक्तः । रजते पुरोवर्तित्वलक्षणेदन्त्वास्फुरणे तदर्थिमवृत्तिरपि
न स्यादिति निगर्वः ॥ ३४ ॥

एवमर्थाध्यासेऽनुमानमुक्त्वा ज्ञानाध्यासेऽध्यस्तं प्रमाणयति—
रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु यद्देवमिदमित्यपि धीः ।

रजने तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यसननिर्णयधीः ॥ ३५ ॥

रजतेति । “एकैवेदं रजनम्” इति धीः । तत्र यथा रजतस्ये-
दमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यामित्यनुभव एव
अत्र इतरेतराध्यासे मानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्तानुमानमूलभूतां व्याप्तिं प्रकटयति—

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु

नान्यत्र कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु ।

रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्व-

चन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन ॥ ३६ ॥

अध्यस्तमेव हीति । अध्यस्तस्यैव भ्रमे स्फुरणादिदमं-
शोऽप्यध्यस्त इति साधितमित्यर्थः । ननु “सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्त-
म्” इति न्यायादनध्यस्तोऽपीदमंशः प्रयत्नामिति नेत्याह—नान्यदि-
ति । अन्यत्र स्वरूपेण संसृष्टतया वा अनध्यस्तमित्यर्थः । धर्मिण्य-
भ्रान्तमिति च धर्मिस्वरूपे अभ्रान्तं न तु संगोऽपीत्यर्थः । कथं
न स्फुरतीति चेत् ? अनुभववाधादेवेत्याह—भ्रमोऽपि । सर्परज-
तमरीचिद्वचन्द्रादिभ्रमध्वनध्यस्तानां रज्जुत्वादीनां स्फुरणानुपल-

म्मादित्यर्थ ॥ ३६ ॥

ननु रजतादिभ्रम द्वैरूप्यावधानादस्तु परस्पराध्यासो, न त्व-
हमध्यासो, तत्र द्वैरूप्याननयायादित्याशङ्क्य तत् दृष्टान्तेनात्रापि सा-
धनीयमिह याह—

इतरेतराध्ययनमेव तत्रश्चित्तित्येवयोगेऽपि भवेदुच्यते । *

रजतभ्रमादिषु तथाऽत्रगमात्त हि कल्पना गुरुतरा घटते ७

इतरिति । चित्तित्येवयोगोऽयमहमित्यभ्यास सोऽपि तत्. अ-
ध्यास वाद्य इतारितरेतराध्यास स्यात् रजताध्यासवत्, अन्यथाऽ-
ध्यासद्वैरूप्यकल्पनाऽनुचिता स्यादित्यर्थ । अत एव 'अहमुपलभ'
इत्यहमि चतन्व्यानुभव । व्याप्ति स्मारयति—रजतेति । प्रकारान्त-
रेण कल्पनागौरवयाह न रतिरिति । द्वैरूप्यावधानात्रापि विवेकं
नामन्वेवति भावः । चित्तादिशब्दवच्चाहशब्दस्य शबलवाचित्वान्न
शब्दद्वयमप्यग ॥ ३७ ॥

अपवादितमितरेतराध्यास सोपपत्तिकमुपसंहरति—

अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितयादितरेतराध्ययनसिद्धिरतः ।

चित्तित्येवस्तुभुगलस्य न चेतन्नित्यस्य बाधनमिहापतति ३८

अनुभूतीति । अस्मात्पूर्वोक्तानुभवयुक्त्यनुमानरूपात् त्रि-
तयादित्तित्येवस्तुभुगलतरेतराध्यासमिद्धि, अन्यथा त्रितयस्यापि
पाषाणैरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वज्ञानत्वे मादृश्यादिरहितस्य निरशस्य प्रतीरो विषयिण
कथमध्यासाभिष्टान वम् । लोके सदृशमावयवपराभिपयणापेव शु-
क्यादीनामभिष्टानत्वदर्शनादिति शङ्क्य—

सदृशसाशपराभिपयेषु चेद्भवति दायवशाज्जगति भ्रम ।

भवतु तत्सफलप्रदितु यत्र तदुपचारवशाद् दृशि शस्नुमः ३९

सदृशेति । यत्र चित्तादृश्यादिसमादनेन प्रीत्या परिहरति-

भवत्विति । उपचारो व्यवहारः, तत्प्रामर्श्याच्चिद्रूपेऽप्यात्मनि तत्सर्वं सुवचमित्यर्थः । तथा ह्यन्तःकरणस्य देहेन्द्रियापेक्षया प्रत्य-
मत्वं स्वच्छत्वं चास्ति चैतन्यसादृश्यम् । सांशत्वमपि चैतन्यस्यावि-
द्यावशादस्रण्डस्यापि जीवत्वब्रह्मत्वाद्यात्मकमस्ति । पराकत्वमपि
साभासान्तःकरणे तदविविक्तत्वेन स्पष्टीभावाद्विषयतामिवापन्न-
स्य शक्यमुत्प्रेक्षितुम्, अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वापेक्षया सर्वमिदमुत्तरोत्त-
राध्यासे शक्यसमर्थनमिति भावः ॥ ३९ ॥

उक्तपरिहारस्यापसिद्धान्तत्वशङ्कामपनयति—

अपि च भाष्यकृदेव तदब्रवीद् विषयताद्युपचारसमाश्रयात् ।
स्ववचसैव न तावदिति ब्रुवन् सकलमात्मनि विभ्रमसिद्धये ४०

अपि चेति । न तावदस्मत्कल्पितोऽयं परिहारः किं तु भा-
ष्यकृदेवोपचारमाश्रित्य सर्वमिदं विषयत्वादिकमात्मनि विभ्रमसि-
द्धयर्थमब्रवीदित्यर्थः । न च भाष्यकृदुक्तिरनुपलब्ध्याधितेत्याह-
स्ववचसेति । कण्ठवेणैव न त्वभिप्रायगत्येत्यर्थः । भाष्योक्ति-
माह—न तावदिति । अध्यासभाष्ये “कथं पुनः प्रत्यगात्मन्प्रवि-
षयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्” इत्यासिष्य “न तावदयमेका-
न्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” इति ब्रुवन्नित्यर्थः । अस्म-
त्प्रत्ययोऽन्तःकरणं तत्राभिव्यक्तः सन्निषय इव भवति, स ह्यवि-
द्यायामाभासाविवेकेन सूक्ष्मप्रतिबिम्बात्मना प्रविष्टोऽस्पष्टोऽपि प्र-
त्युपाधौ साभासान्तःकरणे स्थूलप्रतिबिम्बात्मना प्रविष्टः सन्न शी-
तमानौ स्वर्भानुबदभिव्यक्तः स्वप्रकाशोऽपि स्पष्टीभावमात्रेणोप-
चारादस्मत्प्रत्ययविषय इत्युच्यते ॥ ४० ॥

एतच्चाभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतस्त्वपरोक्षध्यासेऽधिष्ठानापरोक्षं
तन्त्रं न तु सादृश्यादित्याह—

अपरोक्षरूपविषयभ्रमधीरपरोक्षमास्पदमपेक्ष्य भवेत् ।

मनसःस्वतो नयनतो यदि वा स्वपनभ्रमादिषु तथा प्रथितैः ४१ ॥

अपरोक्षेति । अपरोक्षरूपाऽपरोक्षविषया च भ्रमधीरपरोक्षाधिष्ठानमात्रमपेक्षते न स्वारोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वसादृश्यादिकमपि, व्यभिचारादित्यर्थः । नन्विन्द्रियागौचरस्यात्मनोऽपरोक्षत्वमपि दुर्घटमित्याशङ्क्याह—मनस इति । यदि चेति व्यवस्यार्थम् । क्वचिन्मनसः, क्वचित्स्वतः, क्वचिच्चक्षुरादित इत्यर्थः । केदमवधारितमित्यत्राह—स्वपनेति ॥ ४१ ॥

नन्वात्मभिन्नस्य स्वतोऽपरोक्षत्वाभावात्तादृशोऽध्यासः क सं-
प्रतिपन्न इत्याशङ्क्य “आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि” (ब० सू० अ० २
पा० १ सू० २८) इति न्यायसिद्धत्वात्स्वप्नभ्रम इत्याह—

स्वतोऽपरोक्षा चित्तिरत्र विभ्रमस्तथापि रूपाकृतिरेव जायते ।
मनोनिमित्तं स्वपने मुहुर्मुहुर्विनाऽपि चक्षुर्विषयं स्वमास्पदमे ४२

स्वत इति । चित्तिस्तावद् ग्राहकान्तराभावात्स्वसत्तार्या सं-
शयादिराहित्यात्स्वयंज्योतिष्प्रभुत्वैश्च स्वतोऽपरोक्षा, रूपादिहीनतया
सादृश्यादिशून्या स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम् । तथाऽप्यत्र चित्तौ स्वप्ने नि-
द्रादोषाद्रूपाद्याकार एव भ्रमश्चक्षुर्विषयं मनोनिमित्तं वा रूपवद-
धिष्ठानं विनाऽपि पुनःपुनर्जायते, “स हि स्वप्नो भूत्वा” इति
श्रुतेः । यद्वा चक्षुरादिव्यापारोपरमात्कथं रूपाकृतिरित्यत्राह—
मनोनिमित्तामिति । मनोगतरूपादिवासनानिमित्तमित्यर्थः ।
स्वप्ने सैजसजीवभोग्यत्वेन वासनापुञ्जशेषस्य मनसोऽवस्थानात् ।

अत्रदं विचारणीयम्—किं ब्रह्मचैतन्यं स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम्, उत
जीववैतन्यमिति । आद्ये उदाहरणिकः सन्नज्ञातसत्ताकः स्वप्नभ्र-
मश्च। स्यात् । अन्त्येऽपि किं जागरे तस्य वायः किं वा लय इति ।

अत्र वदन्ति । अवस्थानयाविष्टं हात्मचैतन्यं भवति, स्यूला-

न्तःकरणोपहितं जागरे, वासनाविशिष्टान्तःकरणोपहितं स्वप्ने ।
सुषुप्तां च मृक्षमतदुपहितम्, इति । तत्र जाग्रदवस्थोचितं चैतन्यं स्व-
प्नभ्रमाधिष्ठानम्, जागरादौ च “अहं चैव” इति तादृगाधिष्ठानवाधा-
त्तद्वाधः एव च स्वप्नस्य जाग्रत्प्रपञ्चवैलक्षण्यं सति प्रमातरि बाध्यत्वं
वक्ष्यमाणमुपपत्स्यते । स्वप्नान्ते सुषुप्तिश्चेत् स्वप्नस्यैव एव, तदभि-
प्रायेण च वक्ष्यति “क्षीणे तु तत्र लयमेति” (मं.शा.अ.३.श्लो.११७)
इत्यादीति न पूर्वोत्तरविरोधः । बुद्ध्याद्युपहितजीवरूपं हि ‘तत्स्यद्वा
तदेवानुप्राविशत्’ इत्यादिश्रुतेरीशकल्पितत्वेन व्यावहारिकत्वाच्छु-
त्त्यादिवदधिष्ठानत्वयोग्यम् । तन्निष्ठाश्च जीवकल्पिताज्ञानावस्थाः
स्वप्नभ्रमोपादानभूताः “अहं चैवः” इत्यादिजाग्रद्वेधेन बाध्यन्ते,
शुक्तिज्ञानेनेव रजतोपादानाज्ञानावस्था इति । न चैवं सति “अहं ग
जोऽहं नीलः” इति स्वमाकारापत्तिरिति वाच्यम् । न हि स्वप्नः
सर्वोऽपि तादात्म्याध्यासः किं तु जाग्रत्संस्कारानुसारात्कचित्त-
या । कश्चित्तु संसर्गाध्यासः “अहं राजाऽयं गजो मम क्षेत्रम्” इति
तदाकारदर्शनादिति । तदिदमापातरमणीयम् ।

तथा हि । न तावदीशकल्पितस्यूतान्तःकरणोपहितं चैतन्यं
स्वप्नकालेऽस्ति, यच्चदाधिष्ठानं स्यात् । नापि तज्ज्ञान जागरादिजन्यं
स्वप्नभ्रमवापरं भवितुमर्हति । तद्धि किं साक्षिज्ञानमविद्यावृत्तिरन्तः-
करणवृत्तिर्वा । नाद्यौ, तयोरज्ञानानिर्वर्तकत्वेनावधकत्वात् । ना-
न्तः, अन्तःकरणवृत्तेरज्ञातशोधत्वादान्तःकरणस्य चाज्ञातसत्त्वाऽन-
भ्युपगमेन प्रमाणावेद्यत्वात् । स्वस्मिन्श्च स्ववृत्तेरसम्भवादित्यलम-
सद्ग्रहेण ।

केचित्-अवाच्छिन्नानवाच्छिन्नमाधारणं चिन्मात्रं स्वमाधिष्ठान-
माहुः, तच्च साधारणाचिन्मात्रस्य “परस्परविरोधे हि” इत्यादिन्या-
येन दुर्निरूपत्वादेव नोपपद्यत इति किं प्रपञ्चेन ?

शरिरिवाच्छिन्नं चैतन्यं तदधिष्ठानमित्यपरैः । तदतिस्यवीया ।

न हि जागरादौ शरीरबोधं विना स्वप्नानिष्टतिः, घटशानादपि तद्विद्वेतेः ।

अन्ये त्वाहुः—अन्तःकरणोपलक्षितं चैतन्यमधिष्ठानमिति । तन्मते वृद्धचित्तं पञ्चाधिष्ठानत्वाज्जागरे स्वप्नस्थं न बाधः स्यात् । तथा च गतिं प्रमातरि बाध्यत्वं नोपपद्यते । तस्मादनुभवितचैतन्यं जाग्रत्प्रपञ्चाधिष्ठानम् ।

तदुपहितं तु स्वप्नप्रपञ्चाधिष्ठानमिति वृद्धाः । एवं च जागरादावावश्यं कजाग्रद्वस्तुपहितचित्तोचरप्रमाणवृत्त्या गतिं प्रमातरि स्वप्न-
बाध उपपद्यते । नत्र चाधिष्ठानतावच्छेदकं घटन्वाद्यं न, जाग्रदुपहित-
तन्मस्युपलक्षणं सर्वनामशक्तां बुद्धिः स्यात् । तथा च जाग्रदनुभूतव-
स्तुपहितमेव प्रत्यक्षचैतन्यमिन्द्रियोपासमासिधात्वेन (प्रयमानमुपायेस्तद-
स्थत्वा-स्वरूपमात्रेण प्रयमानं निद्रादोषजाग्रत्प्रकारादृष्टसदृशताज्ञा-
नेन वृद्धमप्रपञ्चात्मना विवर्तमानं स्वेनैव भासते "भस्य लोकाय
सर्ववतो माम्नामुपादाय" इति श्रुतेः । अत्र तिरोहितजाग्रदुपाधि-
विशेषस्य चैतन्यमात्रस्य स्वतोऽपरोक्षस्फुरणभेदाधिष्ठानसामान्य-
ज्ञानस्य । अज्ञातोपाधेशोपहितानवभासादधिष्ठानतावच्छेदकजाग्रदवा-
द्याकारविषया बाधः । मूलाज्ञानाकार्यत्वादविद्यातिरिक्तदोषतन्प-
त्वाच्च स्वप्नस्य न व्यावहारिकतेति विद् ॥ ४२ ॥

आनेष्याधिष्ठानपोरंकेन्द्रियग्राह्यस्य व्यभिचारं वक्तुं मनः-
ममाणत्वाभ्युपेयवादेन मानसे नभासि चाक्षुषाध्यासं दर्शयति—

मनोऽवगम्येऽप्यपरोक्षतावलात्

तथाऽन्वरे रूपमुपोऽल्लिखन् भ्रमः ।

सितादिभदैर्बहुधा समीच्यते

यथाऽक्षिगम्ये रजतादिविभ्रमः ॥ ४३ ॥

मनोऽवगम्येऽपीति । मानसपरोक्षे ऽप्यम्बरे ऽधिष्ठाने ऽपरोक्ष-
तामात्रसामर्थ्यात् “शुक्रं नभो नीलं नभः” इति नानारूपोच्छे-
खी भ्रमो दृश्यतेऽतो नोक्तनियम इत्यर्थः । एवं स्वतोऽपरोक्षे म-
नोऽपरोक्षे च स्वप्नभ्रमनभोर्नल्यभ्रमानुदाहृत्य नयनत इत्यस्यो-
दाहरणमाह—यथाऽक्षिगम्य इति । व्याख्यातम् ।

ननु नाकाशो मानसो बाह्यत्वान्मनसो बाहिरस्वातन्त्र्यात्, अपि
तु साक्षिवेद्य एवेति चेन्न । बाह्यस्य प्रमाणेनैव ज्ञाततया साक्षिवे-
द्यत्वात्, नभसश्च बाहिरिन्द्रियागोचरस्य मानसत्वमन्तरेणाज्ञाततयैव
भानममद्वात् । तदुक्तम्—“ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते”
इति । कथं तर्हि सुखादेः कल्पितरजतादेश्च ज्ञातत्वेनानुभव इति
चेत्, तेषामान्तरत्वेनानावृत्तत्वात् । बाह्यस्य तु नभसो घटादिवदा-
वृत्तत्वेनावरणभङ्गाय प्रमाणापेक्षणान्मनोवेद्यत्वमगत्याऽभ्युपेयम् ।
न च तस्य बाहिरस्वातन्त्र्यम्, “मनसा ह्येव पश्यति” इत्यादिश्रुत्या
बाह्यानामपि मनोवेद्यताया दर्शितत्वात् । बाहिरस्वातन्त्र्योक्तिश्च
केवलमनोविषया । न चानर्पिताकारं मनः साक्षात्कारसमर्थमिति
चक्षुरेव तत्राकारार्पकमुपेयम् ।

ननु कथं नीरूपे नभसि चक्षुषः प्रवृत्तिः, तस्य रूपपुरस्कारेणैव
द्रव्येषु प्रवृत्तेरिति चेत्, सत्यमेतत्, न स्वीयरूपपुरस्कारेणेत्यत्र किं
चिन्नियामकमस्ति, “पीतः शङ्खा रक्तः स्फटिकः” इत्यन्यरूपद्वारापि
चक्षुःप्रवृत्तिदर्शनात् । न च तत्र रूपप्रवृत्तेः शौक्यस्यैवाभिभवो न
रूपस्येति वाच्यम् । तथाऽप्युद्भूताभिभूतरूपस्पर्शस्य सुवर्णस्या-
चाक्षुषत्वमसद्वात् । ततश्चालोकादिरूपोपहिते नभसि तद्द्वाराऽपि
चक्षुःप्रवृत्तिविरोधः । “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे” इति भाष्यं तु रूपा-
नुपधानकालाभिप्रायं, परमतेन वा । न चान्यरूपद्वाराऽपेक्षरूपवच्ये-
व चक्षुःप्रवृत्तिर्गौरवाद्भूतरूपं गृह्येव चक्षुः प्रवर्तते न तद्भूत-
रूपवच्येवेति । अस्तु तर्हि चाक्षुषमेव नभ इति चेन्न । अरूपिद्रव्य-

परबुद्धिस्थविशेषस्याशक्यज्ञानत्वात् कथं विशेषणत्वमिति चेन्न ।
अत्राततया साक्षिनेद्यत्वाविरोधात् । आदृतचितेरज्ञानाविरोधस्या-
नुभवासिद्धत्वाच्च । परैरप्यनभ्यासदशायां ज्ञातेऽपि जलादीं संश-
याभ्युपगमादिति दिक् ॥ ४४ ॥

ननु शुक्त्यादौ ज्ञाताज्ञातांशयोः "इयं युक्तिः" इति शब्दद्वय-
वाच्यत्वेन भेददर्शनान्नैकस्य ज्ञाताज्ञातत्वमित्याशङ्क्य तत्र सन्न-
प्यंशभेदस्त्वमयोजक इत्याह—

यत्रापि दैवगतितोऽस्त्यतिरिक्तभावो
रूपात्प्रतीतिविषयादितरत्र रूपे ॥
तत्राप्यवोधघटनां प्रति नाङ्गमाव-
स्तस्यानिरिक्तवपुषोऽपुनरुक्तरूपात् ॥ ४५ ॥

यत्रापीति । यत्रापि शुक्त्यादौ प्रतीतादिदंरूपादितरत्राम-
तीते विशेषांशे देवाद् भेदो विद्यते तत्रापि तस्य भेदस्यापुनरुक्त-
शब्दवाच्यादिदंरूपादतिरिक्तवपुषः शुक्त्यादेरज्ञातता प्रति नाङ्ग-
त्वमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदन्त्वशुक्तित्वधर्मभेद एव ज्ञाताज्ञातत्वावच्छेदक इति चेन्नेत्याह—

शुक्तीदमंशात् पृथगप्रतीता
त्रिकोणता स्यान्ननु वस्तुवृत्त्या ।
तथाऽपि तत्स्थं न पृथक्त्वमिष्टं
तदप्रबुद्धत्वनिमित्तभूतम् ॥ ४६ ॥

शुक्तीदमंशादिति । अप्रतीता त्रिकोणता । युक्तित्वं य-
द्यपि प्रतीताच्छुक्तीदन्त्वाद्बस्तुतः पृथक् तथापि तत्स्थं पृथक्त्वं
तस्याः युक्तीताया अप्रतिबुद्धत्वे निमित्तं नेष्टमिति सम्बन्धः ॥४६॥

एवं च निरंशस्यापि सिद्धमात्मनोऽधिष्ठानत्वमित्युपसंहरति—
 एवं स्फुरत्यपि दृगात्मनि तत्स्वरूपे-
 णास्फूर्तिभाजि परिकल्पिततोपन्ना ॥
 स्वाज्ञानतो जगदिदं परमेश्वरोऽसौ
 जीवोऽहमित्यपि विभागवतोऽल्पकस्य ॥ ४९ ॥

एवीमति । प्रसगानिदंरूपेण स्फुरत्यपि चिदात्मनि नित्यमुक्ता-
 द्वयानन्दरूपेणास्फूर्तिभाजि अधिष्ठाने स्वाज्ञानमात्रदोषादल्पक-
 स्याद्द्वारादेरध्यस्तता प्रागुक्तयुक्तिभिरुपपन्नोत्पथः । अल्पकं रूपं
 विशिनष्टि—जगदिति । इदमिति साक्षिसिद्धत्वादसाविति परोक्ष-
 त्वाद्रिभागां नानात्वं तद्वत् इत्यर्थः । यद्यपि स्फुरति चिदात्मनि
 “नास्ति न भाति” इति व्यवहारस्योग्यतालक्षणमावरणं नास्ति वि-
 रोधात् । तथापि तदत्यन्ताभिन्नेऽप्यद्वयानन्दरूपेऽनुभूयमानत्वादेव
 तदङ्गीक्रियते, न ह्यज्ञानावृतत्वं तद्वेष्टितत्वं, येन विरोधः स्यात्किं
 तूक्तव्यवहारस्योग्यत्वमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

एवमल्परूपस्याध्यस्तत्वे साधिते बन्धतदनर्थत्वतत्कारणमु-
 क्तितदर्थत्वतत्कारणात्मकं पदकं सिद्धमित्याह—

अल्पं रूपं बन्धनं प्रत्यगात्मा
 बद्धोऽनेन स्वच्छचैतन्यमूर्तिः ॥
 स्वात्माज्ञानं कारणं बन्धनेऽस्य
 स्वात्मज्ञानात्तन्निवृत्तिश्च मुक्तिः ॥ ५० ॥

अल्पं रूपमिति । अल्पं परिच्छिन्नं कर्तृत्वादि रूप्यत इति
 रूपं यन्नामरूपकर्मात्मकं तदस्य भूत्रो बन्धनमिव बन्धनमित्यर्थः ।
 ननु कुतोऽस्याल्परूपस्यानर्थत्वमित्याह—बद्ध इति । अनेन ह्यल्प-
 रूपेण धर्मधर्म्यध्यासात्मकेनात्मा बद्धो निगदितः । स्वच्छोऽप्यस्व-

च्छ इव विज्ञोऽप्यज्ञ इवानन्दोऽप्यशनायादिविविधदुःखदावदहनप
 दीप्ताशिरा इवानिश वम्भमीति । ननु कूटस्थानद्विन्देकरसः सन्
 कथमयपीदशीं दशामापन्न इत्यत्राह—स्वात्माज्ञानमिति । स्वा-
 श्रयविविधज्ञानमैवास्पृमनो वन्कारण नान्यदित्यर्थ । नन्वी
 दशस्य सहजमाहान्धकूपमग्रस्य विवशस्य कृता यन्धाविच्छित्तिः
 स्वादित्यत्राह—स्वात्ममेति । स्वात्मनोऽद्वयानन्दग्रह्याभदन यज्ञं ज्ञा
 न तत्र एवास्य समूलवन्निवृत्तिरित्यर्थ । नस्या प्रपादेयन्वमा
 ह मुक्तिरिति । सा हि मुक्तिरखिलानर्थनिर्मुक्तपूर्णानन्दावामि
 रूपत्वात् परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वादिभावरूपस्याज्ञानस्य ब्रह्मवदेव निवृत्त्यसम्भवात्कृत-
 स्तन्निवृत्तिरूपा मुक्तिः फलमित्याशङ्क्य तस्य मिथ्यात्वेन ज्ञाननिव-
 र्पत्य साधयति—

अज्ञानमप्यविदुषोऽस्य न तु स्वताऽरित

चेतन्यनिर्विकृतितादृशतापिरोधात् ॥

अज्ञातताऽप्यनयोधनिवन्धनैव

नात्माश्रयस्यपि चादयितव्यमत्र ॥ ५१ ॥

अज्ञानमपीति । तथाहि, अज्ञस्य स्वात्मनि अज्ञानावयव' (किं
 स्वाभाविकः कल्पितो वा, नाय इत्याह न त्विति । कुत इत्यत्रा
 ह—चेतन्येति । स्वभावत आत्मन्यज्ञानमस्ति चेद्वस्तुभूत म्यात्,
 न च स्वप्रकाशचिदात्मने वस्तुतोऽज्ञानं वर्तितुमर्हेति । प्रकाशतप
 सौविरोधात् । तथाऽज्ञानमा मर्षश्चेत्स्वयं विनऽपदात्मानं चिकृर्षा
 त् । “उपपन्नपथधर्मो विकरोति हि धर्मिणम्” इति न्यायात् । त
 याऽज्ञानस्य वस्तुये द्वैताणसिरिति चिन्वनिर्विकारत्वाद्द्वयत्वश्रुतिवि
 रोध इत्यर्थ । द्वितीयमङ्गीकरोति—अज्ञातताऽपीति । अपिद्व
 र्थः । तथात्वे हि मध्यन्दिनालाकमण्डले कौशदादिरेवितान्यका

स्वदविरोधः स्यादिति भावः । नन्वेवमज्ञानेनैवाज्ञानकल्पनायामा-
त्माश्रयत्वमिति नेत्याह—नात्मेति । अनादि ह्यज्ञानमज्ञानतन्त्रम-
ज्ञातत्वमप्यनादीति क्वात्माश्रय इति भावः । यद्वा अत्रानिर्वचनी-
यवादे नानुपपत्तिर्दृषणमिति भावः ।

केचित्तु सत्कार्यासत्कार्यवादिनोऽभिप्रेत्याहुः च ना-
त्माश्रयश्चेत्किमु मायावादिन इत्यर्थमाहुः ॥ ५१ ॥

अज्ञानादेवाज्ञानकल्पने प्रमाणमाह—

द्वारं तमोऽन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं
सङ्गच्छते सकलमत्र न नो विवादः ॥
माहोऽपि दृश्यवपुरत च संवदध्वे
तस्मात्तदन्वयनिमित्तमपीह मोहः ॥ ५२ ॥

द्वारमिति । आत्मन्यज्ञानसम्बन्धोऽज्ञानकृतो दृग्दृश्यसम्ब-
न्धत्वाद् घटज्ञानसम्बन्धवत् । प्रसाध्याद्गत्वाद्यासिद्धचनार्थो
हिशब्दः ।

अपमर्थः—यस्मादसङ्गया दृशा सकलमेव दृश्यं घटादि सम्ब-
ध्यमानमज्ञानसम्बन्धं द्वारीकृत्याध्यासिकेन तादात्म्येनैव सम्बध्य-
ते, अन्यस्य संयोगसमवायादेरश्वयनिरूपणत्वादिति । वक्ष्यति
“न सङ्गरो नापि च संयुतिस्तयोः” इत्यादि । “आत्मनोऽनात्मना
योगो वास्तत्रो नोपपद्यते” इति च वार्त्तिकम् । तस्मान्नात्र व्याप्तौ
विवादित्वमित्यर्थः । हेत्वसिद्धिमुद्धरति—मोहोऽपीति । “अह-
मज्ञः” इत्यनुभवादित्यर्थः । अत्र चेति । व्याप्तौ विवादो, न तु
हेतोः पक्षधर्मत्वे इत्यर्थः । ततश्चात्रापि मोहानिमित्तत्वमिति निगम-
यति—तस्मादिति ॥ ५२ ॥

ननु कथं प्रपञ्चकल्पनोपक्षीणस्याज्ञानस्य स्वकल्पकत्वमपी-

साशङ्क्य स्वपरनिर्वाहकस्वभावत्वादित्याह—

संविद्धुरं वहति तद्विषयोपयुक्ता
स्वात्मन्यपि स्वरसतः स्वररूपासिद्धेः ॥
कार्यप्रपञ्चपरिकल्पनमात्ममोहात्
मोहप्रकल्पनमपीति तथोपपन्नम् । ५३ ॥

संविदिति । यथा हि प्रमाणफलभूता संवित्स्वविषयघटादि
सिद्धौ स्वामिद्धौ चोपयुक्ता धुरं तद्विषयाज्ञानसंशयादिनिवृत्तिभावं
वहति उभयमपि साधयतीत्यर्थः । एवमज्ञानादेव मपञ्चकल्पनमज्ञान-
कल्पनं चोपपन्नमित्यर्थः । ननु संवित्संविदन्तरवेद्यैश्च स्वस्य स्व-
विषयत्वासम्भवादित्याशङ्क्याह—स्वरमत इति । संविदन्तरवेद्य-
त्वेऽनवस्थानात्स्वसत्तायां संशयादिराहित्यात्स्वव्यवहारे परानपेक्षैव
संविदिसाधुक्तमायम् ॥ ५३ ॥

संवित्स्वप्रकाशत्वे विप्रतिपन्नं प्रति निदर्शनान्तरमाह—

आत्मा प्रसाधयति वेद्यपदार्थजातं
स्वात्मानमप्युच्यते क्षमशक्तियोगात् ॥
स्वाज्ञानमैशमिदमात्मपरप्रकलृप्तौ
शक्तं भवेदिति न किञ्चन दौस्थ्यमस्ति ॥ ५४ ॥

आत्मिति । यथा वेद्य घटादिकं स्वं चात्रगतिसमर्प्यज्ञानात्म-
गुणयोगात्साधयति, आत्मकार्यव्यवहारसदकारित्वात् ज्ञानं श-
क्तिरित्युक्तम् । एवमज्ञानमपि शक्तिशक्त्यपरकल्पकं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वात्मनो ज्ञानारूपशक्तिमत्त्वादस्तु स्वपरसाधकत्वम्, अज्ञा-
नस्य तु परशक्तिभूतस्य शक्त्यन्तराभावादज्ञानान्तरमेवाज्ञानसाध-

कमुपेयम् एवञ्चानवस्थेत्पाशङ्क्य परदृष्ट्यैव दृष्टान्तान्तरमाह—

भेदं च भेदं च भिनत्ति भेदो यथैव भेदान्तरमन्तरेण ॥

मोहं च कार्यं च विभर्त्ति मोहस्तथैवमोहान्तरमन्तरेण ॥५५॥

भेदं चेति । यथैव हि भेदोऽन्योऽन्याभावो भेदं घटपटद्वयं मिथो भिन्नं बोधयति । आत्मानमपि भेदं घटादेर्भेदात्सकाशाद्भिन्नत्ति न तु स्वप्रनियोगिकं भेदान्तरमपेक्षते अनवस्थानात् । तथा मोहोऽपि मोहान्तरं विना मोहं तत्कार्यं च कल्पयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं भाष्योक्ते बन्धमिध्यात्वे साधिते यदि शास्त्रारम्भोपोद्घाते आदावध्यासः, किमिति सूत्रकृतोपेक्षित इत्याशङ्क्य “सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वम्” इति न्यायादसौत्रस्य भाष्यविषयत्वायोगादर्थगत्या सूत्रित एवेत्याह—

ब्रह्मज्ञानं सूत्रयन् सूत्रकारो बन्धोत्पत्तेर्हेतुविध्वंसनाय ॥

एतत्सर्वं सूचयामास तस्मादेतत्सर्वं भाषते भाष्यकारः ॥५६॥

ब्रह्मज्ञानमिति “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति मुमुक्षोर्ब्रह्मजिज्ञासोपदेशादधिकारिविशेषणस्य मोक्षस्य बन्धहेत्वज्ञानध्वंससात्मकस्य ब्रह्मज्ञानं साधकमिति सूचयन्, बन्धस्य सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः । एतत्सर्वं पूर्वोक्ताध्याससाधनप्रबन्धं मुनिः सूचयामासेत्यर्थः । तेन नामूत्रितार्थवर्णनं भाष्यकृत इत्याह—तस्मादिति । ननु ज्ञानमध्यस्तस्यैव निवर्त्तकमिति नायं नियमः, पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन, इच्छायाः स्वविषयज्ञानेन, शोकस्य सुहृद्दर्शनेन, पापस्य सेतुदर्शनेन, विषयगरूढध्यानेन, प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रवर्त्तकज्ञानेन निवृत्तिदर्शनादिति चेन्न । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उत्तरज्ञानोदेस्तु विरोधिगुणत्वेन, सिद्धत्वेन, सुहृद्ज्ञानत्वेन, विहित-

क्रियात्वेन, प्रचिसायातीत्वेन यथायथ निवर्त्तकत्वात् । प्रकृते
 ज्ञातमज्ञानत्वेनैव निवर्त्तकत्वमिति चेन्न । अहमिति ज्ञानादपि
 चन्वनिवृत्त्यापत् । अहं ब्रह्मस्तीति ज्ञानमेव निवर्त्तकमिति चेत्
 तदेव हि तत्त्वज्ञानम्, “आत्मन चेट्टिजानीयादपमस्मीति पुरु
 षः” इत्यादिश्रुत । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वं च न निवर्त्तकत्वं
 सिध्दात्वं विना निर्वहति । तथाहि—न तावद् शुद्ध्यादिभयभ्यो
 पेट्टिनजयाज्ञान तत्त्वज्ञान भवति, ब्रह्मणो वस्तुनरतयास्वाभावत्,
 किन्तु चिद्युद्धमद्यज्ञानम्, विद्याद्विषय मपञ्चराहितम् । न च सत्य
 मपञ्चाश्रये तदानीमेव तद्वाहित्य वर्त्तते । न चावर्त्तमानस्य साक्षा
 त्कारविषयत्वमभयं, येनासौ भाविनी निपुणरक्षणावगाहेत् ।
 अस्तु मपञ्चोपादानेन ज्ञानेमेव तत्त्वज्ञानमिति चेन्न । सूदादेस्त
 यात्वेन ज्ञानादपि घटाद्यनिवृत्ते, दृष्टविपरीतस्य चाकल्पत्वात् । त-
 स्मत्स्यमपञ्चकालेऽपि ब्रह्मणि निष्पपञ्चत्वमया वाच्या, सा च न
 मपञ्चमिध्यात्वं विनेति । तथापि कथं समपञ्चे मपञ्चराहित्य, तद्वति
 तद्वत्पन्नाभावासत्त्वादिमि चेन्न । तन्ममसत्त्वाकस्यैव तद्वत्पन्नाभा
 वस्य तद्वत्पत्तये । व्यावहारिकस्य च मपञ्चस्य स्वकालेऽपि ब्रह्मणि
 पारमार्थिकत्वं-ताभावविरोधात् । अत्र एव ईकान्तिकनिषेधस्य
 पारमार्थिकदृष्टरजतापारविषयत्वमुक्त विवरणे । दृष्टौ परमार्थत्वेन
 दृष्टं यन्मिध्यात्वं तन्मत्तियोगिकाभावात्कालिष्ठानिविषयत्वं हि
 तदर्थं न तु लौकिकापणस्याजनाभावविषयत्वम् । लौकिकस्यात्र
 निषेधत्वमिध्यात्वापत्तेः । नेह ज्ञानेति श्रुत्या दृश्यमानमपञ्चस्य
 मद्यणीव दृष्टौ प्रतीपमानरजतस्यैव तत्र त्रैकालिकाभावपतानेध ।
 घटस्य तदमावासावन्वघाधिष्ठानस्य भावस्याप्यद्वैतनिवृत्तिता
 मत्वात् न विकल्पते ।

कौचिनु-रजतस्य परमार्थत्वाकारेण प्रतीपोगिमति परैरैका

लिकाभावस्तत्परोऽयं ग्रन्थः । परमार्थत्वस्य व्यधिकरणत्वे च प्रति-
योगिनो मिध्यात्वमपि सिद्धतीति व्याचक्षते । सर्वथाऽप्युपपन्नः
प्रपञ्चकालेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चाभाव इति संक्षेपः ॥ ५६ ॥

अध्यासवर्णकमुपसंहरन्सम्भावितविषयप्रयोजनत्वाच्छास्त्रार-
म्भं निगमयति—

तस्मादध्यस्तमेतत्सकलमपि दृशौ भूमरूपातिरिक्तं
रूपं स्वाज्ञानमात्रादिति भवति परब्रह्मधीवाध्यमेतत् ॥
ईशित्रादिप्रभेदप्रतिहितिकलकज्ञानदौस्थ्यापनुत्स्यै
श्रीमच्छारीरकार्थप्रकटनपटुताशालि शास्त्रं विदध्मः ॥ ५७ ॥

तस्मादिति । एतत्प्रत्यक्षं सकलमपि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि स्वा-
ज्ञानमात्रादेव दोषाद् दृशौ विदात्मन्यध्यस्तम् । कुत इत्याह—भू-
मेति । भूमरूपे हि ब्रह्मणि अल्परूपं परत्र परावभासत्वादध्यस्त-
मेव सम्भवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—इतीति । अद्य-
स्ततासिद्धौ च परब्रह्मधीवाध्यत्वं सूत्रितं सिद्धं भवतीत्यर्थः । तेन
विषयादिसम्भवात् श्रीमच्छारीरकार्थब्रह्मार्थैक्यस्य यत्प्रकटनमपरा-
धापनवनेन स्फुटीकरणं तत्र यत्पटुत्वमुपपत्तिबाहुल्यं तद्युक्तं शा-
स्त्रं समासव्यासाभ्यां चतुर्लक्षणीनयसंग्रहाच्छास्त्रकल्पं प्रकरणं
कुर्म इत्यर्थः । तन्निर्माणफलमाह—ईशित्रादीति । ऋग्वेदादि-
भेदाध्यासप्रतिहितिकलकज्ञानस्य यद् दौस्थ्यं प्रतिबन्धा-
त्फलपर्यन्तताराहित्यं तन्निराकर्तृमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अगतार्थवर्णकमवतारयिष्यन्-ननु यदि ब्रह्मान्यतः सिद्धं किं
तद्विचारेण, अयासिद्धं न शक्यं विचारयितुम्, वेदान्तादापातप्रति-
पन्नं विचार्यमिति चेत्, केपमापातप्रतिपात्तिः, न पदजन्या, ब्रह्म-

पदे व्युत्पत्त्यभावात् । अत एव न तत्समभिव्याहृतवाक्यजन्या ।
 “किंचिद्ब्रह्मास्ति” इति प्रतिपत्तिः सेति चेन्न, तस्या बुभुत्सामात्र-
 हेतुत्वेन विचाराहेतुत्वात् । अतो न ब्रह्म विचार्यम्, न चावन्व-
 निवृत्तिस्तरुफलमित्यादावाक्षिप्य समापत्ते—

मीमांसितव्यमनर्थैव सदद्वितीयं

मीमांस्यमेव च सदात्मतयाऽनर्थैतत् ॥

ज्ञातं प्रयोजनमनेन पथेदसस्या-

स्तन्नान्तरीयकतया च तमोनिवृत्तिः ॥५८॥

मीमांसितव्यमिति । न तावदन्यतः सिद्धमेव ब्रह्महे
 विचार्यम्, तस्योपनिषदन्वयमानागोचरत्वात्, अतोऽद्वितीयं सद-
 विचारितान्महावाक्यात्सन्मुखोपास्थितमनर्थैव मीमांसया मीमांसि-
 तव्यम् अस्रण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यम्, ब्रह्मण आर्पणपदत्वेन तद्वि-
 चारस्यैव तन्निष्ठापकत्वाच्चित्यात् । ब्रह्मपदस्य वृहत्पदार्थानुगमेन
 सर्वानुष्टुचसचास्फुरणात्मनि व्युत्पन्नत्वादात्मशब्दस्य च “यच्चाप्नोति
 यदादत्ते” इति प्रसंग्य एव मसिद्धेस्तयोरैकपस्य विचार्यत्वसम्भवा-
 चदर्शयति—मीमांस्यमेवेति । सत आत्मत्वेनाज्ञानादनया मीमा-
 संसया तदेवात्माभेदेन मीमांस्यं नान्यन्नियोगादीत्यर्थः । नन्वेतु ब्रह्मा-
 त्मस्य विचार्यत्वाद्विषयः फल्गसिद्धिस्तु तदवस्थैवसागुद्गाह-ज्ञा-
 नमिति । अनेन प्रागुक्तेन पथाऽप्या मीमांसाया इदमेव प्रत्यगभि-
 नमद्रयानन्दं ब्रह्म ज्ञातं सत्प्रयोजनं भवतीत्यर्थः । नन्वेवं यन्नानिष्ट-
 वर्तनं फलं स्यात्ततः प्रागुक्तविरोध इत्यन् आह—तन्नान्तरीयेति ।
 ज्ञातमवापे सति तमोनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वेन पृथग्व्यापारानपेक्षान्या-

तुलान्नमनवन्न सापि पृथगुद्देश्यतया फलमित्यर्थः ।

ननु तमोनिवृत्तेराधिष्ठानमात्रत्वेन आत्माभिन्नायाः प्रागपि सत्त्वात्कथं ज्ञानसाध्यत्वमिति चेन्न । यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं यद्भावे चाभावस्तस्यैव तत्साध्यत्वात् । अस्ति च ज्ञाने सत्यग्रिमक्षणेऽज्ञानानिवृत्तिरूपात्मसत्त्वं तद्भावे चाज्ञानानिवृत्त्यभावोऽज्ञानम् । आत्मनोऽज्ञानाभावत्वेऽज्ञानस्यापि तद्भावरूपत्वादिति । अस्तु तमोऽत्यन्ताभावस्तमोनिवृत्तिः तस्यानादित्वेन ब्रह्माभेदयोग्यत्वात्, न तमोर्ध्वंसः, तस्य प्रतियोग्यमानकालत्वादिति चेन्न । प्रतियोगिसमसत्ताकस्यैव तस्य तदसमानकालत्वमित्युक्तत्वादिति दिक् ।

अथवा-ननु कथं निरतिशयं सुगमेव पुरुषार्थः, अविद्यानिवृत्तेरपि तथात्वादित्याशङ्क्याद्वैतानन्दब्रह्मावाप्त्यर्थं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यमाने तदाविद्यानिवृत्तिस्ततोऽनुद्देश्याऽपि ज्ञानसामर्थ्याद्भवतीति न तत्परमप्रयोजनमिति भावेनाह-तन्नान्तरीयरूपतयेति । नन्यद्वितीयं सद्ब्रह्माविचारितान्महावाक्यादापातप्रतिपन्नमनयैव मीमांसितव्यमखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यमित्युक्तम्, जैमिन्यादीनां कृत्स्नस्य वेदस्य किं केन कथमित्यंशत्रयविशिष्टार्थभावनाख्यपुम्पृच्छित्तिरूपक्रियापरत्वावगमेनाक्रियार्थानां धर्मप्रमितिजननरूपप्रयोजनशून्यत्वेन लौकिकवाक्यत्वमाशङ्क्य शिष्टैरध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन विधिनैकवाक्यत्वेन सिद्धार्थानामपि प्रयोजनवत्त्वेन लक्षणयापि क्रियाऽपेक्षितस्तुत्यादियोषित्वेन प्रामाण्यवद्देदान्तानामपि विध्यपेक्षितकर्तृस्तावकत्वेन ज्ञानविधिशेषत्वेन वा आत्मब्रह्मप्रतिपादकत्वेन विचार्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चेन्न ।

जैमिन्यादेरक्रियार्थानां क्रियाप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यवर्धनं कर्मकाण्डप्रकरणस्यासिद्धबोधित्वात्साभिप्रायेण, न भिन्नप्रकरणस्थवेदान्ताभिप्रायेण, तेषामकर्त्रात्मबोधकत्वेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तावक-

मतोऽध्ययनविधिप्रयुक्त्या न कर्मकाण्डमात्राध्ययनं सम्भवति ।
 एवं च वेदान्ताध्ययनं यद्यपि न कर्मविचारोपयोगि तथाप्येकवि-
 धिप्रयुक्ततया तस्यावश्यकत्वेन तदध्ययनवत् एव कर्मविचार इति
 तदन्यथासिद्धम् । एवमतःशब्दमूचिताध्ययनदृष्टार्यत्वस्यापि वेदा-
 न्ताध्ययने समत्वादेव तदर्थवत्त्वसिद्धयेन तद्वलादपि धर्मशब्दे लक्ष-
 णेति नाद्वयब्रह्मविचारो गतार्थ इति भावः । नापि द्वितीयः ।
 अग्निहोत्रादिकार्यस्य उपासनाकार्यस्य वा भिन्नप्रकरणस्यत्वाद्
 ब्रह्मनिष्ठवेदान्तेभ्यस्तदप्रतीतिश्च ।

नन्वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना ज्ञानं विधीयत इति का-
 र्यमेव वेदान्तार्थ इति चेन्नब्राह्म-न हीति । विधेः पदं विषयः वि-
 धेयमिति यावत् । यद्धि वाक्यार्थप्रामितिजन्यचिकीर्षाप्रयत्नाभ्यां
 निष्पाद्यं ताद्विधेयं यथाग्निहोत्रादि, उपासना वा । न चात्मज्ञानं
 लौकिकं वा तत्तथाऽनिच्छतोऽप्रयतमानस्यापि शब्देन प्रत्यक्षादिना
 वा तदर्शनात् । एतदेव कर्तृतन्त्रं विधेयं, ज्ञानं च न तथेत्युच्यत इति
 ज्ञानं न विधेयमित्याक्षेपेनाह-न खल्विति । देवतोद्देशेन द्रव्य-
 त्यागो यागः, तस्य परस्वत्वापादनव्यापारो दानम्, याग एवा-
 सेचनाधिको होमः इति विभागः ॥ ५९ ॥

किंच विधेयपदार्थज्ञानं विधिवाक्यार्थप्रतीतिः प्राग् वक्तव्यं,
 न च परमात्मज्ञाने तत्संभवतीत्याह—

अपि च रूपितगोचरताविधेर्न

परमात्मधियोऽस्ति च रूपणम् ॥

अविदिते परमात्मनि तद्धियो

न खलु रूपितता घटनान्विता ॥ ६० ॥

अपिचेति । रूपितो ज्ञातो गोचरो विषयो यस्य तस्य भा-
वस्तथा ज्ञातपात्वर्थगोचरता, वक्तव्येति शेषः । ततः किं तत्राह-
न परमात्मेति । रूपं ज्ञानं प्रागिति शेषः । तथा च परमात्मज्ञा-
नं कर्तव्यमिति वाप्यपर्यधीर्न भवतीति भावः । कुतस्तद्विरूपण-
मिति चेत्, किमज्ञाते परमात्मनि तज्ज्ञानं ज्ञायते, विदिते वा । नाद्य
इत्याह-अविदित इति । घटनान्विता युक्ता । न हि विशेषणी-
भूतं परमात्मानमज्ञात्वा परमात्मज्ञानमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥६०॥

द्वितीयमाह—

विदितता परमात्मन इष्यते

यदि वृथा विधिरस्य धियो भवेत् ॥

निखिलभेदानिदानानिवृत्तितो

भवति तद्विषयादि च दुर्लभम् ॥ ६१ ॥

विदिततेति । ज्ञानविधिवाक्यार्थज्ञानात्प्रागिति शेषः । न-
हि ज्ञानविधिर्व्यर्थः पुरुषार्थसाधनात्मज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादि-
त्वाह-घृथेति । किं चात्मज्ञाने सति अविद्यातत्कार्यसकलनिपो-
ष्यविषयादिभेदनिवृत्तेस्तन्सापेक्षो न ज्ञानविधिः । न वा तदनुष्ठानं
संभवतीत्याह-निखिलेति । निदानस्य कारणस्याज्ञानस्य निवृ-
त्तित इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

नन्वात्मनि परोक्षज्ञानं मध्यमं जातेऽपि तद्विशिष्टज्ञानं विधेय-
मिति चेत्, किं विशिष्टज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा ? नाद्यः, मयमज्ञानेनैव
तत्कृत्यगिद्धेस्तद्व्यर्थात् । विदितस्वार्थसंघन्यशब्दादिभ्य एव म-
यमज्ञानवद् द्वितीयज्ञानस्यापि विना पुंष्यापारमुत्पत्तिसंभवेन वि-
धिवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः । किं कर्तव्यतयाऽवगतं शाब्दज्ञानमेव
विधियन्त्यादपरोक्षं भवति, किं न ततस्तदुत्पत्तेः, नाद्यः, तस्य

शब्दादुत्पन्नत्वेन तत्र सते तदयोगात्, अन्यथा प्रथममेवापरोक्षज्ञानं किं न स्यात् । न द्वितीयः, तत्करणस्यासम्भवात्, न ह्यपरोक्षज्ञानकरणमिन्द्रियमात्मन्पस्तीति न ज्ञानविधिसंभव इत्पुपसंहरति—

इति न धर्मविशेषसमर्पणं

श्रुतिशिरोवचनैः क्रियते ततः ॥

भवति धर्मविचारगतार्थता-

ऽनवसरः परमात्मविचारणे ॥ ६२ ॥

इतीति । धर्मविशेषसमर्पणं विधेयज्ञानमेवावान्तरो धर्मस्तस्य च निर्विषयस्यानुपपत्तेस्तदाकाङ्क्षयाऽऽत्मानं व्युत्पादयद्विद्वेदान्त-
वचनैर्विधेयवाक्यतया धर्मविशेषसमर्पणं क्रियते इति यन्मतं तन्न ।
सतोऽपि परमात्मविचारे धर्मविचारगतार्थताया अनवसरो भवती-
त्यर्थः । तथा च जैमिन्यादेः प्रागस्मदुक्त एवाशय इति भावः ॥६२॥

कथं तर्हि “आत्मा वां अरे द्रष्टव्यः” “आत्मन्येवात्मानं पश्ये-
त्” इत्यादिविधिविभक्तीनां गतिरिति तत्राह—

अर्हाद्यर्थे च कृत्यस्मरणमभिमतं पाणिनेः प्रार्थनादौ
लिङ्लोडोदेश्च वृत्तिः प्रचुरमभिमता पाणिनेर्जैमिनेश्च ॥
तस्माद्धेदान्तवाक्ये पठितमपि लिङ्गाद्यन्यथा योजनीयं
विध्यर्थासंभवेन स्फुटमुदितनयादेतदन्यागतार्थम् ॥ ६३ ॥

अर्हेति । “अर्हे कृत्यवृत्त्यर्थे, विधिनिमन्त्रणामन्त्राणाधीष्टसंभ्र-
प्रार्थनेषु लिङ् लोट् च” इत्यादिपाणिनिस्मरणात्, “विष्णुरुपांशु
यष्टव्यः” इत्यादौ जैमिनीयन्यायाच्च तव्यप्रत्ययादेर्विध्यतिरिक्तार्थत्वं
सिद्धं यस्मात्तस्मादुक्तवेदान्तवाक्ये पठितमपि लिङ्गादि अन्यथा वि-
धिपन्तरेण अर्हार्थतया योजनीयम् । कुतः ? स्फुटमुदितनयाद् वि-

दो भवति, तत ईश्वरपसादादेवं विन्तयति, “मर्डीय मनः स्वर्गा-
दिभ्रुवतसाधनान्येवाभिलषति, न तु मोक्षं तत्साधनं वा ज्ञानं, तत्र
चाहमेव केवलं निमित्तमिति तदर्थं यतितव्यम्” इति विविदिषोद्देशे-
न तान्येव कर्माण्यनुनिष्ठति, ततोऽतिविमलमानसः “तद्यथेह” इत्यादि-
श्रुतिं “यत्कृतकम्” इत्यादिन्यायं चानुसंधाय ब्रह्मचोकपर्यन्तं कर्ममा-
ध्यं फलमनित्यमिति निश्चिनोति, आत्मा च श्रुतिन्यायाभ्यां नित्या-
नन्द इति च, सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः । ततस्तदर्थं सरुल्व-
पयिकमुत्तमोगजिहासा पुनः पुनरस्यापावर्तते, “नित्ये संभवत्य-
नित्ये फस्तुष्येत्” इति, तद्विदं कर्मफलवैराग्यम् । पश्चाच्छान्तिदा-
न्यादिमंपन्नो हृदयरमोक्षच्छां करोति, संपं साधनचतुष्टयसंपात्तः ।
तत इत्यमाणमोक्षसाधनं विदानन्दस्वरूपात्मज्ञानामिच्छतीति ना-
श्रायिकारो दुर्लभः । तद्विदमनेन श्रद्धेन सूचितम् ।

एकाहः—एकमुत्पाकः क्रतुः । अहीनः—द्वयहममृतिद्वादशमु-
त्यान्तः । सत्रं द्विदशम्, एकपदःममुदायसाध्यम्, यथा द्विदशोह-
म्, द्वादशाहस्य चाहीनसत्रात्मन्वं “यज्ञेन उपयन्ति” इत्युभयश्रु-
तिव्यादवगतम् । किंचित्संस्तरगणमाध्यम् । उपलक्षणमे-
तदग्निहोत्रादेः । एतेषां ये विषयस्तीद्विदशाने यान्यनेकानि
अग्निहोत्रमभूतानि सङ्गसंवेत्तपर्यन्तानि कर्माणि तेषामनु-
भावो दुरितनिवर्द्धणमाधर्षं तेन ध्वस्तः स्वान्तस्यान्वःकर-
णस्योपरोधो विविदिषामनिवन्धो येषां ते तथा । कृपमपि अने-
कजन्मव्यवधानेऽपि पुरुषाः साधनचतुष्टयसंपन्ना अधिकारिणः
चिद्विदशापसङ्घवतन्यात्मकपरमशुद्धमाहात्कारेच्छामित्यर्थः ।

नन्वाग्निहोत्रादेः पुन्दिदशाप्रतिबंधश्रुतित्तिरुक्तं ह्यनोऽवगतं,
येन तदर्थमनुतिष्ठेयम् । न तावत्सत्यसादिना तदवगन्तुं शक्यम् । ना-
स्याग्निहोत्रादिव्याप्त्येन, तत्र तद्वाच्यरूपदाभावाच्चत्वाद्—यज्ञेनोति ।
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यादिवाक्यम् ।

शतपथविहितमिति । शतपथग्रहणं विनियोजकवाक्येन वि-
नियोज्यकर्मणः प्रत्यासक्तिज्ञापनार्थम् । नन्वाग्निहोत्रादेः स्वर्गका-
यमावन्तीवादिवाक्येन अत्र तत्र विनियुक्तस्य कथं चिदिदृश्यायं
विनियोगः, विनियुक्ताविनियोगविरोधाच्चशाह—स्योत्पत्तीति ।
स्वस्याग्निहोत्रादेर्यदुत्पन्नवाङ्मनं कर्मस्वरूपमात्रबोधकं वाक्यं त-
स्मिद्धमित्यर्थः । आग्निहोत्रादिकं हि प्रथममाग्निहोत्रं जुहोनीत्या-
दिवाक्यैः फलादेशेपदसूच्यमेव विधीयते । पश्चाद्द्वारपालत्वरणं तदपे-
क्षितफलादेशे तस्य संबन्धः प्रातिपाद्यते । एवं च तद्देशे विविदि-
षायामपि तस्य संबन्धो न विरुध्यते, विनियोजकवाक्यानां तुल्य-
वरूपत्वात् । एवं च विषयसौन्दर्यज्ञानलभ्यायामिच्छायां कर्मणः
साक्षात्साधनत्वासम्भवेन मामध्वर्त्तप्रतिबन्धकनिवृत्ताविव साधनत्वं
फलपत्त इति । गुरुषः परमात्मा । मात्रशब्देन तस्य ज्ञानादिपर्य-
न्तव्यापारं चारयति । एवं च नाधिकार्यभाव इति भावः ॥ ६४ ॥

एवं विषयभयाजनमेभवादगतार्थः तद्विशिष्टाधिकारिणाभावे
ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम् । इदानीं गुरोः शिष्यसंवादेषु-
स्तेन चास्त्रं प्रवर्त्तयितुं जिज्ञासासुत्रगतापशब्दोपाचयविशिष्टाधिकारि-
णः “तद्विज्ञानार्थं स गुरोर्मेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनि-
ष्ठम्” इति श्रुतिदर्शितं गुरुरसद्वनमाह—

उपससाद चतुष्टयसाधनो निशितबुद्धिरद्याद्विपरिक्षयात् ॥

त्रिविदिपुर्विहितैर्विधिधर्म्मैर्विदितशेषतम विधिवद् गुरुम् ॥ ६५ ॥

उपससादेति । प्राप्तवानित्यर्थः । विवेकादिचतुष्टयं ब्रह्मज्ञा-
नसाधन पश्य स चतुष्टयसाधनः । निशिताऽतिमूर्खमा यत्नेकाकार-
तापोनया बुद्धिरन्तर्करण यस्य स तथा । विहितः सम्पगन्तुष्टिनैः
त्रिविधाधर्म्मैरबुद्धिपरिहृत्तयात्रिशितबुद्धिः चतुष्टयसाधनो विविदिपुरि-
ति सन्धः । “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुतिदर्शितं गुरोर्विशेषणमा-

इ—विदितवेद्यतममिति । अदगतद्रह्यतस्वमित्यर्थः । समित्प-
णिरिति श्रुतिदर्शितमुपसदनप्रकारमाह—विधिचदिति ॥ ६५ ॥

ननु मुमुक्षुर्गुरुमुपससादेत्युक्तमयुक्तम्, अनुभूतसुखविजातीये
मोक्षे कामनाऽयोगात् । अत एव निखिलानर्थनिवृत्तिकामो मुमुक्षु-
रित्यपि न संभवति, अनर्थनिवृत्तेः स्वतःपुरुषार्थशेषतयैव काम्य-
मानतया तदभावे अयोगादित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन प्रस्तुता-
धिकारिणो मुमुक्षां दर्शयितुं लोके तदतिमुलभतामाह—

इह जगति हि सर्व एव जन्तुर्निरतिशयं सुखमुत्तमं ममास्तु ।
उपरमतु तथोपघातरूपं त्रिषयजदुःखमिति स्पृहां करोति ॥ ६६ ॥

इहेति । सर्व एवेति । जन्तुमात्रे निरतिशयसुखादिकामनार्था
मानाभावेन योग्यनरामिभायम् । उपरमतु मा भवतु । उपघातरूपं
पुरुषार्थविरोधिरूपम् ॥ ६६ ॥

नन्वेवमपि मुमुक्षुषायां किमागतमिति तत्राह—

निरतिशयसुखं च दुःखजात-
व्युपरमणं च वदन्ति मोक्षतत्त्वम् ॥
उभयमपि जनेऽभिवाञ्छतीति
स्फुटतरमस्य सदाऽस्ति मोक्षवाञ्छा ॥ ६७ ॥

निरतिशयेति । लौकिकैरभिलष्यमाणनिरतिशयसुखादेर्मोक्षत्वे
फालितमाह—उभयमपीति । अस्य जनस्य । एवं प्राणिमात्रस्य
मुमुक्षासद्भावे किमु वक्तव्यं निरस्तानेखिलाचेत्तमलस्य तीव्रवैरा-
ग्यादिसम्पन्नस्य तत्सद्भावे मोक्षरूपसुखस्यैव तत्तद्विषयसम्बन्धेन
लौकिकैरिष्यमाणत्वान्न तल्लौकिकसुखविलक्षणमिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु निरतिशयसुखादावज्ञाते कथं सर्वप्राणिनामभिलाषः,

ज्ञातगोचरत्वात्तस्येति चेत्तत्राह—

उभयमपि परात्मनः स्वरूपं

त्रिमलाचिदेकरसं स्वयंपकाशम् ।

इति भवति विना प्रमाणमस्मिन्नु-

दितनयादभिवाञ्छानोपपत्तिः ॥ ६८ ॥

उभयमिति । निरतिशयसुखं निःशेषदुःखदानं चेत्यर्थः ।

परमात्मनोऽहङ्कारविलक्षणस्य तत्साक्षिण इत्यर्थः । तादृशसुखज्ञानार्थं साक्षिस्वरूपं विशिनष्टि—स्वयंपकाशमिति । तत्र हेतुत्वेनाह—त्रिमलैति । साक्षिस्वरूपस्यानावृतावृता वैमल्यमुक्तम् । तथा च स्वयंपकाशात्मस्वरूपत्वान्निरतिशयसुखादेः सर्वेषां भानमविरुद्धमित्याह—इति भवतीति । उदितनयात्, इह जगतीत्यादिनेति शेषः ६८

नन्वनावृतासाक्षिस्वरूपसुखादेः कथं निरतिशयत्व, लोके तथाऽननुभवात् । वस्तुतस्तत्तथाविधमिति धेत्सत्यं, तथाऽप्यज्ञानावृताप्रकाशे तज्ज्ञानं विना न कामना स्यादित्याशङ्क्याह—

कर्मकाण्डकृतबुद्धिशुद्धितस्तर्किते च खलु मोक्षवस्तुनि ॥

अर्थिताऽस्य घटते प्रयोजकज्ञाननुज्ञमनसो महात्मनः ॥ ६९ ॥

कर्मकाण्डेति । काण्डशब्दः समूहवाची । तर्किते परममेवास्पदत्वादिनोहिते । मोक्षवस्तुनि आनन्दात्मनि । अस्य विशिष्टाधिकारिणः । प्रयोजकज्ञानम्—आनन्दाद्वयात्ममतिपादकवाक्यजन्यमापातज्ञानं तेन नुज्ञं मेरितं तदाभिप्लुतीकृतं मनो यस्य । अत एव महात्मनः नित्पाद्यनुष्ठानादतिविमलमानसस्य परममेवास्पदत्वादिलिङ्गेन वेदान्तवाक्येन चापाततोऽवगतानन्दाद्यात्मनि मेप्सा कथं न भवेदित्याशयः ॥ ६९ ॥

ननु प्रथममेवाधिकारिणां श्रुतिस्वायाभ्यामानन्दाद्यात्मकं व-

तु परिज्ञातं चेत् कृतं तस्य गुरुपमदनादिनेत्याशङ्क्य स्वयमुत्पा-
देतज्ञानस्यान्यथात्वशङ्काकलङ्कमम्भवात् “आचार्यवान्पुरुषो वेद”
सादिशास्त्राचार्यमुखेनैव ब्रह्म निर्णेतव्यमिति सदृष्टान्तमाह—

धर्मनिर्णयनिमित्तमिष्यते वेदवित्परिपदेव मानवे ॥

तद्ददत्र गुरुणाऽस्य सङ्गनिस्तेन चास्य घटतेऽर्थिता गुरौ ॥ ७० ॥

धर्मनिर्णयेति । मानवे मनुस्मृतौ शास्त्रे ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यत्रैविद्यमेव वा ।

सा मूते यं स धर्मः स्यादेकी वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ १ ॥

इति मनुना धर्मनिर्णयो वेदवित्परित्साध्य इत्युच्यते । तद्-
दात्मज्ञानस्यापि गुरुपदेशसाध्यत्वात्तदर्थमस्य गुरुपसदनं युक्तमि-
त्याशयेनाह—तद्ददत्रेति । ब्रह्मनिर्णयसाधनमिति शेषः । फ-
लितमाह—तेनेति ॥ ७० ॥

ननु धर्ममीमांसायां षष्ठाध्याये वेदार्थाधिकारी निरूपित इति
स्मिन्नायशब्देनाधिकारिनिरूपकेण । न च शास्त्रान्तरत्वान्न पुन-
रुक्तिर्दोषायेति वाच्यम्, तथापि कृतकरणानर्थक्यात् । अन्यथा वे-
दस्यार्थवत्त्वादेरप्यत्र निरूपणं स्यादिति तत्राह—

यः कर्मकाण्डविषयेऽभिहितोऽधिकारी

सोऽयं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपः ॥

अत्रामिद्विस्तितत्रिशेषणपूगयुक्तो

साधारणस्त्वभिमतः पुरुषो निवृत्तौ ॥ ७१ ॥

यः कर्मकाण्डेति । मीमांसाशास्त्रे इति शेषः । कर्मसमूहमुद्दि-
श्येति वाऽर्थः । अभिहितः षष्ठाध्याये निरूपित इत्यर्थः । प्रवृत्तिषु

निवृत्तिषु तुल्यरूप इति । अग्निहोत्रादी प्रवर्तमानस्यापि कलञ्जम-
 क्षणादिनिवृत्तिलङ्घने तन्निवृत्तिशीलस्याप्यग्निहोत्राद्यनुष्ठानलङ्घने
 प्रत्यवायताख्यात्, अयं प्रवृत्त्यादिनुल्य इत्यर्थः । प्रस्तुताधिकारि-
 णस्ततो विशेषमाह—अत्रेति । अस्मिन् शास्त्रे । अथशब्देन सू-
 चितमप्यधिकारिशिषोषणं तार्तीयन्यायेनैव स्थिरं भवतीसभिधि-
 रितितेत्युक्तम् । वेदान्तशास्त्रे हि साधनचतुष्टयसंपन्नेन सकलकर्म-
 स्थाग्निना ब्रह्म विचार्यमिति निरूप्यत इति ततोऽस्य विशेषः । न
 चार्यं पाठन्यायेन विध्यतीति न वैषम्यम् । अर्थवस्वादेकं तु
 वेदस्य न ततो न्यायान्तरमपेक्षत इति नात्र तन्निरूपणमिति
 भावः ॥ ७१ ॥

नन्वस्यापि श्रवणादिप्रवृत्तेश्चाग्निहोत्रादेः तत्त्वादयमपि प्रवृत्ति-
 निवृत्तिसाधारण एवेत्याशङ्काह—

शास्त्रं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपं

साधारणस्य पुरुषस्य पुराऽभ्यधायि ॥

अस्योच्यते सकलकर्मनिवृत्तिभाजः

सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादिशास्त्रम् ॥ ७२ ॥

शास्त्रमिति । प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु साधारणस्य पुरुषस्य
 तुल्यं समवलं शास्त्रं विधिनिषेधशास्त्रमिति पुरा पूर्वतन्त्रे अभ्य-
 धायि जैमिनिनेति शेषः । अस्य ज्ञानाधिकारिणः संन्यासिनः
 सर्वं श्रवणादिशास्त्रं, निवृत्तिविषयमित्युच्यते वादरायणादिभिरिति
 सम्यग्धः । अग्निहोत्रादिशास्त्रं हि तदधिकारिणस्तदर्थकर्तव्यता-
 मेव प्रतिपादयति, न तु तदितरव्यापार परिसञ्चष्टे, स्वार्थे पाथका-
 मावादिति स उभयसाधारणः, अतस्तच्छास्त्रद्वयमपि तं प्रति म-
 मबलेव जैमिनिना विचारितम् । वादरायणस्तु—“दान्तो दान्त

उपरतस्तिक्षुः श्रद्धाविचो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्"इतिशा-
स्त्रानुसारेण ज्ञानोद्देशेन सकलकर्मत्यागं निरूप्य संन्यासिनैव
ब्रह्म विचार्यमित्याह । तत्र यदि श्रवणादिशास्त्रमस्य प्रवृत्तिं काम-
प्युपदिशेत्तर्हि सकलकर्मसंन्यासशास्त्रं बाध्यतेति श्रवणादिशास्त्रम-
पि निवृत्तिविषयमेवैसाधिकारिद्वयं परस्पराविलक्षणमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवं धर्ममीमांसाशास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणाधिकारिवि-
षयत्वं, ब्रह्ममीमांसायास्तु निवृत्तिमात्रनिष्ठपुरुषविषयत्वमित्युक्तम्,
एतच्च मीमांसकानामपि सम्मतमित्याह—

शास्त्रद्वैविध्यदृष्टेर्द्विविधमधिकृतेर्भेदमप्याश्रयन्ते
तदद्वैविध्योपलब्धेः पुरुषमाधिकृतं शास्त्रयोर्भिन्नमाहुः ॥
शास्त्रार्थाद्वैत्वहेतोः पुरुषमाधिकृतं तद्रूपं चाधिकारं
नोचेद्भिन्नं प्रतीयुर्द्विविधमिह वृथा शास्त्रमार्यते हि ॥ ७३ ॥

शास्त्रेति । असन्निकृष्टार्थमतिपादकं वचनं शास्त्रं तद्द्वैवि-
ध्यदृष्टेर्हेतोरधिकारस्य द्विविधं भेदमप्याश्रयन्ते । तस्याधिकारस्य
द्वैविध्योपलब्धेः पुरुषं तद्विशिष्टमाधिकृतमधिकारिणम् । शास्त्रयोः
शास्त्रार्थयोः । उक्तमर्थं विपक्षे बाधकमुखेन द्रव्यति—शास्त्रार्थेति ।

मीमांसका एवमाहुः—असन्निकृष्टार्थवचनं शास्त्रं, तद्वेदे च
तदर्थो भिद्यते, भिन्नासन्निकृष्टार्थं विना तदयोगात्, तदर्थभेदे च
तदनुष्ठाननिमित्तमधिकारोऽपि भिद्यते, अन्यथा चित्राकारीयादे-
रपि स्वर्गकामाद्याधिकारसम्बन्धमसद्भात् । ततश्च तद्विशिष्टोऽधिका-
र्यपि शास्त्रभेदे भिद्यते, अन्यथा शास्त्रभेदो न स्यादिति । तद्वदि-
हापि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयतया केवलनिवृत्तिविषयतया च
भिन्नयोर्धर्मब्रह्ममीमांसयोस्तदर्थधिकारिणोर्भेदेन भवितव्यमिति
भावः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादीत्युक्तमयुक्तं, ज्ञानाधिकारिणो-

भावात् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणादर्शानसाधनत्यागमा-
त्स्वत एव मुमुक्षोस्तत्र मष्टचिरिति वाच्यम् । नियमेन तत्र मष्टप-
योगात्, अन्यतोऽप्याभिलषितज्ञानसम्भवात् कथं वा तच्छास्त्रस्य
निटचिनिष्ठत्वमिति तत्राह—

औदासीन्यविशेषमेव हि परब्रह्मात्मधीजन्मने
शास्तीदं श्रवणादिशास्त्रममुना त्वाक्षिप्यते व्यापृतिः ॥
तां तां व्यापृतिमन्तरेण घटते सा सा न शास्त्रार्थधी-
रित्यर्थाल्लशुनादिभक्षणगतौदासीन्यबोधादिव ॥ ७५ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यं मष्टस्यभावस्तस्य विशेषम-
नात्मश्रवणादिरूपमष्टचिविशेषाभावमित्यर्थः । शास्त्रित उपदिशति ।
अमुना ज्ञानार्थमुपदिष्टौदासीन्यविशेषेण व्यापृतिः आत्मश्रवणादि-
मष्टचिः अर्थादाक्षिप्यत इति सम्बन्धः । अनुपपत्तिमेवाह-तर्ता
तामिति । श्रवणमननादिरूपामित्यर्थः । मा सा शास्त्रार्थधीरना-
त्मश्रवणमननादिनिटचिरूपौदासीन्यात्मकश्रोतव्यादिशास्त्रार्थधीः,
न घटते इति यत इत्यर्थः । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यः” इत्यादिशास्त्रेणात्मज्ञानान्वयव्यतिरेकमिद्वत्तपोक्तवाधक्य-
लेन च श्रवणादिव्यापारविधानासम्भवेनात्मज्ञानविरोधपनात्मश्रव-
णाद्यभावरूपमौदासीन्यं विधीयते सेयं परिसंखुवा अनात्मव्यापा-
रवर्जनमन्तरेण शतशोऽनुष्ठितश्रवणादिनाऽप्यद्वयात्मज्ञानासम्भवात्त-
स्मिंश्च विहिते चेतसो निर्व्यापारत्वासम्भवेन तावताऽप्यभिमतज्ञा-
नासिद्धेश्वान्वयव्यतिरेकाद्यवधृतज्ञानसाधनभावश्रवणादिमष्टचिरा-
क्षिप्यत इति भावः । अर्थान्तरनिषेधमाभ्यां अर्थान्तरासिद्धौ दृष्टा-
न्तमाह-लशुनादीति । “लशुनं न भक्षयेत्, न कलङ्गं भक्षयेत्” इ-
त्यादिनिषेधेन तत्तद्भक्षणादेरिष्टसाधनत्वाभावरूपौदासीन्यबोधाप्रथा
तद्भक्षणादिप्रापकरागादिनिटचौ यतते तद्वदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

दृष्टान्त विशदयति—

औदासीन्ये बोधिते शास्त्रवृन्दैरधीदस्मात्प्रच्युतस्थास्त्यनर्थः ॥

इत्यालोच्य प्रच्युतेः प्रापकस्य प्रावत्येऽर्थे प्रातिलोम्यं विधत्ते ७६

औदासीन्य इति । भक्षणादिधात्वर्थगतोऽप्राधान्यत्वाभाव इत्यर्थः । शास्त्रवृन्दैः लघुनादिभक्षणनिषेधशास्त्रैः । अस्मान्निषेधशास्त्रार्थादौदासीन्यात्प्रच्युतस्य भ्रष्टस्य भक्षणादौ प्रवृत्तस्येति यावत् । अनर्थो नग्नकपातोऽस्तीत्यर्थादालोच्येति संबन्धः । “लघुन न भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधवाक्येन तद्भक्षणस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टमाधनत्व निषिध्यते, तस्यैव लिङ्गादिप्रतिपाद्यत्वात् । नत्र लघुनादिभक्षणस्य मत्पक्षप्रमितेष्टमाधनतया तद्विरहमपुक्तवर्णितविशिष्टाभावानुपपन्नेर्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वरूपविशेषणाभावादेव स वाच्य इति नग्नकमाधनत्वं तस्य निर्धीयते, तदिदमुक्तम्—अर्थादालोच्येति । एव तस्यानर्थक्यत्वनिश्चयवान् भक्षणादिशब्देषु प्रापकस्य वक्ष्यमाणरागादेः प्रावत्यरूपेऽर्थे प्रातिलोम्यं विधत्ते, यथा पुनस्तद्भक्षणादायुत्कटरागो न भवति तथा भयं यत्नं कुरुते इत्यर्थः । एव च यथा लघुनादिभक्षणे मवर्तकरागौत्कंठ्यानिवृत्तये श्रुतिमन्तरेण स्वयमेव मवर्तते एवमत्रापीति द्रष्टव्यम् ॥ ७६ ॥

दार्ष्टान्तिकं विशदयति—

औदासीन्यं बोधयच्छास्त्रमेत-

न्नित्यं पथ्यं बोधयत्यस्य पुंसः ॥

पथ्यादस्मात्प्रच्युतरथास्त्यपथ्यं

बुद्ध्याऽपथ्यप्रातिलोम्ये धत्तेत ॥ ७७ ॥

औदासीन्यमिति । अनात्मविचारादेर्मोक्षसाधनत्वाभावमित्यर्थः । एतच्छास्त्रं “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादि नित्यमात्मनितिकपथ्यमिष्टज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमिति यावत् । तथा च श्रुतिः । “अ-

न्या वाचो विमुञ्चथ" इति । अस्य मुमुक्षोस्ततः किं तत्राह—प-
ध्यादिति । अस्त्यपधयं संमारूपोऽनर्थ इति बुद्ध्वेति संबन्धः ।
अपध्यमातिलोम्ये यतेत, यथाऽपधयं न भवति तथा पूर्वोक्तविधया-
ऽऽत्मश्रवणादौ यतेतेत्यर्थः । पाठान्तरं त्वपधयं बुद्ध्वेति संबन्धः ७१॥

एव काण्डद्वयस्याधिकारिभेदमुपपाद्योपसंहरति—

वृत्ता प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्धयै

पष्टे प्रवृत्तिनिवृत्त्याधिकारिचिन्ता ।

अत्रैकमेव तु निवृत्त्यधिकारमार्ग-

गाश्रित्य सूत्रकृद्दधात इति प्रवृत्तः ॥ ७८ ॥

वृत्तेति । कृतेत्यर्थः । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्धयै विधिनिपे-
घशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धयै । पष्टं पूर्वमीमांसायामितिशेषः । प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यधिकारिचिन्ता स्वर्गकामाधिकरणादौ कलञ्जमक्षणनिपेधाधि-
करणादौ च प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिचिन्ता वृत्तेति संबन्धः । अत्र
अस्मिन् शास्त्रे त्वेकमेवेति संबन्धः । एवं चात्राधिकारिचिन्तायां न
पुनरुक्तिरिति भावः ॥ ७८ ॥

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन प्रच्युतेः प्रापकस्येत्युक्तम्, प्राप-
कमेव विशदयति—

औदासीन्यप्रच्युतेः प्रापकौ च

रागद्वेषौ नापरो हेतुरस्ति ॥

रागद्वेषप्रतिलोम्ये प्रवृत्ति-

रौदासीन्यप्रापणाच्छास्त्रतोऽर्थात् ॥ ७९ ॥

औदासीन्यप्रच्युतेरिति । रागद्वेषौ, यात्वर्यस्येष्टसाधन-
ताज्ञानाद्धान्वर्थगोचरेच्छा रागः, अनिष्टसाधनताज्ञानात्तत्र द्वेषः ।
लौकिकभोजनादौ वैदिकाभिहोत्रादौ चापिशेषेण राग एव प्रवर्त्त-

का, न तु वेदे प्रवर्तनात्तो लिहादिभ्यापारात्प्रवृत्तिः, प्रमाणस्यैष
साधनत्वादित्यपमेयरोपनव्यापार विना व्यपारान्तरभावादित्या
शपेताह—नापर इति । एव प्रवर्तकनिवर्तकौ रागद्वेषादित्युक्तवा
लयुनमक्षणादौ रागिणस्त्वक्षिणवर्षं प्रवृत्तिप्रकार इत्यालोच्य मन्मु-
तेः प्रापकस्वति मायुक्त स्मारयति—रागद्वेषेति । प्रातिलोभ्ये
प्रतिलोभे शब्दनिष्ठसाधनतानुसंधाने प्रवृत्तिः स्यादिति
शेषः ॥ ७९ ॥

एव मुमुक्षोर्निष्ठसिमाग्रेऽधिकार इति वादरायणस्य तद्व्यु-
त्पादनमर्षवदित्युक्तम् । नन्वेव सति मुमुक्षाः कर्षं शौचादिसिद्धिरि-
त्यत आह—

अशुचेः प्रतिषेधशास्त्रतो न भवत्यत्र हि वेदचिन्तनम् ।
श्रवणादिनिवृत्तिशास्त्रतः स्वयमर्थादथ शौचमापेतम् ॥८०॥

अशुचेरिति । प्रतिषेधशास्त्रत इति ।

इतिवैव वर्जयेद्विषमनव्यायो मयततः ।

स्वाध्यायभूमिं चासृद्धामान्वात चाशुचिं द्विजः ॥

इति म्प्रत्या वेदानुष्ठीलिनोऽशुचिन्वमतिषेधादशुचेर्वेदचिन्त-
नं न सम्भवत्येव, तेन विना च शाशुक्तन्यायेन वेदान्तश्रवणाद्विर्न
स्यात् । न हि वेदवाक्यमननुमन्धता वेदान्तशास्त्र विचारयितु
शक्यमिति उत्तरनिवृत्तिपरश्रवणादिशास्त्रमायथाशेषेण शौचादिवि-
धिभङ्गोऽपि नदस्य सिद्धातीति ॥ ८० ॥

नन्वेवमपि "पत्नीनां तु चतुर्गुणम् । चातुर्गुणं चरेच्छंभयम्" इ-
त्यादिशास्त्रमिदं शौचाश्रितचतुर्गुण्यादिनियम कथं सिध्दयराह—
अचतुर्गुणशौचवारणात् स्वयमेवार्थ चतुर्गुणं भवेत् ॥

अचतुर्गुणक्षानस्य वारणात् स्वयमेवार्थ चतुर्गुं भोजनम् ॥८१॥

अचतुर्गुणेति । तेनापि हि शास्त्रेण सकलनिवृत्तिविनापि-

शास्त्रानुसारेणाचातुर्गुण्यादिनिवारणादर्याच्छौचचातुर्गुण्याशनचा-
तुर्गुण्यादि सिध्यतीति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ८१ ॥

एवं सकलसंन्यासाविधायकशास्त्रबलान्मुमुक्षोरात्मश्रवणादि-
शास्त्रमपि तदितरपरिवर्जनपरमेव नास्य प्रवृत्तिविधायकं किञ्चिदपि
शास्त्रमस्तीत्युपपादितमुपसंहरति-

इति योजय सर्वमीदृशं कथितन्यायवशेन सादरम् ॥

विधिहीनानिवृत्तिशास्त्रनः कथितेऽस्मिन्नधिकारवर्त्मनि ८२

इतीति । अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । इदंशमापाततः प्रवृत्तिवि-
धापितया प्रतीयमानं त्रिषवणस्नानादिशास्त्रम् । अस्य पक्षस्य म-
हद्भिराहतत्वाच्च न त्वयाऽत्रादारशैथिल्यं कार्यामित्याशयेनाह-सा-
दरमिति । अस्मिन्नधिकारवर्त्मनि कथितन्यायवशेन विधिही-
ननिवृत्तिशास्त्रतस्तच्छास्त्रफलादीदृशं सर्वं सादरमिति अनेन प्रका-
रेण योजयेति सम्बन्धः ॥ ८२ ॥

उक्तमदृश्य तत्प्रतिपक्षं पक्षान्तरं प्रस्तौति-

इति केचन वर्णयन्ति तद्विपरीतं प्रवदन्ति केचन ।

प्रविमज्य तदप्युदीर्यते निपुणाचार्यपरम्परागतम् ॥८३॥

इति केचनेति । ज्ञानाधिकारिणः केवलनिवृत्तावेवाधिकारं
केचन वर्णयन्ति । अन्ये केचन तद्विपरीतं ततो निवृत्तिमात्रनि-
ष्टाया विपरीतं प्रवृत्तिमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु सकलकर्मनिवृत्तिविधायिनि शास्त्रे सति कथं तद्विपरीत-
पक्षोत्थानमित्याशङ्क्याह-प्रविमज्येति । तद्विपरीतं प्रविमज्यो-
दीर्यते मयेति शेषः । ननु श्रुतिविरुद्धत्वात्तदुपेक्षैव न्याय्येति तत्राह-
निपुणाचार्येति । तथा च तदुपेक्षा न भवतीत्यर्थः । निपुणेति
पूर्वस्मादस्य विशेषं द्योतयति, तदग्रे व्यक्तीभवति ॥ ८३ ॥

नन्वेवं सति सकलत्यागश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य ततः सामा-

मृतः सकलनिवृत्तिसिद्धावपि ज्ञानाधिकारिणो विशिष्य श्रवणा-
दिरूपा मृत्तिरपि प्रतिप्रसवरूपाच्छ्रवणादिशास्त्रात् सिध्यतीति भ-
वति तस्योभयनिष्ठेत्यभिप्रेत्याह-

उत्सर्गतः सकलकर्मनिवृत्तिनिष्ठा

संन्यासशास्त्रशतकोटिभिरपिताऽस्य ॥

अस्ति प्रतिप्रसवशास्त्रमुखात्प्रतीता

चेष्टाऽऽत्मबुद्धिपरिपाकफलाऽपि काचित् ॥८४॥

उत्सर्गत इति । सामान्यत इत्यर्थः । निवृत्तिनिष्ठा निवृत्त्यधि-
कारः, अस्य सुसुप्तोर्ज्ञानाधिकारिणो यद्यपि तथाऽप्यस्तीत्यध्याह-
स्य सम्बन्धः । तथाऽप्यस्ति मृत्तिरिति यदुक्तं तदाह-प्रतिप्रसव-
शास्त्रमुखादिनि । सामान्यतः परिव्यक्तस्य विशेषरूपेण विधा-
यिशास्त्रबलात् चेष्टा श्रवणादिरूपा शौचादिरूपा च मृत्तिरात्मबु-
द्धिपरिपाकफला आत्मसाक्षात्कारस्य साक्षाद्वा परम्परया वा
निवृत्तत्वमयोक्तिका ॥ ८४ ॥

ननु संन्यासशास्त्रानुरोधेन श्रवणादिशास्त्रस्यापि पूर्वोक्तनिवृ-
त्तिमात्रपरत्वेनास्यैकनिष्ठरथा सम्भवन्त्या किमुभयनिष्ठाभ्युपगमेने-
त्याशङ्क्य श्रवणादिशास्त्रेतरानिवृत्तिपरत्वे स्वार्थत्यागोऽन्यार्थक-
ल्पना प्राप्त्याधश्चेति त्रैदोष्यापनेनियमपक्ष एवाश्रयणीय इति ज्ञा-
नाधिकारिणोऽप्युभयनिष्ठत्वम्, अन्वया यथानियमादिविभागमसि-
द्धिरपि न स्यादित्याह-

यमस्वरूपा सकला निवृत्तिस्तथा प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपा ॥

निवृत्तिकादत्र यमप्रसिद्धिः प्रवृत्तिकात्स्यान्नियमप्रसिद्धिः ८५

यमस्वरूपेति । स्मृतिसिद्धयमसंश्लिनेत्यर्थः । निवृत्तिः सर्व-
प्रकारेण भाषिणीडाऽनृतवचनादिर्निवृत्तिः । मृत्तिः शौचादिरू-
पेत्यर्थः । यमानियमयोः संक्षिप्य स्वरूपमाह-निवृत्तिकादिति ।

अत्र तयोर्मध्ये हिंसादिनिवर्तकशास्त्रप्रतिपाद्यो यमः शौचादिमति-
पादकशास्त्रप्रतिपाद्यो नियम इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अधिकारिनिरूपणप्रस्तावे मुक्तियोग्यं तत्स्वरूपं प्रागहङ्कारा-
द्यध्वस्तत्वनिरूपणेनार्थसिद्धयं “ब्रह्म वा इदम्” इत्यादिशास्त्रसम्मतं
साक्षादर्शयितुम्, अथ वा “यमस्वरूपा सकला निवृत्तिः” इति कथम् ?
असङ्गतया ब्रह्मस्वरूपस्येतरासंसृष्टत्वेन “प्रपञ्चोपशमः” इत्यादि-
श्रुत्या प्रपञ्चानिवृत्त्यात्मतया च प्रमितस्य निवृत्तिरूपत्वात् । न च
साध्यरूपा साधनात्मकयमात्मिकेत्याशङ्क्य निवृत्तिविधायकशास्त्र-
सिद्धेव सा यमात्मिका न निवृत्तिमात्रमिति वक्तुं तां विभजते—

निवृत्तिरस्ति द्विविधा बहिःस्थिता

शरीरसर्वेन्द्रियसंयमात्मिका ॥

तथाऽपराऽभ्यन्तरवस्तुसंश्रया

सदात्मकूटस्थचिदेकविग्रहा ॥ ८६ ॥

निवृत्तिरस्तीति । द्वैविध्यमेवाह—बहिःस्थितेत्यादिना ।
आत्मवाह्यशरीराद्याश्रितेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शरीरेति । अभ्य-
न्तरवस्तुसंश्रया सर्वान्तरवस्त्वात्मिका । तत्सिद्धये आह—सदा-
त्मेति ॥ ८६ ॥

अस्त्वेवं प्रकृते किमायातामिति अभिधत्सितसिद्धये तयोर-
वान्तरविशेषमाह—

तयोस्तु बाह्या विधिशास्त्रलभ्या

प्रयत्नानिर्वर्त्यतया प्रतीतैः ॥

विधानशास्त्रं विरह्य लभ्या

चित्तिस्वरूपा त्वितरा निवृत्तिः ॥ ८७ ॥

तयोस्तिष्ठति । विधिशास्त्रलभ्या हिंसादिनिषेधाविषिक्त-

तस्य भावस्वरत्वं तत इत्यर्थः । इदं यमत्रिपयम् ।

एतदुक्तं भवति-न ज्ञानाधिकारी मुमुक्षुर्निवृत्तिमात्रनिष्ठः, तथा सति श्रवणादिशास्त्रं विदोषपरिसंखयापसङ्गात् । किन्तु श्रवणादिरूपमवृत्तिनिष्ठोऽपि, श्रवणादेश्चात्मज्ञाने साधनत्वं यद्यप्यन्यतः सिद्धं, तथापि तुपनिवृत्तिसाधनतया सिद्धावहनन इवात्रापि नियमाविधिसम्भवाद् नियमापूर्वस्य ज्ञानप्रतिबन्धकनिवृत्त्याऽर्धवचोपपत्तेरिति ॥ ८९ ॥

ननु यदि ज्ञानाधिकारिणोऽप्युभयत्राधिकारस्तर्हि पष्ठाध्यायनिरूपिताधिकारिणो नास्य विशेष इति किं भगवतः पृथक् तद्व्युत्पादनेनेत्याशङ्क्यास्तस्य ततो महान्विशेष इत्याह—

शास्त्रद्वयेन परिदर्शितसाधनेन

साध्यस्पृहापरवशः पुरुषो मुमुक्षुः ॥

शुश्रूषते गुरुमधेत्युदितः स चात्र

वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधिकारी ॥ ९० ॥

शास्त्रद्वयेनेति । पूर्वकाण्डपरिदर्शितेन, विविदिपार्यमनुष्ठितेन यज्ञादिनाऽर्हिसादिना च शुद्धान्तःकरणो वेदान्तोक्तविवेकवैराग्यशमदमलक्षणसाधनेन हेतुना मुमुक्षुः पुरुषः साध्यस्य तत्रसाक्षात्कारस्य स्पृहया परवशः मवृत्तिपर्यन्तज्ञानेच्छया प्रेर्यमाणो यो गुरु शुश्रूषते । चोऽवधारणे । स एव वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधिकारी अत्र जिज्ञासासूत्रेऽधेत्युदित इति सम्बन्धः । एवं च साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरुं शुश्रूषमाणस्य वेदान्तश्रवणाधिकारिणोऽविवेकाविरक्ताशान्तामुमुक्षुनिवृत्तगुरुकुलवासाव कर्माधिकारिणोऽतिस्फुटमेव वैलक्षण्यं न्यायान्तरसाध्यमस्तीति नात्र तद्व्युत्पादनं व्यर्थमिति भावः ॥ ९० ॥

एवम् "उपमसाद चतुष्टयसाधनः" इत्यादिना प्रस्तुताधिकारिनि-
रूपण समाप्तेदानो म गुरुमुपपद्य किमकरोदिति जिज्ञासायामाह-

स परिपृच्छति कोऽहमसौ च कः-

सहजमस्य च तस्य च किं पृथक् ॥

उत तयोराभिदेश्वरजीवयो-

रिति च संशयसकुलमानसः ॥ ९१ ॥

स परिपृच्छतीति । उक्तोऽधिकारी इति संशयसकुलमा-
नसो गुरुमुपेत्य पृच्छतीति सम्बन्धः । संशयप्रकारं दर्शयन्नर्थात्म-
नप्रकारमप्याह-कोऽहमिन्त्यादिना । "अहमनुभवे प्रकाशमान
आत्मीयमस्वरूपम्, अहमनुभवश्च देहेन्द्रियादिसङ्घे जायमानः कि-
मात्मन इति न हायन इति कोऽहम्" इति स्वप्नदार्थमशनः, स्वस्व-
रूपस्याभ्याहितत्वोत्पथमं जिज्ञासेति दृष्टव्यम् । तत्पदार्थं मदनमाह-
असौ च क इति । "तस्वमासिवावयु पस्तत्पदार्थः असौ च कः,
किं तच्चेजोऽमृजतत्पादिना जगत्कर्तृत्वादिप्रपञ्चवत्तया निर्दिष्ट
एव सः, किं वा सदेव सोम्येदमग्र आसौदिकपेकाद्वितीपमिति श्रुति-
प्रसिद्ध समस्तभेदशून्यं 'सदेव' इति । वाक्यार्थं मदनमाह-सहज-
मित्यादिना । स्वाभाविकमित्यर्थः । अस्य जीवस्य । तस्य तत्प-
दार्थस्य बहणः । पृथक्पृथक्त्वं तयोराभिदेश्वरजीवयोरिति सम्बन्धः ।
हा सुपर्णोयादौ [जीवेश्वरयोर्भेदश्रवणसञ्चमसीत्सार्द्धं चाभेदश्रव-
णाद्वावच्छेदस्य विशेषानवागमात्संशयः ॥ ९१ ॥

इदानीमेवाहमेव शिष्यमुपलभ्य गुरुणा प्रह्लादपुत्रमुपदेष्टव्य-
मिति शिष्यत्र गुरुरुपादिशतीत्याह-

तीर्थेन तं विविदिपन्तमनन्यभक्तं

संसारसागरभयात्परिचिञ्चति ॥

एकं मुमुक्षुमाधिकारिणमात्मतत्त्व-

ज्ञाने समीक्ष्य गुरुराह दर्याविधेयः ॥ ९२ ॥

तीर्थेनेति । पांशनेन विविदिपर्यमनुष्ठितयज्ञादिना गङ्गास्नानादिना चात्मानं विविदिषन्तं तमिति सम्बन्धः । तीर्थेन गुरुणा वा वेदितुमिच्छन्तं तमित्यर्थः । आत्मविविदिपुरपि कश्चिद्यद्यन्यां देवतामुपास्ते स न गुरुणोपदेष्टव्य इत्याभिप्रेत्याह अनन्यभक्तमिति । प्रत्यगेकप्रदणवित्तमित्यर्थः । एवं भूतोऽपि कश्चित्सांसारिकभोगपरित्यागातुरचित्तो भवतीति तं व्यावर्तयति-संसारेति । नन्वेवंविधोऽधिकारी जगति दुर्लभः, सत्यम्, तथापि कश्चित्सम्भवति, उक्तं हि भगवता, “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्तति सिद्धये” इत्याशयेनाह-एकमिति । एकजीवाभिप्रायं वा । गुरोः शिष्योपदेशव्यापारे निमित्तमाह-दर्याविधेयं इति । तथा च न शिष्यानुबन्धीयादिति निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥ ९२ ॥

इदानीं गुरोः शिष्योपदेशप्रकारं शिष्यस्त्वदुपदेशमाह—

वक्ष्यामि वत्स तत्र वाञ्छितमत्यवस्थ-

मत्यन्तमेव च हितं शृणु तन्मनस्कः ॥

त्वं प्रत्यगव्यवहितं तत्र सुप्रसिद्धं

ब्रह्माद्वितीयमुदितं च तदस्यजस्रम् ॥ ९३ ॥

वक्ष्यामीति । अनुद्विग्नमनाः सन्नूपदेशार्थमवगच्छत्विति । वत्सेति पुत्रवत्सम्बोधनम् । सदेव सौम्येत्यादिलिङ्गाच्छरणगतस्य शिष्यस्य वाञ्छितमप्यनथेकरं चेद् गुरुणा कथं तदुपदेष्टव्यमित्याशङ्क्य वाञ्छितं विशिनष्टि-अत्यवस्थामिति । अवस्थात्रयातीतं तुरीयमिति यावत् । तथा च “प्रपञ्चोपशमः शिवः” इति श्रुत्या निष्पन्नस्य सुखरूपत्वप्रतिपादनान्नोक्तद्रूपणमित्याशयेनाह-अत्यन्तमिति । वक्ष्यमाणार्थस्यातिमुद्गप्रतया शिष्यस्य तत्र चैतःप्रणिधा-

वाक्यं निरस्तसकलप्रतिबन्धकं सत्

त्वां बोधयिष्यति करार्षितविल्वतुल्यम् ॥ ९४ ॥

यद्यत्रेति । वाक्यार्थ इत्यर्थः । ततस्त्वद्गुरोरणानन्तरम् । परिहारे भवतां क्लेशः स्वादिति शिष्यमतिमालक्ष्याह-अप्रयत्नादिति । विरोधपरिहारे प्रयोजनमाह-वाक्यमिति । करार्षितविल्वतुल्यं करतलापलकादिकल्पं यथाऽपरोक्षं स्वात्तयेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

एवं गुरुणाऽनुज्ञातः शिष्यो निःशङ्को वाक्यार्थासम्भवं बोधयति-

अत्राह सद्द्वयमहं मम रूपमीक्षे

तच्चाह्वयं त्रिगणयामि परोक्षमेव ॥

पारोक्ष्यसद्द्वयत्रिभागयुजोर्विरोधाद्

वाक्यार्थबोधमतिदुर्लभमेव मन्ये ॥ ९५ ॥

अत्राहोति । सद्द्वयं प्रतिशरीरं भिन्नं कर्तृत्वादिमच्च । ईक्षे इत्यनेनापरोक्षत्वमपि विरोधप्रदर्शनाय स्वस्मिन्दर्शयति । तत किं तत्राह-तच्चेति । तत्पदार्थरूपमित्यर्थः । चोऽवधारणे । अद्द्वयमेवेति सम्बन्धः । त्रिगणयामि कार्यलिङ्गेन तदुपादानतया तर्कयामि । तर्कयोग्यं तत्स्वरूपमाह-परोक्षमेवेति । अपरोक्षे तर्कानुदयात्तर्क्येते चेत्परोक्षमेवेत्यर्थः । ततः किं तत्राह-परोक्ष्येति । एतच्चाह्वयत्वस्योपलक्षणम् । सद्द्वयेति भावप्रधानः । तच्चापरोक्ष्योपलक्षणम्, पारोक्ष्यसद्द्वयत्वयोः परस्परमविरोधेन विरोध्युपलक्षणस्य कर्तव्यत्वात् । तथा च पारोक्ष्यापरोक्ष्यसद्द्वयत्वाद्द्वयत्वरूपविभाजरूपमयुजोरित्यर्थः । एवं वाक्यार्थभेदासम्भवे वाक्यात्तद्वोधोऽपि न सम्भवतीत्याह-वाक्यार्थेत्यादिना ।

एतदुक्तं भवति-तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं जीवब्रह्माभेदनिष्ठमिति वाच्यम्, अन्यथा तदर्थयोगात्तच्च न सम्भवति, मद्वाद्द्वययोः परोक्षा-

जनकत्वं सा तस्य शब्दस्य तस्मिन्नाकाङ्क्षा, तदर्थयोरपि साकाङ्क्षशब्दप्रतिपाद्यतया सैवाकाङ्क्षा, तद्युक्तमित्यर्थः । पूरणशक्तियुक्तम् अन्वययोग्यम् । यत्सन्निधौ पतितं । समापस्यपदेन यद् ज्ञापितम् । हि यस्मात्, पदार्थशक्तिं योग्यताम् । यद्यपि शाब्दज्ञानमात्रे योग्यता स्वरूपसती नापेक्ष्यते शब्दाभासप्रतिपाद्ये तदभावाच्चापि तद्ज्ञानं, तत्र मानाभावाद् । योग्यताज्ञानविरहसद्वृत्तात्तादितरकारणवक्रादेव शाब्दभ्रमोपपत्तेः । तथापि शाब्दप्रमायां स्वरूपेण सापेक्षितैव, यस्मादाकाङ्क्षादौ सत्यपि तथा विना तदभावस्तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादित्रितयमपि शाब्दप्रमायां कारणमिति भावः ॥ ९७ ॥

ननु ब्रह्मविकारत्वाज्जीवानां तदंशत्वाद्वा मृदुपटादिवदस्त्येवाभेदयोग्यतेति भेदाऽभेदवादिनस्तत्राह—

योग्यत्वमत्र न च तत्त्वमसीति वाक्ये
संबन्धितां प्रति पदार्थयुगस्य भाति ॥
पारोक्ष्यसद्वयविभागविरोधहेतो-

गौरव इत्यभिहिते तु यथैव वाक्ये ॥ ९८ ॥

योग्यत्वमिति । चोऽवधारणे, पदार्थयुगस्य तत्त्वंपदार्थयोः संबन्धितामभेदं प्रति योग्यत्वं नैव भातीति संबन्धः । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽनिरसत्वाद्यापचोर्निरवयवस्य ब्रह्मणः सांशत्वायोगाच्च न मृदुपटवत्तदभेदो वाक्यार्थः किन्त्वास्तन्तिक एव स वाक्यार्थः स्यात् । स च प्रागुक्तयुक्त्या न संभवतीत्याशयेन सदृष्टान्तमाह—पारोक्ष्येति । पारोक्ष्यादिकृतो विभागो भेदस्तेन सह विरोधाद्धेतोरित्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु तत्त्वंपदवाच्ययोः परस्पराभेदायोग्यत्वेऽपि विरुद्धांशपरि-
र्यागेन पदद्वयलक्ष्ययोरभेदो न विरुध्यत इति तमेव वाक्यं बोध-
यतु । यथा सोऽयमिति पून्यभिज्ञावाक्यं तदेतत्पदवाच्ययोस्तदेतददेश

स्वरूपमात्रपरं यथा सोऽपमितिवाक्यं, किञ्चित्तु वाच्ययोरेव तादा-
त्म्यलक्षणसंसर्गपरं यथा मृद् घटः नीलोत्पलमित्यादि । एतच्च
द्वैविध्यं लक्षणासंभवात्पूर्वोक्तन्यायेन विरोधाच्च ब्रह्माणि न संभव-
तीत्यर्थः । ननु वेदान्तविरोधाद्विरोधग्राहकप्रमाणानामेवामामाण्यम-
स्त्वित्यत आह-एवामिति । वेदान्तवाक्ये प्रयुक्तो यः शब्दस्तस्य
सामानाधिकरण्येनान्वयोऽपि न संभवति यदा तदा पदार्थयोर्वि-
शेष्यभावेन प्रमितिरेव न सिद्धयेद्, दूरे विरोधग्राहकप्रामाण्यनिरा-
ससिद्धिः । प्रत्यक्षादिवाधितमर्थमाग्निरनुष्ण इति वाक्यवद्देदोऽपि
न प्रमापयितुं शक्त इति कुतस्तद्विरोधाच्चदितरामामाण्यमिति
भावः ॥ १०० ॥ *

किञ्च वेदान्ता यदि सिद्धं ब्रह्म प्रतिपादयेयुस्तर्हि मानान्तर-
संवादायचप्रामाण्याः स्युः । नदीतीरे फलानीति लौकिकवाक्ये
तथा दर्शनात् । न च तत्संभवति, तत्र मानान्तरासंभवात्, वेदस्या-
नपेक्षत्वसतिप्रसङ्गाच्चेत्यामिमेत्याह—

किं च प्रमान्तरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्तिः

सिद्धेषु वस्तुषु जगत्पुपलब्धपूर्वा ॥

ब्रह्मात्मवस्तुनि तथा वचसः प्रवृत्ति-

र्युक्तात्मनस्तु फलवत्परिनिष्ठितत्वात् ॥ १०१ ॥

किं चेति । सिद्धेषु प्रयत्नानिष्पाद्येषु परामिषतकार्यविल-
क्षणेष्विति यावत् । उपलब्धपूर्वैति । पूर्वमुपलब्धेत्यर्थः । ततः
किं तत्राह—ब्रह्मेति । तथा तथैव । कुतस्तत्राह—आत्मनस्त्विति ।
आत्मनोऽपीत्यर्थः । परिनिष्ठितत्वादिति । सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

फलवदित्युक्तदृष्टान्तं विशदयन्दार्ष्टान्तिकमपि विशदयति—

नद्यास्तीरे फलमिति गिरः सिद्धवस्तुप्रवृत्ते-

र्दृष्टा स्वार्थप्रमितिजनने स्वान्यमानव्यपेक्षा ॥

ननु सोऽयमित्यादेरर्थान्तरासंभवादखडार्थतैव युक्तेत्याशङ्क्य
किं मुख्यया वृत्त्या पदानां तद्वाक्यमखण्डनिष्ठं गौण्या वा लास-
णिकया वा, न सर्वथाऽपीत्याह—

आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्ती-

रर्थं समर्पयति शब्द इति प्रसिद्धम् ॥

आस्त्रेष नान्यतमयाऽपि वदत्यखण्डं

शब्दान्तरात्तत्रिषयादधिकार्थवृत्तेः ॥ १०४ ॥

आदापोति । अस्त्रेवं किं तत इत्याशङ्काह—आस्त्विति ।
मुख्यादिवृत्तिषु मध्य इत्यर्थः । एषः शब्दः । कुतो न वदति तत्रा-
ह—शब्दान्तरेति । एकपदोपात्तविषयादधिकार्थवृत्तेः शब्दस्येति
शेषः । अन्यथा वाक्यत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ १०४ ॥

वाक्यत्वानुपपत्तिमेव स्पष्टयति—

आधिक्यमुत्सृजति शब्दगणो निजेऽर्थे

शब्दान्तरात्तत्रिषयादिति मन्यमानाः ॥

वाक्यत्वमेव पदजातगतं विहन्यु-

र्न ह्यस्ति हस्तकरशब्दगतं तदेषाम् ॥ १०५ ॥

आधिक्यमिति । पदान्तरानुपात्तविशेषमित्यर्थः । उत्सृ-
जति न बोधयति । शब्दगणः वाक्ये प्रयुक्तः पदसमूहः । वाक्य-
त्वाविधाते दृष्टान्तमाह—न हीति । हस्तः कर इत्यादिपदगतं
तद्वाक्यत्वम् । एषां वादिनां शब्दानां वा । यदि वाक्ये प्रयुक्ता-
नि पदानि मुख्याद्यन्यतमया वृत्त्याऽन्यमन्यपर्याविशेषं न प्रतिपाद-
येयुः कित्त्वेकमेव, तदा तेषां पर्यायतापत्तेर्हस्तादिपदसमूहद्वाक्यत्वं
न स्यात्, अपर्यायपदसमूहस्यैव वाक्यत्वादिति ॥ १०५ ॥

किं च ब्रह्मणो वेदान्तजन्यज्ञानविषयत्वाभ्युपगमे सिद्धान्त-

किं च वेदान्तानां सिद्धब्रह्मनिष्ठत्वे तद्वतपदानां परस्परमन्व-
य एव न सिध्येत्, क्रियापदेनैव सिद्धपदानामन्वयनियमाद्ब्रह्मवा-
क्ये च क्रियाऽसम्भवादिन्याह—

किं च क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्य-

भावेन सम्यगिह सङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

नात्र क्रियापदमपेक्षितमामनन्ति ,

वाक्यं कुतो भवति वेदशिरस्तदानीम् ॥ १०८ ॥

किञ्च क्रियेति । इह लोके । नन्वत्राप्यसि अस्मीत्यादि-
क्रियापदमस्तीति चेत्तत्राह—नात्रेति । वेदान्ते अस्यादिक्रियापद-
मपेक्षितं विवक्षितार्थं वेदान्तितो नामनन्तीति सम्बन्धः । अस्या-
दिपदस्यापि सन्मात्रनिष्ठत्वाभ्युपगमात्त्रास्य । क्रियापदत्वं, साध्या-
र्थस्यैव तथात्वादतस्तन्निमित्तो न पदसमन्वय इत्याह—वा-
क्यमिति ॥ १०८ ॥

ननु तर्हि पदविशेषैव वेदान्तपदानि ब्रह्म प्रमापयिष्यन्ति
इति नेत्याह—

नापूर्वमर्थमुपलम्भयितुं पदानां

सामर्थ्यमस्ति परिहृत्य तु वाक्यभावम् ॥

स्वार्थस्मृतिं हि जनयन्ति पदानि लोके

विज्ञानसंगतितथा न तु कार्यमन्यत ॥ १०९ ॥

नापूर्वमिति । तुरवधारणे, नैवास्तीति सम्बन्धः । कुतः सा-
मर्थ्याभावस्तत्राह—स्वार्थेति । तत्रापि हेतुमाह—लोक इति ।
वृद्धव्यवहारे इत्यर्थः । अन्यदनुभवरूपम् । पदानि हि वृद्धव्यवहारे
स्वार्थे गृहीतमङ्गितिकान्येव वाक्यार्थं वाक्यविषया घोषयन्तीति वा-
क्यम्, अन्यथाऽऽवृत्तपन्नानामपि वाक्यश्रवणे तदर्थानुभवमस-

ज्ञात् । एव च पदानि पदविधया पूर्वानुभूतस्वार्थस्मृतिमेव जनयन्ति न न्वनुभवम्, अपूर्वार्थत्वाभावात् । शत्रयभावेनैव तेषामपूर्वार्थोपलम्बनशक्ति, वाच्यार्थस्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यस्य वा व्युत्पत्त्यात्, तदभावे च वदान्तानां नापूर्वोपलम्बनशक्तिरस्तीति भावः ॥ १०९ ॥

तर्हि वर्णानामेव प्रामाण्यवगतार्थतया प्रामाण्यं स्यादिति तत्राह-

हित्वा न वाक्यपदने श्रुतिपच्छिहंतु-

वेदो भवेदिति कथञ्चन वक्तुमीश ॥

कश्चित् कदाचिदपि तत्र कुत श्रुतीनां

प्रामाण्यमात्मनि भवेदिति वर्णयन्ति ॥ ११० ॥

हित्वेति । वाक्यपदने वाच्यार्था पदना चेत्यर्थः । वेदो वाक्यपदत हित्वा कथञ्चन कथमपि वर्णान्मनापि कदाचिदपि श्रुतिपच्छिहंतुर्भवदिति कश्चिदपि वस्तु नेश । तत्रैव सति श्रुतीनां प्रामाण्यमात्मनि कुतो भवेदिति वर्णयन्ति वर्णनीयमित्यर्थः । अथवा एवसत्यात्मनि श्रुतीनां प्रामाण्यमिति यदूर्णयन्ति तत्कुत, किंवादिदर्थः । न हि वर्णमात्रात्काव्यनुभवोऽस्तीति भावः ॥ ११० ॥

किं च वेदान्तस्य सत्यज्ञानादिपदानामनात्मनि सगतिग्रहो न भवति, न ह्यात्मानिरिक्तमयादिस्वभावा किंचिदस्ति, नाप्यात्मनि तेषां सङ्गतिग्रहस्तद्ग्राहकमानानामात्मनि पृथगौ वदान्तवाक्यमनुवादकत्वात् । आत्मनि मानान्तराभावे च तत्र सदादिशब्दस्य कथं सङ्गतिग्रहः स्यात्तत्र विना वा कथं वेदान्तानां तस्याप्यात्मित्वाह-

किं च प्रमान्तरमिहाभ्युपयन् प्रतीचि

वेदान्तवाक्यमनुवादकमभ्युपेयान् ॥*

१ अध्याये वेदान्तानां सिद्धवस्तुबोधकत्वाक्षेपः । ९७

मानान्तरं यदि च नेच्छति शब्दशक्ते-

स्तत्र ग्रहः कथमिति प्रतिपादनीयम् ॥ १११ ॥

किं च प्रमान्तरमिति । अभ्युपपन्नद्वीकुर्वन् कथमिति प्रति-
पादनीयमिति । न कथमपि स्यादित्यर्थः ॥ १११ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधकत्वे नदीतीरे फलसत्तावाक्य-
वन्मानान्तरसापेक्षतापरिधानान्तराभावे च सङ्गतिग्रहासंभवात्
तत्र तेषां प्रामाण्यामित्युक्तम् । इदानीं सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यसम्भवात्प्रवृत्तिनिवृत्ती विना च सुखप्राप्तिदुःखपरिहाररूपप्र-
योजनासंभवात्तेन विनाऽध्ययनेविधिपरिग्रहितवेदान्तानां प्रामा-
ण्याषोभादपि न सिद्धनिष्ठं वेदान्तप्रामाण्यामित्याह ।

किं च प्रवृत्तिविनिवृत्तिविहीनवस्तु-

तत्त्वप्रतीतिजननात्त च किञ्चिदस्ति ॥

पुंसः प्रयोजनमतोऽपि न तत्र मानं

वेदान्तवाक्यमिति युक्तिमदुच्यमानम् ॥ ११२ ॥

किञ्च प्रवृत्तानि । प्रवृत्तिनिवृत्तिविहीनं तदयोग्यं यद्वस्तु त-
त्त्वमात्मतत्त्वं तत्प्रतीतिजननादित्यर्थः । हेयोपादेययोः फलज्ञभक्ष-
णाद्यग्निहोत्राद्योरनर्थार्थसाधनयोर्ज्ञानात्तद्भक्षणान्निवृत्तिरग्निहोत्रादौ
च प्रवृत्तिः संभवतीति तद्वाक्यं प्रयोजनवदर्थनिष्ठम्, आत्मतत्त्वं
तु नित्यसिद्धत्वात्तद् हेयं नाप्युपादेयमिति न तद्ज्ञानात्प्रवृत्त्यादिसं-
भव इति निष्प्रयोजनमेवात्मवाक्याध्ययनं स्यात्तच्चानुपपन्नं न शु-
षेणाज्ञानेन तदध्ययनविधिः फलवान् भवतीति न तत्र वेदप्रामा-
ण्यं युक्तमिति भावः ॥ ११२ ॥

किं चाज्ञातार्थावगपकं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षण वेद-
विद् आहुः, विशिष्य च वेदस्य तथैव वक्तव्यम्, “अर्थेऽनुपल-
ब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्य” इति जैमिनिनोक्तेः, अन्यतो ज्ञा-

कः श्रद्धात् पुरुषो वचनानि तस्माद्

ब्रह्माऽप्रबुद्धमिति वाक्यमयुक्तमाहुः ॥११४॥

योधस्वभावकामिनि । आहुः, वेदान्तिन इति शेषः ॥११४॥

नन्वज्ञानविशिष्टं न प्रमाणगोचरस्तस्यापि प्रमाणगोचरत्वाप-
त्तेः तस्य ततो नित्ययोगाच्च, नापि तदुपलक्षितं वस्तुमात्रे प्रमा-
णप्रसङ्गेन तदमात्रेऽप्यनुपपत्त्यभावादित्याशङ्क्य, नाज्ञानं तत्र वि-
शेषणं न बो.पलक्षणं किं तूपाधिः, उपाधिश्च यावत्कार्याविस्थायां
तदनन्वयां यथा श्रोत्रत्वस्य कर्णशङ्कुली, एवं चाज्ञानाभावे वस्तु-
नः प्रमेयत्वं न संभवति कर्णशङ्कुल्यभाव इव श्रोत्रत्वमित्याभिप्रेत्याह ।

उपाध्यभावे न भवेदुपाधिमत

तदस्यमज्ञानमुपाधिरिष्यते ॥

प्रमाणबुद्धेर्न तदात्मवस्तुनि

स्वयंप्रकाशे न ततोऽत्र मानधीः ॥११५॥

उपाध्यभाव इति । कर्णशङ्कुल्याद्यभाव इत्यर्थः । उ-
पाधिमतन्मयुक्तश्रोत्रत्वादि । तदस्यं प्रमेयाद्बहिर्भूतम् । किं तदुप-
लक्षणं ! नेत्याह—उपाधिरिति । अत्र तदस्यमित्यनेन विशेषणा-
दुपाधिविशेषो दर्शितः, उपाध्यभाव इत्यादिनोपलक्षणादिति दृष्ट-
व्यम् । प्रमाणबुद्धेरुपाधिरिति मन्वयः । अज्ञानस्योपाधित्वे फलित-
माह—न तदात्मेति । तदज्ञानं स्वयंप्रकाश आत्मवस्तुनि न ता-
दस्येनाप्युपाधिः संगच्छत इत्यर्थः । यत्र एवमज्ञानासंभव आत्म-
नि ततो हेतोरत्रात्मनि न मानधीः संभाव्यत इत्युपसंहारः ॥ ११५ ॥

किं चाद्वैतब्रह्मवादिना वेदान्तार्थाविगन्ता प्रमाता वेदान्ताः प्र-
माणं तदुपदेष्टा गुरुस्तदुपकरणं युक्त्याद्यभ्युपगम्यते न वा, आ-
द्ये व्याहृतिः, द्वितीये न प्रमेयमिदिः, एवं स्वप्रकाशं स्वातिरिक्तं-

प्रमाणगम्यमित्यपि प्रमाणविस्दृषमित्याह ।

अद्वैतमात्मपदमाहुरनन्यमानं

द्वैतं प्रमाणमिह च प्रतिपादयन्ति ॥

वाक्ये निजे पदविरोधमनीक्षमाणाः

पाण्डित्यमप्रतिहनं प्रतिलभ्य धीराः ॥११६॥

अद्वैतामिति । आहुः वेदान्तिन इति शेषः । द्वैतमुक्तप्रमात्रादि-
प्रमाणप्रमितिसाधनं चेति संबन्धः । पाण्डित्यमित्याद्युपहासः ॥११६॥

ननु प्रमात्रादिविभागः सर्वोऽप्यस्त्येव, न चैवमद्वैतसतिः,
अद्वैतब्रह्मण एव निखिलमपञ्चपरिणामितया मात्रादेस्तदभिन्नत्वा-
दित्येव वदन्तं बौद्धगन्धिनमेकदेशिनं प्रत्याह ।

मातृप्रमाणमितिमेघविभागभिन्नं

ब्रह्मैव चेद् भवति तत्र च वर्णयामः ॥

कूटस्थतापहतिरेकरसत्वहानिः

शाक्यैश्च सान्धिरिति दूषणमन्यदत्र ॥११७॥

मातृप्रमाणेति । मितिः प्रमा । तत्र च वर्णयामो दूषणमिति
संबन्धः । तदेवाह कूटस्थतापहतिरिति । निर्विकारस्य ब्रह्मणः
प्रमात्रादिविकाराभ्युपगमे निर्विकारश्रुतिविरोध एवमनेकात्मप्रपञ्चा-
भेदे विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्यवगतैकरसत्वहानिरेवं ज्ञानात्मनो
ब्रह्मणः स्वावभास्यमपञ्चाकारत्वे शाक्यैर्विज्ञानवादिभिः सन्धिः
कृतः स्यात्तन्मतप्रवेशापत्तिरिति यावत् । चकारदर्शितं दूषणान्तर-
मप्याह अन्यदत्रेति । युगपदेकत्र भेदाभेदविरोधादित्यर्थः ॥११७॥

ननु प्रमात्रादिविभागः सत्यो न भवति येनोक्तदूषणं स्यात्,
किं तु दृश्यत्वाच्छुक्तिरजगत्तत्राज्ञानकल्पित इति न कोऽपि दोष

अध्याये प्रमात्रादेः कल्पितत्वेन ब्रह्माणि प्रमाणासंभवः ॥ १०१ ॥
इत्याशङ्क्याह ।

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमिष्टं
मात्रादि मानफलपर्यवसानमेतत् ॥
इत्युच्यते यदि तदा परमात्मनोऽपि
मेयत्वतो भवति कल्पिततापसङ्गः ॥ ११८ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । ननु तदापि सचेत्कथं नोक्तदोष-
स्तत्राह अनिर्वचनीयमिति । सदसद्विच्छेदमिति सम्बन्धः । माता आदिर्यस्य
इत्यर्थः । एतन्मात्राप्रज्ञानकल्पितमिति सम्बन्धः । माता आदिर्यस्य
मानफलं पर्यवसाने च यस्य तत्तथाक्तम् । दृश्यत्वेन प्रमात्रादेः
कल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि तत्त्वसङ्गस्तस्यापि वेदान्तवेद्यतया दृश्यत्वा-
दित्याह तदेत्यादिना ॥ ११८ ॥

ननु नास्ति ब्रह्मणो दृश्यत्वं स्वयकाशत्वादिति चेत्तर्हि तत
एव वेदान्तप्रमेयमपि न स्यात्, अदृश्यस्य मानविषयत्वात्तु पर-
चेरित्याह ।

ब्रह्म प्रमेयमथ नेष्टमिह प्रमाणं
वेदान्तवाक्यामिति पक्षपराहृतिर्विः ॥
न ह्यप्रमेयमत्र बोधयदास्ति मानं
नादाहदाहक इति प्रथितः कृशानुः ॥ ११९ ॥

ब्रह्मेति । अथ चेदिन्त्यर्थः, ब्रह्म प्रमेयं नेष्टं चेत्तर्हि इह ब्रह्म-
णीनि संबन्धः । पक्षपरादितिपेव सदृशान्तं व्यनक्ति न ह्यप्रमे-
यमिति । अदास्यं गगनादि तस्य दाहक इत्यर्थः ॥ ११९ ॥
अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमित्यत्रोक्तं मात्रादेरनिर्वचनीय-
त्वमुपेत्य ब्रह्मणोऽपि तत्त्वसङ्ग इति दूषितम्, इदानीं तदेवासंपत्ति-

पक्षमित्याह ।

किं चाप्रसिद्धमिदमत्र जगन्नयेऽपि

स्वाज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमेकम् ॥

निःशेषतीर्थदृग्दीरितन्त्रमार्गे

सिद्धं यतः सदसती सकलेऽपि तन्त्रे ॥१२०॥

किं चाप्रसिद्धमिति । इदंशब्दार्थमाह स्वाज्ञानेति । एकमेकमपि वस्त्विति शेषः । ननु लोकाप्रसिद्धमपि कस्मिंश्चिच्छास्त्रे वैशेषिकाभिमतविशेषत्रसिद्धं स्याच्चेत्याह निःशेषेति । तीर्थदृशः शास्त्रार्थविदः, वैशेषिकादिनिखिलशास्त्रार्थविद्विद्विरुदीरिततन्त्रमार्गे । तन्त्रयत इति तन्त्रं शास्त्रार्थस्तत्प्रतिपच्युपाये सकलेऽपि तन्त्रशास्त्रे सदसती एव सिद्धे यत इति संबन्धः । वैशेषिकादिभिर्हि स्वशास्त्रे सदसदस्तुनी एव निरूपिते न तु तद्मयविलक्षणमपि किञ्चित्, विशेषस्तु लोकाप्रसिद्धोऽपि ममाणवलापैरभ्युपेत इति न तद्दिदमभ्युपगन्तुमुचितमिति भावः ॥१२०॥

ननु वैशेषिकादिभिरज्ञानानभ्युपगमात्तत्कल्पितमनिर्वचनीयं नाभ्युपेतम्, सिद्धान्ते तु तत्सत्त्वात्कथं तत्कृतमनिर्वचनीयं नाभ्युपेतमित्याशङ्क्याज्ञानकल्पितत्वमेव न संभरतीत्याह ।

अज्ञानमप्यसदभावतया प्रसिद्धे-

र्द्धतपूसूतिकृदतो न तदभ्युपेतम् ॥

नासत्कदा चिदपि सज्जनने समर्थं

वन्ध्यासुता न खलु पुञ्जशतं पूसूते ॥ १२१ ॥

अज्ञानमिति । असत्सन्न भवति । तत्र हेतुः—अभावत्वात् प्रसिद्धेरिति । अज्ञानमिति नञा ज्ञानाभावतयाऽज्ञानं मतीयते अभावश्च न सन् तत्र सत्ताज्ञातेरभावात्, अभावत्वादिस्वरू-

१ अध्याये शब्दस्यापरोक्षबोधकत्वानुपपत्तिः । १०३

पस्यापि दुर्निष्पत्त्यादित्यर्थः । अज्ञानस्यामत्त्वसमर्पणकालमाह—
द्वैतेति । यतोऽसद्विज्ञानमनो द्वैतस्योत्पत्तिकृच्छदज्ञानं नाभ्युपेयम् ।
असदपि तत्प्रागभाववत्कथं न द्वैतं जनयेदित्याशङ्क्य तद्दृष्टान्ता-
संप्रत्याऽमतोऽकारणत्वं सदृष्टान्तमाह—नास्तदिति । न हि ज्ञा-
नाभावोऽज्ञानं सतो भावस्य मपञ्चस्योपादानं भवितुमर्हतीति-
भावः ॥ १२१ ॥

किं चेतोऽपि वेदान्तानां नापरोक्षे ब्रह्मणि प्राप्ताप्यं संभवती-
त्याह

वाक्यप्रसूतमतिरिन्द्रियजन्यधीव-
द्यार्थापरोक्षजननी भवितुं समर्था ।

तेनास्तु वाक्यजनित्वात्मपरोक्षवृद्धि

भ्रान्तिः सदाऽजडतयाऽनुभवोऽपरोक्षे ॥ १२२ ॥

वाक्यप्रसूतेति । किं वेदान्ता ब्रह्मणि अपरोक्षां यियं ज-
नयन्ति किं वा परोक्षां, भाव इत्याह—इन्द्रियेति । इन्द्रियजन्य-
ज्ञानवद्वाक्यजन्या मतिरर्यापरोक्षस्वार्थाभिव्यक्तंजननी भवितुं स-
मर्था न वाक्यजन्यत्वात्परोक्षेत्यर्थः । ततो द्वितीयः परिशिष्यत
इत्याह—तेनेति । तत्र दोषमाह—भ्रान्तिरिति । तदर्थं ब्रह्मा-
त्मानं विशिनाष्टि—सदेति । सदाऽपरोक्ष इति संबन्धः । तदर्थमा-
ह—अनुभव इति । अनुभवोऽपि वेद्यवेद्य तस्य सदाऽपरो-
क्षं, तदर्थमाह—अजडतयेति । तथा च वेदान्तानां तत्राप्राप्ता-
प्येव स्यादिति भावः ॥ १२२ ॥

नन्वात्मा वेदिसापरोक्षस्तर्हि यदादाविन्द्रियजन्यज्ञानमिव वे-
दान्तजन्यमपि तत्रापरोक्षमस्तु मास्तु वेदान्ताप्रामाण्यमिति नेत्याह ।

नित्यापरोक्षमपि वस्तु परोक्षरूपं

वेदान्तवाक्यमवबोधयति स्वभावात् ॥

प्रामाण्यमत्र कथमस्य चदोषवन्नं

न ह्यन्यदन्यदिति बोधयतः प्रमात्वम् ॥ १२३ ॥

नित्यापरोक्षमिति । स्वभावाच्छब्दस्वभावात् । शब्दो हि लोके घटादिगोचरो वेदे चाग्निहोत्रादिगोचरस्तत्र परोक्षज्ञानमेव जनयतीति शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वमेव स्वभावो न त्विन्द्रियस्येवापरोक्षज्ञानजनकत्वमिति कथं वेदान्तानामपरोक्षे वस्तुनि परोक्षज्ञानं जनयतामप्रामाण्यं न स्यादित्याह—प्रामाण्यमिति । नन्वपरोक्षं सत्यज्ञानादिस्वभावं ब्रह्म तथैव बोधयन्ति वेदान्ता न विपरीततया, तच्च ज्ञानं शब्दस्वभावात् परोक्षमित्येतावन्मात्रमिति कथं प्रामाण्यं न स्यादित्यत आह—न ह्यन्यदन्यदिति । वेदान्तजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वे तद्विषयब्रह्मापि परोक्षं वाच्यं परोक्षार्थविषयस्यैव ज्ञानस्य परोक्षत्वदर्शनात्, एवं च परोक्षं ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षादहं ब्रह्मास्मीति वाक्यमपरोक्षतया प्रतिपादयत्कथं प्रमाणम्, न चापरोक्षज्ञानविषयः परोक्षं ब्रह्मास्ति येन सदर्थतया वाक्यजन्यं परोक्षज्ञानं प्रमाणं भवेदित्यर्थः । अन्यत्परोक्षं ब्रह्म अन्यदिति अपरोक्षमिति बोधयत इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

नन्वाग्निहोत्रादिवाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि शब्दस्य न तत्स्वभावः कल्पनीयः, दशमस्त्वममीत्यादिवान्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वात्, अन्यथा तत्रापरोक्षोऽदशमत्वभ्रमस्ततो न निवर्तेतेत्या-
वाङ्मयं दृष्टान्तासंप्रतिपक्ष्या दूषयति—

वस्त्वस्तु नित्यमपरोक्षमिदं तु वाक्यं

तद्वस्तु वक्तुमपरोक्षमशक्तमेव ॥

न ह्यस्ति शब्दजनिताऽत्र जगत्रैवऽपि

चुद्धिः करोति खलु या विषयापरोक्ष्यम् ॥ १२४ ॥

वस्त्यस्तित्यति । अपरोक्षं यथा स्यात्तथा तद्वस्तु वक्तुमशक्त-

१.अ० ब्रह्माविद्यानिवर्तकत्वेन वेदान्तप्रामाण्यदूषणम् । १०५

मित्यर्थः । अदृशमत्वादिभ्रमस्य 'तत्रेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारादेव नि-
वृत्तेः शब्दस्य तत्रापि परोक्षज्ञानजनकत्वमेवेति न तत्त्वभावभङ्ग
इति भावः ॥ १२४ ॥

पूर्व घटादौ चक्षुरादिप्रमाणस्य स्वप्रकाशस्फुरणाधानवच्छिदा-
त्मनि वेदान्तानां तदसंभवात् प्रामाण्यसंभव इत्युक्तम्, इदानीं
वेदान्तजन्यदृश्या तत्र स्फुरणाजननेऽपि न वेदान्तानामानर्थक्यमवि-
ध्यानिवृत्तेस्तत्प्राथम्यत्वेन तत्र वेदान्तप्रामाण्यसंभवादिति सिद्धान्तिश-
ङ्का दूषयितुमनुवदति—

अत्राह यद्यपि किमप्युपनेयमत्र
चैतन्यवस्तुनि न संभवति प्रमाणैः ॥
अस्त्येव तत्र भवभीतिनिदानभूत
मज्ञानमात्रमपनेयमनन्यमाने ॥ १२५ ॥

अत्राहेति । उपनेयमाधेयं स्फुरणम् । अनन्यमाने स्वप्रकाशे ।
तत्रास्त्येवेति सम्बन्धः । ज्ञानमज्ञानमात्रं निवर्तयति मपश्चस्तु तन्नित्यस्या
निवर्तते, अयं वा मपश्चोऽपि तद्विकारस्यादात्मक एवेति मात्रमित्यु-
क्तम् ॥ १२५ ॥

एतद् दूषयति—

नैतत्प्रमाणमपनेतृ सतो न ताव
चैतन्नियोज्यमसतोऽप्युपघातसिद्धौ ॥
नाप्यन्यदस्ति सदसद्यदनेन हेयं
तस्मात् प्रमाणमपनेतृ न कस्य चिद्दः ॥ १२६ ॥

नैतादिति । त्वदुक्तं नेत्यर्थः । कुतएत्राह—प्रमाणमिति ।
न तावत्प्रमाणं सतोऽज्ञानस्यापनेतृ निवर्तकं सत् आत्मवदानिवर्त्य-
त्वात्, एतत्प्रमाणमसतोऽप्यज्ञानस्यापघातोत्पत्त्यै निवृत्तिसिद्धौ नि-

योज्यं योजनीयं न, असतो निवृत्त्यनुपत्तेः, नाप्येतत्पक्षद्वयादन्वय-
सदसदात्मकमज्ञानमस्ति पदनेन प्रमाणन हेतुं स्यात्, विरोधेनैक-
स्य सदसदात्मकत्वायोगात् । यस्मादज्ञानस्योक्तकल्पत्रयेऽपि निवृ-
त्तिर्न संभवति तस्माद्दो'युष्मार्क मते प्रमाणं वेदान्तवाक्यं कस्यापि
न ज्ञानद्वाराऽपनेत्रिति वेदान्तानर्थक्यं तदवस्थमेवेति भावः ॥१२६॥

किं चाविद्यानिवृत्तिरसती चेन्न प्रमाणाज्जायेत, मनी चेतञ्ज-
नकमानस्य कारकतापत्तिः, जडक्रियापर्यवसायिनस्तास्त्रिपमान च
तदुपपन्नं, मानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वव्याप्तिविरोधादिसाभिप्रेसाह—

मानं न कारकमिति प्रथितं पृथिव्यां

स्थञ्चे क्रियावदिदमुज्झति मानभावम् ॥

जन्यं न मानफलमित्यपि युष्मदीयाः

संविद्रते न खलु जातु चिदक्षरेऽस्मिन् ॥ १२७ ॥

मानं न कारकमिति । एवं तदा कारकस्यामानत्वं (?) व्याप्ति-
विरोध चाह—स्थाञ्चेदिति । कारकमित्यनुपदः । क्रियावदपि-
होत्रादिक्रियावत् । अथ वा क्रियावत् क्रियाजनकं कारकमिति भा-
वत् स्यादिति सम्बन्धः । इदं मानम् । उज्झति त्यजेदित्यर्थः । ननु
चक्षुरादेः प्रमाणस्य जडज्ञानक्रियाजनकत्वं सर्वसंप्रतिपत्त्यांशङ्का तदापि
न भवतां संप्रतिपत्त्याह—जन्यं न मानफलमिति । संविद्रते सं-
जानते अङ्गीकुर्वते इति यावत् । अजडाजन्याभिव्यक्तानुभवस्यैव स-
र्वप्रमाणफलत्वेन द्रव्यादीभिरङ्गाकाराज्जडवृत्तिमात्रनिष्ठं न चक्षुरा-
दिप्रामाण्यमिति भावः ।

अथ वा यथा मानं न कारकमिति नियममाहुरेवं जन्यं न मा-
नफलमित्यपि, स्वरूपानुभवस्यैव सर्वप्रमाणफलत्वमिच्छन्तो वाति-
ककृतमभूतयोऽङ्गीकुर्वते तदप्येवं सति विरुद्धं स्यादित्याह—जन्यं
न मानफलमिति । अस्तु तर्हि यदादाविव द्रव्याभिव्यक्तं वि-

अ=१अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिरप्रामाण्यापसंहारश्च । १०७

तन्मं प्रमाणफलमित्याशङ्क्य ब्रह्मणः फलाव्याप्यत्वान्नैतादित्याह—
न खल्विति । जातु कदाचिदप्यस्मिन्नक्षरेऽभिप्रेयक्ता विन्न ख-
ल्विति सम्बन्धः । वेदान्ताभिप्रेयक्तचैतन्यस्य निष्पञ्चात्मस्वरूप-
तया तत्फलत्वासंभवादिति भावः ॥ १२७ ॥

नन्वज्ञानस्य मदादिविकल्पेनानिर्वर्ण्यत्वमुक्तमनुपपन्नमनिर्वच-
नीयत्वात्तस्य ज्ञाननिर्वर्ण्यत्वसंभवात्, न चैवं मानस्य कारकत्व-
प्रसङ्गोऽपि, अनिर्वच्यस्य निवृत्तेरधिष्ठानचिन्मात्रतया तन्पर्यवसा-
यिमानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वादिसाशङ्क्याह—

नाद्यापि वेदस्यहमनिर्वचनीयभाषां

सर्वप्रवादेहृदयान्यपि गाहमानः ॥

तात्पर्यतो न च तथाविधमस्ति किं चि-

ह्लोकप्रसिद्धमपि यद्विषयमिष्टा ॥ १२८ ॥

नाद्यापीति । वैशेषिकादिनिखिलशास्त्राभ्यासानन्तरमपीत्य-
र्थः । अनिर्वचनीयभाषां सदसद्विलक्षणरूपां ताम् । तर्हि सम्यक्
शास्त्रान्तराऽनभ्यासात्तदज्ञानं नैसाह—सर्वेति । सर्वशास्त्रतात्प-
र्याणि गाहमानो विचारयन्नपीति सम्बन्धः । तात्पर्यतस्तद्गतमनसा ।
ततश्च तदभावादेव तदज्ञानं नान्यनिमित्तं तदिति दर्शयन् लोकेऽपि
तदप्रसिद्धिं दर्शयति—न चेति । तथाविधं सदसद्विलक्षणरूपा-
निर्वचनीयम् । इयमनिर्वचनीयभाषा । लौकिकरजतादिभ्रमस्याप्य-
न्ययाख्यात्यादिरूपत्वेन लोकेऽपि तदप्रसिद्धिरिति भावः ॥ १२८ ॥

एवं वेदान्तानामुक्तन्यायैर्व्रह्मणि प्रामाण्यासंभवसमर्थनमुपसंहारति-

तरमात् प्रमाणफलमत्र निरूप्यमाणं

ब्रह्मात्मवस्तुनि न संभवतीह किं चित् ॥

कृत्यं विना न च निरूपयितुं प्रमाणं

वेदान्तवाक्यमिह शक्यमनर्थकत्वात् ॥ १२९ ॥^७

तस्मादिति । अत्र स्फुरणाविद्यानिवृत्त्योर्मध्ये किञ्चिदपि निरूप्यमाणामिह ब्रह्मात्मवस्तुनि न संभवतीति सम्बन्धः । चोऽत्रधारणे, नैव शक्यमिति सम्बन्धः । एतच्च पारोक्ष्यसद्वयत्वादिकृतविरोधादेरप्युपलक्षणम् ॥ १२९ ॥

एवं वेदान्तानां मानान्तरविरोधादिभिर्न सिद्धोदासीनमत्यगभिन्ने ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्युक्तम्, इदानीं सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वनियमान्न शुद्धे ब्रह्मणि प्रामाण्यम्, लोके शब्दानां कार्यव्युत्पत्तिप्रलेने वेदस्यापि तदर्थत्वादिसभिमेत्य कार्ये सर्वशब्दशक्तिग्रहं लोके दर्शयति—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिं

श्रोतुः प्रवर्त्तकधियं परिकल्प्य बालः ॥

चेष्टावशात् पुनरपि प्रविभज्य भागं

भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेत्ति ॥ १३० ॥

कार्यान्वयेति । बालो व्युत्पात्सिर्गामानयेत्यभिपुक्तवाक्यश्रवणानन्तरं प्रवर्त्तमानस्य श्रोतुर्गवानपनादिचेष्टावशात् प्रवर्त्तकधियं गवानपनादि कार्यमिति ज्ञानं विमता प्रवृत्तिरेतत्कार्यज्ञानपूर्विका एतन्नवृत्तित्वाद्यदेवं तदेवं यथा मम स्तनपानादिप्रवृत्तिरिति परिकल्प्य तस्य कारणमालोचयन् गामानयेत्यादिशब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दजन्यत्वं निश्चित्य तद्गोचरे वस्तुनि कार्ये प्रस्तुतवाक्यसामर्थ्ये स्वयमेव वेत्तीत्यनुपद्मः । तर्हि वाक्ये अपुक्तसर्वपदानामविशिष्टार्थे शक्तिः, तथा सति पर्यायता स्यात्, न, वक्ष्यमाणन्यायेन पृथगर्थत्वादित्याह—पुनरपीति । सम्बन्धवशात् वाक्यसामर्थ्यग्रहणानन्तरं वाक्यभागं पदानि प्रविभज्य तत्तत्पदं भागस्य कार्यान्विततत्तदर्थस्य वाचकमित्यपि वेत्तीत्यर्थः । लोके हि शब्दानां दृश्यव्यवहारानुसारेण सामर्थ्यमवगम्यते, दृश्यव्यवहारार्थं प्रवर्त्तकवा-

क्याधीनः, अन्यस्मात्प्रवृत्तिहेतुज्ञानामंभवात्, न हि गौस्तिष्ठतीति वाक्यात्काश्चित्प्रवर्तते इति वाक्ये प्रथमं सामर्थ्यं ग्राह्यम्, प्रवर्तकं च तद्व्युद्भवा प्रवर्तते, तच्च स्वस्मिन्कार्यमिति निर्णयितमतस्तज्ज्ञानमेव गमनानयेतिवाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य गवानयनादिप्रवृत्त्याऽनुमीयते, तच्च तस्य गवानयनादिवाक्यजन्यमिति च, ततस्तद्गोचरे विशिष्टकार्ये तद्वाक्यं समर्थमिति निश्चीयते, प्रवर्तकवाक्यस्य तदन्यज्ञानस्य जनकत्वासंभवेन तदशक्तत्वात्, एवं संमुग्धतया पदसमुदायस्य विशिष्टकार्ये सामर्थ्यमवगत्य पश्चाद् गां वधानवत्समानयेत्यादौ विभज्य तत्तत्पदं शक्तमिति वेचीति सर्वशब्दानां कार्यमर्थः । न च पर्यायता, कार्यविशेषस्य व्यभिचारेऽपि कार्यसामान्यस्य तद्भावेन तदन्वितस्य शब्दार्थत्वोपपत्तेरिति । नन्वेवं कार्यपदस्य कथं शक्तिः, कार्यान्तराभावेन तदन्वितकार्यासंभवात्, नापि गवादौ तच्छक्तिरस्ति । न च कार्यपदं कार्यभावे शक्तमिति वाच्यम्, शब्दार्थस्यानेकरूपत्वप्रसङ्गादिति तत्राह—अन्वयेति । कार्यस्य योऽन्वयः संबन्धस्तदन्वयिनि तदाश्रये, कार्यस्य हि सिद्धेनान्वयः सिद्धे कार्ये च वर्ततेऽन्वयस्य द्विनिष्ठत्वादिति न शब्दशक्तिप्रयोजकरूपस्यानेकरूपत्वमिति ॥ १३० ॥

ननु कार्यान्वयान्वयित्वापेक्षयाऽन्वितत्वस्य लघुशरीरत्वात्तत्रैव शक्तिरस्तु, अन्यथा गौरवात्, न चैवमतिलापनेन तत्तदर्थभावे शक्तिरस्तिवति वाच्यम्, अन्वितस्यैव शब्दश्रवणानन्तरं नियमेन प्रतीतेरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षी तदनुमोदते—

त्यक्तः कार्यान्वितार्थं वदितुमलमयं शब्द इत्येष पक्षो
 नाक्तो योग्येतरार्थान्वितमिति तु पुनः पूर्वमप्येष पक्षः ॥
 किं तु स्यादस्य शक्तिर्निजसहजवशादन्वितार्थाभिधाने
 योग्यत्वादेस्तु पश्चात्स्वयमुपनिषत्स्य कार्यैदमर्थम् १३१

त्यक्त इति । एष पक्ष इत्यनेन सम्बन्धः । अल'समर्थः । तर्हि किं योग्यतरान्विते शक्तिराश्रिता, तदपि न, अतिगौरवादि-
 त्पभिधेत्याह—नोक्त इति । अस्माभिरिति शेषः । कस्तर्हि तत्र
 शब्दार्थस्तत्राह—किं तु स्यादिति । अस्य शब्दस्य निजसहज-
 वशाश्चैसर्गिकस्वभावादन्वितार्थाभिधाने शक्तिरिति सम्बन्धः । त-
 र्हि सिद्धोऽपि शब्दार्थः स्यादिति नेष्टसिद्धिस्तत्राह—योग्यत्वा-
 देरिति । उपनिषत्तति भाषाति आगच्छेदित्यर्थः । सिद्धपदार्था-
 ना साध्येन कार्येणैवान्वयो न तु सिद्धेन, सिद्धसाध्यपोरैवान्वये
 आकाङ्क्षायोग्यतासंभवादन्वितमात्रे शक्तादपि गवादिपदाद्योग्यता-
 दिमहिम्ना गवादेः कार्यान्वय एव सिद्धयेदिति सर्वस्य शब्दस्य
 कार्येदमर्थ्य कार्यशेषत्व कार्यमतिपादकत्वमिति ॥ १३१ ॥

ननु किमिदं कार्यं ? योग्यतादिवलाद्यदन्वयः पदार्थाज्ञापुपनि-
 पत्तेः, न, तावदात्वर्थः, तस्य स्वर्गासाधनस्य स्वर्गकामिकार्यत्वा-
 ऽसंभवेनान्येषा तदैदमर्थ्यायोगात्, नापि नियोगरूपं तत्, लोके
 तदभावात्, न चोभयमाधारणकृतिसाध्यत्वविशिष्टं तदिति वाच्य-
 म्, स्वर्गघटादेरपि नियोगवत्परम्परया तत्सम्भवेन तदन्वयस्यापि
 शब्दार्थत्वमसङ्गेन मतान्तरादविशेषादतो लोकवेदपौरनुगतं शब्दा-
 र्थतामयोजकं न सिध्येदित्याशङ्क्याह—

प्रवृत्त्यभावस्य विरोधि कार्यं कालत्रयानन्वितमाहुरेके ॥

रगोच्चरस्येप्सितसाधनत्वं विज्ञापयत् प्रेरकमाहुरन्ये ॥ १३२ ॥

प्रवृत्तीति । पक्षिर्भेत्तं पुरुषस्य कामनादियुक्तस्य नियमेन
 मष्टस्यमासो न भवेत्तत्र । रागादावतिव्याप्तिवारणाय तद्विशिनष्टि—
 कालत्रयेति । भूतभविष्यदर्शमानान्यतमकालान्विततयाऽपतीप-
 मानम्, स्वरूपेण कार्यस्य भविष्यत्कालान्वयित्वादित्यर्थः । य-
 त्कालत्रयानन्वितं मष्टस्यभावस्य विरोधि तत्कार्यम्, रागादौ घटा-
 दिपदात्पतीपमानघटादौ चातिव्याप्तिवारणाय दलद्वयम् । एके गुरु-

मतैकदेशिनः । अन्येषां तन्मतानुसारिणां नियोगकार्यलक्षणमाह —
 स्वगोचरस्येति । अत्र प्रेरकं कार्यमित्युक्ते रागेऽतिव्याप्तिरत
 उक्तम् । स्वगोचरस्येत्यादि । तावति विज्ञापयदित्यन्त उक्ते इष्टसा-
 धनत्वबोधक्रममाणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् । प्रेरकत्वमिति ।
 प्रमाणस्य बोधकत्वादेव न प्रेरकत्वमिति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः ।
 इदं तु लक्षणं धात्वर्थकार्यविलक्षणनियोगाख्यकार्यविषयम्, स्वगोच-
 रस्येष्टसाधनत्वज्ञापकत्वनिर्देशात् । न च नित्यनियोगेऽव्याप्तिः,
 तद्विषयस्येष्टसाधनत्वानङ्गीकारादिति वाच्यम् । तत्रापि नियो-
 गस्यैव कृत्युद्देश्यतयेष्टत्वात्तत्र . धात्वर्थस्यापीष्टसाधनत्वोपपत्तेस्तत्रा-
 पि लक्षणमंभवादिति द्रष्टव्यम् । एवं च मति कृतिसाध्यत्वादिना
 येन केन चन विशेषणेन विशिष्टतयेष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रेरकत्वक-
 ल्पनेऽपि न कार्यलक्षणं तत्र गच्छति, इष्टसाधनत्वज्ञापकत्वस्येष्ट-
 साधनत्वज्ञानेऽभावादिति भावः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङा-
 दिना लोके कार्यव्युत्पत्त्यनुसारेण कार्यमवगम्यते, तच्च कार्य धा-
 त्वर्थातिरिक्तमेव, काम्यमानस्वर्गसाधनस्यैव तत्कामिकार्यत्वात् या-
 गस्य च तदभावात्, तच्च शब्दात्मतीयमानं कार्य कस्य कुत्रेति
 नियोज्यविषयत्वपेक्षते, कृतिसाध्यत्वरूपेण शब्दात्मतीयमानस्य
 किमाश्रयविषयकृतिसाध्यं तदिति कृत्याश्रयविषयोः कृतिनिरूपक-
 तयाऽपेक्षितत्वात्, तत्र स्वर्गकामः कार्य स्वकृतिसाध्यतयावगच्छती-
 ति नियोज्यः, धात्वर्थश्चाव्यवधानेन कृतिसाध्यः कृत्यवच्छेदद्वारा
 नियोगमवच्छिन्नचित्ते यागविषयकृतिसाध्यं तदिति प्रतीतेरिति स त-
 द्विषयः, एवं च कार्यस्य धात्वर्थानिरिक्तस्य स्वतः कार्यत्वासंभवा-
 त् स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं स्वविषयस्य धात्वर्थस्य कृतिसा-
 ध्यत्वमाक्षिपति, तच्च परम्परया काम्यस्वर्गसाधनत्वाभावेऽनुपपन्न-
 म्, न हि कामी कश्चिदसाधनं करोतीति तदेव कार्य धात्वर्थ-
 स्येष्टसाधनत्वमप्याक्षिपत्तत्र पुरुष प्रेरयतीति तदेवैके प्रेरक

संटीके संक्षेपशारीरके

कार्यमाहुरित्यर्थः ॥ १३२ ॥

अनन्योदिष्टकृतिमाध्यस्त्वं कार्यत्वमिति तदभिपुक्तसंपन्नं लक्षणमाह-

या नान्यमुद्दिश्य कृतिः प्रवृत्ता

तथैव यद्व्याप्यतया प्रतीतम् ॥

तदेव कार्यं कथयन्ति के चिद्

• विचक्षणाः कार्यनिरूपणायाम् ॥ १३३ ॥ •

या नान्यमिति । प्राभाकरा हि इत्थं वदन्ति—कार्यमेव कृ-
तिसाध्यस्वभावं पुरुषार्थः न तु स्वर्गादिः स्वतस्तया, तस्य कार्यं
प्रत्येव तत्साध्यस्यापि गर्भदासवच्छेषत्वादतः कार्यमुद्दिश्यैव तत्कृतिः
प्रवृत्तेति या नान्यमुद्दिश्येत्पुक्तम् । व्याप्यतया साध्यतया ॥ १३३ ॥

नतु लोके राग एव धात्वर्थगोचरः प्रवर्तको दृष्टो न कार्यं त-
दतिरिक्तं किं चिद्दृष्टमस्तीत्याशङ्क्य तस्य रागव्यावर्तकं रूपं तावदाह-
भूत्वा रागः कारणं पुंश्वृत्तेर्नैवं कार्यं कार्यरूपं विहाय ॥

रूपेणान्येनैप्यतेऽस्या निमित्तं भिन्दन्त्येवं रागकार्यं बहुज्ञाः १३४

भूत्वेति । पूर्वसणे स्थित्वेत्यर्थः । कार्यरूपं कृत्युद्देश्यस्वरूपम् ।
अन्येन स्वरूपेण सिद्धस्वरूपेण । अस्याः पुंश्वृत्तेः । रागो हि निष्पन्नः
सर्वत्र प्रवृत्तौ कारणं न क्षमिद्धो रागः क्वचित्प्रवर्तयति । कार्यं तु
विपरीतमसिद्धावस्थस्यैव कृत्युद्देश्यत्वात्तस्यैव च स्वसिद्धार्थं पुंश्व-
वर्तकत्वात्सिद्धस्य कार्यस्य कृत्युद्देश्यत्वायोगेन तदयोगात् । न च
लोके रागातिरिक्तं न प्रवर्तकं दृष्टमिति वाच्यम्, न तावत्फलराग-
स्य माहाद्धात्वर्थे प्रवर्तकत्वं भिन्नविषयत्वात्, धात्वर्थगोचरेच्छा-
याश्च कृतिसाध्यस्वभकारिकायास्तद्वोचरकर्तव्यताज्ञानं विनाऽसंभ-
वात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति, तस्य
च कर्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तराभावात् धात्वर्थ एव तदाह-
व्यनामिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह—भिन्दन्तीति । भेदे-

याश्च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायास्तद्गोचरकर्त्तव्यताज्ञानं विनाऽम-
म्भवात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति तस्य
च कर्त्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तरामावात् घात्वर्ष एव तदालम्ब-
नमिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह भिन्दन्तीति । भेदेना-
वगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

एवं कार्यान्विते गवादिपदगतशक्तिनिर्वाहाय लौकिकवैदिक-
कार्यस्वरूपं निरूप्येदानीं भागं मागस्य वाचकामिते स्वयमेव वेत्तीति
प्रागुक्तं कार्यान्विते तत्तदर्थविशेषे गवादिपदशक्तिनियममुपपा-
दयति—

आवापोद्वापहेतोः पदमिदममुकस्याभिधाने समर्थ
स्वोत्पत्त्यैवेति शक्तिप्रतिनियमनिर्भं पार्श्ववर्ती तटस्थः ॥
जानात्वालोक्य भूयो नयनिपुणमतिर्भागशः कार्ययुक्ते
वस्तुन्येतस्य हेतोरुपनिषदाखिला कार्यशेषे प्रमाणम् ॥ १३५ ॥

आवापोद्वापहेतोरिति । नयनिपुणमतिः नये निपुणा
मतिर्यस्य सः । तटस्थः उदासीनः । पार्श्ववर्ती व्युत्पत्सुः । भूयो
बहुश आलोच्यार्थादन्वयमिति मिथ्याति । आवापोद्वापहेतोः, इदं
गवादिपदममुकस्य गोत्वादेः कार्यान्वितस्याभिधाने कथने स्वोत्पत्त्यैव
स्वभावत एव समर्थमिति भागशः प्रतिपदमिदं शक्तिप्रतिनियमं
प्रतिपदार्थनियतशक्तिं कार्ययुक्ते वस्तुनि जानातीति सम्बन्धः ।

पार्श्ववर्ती व्युत्पत्सुर्हि मध्यमदृढस्य प्रवृत्त्या प्रवर्तकं गवाद्या-
नपनकार्यताज्ञानमनुमाय तत्र गामानयेत्यादिवाक्यस्यान्वयव्यतिरे-
काभ्यां कारणत्वमप्यनुमाय तद्वाक्यस्य तस्मिन्प्रवर्तके संसृज्यतया
शक्तिमवगच्छतीत्युक्तम्, तदनन्तरं गां वधानेत्थादिप्रयोगान्तरे
गोपदस्यावापे प्रयोगे तदर्थं मागवगतं पश्यन्वत्प्रमाणमिति प्रयोगा-
न्तरे तदभावात्तदर्थं चापश्यन्वपव्यतिरेकाभ्यां गोपदं यत्किञ्चि-

स्कार्यान्विनगोत्वे शक्तं कार्यसापान्यस्यान्यभिचारात् एवमानयना-
दिपदमपि यत्किञ्चित्कारकान्वितानयनादौ एवं कारकपदान्तरं
क्रियापदान्तरमपि तत्तत्पटावापोद्वापाद्धेतोस्तत्तत्कार्यान्वितेऽर्थे श-
क्तमिति प्रतिपद शक्तिप्रतिनिधमं जानामि, प्रापमिककार्यान्वया-
न्विनगृहीतकृतिभद्रप्रसङ्गेन केवले वस्तुनि सद्गतिग्रहायोगात्सोऽयं
नपनिपुणमतिरित्यनेनोक्तो नयः, अन्योऽपि प्रवर्तकवाक्याधीना
व्युत्पत्तिः प्रवर्तकं च कार्यज्ञानमित्येवमादितैषो भूय आज्ञोच्चेति
दर्शितः, ततो न्यापतिद्धा गवादिपदानां कार्यान्विते शक्तिरिति
वेदान्तानामपि कार्यशेष एव ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्त्वेवं गवादिपदानां शक्तिग्रहः, कार्यपदस्य कथं शक्ति-
ग्रहः, निपोगस्य मानान्तरागोचरतया तत्र लिटादेः शक्तिग्रहायो-
गात् । न च लिटादिनैवोपस्थिते तस्मिन्शक्तिग्रह इति वाच्यम् ।
शक्तिग्रहात्पूर्वं लिटादेस्तदुपस्थापकत्वायोगादित्याशङ्क्य मामाकरणात्
मत्प्रभेदेन लिटादिस्तद्गतिग्रहप्रकारान्दर्शयति । तत्र तावत्लोक्ये आ-
ज्ञाप्य एव प्रवर्तकाः । वेदे तु स्यापि कार्यं प्रवर्तकम् । उभयत्र च
प्रवर्तकत्वमामान्यमेकमस्ति तत्र लिटादेः सद्गतिग्रह इति केचि-
सन्मगमाह—

आज्ञादिभेदेऽप्यनुवर्त्तमाने प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिनात्ते ॥
लिटादिशब्दस्य स चेत्ति शक्तिं प्रवर्त्तकाख्याविषयत्वयोग्ये १३६

आज्ञादीति । उत्कृष्टस्य पुरुषस्य निवृत्तपुरुषभेरेणा आज्ञा,
आदिपदेन याश्चा निवृत्तस्य उत्कृष्टभेरेणा । मयस्य समभेरेणानुज्ञा
च गृह्यते । प्रवर्त्तकशब्दाभिधेयत्वयोग्ये प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिनात्ते
प्रवर्त्तकत्वसाधन्ये । एतं च गौत्वादिमामान्यशक्त्यादिपदात्तश-
क्तिरिव लिटादिपदादभिहितप्रवर्त्तकमामान्यापर्यवसानादाज्ञाप्यो
निपोगश्च सिध्यतीति भावः ॥ १३६ ॥

अन्ये त्वस्ति लोकेऽपि नियोगः स च सोपाधिको, वेदे तु स स्वतन्त्र एव तत्रोभयानुगतनियोगत्वसामान्ये लिङादिमङ्गतिग्रह इत्याहुः, तन्मतमाह—

अन्ये वदन्ति निरुपाधिनियोगरूपं

वेदे भवत्यपुरुषप्रभवे स्वतन्त्रम् ।

लोके पुनः पुरुषधीरचितेषु कार्ये

सोपाधिकं तदिति कारणतो वचःसु ॥ १३७ ॥

अन्ये इति । वैदिकनियोगस्य निरुपाधित्वे युक्तिमाह । अपुरुषप्रभव इति । अपौरुषेय इत्यर्थः, अतस्तत्राहायसम्भवान्न नियोगस्तदुपाधिक इत्यर्थः । अत एव स्वतन्त्रम् । लोके तु वैपरीत्यमाह लोके इति । पुनःशब्दो विशेष्योती । विशेष्यमेवाह । सोपाधिक-मिति । वक्ष्यमाणोपाधियुक्तमिति । तत्कार्यं वदन्तीति सम्बन्धः । तदुपपादनाय कारणत इत्युक्तं । तदेव विद्वेष्वन्वचासि विशिष्टाष्ट पुरुषधीरचितेष्विति । पुरुषमन्वन्नाल्लौकिकवचसापि-त्यर्थः ॥ १३७ ॥

लोके कोऽयम्युपाधिरिति जिज्ञासायामाह—

आज्ञायाश्चाद्युपाधिप्रणिशतितवपुः साधनेहानुबद्धं

विज्ञातोपायभावं विषयमनुसरत् पौरुषेयीषु बाधु ॥

वेदे कर्तृस्थरागाद्युपाधिविरहितं कर्तृशून्ये ततोऽस्मि-

न्सर्वत्रैकस्वभावस्थितवपुषि भवेत्तुल्यशक्तिर्लिङादि ॥ १३८ ॥

आज्ञायाश्चादीति । माणवकादिर्द्युपाध्यापाद्याह्लादिनैव गवानयनादौ प्रवर्तते, तथा चाह्लादिरूपो य उपाधिनिमित्तं तस्मिन्प्रणिपतितं तेन सम्बद्धं वपुर्वस्याः फलमाधनेहायाः साऽनुबन्धो यस्य तत्र, अप वा वपुरन्तं साधनेशानुबद्धत्वं च पृथगेव विशेष-

णम् । तस्य वैदिककार्याद्वैलक्षण्यान्तरमप्याह विज्ञातोपायभाष-
मिति । नियोगप्रतीतिः प्रागेव यस्य द्वितोपायत्वपवगतं सं विषयं
धात्वर्थमनुसरद्धात्वर्थो यत्फलसाधनत्वेन प्रागवगतस्तदनुसरचद-
नुकूल न तु धात्वर्थस्य तदर्थनि फलमापनत्वमित्यर्थः । कार्यामिति
पूर्वश्लोकादनुपजनीयम्, भवतीति च शेषः । पौरुषेयीषु बाह्य
आज्ञापाञ्चसादेः सम्बन्धः । वेदे निरुपाधिनियोगरूपमित्युक्तमुपपा-
दयति । कर्तृस्वरागादीति । वेदे कर्तुराज्ञाद्युपाधिर्हितमित्यर्थः ।
कृत इत्यत आह । कर्तृशून्य इति । अपौरुषेये वेद कर्तुरभावा-
द्यज्ञादिकर्माणि नास्ति यस्मात्तत्र तन्निरुपाधिकमित्यर्थः । नन्वेवं
लोकेवेदयोर्नियोगवैलक्ष्ये कथं लिहाद्यर्थत्वं तत्राह ततोऽस्मि-
न्सर्वत्रेति । लोकवेदयोरेकस्वभावतया नियोगत्वरूपेण स्थितव-
शुपि तस्मिन्नियोगे नियोगत्व इति यावत् । लिहादिलब्धशक्तिर्भवे-
दिति तदैकाग्र्यं युक्तमेवेति भावः ॥ १३८ ॥

अभिनवगुरुरूपतमाह—

अन्ये भिन्नस्वभावं विविधमाभिदधत्यानुरूप्येण कार्यं
लोके धात्वर्थरूपं श्रुतिवचसि पुनस्तन्नियोगारूपमेव ॥
संमुग्धे तत्र शक्तिं शिशुरयमयगभ्यादितो न्यायचक्षुः
पश्चाद्देवैकवेद्यं वदति लिङ्गिति च, प्रेक्षते निश्चयेन ॥ १३९ ॥

अन्य इति । विविधमित्यस्य विवरणं भिन्नस्वभावमिति ।
आनुरूप्येण योग्यतामहिम्ना । वैविध्यमेवाह । लोक इति ।
संमुग्धे धात्वर्थे नियोगस्वरूपेणाविवाहितविशेषे । तत्र कार्यपात्रे ।
आदितः प्रपतः । न्यायचक्षुः वक्ष्यमाणन्यायज्ञः ॥ १३९ ॥

तमेव न्यायं दर्शयति—

धात्वर्थान्तरशक्तो यदि भवति गुणाद्धर्तितुं वैदिकेऽयं
सम्बन्धान्नानहेतोरनलमथ पुनर्वैदिके शक्तिमान्तरस्यात् ॥

तत्सम्बन्धात्क्रियामप्यभिवदितुमलं लक्षणावृत्तितोऽयं लिङ्गशब्दस्तेन कार्ये श्रुतिवचनगते शक्त इत्यध्यवस्येत् ॥ १४० ॥

घात्वर्थेति । लोके हि मवत्तकवाक्यात्कार्ये मयमं लिङ्गादेः सङ्गतिप्रहः, कार्यं च लोकवेदयोर्विलक्षणम्, न च लिङ्गादेरनेकार्थत्वं न्याय्यम्, न च कार्यत्वसामान्यं लिङ्गर्थे इति नोक्तदोषस्तदपर्यवमानाच्च कार्यप्रतीतिर्गवादिपदाद्गवादेरिवोभयत्रापि मविष्णुतीति वाच्यम् । वैदिकस्मापि कार्यस्य गवादिव्यक्तेरिवाशब्दार्थत्वापत्तेर्मानान्तरेणाभिधेयसामान्यसम्बन्धितयाऽवगतस्यैव गवादेरिवापर्यवसानलभ्यत्वाच्च, तस्मादेकत्र लिङ्गं लाक्षणिकं इति कुत्र लक्षणा कुत्र शक्तिरिति विचारणीयम्, यदि घात्वर्थे लिङ्गादिपदं शक्तं तदा गुणाञ्जलक्षणया वैदिके कार्येऽयं लिङ्गादिर्वीक्षितुमनलभसमर्थः । कुतः सम्बन्धाज्ञानहेतोः । वाच्यार्थसम्बन्धितया मानान्तरावगते तीरादौ गङ्गादिपदस्य लक्षणा दृष्टा, न च घात्वर्थसम्बन्धितया वैदिकं कार्यं मानान्तरेणावगतम्, अपूर्वरूपस्य तस्य तदयोग्यत्वात्, अतः सम्बन्धाज्ञानात्तास्मिन्न लिङ्गादिपदस्य लक्षणेत्यर्थः । अथ यदि शक्तिमान्स्यादयमित्यनुपपन्नः । तत्सम्बन्धान्मुख्यार्थनियोगसम्बन्धात् । क्रियां घात्वर्थम् । यदि लिङ्गादिना वैदिकं कार्यमभिधीयते तदा विषयभूतघात्वर्थसम्बन्धितयैव लिङ्गादिनाऽभिधानाद्वाच्यार्थसम्बन्धितया ज्ञाते घात्वर्थे लक्षणा युक्ता । यद्यपि लौलिकी क्रिया न तत्सम्बन्धितयाऽवगता, तथापि तत्सम्बन्धिघात्वर्थजातीयेति तत्रैव लक्षणा । वैदिककार्ये तु लोके सङ्गतिप्रहणकालेऽनवगतेऽपि कामिनिषेज्यसमभिव्याहारादवगते शक्तिरेवोचितेऽशयेनाह तेनेति ॥ १४० ॥

ननु लिङ्गादिपदसमभिव्याहारमन्तरेणापि मभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवतीत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण मधुकरा-

दिपदानां शक्तिर्गृह्यते तत्र कुतः सर्वपदाना कार्यान्विते शक्तिरि-
त्यत आह—

एवं शब्दान्तराणां नयनिपुणमतिः शक्तिवित्स क्रमेण
प्रक्षेपोद्धारदर्शी भवति कतिपयैर्वासरैस्तत्र तत्र ॥

तस्मात्कार्यान्वितार्थे सकलमपि पदं शक्तिमद्व्युद्यमानो
भूताद्यर्थप्रतीतिं प्राति विमुखमनाश्शास्त्रतस्स्थान्मनुष्यः १४१

एवमिति । शब्दान्तराणां भ्रमरादिशब्दानां शक्तिविद्भव-
तीति सम्बन्धः । स व्युत्पित्सुः । तत्रापि हि प्रवर्तकवाच्यपात्का-
र्यान्विते गृहीतसङ्गतिकपदप्रयोगादेव भ्रमरादिपदानां शक्तिग्रह
इत्युपजीव्यकार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेनाव्याहृतकार्यान्वित एव तदर्थं इति
जानातीति नास्ति क्वचिद्व्यभिचार इत्यर्थः । तदिदमुक्त नयनिपु-
णेति । प्रक्षेपोद्धारदर्शी । भ्रमरादिपदप्रयोगस्य तत्र तदितरपदा-
प्रयोगस्य च दर्शीत्यर्थः । तत्रतत्र । कार्यान्वित इति शेषः । फलि-
माह । तस्मादिति । भूताद्यर्थेति । भूतमतीतपादिपदादूर्त-
मानमविष्यतोर्ग्रहणम् । शास्त्रतो भूताद्यर्थप्रतीतिं मतीति सम्ब-
न्धः ॥ १४१ ॥

ननु न प्रवर्तकवाच्यार्थिनः प्राथमिकसङ्गतिग्रहो येनैवं स्यात्किं
तु पुत्रने जात इत्यादिवाच्यपादेरपि भयं सङ्गतिसम्बन्धनं स्यात्त-
च्छ्रवणानन्तरं तितुर्मुसममादादिलिङ्गेन पादस्यश्रोतरि तद्वाच्यार्थ-
ज्ञानोत्पन्नमम्भवात्तत्र वाच्यस्यान्वयव्यतिरेकात्त्वात् कारणत्वावगम-
सम्भवाच्चान्वित एव पदानां शक्तिरस्तु, नापि योग्यतादिमहिम्ना-
न्विते गृहीतसम्बन्धानां कार्यदमर्थमिति तत्राह—

वाच्यत्वाद्भूतार्थनिष्ठाहवति न तु नृणां शब्दशक्तिप्रतीति
लिङ्गं श्रोतृस्थघुद्धेर्न हि किमपि भवेदत्र शालोपलम्बम् ॥

न ह्येतत्पुत्रजन्माद्यवगतिनियतं नित्यवन्नित्थितं नो
यद्ब्रह्मादिप्रसादक्षितितल्लुठनादीदयते श्रोतृदेहे ॥ १४२ ॥

वाक्यादिति । भूगर्भनिष्ठाद्वाक्यान्वृणां शब्दशक्तिप्रतीतिर्नैव
सम्भवति, कुतो नियतलिङ्गाभावेन तदर्थज्ञानानुमानासम्भवादित्याह
लिङ्गमिति । अत्र श्रोतरि लोके वा । ननुक्तं पितुर्मुखप्रसादादि-
लिङ्गमिति तत्राह न ह्येतदिति । एतच्छब्दार्थमाह यद्ब्रह्मा-
दीति । क्षितितल्लुठनादि शोककार्यं तच्च पुत्रस्ते मृत इत्यादिवा-
क्यार्थज्ञाने लिङ्गमिति वदन्तं प्रत्युक्तम् । मुखप्रसादादेर्भार्यामुखप्रस-
वधनमाप्तिरद्विषोगादिज्ञानादपि सम्भवेन पुत्रजन्माद्यवगतिर्नैवत्यर्था-
भावेन ततस्तदनुमानासम्भवाच्च सिद्धान्वितः शब्दार्थ इति भा-
वः ॥ १४२ ॥

तस्माल्लोके सर्वपदानां कार्यान्वित एव सङ्गतिग्रह इति वेदेऽपि
तेषां स एवार्थो न्याय्यो लोकवेदयोः पदतदर्थभेदाभावात्, एवं च
वेदान्तानामपि कार्यान्विते ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं वक्तव्यमिति न कार्य-
शून्ये स्वप्रधाने परब्रह्मणि कथमपि प्रामाण्यं सम्भवतीत्याह ।
तस्मादिति—

तस्मादाध्वं निराशाः श्रुतिशिरसि न तस्यास्ति निष्पन्नरूपे
प्रामाण्यं कार्यशून्ये कथमपि च परब्रह्मणि स्वप्रधाने ॥
भूतं भव्यप्रधानं भवति हि न पुनः स्वप्रधानं कदाचि-
च्छास्त्रस्थाः शब्दशक्तिस्थितिनिष्पणधियो विस्तरादेवमाहुः १४३

श्रुतिशिरसि निराशा आध्वं भवतीति सम्बन्धः । किं च तद्भू-
तानां क्रियार्थेन समाभ्यासः, भूतभव्यसमुच्चारेण भूतं भव्यायोप-
दिश्यत इति जैमिनिशब्दस्वामिनोर्मतं, तौ च वेदार्थनिर्णयेऽधिकृता-
विति तदुक्तमेव ग्रहीतुमुचितमित्यमिमेत्याह भूतमिति । सिद्ध-
मित्यर्थः । भव्यं साध्यं प्रधानं यस्य भव्यशेषमित्यर्थः । स्वप्रधानं

भवानन्वापि सञ्जासामतिपाद्यमित्यर्थः । शास्त्रस्था जैमिन्यादय एवमाहुः । एवमित्येतद्विद्वतं भूतं भव्येत्पादिना । शब्दशक्तीति । वैदिकशब्दशक्तिव्यवस्थायां निपुणधियोऽवाधितमतय इति यावत् ॥ १४३ ॥

एवं वर्णितन्वापयलाञ्छैमिन्यादिवचनबलाच्च कार्यान्विते श्रु-
तिमात्पर्यभिः पदयस्वप्रधानस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रमाणकत्वं भवदुक्तमम-
ङ्गत्वमिति पूर्वपक्षमुपसंहरति-

तस्मादसंगतमिदं प्रतिभाति यन्मे
वाक्यप्रमाणकमुदीरितमद्वयत्वम् ॥

इत्येवमेष मम बुद्धिपथं विरोधः

प्रातः प्रभो परिहरैनमनुग्रहाय ॥ १४४ ॥

तस्मादसङ्गतमिति । इदं शब्दार्थमाह । यद्वाक्यप्रमाण-
कमिति । एवंविधपूर्वपक्षकरणेन स्वस्मिन्गुरुणा व्युत्थितत्वभ्रमम-
पनयन्मार्थयते । इत्येवमिति । इति यत एवमुक्तमकारैर्विरोधो
वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यासम्भवो मम बुद्धिपथं भासोऽतो ममैव
बुद्धिदोषादसङ्गतमिव भवदुक्तं वाक्यप्रमाणकमद्वयं प्रतिभाति, न तु
भवताऽसङ्गतमुक्तामित्यर्थः । प्रभो इति तत्परिहारे गुरोरनायासं
द्योतयति । एवं विरोधम् ॥ १४४ ॥

एवं मत्प्रमाणभिन्नेऽद्वये स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्याऽसम्भवे
चोदिते, किं जीवब्रह्मणोस्तत्त्वं पदवाच्ययोरभेदो न सम्भवतीति
चोदयति, उत तद्गुणमलक्षणाः, तत्राद्यमङ्गीकरोति ।

सत्यं यदाह गुरुमान् यदि वाक्यगम्यं

संसर्गल्यगिह वेदाशिरःस्वभीष्टम् ॥

अस्त्येव तत्र पदयोरुभयोर्विरोधः

पारोक्ष्यसद्वयविरोधकृतस्तदानीम् ॥ १४५ ॥

सत्त्वमिति । यदाह—भ्रान्तिति शेषः । मुख्यान् शीततपतिः ।
अन्यस्य सूत्रेऽर्थे एवंविधासंवायोगात् । सस्यैक्यं मुख्यार्थयोस्ता-
दात्म्यमङ्गीकृतमेव दर्शयति—अस्त्येवेति । तत्र वाक्यार्थ-
भेदे ॥ १४५ ॥

ननु संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थ इति विद्वद्भिरङ्गीकृत-
मिति वेदान्तवाच्यस्यापि तदन्यत्रोऽर्थः स्वीकर्तव्यः, तत्र चेत्पद-
तदर्थयोर्विशेषोऽङ्गीकृतस्तर्हि कथं तद्वाक्यार्थः सिद्धोदित्याशङ्क्य
वेदान्तव्यातिरिक्तानामेवार्थस्तथाऽभ्युपेयो न तु वेदान्तानां वेदमा-
त्रस्य वाऽतस्तद्विशेषोऽत्र न दोषापेसाद्—

यत् कर्मकाण्डनिपुणैरुदितं पुरस्ताद्

वाक्यार्थलक्षणमदः पुनरत्र नेष्टम् ॥

भेदादिवर्जितमखण्डमुशान्ति यस्मा—

श्रीवादरायणमतानुगता महान्तः ॥ १४६ ॥

यत्कर्मकाण्डनिपुणैरिति । यद्वाक्यार्थलक्षणमिति सम्ब-
न्धः । पुरस्तात्पूर्वतन्त्रे । अदस्तुलक्षणम् । अत्र वेदान्ते । वाक्य-
विशेषार्थलक्षणं वाच्यविशेषार्थे नाङ्गीकृतं चेन्न कापि सतिरिति
भावः । ननु वाक्यार्थमात्रलक्षणमेव तदस्तु, अन्यस्य सामान्य-
लक्षणस्यासम्भवादन्यथा वेदान्तवाक्यविशेषस्य कीदृशोऽर्थः स्या-
दिति लक्षणान्तरासम्भवं मन्वान् मयाह । भेदादिति । भेदः सं-
सर्गः । आदिपदाद्विशिष्टप्रकरणम् । अखण्डमपर्यावानेकपदप्रतिपाद्य-
पसंलक्षणेकशांतिपरिकार्यमात्रं वा उशान्ति कर्मनीयतया कथयन्ति
यस्माद्भेदादिति सम्बन्धः । श्रीवादरायणमतानुगता इति ।
भगवद्वादरायणः खण्ड 'तत्र सम्बन्धादिति सूत्रेणाखण्डैकस्मै ब्रह्म-
णि वेदान्तप्रमाण्य न्यरूपयत् । अतस्तस्मिन्नुपसारिणः शङ्करस्त-
वत्पादास्तच्छब्दाश्च तथैवोच्यन्तीति न वेदान्तवाक्यार्थलक्षणान्तरा-

सम्भवः । वादरायणमतानुगतानां महत्त्वं पक्षपातराहित्येन श्रुत्यर्थविचारकौशल्यम् । नापि सामान्यलक्षणासम्भवो वाक्यप्रतिपाद्यत्वस्यैव हि तत्सामान्यलक्षणत्वं न संसर्गत्वादिरूपस्याननुगमादिति भावः ॥ १४६ ॥

ननु उक्तवाक्यार्थलक्षणावान्तरभेदव्यवस्थायां किं भेदनिमित्ता-
शङ्का तच्चद्वाक्यार्थे तस्य तस्य वाक्यस्य तात्पर्यग्राहकमानमेव तत्र प्रमा-
णमिति श्लोकद्वयेनाह, तत्र प्रथमं यत्कर्मकाण्डनिपुणैरित्यनेन भे-
दादिवाक्यार्थस्योक्तं लक्षणं स्वीकरोति—

भेदादिरूपमत्रवोधयितुं समर्थं

यद्वाक्यमस्ति तदखण्डविलक्षणार्थम् ॥

तल्लौकिकं भवतु वैदिकमेव वाऽस्तु

नास्माकमत्र विषये विमतिः कदाचित् ॥ १४७ ॥

भेदादिति । लौकिकं गामानयेत्यादि वैदिकमग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यादि च । अत्रोक्तविषये भेदादिरूपे वाक्यार्थे नाऽस्माकं कदा
चिदापि विमतिरस्ति, न हि व्यसनितयाऽखण्डार्थत्वं वयमिच्छाम
इति भावः ॥ १४७ ॥

इदानीं भेदादिवर्गित मित्यनेन कथितं वेदान्तवाक्यार्थस्वरूपं
सोपपत्तिरमुच्यते इत्याह—

यद्वाक्यजातमथ वेदशिरोनिविष्टं

यद्वापि लौकिकमखण्डमपास्य नान्यत् ॥

शक्नोति वस्तु वदितुं तदशेषमेव

ब्रूयादखण्डमिति तु प्रतिपादयामः ॥ १४८ ॥

यद्वाक्येति । अथेति पक्षान्तरापेक्षार्थः ॥ वेदशिरोनिविष्टं-
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिवेदान्तवाक्यं लौकिकं मच्छृ-

प्रकाशश्चन्द्रः सोऽयमित्यादिवाक्यमन्यद्भस्तु वदितुं न शक्नोति
तदशेषमखण्डमेव श्रूयादित्मनन्तरमेवोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यं द्विविधम्, एकमहंकारादिमाक्षिणः प्रत्यक्चै-
तन्यस्य निरतिशयानन्दाद्वयनित्यमुक्तब्रह्माभेदपरम्, यथा तत्त्वमसी-
त्यादि, एतच्च परमपुरुषार्थमसग्नैक्यानिष्टत्वान्महावाक्यम्, अपरं
तत्त्वमपदार्थस्वरूपपरम्, यथा विज्ञानमानन्दं ब्रह्म योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्वित्यादि, एतच्च पदार्थानिष्टत्वादवान्तरवाक्यम्, तत्र महावा-
क्यस्याखण्डार्थत्वे लोके सोऽयमिति वाक्यमुदाहरणम्, उतरस्य
प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इति, तत्र सोऽयमिति वाक्यस्याखण्डार्थत्वं प्रमा-
णाभावात्वास्तीत्याशङ्काह—

सोऽयं पुमानिति हि मुख्यपदार्थयुक्त-
वाक्यार्थवृद्धिजननस्य न वाक्यमेतत् ॥

ईशीत वाच्यशबलस्थपदद्वयेन

संसृष्टवृद्धिजनने पदयोर्विरोधात् ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । मुख्यपदार्थेति । तदिदशब्दयोर्षो मुरुषा-
र्थो तदेतदेशकालविशिष्ट्यरूपत्वेदन्ताविशिष्टौ तद्युक्तस्त्वन्निरूपतो-
योवाक्यार्थोऽभेदस्तद्वृद्धिजननस्यैतत्सोऽयमिति वाक्यं नेशीतेति-
सम्बन्धः । सोऽयमिति हि वाक्यं समानाधिकरणवाक्यत्वादेकार्थ-
निष्ठं वाच्यम्, तत्र यदि मुख्यपदार्थयोरैक्यं तदा तदेतदेशकाल-
विशिष्टद्वयस्य विरोधेनाभेदासम्भवादितिदिव्यवाक्यं तत्प्रतिपादयितुम-
मर्थमिति भावः ।

ननु देवदत्तस्येदन्ताभ्यामुक्तरूपाभ्यां संसृष्टः, देवदत्ते तत्ते-
दन्ते इति वा वाक्यार्थोऽस्तु न विरोध इति तत्राह । वाच्यशब-
लेति । वाच्यं यच्छबलं विशिष्टं तन्निष्ठपदद्वयेनेत्यर्थः । सः अय-
मिति पदाभ्यां तत्तेदन्तयोः पुरुषविशेषणतपोपस्थितयोः स्वातन्त्र्या-

सम्भवेन पुरुषे च मयमान्तपदेनोपास्यते सप्तम्यर्थासम्भवेन चोक्तप्रकारह्वासम्भवः । किं च देवदत्ते तत्तेदन्ते इति ज्ञानेन न भेदभ्रमनिवृत्तिः सम्भवति, इदं च वाक्यं तदर्धमेव हृद्देः मयुञ्जते, देवदत्तभेदेऽपि तत्सम्भवात् । न चैकास्मिन्देवदत्ते तत्तेदन्ते इति ज्ञानाद्भेदभ्रमनिवृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । ममानाधिकृतपदद्वयव्यतिरेकेण तदेकत्वे प्रमाणाभावात्, तस्मादर्थान्तरासम्भवाद् वाच्यशबलम्यपदद्वयेन संसृष्टबुद्धिजननमेव वाच्यं तच्च न सम्भवति पदयोर्विरुद्धार्थत्वादेत्यर्थः १४९

अस्तु तर्ह्येकास्मिन्नेव पदे लक्षणा तथा च न विरोधः प्रतियोग्येन्तराभावात्, नाप्यखण्डार्थता देवदत्त एकस्य विशिष्टस्यानेन तादात्म्यप्रतिपादनादित्याशङ्काह—

एतद्धि सोऽयमिति वाक्यमखण्डनिष्ठं

वक्तव्यमत्र गतिरास्ति न का चिदन्या ॥

तद्देशकालमनुकृत्य स इत्यनेन

नायं पदार्थमुपढौकयते हि नैतत् ॥ १५० ॥

एतद्धीनि । अखण्डनिष्ठं पदद्वयलक्षणमेति शेषः । अत्र अस्मिन्वाक्ये । गतिः, त्वदुक्तप्रकारवगतिः । कुत इति चेतत्राह । तद्देशकालमिति । स इत्यनेन स इति पदेन तद्देशकालावशिष्टमनुकृत्यादाय । अयंपदार्थम् अयमिति पदस्य लक्षणमर्थं नोपढौकयत मापयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । सोऽयमिति । वाक्यमिति शेषः । ह्यिति ह्यणान्तरार्थम् । यथा तत्पदं स्ववाच्यमिदंपदलक्ष्यं न मययाते, एवमेतत्पदमपि स्ववाच्यं नोपढौकयते, तत्पदलक्ष्यमितिशेषः । एकपदलक्षणस्वरूपस्य पदान्तरवाच्यादेमदीनष्टत्वे वाक्यस्य यावद्देवदत्तस्वरूपं तत्तद्विशिष्टमेव स्यात्, अन्यथा वर्तमानसमयस्थ-देवदत्ते तद्देशसंशयादिनिवर्तकताऽस्य वाक्यस्य न स्याद्विचर्त्तने चास्माद्वाक्याघरतंसंशयादिरिति पदद्वयलक्षणया तद्देशकाललक्ष्यवृत्ति-

देवदत्ताभेदपरामितीं वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमेव । न चैवं तत्स्वरूपस्यैकै-
कपदादपि मतीतिरेकपदार्थज्ञानादापि तन्नित्यत्वेमसङ्गं, वक्तव्यं वा पदा-
र्थस्वरूपादधिकं वाक्यमप्येवमन्यथा वाक्यादापि तदयोगादेति वाच्यम् ।
पदद्वयलक्ष्यवाक्यार्थयोरन्यूनानतिरिक्तत्वेऽपि वाक्यात्तदतद्देशका-
लपरामर्शपूर्वमखण्डदेवदत्तस्वरूपाऽभेदमतिपादने भवति तज्ज्ञानं
निश्चयरूपमतस्ततः संशयादिनिवृत्तिरूपमद्यते नैवमेकैकपदलक्ष्यज्ञान-
मिति न ततः संशयानिटाचेः, एवं च सोऽयमस्यादेर्यान्तरासंभवा-
दवाचाच्चाखण्डार्थत्वोति भावः ॥ १५० ॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि तदाह—

एवं सतीदमपि तत्त्वमसीति वाक्य—

माश्रित्य लाक्षणिकवृत्तिमखण्डनिष्ठम् ॥

सोऽयं पुमानिति यथा वचनं तथाऽस्तु

नो चेत्समं हि तदलावुनिमज्जनोक्त्या ॥ १५१ ॥

एवं सतीति । लोके पदद्वयलक्षणया सोऽयमितिवाक्यस्या-
खण्डार्थत्वे सतीत्यर्थः । तथा च नास्माकमलौकिककल्पनेति भावः ।
लाक्षणिकवृत्तिं पदद्वयेऽपीति शेषः । तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनि-
ष्ठम् अकार्यकारणद्रव्यमात्रविषयसमानाधिकरणवाक्यत्वात् यथा-
सोऽयं पुमानिति वचनमित्याशयेन दृष्टान्तमाह । सोऽयं पुमाने-
ति । तथेदं तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमस्त्विति सम्बन्धः ।
पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वानङ्गीकारे पूर्वपददशापामुक्तवाक्यामा-
माणमाह—नो चेदिति । आतिशुष्कमच्छिद्रं केवलम् अलावु
अण्डु निमज्जतीतिवचनं यथाऽममाणं तथेदमपि स्यादित्यर्थः । त-
त्त्वमसीतिवाक्यस्यापि वक्ष्यमाणविरोधेन संसर्गादिवाक्यार्थासम्भ-
वेन पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वोचितोति भावः । एतेन सिद्धान्तो-
पक्रमे उत तद्भ्रमपलक्ष्ययोरिति द्वितीयकल्पे विरोधबीजाभावाच्चो-

यमनुपपन्नमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५१ ॥

यत्तु पूर्वपक्षावमरे वाच्यार्थमम्बन्धितया मानान्तराधिगतिलक्षणाबीजांमिति तथाऽनवगते ब्रह्मणि न लक्षणा स्यादित्युक्तं, तदनूय दृपयति—

मानान्तराधिगतगोचरगामिनी स्या

च्छद्वस्य लाक्षणिकवृत्तिरिति प्रलापः ॥

सिद्धत्वमात्रमिह लाक्षणिकप्रवृत्ते

निर्वाहकारणमनङ्गमतोऽन्यदस्याः ॥ १५२ ॥

मानान्तरेति । अधिगतेति भावे निष्ठा, अधिगतिरित्यर्थः । प्रलापोऽमदभिलषः । ननु लाक्षणिकपदस्य लक्ष्येण साक्षात्तमम्बन्धानवगमात्स्वार्थमनाड्यैव तद्रूपस्थापकत्वं वाच्यं तच्च मानान्तरेण तथावगमं विना नेति कथमयं प्रलाप इति चेत् । सत्यम् । मानान्तरे विनापि तदर्थमम्बन्धितयाऽवगममात्रेण सा सिध्यति स चावगमस्त्वगहमादिपदलक्ष्येऽहंकारादिसाक्षिणि स्वमकाशे तद्वलात्मिभ्यति ब्रह्मादिपदलक्ष्यं चाद्वयं ब्रह्मादिपदवाच्यं शबलं वस्तुतः स्वममर्गशून्ये चैतन्ये कल्पितं शबलत्वादध्यस्तत्वाद्वा शबलान्तरवद्वजनादेवदिति तर्केण तत्तमम्बन्धितया सिध्यतीति न मानान्तरापेक्षेत्याह— सिद्धत्वेति । ज्ञातत्वमात्रमित्यर्थः । इह लक्ष्ये ॥ १५२ ॥

ननु तीरादेर्गङ्गादिपदलक्ष्यस्य मानान्तरेण तथाधिगतिर्नियमेन दृष्टा तत्रार्थं वा तत्रापयोर्जकोतं चेत्तत्राह—

मानान्तराधिगतता हि न लक्षणार्था

किञ्चित्करी भवति पिङ्गलतावदग्नेः ॥

धूमस्य जन्मनि हि पिङ्गलता न हेतु .

यद्यप्यवस्थितवती हुतभुक्शरीरे ॥ १५३ ॥

मानान्तराधिगततेति । हीतिद्वयं प्रसिद्धौ, किञ्चित्करी-
 निमित्तं न भवतीति सम्बन्धः । निरपेक्षेन तत्र विद्यमानस्यापि गौ-
 रवेणाप्रयोजकत्वे दृष्टान्तमाह—पिङ्गलतावादिति । अग्रे रूपमिव
 किञ्चित्करी न भवतीति सम्बन्धः । दृष्टान्तं विवृणोति—धूमस्ये-
 नि । न हेतुर्हीति सम्बन्धः । अप्रित्वमेव हि धूपजनकतायामग्रेः
 प्रयोजकं न तु पिङ्गलामित्वमापि गौरवादाति भावः । शुक्तिरजना-
 देरपि इदमित्यादिपदान्तरेण लक्ष्मत्वसम्भवान्मानान्तरेण तस्यावग-
 त्यभावात् मानान्तरगम्यत्वं तत्प्रयोजकामेति भावः ॥ १५३ ॥

ननु ग्रहादिशब्दानामन्यत्र संगत्यसंभवात्तत्रैव शक्तिः कल्प-
 नीया , एवं च कथं तत्रैव तेषां लक्षणा , तच्छक्तपदलक्षितार्थोपा-
 दाने चेदमापि शास्त्रमनात्मनिष्ठं स्यादित्याशङ्का परिहर्तुं लक्षणात्रै-
 विध्यमाह—

शब्दस्य लक्षणिकवृत्तिरपि त्रिधैषा

का चिजहाति न जहाति च वाच्यमन्या ॥

भागं जहाति न जहाति च भागमन्या

सोऽयं त्रिधा भवति लक्षणिकप्रकारः ॥ १५४ ॥

अथवा लोके लक्षणाऽनेकविधा । तत्र काऽसौ लक्षणा तत्त्वमसि-
 यावये संभतेत्याशङ्क्य तां विवेक्तुं लोके प्रसिद्धं लक्षणाभेदं मत्वाह
 शब्दस्येति । एषा लक्षणिकवृत्तिरिति संबन्धः । त्रैविध्यमेवाह
 का चिदित्यादिना । का चिद्वाच्यं जहाति जहल्लक्षणेत्यर्थः ।
 अन्या वाच्यं न जहाति अजहल्लक्षणेत्यर्थः । अन्या भागं वाच्या-
 र्थांश्च जहाति अन्यं भागं न जहाति च जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । त-
 द्वैविध्यमुपसंहरति । सोऽयमिति ॥ १५४ ॥

लोके क्रमेण तासामुदाहरणमाह—

गङ्गापदं हि निजमर्थमपास्य तीरे

यद्वर्त्तते भवति सा जहती प्रसिद्धा ॥

शोणः स्थितो बहिरितीह तु लक्षणाया

मादाय शोणिमगुणं तुरगे प्रवृत्तिः ॥ १५१ ॥

गङ्गापदमितिद्वयेन । निजमर्थं स्ववाच्यमवाहमपास्य त्यक्त्वा ।
पयस्मात् । शोणः शोणिमगुणोऽश्वत्त्वानियतः ॥ १५२ ॥

सोऽयं पुमानिति वचस्युभयप्रकारा

देशादिभागपरिवर्जनतः प्रासिद्धा ॥

पुंसश्च केवलमुपात्ततया पदाभ्या

भेदं त्रिधा भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

सोऽयमिति । उभयप्रकारा जहदजहद्रूपा । तदेवोपपादय-
ति । देशादीति । तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपभागवर्जनात्केवलं यथा
स्यात्तथा तदिदंपदाभ्यां पुंस उपपात्ततया चेत्यर्थः । उपसंहरति । ए-
वं त्रिधेति । गङ्गायां घोष इत्यत्र हि वस्तुतो गङ्गासंबन्धि यत्तीरं
घोषान्धपयोगं तदेव लक्षणया मनीयते न तु गङ्गाविशिष्टतीरं तस्य
तेन रूपेण घोषान्धपयोग्यत्वादतो गङ्गापदे जहल्लक्षणैव, एवं बाहः
शोणस्तिष्ठतीत्यादी निष्कृष्टद्रव्यगुणमात्रस्य बाह्यदेशस्थित्यनुपपत्तेः
शोणगुणविशिष्टस्वैवाश्वस्य निषमेन स्थित्यवगमात्साऽजहल्लक्षणा
स्त्रार्थमुपादायेव तस्य द्रव्ये वृत्तेः, सोऽयमित्यादौ तु प्रागुक्तन्याये-
नाभेदं विरुद्धदेशादिपदार्थभागं परित्यज्य धर्मिस्वरूपं पदार्थभाग-
मुपादायेदं वाच्यमभेदं प्रतिपादयतीति तत्र सा जहदजहद्रूपेति लाक्ष-
णिकी वृत्तिस्त्रिधा भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

एवं वेदेऽपि तत्रैविध्यमुदाहरणेनाह--

वेदेऽपि लाक्षणिकवृत्तिरियं त्रिधैषा

यज्ञायुधीतिवचने तुं जहत्प्रवृत्तिः ॥

वैश्वानरादिवचनेष्वजहत्प्रवृत्ति-

स्तत्त्वंगिरौरुभयरूपतया प्रवृत्तिः ॥ १५७ ॥

वेदेऽपीति । यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गलोकमेतीतिवाक्येऽन्त्ये-
ष्टिमकरणस्येऽग्निहोत्रकपालादिपात्रैर्विशिष्टो यजमानः स्वर्गं गच्छ-
तीति प्रतीयते तदनुषणम् । आग्निहोत्रपात्राणां प्रत्यक्षेणैव दाहात्,
यजमानस्याग्निहोत्रकपालादिपज्ञायुधविशिष्टस्य स्वर्गगमनायोगात्-
ज्ञायुधीशब्दः तास्मिन्स्वार्यं परित्यज्य वर्तत इति सा जहल्लक्षणा,
मत्वर्थमत्ययस्य संबन्धमात्रनिष्ठत्वमभिप्रेत्य संबन्धनि यजमाने जह-
ल्लक्षणेत्युक्तम्, विशिष्टात्केनलभ्यदित्याशयेन वा । जहत्प्रवृत्तिः
जहल्लक्षणा वृत्तिः । वैश्वानरादिवचनेष्विति । प्रादेशमात्रमपि-
विष्णुमात्मानं वैश्वानरमित्यत्र वैश्वानरशब्दो जाठरेऽग्नौ रुद्रस्य-
दवाच्छिन्न आत्मनि वर्तते, अन्यथा आत्मानं वैश्वानरमिति सामा-
नाधिकरण्यायोगात्, तथा च स्वार्थपरित्यागेन स आत्मानं
वर्तते इति तस्य तत्राऽजहल्लक्षणा । आदिशब्देन सृष्टीरूपदधार्ता-
त्यत्र सृष्ट्यसृष्टीष्टकामु वर्तमानः सृष्टिशब्दो श्रुतः । तत्त्वंगि-
रौरिति । तत्रममिवाक्यस्यतत्त्वंपदयोरित्यर्थः । उभयरूपतया
जहदजहद्रूपतया । पदद्वयार्थेभेदविरोधिविशेषणांशपरित्यागेना-
परोक्षचैतन्याद्रूपानन्दे पदद्वयमवृत्तेः सा जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । एतेन
ब्रह्मात्मनि शक्तब्रह्मादिपदस्य कथं तत्र लक्षणा ब्रह्मादिपदलक्ष्यस्य
शास्त्रार्थत्वे इदमपि शास्त्रमनात्मनिष्ठमितिदूषणद्वयं परिहृतम् । शब्दे
ब्रह्मणि परिशुद्धीतमद्वैतिकस्य युद्धे ब्रह्मात्मनि लक्षणोपप-
त्तेरिति ॥ १५७ ॥

ननु कथं तर्हि ब्रह्मशब्दस्य पूर्णब्रह्मार्थत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य
मर्त्यस्य परिच्छिन्नत्वेन तच्छब्दे पूर्णतारूपवृद्ध्यासंभवादित्या
शङ्का—

१ अध्याये जहदजहलक्षणयाऽन्वण्डार्थत्वोपपादनम् । १३५

अन्य आपेक्षिकादन्तःकरणनिष्ठमलकत्वादन्यः । प्रतीचि सा-
क्षिणि । तस्य य आत्मा सर्गान्तर इति श्रुतेः सर्वान्तरत्वमन्यः
प्रत्यक्भावोऽस्तीत्यर्थः । तत्कृतस्वाभ्या प्रत्यक्त्वाभ्या कृतस्वत्र
तदुभये शब्देऽन्यः ताभ्यां प्रत्यक्त्वाभ्यामन्यः प्रत्यक्भावोऽस्तीत्यनु-
पन्नः । ततः किं तत्राह—व्युत्पन्नोपमिति । तत्र शब्दे ।
आत्मेतिशब्दः त्वमहमादिशब्दः । पचप्यहमादिशब्दसङ्गतिग्रहसमये
तदर्थे शब्दस्व न प्रतीयते तथापि तस्मान्निचारकाले तत्सिद्धतीति
वक्ष्यति ततस्तदापि तदुभयात्मकपेक्षेवमुक्तम् ॥ १५९ ॥

एवं पदद्वयवाच्यशब्दं तत्र ब्रह्मादिपदसङ्गतिग्रह चोक्त्वा
वाक्येषु जहदजहलक्षणयाऽन्वण्डार्थप्रतिपादनप्रकारमाह—

तच्छब्दवाच्यगतमद्वयभागमेकं

प्रत्यक्त्वमात्रमविरोधमपेक्षमाणः ॥

त्वंशब्दवाच्यशब्दस्थमुपाददानो

वाक्यपादखण्डमथ तत्त्वमसीति विद्यात् ॥ १६० ॥

तच्छब्दवाच्यगतमिति । वाक्यार्थे अविरोधमपेक्षमाणोऽधिकारी
तच्छब्दवाच्यशब्दलगतप्रविष्टमेकमद्वयभागो पारमार्थिकाद्वयभागं त्वंश-
ब्दवाच्यशब्दस्थं प्रत्यक्त्वं सर्वान्तरत्वं जहदजहलक्षणयोपाददानोऽन-
न्तर तत्त्वमसीतिवाक्यपादखण्ड विद्यादिति संबन्धः ॥ १६० ॥

ननु तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वमनुपपन्नं तथा सति पर्यायतापत्तेरसन्त-
भित्तिरर्थत्वे च सामानाधिकरण्यायोगादिति भेदाभेदनिष्ठ तद्वाक्यमि-
साशङ्क्याह ।

आदेशागे नाणुमात्रोऽपि भेदो

यद्यप्येवं-भिन्नमाशय शब्दो ॥

वर्तेते त्वय्यद्वयात्मप्रकाशे

वाह्यं हेतुं जानिता नास्ति तस्मात् ॥ १६१ ॥

आदेयेति । तात्पर्यविषये लक्ष्ये अपरोक्षचैतन्याद्वयभाग
इत्यर्थः । अणुमात्रोऽपि ईपदपि । चैतन्यानन्दयोरत्यन्तभेदात् ।
अन्यथानन्दस्माभानप्रसङ्गात् चैतन्ये वा कल्पित्वं स्यात् अन्यथा
तदगन्धत्वात् । एवं चैतन्यस्याप्यानन्दभेद उपेक्षणीयतापत्तिः ।
भेदाभेदौ च विरुद्धाविति तदुभयमेकरसं न तु भिन्नाभिन्नमित्यर्थः ।
एव चेत्कथमपर्यायता पदयोरित्याशङ्कयोक्तानुवादेन तामुपपादय-
ति । यद्यप्येवमिति । भिन्नं परस्परमिति शेषः । शब्दौ तत्त्वमादि-
शब्दौ । वाह्यं वाक्यार्थाद्वहिर्भूतम् । हेतुं शब्दवृत्तिनिमित्तं वाच्य-
मिति यावत् । जानिता पर्यायता । पदद्वयलक्ष्यैकरसत्वेऽपि वा-
च्यभेदादपर्यायतेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

ननु जीवब्रह्मणोरत्यन्तभेदे घटकुटशब्दवत्तत्त्वंपदसामानाधिक-
रण्यं न स्यात् नीलमुत्पलमित्यादावीषद्वेदे सत्येव सामानाधिकरण्य-
दर्शनादित्याशङ्क्याह ।

अद्वैतेऽर्थे प्रत्यगर्थोऽस्ति तद्वत्

प्रत्यक्तत्त्वे चाद्वयस्यापि भावः ॥

यद्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे तत्त्वमर्थोऽपत्तेः ॥ १६२ ॥

अद्वैतेऽर्थे इति । शुद्धाद्वयानन्द इत्यर्थः । प्रत्यगर्थः केवलमा-
सी सर्वान्तरोऽस्ति तदभिन्न इति यावत् । तद्वत्प्रत्यगभिन्नाद्वयवत्प्र-
त्यक्तत्त्वे वक्तव्येऽपि भावः अस्त्येवेति सम्यन्धः ।
अद्वयार्थोऽपि प्रत्यगभिन्न इत्यर्थः । यद्यपिशब्दौ सतीत्यस्यार्थे एवं
सतीत्यर्थः । अतिरेकः ईषद्वेदः । अथ वाऽद्वैतेत्यादिना प्रत्यगद्वया-
भेदो दर्शितः, यद्यपीयादिना सामानाधिकरण्यनिमित्तं भेदमनूय

दृष्यति एवमपि मामानाधिकरण्यादातिरेकावकाश इति यदि तत्रे-
त्यर्थः । तत्र हेतुमाह । पूर्णे तत्त्वं इति । तदा तल्लु ब्रह्म मतीचो
व्यावर्त्तत प्रत्यगपि ब्रह्मणः । एवं च तदर्थब्रह्मणो निरवधिक्वद्वृत्त्वं
त्वमर्थस्य च मतीचः सर्वान्तरत्वं न स्यात्, पूर्णे तत्त्वे मत्येव तत्त्व-
मर्थयोस्तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६२ ॥

नन्वेकस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तानित्त्रिलपदलक्षणाऽनुपपन्ना लोके
तथाऽदर्शनात् शक्तपदं विना वाक्यार्थाऽनुभवायोगाच्च तस्यैव तज्ज-
नकत्वादिति चेन्न, न तावच्छोके तददर्शनं विषं भुञ्जेत्पादौ तदर्श-
नात्, तेन हि वाक्येन शत्रुगृहान्नोदकादिभक्षणपानादीष्टमाधनं न
भवतीति प्रतीपत इति सर्वपदलक्षणा, एवमर्थवादवाक्यस्यमर्थपदेऽपि
प्राप्तस्ते लक्षणा दृष्टा, किं च तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणावोजं नान्व-
यानुपपत्तिः क्रय्येयं गौरितो बहुषीरेत्यर्थवादवाक्ये तदभावात्, एवं
च यथातात्पर्यमेकस्मिन्मर्थस्मिन्वा प्रदे लक्षणा न विरुद्धा, अत्र
एव सोयमित्यत्रापि पदद्वयलक्षणैव न्याय्या, शब्दस्य वाक्यार्था-
नुभवजनकत्वे चान्वीयमानोपस्यापकत्वमेव तन्त्रं, न तु शक्तया
तदुपस्यापकत्वं गौरिवादित्युपक्रमाद्यनुरोधेन मत्स्यद्वयमात्रपर्यवसा-
यित्त्वममिवात्रस्यपदद्वयलक्षणा न विरुद्ध्यते, आवश्यकी च,
अन्यथा श्रुतितात्पर्यानिर्वाहादिति न्यायासिद्धेऽप्येवनिगमनवर्कमप्य-
नुग्राहकमाह । -

न च विनिगमनायां कारणं किञ्चिदस्ति

स्फुटमुभयपदस्था लक्षणा शस्यतेऽतः ॥

न हि विनिगमनायां हेत्वभावे कदाचित्

क्वचिदियमुपलब्धा सोऽयमित्यादिवाक्ये ॥ १६३ ॥

न च विनिगमनायामिति । चकारेणोक्तं न्यायं समुच्चि-
नोति । आस्मिन्नेव पदे लक्षणा नान्यत्रेति निश्चरणायाभिन्त्यर्थः ।

शक्यते प्रकल्पते । यतो विनिगमनार्था किमपि स्फुटं कारणं
नास्ति अत उभयपदस्येत्यादिसम्बन्धः । ननु तिष्ठतु कारणान्तर-
गवेपणं श्रोतुरिच्छैव तन्निमित्तमित्याशङ्क्य तर्हि वाच्यार्थव्यवस्था
न सिद्धयेत्सर्वेषामेकस्य वा श्रोतुर्नियतेच्छाभावादित्याशयेनाह । न
हीति । इयमेकपदलक्षणा ॥ १६३ ॥

ननु यस्मिन्वाच्ये यत्पदं प्रथमं श्रूयते तदसंजातविरोधितया
प्रबलं स्वार्थनिष्ठं तद्विरुद्धार्थं द्वितीयं तदनुकूलं लक्षयिष्यतीति तत्र
कारणाभावोऽसिद्धः इत्याशङ्क्यात्वापि वाच्यार्थाव्यवस्थैव दोषः
प्राथम्यादेरपि शास्त्राभेदेनाव्यवस्थितत्वादित्याह ।

प्रथमचरमभावो निर्णये कारणं चे

दयमपि नियमो न ह्यन्यथाऽप्यस्य दृष्टेः ॥

प्रथमपठितमासीत्तत्पदं सामवेदे

चरमपठितमेतद् दृष्टमध्वर्युवेदे ॥ १६४ ॥

प्रथमेति । निर्णये लक्षणानिर्णये । अस्य प्रथमचरमभावस्य ।
अन्यथादर्शनमेवाह प्रथमेति । तत्पदमद्रव्यब्रह्मबोधम् । सामवेदे
तत्रमसिवाक्य इत्यर्थः । अध्वर्युवेदे यजुर्वेदे अहं ब्रह्मासीतिवाच्ये ।
एतत्तत्पदार्थबोधकं ब्रह्मपदमित्यर्थः । एवं च तत्त्वमसिवाक्येन
जगत्कारणत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणस्त्वंपदलक्ष्यसाक्ष्यभेदः प्रतिपा-
द्यते, यजुर्वेदेन तु अहंकारकर्तृत्वादिविशिष्टस्य शुद्धाऽद्रयाऽभेदः
प्रतिपादनीय इति सर्वेषामेकरूपं ब्रह्म न सिद्धयेत्तद्यापुक्तमेकस्य
वैरूप्यायोगाद्ब्रह्मिण विकल्पासंभवाच्चात भावः ॥ १६४ ॥

प्रथमचरमभावस्यानिर्णायकत्वं सोऽयमित्यादिलौकिकवाक्ये-
ऽप्याह ।

सोऽयं पुमानयमसाविति पौरुषेये

वाक्ये तथाव्यतिहतेऽत्र विशेषहेतुः ॥

१ अध्याये विरोधापनोदार्थमपि सर्वपदलक्षणा । १३५

पूर्वापरत्वमिति शक्यमिदं न वक्तुं ।

मुख्यत्वलाक्षणिकते प्रति शब्दवृत्त्योः ॥ १६५ ॥

सोऽयं पुमानिति । अत्र वाक्ये तच्छब्दः पूर्वाऽयंशब्दः पश्चात्प्रयुक्तः अयममावितिवाक्ये तु विपरीतः प्रयोगस्तद्विदमाह । व्यतिहृत इति । व्यत्यस्त इत्यर्थः । सोऽयं पुमान् तथा तथा-विधे अयममाविति च व्यतिहृतेऽत्र पौलपे वाक्ये शब्दवृत्त्योर्मुख्यत्वलाक्षणिकते मात इदं पूर्वापरत्वं विशेषहेतुर्विनिगमनाहेतुरिति वक्तुं न शक्यमिति सम्बन्धः । अत्रापि वाक्यप्रयोजनानुसारेण पूर्वापरत्वनियमादर्शनादिति भावः ॥ १६५ ॥

एवमखण्डे ब्रह्मणि तात्पर्यानुपपत्त्या विनिगमनाभावेन च पद-द्वयलक्षणेत्प्रयुक्तम्, इदानीं मुख्यार्थयोस्मैदान्वयानुपपत्त्याप्यविनिग-मोपोद्बलिततया सा वक्तव्येत्याह ।

न च भवति विरोधस्योत्थितस्थापनीतिः

पद्युगलनिविष्टां लक्षणामन्तरेण ॥

न हि भवति कदाचित् सद्वयस्याद्वयत्वं

न च भवति परोक्षः प्रत्यगऽर्थोपि तद्वत् ॥ १६६ ॥

न च भवतीति । विरोधस्याभेदे विरोधस्योत्थितस्य ज्ञा-तस्थापनीतिर्निराकरणं पदद्वयलक्षणामन्तरेण न च नैव भवतीति सम्बन्धः । विरोधमेव व्यनक्ति न हीति । तद्वत्सद्वयस्याद्वयभावे इव । एतेन तदादिशब्दस्योपास्थितवाचकत्वात् शुद्धस्य च तात्पर्यविषयतयोपास्थितत्वाद्भिन्नैव लक्षणां ततः शुद्धोपास्थितिसंभव इति प्रत्युक्तम्, उपास्थितिप्रतिशेषस्य शुद्धत्वाऽसम्भवात्, तदादिपदय एतन्वाक्यगर्भमहावाक्यातिरिक्तावान्तरवाक्यस्य शुद्धतात्पर्यासंभवाच्च । न हि महावाक्यतदर्थप्रतिमन्धानं विना वाक्य-कदेशस्य शुद्धे तात्पर्यनिरूपणं संभवति, महावाक्यतदर्थप्रतिमन्धानं तु तत्पदतदर्थप्रतिमन्धानमूर्ते न भवतीति तात्पर्यनिरूपणात्प्रागेव

तत्पदार्थनिर्णयो वाच्य इति सृष्ट्यादिवाक्यानुसारेण विशिष्टमेव
 तत्पदार्थ इति तत्रापि लक्षणा आवश्यकीति भावः । अत्र त्वमर्थगत-
 सद्वितीपत्तांशपरिखागवदापरोक्षस्यापि परित्यागो वक्तव्यस्तस्मि-
 न्मत्पदेव विरोधस्य परिहारादुद्देश्यविशेषणत्वेन तस्यापि परित्या-
 ज्यत्वान्नेति न शङ्कास्पदत्वम् । मत्पदमात्रस्य त्वपदे लक्षणयोपादे-
 यस्य चैतन्यमात्रस्यापरोक्षपदभावत्वात्स्वभावत्वागो च भावत्वागा-
 पत्तेः । न हि ग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमिति ग्रहत्वमप्युद्देश्यविशेषण-
 त्वादविवक्षितं भवति, तस्य तस्त्वभावत्वात् । न च स्वयं चात्मा
 परोक्षश्चेति कस्य चिदनुभवः संभाव्यते । तस्मात्पारोक्ष्यसद्वयत्वप-
 रिहारायोभयपदे लक्षणावश्यग्राह्येति भावः ॥ १६६ ॥

नन्वेकपदेऽपि लक्षणा चर्या, एकस्यैव ब्रह्मणो विशेषणद्वय-
 विशिष्टतया पदद्वयवाच्यत्वेन दण्डी कुण्डलीतिप्रयोगादिवदभेदमती-
 स्युपपत्तेरिति चेन्न, विशिष्टाभ्यां तदुभयाश्रयकेवलस्वरूपस्यान्वत्वे-
 न लक्षणां विना तत्पदाभ्यामुपस्थित्यसंभवात्, तथा हि इदानीमथं
 दण्डी न भवतीति हि दण्डिनो देवदत्तात्केवले तस्मिन् भेदः प्रती-
 यते, अभेदीनिषेधस्य भेदविषयतयाऽन्यत्र क्लृप्तस्य विशेषणमात्रसं-
 सर्गाभावविषयत्वायोगात्, अन्यथा घटः पटो न भवतीतिप्रतीतेरपि
 घटत्वात्यन्ताभावविषयत्वप्रसङ्गेन कापि भेदो न सिद्धयेत्, न च प्राग्
 दण्डयेवायमीति प्रत्यभिज्ञया तदभेदे सिद्धे निषेधाधियोविशेषणाभावा-
 विषयतेति वाच्यम्, भेदबुद्धयनुरोधेन प्रत्यभिज्ञाया एव तज्जाती-
 यविषयतयोपपत्तेः, आत्मैवेदं सर्वमित्यादिना सर्वाभेदीसिद्धेः घटाद्य-
 भेदीनिषेधोऽपि न स्यात्, त्रिंशष्टभेदस्तूपयत्रापि समान एव,
 अभेदबुद्धिरपि स्वरूपमात्रभेदविषयैवेति तयोर्भिन्नाविषयतैव, एवं
 सति दण्डिकुण्डलिनोरपि परस्परं स्वसमानमत्ताकभेदवलात्त्रापि
 लक्षणयैव तदुभयाश्रयाऽभेदसिद्धिः, एवमेकदकत्राविरुद्धविशेषणद्वय-
 विशिष्टयोरपि परस्परभेदेन यदैकता न घटने तदा किमु वक्तव्यं

१. अध्याये जहल्लक्षणयाऽप्यखण्डार्थत्वम् । १३७

विरुद्धविशेषणद्वयविशिष्टयोर्जीवेश्वरयोरित्याह ।

आविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः ॥

घटते न यदैकता तदा नितरां तद्विपरीतरूपयोः १६७

अविरुद्धेति । स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

ननु विरुद्धरूपयोरपि जीवेश्वरयोः सत्त्वादिना केन चित्स्वरूपेणैकत्वमन्मवाचच्चमादिवचनं कथं लक्षणां विना नैव प्रतिपादयेदिति शङ्कते—

अथ केनचिदात्मनैकता वचनेन प्रतिपाद्यते तयोः ॥

तदसुन्दरमस्तमेति हि स्फुटमेव त्रिविधापि लक्षणा ॥ १६८ ॥

अथेति । किं तत्स्वरूपं पदेन केन चिदुपस्थापनीयम् उत न । आद्ये तद्वाचकपदाभावेन ब्रह्माहंपदयोस्तत्र लक्षणाप्रसङ्गः । द्वितीये शब्दानुपस्थितस्यापि वाक्यप्रतिपाद्यत्वे गङ्गासम्बन्धिनस्तत्पदादनुपस्थिततीरादावपि घोषान्वायित्वप्रतीत्युपपत्तेः, एवं शोणादिना लक्षणान्तरेणाश्वादेर्वाहिस्यत्यन्वयसम्भवात्, तथा सोऽयमित्यत्रापि शुद्धस्य वाक्यार्थत्वसम्भवात्प्रसिद्धलक्षणोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्पदोपास्थितपदार्थयोरन्वयो वाच्य इत्यभेदयोग्यस्वरूपोपास्थितये पदद्वयलक्षणाऽवश्यं वाच्येत्याशयेनाह तदसुन्दरमिति । एवमेवं सति स्फुटमस्तमेतीति सम्बन्धः ॥ १६८ ॥

एवं ब्रह्माहंपदयोर्लोकवेदव्यवहारानुरोधेन शबलवाचकयोर्जहदजल्लक्षणयाऽखण्डार्थत्वमुक्तम्, इदानीमज्ञानमात्रवाची ब्रह्मशब्दः संसृष्टो निर्महद्ब्रह्मत्वे तत्र केवलाहानि ब्रह्मशब्दप्रयोगात्, एवमहंशब्दोऽपि व्यवहारस्वलेन लायवाच्य केवलाहंकारवाची भवतीति ताभ्यां जहल्लक्षणयैवाऽखण्डवस्तुमतिपत्तिरिति पक्षान्तरमाह—

सामासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तथाऽहं

शब्दोऽहंकारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे ॥

नौरिषा रौति लोहं दहति विपधरो रज्जुरग्रे तथासा-

वित्यत्रेवात्मवंस्तुन्यपि भवतु जहल्लक्षणा को विरोधः १६९

साभासाज्ञानेति । विच्छायायुक्ताज्ञानवाचीत्यर्थः । यदी-
ति निश्चयार्थे । जहल्लक्षणाया अतिप्रसिद्धतया प्रस्तुते तदौचित्यार्थं
दृष्टान्तमाह । नौरिति । रौति शब्दं करोति । नात्रः शब्दकर्तृ-
त्वानुपपत्तेस्तया तत्स्यः पुरुषो लक्ष्यते एवमुत्तरत्रापि लोहरज्जुश-
ब्दाभ्यां बहिसर्पयोर्लक्षणा । रज्जुर्विपधर इति लोकप्रसिद्धप्रयोगानु-
वादत्वाद् ग्रन्थकर्तुर्न विलिङ्गप्रयोगदोषः । विपधरा उ इति छेदो
षाऽस्तु । विपधरपदं वा दीर्घद्रव्यलक्षकं तथा च न विलिङ्गता ।
दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । आत्मवस्तुनीति ।

अत्रानिश्चितार्थपदिशब्दस्वारस्येन मीढिवादोऽयं ग्रन्थकारस्येति
केचित् । तत्र च बीजं, ब्रह्मशब्दस्य जगत्कारणे प्रचुरप्रयोगानु-
रोधः, अज्ञाने तत्प्रयोगस्य काचित्कत्वात्, एवमात्मवचनादंशब्द-
स्यापि नियमेन शक्य एव प्रयोग इति ॥ १६९ ॥

निर्गुणे कस्यापि गुणस्वाभावात्प्रौढिवादेनैव पक्षान्तरमाह—

प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन यदि वा गौण्यस्तु वृत्तिस्तयो-
र्ब्रह्माहंपदयोः परेतरदृशोर्मुख्ये विरोधो यतः ॥

मुख्यार्थाऽनुपपत्तिहेतुकतया गौण्यस्ति वृत्तिर्यतो

लोके माणत्रको विभात्रसुरसौ सिंहः पुमानित्यपि ॥ १७० ॥

प्रत्यक्त्वादीति । आदिपदेन बृहत्त्वं गृह्यते । तयोः परेत-
रदृशोः, ईश्वरजीवयोरिति सम्यग् । यदि प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन
वृत्तिस्तर्हि गौण्यास्त्विति सम्बन्धः । तयोर्ब्रह्माहंपदयोरिति वान्वयः ।
किलक्षणयोः परेतरदृशोः परापरयोर्ब्रह्मप्रत्यगात्मनोर्दृग्ज्ञानं याम्यां
तयोरिति विग्रहः । तत्र हेतुमुख्य इति । ननु लक्षणामन्तरेण गौणी

का चिदमुख्यवृत्तिर्न लोके सिद्धेत्याशङ्क्याह । मुख्यार्थोति । मुख्या-
र्थान्वयानुपपत्तिर्हेतुर्षास्मिन्नमुख्यसम्बन्धे स तथा तस्य भावस्तत्ता
तपेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमेव हेतुमाह यत् इति । विभावसुरग्निः ।
अग्निर्माणवकः सिंहो देवदत्त इत्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य स्वार्थगु-
णयोगेन माणवकादावनेकत्र प्रयोगाल्लोके गौणी वृत्तिर्यतः प्रसि-
द्धतमेत्यर्थः ॥ १७० ॥

ननु स्वार्थं विहायार्थान्तरे वृत्तिर्गौण्यप्यस्ति चेत्कस्तर्हि लक्ष-
णागौण्योर्भेद इति शङ्कामनूय तयोरवान्तरभेदोऽस्तौत्याह—

परशब्दवृत्तिरपरत्र भवेदिति यद्यपीदमुभयोः सदृशम् ॥

अनयोस्तथापितु विभागकरं स्फुटमास्ति लक्षणमवान्तरकम् १७१

परशब्दवृत्तिरिति । परस्य लक्ष्यमाणादन्यस्य वृत्तिरि-
त्यर्थः । अपरत्र स्वार्थादन्यत्रोभयोरलक्षणागौण्योः सदृशं यद्यपीति
सम्बन्धः । अनयोरित्यादि स्पष्टम् ॥ १७१ ॥

अवान्तरभेदमेव दर्शयति—

गुणतो गुणवृत्तिरिष्यते ह्यपरा लाक्षणिकी तु सङ्गतेः ॥

इति भेदकमास्ति लक्षणा गुणवृत्त्योरिति वेदवादिनः १७२

गुणत इति । लक्ष्यमाणगुणयोगेन स्वार्थादन्यत्र वृत्तिर्गौणी ।
लाक्षणिकी तु अपराऽग्न्या, सा संगतेः स्वार्थसम्बन्धमात्रादर्थान्तरे
वृत्तिर्न तु गुणयोगादित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण लक्षणागुणवृत्त्यो-
र्भेदकमस्तीति वेदवादिनो मीमांसकाः ।

‘अभिधेयाऽविनाभूने मतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्षांगाद् वृत्तिरिष्या तु गौणतेत्याहुरित्यर्थः ।

गङ्गादिपदं हि स्वार्थान्वयानुपपत्तौ सत्यां ताद्विहाय तत्सम्बन्धि-
निवस्तुनि वर्तते न तु तद्गुणयोगपेक्षते तीरे गङ्गामादृश्याप्रतीतेः ।
ज्वलनादिपदं तु स्वार्थासम्बन्धिन्वपि माणवकादौ लक्षितस्वार्थं

शुचित्वादिगुणयोगेन वर्तते, अत एवाग्निसदृशो भाणवक इति ततः
प्रतीयत इति तयोः स्फुटमस्ति भेदकमित्यर्थः ॥ १७२ ॥

एवं जहदजहलक्षणया तत्त्वम्पदाभ्यामुपात्तप्रत्यग्ब्रह्माभेदानिष्ठं
महावाक्यमित्युक्तम्, इदानीं तदनुवदन्नुपादेयप्रत्यग्ब्रह्मणोरवान्तर-
श्रुतितारपर्यगोचरस्वरूपमाह—

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः

सत्यः सूक्ष्मः सन् विभुश्चाद्वितीयः ॥

आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि

प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरास्ति ॥ १७३ ॥

नित्य इत्यादिना । वस्तुतः कालत्रयापरिच्छेद्यो नित्यः ।
शुद्धः आविद्याकलङ्करहितः । बुद्धः स्वप्रकाशबोधो न तु विषयः ।
मुक्तो रागद्वेषादिवन्धराहितः । सत्यः त्रिकालाबाध्यः । सूक्ष्मः
स्थौल्यराहितो दुर्बिज्ञेयो वा । सन् विद्यमानो भावस्वरूप इति वा ।
विभुः देशापरिच्छिन्नः स्वतन्त्र इति वा । अद्वितीयः वस्तुन्तर-
राहितः । आनन्दाब्धिः अनर्वाच्छिन्नानन्दः । परः परमात्मेति
विशेष्यम् । एवं तत्पदलक्ष्यस्वरूपं निर्दिश्य त्वंपदलक्ष्यस्वरूपमाह ।
प्रत्यग्धातुरिति । अहमनुभवे प्रकाशमानोऽहंकारादिसाक्षी प्रत्यग्धा-
तुशब्दः स्वरूपवाची । सोऽपि उक्तलक्षण एवातो न किं चिदपि
तदुभयवैलक्षण्यमिति तदत्यन्तमभिन्नमेवेत्पाशयेन वाक्यार्थमाह । सो-
ऽहमस्मीति । विद्धीति शेषः । अस्यार्थस्य प्रागुपपादितत्वाच्चाग्रे
चोपपादयिष्यमाणत्वात्संशयं मां कुर्वित्याशयेनाह । नात्रेति । अयं
वाऽस्मीत्यविवाक्षितम् य एतादृशः परमात्मा सोऽहंपदलक्ष्यप्रत्यक्चै-
तन्यमित्यर्थः । यथा चिदेकरसमपि ब्रह्म वस्तु स्वभावतः सत्पद्माना-
दिपदैरपर्यायिस्तात्पर्येण प्रातिपादनाच्च सत्यज्ञानानन्दात्मकमित्युच्यते,
एवं निसो निसानामज आत्मा महान् अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः

१. अध्याये नित्यत्वादीनां न ब्रह्मरूपत्वमिति मतभेदः ॥ १४१ ॥

असङ्गो ह्ययं पुरुषः अकामं रूपं शोकान्तरम् विमुक्तश्च विमुच्यते
सत्यं ज्ञानं विभुं सर्वगतं भुवः रूपं सदेव सौम्येदम् एकमेवाद्वितीयम्
एषोऽस्य परम आनन्द इत्येवमादितत्त्वावपस्यैरपर्यायैर्नित्यादिशब्दै
स्तात्पर्यतः प्रतिपादनाच्च नित्यशुद्धादिस्वभावमित्युच्यते इति ॥ १७३ ॥

नित्यत्वादीनामभावरूपाणां न भावरूपब्रह्मस्वरूपत्वमिति मन्वा-
नानां मतभेदमाह—

सच्चित्सुखाद्वयवपुः कथयन्ति के चित्
सच्चित्सुखात्मकतिमि प्रथयन्ति के चित् ॥
ब्रह्मेतराणि किल नास्य वपुषि तेषां
बुद्धौ स्फुरन्त्यपररूपानिवृत्तिभावात् ॥ १७४ ॥

सच्चिदिति । सच्चिदद्वयानन्दस्वरूपं ब्रह्मेति के चित् ।
अद्वयत्वं च द्वयाभावोपलक्षितं भावस्वरूपम् । एतच्चानन्दपदार्थः ।
अपरे त्वद्वयत्वमपि मुक्ता सदादिकमेव ब्रह्मेति वर्णयन्ति । नित्य-
त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वे तेषामरुचिनिमित्तमाह । इतराणीति ।
अस्य ब्रह्मण इतराणि नित्यत्वादीनि न वपुषि सन्ति वपुष्टेन
बुद्धौ न स्फुरन्तिकिल । कुतः तेषां नित्यत्वादीनामपररूपस्य
कालपरिच्छेद्यत्वादेर्निवृत्तिभावादभावरूपत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो
भावरूपत्वाद्भावरूपमेव सदानन्दादिकं स्वरूपं भवितुमर्हति न
नित्यत्वादिकमप्यभावरूपम् विरोधात्, किन्तु तेषां तद्धर्मत्वमेवेति
तदाशयः ।

अत्र केचित्किलशब्दाभ्यामस्वारस्यं द्योतितम् । तत्र चेदं
निमित्तम् यथा सदादिशब्दैर्लक्षणया भावरूपं ब्रह्म प्रतिपाद्यते
एवं नित्यादिशब्दैरपि तत्तच्छर्वलशक्तैस्तदधिष्ठानं ब्रह्मेव लक्षणया
प्रतिपाद्यत इति तन्नित्यादिस्वभावमिति व्यवहियत इति न ब्रह्मणोऽ

भावात्मतापत्तिः, नाप्यभावधर्मकत्वमद्वये धर्मधर्मिभावायोगादभावस्य
दुर्निरूपस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेश्चेति ॥ १७४५ ॥

इदानीमवान्तरवाक्यस्यास्वण्डार्यत्वं वक्तुं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र-
ह्मेति ब्रह्मलक्षणवाक्ये लक्ष्यलक्षणविभागमाह—

ब्रह्मेति शेषिपदमत्र हि लक्ष्यमेकं

शेषाणि लक्षणसमर्पणमस्य कुर्युः ॥

लक्ष्यार्पणेन सह लक्षणवाचि सर्व

संगच्छतेऽरुणपदं क्रयवाचिनेव ॥ १७५ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मेतिपदं शेषीति सम्बन्धः शेषिणः प्रधानस्य
पदमिति वा । ननु ज्ञानानन्दादिरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्पदमपि तथा-
विधं किं न स्यात्तत्राह अत्र हीति । अस्मिन्वाक्ये एकं पदं
लक्ष्यं हि यतः अतः शेषाणि सत्यादिपदान्यस्य ब्रह्मणो लक्ष-
णसमर्पणं कुर्युरित्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये एकमेव पदं लक्ष्यमु-
द्देश्यं समर्पयतीति वक्तव्यं सर्वपदार्थानामुद्देश्यत्वे तेषां परस्परानन्व-
येन वाक्यमनर्थकं स्यात्, विधेयं विना सर्वोद्देशानर्थक्यात्तच्चैकं ब्रह्म-
पदोपास्थितमेव भवितुमर्हति तस्यैव ज्ञातस्य पूर्ववाक्ये ब्रह्मविदामोति
परमित्यत्र परमपुरुषार्थसाधनत्वदर्शनात्, यच्च पुरुषार्थसाधनं तदे-
वाधिकारिणा जिज्ञास्यं तदेव च लक्षणेनापि निरूप्यम, एवं च
ब्रह्मपदसामर्थ्याद्यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इतिवाक्ये भूतसृ-
ष्टिस्थित्यादिकारणे ब्रह्मशब्दप्रयोगाच्च जगत्कारणमद्वयं ब्रह्मेव
कार्यानुमानेन सामान्यतोऽवगतं विशिष्य जिज्ञास्यमिति तदेव लक्ष्यं
शेषीति ज्ञानादिपदान्यस्य लक्षणं प्रतिपादयेयुरिति भावः । ततः किं
तत्राह लक्ष्यार्पणेनेति । पदेनेति शेषः । लक्षणवाचि पदमिति
शेषः । संगच्छते यद्ब्रह्म तत्प्रत्यक्षज्ञानाद्यात्मकमितिवाक्यभावेन संगतं
भवति । ज्ञानाद्यात्मकतयाऽज्ञातब्रह्मण एव तथा प्रतिपाद्यतया मधा-

१ अध्याये अरुणान्वायेनपश्चादन्योन्यसम्बन्धः । १४३

नत्राचत्पदेन लक्षणवाचिपदानां तद्गुणमूतार्थानां सम्बन्धो वक्त-
व्यः, अन्यथा प्रतिपिपादपिपितार्थातिद्वेरेणि भावः । प्रधानेनेनरे-
पामन्वये दृष्टान्तमाह अरुणपदमिति । 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा
सोमं क्रीणाती' अत्र तृतीयान्तरुणादिपदानि क्रयसाधनार्थानि
क्रीणातीत्यनेनान्वीयन्ते आरुण्यादिविशिष्टक्रयस्यैव विधेयत्वादिति
यद्वचद्वैदित्यर्थः ॥ १७५ ॥

नन्वेवं सत्यारुण्यादीनां यथा प्रत्येकमेव क्रयेणान्वयः प्रत्येकं
निरपेक्षकरणविभक्तिश्रवणात्, एवं यद्ब्रह्म तत्प्रत्यं तज् ज्ञानं तद-
नन्मिति सत्यादिपदानामन्योन्यं निरपेक्षमेव ब्रह्मणान्वयः स्यान्न
तु परस्परमेलनमिति नास्माद्वाक्यात्सत्यज्ञानात्मकं ब्रह्म सिद्धयेत्,
अनेकरूपं च तत्स्यादिति तत्राह—

पृष्ठात्परस्परयुजाप्रतिपत्तिरेषा-

मेवंविधत्वमुपपादयितुं समर्था ॥

लक्ष्यस्य तस्य महतः क्रयवस्तुवत् स्यात्

सर्वस्य कारकपदस्य परस्परेण ॥ १७६ ॥

पृष्ठादिति । सत्यादीनां प्रत्येकं ब्रह्मान्वयप्रतिपत्तेः पश्चा-
देषां सत्यादीनां परस्परयुजा अन्योन्यं सम्बन्धः अभेद इति यावत् ।
तस्याः प्रतिपत्तिर्लक्ष्यस्य तस्य महतो ब्रह्मण एवविधत्वं सत्यज्ञाना-
द्यस्वप्नैकरसत्वमुपपादयितुं समर्था स्यादिति सम्बन्धः । इममप्यर्थ-
मुक्तदृष्टान्तेनाह क्रयवस्तुवदिति । क्रयवस्तुन इवेत्यर्थः । कार-
कपदस्यारुणादिपदस्य । यथा क्रयेण प्रत्येकमन्वितारुण्यादिगु-
णानां साक्षात्क्रयसाधनत्वायोगादिकहायनीद्रव्यावच्छेदकत्वेनान्वीय-
मानानां परस्परमन्वयः प्राप्नोति, एवं निरवधिकमहत्त्वशालिब्रह्मणा
लक्ष्येणाभेदानुपपत्त्यैकस्यानेकस्वरूपतानुपपत्तेश्च परस्परं मेलनाद-
भिमेतब्रह्मस्वरूपसिद्धिरिति ॥ १७६ ॥

ननु सत्यादिपदवाच्यार्थोपादाने नोक्तब्रह्मस्वरूपलामस्तेषाम-
वश्यं परस्परं भेदात् सत्यादिपदलक्षणायां च तस्यासत्याद्यात्मता-
पत्तिरित्याशङ्क्याह—

तत्त्वंपदार्थविषयो नय एव योज्यः

सत्यादिवस्तुषु न तत्र विशेषकल्पः ॥

सत्यादिशब्दविषयाः शबलास्तदर्थ-

भागेषु लाक्षणिकवृत्तिरपीह तुल्या ॥ १७७ ॥

तत्त्वंपदार्थेति । सत्यादिवस्तुषु सत्यादिपदार्थेषु । ननु
सत्यादिपदार्थस्य ब्रह्मपदार्थेनान्वयात्तत्र च गुणगुणिभावेन नीलो-
त्पलवन्मुख्यार्थस्येवान्वयसंभवात् किं तत्त्वंपदयोरिव लक्षणया येन
तद्विषयो नयोऽत्रातिदिश्यते तत्राह न तत्रेति । सत्यादिपदार्थेषु
तत्त्वंपदार्थाभ्यां सकाशादन्वये विशेषप्रकारो नेत्यर्थः । सत्यादिप-
दार्थानां मूलप्रब्रह्मान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाऽवश्यं वाच्येति भावः । यदुक्तं
ब्रह्मण एव सति असत्याद्यात्मतापत्तिरिति तदपि तदीयन्यायान्त-
रातिदेशेन परिहरति सत्यादीति । शबला इति । तांश्च शबला-
ननुपदमेव वक्ष्यति । सत्यादिपदानामपि तत्त्वंपदयोरिव शबले
शक्तिः, ततो जहदजहल्लक्षणया च वक्ष्यमाणन्यायेन तेषामभिमत-
त्पनि वृत्तिरिति न त्वदुक्तदोष इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

ननु किं तत्सत्यादिवाच्यं शबलं कथं वा तत्र व्युत्पत्तिरिति
निज्ञासायां तदाह—

आकाशादी सत्यता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे सत्यता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कात्सत्यता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र ॥ १७८ ॥

१ अध्याये सत्यज्ञानानन्दत्वादीनां त्रैविध्यम् । १४६

आकाशादौ सत्यतेत्यारम्भाकाशादावोस्तेत्यन्तैः सप्तभिः
श्लोकैः । आकाशवदादौ सत्यता व्यावहारिकसत्यता । व्यावहा-
रिकसत्यत्वं च परमार्थसत्यत्वात् कल्पितभेदमस्त्येव 'सत्यं चानृतं च
सत्यमभवा'दिति श्रुतेः, आकाशादेरात्मकार्यस्वार्थक्रियाकारित्वदर्शना-
च्च, परमार्थसत्यताविरिक्ता विषदादिसत्यताऽस्तीत्यर्थः । प्रत्यङ्मात्रे
शुद्धात्मनि । सत्यता पारमार्थिकी मत्स्यता । अन्याऽऽकाशादिस-
त्यत्वाद्विलक्षणाऽत्यन्ताबाध्यार्थलक्षणा । व्यावहारिकसत्यमाकाशा-
दास्ति परमार्थमत्स्यं च प्रत्यग्रूपमन्यदस्तीत्यर्थः । ततः किं तत्राह
तत्संपर्कात् तयोः सत्ययोः परस्परं तादात्म्यात्, निष्पन्नेति
शेषः । तत्रेत्यनुपङ्गः । सत्यता तत्र चान्या समुदायात्मिका । ततो-
ऽपि किं तत्राह व्युत्पन्न इति । तत्र सति शबले प्रत्यक्षादिसिद्धे
सत्यशब्दस्य व्यवहारानुरोधेन शक्तिग्रह इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥ १७८ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ ज्ञानता तावदेका

प्रत्यग्बोधे ज्ञानता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कात् ज्ञानता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं ज्ञानशब्दस्तु तत्र ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ चक्षुरादिजन्यान्तःकरणवृत्तौ । ज्ञानता चैतन्याभिव्य-
ञ्जकत्वरूपा ज्ञानता । प्रत्यग्बोधे प्रत्यक्चैतन्ये । ज्ञानता स्वप्रकाश-
ज्ञानस्वरूपता ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ तावदानन्दतैका

प्रत्यङ्मात्रे का चिदानन्दताऽन्या ॥

तत्संपर्कात्तत्र चानन्दताऽन्या

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चानन्दशब्दः ॥ १८० ॥

आनन्दता आनन्दपदव्यवहारयोग्यता प्रथमा । परमप्रेमास्पद
त्वयोग्यतारूपानन्दता द्वितीया ॥ १८० ॥

आकाशादौ नित्यता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे नित्यता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कान्नित्यता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं नित्यशब्दस्तु तत्र ॥ १८१ ॥

नित्यता कल्पस्थापितारूपा निखतेत्यर्थः । त्रिकालापीरच्छेद्य
स्वरूपा द्वितीया नित्यता द्रष्टव्या ॥ १८१ ॥

आकाशादौ शुद्धता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे शुद्धता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कच्छुद्धता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं शुद्धशब्दस्तु तत्र ॥ १८२ ॥

शुद्धता अस्पृश्यताप्रयोजकरूपरहिततारूपा पद्मादिमलवद्द्रव्य
सम्बन्धराहित्यरूपा वा । प्रतीचि तु सा सर्वप्रकाराऽद्युचित्वाभावो
पलक्षितस्वरूपात्मिकाऽविद्याराहिसरूपा वेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

गोघत्सादौ मुक्तता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे मुक्तता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कान् मुक्तता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं मुक्तशब्दस्तु तत्र ॥ १८३ ॥

मुक्तता बन्धनरहिततारूपा । प्रतीचि तु संसारानर्थस्य नित्य-
निवृत्तिरूपा सा ॥ १८३ ॥

आकाशादावस्तितता तावदेका

प्रत्यक्तत्वे चास्तितता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कादस्तिता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चास्तीति शब्दः ॥ १८४ ॥

अस्तिता विद्यमानता नअर्पानुल्लिखितधीविषयतारूपभावता वा । प्रतीचि तु सा सदितिप्रतीतियोग्यतारूपा । एवं सूक्ष्मविभ्वादिपदानां केशाकाशादिशब्दे व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ १८४ ॥

नन्वेवं भवतु सत्यादिवाच्यस्वरूपम् तत्र च सत्यादिशब्दस्य व्युत्पत्तिः, तथापि कथं तल्लक्ष्यस्य निर्णयः तद्वाच्ये भागद्वयसत्त्वेन हेयोपादेयभागविभागामंभवादिशाशङ्क्याह—

यो यः शब्दोयत्कृतेऽर्थे निरूढ-

स्तत्रैवार्थे लक्षणा वृत्तिरस्य ॥

वक्तव्या स्यात् पण्डितैरेवमेतत्

प्रत्यक् पूर्णं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम् ॥ १८५ ॥

यो य इति । येन कृतं यत्कृतं तस्मिन्नर्थे सत्यादिशब्दे निरूढो वाचकत्वेन प्रसिद्धस्तत्रैव निमित्तभूते परमार्थसत्यादिस्वभावेऽस्य सत्यादिपदस्य लक्षणोति सम्बन्धः । यद्यपि सत्यादिपदवाच्यमात्मानात्मभागद्वयं कृतम्, तथापि गगनादेस्तद्वाच्यभागस्य पत्स्यत्वाद्युक्तं तत्सत्यत्वादिस्वभावाधिष्ठाननिरपेक्षं न भवति तदात्मनैव तत्स्यार्थक्रिपाजनकत्वादिस्वरूपवत्त्वादन्यथा निरात्मनस्तस्य तदयोगादेवं चात्माकाशादिस्वरूपं भूत्वैव तेन शबलितः सन्सत्यादिशब्दवाच्यतां लभते इति निरपेक्षतत्कृत एव सत्यादिपदवाच्यताहोऽर्थ इति स एव निरपेक्षः सत्यादिस्वभावो लक्षणयोपादीयत इति न तस्मिन्निर्णयकारणशून्यतेत्यर्थः । एतच्च पण्डितैरित्पनेन घोतितम् । एवमद्वयब्रह्मामेदममितिवलादपि सक्षयनियमसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । एवमेत-

दिति । वेदान्तवेद्यमेतत्प्रत्यग्रह एव सति पूर्णं स्यादित्यत्रापि सम्बन्धः । विषदादेर्वाच्यभागस्य ब्रह्माभेदानुपपत्तेश्च न तल्लक्षणा व्यर्था न च न ब्रह्म पूर्णं सिद्धयेदिति भावः ॥ १८५ ॥

ननु सत्यादिवाक्यस्यैकरसब्रह्मार्थत्वे तत्पदानां पर्यायतापत्तिरित्याशङ्क्य किं सत्यादिपदानामपर्यायत्वेन तदर्थभेदः सिपाथयिपितः, उत सिद्धान्ते तत्परिहारजिज्ञासामात्रमिति विकल्प्याद्येऽत्यन्तभेदवादिनं प्रत्याह—

सत्येऽप्यस्ति ज्ञानता ज्ञानतायां

सत्यत्वं च स्पष्टमस्त्येव तद्वत् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्रै ज्ञानसत्योपपत्तेः ॥ १८६ ॥

सत्येऽपीत्यादिना सत्यपदलक्षणेऽपीत्यर्थः । ज्ञानता ज्ञानाभेदः । तर्हि किं रजनाधिष्ठानशुक्तिरिव स्वाभिन्नाद्रजतात् सत्यमपि स्वाभिन्नाज्ज्ञानाद्भ्यते नेत्याह ज्ञानतायामिति । ज्ञाने यथा ज्ञानं सत्याभिन्नं तथा स्पष्टं सत्यत्वं च ज्ञानाभिन्नम, सत्यज्ञानयोरत्यन्तभेद इत्यर्थः । ननु भवतु सत्यज्ञानयोरभेदस्तथाप्यतिरेकरूपेपद्भेदोऽपि वाच्यः अन्यथा तत्पदद्वयसामानाधिकरण्यायोगादिति न तदुभयलक्ष्यमत्यन्ताभिन्नामिति भेदाभेदमाशङ्क्याह सत्यप्येवमिति । एवं सत्यप्यतिरेकावकाश इति पक्षेति सम्बन्धः । कुतस्तत्त्वे ज्ञानानन्दात्मकेषुस्तुनि पूर्णेऽत्यन्तभिन्ने सति ज्ञानसत्योपपत्तेः ज्ञानस्य ज्ञानत्वं सत्यस्य सत्यत्वं चोपपद्यते इत्यर्थः । यदि सत्यं ज्ञानाद्भिन्नं स्यात्तदा तस्य दृश्यतया सत्यत्वं न स्यात्, एकदेशिमते ज्ञानाभेदोऽप्यस्तीति चेज्ज्ञानभेदस्यापि सत्त्वे तदपरिहारात्, अन्यथा तदस्फुरणात्, एवं ज्ञानमपि सतो भिन्नं चेदगदेवेति न ज्ञानं स्यादिति

तयोरत्यन्तमभेद एव । शब्दापर्यायत्वं सामानाधिकरण्यं च लक्ष्यै-
वयेऽपि वाच्यमेदाद्गुणपन्नतरपिति द्वितीयकत्वोऽपि निरस्त इति
भावः । एवमुत्तरश्लोकयोरापि द्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

आनन्दत्वे ज्ञानता ज्ञानताया

मानन्दत्वं विद्यते निर्विशङ्कम् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसौख्योपपत्तेः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे आनन्दे । ज्ञानसुखयोर्भेदे सुखस्य दृश्यत्वादिदोषो
ज्ञानस्य भेदावद्रूपेण्यथापत्तिरिति भावः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे सत्यता सत्यताया

मानन्दत्वं निर्विवादं प्रसिद्धम् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे सत्यसौख्योपपत्तेः ॥ १८८ ॥

आनन्दत्व इति श्लोकान्तरं स्पष्टम् ॥ १८८ ॥

ननु भवतु सत्पादीनामत्यन्तमभेद एकास्मिन्वाच्ये सामानाधि-
करणपदैस्तेषामुपादानात् । नित्यशुद्धत्वादीनां तु तत्रतत्र वाच्ये
पृथक्पृथगुपादानामत्यन्ताऽभेदे न किं चित्तमाणमित्वाद्भय तेषामपि
पूर्णब्रह्माभेदानुपपत्त्या परस्परभेदे तेषामशुद्धयाद्यापत्तेश्चात्यन्ताभेद
एवोचित इत्याह—

शेषेऽप्युक्तं न्यायसाम्यादशेष-

मन्योऽन्यस्मिन्नस्तिता पूर्णता च ॥

अन्योऽन्यस्याजामिता शब्दशक्ते-

रेवं सुस्थं सर्वमुक्तोपपत्तेः ॥ १८९ ॥

शेषेऽपीति । मत्प्रज्ञानानुन्दातिरिक्तेषु नित्यादिपदार्थेषु, अशेषं सत्यादिपदार्थेषु यदुक्तं लक्ष्यैर्वादि तत्सर्वमुक्तन्यायसम्पादयम् । अशेषमित्युक्तमेव विशदयति । अन्योऽन्यस्मिन्नित्यादिना । अन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्नस्तिनेति सम्यन्धः । चकारात्तामानाधिकरणं सूचयति । शब्दशक्तोरनामितेति सम्यन्धः । जामिता पुनरुक्ता कार्यान्तरभावेनाप्रयोजकता वा नास्तीत्यर्थः । उपमहरति । एवं सुस्थामिति .. १८९ ॥

ननु शब्दं ब्रह्मात्पादिपदानां वाच्यमित्युक्तं नदनुपपन्न मूलग्रन्थे तथाऽदर्शनात्, अत्र एव मत्प्रज्ञं बोधत्वं च बुद्धेरित्यप्युक्तमित्याशङ्क्य नैकैर्वासाद्वाच्यैस्त्वदुभयपक्ष्युक्तमित्याह—

बोधात्मत्वे निर्निमित्ते प्रतीचे

बोधात्मत्वे तन्निमित्ते च बुद्धेः ॥

बोधात्मत्वे बुद्धिधर्मा च बुद्धे-

रुक्ते साक्षाद्वेदसिद्धान्ताविद्धिः ॥ १९० ॥

बोधात्मत्वे इति । निर्निमित्ते स्वाभाविके । तन्निमित्ते स्वाभाविकप्रत्यग्बोधात्मनिमित्ते बुद्धेरिति सम्यन्धः । बुद्धेर्बोधात्मत्वे बुद्धिधर्मावेव न स्वात्मन इव स्वरूपधूने, आत्मनो हि सर्वान्तरस्य-प्रकाशस्य प्रत्यक्तं बोधात्वं च स्वाभाविकं बुद्धेस्तु तदध्यासात्तद्वर्त-सम्यन्ध इति नै स्वाभाविके नेत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः—

बूटस्थबोधः प्रत्यग्बोधात्मनिमित्तं सदात्मनः ।

बोद्धृताहन्तपोर्हेतुस्वाभ्यां तेनोपलक्ष्यते ।

बुद्धेरित्युत्तरदशोके लभ्यते । एवं च बुद्धेरपि बोद्धृताऽहन्तपोरन्योन्यापचयोरभिधानादात्मनश्च तदुपलक्ष्यत्वात्तेर्वास्त-वावास्तवप्रत्यग्बोधात्मत्वस्यैवाऽहंपदवान्यत्वं बुद्धेश्च बोधात्मत्वा-दिधर्मवत्त्वं तत्सम्यन्धमिति नाऽस्मापिः स्वैच्छया कल्पयामिति

१ अध्याये सत्यादिपदेलक्षणान्तरवृत्त्यन्तरप्रदर्शनम् । १५१

भावः । एवं च ब्रह्मादिपदस्यापि शबले सद्भातिरविरुद्धेति द्रष्टव्यम् ॥ १९० ॥

तत्त्वंपदयोरिव सत्यादिपदेष्वपि जहदहल्लक्षणोपपादिता, इदानीं तद्वदत्रापि लक्षणान्तरं वृत्त्यन्तरं चातिदिशति—

जहतीह च लक्षणा मता

गुणवृत्तिश्च तथाऽभ्युपेयते ॥

न विशेषविनिर्णयक्षमं

किमपीहास्ति विशेषकारणम् ॥ १९१ ॥

जहतीति । इह अवान्तरवाक्ये जहती लक्षणा च मते-
ष्ट्यर्थः । तथा तत्त्वंपदार्थयोर्यथेत्यर्थः । तथा माणाः इति वद्व्यव-
हितपरामर्शस्यापि सम्भवात् तथैव जहतीति योजनीयम् । यथा जहती
पक्षा तथैव वृत्त्यन्तरं चास्तु । विशेषविनिर्णयक्षमं जहदजह-
ल्लक्षणैव सत्यादिपदेषु न वृत्त्यन्तरमिति न निर्णययोग्यमित्यर्थः ।
विशेषकारणं विशेषप्रमाणम् । एतदपि मोक्षैवोक्तं वृद्धानां सत्या-
दिपदव्यवहारस्य गगनादिशरल एव नियमेन दर्शनात् । गगनं
सत्यमित्यादिप्रयोगाद्धि गगने सत्यादिशब्दसद्भातिग्रहो वाच्यः, स
च प्रयोग आत्मानात्मममुदायगोचरः, आत्माऽन्यस्य सत्यपदार्थ-
स्यासम्भवात् । यद्यपि व्यावहारिकी सत्यता गगनादावप्यस्ति
तथापि सा तथा गृह्यमाणाऽऽत्मनि व्यावर्त्तयेन्न तु सत्यत्वादिरूपेण
गृह्यमाणा । वक्ष्यमाणरीत्या व्युत्पत्तिकाले तस्या विविच्य ज्ञातु-
मशक्यत्वाच्च विचारदशायामेव तत्कल्पनात् । ततश्चाधिष्ठानव्यावृ-
त्तरूपेण गगनादिस्फुरणाभावान्न केवलतद्गोचरः शक्तिग्रहः । न
चैवमपि विशिष्टादन्यस्मिन्केवले जहल्लक्षणैव पदानां युक्तेति
वाच्यम् । विशिष्टस्वरूपस्य विशिष्टरूपेण स्वस्मात्कल्पितभेदेऽपि
तत्रवस्तुदभावान्न विशिष्टरूपस्य केवलाभिन्नस्य त्यागासंभवेन जह-

दण्डलक्षणया तस्योपादेयत्वात् । एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति । एवं वाक्यार्थे कस्यापि गुणस्य योगाप्रतीतिर्गोप्यापि न सम्भवतीति ॥ १९१ ॥

तनु यथा सत्त्वादिवाक्यसामर्थ्याच्चत्पदेषु भागत्पागोपादानलक्षणया सदाधात्मक द्रव्येत्यङ्गीकृतम्, एवमेव सर्वेश्वर इति श्रुतिमाधर्वादेश्वर्यमप्यात्मस्वरूपं जहदजहलक्षणया किमिति नाङ्गीक्रियते तस्यापि ज्ञानाद्यविशेषादिति शङ्कते—

ऐश्वर्यमप्यनुभवादिवदात्मरूपं

तस्मादबोधगतमस्य च तानि कस्मात् ॥

नेष्टानि पूर्ववदिति ब्रुवतो मुखस्य

सद्यः पिधानमनुसृत्य वचांसि कुर्मः ॥ १९२ ॥

ऐश्वर्यमिति । आत्मरूपमेकम् । तस्मात् अयोधगतमायागतमन्यदिति शेषः, मायापामपि तत्रत्य पुराणे दुर्गादिरूपायामीश्वरीशब्दमयोगात् । अस्य तद्रूपमशवलस्य चापरम् । तानि त्रिविधान्यैश्वर्याणि । पूर्ववत्त्रिविधसत्यत्वादिवत् । तद्रूपं प्रतिजानीते इति ब्रुवत इति । वचास्पनुसृत्येति सम्बन्धः । तस्मै निरुत्तरमुत्तरं ददुम इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

तदेव विदधोति—

ऐश्वर्यवर्णनमतिस्फुटमेव कृत्वा

नेतीत्यवादि बहुशः श्रुतिभिः प्रयत्नात् ॥

सत्यादिवस्तुनि पुनर्न तथास्ति पूर्वं

मुक्त्वा निषेधनमितीह विशेषयुक्तिः ॥ १९३ ॥

ऐश्वर्यवर्णनमिति । किमैश्वर्यशब्देनानुभवादिवदात्मनि-

अपत्त्वादिविशेषः कथ्यते, किं वा स्वातन्त्र्येण निम्बिलजगत्सर्जन-
पालनादिव्यापारः । आद्योऽस्मदिष्ट एव, ज्ञानादिपदैरेव निरातिश-
यज्ञानादेर्लक्षितत्वेन पदान्तरेणापि तस्य प्रतिपाद्यत्वात् । न
द्वितीयः, यतः “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः, स न
साधुना कर्मणा मृषासो एवामाधुना कनीषानेप सर्वेश्वरः” इत्यादि-
वचनेन ऐश्वर्यं निरङ्कुशं तस्योक्त्वा “स एष नेति नेत्यात्मा” इति श्रुति-
रेव तन्प्रतिषेधति । एवमन्तर्यामित्राक्षणेऽपि “यः श्रियन्त्यां तिष्ठन्”
इत्यादिना बहुप्रकारेण तस्य निम्बिलजगन्निवृत्त्वरूपमैश्वर्यमुपवर्ण्य
अन्ते “अनोन्यदार्ढ्यम्” इति तत्प्रतिषेधति । एवं मूर्तामूर्तनाक्षणेऽपि पञ्च-
महाभूतवासनात्मकतद्रूपाण्युक्त्वा “अयात आदेशो नेतिनेति” इति श्रु-
तिस्मात्पर्येणापवदति । तदिदमाह—यद्दृश इति । ततः श्रुतिभिरेव
तस्य निराकृतत्वान्न तद् अनुभवादिवदात्मरूपतया श्रुतिप्रतिपाद्यम् ।
सत्यादिवस्तुनि तु न तथा पूर्वं प्रतिपाद्य निषेधनमस्तीत्यास्ति तयोर्म-
हान्निशेषः । अतः सत्यादिकमेवात्मरूपमिति भावः ॥ १९३ ॥

ननु विचारेण शुद्धोपस्थितिमन्तरेण तत्र लक्षणानवतारात्साऽवश्यं
वाच्या, एवं च तत्र सत्यादिपदानां शक्तिरेवास्तु किं लक्षणयेति
चेत्, न । सर्वपदस्य तत्र शक्तौ पदान्तरवैपर्यादिदोषमसद्भात् । किं
च लक्षणापरिहारार्थं तत्र शक्तिः कल्पनीया, उत तत्प्रतीतये ?
नायः, तथा सांख्ये लोकात्मिद्धवृत्त्यन्तराविलोपमसद्भात्, स चान्याग्य
इत्याभिप्रेत्याह—

शब्दस्य लाक्षणिकमुख्यविभागभिन्ना

वृत्तिर्हि लौकिकवचस्युपलब्धपूर्वा ॥

यस्मादतो न घटते यदि मुख्यवृत्ति-

राश्रीयतामिह गिरश्वरमाऽपि वृत्तिः ॥ १९४ ॥

शब्दस्येति । उपलब्धपूर्वा पूर्वं निश्चिता । साऽप्येवं मति

न स्याच्चीरादावापि गङ्गादेपदस्यैव शक्तिप्रसङ्गो यस्मादतो मुख्य
त्वनिर्वाहाय लक्ष्ये न शक्तिः, कल्पनीयोति शेषः । न द्वितीय
प्रथमबलप्रशक्त्यनुसंधेन मुख्यार्थासभवे लोक इव लक्षणया तत्प्रती
त्युपपत्तेरित्याह—न घटते यदीति ॥ १९४ ॥

ननु सर्वेषां पदानां पथेरुपातिपदिकार्थे लक्षणा तर्हीकपदादेः
तत्प्रतीतिसभवाल्लक्षणापक्षेऽपि पदान्तरं व्यर्थमिति शङ्का निराकृ
र्वन्नुपसंहरति—

तस्मादखण्डमवबोधयितुं समर्थो

वेदान्तभूमिगतशब्दसमन्वयोऽनः ॥

संसर्गलक्षणमपास्य विरोधहेतो-

र्वाक्यार्थमद्वयमखण्डमिहाश्रयस्य ॥ १९५ ॥

तस्मादिति । शब्दसमन्वयो वाक्यम् । लक्षणार्थां हि
सर्वेषामपि पदमर्थवदेव, अन्यथा यदेव पदं न प्रयुज्येत ब्रह्मणस्तदर्थो
त्पत्ताकारसंशयो न निवर्त्तत तदभेदस्यान्यतोऽनवगमात् । एव
तदा लक्षणाबीजान्वयानुपपत्तिप्रतिमथानामावाल्लक्षणापि न स्यात्
न हेकपदप्रयोगेऽपि क्वचिद्द्वयलक्षणाऽवतरतीति न शक्तिसाम्यमिति
भावः । फलितमाह—अतः संसर्गलक्षणमिति । तादात्म्यलक्षण
मित्यर्थः । विरोधहेतोः सत्त्वादिपदवाच्याभेदविरोधादिन्यर्थः
इह ब्रह्मवाच्ये ॥ १९५ ॥

वेदान्तानामखण्डार्थप्रतिपादनक्रममाह—

सामानाधिकरूप्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः

पञ्चादेप विशेषणतरतया पश्चाद्विरोधोक्तवः ॥

उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डात्मके

वृत्तिर्लक्षणया भवत्यपमिह शेषः क्रमः सूरिमिः १९६

सामानाधिकरण्यमिति । सामानाधिकरण्यादीनामुत्तर-
श्लोके संबन्धिनः स्पष्टं निर्देक्षन्ते । अत्र ब्रह्मवाक्ये सामानाधि-
करण्याख्योऽन्वयः प्राथम्यभाक् प्रथमं भवति, पश्चाद्विशेषणेतरेतया
विशेषणविशेष्यभावेनाभेदेनां यावत् । एषः अन्वयो भवति, पश्चा-
त्तत्र विरोधोद्भवः विरोधस्फूर्तिः, ततो विरोधे उत्पन्ने ज्ञाते
एकरसकेऽखण्डात्मके वस्तुनि लक्षणया वृत्तिर्भवति, ततो वाक्यार्थ-
धीर्भवतीत्यखण्डार्थमितिपत्तिक्रमः सूरिभिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

ननु कस्य सामानाधिकरण्यान्वयः कस्य वा विशेषणतादि-
रित्याकाङ्क्षायामाह—

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोर्ज्ञेयस्तदीयार्थयोः

संबन्धस्तु विशेषणेतरेतया ताभ्यां सहास्यात्मनः ॥

संबन्धोऽप्यथ लक्ष्यलक्षणतया विज्ञेय एवं बुधै-

रेतान्यर्थपदानि बुद्धिपद्वीमारोहणीयानितु ॥१९७॥

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोरिति । सामानाधिक-
रण्यं संबन्धः पदयोर्ज्ञेयः । पदयोरिति द्विवचनं तच्चमस्यभिप्रायं
यहूनामप्युपलक्षणम् । अपर्णायपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकर-
ण्यान्वय इति पदानामेव स इत्यर्थः । विशेषणेतरेतया तु संबन्धस्त-
त्त्वंपदार्थयोः, तच्चमादिवान्यश्रवणानन्तरं हि तदर्थयोरहं ब्रह्मेतिवि-
शिष्टाभेदो ज्ञायते, अन्यथा सामानाधिकरण्यायोगात् । एतच्च
उद्भिदा यजेतेत्यत्रोद्भिद्यागपदयोरप्यस्ति सामानाधिकरण्यं न चा-
खण्डार्थेति तद्व्यावृत्तय उक्तम् । तथापि नीलमुत्पलाभस्यादौ
नाखण्डार्थता तत्राह—ताभ्यां सहेति । अत्र विरोधोद्भवे सतीति
द्रष्टव्यम्, अन्यथा लक्षणानवतारात् । तच्चंपदार्थाभ्यां विशेषणवि-
शेष्यभावात्सहात्मनो लक्ष्यलक्षणतया संबन्धो विज्ञेयः । लक्ष्यं
शुद्धात्मस्वरूपं लक्षको वाच्योऽर्थः, एतच्च पदार्थलक्षणापसमादायो-
क्तम् । उपसंहरति—एवमिति । अर्थपदान्यर्थमितिपत्तिसाधनानि

बुद्धिपदवीमारोहणीयानि बुद्धी धारणीयानि, तुरवधारणे । नैव वि-
 स्मर्तव्यानीत्यर्थः । यत्तु जीवपरपोरशांशिभावेन शरीरतदवयवयोर्दीर्घ-
 बाहुर्देवदत्त इति शब्द, कार्यकारणभावेन वा मृद घट इति शब्द अभेदप्रती-
 त्युपपत्तेर्न विरोधोद्भवो न वा लक्षणोति काखण्डार्थोति । तत्र, न ।
 “न जायते म्रियते” इत्यादिनिमित्तविकारनिषेधश्रुतेः । अन्यथा जीव-
 स्यापि घटादिवद्भाषसंगत् । निष्कलं निष्कृतमित्यादिश्रुतेश्च न
 वस्तुतोऽशांशिता । अन्यथा तदंशिनो ब्रह्मणो देवदत्तवत्मावयवतयाऽ
 नित्यत्वापत्तिः । अतोऽत्यन्ताभेद एव पदार्थयोर्वाक्यार्थो वक्तव्योऽ
 स्ति । तत्र चास्त्येव विरोध इति कथं न लक्षणा कथं वा वाक्यस्य
 नाखण्डार्थोति ।

इदमिहाचार्याभिप्रेतम् । तत्त्वंपदयोरपर्याययोः समानाधम-
 क्तिकयोः परस्परकाङ्क्षयोरर्थान्तरासंभवादेकार्थवृत्तित्वं वक्तव्य-
 मिति प्रथममधिकारिणाऽनुसंधेयम् । तत्रस्तद्वलात्तदर्थयोरत्यन्ता-
 भेदः, अन्यथा तयोः सामानाधिकरण्यायोगादिति चानुसंधेयम् ।
 ततस्तत्र विरोधोऽपि प्रतिबंधः, तदनन्तरं नेदं वाक्यं प्रमत्तगीते वा-
 क्यान्तरतुल्यत्वात्, नाप्यदृष्टार्थं तद्ध्ययनं, दृष्टे संभवति तदयोगादिति
 विचारयतो लोकसिद्धपर्यायत्वात् पदद्वयलक्षणया तत्त्वमिति वाक्यम-
 खण्डमेव ब्रह्म प्रतिपादयेत् । एवं सत्यज्ञानादिवानवमपीति ॥१९७॥

अनु भवतु लक्षणया वाक्यस्याखण्डार्थता, तथापि जहदजदल्ल-
 क्षणेति न सन्ध्यागिव । शब्दे संगती हि सा स्यात्सा चानुपपन्ना,
 लाघवादेकश्रेयांशे शक्तेर्नार्थ्यत्वात्, अन्यथा गौरवात् । तत्र यद्यप्यात्मांशे
 सा न संभवत्युक्तदोषात्, अनात्मांशे तु शक्तौ न किञ्चिद्वाचकमित्या-
 शङ्क्य संगतिग्रहवेलायां लाघवाद्यनवताराच्छ्रमलव्युत्पत्तौ न किं
 चिद्वाचकमस्तीति वक्तुमुपस्थित्यनुरोधेन शब्दे संगतिप्रहमाह—

निःसंधिवन्धनमिदं चिदचित्स्यरूपं

संकीर्णमन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् ॥

आचित्तशुद्धिफलतः स्फुरितोपपत्तेः

शब्दार्थसंगतिमिहैव तु गृह्यतेऽज्ञाः ॥ १९८ ॥

निःसंघिवन्धनमिति । इदं चिदचित्स्वरूपम् । आचित्त-
शुद्धिफलतः, आह् मर्यादायां, चित्तशुद्धिफलरूपायाः स्फुरितोपपत्तेः
उपचित्तस्फुरणपर्यन्तम् । अन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् स्फुटभेदज्ञान-
शून्यम् । निःसंघिवन्धनं तादात्म्यराहित्यम् । तत्र हि भेदसहिष्णुरी-
पदभेदोऽस्तीतिसंघिवन्धनपदसूचितस्य तस्यात्र निषेधात्, अतः
संकीर्णमध्यस्तात्यन्तिकाऽभेदेन प्रतीयमानं भवतीति शेषः । ततः
किं तत्राह — शब्दार्थसंगतिमिति । इह शबले । अत्राः मागद्वयावैक-
शून्याः । ज्ञाते हि संगतिग्रहः, ज्ञानं च भाक् शबलस्यैव, न
तु तदंशयोः स्पष्टमीपद्वा विविच्य संगतिग्रहममये ग्रहणमस्ति, इति
शबल एव संगतिग्रह इति भावः ॥ १९८ ॥

नन्वहंकारादेर्दृश्यत्वात्तस्य स्वानिरिक्तद्रष्टृकत्वनियमात् तद्द्रष्टा
ततोऽन्यस्तस्माच्च दृश्यमन्यत्, इति कथं तस्य विवेकग्रहासंभवः ।
एवमहंकारस्य कामाद्याश्रयत्वादापि द्रष्टृत्वाद् द्रष्टुरन्यत्वं द्रष्टुरसंगस्य
दृश्याश्रयत्वायोगात् इत्यतोऽपि ताद्विवेकः संभवतीति कथं तत्र संगति-
ग्रहो न भवेदिति चेत्, सत्यमयं विवेकोपायः, परं त्वयमहमादि-
शब्दार्थसंगतिं जानन्नः समयान्तरेऽन्तःकरणशुद्धौ सत्यां मुमुक्षो-
रात्मविचारे प्रवृत्तेऽवतरति न तु भाक्, अन्यथा वादिनामहंकारव्यात्म-
त्वभ्रमो न स्यात्, ततस्तत्पूर्वकालीनसंगतिः शबलगोचर एवेत्याह—

शब्दार्थसंगतिविदामथ सत्त्वशुद्धे—

रूपन्नतर्कदृढलोहशलाकया तु ॥

दृश्यं दृशं च निपुणं द्वयमन्तरेण

निक्षिप्तया दृग्दृशोः क्रियते विभागः ॥ १९९ ॥

शब्दार्थेति । अथ संगतिग्रहानन्तरं समयान्तरे । सत्त्वमन्तः-

करणम् उत्पन्नतर्कदृढलोहशलाकया उत्पन्नो यो वर्णितस्पर्कः स
एव दृढलोहशलाका, यथा दृढलोहशलाका नीरन्ध्रसंसृष्टपापाणादी-
न्वियोजयति एवं दुर्विवेकचिदचिद्रूपाहंकारग्रन्थेर्विवेचनाद्वाधाघायं
तर्को दृढलोहशलाकेत्युक्तः । तथा दृश्यं दृश च द्वयमन्तरेण दृग्दृश्य-
योर्द्वयोर्मध्ये निक्षिप्तया निवेशितया दृग्दृश्यविभागविषयतया प्रयुक्त-
येति यावत् । दृग्दृशोरात्मानात्मनोर्विभागः क्रियते ज्ञायते । ततस्त-
त्पूर्वमेव शबले संगतिग्रहान्नाशमात्रं तद्गोचरः, अन्यथा प्राक् संगति-
संवेदनमन्तरेण विचारस्यानवताराद्विवेकग्रह एव न स्यादिति
भावः ॥ १९९ ॥

ननु प्राग् विवेकग्रहामात्रे कथं शब्दार्थस्य शबलत्वसिद्धिरि-
त्याशङ्क्य समयान्तरे तद्विवेकादेव प्राग्विवेककृतशबल एव संगति-
ग्रहात्स एव शब्दार्थ इति निधीयत इत्याह—

शुद्ध्युत्थतर्कजनितं चिदचिद्विभागं

प्राप्य स्थिताः पुनरिमां गिरमुद्गिरन्ति ॥

सत्यादिशङ्कगण एष तु तत्र तत्र

व्युत्पत्तिमान् शबलवस्तुनि नो दृशीति ॥ २०० ॥

शुद्ध्युत्थतर्केति । अन्तःकरणयुद्धयनन्तरं प्रवृत्ततर्केण
जनितं चिदचिद्विभागं तद्विभागनिश्चयमुद्गिरन्ति चदन्ति । तामेव
गिरं दर्शयति—सत्यादीति । अहमादेरप्युपलक्षणम् । दृशि
शुद्धात्मानि । नो नेत्यर्थः ॥ २०० ॥

एवं सति यदुक्तं लाघवादेकत्रैव शक्तिर्नो नु शबले गौरवादिति
तदप्यसाधु, पूर्वं केवलोपस्थितभावेन लाघवादेरनवतारादित्यभिप्रेत्य
तदनुवादपूर्वकमाह—

एकत्र शक्तिग्रहणोपपत्ता-

वनेककलृप्तिः क्रियते किमर्थम् ॥

इत्येतदेवं सति नास्ति चोद्यं

पुराऽस्य पुंसः परमाविवेकात् ॥ २०१ ॥

एकत्रेति । अनेककल्लप्तिः अनेकात्मके शबले कल्लप्तिः, शब्दशक्तेरिति शेषः । पुरा असंगतिग्रहसमये । अस्य अधिकारिणः । परमाविवेकात् अत्यन्तमाविवेकात् ॥ २०१ ॥

पूर्वं “मानान्तराधिगतगोचरगापिनी स्वाच्छब्दस्य लाक्षणिक-
वृत्तिरिति प्रलापः” (सं. शा. अ. १ श्लो. १५२) इत्यादिश्लोकेन
वाच्यार्थसंबन्धतया मानान्तराधिगते लक्षणा वाच्या, आत्मा
च न तथेति न लक्षणासंभव इत्याशङ्का—तथाऽधिगतेमात्रं लक्ष्यस्यापे-
क्षितं न तु मानान्तरेणापि, अधिगतेमात्रे चात्मन्यपि संभवतीति-
निरस्ता । इदानीं प्रकारान्तरेणाखण्डवाक्यार्थं दूषयितुं “किं लाक्षणि-
कशब्दजन्यज्ञाने लक्ष्यं वाक्यार्थसंबन्धत्वेन विषयो भवति, केवल-
स्वरूपेण वा” इति विकल्पयति ।

अत्राह वाच्यशबलान्वितवस्तुनीयं

तद्वर्त्मना भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥

किं वा तदन्वितविलक्षणवस्तुनि स्या-

च्छब्दस्य नोभयमपि प्रतिभाति युक्तम् ॥ २०२ ॥

अत्राहेति । लाक्षणिकी प्रवृत्तिः लक्षणाजन्यशाब्दज्ञानविर्य-
र्थः । तदन्वितविलक्षणवस्तुनीति । शबलान्विताद्विलक्षणं यद्वस्तु
तास्मिन् शबलान्वितवस्तुमात्रे इत्यर्थः । शब्दस्य लाक्षणिकी प्रवृ-
त्तिरिति संबन्धः । उभयप्रापि दूषणं संभावयति—नोभयमिति ॥ २०२ ॥

दूषणभेदाह—

संबन्धिरूपं यदि वास्तु लक्ष्य-

मखण्डवाक्यार्थमिति कुतस्त्या ॥

अनान्वितं वस्तु पदार्थलक्ष्यं

न लक्ष्यते कुत्रचिदत्र लोके ॥ २०३ ॥

संबन्धिरूपमिति । वाच्यार्थसंबन्धित्वाविशेषमिति । लो-
के हि गङ्गापदादिना तीरादि स्वार्थसंबन्धित्वेनैव लक्ष्यते, अन्यथा
तत्र ततो नियमेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । एवामिहापि तत्त्वमादिवाक्यजन्यं
ज्ञानं शबलान्वितत्वेन यदि ब्रह्म विषयीकुर्यात्तर्ह्यखण्डार्थता तस्य
कुतो भवेत् । द्वितीये तु नायं दोषः, परं तु तदेव न सिद्धयति
लोके तथाऽदर्शनात् । अन्यथा समुद्रतीरादेरपि गङ्गाशब्दात्मतीति-
मसङ्ग इति भावः ॥ २०३ ॥

सिद्धान्ती द्वितीयपक्षपादाय समाधत्ते—

पूर्वक्षणे भवति वाच्यपदार्थभाग-

भागित्वसंगतिरिहात्मनि निर्विभागे ॥

मोहोपदर्शितवपुर्घटते ततोऽस्मिन्

शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरदोषदुष्टा ॥ २०४ ॥

पूर्वक्षणेति । वाच्यार्थमतीतेः पूर्वकाल इत्यर्थः । इह निर्वि-
भागे आत्माने । मोहोपदर्शितवपुः, मोहेनोपदर्शितं वपुः स्वल्पं
यस्याः संगतेः सा तथा । वाच्यपदार्थभागभागित्वसंगतिः, तत्पत्ती-
तिरिति यावत् । पूर्वक्षणेऽपेक्षिता भवतीति संबन्धः । लक्षणायाः भा-
गेव लक्ष्यस्य वाच्यार्थसंबन्धित्वेन ज्ञानमपेक्षितम् अन्यथा तथा तदुप-
स्थित्यसंभवात् । न तु लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञानेऽपि तत्तथा मतीपते मा-
नामावात्के तु स्वस्वरूपेणैव । लोकेऽपि तीरादेः केवलस्यापि गङ्गा-
दिपदादुपस्थितिः, न चैवमतिमसङ्गः, पूर्वक्षणमाविना वाच्यार्थसंब-
न्धज्ञानेनैव नियततीरादुपस्थितिसंभवेनान्यत्र तदसंभवात् । न
हि समुद्रतीरादे तथोपस्थितं भवति । ततो ब्रह्माणं लक्षणयाऽखण्ड-
धर्मतीतिरूपपद्यत इति भावः । निर्विभागात्मनि कथं भागभागित्व-

मिति शङ्कां निराकर्तुं मोहेत्युक्तम् ॥ २०४ ॥

उक्तमेवार्थं सोपपत्तिकं प्रपञ्चयति—

संवन्विता भवति लाक्षणिकप्रवृत्तेः

सर्वत्र कारणमितीदमभीष्टमेव ॥

संवन्विताकरणमेव तु लाक्षणिक्या

बुद्धेरनिष्टमिह तद्व्यभिचारदृष्टेः ॥ २०५ ॥

सम्बन्धितेति । सम्बन्धिताज्ञानमित्यर्थः । सर्वत्र लोके वेदे च । सम्बन्धिताकरणं वाच्यार्थमसम्बन्धिताऽऽकारत्वम् । कुतोऽनिष्टमित्यत्र आह—तद्व्यभिचारेति । तस्य सम्बन्धिताऽऽकारत्वस्य सर्वत्र लाक्षणिकपदजन्यज्ञानेऽभावादित्यर्थः । कुत्र तदभाव इति चेदुक्तमेव गद्गापदजन्यज्ञानस्य युद्धतीरविषयत्वेन तज्ज्ञाने गद्गासम्बन्धिताऽऽकारत्वामात्राद्विषयमेव वाच्यरिशिष्टस्यैव लक्ष्यत्वे तात्पर्यगौरवप्रसङ्गात् ॥ २०५ ॥

व्यभिचारस्यन्तन्तरमाह—

यत्रैष काक इदमेव तु देवदत्त—

वेशमेति लाक्षणिकवृत्तिरिहोभ्युपेता ॥

काकास्पदत्वमवधीर्य तथापि वेशम—

मात्राकृतिर्भवति लाक्षणिकी तु बुद्धिः ॥ २०६ ॥

यत्रैष इति । देवदत्तगृहं किमिति पृच्छन्तं प्रति कश्चिदाह “यत्रैष काकास्तिप्राति इदमेव देवदत्तवेशम” इति । तत्र किं काकाधिकरणत्वविशिष्टं देवदत्तगृहमिति वाच्यार्थं उच्यते तदुपलक्षितम् । अन्त्य आह—लाक्षणिकेति । अभ्युपेता, सर्वैरिति शेषः । ततः किं तत्राह—काकास्पदत्वमिति । काकाधिकरणत्वमित्यर्थः । तथापि

काकास्पदत्वमिति सम्बन्ध । तस्मात्ति चानपाद् गृहविशेषमाश्रय
 देवदक्षीयत्वेन मनीष्ये न तु काकाधिकरणत्वाकारण, निर्गतेऽपि
 काके तद्बुद्धिदर्शनात् । एतेन मयमपराऽपि निरस्त । वाशि
 एव देवदक्षीयगृहत्वे काकासरणे गृहैकदेशाद्गृहत्वात्पत्त
 श्चेति ॥ २०६ ॥

जहलक्षणार्था लक्षणस्य चार्यमन्त्रि-पत्वनैव लाक्षणिकपद
 जन्मज्ञानमिति दिवस दूषयित्वा जहदजहलक्षणार्था तदमन्त्र
 वपाह—

सोऽयमित्यपि पदार्थरूपकं

लक्षणं यदुपलक्षणं हि तत् ॥

अशिता यदि पदार्थलक्षयो—

गृह्यते ननु पुनर्विराधिता ॥ २०७ ॥

सोऽयमिति । पदार्थरूपकम् पदार्थस्वरूपम् । लक्षणम् लम्ब
 त्तेऽनेनेति लक्षणम्, लक्षणमिति वाक्यम् । तत्तदन्ताविशिष्टपदायद्वय
 स्वरूपं शुद्धम् यल्लक्षणं तद्व्युपलक्षणम् । उपलक्षणं हि तदस्य
 लक्षणम्, अपि शब्दात्काकवदिति सूचयति । एतावान्-वेशे,
 काकाधिकरणत्वमन्त्रदेव गृहस्वरूपं लभयति, इदं तु स्वान्-भूतयेव
 देवदक्षादिरूपमिति । अतः किं तत्राह—अशिताति । पदवाच्या
 भ्यां लक्षयोरशिता मुख्यार्थसम्बन्धविशिष्टता याद् सोऽयपदाभ्यां
 लक्षणया ज्ञायते तर्हि पुनर्विराधिता नास्ति सम्बन्ध । यथा वा
 च्यवाविशेषवारभेद विनाथ मागुक्त एव यदि चार्यापलक्षयया
 रशाशिताऽपि लाक्षणिकपदेन ज्ञायते तदा पुनरपि सैव विराधिता
 भवेत्, लम्बस्वरूपे तत्तदन्तानैवाप्युपलक्षणपायाऽस्त्यपि ॥ २०७ ॥

एव पदद्वयलक्षणया महावाच्यस्य सत्याद्वाक्यम्यापि तस्य
 भिन्नाहृतनिखलपदलक्षणयाऽस्त्यपि अस्मिन् एतच्चमुक्तमन्त्रवचना

ऽपि लक्षणां वाक्यं परमनेऽखण्डार्थनिष्ठं यदा तदाऽस्मन्मते लक्षणया
तत्र किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह—

एवं तावच्छ्रुणावृत्तिहेतो—

रानीतैपाऽखण्डवाक्यार्थबुद्धिः ॥

मुक्त्वाऽपीमां लक्षणावृत्तिमेवा

वक्तुं शक्येत्युच्यतेऽनन्तरेण ॥ २०८ ॥

एवं तावदिति । उक्तोपपत्तिपरामर्शेवंशब्दः । तावच्छब्दो-
ऽपि वक्ष्यमाणपक्षात्प्रायमपस्य द्योतयति अनन्तरेण ग्रन्थेनेति
शेषः ॥ २०८ ॥

तदेव दर्शयति—

भिन्नाभिन्नस्वौ घटादिवचता साकं समुच्चारिता—

वन्यूनानधिके घटादिविषये तावत्प्रवृत्तौ तत्र ॥

नो चेंद्विश्वसृजोऽपि दुष्परिहरा भेदादिमालाऽऽगता

भेदादेरपि तत्र वाच्यमपरं भेदादिकं स्यादिति ॥२०९॥

भिन्नाभिन्नेति । स्वौ शब्दौ । भिन्नो घट इत्यभिन्नो घट
इति घटादिपदेन सहोच्चारितौ भिन्नाभिन्नशब्दौ घटादिपदस्य या-
वान्विषयस्तावत्येव तत्र मते प्रवृत्तौ तावन्मात्रविषयाविति यावत् ।
परपक्षे हि भेदः स्वरूपमेव वस्तुन इति वक्तव्यम् । एवं च भिन्नघट-
शब्दपरेकार्यत्वाल्लक्षणां विनैव ताविकमात्रिपदिकार्यमात्रनिष्ठाविति
तद्वाक्यमखण्डार्थम् । एवमभिन्नो घट इति वाक्यमपि । ननु भिन्न
इति घटादिविशेषणतया मनीयमानो भेदः कथं घटादिस्वरूपं स्या-
दिति चेत् मत्प्रमसि तत्रेवमनुपपत्तिः, तथापि स्वरूपानिरिक्तो भेद-
स्त्वन्मते न सिद्धयतीत्याशयेनैवमुक्तम् । नन्वतिरिक्त एव भेदोऽ-
भेदो वाऽस्तु तथा च तद्विशिष्टाभेद एव घटादिवाक्यार्थ इति कुतो-

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १६५

न्यमिति प्रत्युक्तम् । भेदातिरिक्तपरस्पराभावे प्रमाणाभावस्योक्तत्वा-
दिति चेत्ससम् । एवं हि स्वरूपभेदवादिनो “भावान्तरमभावो हि
कयाचित्तु व्यपेक्षया” इति वदन्त आहुः, घटः पटो न भवतीति
पटादिसापेक्षतया प्रतीयमानं घटादिस्वरूपं पटादिभ्यो भेदः, एवं
पटादिस्वरूपमपि घटादिभ्यो भेद इति । एवं परस्परस्वाभावः परस्पर-
रापेक्षस्वरूपम्, तदुपादान इत्यर्थः । निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
ार्थेषु घटपटादिषु । निजनिजं स्वीयं स्वीयमन्यन्योऽन्यनिरपेक्षघट-
त्वादिस्वरूपं वाच्यमुपादानाः बोधयन्तः । प्रवर्तन्ते इति विपरि-
णतानुपङ्गः । तत्पक्षे हि भिन्नशब्दः पटादिकमपेक्ष्य घटादिस्वरूपं
बोधयति, अथ च पटादिवैशिष्ट्यं घटेन प्रतिपादयति । घटादिश-
ब्दस्तु घटत्वादिकमेव निमित्तीकृत्य तत्र प्रवर्तते इति न तपोः पर्या-
यता नापि विशिष्टार्थं वाचयामिति भावः ॥ २१० ॥

एवमभिन्नशब्देऽप्याह—

परस्पराभावविहीनभावा—

दभिन्नशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥

घटस्वरूपैकनिबन्धनात्तु

घटादिशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥ २११ ॥

परस्पराभावविहीनभावादिनि । भेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते-
त्तेतरसापेक्षत्वाभावः परस्पराभावविहीनभावस्तत्सापेक्षत्वस्तुस्वरूप-
मिति यावत् । तस्मात्, तथा च तदस्य एवाभिन्नपदप्रवृत्तिनिमित्तं
स इति न घटादिपदेन तत्स्वरूपनिमित्तेन पर्यायतेति भावः ॥२११॥

इदानीं सिद्धान्त्येकपदलक्षणयापि तदाह—

अबोधनाशश्चित्तिरित्यमुष्मिन्

पदद्वये त्वेकरसात्मनिष्ठे ॥

अगौणमेकं पदमन्यदत्त /

द्वितीयवृत्तीतरसंगमाय ॥ २१२ ॥

अबोधनाश इति । अज्ञाननाश इत्यर्थः । चितिः ज्ञानम् ।
अगौणम् मुरुपार्थम् । द्वितीयवृत्ति लक्षणावृत्तिविशिष्टम् । इतर-
सङ्गमाय पदान्तरसम्बन्धाय, तदर्थान्वययोग्यताया इत्यर्थः ॥२१२॥

ननु किं पदं तत्रागौणं किं वा लक्षणावृत्तीति तत्राह--

अज्ञाननाशपदमत्र हि मुख्यमिष्टं

विद्यानिबन्धननिवृत्तिसमर्पकत्वात् ॥

तेनान्वयाय चित्तिवाचि पदं स्ववाच्ये

सौत्रं समुज्झति मनेः परिणामरूपम् ॥ २१३ ॥

अज्ञाननाशपदमिति । अत्रास्मिन्वाक्ये । हिरेवायं । अज्ञान-
नाशपदमेवेति सम्बन्धः । मुरुपार्थम् कुत्र इति चेत्तत्राह-विद्या-
निबन्धनेति । विद्या अविद्यानिवर्तकसाक्षात्काररूपा वृत्तिस्तन्नि-
बन्धना तदुपाहिता या निवृत्तिस्तस्याः समर्पकत्वाद्बोधकत्वादित्यर्थः ।
अविद्यानिवृत्तिर्हि वक्ष्यमाणन्यायेनाविद्याधिष्ठानात्मैव । अविद्यानि-
वृत्तिपदं च तामैव निवृत्तिमभिषेत्ते । यद्यपि पूर्णात्मन्युक्तवक्ष्यमाण-
न्यायेन कस्यापि पदस्य वृत्तिर्न सम्भवति, तथापि विद्योपाहितात्मरू-
पाविद्यानिवृत्तौ तत्पदं भवर्त्तते, पशुत्वोपाहिते दृतिहरिशब्दवत्,
तत्र पशुत्वमिवात्र विद्याप्युपाधितया तदस्थैवेति केवलात्मनिष्ठत्वा-
न्मुरुपमेवेदम् । नन्वविद्यानिवृत्तिरिति नैकं पदं निवृत्तिपदं तु यदा-
दिनिवृत्तिसाधारणेन रूपेण तां वदतीति नात्ममात्रनिष्ठमिति चेत्, न ।
निवृत्तौ भावस्वाभावस्य वा साधारणधर्मस्यामम्भवेन तत्तत्स्वरूप-
स्यैव तत्पदाभिधेयत्वादविद्यानिवृत्तेश्चात्मैव स्वरूपमिति नोक्तदोषः ।
ततस्तदन्वयाय चित्तिवाचि पदं चित्तिरिति पदं स्ववाच्ये शब्दे
मतेरन्तःकरणस्य परिणामरूपं सौत्रं स्वकीयं धीपरिणामांशं समुज्झति

१ अघ्यापे वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १६७

सजति । एतच्च भागान्तरोपादानोपलक्षणमिति मुख्यलाक्षाणकप-
दाभ्यामखण्डासिद्धिरिति भावः । अत्र सौवं समुज्झतीत्यनेनार्थोत्पत्त्या-
नुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २१३ ॥

ननु विधिपदस्यात्मनि लक्षणा, अभावपदस्य तत्र शक्तिरिति
महदेतच्चित्रम् । अविद्यानिवृत्तिर्वा कथमात्मा भवेत्, न हि घटनिवृत्ति-
मूलं भवतीत्याशङ्क्य सत्यादिपदसाधारण्याच्चितिपदस्य नात्र किं
विचित्रमित्याक्षेपेनाह—

विधिपदानि हि भागसमर्पणा—

दपरभागनिराकरणादपि ॥

अविषयात्ममार्ति जनयन्ति नो

न तु मृपार्थनिवृत्तिगिरस्तथा ॥ २१४ ॥

विधिपदानीति । भावह्यर्थवाचकपदानीत्यर्थः । निराकर-
णात्परिवर्जनात् । अविषयात्ममार्तिमवाच्यात्ममार्ति ब्रह्माकारां वृत्ति-
म् । नः अस्माकं मते । द्वितीयाभाशङ्कां परिहरन्नाह—न त्विति ।
मृपार्थनिवृत्तिगिरस्तु तथा तद्भागत्वागापरभागाऽर्पणेनाविषयात्मम-
र्ति न जनयन्तीत्यर्थः । मृपार्थनिवृत्तीत्यस्याप्यभाशयः—यत्र यदध्य-
स्तं तस्य ततः पृथक्चत्वाभावात्तत्र तन्नित्यतिरत्यन्ताभावोऽविष्टा-
नमेव, यथा शुक्तिरजतादेः । घटादेस्तु मृतलादावनध्यस्तत्वेन पृथ-
क्चत्वात्तन्नित्यतिरत्यन्ताभावो भिद्यते । अविद्या चात्मन्यध्यस्तत्वेति तन्नित्य-
त्तिः स एव, अत्रो न किं चिदत्रालौकिकमिति ॥ २१४ ॥

पूर्व भिन्नोऽभिन्नो वा घट इत्याद्युदाहरणेन मुख्यवृत्त्याऽख-
ण्डार्थतायां परसंभतिरुक्ता, तत्र परभेदत्वादिनोऽसंप्रतिपत्ति मत्वा
तत्संमतोदाहरणेन तामाह—

भेदो भिन्नश्चातिरेकोऽतिरिक्तो

भेदोऽभिन्नः संधिदः स्वप्रकाशाः

इत्येतस्मिन्विद्यते नार्थभेदो

वेदान्तानामप्यखण्डस्तथार्थ ॥ २१५ ॥

भेदो भिन्न इत्यादिना । एकदेशानं प्रत्याह—अतिरेकोऽ-
तिरिक्त इति । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदसपादकः कश्चिद्धर्मोऽतिरेकः ।
प्राभाकार प्रत्याह—सर्विदः स्वप्रकाशा इति । इत्येतास्मिन्वीह-
दोऽस्मिन्नाय इत्यर्थः । येषां यते भेदो घटादेर्भिद्यते तेषामपि भेद-
स्य भेदाद्भेदानङ्गीकारान्त्स्वरूपभवेति मुख्यार्थयोरपि पदयोरेका-
र्थत्वम् । एवमतिरेकागुदाहरणेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा स्वप्रकाशात्वमपि
संविस्वरूपमेव । तस्य ततो भेदे तेनान्येन वा सवन्पाऽसंभवेनाऽ-
सिद्धिमसङ्गः । मानान्तरग्राहत्वे च सविदोऽपि तत्त्वमङ्गेन स्वप्रकाश-
त्वायोगादिसभिधेत्प दाष्टान्तिकमाह—वेदान्तानामिति ॥ २१५ ॥

एव न्यायवन्मल्लोक्त्यादिप्रतिषेधः सोऽप्यपित्वादिहृष्टान्तेन च
वेदान्तानामखण्डवस्तुमन्वयं दर्शितमनुवदन्मस्ततीर्थकाराणां सं-
प्रतिपत्त्याप्तभावपाणिनिवचनादप्यखण्डार्थत्वासिद्धेर्वेदान्तेषु तद्विरुद्ध-
मित्याशयेनाह—

एवं तावदखण्डवस्तुप्रिययः शब्दान्त्वयो दर्शितो

लोके दृष्टनयेन पाणिनिशब्दोऽप्यस्यैव संसृचकम् ॥

येनायं स्मरति प्रकृत्याभिहिते वृक्षादिके केवले

— तन्मात्रे प्रथमेतिमूत्रवचसैवाद्यां प्रितिं मुनिः ॥ २१६ ॥

एवं तावदिति । येन वचना पाणिनिनाऽखण्डविषयशब्द-
समन्वयः सूचितस्तस्मिन्प्रकृतेश्च संक्षिप्य तदर्थक्यनपूर्वकमुदाहरति—
येनेति । अयं मुनिर्नेन सूत्रवचमेव स्मरति तत्पाणिनिवच एवायं
संसृचकमिति संबन्धः । प्रकृत्याभिहिते वृक्षादिपदस्य प्रकृत्यंशाभि-
हिते । अनेन मातृपदिकार्थेति पदं व्याख्यातम् । केवलं इति

सौत्रमात्रपदार्थस्योक्तिः “तन्मात्रे मयमा” इति सूत्रैकदेशोदाहरणम् ।
आद्या मयमाम् । पाणिनिः खलु भगवान् “प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरि-
माणवचनमात्रे मयमा” इति सूत्रे प्रातिपदिकार्थमात्रे मयमां विभक्ति
स्मरन्नपर्याययोर्वृक्षादिप्रातिपदिकप्रथमाविभक्त्योरेकार्यत्वं दर्शयति ।
एतदेव च वाक्यस्याखण्डार्थत्वमिति तत्संभवाविति भावः ॥ २१६ ॥

श्रुतितन्मूलन्यायमिदं सूचयता भगवता वादरायणेन “तत्तु
समन्वयात्” इति सूत्रेण तदिति वेदान्तगम्यत्वेन प्रतिज्ञाने निरानि-
शयानन्दाद्रूपे ब्रह्मणि स्वमकाशे समन्वायदिति हेतुरुक्तः, तत्र य-
द्यपि व्यधिकरणान्वयोऽपि लोके वेदे च दृश्यते, तथापि तस्य मन्व-
न्यादिनिष्ठतया प्रतिज्ञातब्रह्मनिष्ठत्वामंभवाद् योग्यतया सामानाधि-
करण्यानवय एव तेन विवक्षित इति समन्वयादिति सौत्रोक्तिवन्वात्
वेदान्तानामखण्डे पर्यवमानमित्याह—

सामानाधिकरण्यमन्वयागिरा हेतुं वदत्यादरात्
तस्यैवाथ विशेषणं समिति च व्यावृत्तये गृह्यते ॥
गौणान्मुख्यमयं भिनत्ति भगवान्व्यावृत्तकेनामुना
नीलिनोत्पलवस्तुवत्स्फुटनरं द्वैविध्यसद्भावतः ॥२१७॥

सामानाधिकरण्यमिति । अन्वयागिरा समन्वयसूत्र इति
शेषः । वदति भगवानिन्यनुपद्मः । आदरादिति तस्य श्रुतिन्याय-
सूत्रकत्वं दर्शयति । भवतु तर्हि नीलोत्पलवद् गुणगुणिभावनिष्ठ-
तया मृदवत्त्वकार्यकारणभावनिष्ठतया वा सामानाधिकरण्यमित्या-
शङ्काह—तस्यैवेति । अथेति पूरणार्थे । समिति विशेषणं च
गृह्यते इति मन्वन्यः । तर्त्तिक रूपवान्वय इति रूपवत्त्वेन घटस्यान्वय-
स्य मामिति विशेषण ? नेत्याह—व्यावृत्तये इति । विशेषणस्योत्तम-
गतेो व्यावृत्तपर्यत्वात्सम्भवन्त्यां च व्यावृत्तौ रूपवत्ताया इव न
स्वरूपमात्रनिष्ठतेति भावः । गृह्यते भगवतेति विपरिणतानुपद्मः ।

कुतो व्यावर्त्तयति विशेषणमिति जिज्ञासार्था तद्दर्शयन्व्यावृत्तिसंभा-
वनापि दर्शयति-गौणादिति । अयं भगवान्स्फुटतरं मामा-
नाधिकरण्यद्वैविध्यस्य सद्भावतो व्यावर्त्तकेनामुना समितिविशेषणेन
गौणात्सामानाधिकरण्यान्मुख्यं नीलेनोत्पलवस्तुवद्भिनत्तीति सम्ब-
न्धः । सूत्रकारो ह्यन्वयस्य समितिविशेषणं प्रयच्छति, तच्च व्यावृ-
त्तिपरमिति गौणात्सामानाधिकरण्यादस्य व्यावृत्तिसिद्धौ मुख्यत्व
सिद्ध्यतीति तद्वाक्यमखण्डपर्यवसायीति बह्व्यमाणन्यायेन निश्चीयत
इति भावः ॥ २१७ ॥

द्वैविध्यसद्भावमेव दर्शयति—

तद्वि द्विधैकाधिकरण्यमुक्तं

गौणं च मुख्यं च विविच्य सद्भिः ॥

संसर्गरूपार्थनिवेशि गौणं

मुख्यं त्वखण्डार्थनिविष्टमाहुः ॥ २१८ ॥

तद्धीति । हिरवधारणे । सान्द्रस्तदैकाधिकरण्यं गौणं च मु-
ख्यं चेति द्विधा विविच्य तत्रतत्रोक्तमेवेति सम्बन्धः । गौणमुख्ययोः
ब्रमेण स्वरूपमाह-संसर्गेति । गुणगुण्यादिसंसर्गरूपेऽर्थे निवेशि
तत्पर्यवसायि यत्सामानाधिकरण्यं तद् गौणम्, मुख्यं तु नैवं,
किं त्वखण्डार्थनिष्ठमिति सन्त आहुरिति सम्बन्धः ॥ २१८ ॥

इदानीं मुख्यस्याखण्डे पर्यवसानं दर्शयिष्यस्तदुभयसाधारण-
रूपमाह—

आदाय नानाविधकारणानि

गिरामयैकत्र तु या प्रवृत्तिः ॥

तामाहुरैकाधिकरण्यनाम्ना

त्रिपश्चितो घेदशिरःसु त्रिधाः ॥ २१९ ॥

१अध्याये वेदान्तानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७१

आदायेति । कारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानि । भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानां शब्दानामेकत्रैवार्थे या वृत्तिः तां वेदाशिरःसु विपश्चितो
विवेकिनो विषा एकाधिकरण्यनाम्ना आहुरिति सम्बन्धः । अत्र प-
र्यायपदेषु राज्ञः पुरुषः इत्यादिषु चातिप्रमङ्गधारणाप भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेकत्रैति च द्वयमुपाचम । तत्त्वमस्पादिवाक्यार्थनिरूपणं
सामानाधिकरण्यापत्तिमिति वेदान्तिभिस्तद्वक्ष्यं निरूपणीयमिति
द्योतयितुं वेदाशिरःसु विपश्चित इत्युक्तम् ॥ २१९ ॥

उभयोः क्रमेणादाहरणमाह—

नीलं सुगन्धि महदुत्पलमम्बुशायी-

त्येवंप्रकारमिह गौणमुशन्ति सन्तः ॥

सोऽयं पुमानुदशरात्रगतो विवस्वा-

नाकाशगो रविरसाविति मुख्यमाहुः ॥ २२० ॥

नीलमित्यादिना । उत्पलमिति विशेष्यमुक्तम् । उदशरात्र-
गतः जलभाजने प्रतिविम्बितो विवस्वानाकाशगोऽसौ रविरिति
सामानाधिकरण्यं मुख्यमाहुः । विम्बप्रतिविम्बयोरेकरसत्वादि-
त्यर्थः ॥ २२० ॥

अस्त्वेवं तद्वैविध्यं कथमेवावता मुख्यसामानाधिकरण्यस्या-
स्रण्डपर्यवसानं तत्राह—

एकत्र वृत्तिरिति लक्षणमत्र मुख्यं

संसर्गवस्तुनि पुनर्न हि तद् घटेत ॥

नानारसे हि विषये वचसां प्रवृत्ति-

नीलं सुगन्धि महदुत्पलमित्यमीषाम् ॥ २२० ॥

एकत्रेति । लक्षणं लक्षणांशः । अत्र अस्रण्डे । अस्रण्डे हि
वस्तुनि पर्यवसन्नानामपर्यायपदानामेकत्र वृत्तित्वं मुख्यमनुपचरि-

तद् । नीलोत्पन्नादिविशिष्टवस्तुनि पुनस्तन्मुख्येकनिष्ठत्वं न हि
घटत । तत्र लोकप्रसिद्धिरेव हेतुमाह-नानारसेति । अमीषां
वचसा नानारसे विषये प्रवृत्तिः प्रसिद्धेति संबन्धः ॥ २२१ ॥

इदानीमैकत्र वृत्तिरित्येतद्द्वयावर्ष्यव्यधिकरणान्वयस्वरूपमाह-

नानाविधैर्बहुभिरेव निमित्तभेदै-

भिन्नेषु वस्तुषु गिरामथ या प्रवृत्तिः ॥

सर्वत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धा

सा शब्दवृत्तिकुशलव्यवहारभूमौ ॥ २२२ ॥

नानाविधैरिति । अत्र बहुत्वमविवक्षितं द्वयोरपि तदर्थ-
नात् । निमित्तभेदैः स्वस्वार्थे प्रवर्तमानानानाभिर्निमित्तैः । तासां
भिन्नेषु गुणप्रधानभूतानेकपदार्थेषु, तद्विस्तारार्थोप्यति यावत् । तत्र
या वृत्तिः सा वैयधिकरण्यमित्यन्वयः । सामानाधिकरण्यव्याप्ये
भिन्नेषु । अत्यन्तभिन्नेष्वित्यर्थः । नानाव्यक्तिनिष्ठपर्यायव्याप-
त्ये निमित्तभेदैरिति । शेषं स्वरूपकथनम् । शब्दवृत्तीति ।
शब्दवृत्तिविवेचने ये कुशलस्तेषां व्यवहारस्थल इत्यर्थः ॥ २२२ ॥

इदानीं नानाविधकारणानीत्येतद्द्वयावर्ष्यपर्यायस्वरूपमाह-

अभिन्नहेतुर्विषये समाने

विभिन्नवाचामथ या प्रवृत्तिः ॥

पर्यायनाम्ना ऽभिद्यदन्ति धीराः

प्रवृत्तिमेतां वचनां बहूनाम् ॥ २२३ ॥

अभिन्नहेतुरिति । एकप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । समाने एकस्मिन्-
अभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकोऽस्मन्नर्थे प्रवृत्तिः पर्यायता इत्यर्थः ॥ २२३ ॥

व्यधिकरणान्वयपर्याययोः क्रमेणोदाहरणमाह—

कुड्यं गृहस्य सरसोऽभ्युजमस्य वस्त-
मित्यत्र वैश्विकरण्यमिति प्रसिद्धम् ॥

एवं मुखं वदनमाननमित्यमीषां

पर्यायताऽपि विदितैव पुरोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

कुड्यमित्यादिना । अस्य देवदत्तादेः । पुरोक्तहेतोः “निमित्त-
भेदैः” “अभिन्नहेतुः” इत्यत्र चोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

एवं लौकप्रतिष्ठान्वयस्वरूपभेदमुक्त्वा इदानीं तत्त्वमसीतिवा-
क्ये अन्येषामभेदान्मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमखण्डानुष्ठं सिद्ध्याती-
त्याह—

पर्यायता न खलु तत्त्वमसीति वाक्ये

नापीह संभवति भेदकभेद्यभावः ॥

तत्त्वंपदार्थगतमेकरसैकभागं

तत्त्वंपदे समुपलक्षयतो विरोधात् ॥ २२५ ॥

पर्यायतेति । न संभवतीत्यनुपद्रवः । तत्त्वमसीति सत्यादेरुप-
लक्षणम्, प्रवृत्तानिमित्तभेदादिति शेषः । पर्यायत्वे सहयोग्यापो-
गाश्च । तदुक्तम् “पर्यायाणां प्रयोगो हि योगवयेन नेष्यते” इति ।
भेदकभेद्यभावः कुड्यं गृहस्य नीलमुत्पलमित्यादाविव तदर्धपोर्विशे-
षणविशेष्यभावोऽपि न संभवति तस्य तत्र बाधितत्वान्मुख्यार्थयो-
र्विरोधादित्यर्थः । अविरोधादिति वा तदर्धमित्यर्थः । अतोऽत्राधिन्न
मुत्पमेव सामानाधिकरण्यं तत्र समन्वयो भवतीति तदखण्डार्थमिति ।
फलितमाह—तत्त्वंपदार्थगतमिति । एकरसश्चासावेकभागस्तं चिदे-
करसमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

१अध्याये वेदान्तानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७५

न नीलोत्पलाद्या इति । कुतस्तत्राह—स्ववाच्येति । तत्र गुणगुण्यादिसंसर्गमात्रस्यैव ताभ्यामाभिधानादिस्वर्थः । ननु तदेव कुतः प्रकृष्टप्रकाशपदयोरिव तयोरपि द्रव्यमात्रनिष्ठतैव किं न स्यात्तत्राह—विरोधे हीति । मुख्यार्थानां गिरां तात्पर्यविपर्ययभूतार्थवाये मुख्यार्थच्युतिर्नाविरोधेऽपि । यद्यविरोधेऽपि तत्र लक्षणाऽभ्युपगम्येत तर्हि नीलेत्पलादेरपि प्रकृष्टप्रकाशादिसाम्पमस्तु किं नदिउन्नमित्याह—लक्षणेति ॥ २२८ ॥

तत्र साम्प्रमेवोपपादयति—

न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तितः स्याद्

विभिन्नात्पलत्वाश्रयव्यक्तिरेषा ॥

तथैवोत्पलत्वाश्रयव्यक्तितः स्या-

न्न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तिरन्या ॥ २२८ ॥

न नीलत्वेति । उत्पलत्वस्याश्रय आश्रयत्वं यस्यां सा तयोक्ता, न विभिन्ना स्यादिति संवन्तः । एवं द्रव्यस्यापि गुणादभेदमाह—तथैवेति । गुणगुणिनोरभेदादिसर्थः । नीलत्वोत्पलत्वादिजातिवाचकशब्दाभ्यां लक्षणव्यक्त्योरभेदात्तदप्यखण्डार्थमस्त्विति प्रौढ्याऽभ्युपगमः ॥ २२८ ॥

एवं नीलोत्पलवाक्ये लक्षणाभखण्डार्थत्वं चाभ्युपेक्ष्योक्त्वा इदानीं तदुभयं परित्यजति—

न नीलोत्पलादिप्रदेशेषु किंचिद्

गिरां लक्षणाकारणं तेन तत्र ॥

न नीलोत्पलत्वादिकव्यक्तिनिष्ठा

गिरस्ता भवेयुः प्रमाणादृते नः ॥ २२९ ॥

न नीलोत्पलादीतिद्वयेन । “इदमुपेत्य किमप्युदितम्” इ-

त्युत्तरश्लोकस्यपत्रादौ द्रष्टव्यम् । लक्षणाया अपि तत्राभ्युपगमेनो-
क्ताया अत्र परिप्रागात् । प्रदेशेषु चाक्षेपेषु नीलोत्पलाक्षेपेषु वा
लक्षणाकारणं किमपि नेति संबन्धः । न तावदन्वयानुपपत्तिस्त-
प्राप्तिनिमित्तं, तदन्वयस्य सत्त्वात्, नापि तात्पर्यानुपपत्तिः गुणगु-
णित्वसंमर्गस्यैव तत्राभिप्रेतत्वात् । नचान्यल्लक्षणानिमित्तं प्रसिद्धम-
स्ति निर्वाहलक्षणार्थां चातिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह तेन तत्रैतयादिना ।
नो मते नीलोत्पलत्वादिजातेर्या व्यक्तिस्त्रात्रिष्टास्ता गिरौ न भवेयुः,
प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ २२९ ॥

लक्षणायामपि तस्य चाक्षेपस्य नाखण्डार्थता लक्ष्यव्यक्तवोरस्फर-
सत्त्वाभावादित्याह—

इदमुपेत्य किमप्युदितं मया

न तु तयोरभिदा परमार्थतः ॥

गुणगुणित्वकृतोऽतिशयस्तयो-

र्भवति लक्षणयाऽपि गृहीतयोः ॥ २३० ॥

इदमुपेत्येति । किमपि अनाभिप्रेतमापि । तयोः नीलोत्पलव्य-
क्तयोः । अभिदा परमार्थतोऽत्यन्तमभेदस्तस्यैव परमार्थत्वादित्यर्थः ।
कृतो नाभिदा तत्राह—गुणगुणित्ववति । अतिशय इष्येदः ।
अत्यन्ताभेदे गुणगुणित्वायोग्यमित्यर्थोत्पलयोश्च गुणगुणित्वेन ममिद्ध-
त्वादत्यन्तभेदाभावेऽपीपद्भेदोऽस्तीति न तदखण्डार्थमित्यर्थः ॥ २३० ॥

तर्हि तद्भेदेव प्रकृष्टप्रकाशादिराक्षयमपि चन्द्रेऽवाधितत्वात्पर्य-
सर्गपरमस्त्वित्याशङ्क्याह—

प्रकृष्टप्रकाशात्त्वजाली हि लोके

प्रकृष्टप्रकाशाभिधानाभिधेये ॥

तयोरन्यमे कीर्त्यमाने तु ताभ्यां

शशाङ्काभिधानाभिधेयं न लभ्यम् ॥ २३१ ॥

रक्षध्याये वेदान्तानामर्खद्वार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७७

प्रकृष्टप्रकाशेति । प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजाती इत्यर्थः । हिस्व-
धारणे । प्रकृष्टप्रकाश इत्यभिधानयोः शब्दयोरभिधेये भवत इति
शेषः । ततः किं तत्राह—तयोरिति । आक्षिप्तव्यक्तिद्वारा तयो-
र्जात्योस्त्वये ताभ्यां पदाभ्यां प्रतिपाद्यमाने सति, तुरवधारणे ।
शशाङ्कामिधानाभिधेयं न लभ्यमेव । जातिद्रव्यतदाश्रयचन्द्रवैशिष्ट्य-
स्य चन्द्रपदाभिधेयत्वाभावादिति भावः ॥ २३१ ॥

ननु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यैव चन्द्रत्वाद्यः प्रकृष्टप्रकाशः स चन्द्र
इति वचनव्यक्त्या किमिति शशाङ्कामिधानाभिधेयं न लभ्यमिति
तत्राह—

शशाङ्कामिधानाभिधेये हि पृष्टे

तदेवोचरेणापि निर्णयमत्र ॥

प्रकृष्टप्रकाशत्वजात्यन्वयोऽयं

तदाक्षिप्ततद्व्यञ्जकव्यक्तिनिष्ठः ॥ २३२ ॥

शशाङ्कामिधानेति । तदेव न गुणादिवैशिष्ट्यामिर्त्यर्थः ।
चक्षरेण प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति मत्युत्तरवचनेन । अत्र लोके । ननु
तदेवोक्तवचनव्यक्त्याऽपि निर्णयिते । प्रकृष्टप्रकाशाश्रयस्यैव तथापि
चन्द्रत्वमितिपादनाच्चन्द्रत्वाश्रयस्यैव तदभिधानाभिधेयत्वादिति तत्राह—
प्रकृष्टप्रकाशात्वेति । तदानो हि तत्पदद्रव्येन मुख्यवृत्त्योपस्थित-
प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजात्योस्त्वयोऽन्यमन्वयो वाच्यः, पदार्थयोस्तान्निप-
यात् । स च साक्षान्न संभवतीत्ययं जात्यन्वयस्तद्गुणयाक्षिप्ततदभिव्यञ्ज-
कतव्यक्तिनिष्ठ इति न केवलचन्द्रव्यक्तित्वात् इति भावः ॥ २३२ ॥

ननु स एव शशाङ्क इत्युक्तीमिति चेत्ससं शशाङ्कस्यामाधारणो
धर्मः सः, न तु तत्स्वरूपमिदंशयेनाह—

शशाङ्कामिधानाभिधेयो न चेष्टः

शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वहेतोः ॥

ततश्चोपपन्ना जहल्लक्षणातः

पुरोक्ता पदाभ्यामखण्डार्थासिद्धिः ॥ २३३ ॥

शशाङ्काभिधानाभिधेयो न चेष्ट इति । चोऽवधारणे ।
नैवेष्टः सिद्ध्यतीति शेषः । कुतः ? शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वहेतोस्तेजो-
विशेषमात्रस्यैव तत्स्वरूपत्वान्न जातिद्वयविशिष्टव्यक्तिद्वयतादात्म्यं
तत्स्वरूपमिति न ततस्तत्सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

इदमिह विवक्षितम् । अस्ति तावच्छोके चन्द्रस्वरूपेऽयं चन्द्रोऽयं
वेति संशयः । अस्ति च तदपनयायास्मिन्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति
प्रश्नः । तदुभयं चन्द्रस्वरूपमात्रविषयं तदन्यस्य तद्विषयस्याभावात् ।

ननु चन्द्रस्यासाधारणो धर्मः क इति प्रश्नोऽस्तिवेति चेत्, न ।
प्रश्नवाच्ये तत्पदाभावात् । लक्षणायां च न निर्मितमास्ति प्रकृष्टम-
काशस्य मत्पक्षेण निर्णीतस्य “स्वरूपेण कः प्रकृष्टमकाशः” इति
संशयाभावात् । चन्द्रज्ञानं विना तस्य चन्द्रधर्मस्वाहानासोपेन प्रकृ-
ष्टः प्रकाशः किं चन्द्रस्यान्यस्य वेति प्रश्नासंभवाच्च । यद्यपि चन्द्र-
मपि मत्पक्षेण पश्यन्ति, तथापि तत्संशयानुरोधेन तज्ज्ञानस्यापातज्ञा-
नतया तदज्ञाने नाविरोधः । नैवं प्रकृष्टमकाशेऽनिश्चयस्तज्ज्ञानम् ।
अत एव चन्द्रपदवाच्यत्वादिः प्रश्नविषय इति प्रकृतम् । चन्द्र एव
चन्द्रपदवाच्य इति सामान्यमश्चन्द्रे तस्यापि निर्णयित्वात् । व्यक्ति-
विशेषे तदज्ञानस्य पूर्ववच्चन्द्रस्वरूपज्ञानाभावेऽसंभवात् । अतः संश-
यप्रसङ्गात्तच्चन्द्रमात्रादि कार्यणानिष्टौ । अत एव प्रकृष्टमकाशः
इति वचनमपि तन्मात्रगोचरं न तु प्रकाशविशेषवैशिष्ट्यादिगोचरम् ।
अन्यथाऽऽन्नमशने कोविदारोचरत्वमश्रवणव्यधिकरणमात्रवचनस्यानव-
धेयतापत्तेः । ननु अपृष्टमपि प्रकाशवैशिष्ट्यं पृष्टार्थनिर्णयोपयोगितया
वाच्यं प्रतिपादयति, अन्यथा यः कश्चिच्चन्द्र इत्युत्तरार्थपरत्वेन तद-
निर्णयमादौत । अतः । व्यक्तिमात्रतात्पर्यं लाघवेन वाच्यस्य निश्चिते

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७९

गुणवैशिष्ट्यस्यावाक्यार्थत्वेऽपि लक्षणमा नियतव्यक्त्युपस्थित्यर्थ-
त्वेन नियतव्यक्तिविषयतया व्यक्तिमात्रविषयप्रतिवचनेनापि तन्नि-
र्णयोपपत्तेः । गङ्गापदाल्लक्षणमा जातं ज्ञानं तीरविशेषे निर्णयः,
अतः प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यस्य तत्रायाधितस्यापि तात्पर्यागोचरतया
वाक्यं चन्द्रप्रतिपादिकार्थमात्रनिष्ठम् । तदिदमुक्तं तदेवोच्यते । तच्च
प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां मुख्यार्थनिष्ठाभ्यां न शक्यं निर्णेतुमिति पृष्टो-
ऽर्थो नैव सिद्ध्यति, चन्द्रस्य तेजोविशेषमात्रतयाऽविशिष्टत्वरूपमात्र-
त्वादिति । फलितमाह—ततश्चेति । लक्षणात् इत्येकं पदम् ॥२३३॥

ननु लक्षणयापि ताभ्यां पदाभ्यां स्वाभिधेयव्यक्तिद्वयमेव लक्ष-
णीयं मुख्यार्थमन्वयान्न तु चन्द्रव्यक्तिसंज्ञयाद्, ततः कथं ताभ्यां
तल्लाम इत्याशङ्क्याह—

प्रकर्षः प्रकाशातिरिक्तो न चात

प्रकाशः प्रकर्षातिरिक्तो न चात्र ॥

वाहिश्चन्द्रमस्ति स्वरूपातिरेक-

स्तयोश्चन्द्रमस्येकतैवातिमात्रम् ॥ २३४ ॥

प्रकर्ष इति । अत्र चन्द्रे प्रकर्षप्रकाशव्यक्तयोश्चन्द्रव्यक्त्या पर-
स्परं चापेदान्नोक्तदोष इति भावः । ननु लघोने प्रकाशे सत्त्वापि
नै प्रकर्षोऽस्ति तमआर्द्रा प्रकर्षे सत्त्वापि न प्रकाश इति तयोर्भेदो
वाच्यः । एवं च चन्द्रेऽपि तयोर्भेद एवेत्याशङ्क्याह—वाहिश्चन्द्र-
मिति । चन्द्रादन्वयेत्यर्थः । तयोः प्रकर्षप्रकाशयोः । अतिमात्रम-
त्यन्तम् ॥ २३४ ॥

तत्रानुभवमाणमाह—

न चन्द्रप्रकाशप्रकर्ष प्रकाशा-

चदीयात्पृथक्कश्चिदुत्पश्यतीह ॥

तथाऽस्य प्रकर्षप्रकाशं प्रकर्षति -

ततो नानयोऽस्ति भेदे प्रमाणम् ॥२३५॥

न चन्द्रप्रकाशेति । तदीयाचन्द्रसंबन्धिनः प्रकाशादिति
 संबन्धः । पृथगेभ्यश्चम् । उत्पद्यमानं स्पष्टं पश्यति । इह चन्द्रे । प-
 चापि तद्यति तस्मिन् च प्रकाशप्रकर्षो पृथगनुभूयेते, तथापि चन्द्रे
 तयोः परस्परं चन्द्राच्च भेदं कोऽपि नानुभवति । न चापर्षापञ्च-
 प्रतिपाद्यतया तत्रापि भेदोऽस्तीति वाच्यम् । वाच्यभेदे सन्त्यपि ल-
 क्षितव्यवर्त्तनामपदात् । यथा धर्मज्ञानयोः पृथक् प्रवृत्तसन्वहान
 पदाभ्यां ब्रह्मणो लक्षणव्यपत्तोरभेदः । एव च तत्रोत्पन्नस्यकार च
 व्याप्ये मरुत्प्रकाशपदाभ्यां चन्द्रस्वरूपप्रकाशविशेषो जहृष्टा-
 णया प्रतिपाद्यत इति तद्वाक्यसंखण्डार्थम् । एवं गवाङ्घ्रिलक्षणवाक्य-
 मपि द्रष्टव्यम् । तस्मापि तत्तल्लक्ष्यस्वरूपविशेषाय मरुत्तस्य तद्व्य-
 याप्त्यायोगात् । तथा च मन्यं ज्ञानपननं ब्रह्मेति वाक्यसंखण्डार्थं
 लक्षणवाक्यस्यात्मकप्रकाशादिव्यवहत् । न चाप्योजकत्व, चन्द्र-
 स्वरूपमात्रप्रश्रवणदिह ब्रह्ममात्रप्रश्रवणनिमित्तं मरुत्प्रकाशप्रकारेणास्या-
 खण्डार्थत्वामात्रे चाप्यकारवादिति वाच्यम् । यतो "ब्रह्मविदामोति
 पाम्" इति निमित्तशयमृददान्यकवत्प्रज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं
 प्रकीर्तितम् । तच्च तज्जिज्ञासाभूत्प्रश्रवणार्थमेव । अन्यथा साधनानाफलनि-
 त्यसोऽस्त्यकीर्तनार्थेऽप्यर्थादिति वाच्यमज्ज्ञानात्प्रकृत्याद्यति तावन्मा-
 त्रनिर्णयाय मरुत्प्रकाशपि चाप्यं तावन्मात्रार्थमेवेति कथमप्योजकता ।
 ब्रह्मविदित्कवौद्यस्यैव ब्रह्मवदार्थेऽयमभाष । नपि लक्षणवाक्यस्य
 धर्मधर्मभाष विनाऽनुपपन्नम् । असाधारणधर्मस्यैव लक्षणत्वादिति
 विकल्पमिति वाच्यम् । यतो न लक्षणमताधारणो धर्म इति नियमो-
 ऽस्ति, अन्वयविशेषलक्षणे तदमागतम् । किंतु यद्विषयं सत् तान
 सजातीयादिभ्यः स्वविषयं व्याप्येति सत्यस्यम् । तथा धर्मो धर्मो

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८१

वा यथा प्रमाणमस्तिवाति सर्वमेव लक्षणवाक्यमखण्डार्थमिति ब्रह्मल-
क्षणमत्यादिवाक्यमप्यखण्डार्थमिति भावः ॥२३५॥

एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वाक्यत्वेन ज्योतिष्टोमादिवाक्यव-
द्विशिष्टार्थत्वानुमाने व्यभिचारादिना दूषिते तदखण्डार्थमुपाधितो
भिन्नपारभेदवाक्यत्वाद्धिम्बप्रतिबिम्बाभेदवाक्यवद्ब्रह्मपरवाक्यत्वाद्वा
सत्यज्ञानादिवाक्यवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

यथा साञ्चिदानन्दशब्दास्तदर्थ

तथा तत्त्वमावात्मनो ब्रह्मभावम् ॥

विरोधान्मिथो लक्षणावर्त्मनेमौ

किमर्थं न संभूय वक्तुं समर्थौ ॥२३६॥

यथेति । तदर्थं महावाक्यस्यतत्पदलक्ष्यं लक्षणया बोधयन्तीति
शेषः । तत्त्वमौ तत्त्वंशब्दौ मिथो विरोधादिसन्वयः । मुख्यार्थयोः
परस्परभेदे विरोधाद्धेतोरित्यर्थः । लक्षणावर्त्मना लक्षणामार्गेण
लक्षणयेति यावद । इमौ तत्त्वमाविति संबन्धः । किमर्थं न संभूय
वक्तुं समर्थौ, समर्थविवेत्यर्थः ॥ २३६ ॥

केन पदेन कीदृशोऽर्थो लक्ष्यते येन तदर्थयोर्विरोधः परिहिते-
त्याशङ्क्य प्रागुक्तमर्थमुपसंहारे स्मारयति—

प्रत्यक्तत्त्वं लक्षयेत्त्वंपदार्थ-

स्तच्छब्दार्थो लक्षयेदाद्वितीयम् ॥

एवं पूर्णं प्रत्यगात्मानमेतौ

शब्दौ ब्रूतो लक्षणावर्त्मनैव ॥२३७॥

प्रत्यक्तत्त्वमिति । अहङ्कारादिमाक्षिप्तमवन्तिरचैतन्यमात्रामि-
त्यर्थः । त्वंपदार्थ इति । पदार्थस्य लक्षकत्वमाश्रित्योक्तम् ।
एवमग्रेऽपि । सर्वान्तरस्य साक्षिणः सर्वव्याप्यद्रव्याभेदे तत्त्वं-

पदसामानाधिकरण्येन सिद्धे निरतिशयवृहत्त्वशालि ब्रह्म सिद्धय-
तीत्याशयेनाह—एवं पूर्णमिति । एवकारेण वृत्त्यन्तरं व्यावर्त्त-
यति । अत एव सौण्ड्युक्तिर्ग्रन्थकारस्य प्रौढ्येति प्रामवादिपमा ॥ २३७ ॥

नन्वेवमपि कथं पूर्णवस्तुलाभः परापरयोः पारोक्ष्यदुःखित्वादे-
रनपायादिसाशङ्क्याह—

पारोक्ष्यं च ब्रह्मणि प्रत्यगर्थे

दुःखित्वं च ध्वान्तसम्भूतमाहुः ॥

सन्धयज्ञानध्वस्तमोहस्य पुंसः

प्रध्वंसेते हेत्वभावेऽफलत्वात् ॥ २३८ ॥

पारोक्ष्यं चेति । ब्रह्मणि पारोक्ष्यं चेति जगत्कारणत्वादि
समुच्चिनोति । दुःखित्वं चेति—सुखित्वादि समुच्चिनोति । तपोर-
विश्रासम्भूतत्वे किं मिद्धं तदाह—सन्धयगिति । मध्वंमेते पारोक्ष्यं
दुःखित्वं चेत्यनुपद्मः । तत्र सामान्यन्यायमाह—हेत्वभाव इति ।
अफलत्वादिति छेदः । कारणाभावे कार्पाभावादित्यर्थः ॥ २३८ ॥

एव वेदान्तानां सर्वपदलक्षणयाऽस्रष्टैकरसे ब्रह्मणि पर्यवसानं
न्यायत उपपादितम्,

ननु सर्वपदलक्षणाऽनुपपन्ना, लोके लक्ष्यस्य पदान्तरवाच्यत्व-
निपमदर्शनात् । अन्यथा लाक्षणिकपदैरेव लक्ष्यमश्नोत्तरदाने तत्रापि
लक्ष्यमश्ने लाक्षणिकपदप्रयोगानवस्थानप्रसङ्गादिति चेत्, न । तेन
विनापि वाच्यसंबन्धितया विचारादिनाऽवगतात्मतत्त्वस्य योग्यतादि-
माहिम्ना स्वत एव लक्ष्यज्ञानसंभवेन लक्ष्यमश्नोत्तरानन्त्यामसद्वात्
न हि तीरादिपदसंगतिग्रहात्पूर्वं प्रवाहादिसंबन्धितया विचारादवगते
सीरादौ गद्गादिपदलक्षणा नावतरति ।

किं चेशुसीरादिमाधुर्वविज्ञेयेऽनुभवमिद्धे कस्यापि पदस्य

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८३

शक्त्यसंभवात्माधुर्यविशेषादिः सामान्यशब्देन लक्षणयैव प्रतिपा-
दनीयः स इति पदान्तरवाच्यमेव लक्ष्यमिति न नियमो लोकेऽपि
षक्तुं शक्यः ।

किं च सत्यज्ञानानन्दैकरसे ब्रह्मणि गवादाविव गवादिशब्दः-
किं जातिनिमित्तो वाचकः शब्दः मवर्त्तते, किं वा दण्ड्यादिशब्द
इव संबन्धेन सानिमित्तः ।

अथवा गुणवचनेभ्यो मतुपो लोपानुशासनात् शृङ्गादिशब्द इव
पटादौ गुणयोगेन सानिमित्तः । यद्वा याजकादिशब्दवत् क्रियानि-
मित्तः, लोहदादिशब्दवत्स्वरूपमात्रनिमित्तो वा ? न सर्वथाऽ
पीत्याह—

पृष्ठी जातिगुणक्रियादिरहिते सर्वस्य विज्ञातरि

प्रत्यक्षे परिवर्जिताखिलजगद्वैतप्रपञ्चे दृशौ ॥

सन्त्यक्तव्यवधानके परमके विष्णोः पदे शाश्वते

त्वय्यज्ञानत्रिजृम्भिता नहि गिरो मुख्यप्रवृत्तिक्षमाः ॥ २३ १ ॥

पृष्ठीत्यादिना । संबन्धः पृष्ठी । ब्रह्मणि तेषामन्यतमस्याप्य
संभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वस्य विज्ञातरिति । सर्वा-
वभासक इत्यर्थः । ननु स्वावभासकत्वे तस्य स्वात्मनि वृत्तिविरोध
इति कथं सर्वस्य विज्ञातेति चेत्, न । तस्य स्वप्रकाशतया स्वत एव
निर्वापरोक्षत्वादित्याह—प्रत्यक्ष इति । तद्रूपपादनाय दृशावित्यु-
क्तम् । तथा चावभास्यघटादेरवभासकेऽभाव इव चेतनाचेतनात्मक-
द्विविधप्रपञ्चशून्यत्वात्तस्मिन्न पञ्चादिसंभव इत्याह—परिवर्जितेति ।
जगदिति चतुर्विधचेतनप्रपञ्चो निर्दिष्टः । द्वैतशब्देन तदितरः, वैप-
रीत्येन वेति विवेक्तव्यम् । ननु दृग्रूपमपि पुरुषान्तरसंवेदनं न प्र-
त्यक्षं तद्ब्रह्मापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्योपाध्यन्तरेण व्यव-
धानात्तद्यत्त्वं न निरुपाधिब्रह्मणस्तदित्याशयेनाह—सन्त्यक्तव्यव-

विषयः विषयस्यानात्मत्वनिपमात्, एकत्र मोक्तृदयायोगाच्च । अत एव स एवेत्यनुपपन्नम् । कर्तृकर्मविरोधोऽपि स्यादीति न द्रष्टरि मनोव्यापारः संभवतीत्याशयेनाह—भ्राम्यदिति । परामृमिषु बाह्यविषयेष्वनिच्छयापि पुनः पुनः प्रवर्त्तमानमित्यर्थः । पराग्विषयेष्वित्यनेन ज्ञानविषयस्य पराकत्वं ज्ञानन्यत्वरूपम् । भ्रमतीत्यनेन पराग्विषयप्रवृत्तिशीलत्वं च मनसो दर्शितम् । तथा च श्रुतिः तस्मात्पराद् पश्यति नान्तरात्मन् इति । ततः किं ? तत्राह—एवं चेदिति । मनः आत्मग्रहायोग्यं चेत्यत्यस्तादिषूप्रकारेण भिन्नास्तदधीनव्यापारनिखिलप्रमाणानां पदवीर्माणानुल्लङ्घ्य भवान्व्यवृत्तिप्रवृत्तेः मनोऽधीनव्यापाराहाणि हि चक्षुरादिप्रमाणानि तद्गोचरे आत्मनि न प्रवर्त्तन्तुमर्हन्तीति भवांस्तद्विषय इत्यर्थः । तत्रोऽपि किं तत्राह—त्वयि गिर इति । भवान् त्वयाद्यादिशब्दा अधिकारिणा अहमेवंविध इति प्रतिपत्तव्यमिति सूचनायैत्युक्तम् । एवमग्रेऽपि । प्रमाणान्तरेण हि शब्दस्य संगतिग्रहो वाच्यः । आत्मनि च मनोव्यापारागोचरे न प्रमाणान्तरप्रवृत्तिरिति न तदधीनः शब्दार्थसंगतिग्रहः संभवतीति भावः ॥ २४० ॥

नन्वेवं लक्षणयापि कथमात्मानं वेदान्तः प्रतिपादयेत्, तस्य विषयतयाऽनात्मत्वप्रसंगादिनि चेत, किं फलव्यप्यतारूपविषयत्वेन तस्यानात्मत्वम्, किं वा वृत्तिव्याप्यत्वेन । आद्ये तथैव तत् । अत एव नास्माभिरपि तथा वर्ण्यत इत्याशयेनाह—

आत्मानं न तु कर्मनामुपनयञ्छब्दो वदेल्लक्षणा-
 मार्गेणापि यतः पराग्विषयवन्नास्येष्यते कर्मता ॥
 प्रत्यक्ता हि विरुध्यते यदि भवेदस्यात्मनः कर्मता
 यद्यत्कर्म न तस्यतस्य भवति प्रत्यक्स्वभावां यतः ॥२४१॥

आत्मानमिति । कर्मतां फलव्यप्यतामुपनयन्नाप्यञ्छब्द

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८७

प्रमिद्धपञ्चनादिव्यापारेणात्मानं विषयीकरोति, उत व्यापारान्तरेण । नाद्यः, तस्यात्मन्यसंभवात् । न हि शब्दादिविलक्षणे वागादेर्वचनादानादिगोचरत्वं संभवति । न द्वितीयः, तेन विनाऽनुपपत्त्यभावेन तद्विमिश्रित्यर्थः । किं च जगति यावत् किञ्चित्करणमस्ति तस्य सर्वस्य नात्मा गोचरः, सर्वे हि करणं मत्प्रत्यगात्माधिष्ठितं बाह्यमेव विषयीकरोतीति सर्वेषामनुभवमिद्धमित्याह—यत्किञ्चिदिति । ईक्षितम् अधिष्ठितम् । तत्र तस्मिन्नर्थे ॥ २४२ ॥

मनोव्यापारागोचरत्वेन तदधीनव्यापारनितिलप्रमाणागोचरे आत्मनि संगतिग्रहासंभवात्प्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च न मुख्यवृत्त्या शब्दप्रवृत्तिरित्युपपादितमुपसंहरति—

प्रत्यग्रूपमतो न शब्दविषयो बुद्धैरवेद्यं यतो
बुद्धिर्यत्र हि विद्यते स विषयः शब्दस्य नात्मन्यसौ ॥
तेनात्मानमतौ न गोचरयितुं शब्दः क्षमो मुख्यया
वृत्त्या वेतरयापि तेन न तथा तस्यात्मनः कर्मता ॥२४३॥

प्रत्यग्रूपमिति । प्रत्यग्रूपं यतो बुद्धैर्मनसोऽवेद्यं ततः शब्दविषयो नेति संबन्धः । बुद्ध्याविषयोऽपि शब्दविषयः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—बुद्धिरिति । शब्दस्य बुद्धिवृत्तिकरणत्वात्तद्गोचर एव वृत्तिरित्यर्थः । ततः किं तत्राह—नात्मनीति । असौ बुद्धिः । ततोऽपि किं तत्राह—तेनेति । येन बुद्धिरात्मनि न प्रवर्धते तेनोक्तन्यायेन संगतिग्रहासंभवादसौ शब्द आत्मानं मुख्यया वृत्त्येतरया लक्षणया वा गोचरयितुं न क्षम इति सम्बन्धः । लक्षणया तद्गोचरत्वनिषेधश्चात्मनः फलव्याप्यत्वाभावाशयेन । तमेवाह—तेनेति । येनात्मनः सर्वप्रमाणफलरूपत्वान्न फलव्याप्यता तेनेत्यर्थः ॥ २४३ ॥

नैतदिति । स्वदुक्तं दूषणं नेत्यर्थः । कुतः ? यतो वाक्य-
प्रमृतप्रमाख्या बुद्धिर्वस्तुनि कल्पितस्य जगतो यन्मूलमज्ञानं तदहति
नाशयतीति मूलधमिष्यते । तत्र निवर्तकत्वेन तत्र शास्त्रप्रामाण्य-
मुपपद्यत इति भावः ।

ननु बुद्धिरूपाया अपि प्रमायाः स्वगोचरविषयाज्ञानादिनिव-
र्तकस्वभावत्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयप्रमाविषयत्वाभावे कथं तस्यास्तनि-
वर्तकत्वमिति चेत् । न । अस्त्येव हि ब्रह्मणो घटादिवद् वृत्तिविष-
यत्वं स्वप्रकाशस्याप्यमजातीयविषयत्वस्वेच्छाविषयत्ववत् प्रदीपादेर्ज्ञा-
नविषयत्ववच्चाविरोधात् । चैतन्यांशविषयत्वं तु स्वप्रकाशे विरुद्धमेव ।
न च तत्र तन्मानमस्ति तथापि प्रकृते न काचित्सतिः, अविद्या-
विषयस्य पूर्णचैतन्यस्यैव प्रकाशमानस्यात्रयानिवर्तकत्वोपपत्तेः । त-
दाकारताज्ञात्कारवृत्त्या धनभिव्यक्तिरूपावरणानिवृत्तौ प्रकाशमान-
चैतन्यस्यैव सर्वत्राविद्यादिनिवर्तकत्वमिति वृत्तौ तदाकारतामात्र-
मपेक्षितं तच्चेहास्तीत्याह—तव निजेति । निजो यः स्वस्वभाव-
मृतश्चैतन्याद्रूपानन्दवत् आत्मा तदाकारमात्रग्रहादित्यर्थः । मात्रप-
देनाहङ्कारादि व्यावर्तयति । नन्वज्ञानस्य घटादौ स्वगोचरकर्मक-
ज्ञानान्निवृत्तेरिहाप्यज्ञानत्वेनावृत्तब्रह्मगोचरज्ञाननिवर्त्यत्वमनुमीयतइ-
त्याशङ्क्य जडगोचरत्वं तत्रोपाधिरित्याशयेनाह—कर्मत्वं न करो-
तीति । किं चाविद्यानिवृत्तेरविद्याविषयस्य प्रकाशमात्रेण
तदाकारवृत्त्यभिव्यक्तेनोपपत्तौ न कर्मत्वं तत्प्रयोजकमित्यप्रयोज-
कत्वं हेतोरित्यभिप्रेत्याह—तव स्वाकारग्रहणेनेति । केवलं क-
र्मत्वरहितं यथा स्यात्तमेयं तव स्वाकारग्रहणेनेति संबन्धः । एवं
च वेदान्तादिजन्यवृत्त्याकारमात्रतया ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमेव न तु
घटादिवत्कलव्याप्यं नापि धर्मवद् वृत्तिचैतन्यविषय इति
भावः ॥ २४५ ॥

ननु तदाकारवृत्तिव्यक्तचैतन्यविषयत्वं विनाऽविद्यादिनिवृत्ति-

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १९१

दिकर्तृभिः कुडालादिभिः कूपः साध्यते । कूपश्चात्रच्छन्नं नम
एव तदन्यस्वानिरूपणात् । न च नभसः स्वरूपेणोपाधिद्वारा
या साध्यता संभवति । मूर्च्छद्रव्योत्सारणव्यतिरेकेण प्रयत्न-
साध्यस्यान्यस्यात्रासंभवात् । एवं च यथा तावतैव कूपाकाशस्य
साध्यतावगमः एवमस्याप्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमाणैरज्ञानात्कार्यविश्लो-
पात्प्रमेयत्वव्यवहार इति भावः ॥ २४७ ॥

नन्वेवं साक्षाध्ययनादेवोत्पन्नात्मज्ञानादप्यविद्यानिवृत्तिः स्या-
दित्याशङ्क्य, दृष्टादृष्टप्रतिषन्धराहित्यविशेष्यक्तपूर्णचैतन्यस्यैवावि-
द्यानिवर्तकत्वान्नैवमित्याशयेनाह—

वाक्पोत्थापिताशुद्धिवृत्तिरमला यज्ञादिभिर्निश्चला
वेदान्तश्रवणादिभिः स्फटिकवत्स्वच्छा सती तावकम् ॥,
रूपं दर्पणवद्विभर्ति परमं विष्णोः पदं संनिधे-
रेतस्मादिह कारणादथ भवेत्संसारबीजक्षयः ॥ २४८ ॥

वाक्पोत्थापितेति । अमला प्रक्षीणदुरिता । यज्ञादिभि-
रमलोति सम्बन्धः । निश्चला संशयादिरहिता । अत एव स्वच्छा ।
सन्निधेः सन्निधानादेव । विष्णोः पदं विभर्ते । तत्प्रतिबिम्बं गृह्णा-
तीत्येतस्माज् ज्ञानात्मविश्लेषाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २४८ ॥

आर्थक्रमानुरोधेन द्वितीयं पद्यमवतारिते । एवं फलाभ्याप्ये चै-
तन्याविषये चात्मनि विधिरूपवेदान्तप्रामाण्यमुपपादितमुपसंहरति—
एवं वेदाशिरः प्रमाणमुदितं प्रत्यक्स्वरूपे तत्र
कर्मत्वं विरह्य्य तत्र न हि नो बाधः प्रतिज्ञागिरः ॥
कर्मत्वं न करोति बोधयति च स्पष्टं वचो वैदिकं
रूपं तावकमेवमस्य भवति प्रामाण्यमत्रात्मनि ॥२४९॥

आर्थं शाब्दमथापि वा भवतु तत्किं तौन यद्वा विधि-
नाकर्तुं शक्यार्थगोचरतया निर्भेदमर्थं क्षमः ॥ २५१ ॥

अद्वैतीकरणमिति । प्रत्यग्ब्रह्मैक्याकारतेत्यर्थः । अध्वस्तस-
कलपपञ्चनिषेधानुपपत्त्या तदधिष्ठानमद्वयं ब्रह्माहमेवेत्यर्थः,
मतीनिर्भवेत्, यथा तत्त्वमसीतिवाक्यादित्यर्थः । ननु निषेधवाक्या-
र्थानुपपत्त्यैकत्राद्यात्माकारं ज्ञानं भवति, अपरत्र शब्दादेवेति कथ-
यनयोः साम्यमित्याशङ्क्य भवत्वेवं विशेषः अविद्यानिवृत्तौ तु तदा-
कारतामात्रं तस्योपेक्ष्यते तच्चोभयत्रापि सममेवेति किं शाब्दत्वार्थ-
त्वविशेषेणसाह-आर्थं शाब्दमिति । अथापि वा अथवेत्यर्थः ।
द्वितीयपक्षमुपपादयति-यदेति । निर्भेदमर्थमाकर्तुं तदाकारज्ञानं ज-
नयितुं न क्षमः । कुनः ? शक्यार्थगोचरतयेति । तत्त्वमस्यादेः शक्य-
ार्थत्वात्तात्पर्यज्ञानं ततः सम्भवतीति न ततोऽविद्यानिवृत्तिः स-
म्भवति । तत उक्ताविषया निषेधवाक्यमेव फलवत्यध्यानामिति
भावः ॥ २५१ ॥

ननु शक्यार्थस्यापि प्रागुक्तप्रकारेण तत्त्वमस्यादेर्लक्षणयाऽख-
ण्डार्थत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याऽमङ्गेऽद्वये वाच्यार्थसम्बन्धासम्भवात् ल-
क्षणा सम्भवतीत्यभिधानेनाह—

सम्बन्धजातविरहाच्च लक्षणाऽस्मिन्
सम्भाव्यते परिहृताखिलदृश्यराशौ ॥
ब्रह्मात्मवस्तुनि ततः प्रतिषेधवाक्य-
शेषत्वमेतु विधिरित्यपि कैचिदन्ये ॥ २५२ ॥

सम्बन्धजातविरहादिति । संयोगसमापतादात्म्यकार्य-
कारणतादिसम्बन्धासम्भवादित्यर्थः । ब्रह्मात्मवस्तुनि सम्बन्धजा-

ज्ञानं मुक्तिमाद्यनं ततो जायते, किंवाऽप्यं ब्रह्मेति । नाद्यः, अस्मि-
 न्यक्षे हि तत्त्वमादिना निषेधवाक्येन वा तज्ज्ञानं भवतीति तपोवैक-
 ल्यिकं साधनत्वं वाच्यम् । एवं च निषेधस्य तत्त्वमादिवाक्यानामपेक्षत्वा-
 ज्जीवमपि प्रपञ्चवत्त्रिराकुर्यात् । जीवस्वरूपशोधकवाक्यानां त्वं-
 पदशेषाणामपि तेनानपेक्षितत्वात्ततोऽहं ब्रह्मेत्याकारा धीनिषेधमा-
 त्रपर्यवसिता न भवेदित्याशयेनाह—अध्यारोपितेति । आत्मन्वा-
 रोपितसप्रपञ्चत्वरूपभेदस्य विलये निवृत्तौ यो व्यापारस्तन्निष्ठमि-
 त्यर्थः । प्रपञ्चाभावमात्रबोधकमिति यावत् । स्वाकारग्रहणसमाम्
 अहं ब्रह्मेत्याकाराम् ॥ २५३ ॥

नापि द्वितीय इत्याह—

अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिर्नाकारमादास्यते

साक्षाद्द्वयवस्तुनस्तत्र विभोरज्ञानविच्छेदिनः ॥

अज्ञातस्य हि वस्तुनो न हि धिया स्वाकारसंवेदनं

मुक्त्वा तद्विषयस्य विश्रमकृतो ध्वान्तस्य विध्वंसनम् ५५४ ॥

अस्थूलादिवच इति । अस्थूलमन्यवहस्वपदीर्घमित्यर्थादिस-
 मस्तद्वैतानिषेधवचनादुत्पन्नं ज्ञानामेत्यर्थः । साक्षादित्यर्थादित्य-
 स्यात्पुपलक्षणम् । अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिरज्ञानविच्छेदिनो
 विभोरद्वयवस्तुनस्तवाकारं साक्षाद्वा अर्थाद्वा नादास्यते न ब्रह्मीत्य-
 तीत्यर्थः । वृत्तिव्यक्तस्वरूपस्यैवाज्ञाननिवर्त्तकत्वमित्याशयेनाज्ञान-
 विच्छेदिन इत्युक्तम् । मा भूत्तदादानमित्याशङ्कोष्टसिद्धिस्तदा
 न स्यादिति सामान्यन्यायेनाह—अज्ञातस्य हीति- । हि यतोऽज्ञात-
 स्य वस्तुनो धियाऽन्तःकरणवृत्त्या स्वाकारसंवेदनम् , आद्यतस्वरूप-
 विशेषस्फुरणं मुक्त्वा तद्विषयस्य वस्तुविषयस्य विश्रमकृतो विश्र-
 महेतोर्ध्वान्तस्याज्ञानस्य विध्वंसनं निवृत्तेर्न हि- भवति । अज्ञाने हि

अस्युत्पादित्वचो निषेधकत्वयेति । भेदस्य निषेधकत्वपा
 वाक्यार्थानुपपत्त्यर्थोः संशोधनादस्युत्पादित्वचो वाक्यार्थानुपपत्तिद्वये
 अत्रैवैववाक्यार्थानुपपत्त्ये मृते व्यापित इति सम्बन्धः । वाक्यार्था-
 २५ लक्ष्मी वाक्यार्थो मत्प्रत्ययसङ्घटनभूतौ तयोः संशोधनादित्यर्थः ।
 तन्मशोधनं च तन्मन्यानन्दैकरमस्य विनिश्चयः । वाक्यार्थस्य ल-
 क्ष्मीत्यत्र तयोरेति वा । वाक्यार्थे न वाक्यार्थपर्यभाषे तु लक्ष्यमा-
 त्र इति निश्चय एव तयोः संशोधनम् । एवं च निषेधवाक्यं विधि-
 वाक्यशेषमेव न विपरिहितम्, न वा निषेधवाक्यवधि प्रधानगित्वाश-
 येनाह-तुवइमिति । शोभाय भवतीति शेषः । माहात्म्ये तु माहा-
 त्माहाय नैव भवतीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

एवं निषेधवाक्यस्याज्ञानमप्यञ्च निषेधमतिपादनद्वारा तन्मन्यमा-
 यन्तर्भावो दक्षिणः । अन्ये तु तन्मन्यमादिवाक्यार्थज्ञानसाधर्म्य-
 सिद्धैरेवनिषेधवानुवादविषयं द्वैतनिषेधवाक्यं महावाक्यानुपाहृ-
 तम् । द्वैतनिषेधानुवादादपि महावाक्यस्याद्वैतसात्त्विकसिद्धेरित्याहु-
 रनदभ्यनुवादते—

अन्ये पुनर्विधिवचोऽजनितात्मशक्ति-

मानदर्शमिदमनुवक्ति निषेधवाक्यम् ॥

द्वैतोपमर्हमिति शासति शिष्यवर्गं

तच्च प्रकृतमनवचमभीष्टमेव ॥ २५७ ॥

अन्य इति । साधर्म्यसिद्धमिति । तन्मन्यस्यादिवाक्येनाहम-
 द्वयानन्दं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधे भाते अर्द्धं चोदन्त्यभूतस्तर्हि काल-
 १) प्रपेक्ष्येति भाषे द्वैतमास्तीति द्वैतभावां निश्चीयत इति तदनुवादति
 निषेधवाक्यं न तु तं प्रतिपादयतीत्यर्थः । तद मशासनम् । निषेधवा-
 क्यस्य तदस्ये पृथक् तान्यर्थभावेन तान्यर्थभावात्तान्यशास्ते समीची-

व तत्सामर्थ्ये युक्तिमाह—पट्टभिरिति । समर्थैरित्यर्थः । परिचूडित-
त्वात् उपोद्बलितत्वात् । वेदान्तभूमिषु गताः अवगताः पठिता
इति यावत् । पञ्चविधा ये अर्थवादा भूतार्थवादासौरेरित्यर्थः । अर्थ-
वादानां हि विधिनैवान्वय इति प्रसिद्धं, वेदान्तभागे च सन्ति वक्ष्य-
माणाः पञ्चविधार्थवादास्तैश्च तत्त्वमस्यादिवाक्यसर्वैवाज्ञातज्ञापकत-
तया विधित्यानीयस्योपोद्बलनं दृश्यते, न तु निषेधवाक्यस्येति त-
त्त्वमादेरेवार्थवादान्त्रास्य फलवत्प्रामितिजनकत्वमित्यर्थः ॥ २५९ ॥

तानेवार्थवान्दर्शयन्तस्त्वमादेस्तदनुग्रहात्पुरुषार्थसाधनज्ञानहेतुत्वं
युज्यते न तु निषेधस्येत्याह—

सृष्टिस्थितिप्रलयसंयमनप्रवेश-

व्यापारजातकथनञ्चलतः प्रवृत्तैः ॥

सानुग्रहादवगतिः खलु तत्त्वमादे-

र्वाक्यात्परस्य घटते न ततोऽपररमात् ॥ २६० ॥

सृष्टिस्थितौति । सृष्टिर्वैपदादेः सञ्जनम्, स्थितिस्तस्य तत्रैव
स्थितिस्तत्पालनामिति यावत् । प्रलयस्तस्य तत्रैव लयस्तत्सेहरणमि-
ति यावत् । संयमनं नियमन्वृत्तम् । प्रवेशो जीवरूपेण प्रतिफल-
नं त एव व्यापारास्तेषां जातं समुहसात्कथनञ्चलतस्तद्व्याजेन
प्रवृत्तर्यवादैः कृतो योऽनुग्रहस्तत्सहितात्त्वमादेर्वैपदादिनि योजि-
ना । वेदान्तेषु हि “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति पश्यन्त्यभिर्संविशन्ति” “एतस्य वा अज्ञरस्य प्रशासनं
मांनि सूर्याचन्द्रमसौ विष्टौ तिष्ठतः” “स एष इह प्रविष्ट आनसा-
श्रेभ्यः” इत्यादयः श्रूयन्ते । ते चार्थवादा एव । निर्गुणब्रह्मप्रक-
रणगतत्वात्, स्वतः प्रयोजनशून्यतया वेदान्तार्थशेषत्वाच्च तत्र सृ-
ष्ट्यादित्रयेण कारणस्य ब्रह्मणः मपञ्चमेदनिषेधः कार्यकारणान्त-

१ अध्याये निषेधवाक्यानामप्यखंडार्थत्वम् । २०१

तस्याप्यखिलवचनव्यापाराकलने सामर्थ्यमाह—उरीकृतस्वातन्त्र्यः
स्वतः स्वीकृतस्वातन्त्र्यः । अत्र एव तस्येश्वरत्वं स्मर्यते—“को ह्य-
न्यः पुण्डरीकाक्षान्पद्मभारतकृद् मवेत्” इति । अत्र एव सकलेऽपि
वेदाशिरसि सर्ववेदान्तार्थे स्वीरं चरन् स्वत एवावगच्छन् अशेषवचनेति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २६१ ॥

एवं वाक्यतात्पर्यनिरूपकममन्त्रयमूत्रवत्त्राद्विधिमाधान्यमुक्तम् ।
संप्रति तत्पदार्थशोधनप्रस्तावे एव सूत्रकारस्य प्रकृतैवावत्त्वं हि प्रति-
पेक्षति “ततो ब्रवीति च मयः” इत्यादिमूत्रेण निषेधवाक्यविचा-
रादपि निषेधवचनं विधिशेष एवेत्याह—

वाक्यार्थान्वयितत्पदार्थकथने नेतीति वाक्ये पुनः
साक्षात्सूचयति स्म सूत्रकृदतस्तत्परं निश्चितम् ॥
एवं हस्ततलार्पितामलकवत् तात्पर्यसंवेदने
सत्यन्याद्गुदीरयन्ति यदि तत्क्षन्तुं कथं शक्नुमः ॥२६२॥

वाक्यार्थेति । पुनरपि सूत्रकृत्नेतीति वाक्ये साक्षात्स्व-
मस्यादिवाक्यार्थान्वयी यस्तत्पदार्थस्तत्कथने तच्छोधनार्थं प्रति-
पेक्षनीयनेन सूचयति स्म यतीऽनस्तन्निषेधवाक्यं तत्परं तत्पदार्थ-
परं न तु बहिर्परमित्यर्थः । सूत्रकारो बुदाहृतमूत्रेण “अथात
आदेशो नेतिनेति” इति वचनं मुर्त्तादिकं कारणब्रह्मस्वरूपमेव प्रतिपे-
षति न तु रूपि ब्रह्मेतिप्रतिपादयंस्तत्पदार्थमेव शोधयामासेति न
तत्प्रधानमिति भावः । ननु विधिर्वा प्रधानमस्तु निषेधो वा किं
सत इत्याशङ्क्य निषेधप्रधान्येऽपि सिद्धान्तः स्यादित्याशयेनोपसंह-
रति—एवमिति । स्पष्टम् ॥ २६२ ॥

ननु तत्पदार्थसंशोधनस्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्याद्य-
धान्तरवाक्यैरेव सिद्धत्वात्किं तदर्थं निषेधवाक्यविचारेणेत्याशङ्क्या-

न तदर्थं हठीकरणाय तद्विपाक्षनास्त्याह—

सस्यं ज्ञानमनन्तामित्यभिहिते सभारनाऽऽनीयते
 नारयूलादिप्रचममृद्भ्रविषया डेनोपमर्दं त्रिना ॥
 नेनात्रा-नग्राक्यलक्षणाप्यया द्युष्टिं हठीकुर्वता
 सप्रहैानिषधकैः वचसा प्राक्यार्थधीर्जन्यते ॥ २६३ ॥

सस्यं ज्ञानमनन्तामिति । स वादिरूपेण अभिहितेऽपि न सभा
 यनाऽऽनीयत इति सस्यम् । आनीयत इति पदम् । अन तमाकाशमि
 निषत् च यथाभिदिशुक्लासमवादि-वर्षे । अस्थुत्तादि-वित्रा तमादौ
 याननीयम् । फलितगाह-मनति । येन निष प्रवाययाना सत्त्वादि
 शक्यार्थात् यममवधु-उद्वेगु र तन-वर्षे । अत्रान्तरवाक्येन सस्या
 दिनारवन् या सस्याऽल-तत्राभिविषयस्य बुद्ध्या हठीकुर्वता यात्रया
 यथा तत्रवधाद्वक्यार्थेऽपि परापरयो ज-पत इत्यर्थे ॥ २६३ ॥

न तत्र त-दर्थमयुद्धास्यस्यवात्रयतद्धर्मव-प्रसिक्तजीवस्वम्
 पस्य कथमस्योद्वेगप्रवर्षमयेषा इत्याद्युक्त्यं शुद्ध तत्तार्थवमुवद
 ह्यस्यसि ज्ञानात्प्रतिपत्तयत्पयेण जाग्रदवस्थातद्धर्मकामकर्तृ
 त्वद्वेगहृत्तामगतानुपाप्रतया । मज्जन्वादवच्छेदा-मगत्वा वात्रयादव
 ही पाठ—

अस्य यूल्लादिप्रचोनिगस्तनिखिलद्वैतप्रपञ्च पर
 जाग्रदवस्थमनुपाविशार्जितमिदं प्रत्यक्स्यरूप तथा ॥
 एकीकृत्य पास्वरेण पदयोर्धोद्वयं तत्प्रतः
 प्रत्यकं चाद्वयमद्वयं च तदिति प्रक्षस्य नि सक्षयम् ॥ २६४ ॥

अस्थुत्तादिप्रच इति । पर परमात्मतत्त्वं । तमिति मम
 ह्ये । पदायुद्धयनाधनकथगाह-एकीकृत्येति । पस्वरेण पर

१ अध्याये निषेधवाक्यानामप्यग्रंढार्थत्वम् । २०३

साम् । पदयोस्तच्चपदयोः । एकीकरणप्रकारमेवाह—तस्यत इत्या-
दिना । निःसंशयं यथा स्यात्तथैवार्थः ॥ २६४ ॥

नन्वस्तु शुद्धमापि पदार्थद्वयं पृथगेव तत्कथं निःसंशयं भक्षणं
स्यादित्याशङ्क्य पदद्वयवक्ष्ये भेदकाभावात् कथमापि भेदो न संभव-
तीति कथं न निःसंशयं भक्षणमित्याशयेनाह—

अर्द्धतं परिशोधितं भगवतो विष्णोः परं यत्पदं
तच्छब्देन समर्पितं परिगृहीतादेयमात्मप्रभम् ॥
यद्योपाधिविचर्जितं तत्र निजं साक्षात्स्वरूपं तयो-
रकृतं परिवर्जितव्यवधिकं प्रत्यक्षमीक्षस्व भोः ॥ २६५ ॥

अर्द्धतमिति । भगवतो विष्णोर्यत्परं पदं परिशोधितं सत्या-
दिवाक्येनेति शेषः । तदेव भागलक्षणया तत्पदेनोपादेयमित्याश-
येनाह—परिगृहीतादेयमिति । परिगृहीतमादेयमुपादेयांशो यथा
स्यात्तथा समर्पितमित्यर्थः । उपाधिवर्जितमर्द्धकारादिरहितमत एव
साक्षादित्युक्तम् । परिवर्जितव्यवधिकं निरस्तपरस्परभेदकम् ।
एतच्चैकत्वविशेषणमत्यन्ताभेदाभिप्रायम् ॥ २६५ ॥

परिगृहीतादेयमित्यनेन सूचितं सत्याद्यतान्तरवाक्यासिद्धं परमं
पदं तत्र सत्यादिपदानामनृतादिव्यवच्छेद एव मानिस्विकं म-
योजनमिति दर्शयन्नृतादिव्यावृत्तिमुत्तमखण्डवाक्यार्थमपञ्चनमुप-
संहरति—

अनृतजडविभक्तदुःखतुच्छा-
सहनवपुः परमं पदं मुरारेः ॥
परिहृतसकलप्रपञ्चमात्मा

तत्र तदवेहि तमो निरस्य वाक्यात् ॥ २६६ ॥
अनृतजडेति । विभक्तेत्यनन्तपदव्यवच्छेद्यं परच्छिन्नमुक्त-

त्याह —

अज्ञो विनश्यति पुमानतिमूढभावा-
दश्रद्धयोपहतबुद्धिरतोऽपि कष्टः ॥

कष्टाच्च कष्टतर एव तु संशयात्मा

दुःखी सदेति भगवानपि वासुदेवः ॥२६८॥

अज्ञो विनश्यतीति । अविवेकी परमपुरुषार्याद् भ्रमपतीस-
यः । अतिमूढभावात्संपदार्थाविवेकात् । अज्ञोऽपि यदि वैदिकं कर्म
श्रद्धयात्तस्य कदाचिच्छ्रद्धेदपि पुरुषार्यो न त्वश्रद्धयानस्य, तस्य ना-
स्ति क्वमसङ्गेनानर्पमम्भवादित्याह—अश्रद्धयोपहतबुद्धिरिति ।
बुद्धेर्वैदिकी । कष्टः अतिदुःखीत्यर्थः । यदि कश्चिच्छ्रद्धापि
संशय विवेकादिसाधनचतुष्टयो भूत्वा संन्यस्यानिशयरूपायातज्ञा-
नेन कृगार्यं मन्यमानः श्रवणादिकं नानुतिष्ठति, असाधन्ततः स-
न्दिग्धात्मोभयपुरुषार्यमाधनशून्यत्वात् सर्वथा भ्रष्ट एवेत्याह—क-
ष्टाच्चेति । “अज्ञथाश्रद्धयानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लो-
कोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः” इति श्रीभगवान्वासुदेव
आदित्यर्थः ॥ २६८ ॥

नन्वाग्निहोत्रादिवाक्यार्थनिश्चयानन्तरमिवाद्धैतवाक्यार्थमाज्ञा-
त्कारानन्तरमपि किं कर्तव्यतान्तरमस्तीति शङ्कमानं मोह उदन्तर-
मेवाद्रूपं निरातिशयानन्दं ब्रह्म प्राप्तस्य कर्तृकरणादिमाधनाभावात्त-
दधिकश्रेयसोऽभावाच्च नैवास्तीत्याह —

रूपं तावकमुञ्जितहृषमभूदद्वैतमेवाज्ञसा

तच्चाद्वैतमयास्य मोहजनितं पारोक्ष्यमात्मा ह्यभूत् ॥

एवं वेदशिरःपदान्त्रयत्रशादेकत्वमेकान्ततः

सिद्धं प्रत्यगुनन्तपोरिति तत्र श्रेयः समाप्तिं गतम् ॥२६९॥

नारमभ्युपेयमित्यत्रव्याख्या स्यादिति चोद्यपरिहाराय स्वरूपसम्बन्धा-
 धिप्रसंगेन मन्वदः मन्वदस्य इत्युत्पत्तौ, तत्र मन्वदपद मन्वापस्य
 रूपमात्रे लक्षणवा इति मन्वापपदार्थात् तत्रैवेति कथं नाप्युपगमार्थात्
 तदभ्युपेयमिति भावः । न केवलं मन्वापपदार्थात् अमुपगमेऽनवस्था क्रि-
 तु तेषामभ्युपगमाविरस्योऽपि स्यादित्याह -पञ्चानामिति । वच-
 नस्य स्ववचनस्य व्याघातमयोऽत्रार्थः । अस्य मन्वापपदाकपवाप-
 यविसुणशुणिक्रियाक्रियावन्त्राग्नौष्णिकविशेषानित्यद्व्याणा पञ्चयु-
 गानामेव मन्वाप इति हि ते वदन्ति, तस्यैव व्याघातः स्यात्, तत्प-
 रिहाराय मन्वापे मन्वापान्तर कालः स्वमिद्वान्तमंगस्यव्याकुल-
 चिचो वैशेषिकः कथमङ्गीकुर्वीदित्यर्थः ॥ २७० ॥

माभाकरमतेऽप्युपगमार्थात्प्रामिद्विमाह —

शब्दो गकार इति लौकिकमस्ति वाक्यं

विस्पष्टमस्ति च पदद्वयमत्र वाक्ये ॥

प्रामाकरे च समये न गकारमात्रा-

दन्यत्पदद्वयनिगद्यमभीष्टमस्मिन् ॥ २७१ ॥

शब्दो गकार इति । अस्त्वेवविषयवाक्यस्य लौकिकमिद्वि-
 स्तस्यापि सम्यग्मतेः किं न स्यात् तत्राह-प्रामाकरे चेति ।
 प्रामाकरे समये चास्मिन्नास्ये पदद्वयनिगद्य शब्दो गकार इति प-
 दद्वयमतिपश्यमन्वदार्थीर्णमिति संव्ययः । अस्मिन्पदद्वयात्मक एतद्वा-
 क्ये शब्दो गकार इति वाक्ये हि ममुक्तपदद्वयेन प्रामाकरेर्गकार-
 व्यक्तमात्रपरिधेयमित्यङ्गीकृतमिदं वाक्यपदवृत्तार्थमभ्युपेयमिति
 भावः ॥ ७२१ ॥

ननु द्रव्यं घट इतिवाक्यमिदं शब्दो गकार इतिवाक्यमपि प-
 रापरजातिद्वयवर्तितामद मतिपश्यमित्येते नान्यवृत्तार्थमिति त-

तस्मादिति । यस्मादुक्तविषयाऽखण्डार्थता तैरभ्युपेया त-
स्मादित्यर्थः । परिहरन्तु त्यजन्तु । चेद्यदि न परिहरेयुः, इह
तर्ह्येतदुदाहृतवाक्यं निर्वाहुमुपपादायितुमशक्यम् । यदि परापरजा-
तिनिबन्धनं पदद्वयसामानाधिकरष्यं तैरभ्युपगम्येत तर्हि तत्सिद्धा-
न्तक्षीतिरिखाह—इत इति । उक्तप्रकारादित्यर्थः । अस्य प्रस्तु-
तवाक्यस्य इतोऽन्यथार्थकल्पनमपीप्सितं चेदिष्टहानिरिति स-
म्बन्धः ॥ २७३ ॥

अखण्डार्थत्वे प्रागुदाहृतमपि पाणिनिसंमतमन्ते पुनरप्युदाहरति
तस्यान्यथासिद्धत्वशङ्कानिरासाय—

प्रातिपदिकान्यनतिरिक्तविषयाणि

प्राह भगवान्प्रथमशब्दितविभक्त्या ॥

पाणिनिरतः सकलतर्कसमयज्ञौ

वष्टि वचसोरनतिरिक्तविषयत्वम् ॥ २७४ ॥

प्रातिपदिकेति । भगवान्पाणिनिः प्रातिपदिकानि विभक्ति-
वर्जितवृत्तादिशब्दान् प्रथमशब्दितविभक्त्या प्रथमेत्युक्त्या विभ-
क्त्या स्वरदिरूपयाऽनतिरिक्तविषयाण्येकार्थविषयाणीति माहेति सं-
बन्धः । पाणिनिः खलु “प्रातिपदिकार्थभात्रे प्रथमा” इति तदर्थे प्र-
थमां विभक्तिं विधत्त इति प्रकृतिप्रत्ययात्मकं तद्वाक्यमखण्डार्थम् ।
न चैवं विभक्तंस्तत्पर्याप्तं तत्सिद्धानुवादत्वं चेति न तपोर्वाक्यतेति
वाच्यम् । तथा सदैव प्रातिपदिकस्य प्रयोगनियमेन स्वार्थप्रातिपाद-
कत्वेन च तदुभयाभावात् । यस्मादयं पाणिनिः प्रातिपदिकप्रथम-
योरेकार्थत्वमाह, अतोऽयं सकलन्पायाभिज्ञोऽन्यत्राप्यपर्यापपदयो-
स्तादृशपदानां चानतिरिक्तविषयत्वं वष्टीच्छतीत्युपमंहरति—अत-
इति ॥ २७४ ॥

किं च लोकेऽपर्यापपदवद्वाक्यप्रयोगस्यैकार्थं दर्शनात् प्रादिभि-

वत् । परिनिष्ठितत्वं सिद्धत्वम् । कुत्र इत्यत्र आह-यत इति ।
रमः आदिर्यस्य स्पर्शादेः सः, ह्यं च रमादिश्च रूपरसादी, ताव-
स्य स्तः स रूपरमादिमान् तस्य भावस्त्वामिन्यतद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः । रूपादिविशेषो हि द्रव्ये प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रवृत्तौ मूलं
व्याप्त्यादिविशेषश्चानुमानादेरित्यर्थः ॥ २७६ ॥

फलितमाह—

ततस्तु रूपादिविहीनरूपे
प्रमान्तरागोचरचित्स्वरूपे ॥
वचः प्रमाणान्तरनिस्पृहं सत्
प्रमाणमत्रात्मनि निर्विवादम् ॥ २७७ ॥

तत इति । यतो रूपादिमत्रमेव शब्दातिरिक्तप्रमाणप्रवृत्तौ
मूलं तनस्तद्रहिते अत्र एव प्रमाणान्तरायोग्येऽस्मिन् चैतन्यात्मनि सा-
पेक्षत्वानुमानस्योक्तोपाधिदुष्टत्वेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं
सन्निसंदिग्धं प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २७७ ॥

किं च लोके मानान्तरस्यान्यथासिद्धत्वान्न तत्सिद्धार्थशब्दप्रामा-
ण्यनिमित्तमित्याह—

लोकप्रसिद्धपदगोचरतानिमित्त-
मन्यप्रमाणविषयत्वमिह प्रसिद्धम् ॥
लोकप्रसिद्धपदगोचरता न चास्मिन्
ब्रह्मात्मनीति च तदत्र निवारणीयम् ॥ २७८ ॥

लोकप्रसिद्धेति । लौकिकमानसिद्धा या पदगोचरता तन्न-
मित्तं तद्व्यापकमित्यर्थः । ततः किं तत्राह-लोकप्रसिद्धपदेति ।
आस्मिन्निर्विशेषे वेदान्तशब्दं । फलितमाह-इति चेति । तदन्य-
प्रमाणविषयत्वं सर्वपदलक्ष्ये ब्रह्मणि संगतिग्रहस्यानपेक्षत्वान्न तन्न-

न च क्रियाकारितेति । क्रिया तिङन्तं पदं तन्निमित्ता
संहतिः समन्वयो येषां पदानां तानि, समीहते इच्छति, वक्तु न स-
मीहते इति सम्वन्धः । परमतिः लौकिकन्यायाभिज्ञः । कुत इत्यत
आह—पदानामिति ॥ २८० ॥

तदेव दर्शनमुदाहरति—

महीभुजोऽयं पुरुषो मनस्वी

वनस्पतेस्तत्फलमित्यपीह ॥

क्रियां विनाऽप्यन्वयवन्ति लोके

पदानि दृष्टानि बहूनि वक्तुः ॥ २८१ ॥

महीभुजोऽयमिति । कस्यायं पुरुषः कस्येदं फलमिति त-
त्संबन्धविशेषमात्रजिज्ञासायामयं मनस्वी पुरुषो महीभुज इत्यादि-
ना सम्वन्धविशेषमात्रनिष्ठोऽयं प्रयोग इति क्रियापदापेक्षाभावान्न
तन्निमित्तस्य तदसमन्वयः । लोके वक्तुः पदानि वचना प्रयुक्तानि ब-
हूनि पदानि संभवः । आकाङ्क्षावोग्यतासंनिधिमत्त्वं हि पदानां
परस्परान्वये निमित्तं न क्रियापदं न वा तद्विशेषः । तस्याप्याका-
ङ्क्षादियुक्तस्यैवान्वयित्वेन लाघवेन तावन्मात्रस्यैव तत्प्रयोजक-
त्वादतो वेदान्तपदानां परस्परान्वये न किञ्चिद्वाधकमिति भा-
वः ॥ २८१ ॥

एवं तात्त्विकं परिहारमुक्त्वा तदभ्युपगम्याप्याह—

क्रियापदं वेदाशिरःस्वरीष्यते

त्रिवक्षितार्थानुगुणं तु तन्मतम् ॥

त्रिवक्षितार्थप्रतिपत्तिघाति तु

क्रियापदं स्वीकृतमप्यनर्थकम् ॥ २८२ ॥

क्रियापदमिति । न चैवं वेदान्तानामपि क्रियानिष्ठत्वमसह इत्या-

१ अध्या० घेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१६

यत्त्विति । तदुक्तविषया तन्मतमनुपपन्नमिति दूषयितुं तदु-
क्तं प्रकारमाह—प्रमाणमनुभूतिरिति । अनुभूतिः प्रमाणमिति
प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा पश्चात्प्रमाणविषयतां प्रति योग्यता स-
त्तेति यद्गदन्ति तद् दुर्घटोत्पत्त्यग्रिषेण सम्बन्धः । तेषामैव वदतामाश-
यमाह—अतो नेति । अनपेक्षता न स्यादिति संबन्धः ॥ २८४ ॥

दुर्घटत्वमेवाह—

तद् दुर्घटं न खलु संविदियं स्वयोग्या

न ह्यात्मनि स्थितिमुपैष्यति योग्यताऽस्याः ॥

वस्त्वन्तरोपनिहितस्वपदत्वहेतो-

र्न ह्यात्मरूपदहने दहनस्य शक्तिः ॥ २८५ ॥

न खल्विति । किं संविद्विषयत्वं सत्त्वमुत तद्योग्यता । ना-
द्यः, तत्पूर्वमर्थम्यामस्वप्रमद्भात् । द्वितीये च संविदे साऽस्ति वा न
वा । आद्ये किं स्वविषयत्वस्य योग्यता किं वा संविदन्तरविषयत्व-
स्य । द्वितीये- संविदोऽस्त्वमकाशत्वापत्तिरित्यभिप्रेत्याद्यामात्रे हेतु-
माह—न हीति । अस्याः संविदो योग्यता एतन्निरूपितविषयत्वस्य
योग्यता आत्मनि स्वास्मिन् स्थितिं नोपैष्यति न युज्यते इत्यर्थः ।
कुतो न युज्यते तत्राह—वस्त्वन्तरेति । स्वस्मादन्यास्मिन्नेव
घटादाद्युपनिहितमुपनिहितं यत्स्वपदत्वं स्वविषयत्वं तस्माद्धेतोरि-
त्यर्थः । संविद्विषयत्वस्य तदन्यवृत्तित्वनियमात्तस्यां तन्न संभवती-
त्यर्थः । संविदः स्वगोचरत्वाभावे दृष्टान्तमाह—न हीति । आत्म-
रूपदहने स्वमस्मीकरण इत्यर्थः ॥ २८५ ॥

संविदि सा योग्यता नेति द्वितीयं पक्षमनूय प्रतिज्ञापति—

संविदप्रमाणघटनां प्रति योग्यतां चे-

न्नेयं विमर्त्ति न सती भवितुं समर्था ॥

१अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१७

स्मारयति—

उत्सृज्य तत्र त्रिनथांशमथेतरम्भिन्

संबित्स्वरूपपरमार्थमिति स्वरूपे ॥

बुद्धिं कुरु प्रणिदधत्प्रणयेन भूमि

ब्रह्माहमस्मि परमार्थसदित्यजस्रम् ॥ २८८ ॥

उत्सृज्येति । तत्र वाच्ये इतरम्भिन्स्वरूपे इति संबन्धः ।
तन्स्वरूपमाह—संबित्स्वरूपेति । एतच्च परमार्थत्वे हेतुतयोक्तम् ।
एवमुत्सृज्येति भूमिं प्रणयेन श्रद्धया प्रणिदधत् चित्तं प्रत्यक्ष-
वर्णं कुरु परमार्थमद्रव्याहपन्थीति बुद्धिमत्तत्वं कुर्वेति सम्बन्धः ।
तथा च नोक्तदुष्प्रामाण्ये भावः ॥ २८८ ॥

यद्येवं “मानान्तरं यदि न चेन्न्याये शब्दशक्तेस्त्वत्र ग्रहः कथ-
यति प्रतिपादनीयम्” इति तत्राह—

अथ स्वयंप्रथमतः शब्देषु तरय

मानान्तरानधिगतेष्वपि शब्दशक्तिः ॥

रूपेषु ब्रह्मजनसेव्यवहारहेतोः

शक्या ब्रह्मीतुमुदितेन पयाऽनभिज्ञैः ॥ २८९ ॥

ब्रह्म स्वयंप्रथममिति । ततः किं तत्राह—अतः शब्द-
क्षेत्रिति । एतच्चाहमादेशब्दवाच्यमात्रमास्वाहंकारशब्दशक्ति
शक्त्यापिशारम् । सदादिवाच्यमशादित्शब्दे तु चक्षुषा-
दिय शब्द, ब्रह्मशब्दाच्चं च कार्याल्लिङ्गात्परतर्केण ब्रह्मपदावय-
वमुत्पन्नता चोपस्थितमेत, तदाभिप्रायेणापि शब्दो मानान्तरानधि-
गतेषु तस्य स्वीकृति सम्बन्धः । उदितेन प्रागुक्तेन प्रागेयानधि-
ज्ञैर्विचैर्कोषः । यद्यपि वाक्यतान्पर्यगन्त्ये ब्रह्मणि किमपि मार्गं न

अवर्त्तते तथापि तस्य शब्देषु यथापवाण यथानुभवं च तद्गतिर्ग्रं
हीतुं शक्यत इति न तदर्थमपेक्षितमभाषेत वेदान्ताभाषणुवादात्
न वा संगतिग्रहविरह इति भावः ॥ २८९ ॥

ब्रह्मादिषु द्रव्येषु चावुपायात्तर महत्तन्तमाह—

लोकप्रतिष्ठापददान्तराणां

समीपतङ्कानिनतोऽपि शक्तिः ॥

ब्रह्मादिशब्दस्य मुक्त्वात्सेषा

यथा हि यूपदिगिररत्नथैव ॥ २९० ॥

लोकप्रतिष्ठापददान्तराणां इति । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्या-
दि “तादृजिज्ञानस्य तद्ब्रह्मोक्ति” वाक्ये ब्रह्मपदव्यतिरिक्तानां यतो
वेत्यादिपदानां लोकप्रतिष्ठापददान्तराणां समीपे मन्त्रोक्तेनापि तर्कविर-
योपस्थिते जगत्कारणरूपेऽद्वयेऽर्थे ब्रह्मादिशब्दस्य शक्तिः सुशक्यते
एव शक्यते । यथा ‘यूपं तप्तानं यूपमष्टासृष्टिं करोति’ इत्यादिप्रतिष्ठाप-
ददान्तराणां चक्रेषु समीपेषु वाहारसात्पर्यात्तद्व्यतिरिक्तकारणविशिष्टो यूप-
पदशब्दः । एवमाहवन्तीपदादवातीसादिवाक्ये आपानमन्कारवान-
मिनराहवन्तीपदशब्दार्थे इति निश्चीयते तर्कविरयो ॥ २९० ॥

इदानीं ब्रह्मादिपदानां शक्तिग्रहाभावेऽपि निमित्तत्वप्रतीक्षा-
रकानेपयत्तत्पदमन्त्रोक्तिव्यवहारे ब्रह्म ईश-पतीति स्वात्मव्यवहारे-
पदवाह—

विनाऽपि शक्तिग्रहण पदानां

परात्मनोर्वाचकमात्रभाजाम् ॥

नयेत्परब्रह्मणि तद्व्यवहारे

मनीतिरन्वयप्रतिषेधनेन ॥ २९१ ॥

विनाऽपीति । परः परमात्मा आत्मा च तयोर्वाचकभावमा-
जां वाचकस्त्रयुक्तानां पदानामिति सम्बन्धः । अन्यस्य ब्रह्माति-
रिक्तप्रपञ्चस्य नेह नानेत्यादिप्रतिषेधनेनेत्यर्थः ॥ २९१ ॥

ननु न तावद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तरेण प्रतिषेधः सम्भवति, शब्दस्तु
शक्तिग्रहमेतत् इति कथं विनापि शक्तिग्रहणामत्युक्तमित्याशङ्क्य
नव्यादिपदानां लोकप्रामिद्व्यर्थत्वेन विनापि ब्रह्मणि पदशक्तिग्रहं
तदुपपद्यत इत्याह—

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्य च

प्रतीत्य शक्तिं व्यवहृतः स्थितः ॥

पदस्य शक्नोति परं समीक्षितुं

श्रुतेः प्रपञ्चप्रतिषेधमार्गतः ॥ २९२ ॥

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्येति । स्थितः पुमान् नञः पदस्य
नाता किं च नेत्यादिनिषेधप्रपञ्चप्रतिपादकस्य च पदस्य व्यवहा-
रतः शक्तिं प्रतीत्येति सम्बन्धः । स्थित इति । अर्थाच्चवहारभूमा-
विति लभ्यते । परं परमात्मतत्त्वं श्रुतेर्वेदान्तवाक्यात्मप्रपञ्चप्रतिषेध-
मार्गतः समीक्षितुं शक्नोतीति योजना । अत्र यदि परमात्मनि शक्ति-
ग्रहो नापेक्ष्यते तर्हिह एव इत्यादिपदैः परमात्मानमनूय तत्र-कथं
प्रपञ्चो निषेध्येत; न हि निराधिष्ठानो निषेधः पर्यवस्यति ततो वा
क्यमात्मा मिध्येत् । नन्वात्मा स्वप्रकाश इति चेत्तर्हि किं प्रप-
ञ्चनिषेधेनापि । तस्य तिरप्रपञ्चनामिदमे तन्निषेध इति चेत्, न ।
तदनुय निषेधामात्रे कथं तस्य तदापि मिध्येत् । इहेत्यादिपदस्य
तत्र सङ्घतिग्रहे किमपराद्धं ब्रह्मात्मादिपदैः । सत्यादिपदलक्षणां वि-
ना वाणितब्रह्मस्वरूपासिद्धेदेषेतन्मते न ग्रन्थकर्तृमम्मतामिति द्र-
ष्टव्यम् ॥ २९२ ॥

तत्तथ्यमेव भवतीति समाश्रयस्व -

श्रेयस्करो विधिगिरोऽवगतो यथैव ॥ २९४ ॥

मानान्तरानधिगतमिति । यद्वा तदन्यद्वा वेदस्तत्तात्पर्यवान् भूत्वा मानान्तरानधिगतं परिनिष्कृतमापि यच्चेतसि समर्पयति बोधयति तत्तथ्यमेवावाध्यमेव भवतीति समाश्रयस्व यथैव विधिवाक्यादवगतो धर्म इति सम्बन्धः । अत्रोपास्यगुणमंसर्गस्य व्यावृत्तये तत्पर इत्युक्तम् । वेदात्पर्यगोचरविपरीतग्राहिण एवामानत्वात्तदर्थोऽत्रापि एवेति वेदस्तत्र प्रमाणमेवेति भावः ॥ २९४ ॥

ननु कार्यं कार्यवाक्यवद् ब्रह्मवाक्यं तत्र कथं प्रमाणं स्यात् । कार्यत्वस्य शब्दमेयत्वे तद्वचनत्वस्य शब्दप्रमाणत्वे च प्रयोजकत्वात् । न चाकार्यत्वमेव वेदार्थत्वे प्रयोजकम्, एवं वेदस्य प्रमाणत्वेऽपि तद्वचनत्वमेव प्रयोजकमस्तु न कार्यत्वादीति वाच्यम् । प्रयोजकगौरवापातादिति चेन्न । स्वन्मतेऽपि महाजनाश्रितवेदान्तप्रामाण्यदर्शनाद्यप्रसङ्गात्प्रामाण्यमपि प्रयोजकं किं तदन्यदेवेत्यभिप्रेत्याह—

निष्पन्नमेव यदि वा पुरुषप्रयत्न-

निष्पाद्यमस्तु तदनङ्गमिह प्रमेये ॥

एवं विधिर्भवतु शब्दसमन्वयो वा

प्रामाण्यकारणमिदं न वदन्ति सन्तः ॥ ३९५ ॥

निष्पन्नमिति । यदि यदित्यर्थः । वाशब्दश्चार्थे । अस्तु स्यात् । यन्निष्पन्नं स्याद् यच्च पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यं तदुभयमिह वेदप्रमेयत्वेऽनङ्गमप्रयोजकम् । एवं विधिर्वा भवतु शब्दसमन्वयः सिद्धवाक्यं वा इदमुपरं प्रामाण्यकारणमिति सन्तो न वदन्ति ।

तद्वन्न वेदत्रयतामपि शक्तियोगः

कार्यादिवस्तुषु कथंचन पक्षपाती ॥ २९६ ॥

नीलैकगोचरतयेति । अस्य चक्षुषः । पक्षपाती कार्यमात्र-
गोचरः सिद्धमात्रगोचरो वा नेति सम्बन्धः ॥ २९६ ॥

रक्तमर्थं जैमिनीयन्यायबलादपि द्रव्यमिति —

यद्वादरायणमतं परिगृह्य पूर्वं

श्रेयस्करेऽनधिगते खलु चोदनायाः ॥

प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य

वस्तुस्वरूपकथनेऽप्यविशिष्टमस्ति ॥ २९७ ॥

यद्वादरायणमिति । परिगृह्याश्रित्य पूर्वं पूर्वतन्त्रेऽस्य सम-
न्वयस्य प्रस्तुतवेदान्तवाक्यस्य पूर्वं वादरायणमतमाश्रित्यानिधिगते
धर्मे चोदनाया यत्प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य वस्तुस्वरूपक-
थनेऽप्यविशिष्टमस्ति खल्विति सम्बन्धः ।

पूर्वतन्त्रे हि जैमिनिना “अनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणं वादरायण-
स्यानपेक्षत्वात्” इति सूत्रांशेनानपेक्षत्वेनैव वेदप्रामाण्यं वादरायणस-
म्मतमित्याश्रित्य धर्मेऽप्युपदेशस्य तथैव प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तदि-
हालौकिकार्थापौरुषेयवेदान्तेष्वप्यस्तीति कथं न ते ब्रह्मणि प्रमाण-
म् । चोदनासूत्रं तु स्वस्य विचार्यतया प्रतिज्ञातकर्मवाक्यशयेनैवे-
ति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं जैमिनेरपि सम्बन्धमन्यथा धर्मेऽपि
तन्न निर्वहेदिति भावः ॥ २९७ ॥

तस्मात्सकलप्रमाणप्रमेयसाधारणमेव रूपं वेदतदर्थशोरप्याश्र-
यणीयं तच्चात्राप्यस्त्वेवेत्याशयेन सर्वप्रमाणप्रमेयसाधारणरूपमुक्तं
भट्टाचार्यमभृतीनां सम्मतमित्याह—

मानान्तरानधिगतं त्वद्यगम्यमानं

मेयं भवेदिति हि मेयविदो वदन्ति ॥

स्याशयेन विधीनां स्वतःफलं सम्भावयति—विधिवचःस्विति ।
प्रवृत्तिर्यभावना । फलं शब्दभावनाभाष्यम् । तत्रश्च तस्याः पुरु-
षार्थभाष्यनिष्ठत्वाद्विधीनां फलवत्त्वमित्यर्थः । कथं तर्हि वेदान्ता-
नां तदेकवाक्यतासिद्धे ब्रह्मणि विध्यसम्भवात्तस्य भावार्थैकगोच-
रत्वनिष्पत्त्यादित्याशङ्क्य कर्मविधिनाऽर्थवादानामिव कर्त्तादिस्त्वावकत-
या तदेकवाक्यतामाह—अतः किलेति । यतो वेदान्ताः स्वतो-
ऽफलाः विधिश्च फलवानत इत्यर्थः । तुरवधारणे । परमेवेत्यर्थः ।
तत्रश्च सिद्धे ब्रह्मणि प्रमाणाभावात् तत्सिध्यतीति भावः ॥ ३०० ॥

मैत्रं, वेदान्तानां स्वातन्त्र्येणैव निरस्तनिखिलदुःखनिरतिशया-
नन्दब्रह्मावाप्तिफलमत्त्वादिति परिहरति—

स्यादेतदेवमनवद्यपुमर्थासिद्धि-

वेदान्तवेद्यविषयावगतौ न चेत्स्यात् ॥

स्वाराज्यमत्र कवलीकृतभोगभूमि

संपूर्णमस्य विदुषो भवतीति दृष्टम् ॥ ३०१ ॥

स्यादेतदिति । वेदान्तवेद्यविषयावगतौ सत्यामनवद्यपुमर्थासि-
द्धिः साक्षात् स्याच्चेदेवं त्वदुक्तविषयैतत्कर्मशेषत्वं स्यात्, न चैतद-
स्तीत्यर्थः । ननु सिद्धज्ञानात्मवृत्त्याद्यसंभवात्फलमात्रं न संभवति
कुतोऽनवद्यपुमर्थलाभस्तत्राह—स्वाराज्यमिति । स्वस्वरूपसौख्यामे-
त्यर्थः । अत्र सिद्धब्रह्मसाक्षात्कारे सति । तस्य निरतिशयत्वमाह—
कवलीकृतेति । ब्रह्मादीनां या भोगभूमयो भोग इति यावत्, ताः
कवलीकृताः स्वान्तर्गमिता येन स्वाराज्येन तत्रथा अत एव संपू-
र्णमनवच्छिन्नम् । दृष्टम् “स एको ब्रह्मण आनन्दः” इत्यादिश्रुताविति
शेषः । ब्रह्मविद्धिरिति वा । एवं च वेदान्तानां फलमतिलम्भार्थं न
प्रवृत्त्याद्यपेक्षेति न विध्येकवाक्यत्वं न चाऽद्वैतब्रह्मणो विमानत्वमि-
ति भावः ॥ ३०१ ॥

१. अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २९७

त्रयन्तवाक्यजानितात्ममतिर्विवाक-

मानाद्य हन्ति यदि तत्र किमर्थनीयम् ॥ ३०३ ॥

अज्ञानमिति । तत्र मानमाह-आत्ममेति । आत्मविषयं सा-
क्षिगिद्धम् । तत्पानर्थहेतुत्वमाह-भवहेतुभूतमिति । मयः संता-
मस्तद्देष्टुमित्यर्थः । पुरुषार्थमतिव्यक्तत्वाद्-मच्छादकं चेति ।
परमात्मसुखस्य मच्छादकं चेति संवन्धः । प्रत्यन्तो वेदान्तः ।
द्वयं स देवि हन्तीति संवन्धः । आपातज्ञानं व्यवच्छेत्तुमाह-वि-
पाकमिति । अत्रयादिनिमित्ता स्वविषयमतिप्रामित्यर्थः । तथा च
ज्ञानमात्रेण कृतकृत्यतेति भावः ॥ ३०३ ॥

ननु सर्वत्र माध्यस्थ्यैव पुरुषार्थत्वं दृष्टं न तु माकृत्सिद्धस्य, ब्रह्म-
सुखं च नियमिद्धमिति कथं तस्य प्रेक्षावदाभिन्नायास्यदत्वमिःपार्श्ववप
लोके माकृत्सिद्धस्याप्यज्ञानस्य प्रेक्षाविषयत्वं दृश्यते । ज्ञानेन तद्-
ज्ञाननिवृत्तौ चेष्टं प्राप्तमित्यनुभवोऽपि, एवं प्राप्तेऽप्यज्ञाने ब्रह्म-
सुखे प्रेक्षावतां प्रेक्षा, तन्निवृत्तौ काकार्यं चाप्ययत्न इति श्लोकद-
मेनाह—

करमुष्टिनिविष्टमुत्तम

कनकं प्रस्मरणादलक्ष्यवत् ॥

प्रतिभाति तदास्तत्राव्ययतः

• प्रतिपत्त्या लभते यथा जनः ॥ ३०४ ॥

करमुष्टिनिविष्टमित्यादिना । पुष्टौ कृतमित्यर्थः । प्रस्म-
रणाद् विस्मरणादास्तत्राव्ययते मुष्टिं विमुच्य पश्येत्प्राप्तवचनात् प्राप्ते-
पत्त्या तल्लभत इति संवन्धः ॥ ३०४ ॥

परमात्मपदं पराकृतद्विनयं प्राप्तमपि स्वभावतः ॥

अनवाप्तपदेव लिप्ततै लभते चैवमयं प्रमाणतः ॥ ३०५ ॥

पविद्यानिवृत्तौ, तस्या अपि ज्ञानैकफलत्वात् । नाप्यात्मसाक्षा-
त्कारे, तस्य श्रवणादिविधिफलतया तदफलत्वात् । अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तत्साधनत्वसिद्ध्या तत्र प्रवृत्तिसंभवाद्विधिवैयर्थ्याच्च । अ-
वघातादौ च नियमापूर्वमस्तीति न विधिवैयर्थ्यं, प्रकृतेऽपि तया-
स्त्विति चेत्तद्युपासनाया अपूर्वद्वारा मुक्तिफलता न स्यादिति न
प्रधानकर्मता । किं तु सिद्धान्त इव निदिध्यासनस्यान्मज्ञानार्थतया-
ऽऽत्मशेषत्वैव स्यात् । अत एव न गुणकर्मतयापि तद्विधिः । किं च
गुणकर्मणः फलं प्राप्तिरुत्पत्तिर्वा संस्कारो विकारो वा स्यात् । न
चैषामन्वयतमोऽपि ब्रह्मण्युपासनया संभवतीति व्यतिरेकदृष्टान्तेन
सह दर्शयति—

न स्वाध्यायवदाप्यता न च पुनस्त्रेतामित्रजन्यता
न व्रीह्यादिवदस्य संस्कृतियुजा नो सोमवद्विक्रिया ॥
पाठाधानजलोक्षणाभिपवणैः कूटस्थरूपं हि तद्
ब्रह्मापास्तविकारजन्ममरणं निःश्रेयसं साधनैः ॥३०६॥

न स्वाध्यायेत्यादिना । अस्य ब्रह्मणः साधनैर्न “स्वा-
ध्यायोऽध्वेतज्यः” इति विहितस्वशास्त्राध्ययनेन स्वाध्यायस्येवा-
प्यता प्राप्तिः समवति । स्वाध्याये च सा अध्वेत्रधीनोच्चारणसम-
ता । नापि “वमन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इतिविहिताधानेन गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपाग्नित्रयस्येवोत्पत्तिः । नापि “व्रीहीन्मो
क्षति” इत्यादिना विहितप्रोक्षणेन व्रीधुलूखलादेरिव संस्कृतिः संस्का-
रस्मत्कृतानीन्द्रियातिशयस्तया युजा संबन्धः । नापि “सोममभि-
पुगोति” इति विहितेन कुटनरूपाभिपवणेन सोमस्येव विक्रियाऽन्व-
याभावः । पाठोऽध्ययनम् । उक्षणं प्रोक्षणम् । एषा चतुर्णां पाठा-
दीना यथाक्रमं स्वाध्यायाद्याप्यतादिभिः संबन्धः । अत्र साध-
नैरिति बहुत्वं पूर्वपक्षे मनोमयादिब्रह्मोपासनाद्यपिमायेण । कुतो

सर्वत्र सदास्त्वेवासङ्गत्वेन तस्य सर्वविक्रियाशून्यत्वात् अत एव श्रु-
तिः—“अत्र ब्रह्म समञ्जुने” इति । तस्योद्भवेदेशस्यत्वश्रवणं त्वाप्त-
नार्थमिति ॥ ३०७ ॥

ननु नामपदमाख्यातान्तपदं प्रति गुणभूतं, भूतार्थस्य भव्यशे-
पत्वेन तत्पदयोरपि तथाभावस्य वक्तव्यत्वात् । एवं “गुणे त्वन्या-
यकल्पना” इति ब्रह्मैव सत् इति नामपद एव लक्षणोचिता न त्वा-
ख्यातान्तेऽप्येतिपदे इत्याशङ्क्य नामपदमापि विधेयसमर्पकं क्रियापद-
कार्यं कुर्वत क्रियापदमेवेति न नामत्वं गुणत्वनिमित्तम् । एवमविधे-
यार्थक्रियापदमप्यर्थान्नामेवेति न प्रधानत्वनिमित्तमित्याशयेन दृष्टान्तं
साद्भ्रूकेनाह—

आग्नेय इत्याद्यपि तद्धितान्त-
मष्टाकपालादिसमन्वितं सत् ॥
आख्यातशब्दस्य धुरं विभर्ति
भव्यार्थसंविच्चिनिबन्धनत्वात् ॥ ३०८ ॥

आग्नेय इत्यादिना । “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” “अग्नीषो-
मीयमेकादशकपालम्” इत्यादिवाक्ये “अग्निदेवतास्य” इत्यादिव्युत्प-
त्त्वाऽग्न्यादिदेवतासंबन्धिद्रव्याभिधायकमाग्नेय इत्यादितोद्धतान्तं पद-
मष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यादिव्युत्त्परयाऽष्टाकपालादिसंयु-
क्तपुरोडाशवाचकाष्टाकपालादिपदेन हविर्विशेषबोधकेनान्वितं सदा-
ख्यातशब्दस्य विधेयबोधकस्य धुरं कार्यं विभर्ति करोति । कुनस्तत्राह—
भव्यार्थेति । साध्यार्थस्य संविच्चिजनकत्वादित्यर्थः । आग्नेयादि-
पदं हि देवतार्थनाद्धितान्तं द्रव्यदेवतासंबन्धमभिधेत्ते, स च संबन्धो
याग निष्पाद्य इति पागोऽपि तेन प्रतीयत इति तदेवाख्यातेन वि-
धीयते अत्रस्वरूपानामित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

१ अध्या० वेदान्ताना प्रमाणान्तरनिषेक्षत्वम् । २३३

अस्याङ्गभावविरहादमुना सहातो

ब्रह्मात्मनोरनतिरेकमुच्यन्ति धीराः ॥ ३११ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । तन्न इति । अस्य ब्रह्मोतिशब्दस्यामुनाऽप्येतिशब्देन सहाङ्गभावस्य शेषत्वस्य विरहादत्यर्थः । फलितमाह—अतो ब्रह्मात्मनोरिति । अनतिरेकमभेदम् । उच्यन्ति इच्छन्ति । धीराः—भेदवादिभिर्वहुधाऽभिभूयमाना अपि श्रुतिमामाण्याति-दाढ्याद् ब्रह्मेकनिष्ठाः ॥ ३११ ॥

भवार्थत्वामम्भवादप्येतिशब्दस्य नात्र भूतभव्यन्यायावतार इत्युक्तम् । किं चाप न्यायः कर्ममभिव्याहृतभूतविषयो न तु विद्वद्ब्रह्मविषयोऽपि, प्रत्युत विषयीतं, विविदिपात्रावयानुसारेण “सर्वापेक्षा च यज्ञाद्रेश्रुतेः” इति सौत्रन्यायेन च कर्मण एव ब्रह्मेशपन्त्रावगमादित्याशयेनाह—

भव्याय भूतामिति किं च विधिप्रधाने

काण्डे नयोऽयमिह तद्विपरीतमाहुः ॥

भूनाय भव्यमिति भूतपरं हि सर्वं

वेदावसानमिति सूत्रकृदाचचक्षे ॥ ३१२ ॥

भव्याय भूतामिति । विधिः प्रधान प्रतिषिद्धादापिपितो यस्मिन्काण्डे तस्मिन् । इह ब्रह्मकाण्डे । तद्विपरीतं भूतभव्यन्यायविपरीतम् । तद्विपरीत्यमेवाह—भूनाय भव्यमिति । हिद्वेता । यतो भूतपरमत्प्रासिद्धब्रह्मपर वेदावसानं वेदान्त सूत्रकृदाचचक्षे मन्त्रसूत्रप्रसुतं, सूत्ररुक्तवान् अत्र भाष्यकारादय एवणाहुस्त्वर्थः ॥ ३१२ ॥

भव्यस्य भूतशेषत्वे सिद्धमाह—

ब्रह्मैव सन्निति ततोऽपि बलिष्ठमेत-

दप्येतिशब्दमप्रमानगतं व्यपेक्ष्य ॥

१ अध्या० वेदान्तात्तां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २३५

पर्यवमानं तेषामुपपादितम् । इदानीं मट्टस्यादिगोहित्यमात्रस्यादोष-
त्वग्रुपमंहरत्न केवलं तदभावस्यादोषता अपि तु अनुष्ठानजन्याया-
साभावात्तं गुण एवेत्याह—

तस्मात्प्रवृत्तिविनिवृत्तिविवर्जितत्वं

ब्रह्मात्मवस्तुविषयावगतेर्न दोषः ॥

सर्वप्रवर्त्तकानिवर्त्तकमूलदाहात्

स्वाराज्यहेतुरिति भूषणमेव तन्नः ॥ ३१५ ॥

तस्मात्प्रवृत्तीत्यादिना । सर्वे ये प्रवर्त्तका गमादयो नि-
वर्त्तकाश्च द्वेषादयस्तेषां मूलमज्ञानं तदाश्रित्यवामनादि च तन्निवृ-
त्तेरित्यर्थः । तत्र मट्टस्यादिगोहित्यत्वम् । नोऽस्माकं कृतकृत्या-
नाम् ॥ ३१५ ॥

ननु वेदान्तानामतन्वगतार्थबोधकत्वमेव न सम्भवति यद्वला-
त्किञ्चिदपि तेषां प्रमाण्यं भवेत्, स्वप्रकाशोऽज्ञानताया एवात्मन्ववा-
दित्वाशङ्काह—

अज्ञातताऽपि घटनेऽव दृशोऽनुभूते-

जानामि नाहमिति दृश्यपि दृश्यते हि ॥

अज्ञातताऽनुभवन्नं न च वास्तवं त-

दज्ञाततौद्वहनि कल्पिततां हि तस्याः ॥ ३१६ ॥

अज्ञाततेति । अत्रात्मन्वते तद्विषयाज्ञाने वेदान्तवेद्यमात्मानं
न जानामीत्यनुभवं प्रमाणमाह—अनुभूतेरिति । अज्ञाने प्रमाणत्वा-
पारामारिचदनुभवार्थोद्दिष्टमाशङ्काह—जानामीति । दृश्येऽप्यात्म-
नि नाह जानामीत्यज्ञातानुभवत दृश्यते हीति सम्बन्धः । अस्ति
खलु सर्वेषामपिदं न जानाम्यात्मानं न जानामीति चाज्ञानापरो-
सानुभवः, स च न प्रमाणजन्याः, लिङ्गाद्वैयर्थ्यसंज्ञानासम्भवात्,

मित्यापि सिद्धयतीत्याशयेनाह—

अज्ञानमित्यजडबोधनिरस्क्रियात्मा

जाड्य च मौढ्यमिति च प्रकृतिः प्रतिष्ठा ॥

सा चातिदुस्थितवपुर्दृशमद्वितीया-

मालिङ्गति स्म घृतरिण्ड इवामिमिद्धम् ॥ ३१७ ॥

अज्ञानमित्यजडबोधेति । याऽजडबोधस्य निरस्क्रिया-
ऽऽभावरणस्वरूपा प्रकृतिः साऽज्ञानमिति प्रसिद्धेति सवन्धः । एवं
चात्मनि न जानामोत्यनुभवे नानुपपत्तिरिति भावः । ननु नजर्ष-
तयाऽनुभूयमानमज्ञाने कथं भावरूपं स्थादिति चेत् । न । आत्मव्यु-
त्क्रिययाऽभावासंभवेन ज्ञानविरोधिभावरूपमेवाज्ञानमित्यभ्युपगमन-
व्यन्वात्, यथा पापमर्ष इत्यभ्युपगम्यते । ननु तत्र पापगन्धेन
महाजनव्यवहाराद्भावत्वं तस्य निश्चितमिति चेत्तर्हि इहापि भावा-
र्थतया सरुलममिद्धजट्टगौड्यव्यवहाराभ्यां भावत्वं निश्चीयता-
मित्याशयेनाह—जाड्य चेति । प्रकाशविरोधिस्वरूपविशेष इत्यर्थः ।
न च ज्ञानान्यत्व ज्ञान्यत्वं वा जाड्यमिति न तद्भावदर्शयति
वाच्यम् । अन्यत्वस्यानुगतस्यैकपासेभवेन वक्ष्यमाणजडानुगतबुद्धे-
रयोगात् । यद्यप्यज्ञान जडमेव तथापि जडमपश्चानुगततया जाड्य-
मिति तद्वत्कार उपपद्यते, मौढ्यमिति च पुरुषगतं मोहात्मका-
ज्ञानमेव व्यवहितेति इति तद्भावदर्शयति भावः ।

ननु “अजडबोधनिरस्क्रियात्मा” इत्युक्तं, न हि प्रकाशमानस्यादृ-
शस्य द्वितीयेनाप्रकाशमानता संभवतीति चेत् । किं वस्तुभूतेन द्वितीयेन
वस्तुमद् प्रकाशमानत्वं न संभवतीति वदसि, किं वाऽनिर्वचनी-
येनानिर्वचनीयम् । आद्ये मादृष्टिसिद्धिः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः ।
अनुभवनिर्द्धमप्यनुपपन्नमिति चेत् । अत एवानिर्वचनीयम्, उपप-
द्यत्वेऽनिर्वचनीयत्वायोगादित्याशयेनाह—स चेति । अतिदुस्त्रि-

नन्वहमज्ञ इति जीवाश्रयं तदनुभूयते, एवं विषयोऽपि ब्रह्म न
 जानामीत्यनुभवाच्चस्य ब्रह्मैव, तत्कार्यं “चिद्वस्तुनश्चिति भवेत्” इत्युक्तं
 तत्राह—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी
 निर्विभागचितिरेव केवला ॥
 पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो
 नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ ३१९ ॥

आश्रयत्वविषयत्वेति । अज्ञानस्येति शेषः । अज्ञानस्या-
 श्रयत्वं विषयत्वं च भजन इत्याश्रयत्वविषयत्वभागिनी । केवला
 अद्वितीयैव अत एव निर्विभागा जीवेश्वरविभागरहिता । न चैवं
 प्रदर्शितानुभवविरोधस्तस्यान्यथामिद्धत्वादन्यथाऽन्योऽन्याश्रयः स्या-
 दित्याशयेनाह—पूर्वसिद्धेति । स्वसत्ताप्रयोजकाज्ञानस्येत्यर्थः ।
 हिहेतौ । यतो जीवेश्वरविभागमस्वप्रयोजकमज्ञानं ततः पश्चिम-
 स्तत्प्रयोज्यो ब्रह्मविभक्तो जीवस्तद्विभक्तं ब्रह्म च पथाक्रमं नाश्रयो
 भवति नापि गोचरः । यथापि जीवेश्वरविभागादिस्नादिस्तथापि
 स न वास्तवः, मायिकस्तु मोऽद्वयब्रह्मानवभासदशायामेव भवतीति
 तदज्ञानाधीनमत्ताक एव । अज्ञानं तु स्वमत्तायां विभागादिसत्त्वं
 नापेक्षत इति न तत्प्रयोज्यम् । एवं चानादिभूतोऽपि जीवब्रह्म-
 विभागोऽज्ञानेविकार एव । एतदभिमत्य पूर्वमिद्धेत्याद्युक्तम् । तत-
 श्चात्मन्वज्ञानमस्वम्, अज्ञानस्य विभक्तजीवे चैतन्याश्रयत्वं तदधीनं
 सत्त्वमित्यन्योऽन्याश्रयः । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिस्त्वज्ञानाश्रयपूर्ण-
 चैतन्यस्यैवाहंकाराद्युपाहितया तत्रापि तत्प्रभवादुपपद्यते । अत
 एवैतदनुभवादहंकाराश्रयं ब्रह्मविषयं तदिति मत्तुक्तम् । अज्ञा-
 नस्य केवलजडवृत्तित्वानुपपत्तेश्च । एवं विषयोऽपि पूर्णं ब्रह्मैवेति
 वक्ष्यत इति चिद्वस्तुनश्चित्तीत्युपपन्नमिति भावः ॥ ३१९ ॥

एकः शब्दुरिति । येनाज्ञानेनाद्य इत्येतत्पदमत्रोपजीव्यम् ।
घोराण्यतिगाहेभानि पापादीनि, सुदारुणानि दीनदारद्रस्तापहरणा-
दीनि ॥ ३२१ ॥

एवमजडबोधतिरिक्तयात्मत्वं नाभावस्य संभवीति भावरूपा-
ज्ञानस्यैव तदित्युपपादितम् । इदानीं "जाड्यं च मौढ्यमिति च" इत्युक्तं
जाड्यमौढ्यात्मकत्वमपि तस्योपपादयति—

जाड्यं जगत्यनुगतं खलु भावरूपं
मौढ्यं च पुंगवमिति प्रतिभाति तादृक् ॥
जाड्यं च मौढ्यमिति चानुभवप्रसिद्ध-
मज्ञानमाहुत्पवर्गपिघातदक्षम् ॥ ३२२ ॥

जाड्यं जगतीति । यद् घट्यटादिजडवपञ्चे इदं जडमिदं
जडमित्यनुगतव्यवहारोत्पदे जाड्यं तद्भाव रूपं चेतनान्पत्वादेर्भावा-
भावनिवृत्तिरजडातुगतस्यैकरूपासंभवात् । एवं मौढ्यमपि जीविका-
यानुगत भावरूपम् । ततः किमित्यत आह—जाड्यं चेति । कार-
णतया जगत्यनुगतज्ञानव्यतिरिक्तानुगतजाड्यकल्पने जीवत्वाद्यु-
पाधितया निवृत्तजीवसम्बन्धयज्ञानान्पमौढ्यरूपने च प्रमाणा-
भावादानुभवमिदमज्ञानमेव तदुपयमिति तदात्मकमज्ञानं भा-
वरूपमित्यर्थः ॥ ३२२ ॥

इदानीं प्रकृतिरिति प्रागुक्तमज्ञानस्य जगत्प्रकृतित्वमुपपादयितुं
प्रकृतत्वं । तत्रैवं शब्दा, ननु सूत्रकारेण "प्रकृतिश्च मतिशादृष्टान्तानुप-
रोपात्" इति सूत्रेण ब्रह्मैव जगत्प्रकृतिर्ब्रह्मैव इति निरूपितं तदक-
थमज्ञानं प्रकृतिरिति तत्राह—

साभासमेतदुपजीव्य चिद्वितीया
संसारकारणमिति प्रवदन्ति धीराः ॥

शेषिकादिपक्षस्य निरस्तत्वाच्चैवमित्याह—

यावद् दृशोऽन्यदिह संसृतिकारणं तद्
वेदान्तवादिरामये न मतं जडत्वात् ॥
यद्यजडं भवति संसृतिकारणं त-
न्नेति स्फुटं वदति सूत्रकृदत्र यस्मात् ॥ ३२४ ॥

यावद् दृशोऽन्यदिति । इह जगति दृशोऽन्यद् पारत्तरे-
दान्तवादिरामये संसृतिकारणं मतान्तरं न, कुतो जडत्वाद्भ्रजुर्भवत् ।
न चापोजकम् । श्रुतिन्यायवित्मूत्रकारणोक्तत्वादित्याशयेनोक्त-
श्रुतेरनुग्राहकन्यायमूल व्याप्तिमाह—यद्यजडमिति । स्फुटं वद-
तीति । “इत्यनेर्नाशब्दम्” इत्यादिमूत्रैरिति शेषः । अत्र वेदान्तशास्त्रे ।
अत्र जगति यद्यजडमिति वा मन्वन्धः ॥ ३२४ ॥

किं च “रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्” इत्यादिना मूत्रकारेण माधा-
न्येन जडकारणत्वनिराकरणादपि चेतनं ब्रह्मैवोपादानमुपेयमित्याह—

अजडकारणभावनिवन्धनं

सकलमेव जडं न तु कारणम् ॥

इति हि वेदशिरस्सु विचक्षणाः

कविलपक्षनिराकरणे जगुः ॥ ३२५ ॥

अजडकारणेति । अजडकारणस्य भावः मत्ता तथा निवन्ध्यते
उत्पाद्यते इत्यजडकारणभावनिवन्धनमित्यर्थः । यदाऽजडस्य चि-
दात्मनः कारणभावे कारणत्वव्यवहारस्योत्पत्ते निवन्धनं दारं सक-
लमेव जडमित्यादि न तु लकारेण स्वर्गमिति शेषः । कविलपक्ष-
निराकरणे उद्देश्ये इत्यर्थः ॥ ३२५ ॥

एवं युद्धमद्रयं ब्रह्मैवाविद्यातद्विवर्त्ताधिष्ठानतया श्रुतिसंपन्नं
जगद्विदानम् अविद्या तु तद्वदकृतपव . जगत्प्रकृतिरिति वेदान्ततन्त्रि-

पि तमःप्रतिबिम्बकं चैतन्यमेवेश्वरामिधानं कर्तुं भवति न तमोविशि-
ष्टमित्यर्थः ॥ ३२७ ॥

उक्तदृष्टान्तेनैव शबलोपादानस्वभापि द्रव्यति—

सुकृतदुष्कृतयोः शबला यथा

भवति कारणमात्मचितिस्तथा ॥

गगनवायुपुरःसरकारणं

परमचेतनताशबलाकृतिः ॥ ३२८ ॥

सुकृतदुष्कृतयोः इति । शबलाऽन्तः कारणशबलात्मचितिरिति स-
म्बन्धः । कारणं भवतीत्यनुपपन्नः । परमचेतनता परमात्मचैत-
न्यम् ॥ ३२८ ॥

यद्यपि सृष्ट्यादिवाच्यगतात्मादिपदेनौचित्येन शबलमेवाभि-
धीयते तथापि लक्षणया शुद्धं परमेव तद्वाच्यमिति न ततः शबलस्यै
कारणता मिश्र्यतीति समाधत्ते—

शबलताकवलीकृततावशात्

परमचेतनतैव निगद्यते ॥

शबलमारमपदेन न कथ्यते

शबलमात्मनि वृत्तिनिबन्धनम् ॥ ३२९ ॥

शबलताकवलीकृतेति । शबलताया शबलस्वरूपेण कवली-
कृतता अवच्छिन्नता या तदशाच्छबलमम्बन्धनशादिति यावत् । पर-
मचेतनता सर्वोपाधिबिभर्जितं चैतन्यं तदेव तत्र जिज्ञासपत्तादिग-
द्यते लक्षणया प्राप्यते । आत्मपदेन न शबलं कथ्यते तात्पर्येणेति
शेषः । शबलस्य वस्तुतोऽनात्मत्वादित्यर्थः । तर्हि शबलाभिधानस्य
किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य लक्षणोपाधिरेवेत्याह—शबलात्मनी-
ति । आत्मादिपदस्वेति ॥ ३२९ ॥

सकलवाङ्मनसानिगता चितिः

सकलवाङ्मनमव्यवहारभाक् ॥ ३३१ ॥

यद्बहु निगद्येति। अत्रास्मिन्नर्थे बहुभाषणेन किं प्रयोजनम् ! अद्व-
यशास्त्रेऽहं सिद्धान्तसंग्रहं वदामि तं शृणुनेति सम्बन्धः । तन्मंग्रह-
मेव निर्गुणसगुणभेदेनाह—सकलेति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

ननु यदि मायाशबलस्य कारणतां श्रुतिर्न प्रतिपादयति कुत-
स्नाहं मायामकृतित्वासिद्धिस्तत्राह—

चित्रायागः पशुफल इति श्रूयमाणेऽपि चित्रा-

ऽपूर्वं द्वारं पशुफलतयाऽऽक्षिप्यते तत्र तद्वत् ॥

चैतन्यात्मा जगदुदयकृच्छ्रयतेऽत्रापि पश्चा-

न्मायादीनां भवति जगति द्वारभावः फलेऽस्मिन् ॥३३२॥

चित्रायाग इति । “चित्रया यजेत पशुकामः” इति पशु-
फले यागे श्रूयमाणेऽपि श्रुतेऽपि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरभा-
विषयभाषनतानुपपत्त्या चित्रायांज्ञितयागजन्यं पशुफलभाषनतया-
ऽपूर्वं तत्र कर्मकाण्डे यद्ब्रह्माक्षिप्यते कल्पने, तद्ब्रह्मापि काण्डे चैत-
यात्मा जगदुदयकृदिति श्रूयते, श्रुतेऽपि तस्य निर्विकारस्य जग-
त्कारणत्वानुपपत्त्या पश्चादास्मिन्नगति फले कार्ये मायादीनां द्वार-
भावो भवति भवेदिति कल्पते । कूटस्थब्रह्मणः श्रुतिप्रदर्शितकार-
णत्वादिसंरक्षणार्थं जडप्रपञ्चोपादानतयाऽनुमितमज्ञानं तद्वदकृतया
ऽऽश्रितमिति न तदसिद्धिरिति भावः ॥ ३३२ ॥

शबलकारणत्वं न श्रुतिसम्मतमित्यत्र ब्रह्मविदामभ्युपगमं
लिङ्गमाह—

कारणत्वमुपलक्षणं चित्ते-

ब्रह्मणो न खलु तद्विशेषणम् ॥

यदुक्तं प्राक् “अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयम्” इत्यादिना ऽनिर्वचनीयं किञ्चिद्वस्त्वस्तीति तदिदानीमाशङ्क्य निराक्रियते । ननु स्वप्रकाश-
ब्रह्मणः कथमनवबुद्धत्वं विरोधात् । न च तत्कल्पितमनिर्वचनीयमि-
ति न विरोध इति वाच्यम् । तस्यैव गमनकमलप्रायत्वादि साशङ्क्य लो-
के सर्वानुभवसिद्धत्वान्मैत्रीमत्याह—

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमस्मि-

न्नावालवृद्धमविवादपदं प्रसिद्धम् ॥ -

स्वप्ने तथा च भगवानपि वक्ष्यतीदं ।

सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरिति पक्षनिराससिद्धयै ॥ ३३६ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । अस्मिन् लोके आवालवृद्धं वालवृ-
द्धमभिष्वाप्य सर्वेषामित्यर्थः । युक्त्वादौ रजतादिर्हि लोके सर्वेषु-
भूयते स न तावज् ज्ञानद्रव्यं ततो रजतार्थमवृत्त्यनुपपत्तेर्ज्ञानस्य स्व-
विषये एव प्रवर्तकत्वादिति भ्रमसिद्धौ वक्ष्यमाणविषया सोऽनिर्व-
चनीयविषय इति भावः । किं च सूत्रकारोऽपि स्वप्ने प्रतीयमानस्य
रयादेः सत्यत्वनिरासापानिर्वचनीयत्वं वक्ष्यतीति तत्सिद्धिरित्या-
शयेनाह—स्वप्न इति । यथा लोके प्रसिद्धं तर्पवेत्यर्थः । वक्ष्यति
पदार्थपाद इति शेषः । इदमनिर्वचनीयत्वम् । सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरित्य-
नेन “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” इति सूत्रमुपलक्षयति । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिः
सृज्यमानो रयादिरास्ति सती, यतो “अथ रयान् रययोगान्” इति श्रुतिः
सृष्टिमाहोति सूत्रेण कृतपूर्वपक्षस्य निरासार्थं “मायामात्रम्” इत्यादिसूत्रे-
णानिर्वचनीया सेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ३३६ ॥

ननु गुरुवेदान्तादेरन्यस्य वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कथं ततोऽद्वैत-
ब्रह्मावगमोऽन्यद्वा विवेकन कार्यं भवेदिति चेन्न, स्वप्ने तथाभूतादपि

अपि स्त्रीदर्शनकुञ्जारादौ सुखापानादिदर्शनरूपः स्वप्नः शुभाशुभफल-
लयोरागमस्य प्राप्तेः सूचकः स्यादिति "सूचकश्च हि श्रुतेः" इत्यादि-
सूत्रेणाहोति तस्यापि संपन्नमेवेदमित्याह—

स्वप्नः शुभाशुभफलागमसूचकः स्यात्
मिथ्याऽपि सन्निति च सूत्रकृदाह यत्नात् ॥

गुर्वादि सर्वमिदमद्वयबुद्धिहेतु—

र्मापानिवन्धनमिति प्रतिपादनाय ॥ ३३८ ॥—

स्वप्नः शुभाशुमेति । यत्रोऽत्र उक्तन्यायाद्यनुसंधानम् ।
ननु ब्रह्मविचारमप्ये किमिदं सूचकारस्य स्वप्नफलानिरूपणमित्या-
शङ्क्य तदाशयमाह—गुर्वादीति । मापानिवन्धनमपीदं गुर्वादि अद्व-
यबुद्धिहेतुरिति प्रतिपादनायेति सम्बन्धः ॥ ३३८ ॥

ननु स्वप्नादिविषयस्य मृषात्वमसंप्रतिपक्षमिति चेन्न, युक्त्यादौ
रजताशार्थमदृश्यादिवलाद् भ्रान्तिस्तावदस्तीत्युक्तम् । तत्र भ्रा-
न्तिर्नाम रजताशार्थाकाराऽविद्यादृष्टिः, तदवाञ्छितं साक्षिचैतन्यं भ्रा-
न्तिप्रतीतिः । सा किं सविषया निर्विषया वा, आद्ये तद्विषयः किं
सन्न उत असन्न उतोभयात्मकः । आद्येऽपि किं तत्रैव सन्नन्यत्र वा ।
नान्त्यः अन्यत्र सतोऽप्रापरोक्षप्रतीत्यसम्भवाच्चदेतोरिन्द्रियसन्नि-
र्कषस्य संयोगादेरसम्भवात् । न प्रथमः, नेदं रजतमित्यादिरूपेण
वाषायोगात् । नाप्यसन्न, असन्नोऽपरोक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः । नापि
दृशीयः । विरोधेनैकस्य सदसदात्मकत्वात्सम्भवादित्याशयेनाह—

भ्रान्तिप्रतीतिविषयो न च सूत्रं चास—

ज्ञाकाशतत्कुसुमयोर्न हि सास्ति नापि ॥

तस्या भवेत्सदसदात्मकगोचरत्वं

न ह्यस्ति तत्किमपि यत्सदसत्स्वरूपम् ॥ ३३९ ॥

यत्तु “वाक्य ममूतमतिरिन्द्रियजन्यधीवन्नार्थापरोक्ष्यजननी भ-
वितुं समर्था” इत्यादिना वेदान्तवाक्यस्य ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानजनकत्वा-
योगादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानस्य प्रमात्वायोगाच्च न तत्र तत्मा-
याण्यामित्युक्तं तद्द्रूपमिति—

ब्रह्मात्मवस्तु निरवयवचिदेकरूपं

ब्रह्मात्मवस्तुनि भवेदपरोक्षबुद्धिः ॥ ३४१ ॥

ब्रह्मात्मवस्त्विति । अत्रयं तदापरोक्ष्यमतिवन्धको वास्तवो
 मलस्तद्रोहतामित्यर्थः । चिद्रूपमपि द्रव्यांशमत्रालिखे चेत्स्यादपि कदा
 चित्परोक्षमित्यत एकेतिविशेषणम् । बहोरौण्यं यथा स्वभावस्तथा ।
 यथा स्वभावाद्ब्रह्मेरूप्यथा स्वभावादपरोक्षवपुरित्यर्थः । ततः किं
 तत्राह—निर्दोषेति । अनेन वेदान्तभ्यः भ्रमासेमवाचञ्जन्यज्ञानस्य
 भ्रान्तत्वमिष्टमिति न मन्तव्यमिति दाशतम् । अपौरुषेये वेदान्ते
 भ्रान्त्यादिमूलत्वापांवाभिर्दोषत्वं च सर्वप्रमतिपन्नमेव यतो निरवय-
 वचिदेकरूपं ब्रह्मात्मवस्तु स्वभावादपरोक्षवपुस्ततोऽस्मिन् ब्रह्मात्म-
 वस्तुनि निर्दोषेदशिरसोऽपरोक्षबुद्धिर्भवेदिति संवृण्यः । ज्ञानापरो-
 क्षत्वं अपरोक्षविषयत्वेनैव न त्वान्द्रियजन्यत्वेन, सुखादिज्ञानस्य
 निर्यसाक्षिरूपस्यापरोक्षस्यापीन्द्रियजन्यत्वाभावेनापरोक्षविषयत्वस्यै-
 व तत्र तत्प्रयोजकत्वात् । प्रत्यगाभिन्नं ब्रह्म चापरोक्षचिन्मात्र-
 त्वाद्यत्ताहादपरोक्षादिति श्रुतेश्च नित्यापरोक्षमेवेति तत्र वेदान्ता-
 ज्ञानं ज्ञानं शब्दममूतमपि विषयमहिम्नाऽपरोक्षमेव भवेदिति नोक्त-
 द्रूपमिति भावः ॥ ३४१ ॥

यद्योक्तं “नैतन्नमाणमपनेतुं सेतो न तवितु” इत्यादिना स्वप्रका-
 शे ब्रह्मणि यथा मात्ररूपं प्रमाणावेर्यं स्फुरणं न संभवत्येव सदादि-

कार्यपर एव न सिद्धमहमात्रपर इति, तद् दूषोपेतुमनुवदति—
वाक्यात्प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपभाजः

पुंसः प्रवृत्तिमुपलभ्य धियोऽनुमानात् ॥

कार्यान्विते शिशुरवैति पदस्य शक्ति—

मित्युच्यते यदि तु तत्र वयं वदानः ॥ ३४३ ॥

वाक्यादिति । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपं प्रवर्त्तकनिवर्त्तकस्वरूपं कार्यं तद्भाजस्तद्गोचरादित्यर्थः । गामानय परिहर सर्वमित्यादे-
प्रयोजकवृद्धवाक्यात्पुमः प्रयोजकवृद्धस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं चोपलभ्य
पश्चाद्विषयः कार्यधियोऽनुमानात्कार्यान्विते पदस्य शक्तिं शिशुर्यु-
त्पित्सुरवैति अवगच्छतीति योजना । तुरवधारणे । कार्यान्विते ए-
वेति संबन्धः । सिद्धान्ती तद्दूषण प्रतिज्ञानीते-तत्रेति । दूषण-
मिति शेषः ॥ ३४३ ॥

कार्यान्वितसंगतिवादिना किं योग्येतरत्वमपि तद्विशेषणमात्र
पणीपद्युत न, अन्ये अन्वय एव न संभवति, कुतः कार्यान्वय
इत्यभिप्रेत्याद्ये योग्येतरान्वित एवावश्यापेक्षिते शब्दस्य वृद्धमयो-
गे शक्तिर्गृह्यता किं कार्यत्वेनापि विशेषणेनेत्याशयेनाइ—

योग्येतरान्वितपदार्थनिवेदने तु

शब्दस्य शक्तिरिह वृद्धजनप्रयोगे ॥

विज्ञायते न खलु कार्यसमन्वितेऽर्थे

कार्याभिधायिषु पदेष्वपि तत्प्रसङ्गात् ॥ ३४४ ॥

योग्येतेरेति । अन्वययोग्यं पदितरत् तदन्वितस्य पदार्थस्य
निवेदने ज्ञापन इत्यर्थः । योग्यता तु सिद्धस्य कार्येण कार्यस्य च
सिद्धेन । तुरवधारणे । कार्यसमन्वितेऽर्थे शब्दस्य शक्तिरित्यनुष-
ङ्गः । नन्वन्वयमिचारात्कार्यान्वयेषु शब्दार्थ इत्याशङ्क्यासिद्धो हेतु-

रित्वाशयेनाह-कार्याभिधापिप्थिति । कार्यवाचकलिह्लोडादिप-
देष्वपि कार्यान्विते शक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३४४ ॥

नन्वेतदिष्टप्रसङ्गनमित्वाशङ्क्य । समसञ्जकं प्रसङ्गमनुवदन्नस्यानि-
ष्टपर्यवसानमाह-

कार्यान्वितार्थविषया यदि शब्दशक्तिः ।

कार्यार्थवाचिषु लिङादिषु कार्यमन्यत् ॥

वक्तव्यमापतति तत्र च तत्र चान्यद्-

वक्तव्यमेव भवतीत्यनवस्थितिः स्यात् ॥३४५॥

कार्यान्वितार्थेति । अस्त्वेवमिति चेत्तत्राह-तत्र च त-
त्र चान्यदिति । येन कार्येणान्विते कार्ये लिङादिपदस्य शक्ति-
स्यापि कार्यस्य लिङाद्यन्तरगम्यत्वे तत्रापि कार्यान्तरान्विते
तस्य शक्तिर्वाच्येति लिङादिपदस्य तदभिधेयकार्यस्य चानन्त्यप्रस-
ङ्गः । एकास्मिन्वाक्ये लिङादिनानात्वं चासंभवि । प्रकृतलिङादि-
नैव कार्यान्तरस्याप्यभिधाने तस्यापि कार्यस्याभिधानार्थं कार्यान्त-
रवाच्यमिति तदानन्त्यं स्यात् । एकस्यानेकार्थत्वायोगाच्च । न च
शब्दानभिधेयकार्यान्विते लिङादेः शक्तिरिति नोक्तदोष इति वा-
च्यम् । तद्व्यतिरिक्तभावेनानन्तकार्यान्वितार्थविधानप्रसङ्गात् । न च
घात्वर्थकार्यान्वितं लिङाद्यभिधेयं कार्यमिति न कोऽपि दोषः स्या-
दिति वाच्यम् । घात्वर्थकार्यतायास्तन्मते प्रत्ययार्थकार्योपस्थित्य-
धीनावगमतयाऽन्याश्रयात् । तस्माद्विङादेः कार्यान्विते शक्तिरस-
ङ्गतेति भावः ॥ ३४५ ॥

एव सर्वेषां पदानां कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे द्रष्टव्ये, अस्तु
तर्हि लिङादिष्वप्यतिरिक्तानां कार्यान्विते शक्तिरित्याशङ्क्य तर्हि किं
कार्यपदस्यानन्विते कार्ये शक्तिः, किं वा सिद्धान्विते । भाष्ये

अन्वितकार्यमतीतिराकास्मिन्नी स्पार्दित्यभिमेत्यं द्वितीयमन्युष. म-
त्याह—

सिद्धान्वितं यदि लिङ्गादिपदानि कार्य
द्व्युत्पत्तिरेव तदा नियमस्त्वदीयः ॥
यो वर्णितः सकलमेव पदं स्वमेव
कार्यान्वितं वदति नान्यदिति स्वशास्त्रे ॥ ३४६ ॥

सिद्धान्वितमिति । यस्यैवं नाशप्रसङ्गस्तमेव तदीयं नियम-
माह—यो वर्णित इति । अन्यत्र सिद्धान्वितम् । माभोकरा हि स्व-
शास्त्रे “मर्ममेव हि पदं कार्यान्वितमेव स्वयं वदति न सिद्धान्वितम्”
इति वर्णयन्ति । तत्र लिङ्गादेः सिद्धान्वितार्थे शक्त्यभ्युपगमे वाचितं
स्यात् । किं चेत् पदान्तराणामपि सिद्धान्विते शक्तिप्रसङ्ग इति यो-
ग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यस्मदुक्तमेव स्यात् । अन्यथा शब्दशक्ति-
प्रयोजकद्वैतव्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ ३४६ ॥

• पूर्वं योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्ययमेव पक्षः साधुः न तु यो-
ग्येतरकार्यान्विते इति, मत्र कार्यस्वविशेषणस्य गौरवादिदुष्टत्वादित्यु-
क्तम् । इदानीं पदयोगमात्राच्चैवमेवेत्याह—

योग्येतरान्वितनिमित्तकशब्दशक्ति-
द्व्युत्पत्तिरेव यदि संभवभागिनी स्यात् ॥
आश्रियते किमिति, कार्यमन्वितेऽर्थे
शब्दस्य शक्तिरसदर्थविशेषणेन ॥ ३४७ ॥

योग्येतरान्वितेति । भावपरोऽयं निर्देशः, योग्येतरान्वितत्वं
निमित्तकप्रयोजकं निरूपकमिति भावः । यस्याः शब्दशक्तेस्तद्व्युत्प-
त्तिरित्यर्थः । योग्येतरान्विते शक्तिप्रह इति भावः । संभवभागिनी

स्यात् अवाधिता भवेत् । अनेन कार्यान्वितस्य त्रैयध्यं द्योतितम् ।
तदेवाह—असदर्थविशेषणेति । अमत् अविद्यमानोऽर्थः प्रयोजनं
यस्य तादृशं विशेषणमाभिमत यस्य वादिनस्तेनेत्यर्थः । सम्भवे व्य-
भिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायेन सर्वस्यापि विशेषणस्य
व्यावृत्तिप्रयोजनत्वात्तच्छब्दं विशेषणं न युक्तमिति भावः ॥३४७॥

सर्वत्र विशेषणोपादाननिमित्तं दर्शयन्कार्यान्वयित्वस्यासदर्थवि-
शेषणत्वमुपपादयति—

यत्राविशेषितानिमित्तकताविरोधे

किंचिन्निवारकमुदीक्षितमस्तु तत्र ॥

किंचिद्विशेषणविशिष्टमभीष्टशक्ते-

र्वस्तु प्रयोजकमिदं पुनरत्र नास्ति ॥ ३४८ ॥

घञ्चेति । यत्राविशेषितमविशिष्ट निमित्तं यस्य तदविशेषितं
निमित्तकं तस्य भावस्तत्ता तस्या विरोधे अतिप्रसङ्गादरूपे यथे
प्रसक्ते सति यदि तन्निवारक विशेषणमीक्षितं तत्सम्भवतीत्यर्थः ।
एतावता सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्युक्त विशेषणो-
पादानप्रयोजकं दर्शयाम् । तत्र किंचिद्विशेषणविशिष्टं वस्त्वस्तु,
निमित्तमिति शेषः । यत्र हि प्रवृत्त्यादौ केवलेष्टसाधनताज्ञानादेवि-
मित्तत्वे प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गो वाचकोऽस्ति तत्र तत्परिहाराय यत्कृतिमा-
ध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताभानादि, प्रवृत्तिकारणमिति । तत्तादृशस्थले
विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः । ततः किं तत्राह—अभीष्टेति । अत्र
शब्दे, अभीष्टशक्तेर्योग्येतरान्वयिणोपरशक्तेः पुनरिदमुक्त प्रयो-
जकं कार्यान्वयित्वविशेषणोपादानं निमित्तं वाचकं किंचिदपि
नास्तीति गवन्तः । शब्दशक्तेर्योग्येतरान्वयिण्यपिपयत्वं वाचकाभावात्
कार्यान्वयित्वमपि तद्विरोधविशेषणं कल्पनीयमित्यर्थः ॥३४८॥

यदुक्तं माक् “कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिः” इति
नानेककार्यापत्तिरिति तत्रापीदं गौरव द्रुपणमस्तैवेत्याह—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्ति

रित्युच्यते यदि तदापि समानमेतत् ॥

अन्वीयमानवचनत्वमतोपपत्तौ

कार्यान्वयान्वयिविशेषणगीर्तयेति ॥ ३४९ ॥

कार्यान्वयान्वयीति । एतद्गौरवम् । माश्रयमेवाह—अन्वी-
यमानेति । शब्दस्येति शेषः । यस्मिन्मते शब्दस्यान्वीयमानवचनत्व
तस्यापपत्तित्पर्य । इतिहेतौ, यस्मादेव कार्यान्वयिविशेषणगी-
र्तया तस्मादेतत्समानमित्यथस्मात्त्वन्व ॥३४९॥

— ननु गामानयेत्यादिवाक्यानिपमेन कार्यान्वयेतया गवादि-
पदार्थप्रतीतिः कार्यान्वयेव शब्दार्थ इति चेच्छौड लौकिकं वाक्यं व-
चनज्ञानविवक्षागोचरतयाऽनुमानसिद्धार्थानुवादकमिति वदतस्त्व वा-
क्यश्रवणानन्तर तपोरपि नियमेन प्रतीतिर्वक्तव्यत्वात्कृतज्ञातविवक्षित
तकार्यान्वयिनः शब्दार्थतापत्तिः । गौरवान्न तथाति चेत् । कार्यान्वयि-
त्वमपि तत् एव न वेद्येत्याशयेनाह—

वचनज्ञानविवक्षयोरपि भवेच्छब्दार्थता तावके

पक्षे शब्दमनु प्रतीतिरुभयोरस्त्येव यस्मात्तयोः ।

यच्छब्दमनु प्रतीतिपदवीमार्तेहदुत्प्रेक्ष्यते

तच्चद्वाच्यमिति स्थितौ नहि तयोः शब्दार्थतावर्जनम् ३५०॥

वचनज्ञानविवक्षयोरिति । शब्दमनु प्रतीतिः, शब्द नि-
मिचीकृत्य प्रतीतिरस्त्येवेति । अन्वया तद्विषयतया वाक्यार्थस्य
मित्यभावेन वाक्यस्यानुवादकत्वायोगादित्यर्थः । नन्वेतावता कथं
तपोरस्त्वपि शब्दार्थत्वमित्यस्तत्र मते कथं तयोः शब्दार्थतावर्जनं

स्यादित्याह—यद्यच्छब्दमिति । पदार्थो विषयताम् । उत्प्रेक्ष्यते
 दृश्यते । यद्यच्छब्दानन्तरं प्रतीयत इत्यर्थः । स्थितौ मते । तयोर्वक्तृ-
 ज्ञानविवक्षयोः । प्राभाकरा हि गामानपेत्थादि लौकिकवाक्यं प्रथमं
 तात्पर्यज्ञानाभावाद् गवानयनादिसंमर्गं न प्रतिपादयति, किं तु
 तत्र एवमयं वेद विवक्षति चेति वक्तृज्ञानादिमतीतौ तद्विषयतयाऽर्थे-
 ऽपि ज्ञाते वाक्यं प्रश्नात्तमनुवर्दतीति च दान्ति । तत्र कथमुक्तविषया
 तयोरपि शब्दार्थयो न स्यात् । न च गानान्तरात्प्रयोगानुपपत्तिरु-
 पाद्भक्तृज्ञानादेः प्रतीतिरित्यन्यलभ्ययोर्न शब्दार्थतेति वाच्यम् । वा-
 र्थतदन्वयोरपि लिङ्गलोढादिवलात्प्रतीयमानतया न गवादिशब्दार्थे
 तेति तुल्यमेवेति भावः ॥३५०॥

नन्वेवमास्त्विति चेत्तर्हि वेदप्रामाण्यहानिः, अपौरुषेयतया वेदस्य
 वक्तुरभावेन तेन ज्ञातविषयितकार्यरूपार्थासम्भवादिसाशयेनाह—
 वेदे वक्तुरभावतस्तदुभयं नास्तीह यस्मादतः

शब्दो वाचकशक्तिमुञ्जति निजां तत्र स्ववाच्यं विना ॥

वाच्ये वाचकशक्तिमिच्छति भवान्नान्यत्र तत्र श्रुते-
 रप्रामाण्यमिति स्फुटं तत्र भवेद् बुद्धेरनुत्पत्तितः ॥३५१॥

वेदे रक्तुरभावत इति । तदुभयं वक्तृज्ञानं, विवक्षा च इह
 अस्मिन्मते तत्र वेदे स्ववाच्यं विना तदभावात् शब्दो निजां वा-
 चकशक्तिमुञ्जति संबन्धः । ननु लोके, लिङ्गाद्यर्थतया गृहीतका-
 र्याभावेऽपि वैदिकलिङ्गादेर्यथा प्रामाण्य तथा वक्तृज्ञानाद्यभावेऽपि
 वेदप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह—वाच्य इति । लोकप्रसि-
 द्धः इति शेषः । वाचकशक्ति वैदिकशब्दस्यापीति शेषः । अन्य-
 त्र लोकाप्रसिद्धे । प्राभाकरोऽपि वेदे शब्दार्थौ लौकिकावेवेति म-
 न्यते, लिङ्गादेरापि लोकानगमकार्यशक्त्यनुरोधेन वेदे तात्पर्यस्य
 कार्यत्वायोगात्तदतिरिक्तकार्य एव शक्तिं कल्पयति न स्वयन्तिरे

इत्येकरूप एवार्थे लौकिकवैदिकविधिमापण्यं वदति । वक्त्रज्ञान-
विवक्षयास्तु सर्वेषां वेदेऽसम्भवाद्देवस्यावोपकृतरूपामाप्यमेव स्या-
दित्यह—नन्वेति । लाकवेदयोः शब्दार्थैकरूप्यं सतीत्यर्थः । इ-
त्येवं तत्र मते इति शेषः । तत्र तत्र मते श्रुतेरिति फ्रुटमयामाप्यं भवे-
दिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः बुद्धेरनुत्पापित इति । वक्त्रज्ञानविशेषित-
कार्यान्वयिबुद्धेरसम्भवादित्यर्थः ॥३५१॥

किञ्च कार्यान्वयी शब्दार्थ इति मते सोमोदिविशिष्टविधि-
लाभापत्तिः, सोमेन यजेतेत्यत्र हि सोमोविशिष्टांगो विधीयत इति
तेऽपि मतः, स तत्र न सम्भवति, स्वन्मो मोमयागशब्दयोः परस्परस-
म्बन्धाभावेन सोमोविशिष्टयागप्रतीत्यभावात् । न चाप्रतीतस्य विधिः
सम्भवतीत्याशयेनाह—

न च सोमयागपदयोर्निर्भयो-
रपरस्परं घटतेऽनं युजा ॥

पदजातमेतदखिलं हि निर्जं

विषये समर्पयति कार्ययुतम् ॥ ३५२ ॥

न च सोमयागपदयोरिति । अत्र भवन्मते । युजा सम्बन्धः ।
कुलस्तयोः सम्बन्धासम्भवस्तत्राह—पदजातमिति । निर्जं विषये
स्वार्थिषेयम् । सर्वेषां सोमोदपदानां लिट्यर्थकार्यान्वितस्वार्थवोपकृ-
त्वात् परस्परान्भोग्यं न सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । न च शब्दा-
भिदिनं कार्यमेव यागस्तोत्रयोः क्रियाकारकभावेन संबन्धं घटयतीति
वाच्यम् । विषयान्वितस्यैव तस्य लिट्यादिमातृपाद्यतया विशिष्टवि-
षयज्ञानमन्त्रेण मन्त्रितस्य चैशोप्याक्षेपकस्त्रायोगात् । एवमन्योऽपि;
मिथ्यादार्थविशिष्टविधिर्न सम्भवतीति भावः ॥३५२॥

कार्यान्वयान्वयी शब्दार्थ इति यतेऽप्युक्तं दूषणमतिदिशति—

कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिरिति स्थितौ च

कार्यान्वयान्वितमतिर्न परस्परं

संबन्धितामतिरतश्च न सिद्धिमेति ॥

सर्वो विशिष्टविधिरित्यपि दूषणं च ॥ ३५३ ॥

कार्यान्वयान्वयिनीति । वो युष्माकं कार्यान्वयान्वयिनीति सम्बन्धः । स्थितौ पक्षे । अपिरवधारणे । कार्यान्वयान्वयितमतिरेव स्यादिति शेषः । न परस्परं सम्बन्धितामतिः स्यात् । पदार्थविषयेति शेषः । अत्र सर्वशब्दः पृथगुपात्तविशेषणविशेष्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । पूर्वोक्तादिदं मतान्तरमित्येतावतैव तत्रोक्तदूषणस्याः तिदेशः, न च तदमाप्तिशङ्काजीजनिराकरणायेति द्रष्टव्यम् ॥३५३॥

स्वप्ने नायं दोष इत्याह—

योग्येतरान्वितपदार्थगतैव शब्द-

शक्तिः स्थिता यदि पुनर्घटते तदाऽयम् ॥

सर्वो विशिष्टविधिरस्तु तथैव तस्माद्

युक्तं तदेतरदितीदमपिह भाष्यम् ॥ ३५४ ॥

योग्येतरान्वितेति । योग्येनेतेरणान्वितो यः पदार्थस्तद्गोचरेत्यर्थः । स्थिता आश्रिता । उक्तदोषामात्रे फलितमाह—तस्मादिति । तथैव योग्येतरान्वितशक्तिरेवास्त्विति न केवलं विशिष्टविधिरैवास्मित्पक्षे युज्यते यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति शबरभाष्यमप्यस्मिन्पक्षे युक्तमेवेत्याह—युक्तमिति । इहास्मिन्पक्षे ॥३५४॥

ननु विधिभ्रूतेः प्रवर्तनालक्षणमेव प्रामाण्यं विशेषतो विशिष्टविधेर्न तु षोडशकालक्षणं तस्य त्वदुक्तविषया विशिष्टविधिमातिपादनासम्भवादिति न विशिष्टविधेरप्रामाण्यात्प्राज्ञद्वये—

शब्दः प्रवृत्तिजनको न तु बोधकश्चे-

न्नैतत्प्रवर्तकधियो जनकत्वहेतोः॥

इष्टाभ्युपायमतिजन्मनिमित्तमूतः

शब्दः प्रवर्तयति नैष पुनः पुमात्तम् ॥ ३५५ ॥

शब्द इति । लिटादिरित्यर्थः । किं शब्दद्वारा मष्टि जन-
यति? नैःपाह—न त्विदि । नैवेत्यर्थः । दूषयति—नैतदिति । त्वदुक्त
नैत्यर्थः । यथा प्रत्यक्षादीनां बोधकत्वेन मामाप्पयथा वा शब्दान्-
रस्य, एवमेव विपेरपि युज्यते । प्रवर्तकबोधजनकत्वमात्रेण प्रवर्तना-
लक्षणं मामाप्पयतिविषयद्वारास्याप्यथापादित्वाद्यपेनाह—प्रवर्तक-
विषय इति । कथं तर्हि । वाशब्दविशेषकतया, मामाप्पयित्वाश-
ब्दा, कार्यमत्र लिटर्षं शते पक्षेऽपि योग्येतान्विगोचरकोक्तविषया
तदुपपात्तरित्वाद्यपेन—सर्वविधिसाधारणकारणाद्—इष्टाभ्युपाये-
ति । इष्टनरथनत्वमतिजन्मनिमित्तत्वाच्च सासाच्छब्दः प्रवर्तक इ-
त्युपसहरति—प्रवर्तयतीति ॥ ३५५ ॥

गौरवाद्देशिप्रशिक्षितिलोपममद्वाच कार्यान्वितादि शब्दार्थ इति-
मनपमैगतामिति मकृतमुपसहरति—

तस्मादसंगतमिदं यदुगन्ति केचित्

कार्यान्विनार्थविषयैव तु शब्दशक्तिः ॥

तत्र प्रयोगमभिधीत्य तथा प्रतीतिः

कल्पयेति वर्णितनिजेष्टविधातहेतोः ॥ ३५६ ॥

तस्मादिति । इदंशब्दार्थमाह—यदुगन्तीति । केचित्सा-
माकराः । शब्दशक्तिः कल्पयेति यदुगन्तीति सम्बन्धः । तदुक्तं त-
त्र शब्दशक्तिरूपतयाप्यारम्भ्याह—तत्रेति । कार्य इत्यर्थः । प्रयो-
गमुत्तमहृदस्पति ज्ञेय' । तथा प्रतीतिः कार्यान्विते शक्तिरिति प्रती-
तिः, स्यादिति शेषः । अमद्गतमित्यत्र प्रागुक्तमेव त्वदिष्टविशिष्टवि-
धिनीपपक्षेणादिति हेतुमाह—वर्णितेति ॥ ३५६ ॥

किं च वेदे न लोकाद्वात्वर्थकार्यान्वितं शब्दार्थः, स्वया तदन-
भ्युपगमात् । तदतिरिक्तं तु कार्यपूर्वतया, शब्दकृपाणयोग्यमिति
तवेष्टमित्यज्ञाते तस्मिन् वैदिकलिङ्गादेः शक्तिग्रहासम्भव इत्याशयेनाह-

वैदिकगम्यमिति कार्यमभीष्टमस्मिञ्

छक्तिग्रहोऽपि न यदस्य समञ्जसोऽयम् ॥

शक्तिग्रहं च परिहृत्य न बोधकत्वं

शब्दस्य शक्यमिहाचक्षुमशङ्कितेन ॥ ३५७ ॥

वैदिकगम्यमिति । कार्यपूर्वत्वस्य कार्यम् । न समञ्जसः पुक्तो न
भवति । ननु पर्याग्रहोत्रादि धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविस्वर्गास्तुकू-
ल स्वर्गकामिकार्यं न स्यात्तर्हि स्वर्गकामपदसमाभिव्याहारो न स्या-
दिति तत्समाभिव्याहारानुपपत्त्योपस्थिते तस्मिन्संगतिग्रहोऽस्त्विति
चेद्वेत्याह—अपमपि न समञ्जस इति । उक्तोऽपि मङ्गतिग्रहोपायः
सम्यङ् नेत्यर्थः । विधिवाक्यार्थावगमात्माग्लोकेऽपि सुखविशेष-
त्साधनयोः स्वर्गपदयोगादीनिश्चितामुष्पकार्यतया स्वर्गपदस्य त-
त्समाभिव्याहारमात्रेणालौकिककार्योपस्थित्ययोगान् तत्रापि, धात्व-
र्थस्य कार्यत्वे सिद्धे तदनुकूलस्य स्वर्गस्य तदर्थत्वादेनापि वक्तव्य-
त्वात्, उक्तार्थापत्तिगम्यत्वे तस्यापूर्वत्वव्याहारेणैव नोक्तोपायेन व्यु-
त्पत्तिरिति भावः । शक्तिग्रहासम्भवोपादनफलमाह—शक्तिग्रह-
मिति । शब्दस्य लिङ्गादेः । इह वेदे । अशङ्कितेन घृष्टेनापि ॥ ३५७ ॥

ननु भवन्मते सर्वप्रमाणायोग्यमपि ब्रह्म यथा शास्त्रमतिपाद्यम्
एवमस्मन्मते कार्यमपि शास्त्रार्थोऽस्तिवत्स्यादशङ्क्य वैपम्यमाह—

शश्वत्स्यप्रभमल्लसंचिदात्मभूतं

त्रिणोः पर पदममुत्र तु शब्दशक्तिः ॥

शक्यां ग्रहीतुमतिबुद्धिमनस्यपीति

शास्त्रप्रमाणकमदः प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३५८ ॥

शब्दस्वयंप्रभमिति । सदा स्वयंप्रकाशमित्यर्थः । बुद्धि-
निश्चयात्मकवृत्तिमदन्तःकरणम्, संकल्पविकल्परूपवृत्तिमत्तदेव म-
नः स्तदुभयमनीत्य तिष्ठतीत्यतिबुद्धिमनस्तस्मिन् । बाह्यमनसागोचर-
स्यापि स्वप्रकाशब्रह्मणोऽहंकारादिशबलस्य साक्षिणा, सत्त्वादिशब-
लस्य च प्रत्यक्षादिनोपस्थितिसंभवेन तत्र गृहीतमद्भुतैर्कैर्वेदान्तैर्लक्ष-
णया पूर्णब्रह्मणः प्रतिपादनात्तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं युज्यते, न त-
या त्वदभिमतकार्यस्य । न च तदपि छिन्नादिलक्ष्यमस्त्विति वाच्य-
म् । तथा त्वयाऽनभ्युपगमात् । वाच्यार्थसंबन्धितया मानान्तरानधि-
गतस्य जडत्वेन स्वतोऽप्यनुपस्थितस्य तस्य त्वन्मते लक्ष्यत्वायोगा-
च्च । अस्मन्मते लक्ष्यस्य ब्रह्मणो मानान्तरादनुपस्थितस्यापि स्वप्र-
काशत्वेनोपस्थितत्वाद्युज्यते एव लक्ष्यत्वमिति भावः । ब्रह्मादिपदा-
र्थशबलस्य परोक्षत्वादमुत्रैत्युक्तम् । शबले शक्तिग्रहसंभवस्य फल-
माह—इति शास्त्रेति । इति हेतोरदःपदं शास्त्रप्रमाणकं सन्तो वा-
दरापणादयः शास्त्रयोनित्वादिना वदन्तीत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

एवं प्रवर्त्तकवाक्याधीनामेव मायामिकी व्युत्पत्तिमभ्युपेत्य लाव-
बाद्योग्येतरान्वित एव शब्दार्थो न तु तादृशकार्यान्वित इत्युक्तम् । इ-
दानीं सिद्धार्थकवाक्यादापि प्रथमव्युत्पत्तेः संभवात् प्रवर्त्तकवाक्या-
धीना सा, तत्र च कार्योपस्थित्यभावात् कार्यान्वयी सर्वशब्दार्थ-
इत्याशयेनाह—

जातः सुतः संकलवंशविवर्द्धनस्ते

त्रिप्रैति वाक्यसमनन्तरमस्य बुद्धिः ॥

श्रोतुर्मुखाकृतिवशेन तु पुत्रजन्म-

वस्तुन्यवश्यमनुमीयत एव धालैः ॥ ३५९ ॥

॥ जातः सुत इति । वाक्यसमनन्तरं वाक्यध्वन्यानन्तरम्,
अस्य श्रोतुर्विषयस्य मुखाकृतिर्मुखाविकामादिस्तद्देशेन तेनैव लिङ्गेन,

हेतुवधारणे, पुत्रजन्मवस्तुनि पुत्रजन्मरूपवस्तुविषया बुद्धिरनुमीय-
त इति सम्बन्धः । पुत्रस्ते जात इतिवाक्यश्रवणानन्तरं पितृमुखवि-
कासं दृष्ट्वा ज्ञातपुत्रादिपदार्थस्तदस्थोऽपिदानीमिष्टज्ञानवान्प्रसन्न-
कृत्वात्संभवादिदिति तस्येष्टविषयं ज्ञानमनुमिनोति । तच्चेष्टं वस्तु पु-
त्रजन्मैवेति पुत्रजन्मवस्तुनीत्युक्तम् । एवं च न सिद्धवाक्यात्परस्मि-
न् ज्ञानजन्मानुमान संभवति लिङ्गाभावादित्यसदिनि भावः ॥ ३५९ ॥

एवमपि कथं पुत्रजन्मादिज्ञानसिद्धिस्तत्राह—

भूतार्थनिष्ठवचनादपि शब्दशक्तिः

शक्या ग्रहीतुमुदितेन पथाऽनभिज्ञैः ॥

तत्र प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूल-

शक्तिग्रहैकनियमस्य न हेतुरस्ति ॥ ३६० ॥

भूतार्थनिष्ठेति । उदितेन पथा उक्तेन मुखविकासाद्युपाये-
न पूर्वोक्तलिङ्गेनेष्टज्ञानानुमानानन्तरं किं तदिष्टमिति जिज्ञासमानः "पु-
त्रस्ते जातः" इति वक्तृव प्रदर्शितेन तत्पदानुलिप्तकृद्कुमाद्याद्वि-
वाससा तर्केण स्वस्मिन्मुखनिमित्ततयाऽवगतं पुत्रजन्मैव तन्नान्यात्प्र-
यामुल्लसत्वादीति निश्चित्येदं पुत्रजन्मज्ञानं कुतोऽस्थापयदिति त-
त्कारणमालोचयन्प्रस्तुतवाक्यश्रवणानन्तरमेव तज्जन्मदर्शनात्तद्वाक्य-
मेव पुत्रजन्मज्ञाने निमित्तमिति निश्चित्य सिद्धार्थवाक्यादपि शब्द-
शक्तिग्रहीतुं शक्यत इति । तत्र लोके । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यं मूलं
यस्य शक्तिग्रहस्य स प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूलशक्तिग्रहः केवलं त-
द्गोचरस्य नियमस्य न हेतुरस्तीत्यर्थः ॥ ३६० ॥

नन्वेवं पुत्राद्यनेकपदार्थसंमर्गरूपवाक्यार्थज्ञानस्य पुत्रादिपदसमुदा-
यात्मकवाक्यजन्मत्वनिश्चयेऽप्यस्य पदस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरिति कथं

महत्या विना निश्चेतुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—

सामान्यतः प्रथममेव पदार्थपिण्डो

वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदपिण्डरूपम् ॥

इत्याकलय्य पुनरेव विशेषतोऽपि

शब्दार्थसंगतिमवैति जनस्तटस्थः ॥ ३६१ ॥

सामान्यत इति । संमुखाकारेण पदार्थपिण्डः पदार्थ-
समूहः पदार्थसंगति इति यावत् । अस्य प्रकृतवाक्यस्य । वाचक-
मस्य वाक्यार्थस्येति शेषः । पुनः सामान्यतो वाक्यतदर्थज्ञानयोर्हो-
त्तद्वेत्तुमत्रग्रहणान्तरम् । एव ष्युत्पिण्डुः । विशेषतोऽपि शब्दार्थस-
ङ्गतिं पुत्रादिपदस्य तत्तदर्थविशेषे संगतिम्, अवैति अवगच्छति ।
सामान्यतोऽर्थसमूहे पदसमूहस्य गृहीतसद्गतिको हि बालः स्वात्म-
न्यवगन्तुपुत्रार्थनिष्ठाघनभावः मतिपद्मदेवदत्तपुत्रार्थः देवदत्त तत्र
पुत्र आर्त्त इति वाक्यश्रवणानन्तरं तस्मिन्नतिमलिनं सुखादि दृष्ट्वा
पूर्ववदनिष्ठाघनमनुमाय तस्य च वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य सुताद्यर्थ-
विशेषे पुत्रादिपदस्य योग्येतरान्विते पृथक्पृथक् संगतिमवगच्छति
अतः प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्त्तकवाक्याधीनत्वनिपमोक्तिः परस्य भ्रा-
न्तिमूलेति भावः ॥ ३६१ ॥

एवं प्रसिद्धपदमप्रभिव्याहारादप्यप्रसिद्धपदस्य विनैव कार्यान्वय-
मतीति योग्येतरान्विते संगतिग्रहणादपि न शब्दार्थस्य कार्यान्वि-
त्वनियमः । न च तत्रापि पदान्तरस्य कार्यान्विते मयमावगतशक्त्य-
नुरोधेन कार्यपदाध्याहारोऽस्त्विति वाच्यम् । योग्येतरान्वित एव
मयमं संगतिग्रहोपपादनादित्पाशयेनाह—

काष्ठैः स्थात्पर्यां पचति त्रिविधैरोदनं पूर्णिकेति

श्रुत्वा बालः सपदि मनुते काष्ठशब्दस्य शक्तिम् ॥

कथं तदप्रमाणकमित्याशङ्क्य कृतिसाध्यतया घात्वर्थतादेच्छा वा तदाकारा चिकीर्षाख्या तयाऽनुभूयते न तदतिरिक्तं किं चिदित्याह—न खल्विति । घात्वर्थः क्रिया, आदिपदात् कारकादिग्रहः । कटः कर्तव्यः तृप्तः कर्षेति कारकफलपौराणि कर्तव्यत्वप्रतीतेरितः प्रसिद्धाद्घात्वर्थदेः पृथग् न खलु तत्कार्यं व्यनस्यित इत्यन्वयः । ननु कस्माद्भवर्चको यो लिङादिनोच्यते शब्दभावनानिर्वालादि-व्यवहाराहेतुत्वेन मध्यमवृद्धमदृत्पाऽननुमितस्य लिङ्गत्वकल्पनायो-गादित्याशङ्क्य सत्यं श्रेयः साधनत्वमेव ज्ञापमानं बालादिप्रवृत्तौ करणतया बलत्वं प्रकृते लिङ्गाद्यभिधेयं कल्पमित्याह—अनखल्विति । इह लोके । श्रेयोहेतुरिष्टसाधनत्वम् । भावमघानो निर्देशः ॥३६३॥

ननु समिधमाहेत्याच्चार्यवचनेन माणवकः प्रवर्चते, न च तस्य किं चित्त इष्टं लभ्यते मस्युत दुःखमेव महद्भवति. तत्कथं श्रेयोहेतु-त्वं प्रवर्चकं येन तल्लिङ्गयो भवेदिति तत्राह—

न खलु जगति श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयादृते

पुरुषवचनात् कापि प्राज्ञः प्रवर्चितुमर्हति

पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात् पुन-

स्तदनुवशगो रागोत्पत्तौ ततः सहि चेष्टते ॥३६४॥

न खलु जगतीति । पुरुषवचनात् आचार्यादिवचनात् । प्राज्ञः प्रेक्षारान् । माणवकस्यापि बलवच्छ्रेयस्करमाचार्याज्ञापालन-मदृष्टं वा तादृशमस्त्येव धेय इति तत्साधनत्वमेव तत्रापि प्रवर्चकं यदि तदुभयार्थी माणवको न स्यात्तर्हि न प्रवर्चते, दृश्यन्ते हि दुष्टाः शिष्यास्तथाविधा इति भावः । अस्तु तत्रैव्यवधानाद्वाग एव प्रवर्तक, इत्याशङ्क्याह—पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेत्विति । सत्यं चि-कीर्षारूपो घात्वर्थरागः प्रवृत्त्यव्यवहितप्रकालेऽस्ति, परत्वाच्चार्यादि-वचनादिष्टसाधनत्वज्ञानोदयात्पुनः पश्चाद्वागोत्पत्तिः, ततस्तदनुवश-

गो रागाधीनः स माणवकादिः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तथा च चिकीर्षाया यन्निमित्तमिष्टमाधनताज्ञानं तदेव बाह्यचेष्टायामपि कारणमित्यर्थः । ननु श्रेयःसाधनत्वमनीतादिताधारणं कथं प्रवर्त्तकमिति चेन्न । कृतियोग्येष्टमाधनत्वस्य प्रवर्त्तकत्वेनातिप्रसङ्गाभावादित्युक्तत्वादिति ॥ ३६४ ॥

एवमिष्टमाधनताज्ञानस्य मतद्वयमप्रतिपक्षस्य प्रवृत्तिकारणत्वमुपपाद्य तत्र लिङादेः सङ्गतिग्रहं वक्तुं प्रथमं प्रवृत्तिं प्रत्युपवहितमाकालीनचिकीर्षानुमानं तदेत्विष्टसाधनताज्ञानानुमानं च व्युत्पत्सोराह—

नयनिपुणधीर्बालश्चेष्टां समीक्ष्य समीहितुः

कृततदुचितव्याप्तिज्ञानः पुरा निज आत्मनि ॥

परतनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयोत्थितं

चरितविषये राग तस्य प्रवर्त्तकमिद्भति ॥ ३६५ ॥

नयनिपुणधीरिति । अनुमाने कुशलधीरित्यर्थः । समीहितुः प्रवर्त्तमानस्य । कृतं तस्यानुमानस्योचितं व्याप्तिज्ञानं येन स कृततदुचितव्याप्तिज्ञानः । निज आत्मनि स्वात्मनि । परस्य प्रवर्त्तमानस्य तनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात्कृतिसाध्येष्टमाधनताज्ञानोत्पत्तेः रूपस्याचङ्गानादुत्पत्तमुत्पन्नं चरितविषये तादृशेष्टसाधनतासाधनताधात्वर्थे तस्य प्रवर्त्तमानस्य रागमिद्भसनुमिनोति । गामानयेसादिलिङादिसप्तमिव्याहृतं बाह्यं श्रुत्वा प्रवर्त्तमानस्य गवानपनादिचेष्टादृष्ट्या बाह्यः पूर्वं स्वात्मनि प्रवृत्तिश्चिकीर्षाजन्पत्वेन व्याप्तिनिश्चयवान् विमता प्रवृत्तिश्चिकीर्षाजन्पत्वे सावत्प्रवृत्तित्वान्मदीयभोजनादिप्रवृत्तिवदिति, मध्यमस्य चिकीर्षानुमाय, मापि बाह्यतश्रेयःसाधनताज्ञानजन्या चिकीर्षात्वान्मम भोजनादिचिकीर्षावदिति कृतिसाध्येष्टमाधनताज्ञानं चानुमिनोतीत्यर्थः ॥ ३६५ ॥

ततः किं तत्राह—

प्रवर्त्तकोत्थाननिबन्धने ततः

समीरितोपायविशेषवस्तुनि ॥

गिरोऽनुमाय प्रतिपत्तिहेतुतां

विशेषसिद्धौ तु समीहते पुनः ॥ ३६६ ॥

प्रवर्त्तकोत्थानेति । ततः परतनुगतरागानुमानानन्तरं प्रवर्त्त-
व्यमिति रागस्योत्थानमुत्पत्तिर्धेन तस्य श्रेयःसाधनताविशेषज्ञानस्य
निबन्धने विषये समीहितोपायविशेषवस्तुनि कृतसाध्यत्वविशिष्टेष्ट-
साधने प्रतिपत्तिहेतुतां गिरो लिङ्गादिपदावपस्यानुमाय पुनर्विशेषसि-
द्धौ तु लिङ्गादिपदविशेषस्यार्थविशेषे शक्तिसिद्धौ च समीहते व-
वक्ष्यमाणमकारेण यत्नवान्भवतीत्यर्थः ॥ ३६६ ॥

नन्वेवमपि किमाख्यातमात्रस्य तत्र शक्तिः किं वा लिङ्गोद्गादे-
स्तद्विपर्ययेति कथं विवेक्तव्यमियाशङ्क्य तमेव यत्रविशेषं दर्शयितु-
मादौ गवादिपदसाधारणं तद्विवेकोपायमाह—

पदान्तरस्यागमनादिहान्यत-

स्तथा पदस्योद्धरणादितो गिरः ॥

विशेषसिद्धिं लभते प्रयत्नवान्

पदार्थसंबन्धगतां विचक्षणः ॥ ३६७ ॥

पदान्तरस्येति । अन्यतो वाक्यान्तरात् पदस्य भागुक्तवाक्ये
श्रुतस्य पदस्य । इतो गिरोऽस्माद् वाक्यादुद्धरणस्यागाद्विशेषस्य
निश्चयं लभते । प्रयत्नवान् प्रयुक्तपदविशेषस्योद्धारे यस्यार्थविशेष-
स्य ज्ञानं न भवति अन्यत आनीतपदविशेषज्ञानाच्च यस्यार्थविशेषस्य
ज्ञानं भवति तयोः पदविशेषयोस्तावेवार्यो भवतस्तज्ज्ञानस्य तदन्व-
याद्यनुविधानादिति न्यायानुमन्धानवानित्यर्थः । अत्र एव विचक्ष-

णो मेषादी । पदार्थसंबन्धगतां पदतदर्थसंबन्धसञ्चक्तिस्तद्विपर्या
विशेषासिद्धिमिति संबन्धः ॥ ३६७ ॥

उक्तेन सामान्यन्यायेन लिङ्गादिविशेषस्य श्रेयः साधनत्वरूपेऽर्थे सं-
बन्धं साधयति—

लिङ्गादिशब्देऽपगतौ, लिङ्गादौ

प्रत्यागतेऽभीप्सितसाधनत्वम् ॥

प्रतीयते तेन लिङ्गादिशब्द-

स्तदर्थवाचीति सावेत्ति बालः ॥ ३६८ ॥

लिङ्गादिशब्द इति । येन गामानपतीति प्रयुक्ताद्वयपददा-
नमेतस्य नेष्टसाधनत्वं प्रतीयते यदा पुनर्लिङ्गादि परित्यज्य तत्रैव वा-
क्ये आनयेत्यादि विधिपदं प्रयुज्यते तदा तत्प्रतीयते तेन स बालो
लिङ्गादिशब्दस्तदर्थवाचीति वेत्तिनि 'सबन्धः । एवं च न लिङ्गादि-
लिङ्गादिसाधारणारूपत्वरूपेण श्रेयःसाधनत्ववाची किं तु लिङ्ग-
त्वादिर्नवेति भावः ॥-३६९ ॥

एवं योग्येतरान्विते गवादिपदानां शक्तिः, कृतियोग्येष्टसाधनता-
ज्ञानं प्रवर्चकं तत्रैव लिङ्गादेः शक्तिर्न तु कार्ये, न वा गवादिपदस्य
योग्येतरकार्यान्वये गौरवादित्युक्तम् । नन्वेवमतिलाघवादन्वित एव
शक्तिरस्तु न योग्येतरान्वित इत्याशङ्क्येष्टमेव तदस्माकं सिद्धार्थवा-
दिनामित्याह—

योग्येतरान्विततया न च वाच्यताऽस्य—

कार्यान्वितत्ववपुषा सुनरां न चेष्टा ॥

किं त्वन्वितत्ववपुषो न विशेषणस्य

किं चित्प्रयोजकमिहास्ति निरूपणायाम् ॥-३६९ ॥

योग्येतर इति । वाच्यता गवादिपदवाच्यता । अस्य गवादेः ।

तर्त्तिक कार्यान्विते शक्तिरिष्टा ? न, तस्यातिगौरवदुष्टत्वादित्याह—कार्यान्वितत्वेति । तर्हि किं युद्धे पदार्थे शक्तिः, तदपि न, अन्वयमतीते-
राकस्मिकत्वमसद्भादित्याशयेनाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं त्वन्वितत्वे-
ति । नन्वयोग्येनातिनारेणाप्ययो न समवतीति तदपि तत्र विशेष-
णमिति चेत् सर्वं तेन विना नान्वयमतीतिरस्ति तथापि शब्दार्थनायां
तत्र प्रयोजकं तेन विनाऽप्यन्यपमात्रस्य शब्दार्थत्वे तद्विशेषणस्य प्र-
योजकत्वेनानिरूपणादित्याशयेनाह—न विशेषणस्येति । कार्य-
त्वस्य वा योग्येतरत्वस्य वेत्यर्थः । प्रयोजकं तदभावे बाधकम् । इह
शब्दाभिधेये ।

ननु पार्त्तिक चिदान्विते गवादीं किं गवादिपदस्य शक्तिरुत आनय-
नादिपदाभिहितान्विते । नाद्यः । वाक्यार्थानियममसद्भेन कदाचिन्
गामानयेति वाक्यादध्वमानय गां वारयेत्यनुभवममङ्गात् । न द्विती-
यः । परस्पराश्रयापत्तेः । आनयनपदेन गोपदाभिहितान्विताभिधा-
ने तदर्थान्वितां गां गोपदमभिदध्यादेवमानयनपदमपीति चेन्न । ग-
वादिपदेन हि स्वस्वार्थे स्मृतिस्तत्संस्कारोद्बोधो वाऽऽपीयत इति व-
क्तव्यम् । अन्यथा प्रमुष्टसंस्काराणामपि वाक्यार्थानुभवममङ्गात् ।
संस्कारोद्बोध एव पदाधेय इति तत्त्वम्, अन्यथा पदार्थस्मृतिः सं-
स्कारोद्बोधश्च पदजन्याविति गौरवम् । स्मृतेराद्युविनाशित्वेन तत्त-
त्पदजन्यपदार्थस्मृतिव्यतिरिक्तसकलपदार्थविषयस्मृत्यन्तरममङ्गात्वा-
वयार्थानुभवमामग्न्या तत्प्रतिबन्धाच्च । संस्कारोद्बोधस्तु यावत्कार्य-
भावीति बोद्बोधान्तरमसद्भः, यदर्थसंस्कारः पदेनोद्बोधपत्ते स आ-
सन्न इत्युच्यते । एवमाकाङ्क्षितयोग्यमसन्निहितान्वितं पदान्यभिदध-
तीति न परस्पराश्रयः । वाक्योत्थानुभवस्यैवैवंविधपदार्थान्विपात्रे-
पपत्वनियमात्तत्पदोद्बोधितसंस्कारगोचरार्थविशेषनिरूपितान्वयमस्यं
सामान्यान्वयशक्तैरपि पदैरभिधानादावयार्थविशेषसिद्धिश्चेति भा-
वः ॥ ३६९ ॥

अभिहितान्वयत्रादिनां मतमिदानीं दूषयितुमनुवदति—

यत्केचिदाहुरभिधाय निजान्पदार्था-

नेतावतोपरतवन्ति पदानि तेभ्यः ॥

पश्चाद्विशेषणविशेष्यतया तु तेषां

संसर्गबुद्धिरपराऽवतरिष्यतीति ॥ ३७० ॥

यत्केचिदिति । यदाहुरिति संबन्धः । तदुक्तिमेवाह—अभिधायेति । पदार्थाननन्वितानिति शेषः । एवावता पदार्थमात्राभिधानेन तूपरतवन्ति पर्यवसानानि सन्ति न वाक्यार्थानुभवं जनयन्तीत्यर्थः । कथं तांश्च वाक्यार्थबोधस्तेन विना वा कथं श्रोतुः प्रवृत्त्यादिरित्यत आह—तेभ्य इति । पदाभिहितपदार्थेभ्य इत्यर्थः । पश्चात्पदव्यापारोपरमानन्तरम् । तुल्यधारेण तेभ्यस्त्विति संबन्धः । तेषां पदार्थानां विशेषणविशेष्यतया संसर्गबुद्धिरिति संबन्धः । अपरा पदजन्यमतीतेत्या । अवतरिष्यति उत्पत्स्यत इत्यर्थः । पदानां हि पदार्थबोधेनैव पर्यवसानम् । अन्यथा विरम्य व्यापारप्रसङ्गात् । पदाभिहिताश्च पदार्था विशेषणविशेष्यतया परस्परं संसृष्टं स्वस्वात्मानं बोधयन्तीति न वाक्यार्थानुभवस्यानुपपत्तिः, न वा श्रोतृमृत्तेः । न चाविद्यमानानामतीताद्यर्थानां कथमनुभावकत्वमिति वाच्यम् । परमते तादृशपदादेरिव ज्ञायमानतयाऽनीतादेरापि ज्ञानकारणस्वोपपत्तेः । अन्यथा पदेष्वपि तदनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात्तथा चात्यन्तलाघवाञ्छदार्थ एव पदानां शक्तिरिति भावः ॥ ३७० ॥

मायम अनन्वितार्थशक्तावानेलायवं तथापि शब्दाद्विशिष्टानुभवस्यानुपवादमाणिभीषं त्वंकल्पनेत्याह—

तद् दुर्घटं न खलु किञ्चिदपि प्रमाण-

मस्याः प्रसाधकमुद्गीरितकल्पनायाः ॥

येनोपलब्धिविषयत्वमुपागतानि

संसृष्टमेव तु पदानि पदार्थमाहूः ॥ ३७१ ॥

तद् दुर्घटमिति । त्वदुक्तं दुह्यपादमित्यर्थः । कुतस्तत्रा-
ह—न खल्विति । कुतो न प्रमाणमिति चेन्न । येन पदानामेव सं-
सृष्टार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धं तेन तदुक्तं विमानमित्याह—येनेति ।
संसृष्टमेवेति । परस्परामिति शेषः । गवादिपदानि क्षमियुक्तविशिष्टा-
र्थमत्ययोद्देशेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव श्रोतुः पुरुषार्थजनकत्वात्, तदु-
द्देशेनैव प्रेक्षावतां शब्दप्रयोगाच्छ्रोतारोऽपि तत्रत्यमेव बुभुत्सन्ते न
पदार्थमात्रमिति न पदानां तावतैव पर्यवसानं युक्तमतः किं चिद्गौ-
रवेऽपि प्रामाणिकतया तस्यान्विते पदानां शक्तिरुक्तयुक्त्याऽनुभव-
कार्यवलेन च कल्पनीयेति त्वदुक्ता कल्पना न प्रामाणिकीति
भावः ॥ ३७१ ॥

ननु शब्दात्परंपरया विशिष्टबोधसंभवेनान्विते शक्तिः कल्पनी-
या तावतैवाभियुक्तप्रयोगाद्युपपत्तेरिसाशङ्का शुद्धपदार्थबोधस्य प-
दस्य चान्वयव्यतिरेगानवगमन्न हेतुहेतुमत्ता सिद्ध्यति । न हि गा-
मानयेतिवाक्यप्रयोगे पदार्थस्मृतिः पृथगनुभूयते येन पदस्य तद्देतु-
ता सिद्ध्येत् । वाक्यार्थानुभवस्तु ततोऽनुभूयते इत्यान्वित एव शक्ति-
रुक्तेत्याह—

नासंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः पूर्वापरत्वप्रमां

मुक्त्वा कारणकार्यतावगतये कश्चित्समर्थस्तयोः ॥

पौर्वापर्यमुदीक्ष्य हेतुफलतां सर्वत्र संगृह्णते

नौचेत्सर्वमसंगतं भवति त्रः सर्वव्यवस्थाहतेः ॥३७२॥

नासंसृष्टेति । तयोरसंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः नियतपूर्व-
भावित्वं कारणत्वं तादृशापरकालवृत्तित्वं कार्यत्वं तदेतदुभयं तयोः
पूर्वापरत्वज्ञानं विना न संभवतीत्यर्थः । उक्तमेवार्थं सामान्यतोऽ-

न्वपमुखेनाप्याह-पूर्वापर्यमिति । हेतुफलयोरिति शेषः । सर्वत्र दण्डघटादौ । विपक्षे बाधकमाह-नो चेदिति । पूर्वापरत्वज्ञानं विनापि हेतुफलभावग्रहश्चेदित्यर्थः । अपाङ्गत्वे हेतुमाह-सर्वव्यवस्थाहतेरिति । दण्डादिः कारणं घटादिः कार्यमित्येव हेतुहेतुमद्भावस्य व्यवस्थाविलोपप्रमद्भादित्यर्थः ॥ ३७२ ॥

उत्तरार्द्धं विवृण्वन् कार्यकारणव्यवस्थाऽभावेऽनिष्टं प्रमद्भवति--

पूर्वापरान्वयवलेन हि कारणत्व-

कार्यत्वसंगतिमिह प्रतियन्ति लोके ॥ :

नो चेद्भवेदनियमो न च तत्र कर्तुं

कार्याणि कारणविशेषमुपाददीरन् ॥ ३७३ ॥

पूर्वापरान्वयेति । पूर्वापरकालान्वयावगतिर्बलेनेत्यर्थः । अनियमः कार्यकारणभासानियमः । तत्रानियमे कार्याणि घटादिरूपाणि कर्तुं कारणविशेषं दण्डादि कारणं नैव कुलात्तदय उपाददीरन्नित्यर्थः । अतो वाक्यार्थज्ञानाय प्रयुक्तपदार्थस्मृत्योःपूर्वापरत्वज्ञानासंभवेन कार्यकारणत्वग्रहासंभवात् पदानां पदार्थमात्रज्ञाने पर्यवसानं कल्पयितुं न युक्तमिति भावः ॥ ३७३ ॥

ननु भवतु पदानां वाक्यार्थज्ञानादृते न पर्यवसानं न चैतावता संसर्गे शक्तिः सिद्ध्यति गौरवात् । न्यायवेन पदार्थमात्रे बलुप्तशक्तिकैः पदैः स्वार्थस्मृतिद्वाराऽऽकाङ्क्षादिसहकारित्येन संसर्गज्ञानसंभवात् । एवं च शक्त्यलान्पदार्थस्मृतिर्विशिष्टज्ञानं विना पदानामपर्यवसानं संसर्गे च न पदशक्तिरिति त्रिष्वपि सिद्धमिति चेत्तत्राह--

पदजातबुद्धिजनिना भवति

व्यनिपक्तबुद्धिरिति तत्रदिह ॥

न विमानमस्ति भवनामपि चेद्

व्यवधानकल्पनमकारणकम् ॥ ३७४ ॥

पदजातबुद्धीति । पदसमूहबुद्धिजनितेत्यर्थः । व्यतिपक्त-
बुद्धिरिति । विशिष्टार्थबुद्धिरित्यर्थः । इह वृद्धव्यवहारस्थले । वि-
शिष्टार्थबुद्धिस्नावत् पदजातबुद्धिजनिता भवतीति भवतामपि चेत्
न विगानमस्ति तदा पदार्थस्मृतिव्यवधानकल्पनमकारणकमपमाण-
मिति संबन्धः ।

अपमाशयः—यदि मसर्गज्ञानं पदजन्यं तर्हि कार्यानुरोधेन
पदानां तत्र शक्तिरावश्यकं शक्तः कार्योन्निपतया यथाकार्यं कल्प-
त्वात्, अन्यथा पटजननाशक्तादण्डादिव पटःपदात्संसर्गज्ञानं न
जायेत । न च कारणत्वरूपा तन्निर्वाहिका शक्तिरप्या दण्डादौ,
शब्दे चान्यासंभाररूपा शक्तिः सा च न संसर्ग इति वाच्यम् ।
दण्डादिशक्त्या सदृश्या एव तस्याः स्ववाच्यसम्बन्धानपेक्षशब्दवृ-
त्तित्वेनाभिधात्वे सम्भवति तद्भेदे प्रमाणाभावात् । लक्षणिकश-
ब्दवृत्तिकारणता तु नैवम् । अन्वयव्यतिरेकानपमाद्यनुपपत्तिक-
ल्पत्वाविशेषेण च तदभेद एवोचितः । न चैवमपि पदार्थशक्त्यैव
परम्परया संसर्गज्ञानमन्ययामिद्धमिति वाच्यम् । यतस्तथा सति वा-
क्यार्थे तत्रापि मते लक्षणैव स्यात्, शक्त्या परम्परासंबन्धस्यैव ल-
क्षणात्वात्, अन्यथा तीरादेरापि तथैव गङ्गादिपदाञ्च ज्ञानमास्त्विति
लक्षणैव लुप्येत । तस्मात्संसर्गे लक्षणामनभ्युपगच्छतस्तत्र शक्तिरव-
श्यं वाच्येति ॥ ३७४ ॥

नन्वेवमपि “व्यवधानकल्पनमकारणकम्” इत्यनुचितं वाक्यार्थबुद्धेः
पदार्थविशिष्टबुद्धितया पदार्थज्ञानजन्यत्वात्तस्य च पदाभिहितस्मृ-
त्यन्यस्यासम्भवात् । किं च वाक्यार्थज्ञाने पदमेव करणमिति तत्रा-
पारतयापि साऽवश्यं वाच्येति चेत्तत्राह—

व्यतिपक्तबुद्धिजनकं सकलं

। पदजातमित्यनुमत्तं यदि वः ॥

व्यवधानकल्पनविदम्बनया ।

किमिहाञ्जसैव जनकं भवतु ॥ ३७५ ॥

व्यतिपक्तयुद्धीति । व्यवधानकल्पनेव विदम्बना नटन
तयैस्यर्थः । अञ्जसा माक्षाच्छक्त्यैरोति यावत् । न तावन्मध्ये स्मृ
तिः कल्पनीया गौरवात् । अन्यत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विश
पणज्ञानाजन्यतया प्रकृते तदनपेक्षणात् । न चैवमष्टहीतश
क्तरापि वाक्यार्थधीप्रसङ्गः । सम्बन्धज्ञानजन्यसंस्कारस्य पदज्ञा
नोद्बुद्धस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वावधारणेनातिप्रसङ्गाभावात्
करणव्यापारोऽप्यावश्यकश्चेत्संस्कारोद्बोध एवास्तु । न चैवं सं
स्कारजन्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानस्य स्मृतित्वं स्यादिति वाक्यम् । स
मानविषयसंस्कारजन्यस्यैव स्मृतित्वाद्वाक्यार्थज्ञाने च तदभावात् ।
संस्कारकरणकं च ज्ञानं स्मृतिः, फरणताः च कारणतेव शक्तिवि
शेषः, वाक्यार्थज्ञाने च वाक्यमेव करणं न संस्कार इति व्यवधा
नकल्पनमकारणकमेवेति भावः ॥३७५॥

नन्वेषमपि न तदकारणकं विशकलितपदमयोगे हि ततः पदार्थ
स्मृतिरनुभूयत इति पदस्य स्मारकत्वं पल्लसम् । अतः संश्लिष्टपद
मयोगेऽपि पदात्साऽऽवश्यकी, एवं च तत्रैवं पदव्यापारः । वाक्यार्थ
बोधे तु पदार्थानामेशकाङ्क्षादिमतां हेतुत्वरम् । न चैवं वाक्यार्थबो
धस्याशाब्दत्वापत्तिः पदार्थारूपमानान्तरमपि प्रमज्येतेति वाच्यम् ।
परस्पर्या शब्दजन्येऽपि शब्दस्य तात्पर्येण तच्छाब्दत्वोपपत्तेः, अत
एव वृद्धानां तदुद्देशेन शब्दमयोगोऽपि न विरुध्यते, पदार्थमानत्व
मपि वक्ष्यमाणदृष्टान्ते मिसद्धमिति नार्थान्तरिकमत्र किं चिदिति
चेन्नेसाह—

पारस्पर्ये ह्यगतिकर्गतिं कारणादाश्रयन्ते

नोत्सर्गेण स्फुरति विदुषां यत्र तत्र प्रनाडी ॥

श्रुत्या सोमक्रयमनुगतः साधनत्वेन हित्वा

साक्षाद्भावं ह्यरुणिमगुणः प्रापदेनामशक्तेः ॥३७६॥

पारम्पर्यमिति । यत्र विद्रामोऽगतिकगति मुख्यगतिशून्या-
नां गतिसदृशं पारम्पर्यमाश्रयन्ते तत्र तेषां विदुषा कारणाद्वलवद-
नुपपत्तितः सा मनाद्गी स्फुरति न तूत्तर्गेण स्वभावनः स्फुरतीत्य-
र्थः । यत्र हि यस्य कारणत्वं प्रमितमथ च साक्षान्नोपपद्यते यथा
यागस्य स्वर्गं प्रति कारणता तत्रानुपपत्तिबलाद्विधान्तराभावनिति-
त्तं परम्पराकारणत्वं पाण्डिता आश्रयन्ते यथा मध्येऽपूर्वकल्पनया
यागस्य, नैवमिदं संसृष्टज्ञाने स्मृत्या विना साक्षात्कारणत्वे शब्द-
स्य काव्यनुपपत्तिरस्ति, विशिष्टज्ञानत्वादिप्रयुक्तानुपपत्तेः परिहृत-
त्वात् । न चान्ते समूहालम्बनैकस्मृतिविषयतावत्पदेभ्यो मध्ये स्मृ-
तिरनुभूयत इत्युक्तम् । एवं पदानामेव स्वगार्हपर्यगोचरविशिष्टज्ञा-
नजनकत्वे सम्भवति पदार्थाख्यप्रमाणान्तरमपि न कल्पनीयम् । व-
क्ष्यमाणदृष्टान्तेऽपि न प्रमाणान्तरं संप्रतिपन्नमिति वक्ष्यत इति भावः ।
साक्षात्प्रामाणिकरणत्वासम्भवेऽन्यद्वारा तदुपपादनीयमित्यत्र स्वयं
दृष्टान्तमाह—श्रुत्येति । साधनत्वेन सोमक्रयमनुगतः सोमक्रयेण सं-
वद्धः । साक्षाद्भावं साक्षात्साधनत्वम् । एनां मनाद्गीं प्रापयत् ।
अशक्तेः शक्त्यभावात् । अरुणिमगुणो हि अरुणयेत्पादिवाक्येऽरु-
णयेति तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयं प्रति साधनत्वेन बोधितः स्वस्या-
मूर्तत्वेन साक्षात्क्रयसाधनत्वाशक्तेः साक्षाद्भावं विहाय द्रव्यावच्छे-
दद्वारा परम्परया साधनत्वं प्रापदित्यर्थः ॥ ३७६ ॥

यत्तु पदार्थाख्यं मानं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षिणोऽनुशयमवाचाम
तोददानां शङ्कते—

श्वेतिमानमभियक्ष्यतः पुरः शृण्वतस्तदनु हेपितध्वनिम् ॥

तद्वदत्र खुरमुद्गरस्वनं श्वेतरूपतुरगोऽटतीति धीः ॥३७७॥

श्वेनिमानमिति । श्वेतं रूपमित्यर्थः । पुरः अग्रे हेपितध्वनिम्
 अश्वध्वनिम् । अनेनाश्वत्वोपस्थितिरुक्ता । अत्र लोके । खुरमुद्रा-
 स्वनं खुरस्य तीक्ष्णशब्दम् । अनेन च तस्य धावनं सूचितम् । लो-
 के हि अग्रे दूरतः श्वेतरूपं पश्यतोऽश्वध्वनिं खुरशब्दं च श्रुत्वा
 प्रत्येकमश्वत्वाद्यवगच्छतः श्वेतोऽश्वो गच्छतीति बुद्धिर्जायते, सा
 न तावत् प्रत्यक्षेण, दूरादिदोषेण तस्य तदसमर्थत्वात् । नापि लिङ्गेन
 विशिष्टार्थव्याप्तलिङ्गाभावात् । न तादृशः शब्दस्त्वत्रास्ति, ततः क्लृ-
 त्तमानान्तरासम्भवाच्चक्षुरादिनाऽवगमश्रेयादिरूपपदार्थैरेव श्वेतोऽश्वो
 धावतीति धीर्षदुद्भवतीत्यर्थः ॥ ३७७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

तद्वदत्र पदजातबुद्धिभिः-

वोधिताखिलपदार्थहेतुकः ॥

सर्वशब्दत्रिपयार्थसंगतेः

प्रत्ययो भवति योग्यतादिभिः ॥ ३७८ ॥

तद्वदिति । अत्र वाच्ये पदजातबुद्धिभिः प्रतिपदं क्रमेणो-
 त्पन्नमतिभिवोधिता येऽखिलपदार्थास्तद्धेतुकः सर्वेषां गवादिशब्दा-
 नां ये प्रतिपाद्यार्थोऽनेषां परस्परसङ्गतेः संसर्गस्य योग्यतादिभिरा-
 काङ्क्षायोग्यतासन्निधानैः सहकारिभिः प्रत्ययस्तद्विषयः प्रत्ययो भ-
 वतीत्यर्थः । अतः पदार्थमानत्वं लोकमसिद्धमेवात्रास्थितमिति ना-
 लौकिकमिति भावः ॥ ३७८ ॥

सिद्धान्ती प्रत्ययज्ञानेनैवास्व प्रत्ययस्योपपत्तेर्न तदर्थं मानान्तरं
 पश्यामिति दूषयति—

नैतत् क्लृप्तनिमित्ततोऽपि घटते संसर्गधीरिदृशी

श्वेतोऽश्वस्त्वश्वरितोऽभिधाप्रतितरामित्यादिकार्योत्थिता ॥

कार्यं क्लृप्तनिवन्धनं यदि भवेत्तस्यापरं कारणं

कल्प्यं तेन पदार्थजातजनिता नैषा मतिर्लिङ्गजा ॥३७९॥

नैतादिति । कुत इत्यत आह—क्लृप्तनिमित्ततोऽपीति । व-
क्ष्यमाणक्लृप्तप्रमाणानि । ईदृशीत्युक्तमेवाह—श्वेतोऽश्व इति ।
ननु यथाऽनुमानायवगमं प्रत्यक्षेणाप्यवगच्छन्ति तद्वत्क्लृप्तप्र-
माणावगममपि पदार्थप्रमाणेनावगच्छन्तिविति तत्राह—कार्यमि-
त्यादिना । क्लृप्तं निवन्धनं कारणं यस्य तद् । यत्र
दुभयमपि क्लृप्तं भवति तत्रैकेनावगमन्येनाप्यवगम्यतां यत्र
तु नैष अप च क्लृप्तेनैव कार्यं निर्वहति तस्यापरं कारणं
न कल्प्यं कार्यस्य तेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । ततः किं तत्राह—तेनेति ।
एषा मतिः श्वेतोऽश्व इत्यादिमतिः । किंप्रमाणजा तद्धोषा मतिस्त-
त्राह—लिङ्गजेति । लिङ्गोति प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३७९ ॥

“न पदार्थजातजनिता”इत्यादि विवृण्वंस्तर्हि प्रत्यक्षादिसमुदाया-
देषा मतिरस्त्वित्याशङ्कामपि निराकरोति—

पादार्थं न पृथक् प्रमाणमपरं नानाप्रमाणोद्भवं

नाप्येतत्फलमत्र पक्षयुगले कल्प्यं निमित्तान्तरम् ॥

क्लृप्तं लिङ्गमतोऽपि निर्वहति चेत्संसर्गधीरीदृशी

पादार्थी न पृथक् प्रमा न च फलं नानाप्रमाणोद्भवम् ॥३८०॥

पादार्थमिति । पदार्थमन्वन्ति पादार्थं पदार्थममुदायरूपमिति
यावत् । पृथक् प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तम् । अपरं प्रत्येकप्रत्यक्षादिकला-
दतिरिक्तम् । नानाप्रमाणोद्भवं प्रत्यक्षलिङ्गममुदायरूपम् । एत-
त्फलं संसर्गज्ञानं श्वेतोऽश्वो यावतीत्येवंरूपा प्रमा । उभयत्र दूष-
णमाह—अत्रेति । तस्मिन् पक्षदूषे इत्यर्थः । पदार्थममुदायरूपस्य प्रमा-
णममुदायरूपस्य च प्राक् प्रमाणत्वेनावृत्तत्वात्तदुभयप्रमाणमत्रैव क-
ल्पनीयमित्यर्थः ।

अथ वा पृथक् प्रमाणत्वरूपे नानाप्रमाणफलत्वं च पक्षद्वये नि-
मित्तान्तरं कल्प्यं यत इत्यर्थः । तर्ह्यनन्यथासिद्धकार्यवलात्तदन्तर-
प्रामाण्यं कल्पतामित्याशङ्क्य, ओमद्वौ हेतुरित्याह—कल्लसामिति ।
लिङ्गमिति प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इदमिहाभिप्रेतम् । श्वेत-
द्रव्येण समीपिन्द्रियसंनिकर्षभावदस्त्येवान्यथा श्वेत इति ज्ञानासंभ-
वास्य । अश्वत्थाद्यंशज्ञाने चक्षुषो यद्यपि दोषः प्रतिबन्धकस्तथापि
हेपादिना तदनुमाने तद्विशिष्टेन्द्रियेण प्रसभिज्ञेव परोक्षापरोक्षरूपा
श्वेतोऽश्वो धावतीति धीर्भविष्यतुमर्हति । एवं विमतः श्वेतः अश्वः हे-
पाकर्तृत्वात्संमतवदिति श्वेतोऽश्व इति विशिष्टज्ञाने, श्वेतोऽश्वो धा-
वति अव्यवधानेन नाना देशेषु दृश्यमानत्वात्तादृशदेवदत्तवत्, एवं
श्वेतरूपे हेपासुरमुद्गरस्वनादिकर्तृत्वसामानाधिकरण्यानुपपत्त्वात्पे-
तादृशी धीर्भविष्यतुमर्हतीति । न तदर्थं त्वदुक्तकल्पनेसाशयेनोपसंह-
रति-पादार्थान्ति । पदार्थममुदायकरणिकेत्यर्थः ॥ ३८० ॥

एवं योग्येतरकार्यान्विते योग्येतरान्विते वा न पदानां शक्ति-
रतिगौरवात् । नापि केवलपदार्थे वाच्यार्थमतीतेराकस्मिकतापत्तेः ।
केवलार्थशक्तेभ्य आकाङ्क्षादिसहकृतेभ्यः पदेभ्यो न संसर्गशीलम्
अशक्तात्कार्यासम्भवेन तदा कार्यानुरोधेन शब्दशक्तेरपि तत्रावश्य-
कत्वात् । कारणताशक्तेरेव स्ववाच्यमन्वन्धानपेक्षशब्दवृत्तित्वेनाभिधा-
शक्तित्वात् । नापि पदस्मारितपदार्थानामेवाकाङ्क्षादिवशात्परस्परं
स्वपेक्षवृत्तिपपन्नकारणता, शब्देभ्यः साक्षादेव वाच्यार्थमसा-
म्भवे मध्ये स्मृतिकल्पनायोगाद्वाच्यार्थबोधस्य शब्दाजन्यत्वेऽशाब्द-
त्वं च स्यात् । न च परस्परया शब्दमूलत्वेन शाब्दत्वम्, चाक्षुष-
रूपादिलिङ्गजानुमितेरपि चाक्षुषत्वापत्तेः । पदार्थारूपप्रमाणान्तरक-
ल्पनाप्रमद्गादापि नैव पक्षाः साधव इत्युक्तम् । इदानीं लाघवेनाकृ-
तिमात्रवाचकशब्देन व्यक्तित्वेन पदार्थशक्तपदेभ्यो वाच्यार्थो लक्ष्य-
ताम् परं च न पाशुक्तो दोषः कोऽप्यत्र मत्तज्जत इत्याशङ्क्यात्रापि

मतिपिपादापिपद्यनुरोधेन केवलपदार्थशक्तेर्युक्तत्वे स्थितेऽन्वयवोध-
स्य शब्दलभ्यत्वाच्चातीवास्माकमनिष्टमित्याशयेमतदनिराकरणेन द्यो-
तयन्नुपसंहरति—

नासंसृष्टमतौ वदन्ति न च तान्याहुः क्रियासङ्गतं

योग्येनान्वितमंत्रं केवलममून्याहुः स्वमर्थं यतः ॥

एवं सत्यपवर्जितक्रियमलं निष्पन्नरूपं सदा

संसर्गादिविवर्जितं च वदितुं वस्तुस्वरूपं श्रुतिः ॥३८१॥

नासंसृष्टमिति । वदन्ति पदानीति शेषः । कार्यान्विते श-
ब्दसङ्गाते निराकृत्य सिद्धान्विते तत्समर्थनफलमाह—एवं सतीति ।
सिद्धान्वितस्यापि शब्दार्थत्वसम्भवे सतीत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृ-
ता क्रिया कार्य यस्मिन् ब्रह्मणि तद् । अलं समर्था इ८१ ॥

एवमभिहितान्वयादि निराकृत्यानिरतमात्रं शब्दार्थ इत्युक्तम् ।
ननु कोऽयमभिनिवेशस्तत्राभिहितान्वयपक्षेऽपि लक्षणयाऽखण्डब्रह्म-
सिद्धिसम्भवात्, तावन्मात्रस्यैव तत्र मते प्रतिपाद्यत्वादित्याशङ्क्या-
स्तु वा तथेत्याशयेनाह—

अभिहितघटनाऽथ चाऽन्विताना-

मभिहितिरस्त्वथ वा न पक्षपातः ॥

क्व चिदपि समयेऽस्ति नः कदाचिद्

बहुघटनात्मकवस्तुनिष्ठवाक्ये ॥ ३८२ ॥

अभिहितघटनेति । अभिहितानां घटनाऽन्वय इत्यर्थः ।
पूर्वोक्तानपमकल्यादस्य कल्यान्तरत्वं द्योतयितुमाधोऽय वेति शब्दः,
स चादौ योजनीयः । क्वचिदपि समये पक्षपातो नो नास्तीति संव-
न्धः । नन्वखण्डे ब्रह्मणि नोभयमपि सम्भवतीति कथं तदङ्गीकारः
इत्याशङ्क्यान्पत्रेव तदङ्गीकार इत्याह—बहुघटनेति । बहुनामर्था-
नां घटनात्मकं पद्वस्तु प्रतिपाद्यं तन्निष्ठे वाक्ये गामानयेत्यादिलौ-

के उपनिष्टोमेन यजेनेत्यादिवैदिके चाभिहितघटनेत्यादिसंबन्धः ३१२
 बहुघटनात्मकेनिविशेषणञ्चावर्षमाह—

अभिहितघटना न चोपपन्ना

परदृशि नाभिहितस्तथान्वितानाम् ॥

अनधिकविकलार्धगोचरस्वा-

न्न तदुभयं श्रुतिमस्तके पदानाम् ॥ ३८३ ॥

अभिहितघटना न चेति । परदृशीत्यमङ्गस्वपकाशचिदा-
 त्मनो निर्देशात्तस्यान्वितत्वेनानन्यतत्वेन वाऽभिधानापोष्यता ध्व-
 निता । कुतो नेत्यत आह—अनधिकेति । अधिको विकलश्च न
 भवतीत्यनधिकविकलः, तादृशः शुद्धाचद्रूपोऽर्थो गोचरो येषां तेषां
 भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अथ वाऽधिकेत्थान्वितत्वं विकलेति केव-
 लत्वम् । यद्यप्यात्मवस्तु केवलं तथाऽप्यन्वयमतिपोगितया स्वरूपेण
 वा नाभिधानपोष्ये स्वपकाशात्वादिति विकलोपर्यभिमायो द्रष्टव्यः ।
 उपसंहरति—न तदिति । तत्तस्मात् । उभयम् अभिहितान्वयो-
 ऽन्विताभिधानं च ॥ ३८३ ॥

ननु पक्षद्रवेऽपि—वाक्यस्याखण्डार्थमतिपादने किं कश्चिद्विशे-
 पोऽस्तीत्याकाङ्क्षायामस्ति कश्चिदित्याह—

अभिहितघटना यदा तदानीं

स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्तः ॥

परदृशि पुनरन्विताभिधाने

पदयुगलात्स्मृतियुगमेव पूर्वम् ॥ ३८४ ॥

अभिहितघटना यदेति । स्मृतिसमबुद्धियुगमिति । मह-
 पक्षे हि पदानां पदार्थमात्रबोधे पर्यवसानात्म पदशस्यैव लक्ष्यत
 शीत न स्मृतिः शब्दमाश्रयणरूप्य स्मृतिस्वापोगात् । किं तु सं-
 बन्धावगमकाले प्रामिद्धार्थविषयतयाऽनुवादत्वेन स्मृतिममेति । पदे

तत्त्वंपदे । तस्मिन्पक्षे स्मृतिसममेव बुद्धियुगं परमात्मनि विधत्तः
जनयतः । अन्विताभिधाने तु पदानां शक्त्यान्वयमनिपादन एव
व्यापारात्पदार्थज्ञानं सम्बन्धिविधयेव पदजमिति न तत्पदकरणकं
किं तु मसिद्धस्मृतिवत्संस्कारकरणकमेवेति स्मृतिरेवातस्तत्त्वंपदयु-
गलाद्वाक्यार्थमतीतेः पूर्वं स्मृतिद्वयमेव भवतीति विशेष इत्यर्थः । एत-
च्च परमताङ्गीकारेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत्र उभयमतानुरोधेन त-
त्त्वंपदार्थविषया धीः स्मृतिसमा स्मृतिरेव वेति यथा तथाऽस्तु, एता-
वताऽप्यखण्डार्थनिष्ठता वाक्यस्य न विह्वेति भावः ॥ ३८४ ॥

एवं तत्त्वंपदजन्यपदार्थबोधे पदद्वये विशेषमुक्त्वाऽखण्डवाक्यार्थ-
बोधोत्पत्तौ विशेषमाह—

स्मृतिसमपदजन्यबुद्धियुग्मात्

परदृशि मोहनिवर्तनं परेषाम् ॥

परदृशि पदजस्मृतिद्वये स्यात्

पदयुगलात्प्रमितेः समुद्भवो नः ॥ ३८५ ॥

स्मृतिसमपदेति । स्मृतिसमे च ते पदजन्ये च ते च बुद्धी-
तपोर्युग्मं तस्मादित्यर्थः । मोहनिवर्तनं साक्षात्कारः । तत्त्वंपदजन्य-
स्मृतिममलक्ष्यपदार्थद्वयज्ञानादेशाभिहितान्वयवादिनामात्मसाक्षात्का-
रो भवेन्न तु शब्दात्, इतरत्र तु पदजन्यस्मृतिद्वये सति तत्त्वंपदा-
भ्यामेव वाक्यार्थममितेः समुद्भव इति महान्विशेषः । एवं च न इति
वदता साक्षात्कारस्योपनिषज्जन्यत्वेन ब्रह्मणः स्वमते औपनिषद-
त्वसिद्धेरिदमेव ज्ञाय इति दर्शितम् ॥ ३८६ ॥

एवं लोके शब्दानां कार्यान्विते व्युत्पत्तिवलेन वेदान्तानां सि-
द्धग्रहण्यप्रामाण्यमिति मतं निराकृत्य तत्र तेषां प्रामाण्यं स्यापि-
तम् । इदानीं भावनावाक्यार्थवादी ध्यंशभावनारूपपुंमहात्तपर एव
सकलोऽपि वेद इत्याशयेन मयमं शब्दभावनाया लिङ्ग्यत्वमा-

वाङ्मने—

औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे

लिङ्गलोडादेर्लोकतो ज्ञातशक्तेः ॥

पुंसो वेदे प्रेरकत्वेन कल्प्या

लिङ्गलोडादेर्भावनैवानृतन्त्रे ॥ ३८६ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रच्यु-
तिरभावः प्रवृत्तिरिति यावत् । तस्याः प्रापके निमित्तेऽर्थे प्रेरणा-
यामित्यर्थः । लोकतो लोके पुंस औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे ज्ञात-
शक्तेर्लिङ्गलोडादेर्वेदेऽर्थवत्त्वेन लिङ्गलोडादेर्भावना लिङ्गलोडादिव्या-
पाररूपा भावना कल्प्या । कुत इत्यतः आह—पुंसः प्रेरकत्वेने-
ति । लिङ्गलोडादेरित्यनुपञ्जनीयम् । प्रेरकव्यापारः प्रेरणा वेदे च
लिङ्गलोडादेरेव पुमांसं प्रति प्रेरकत्वात्तद्व्यापार एव भावना तत्र लि-
ङ्गर्थ इत्यर्थः । ननु लोके चेतनानामेष प्रेरकत्वं दृष्टं तत्कथमचेतन-
लिङ्गादेस्तदिति तत्राह—अनृतन्त्रं इति । अपौरुषेय इत्यर्थः ।
मामर्थं प्रेरयतीति यद्व्यापारं ज्ञात्वा चेतनः प्रवर्त्तते स व्यापारवान्
प्रेरकस्तद्व्यापारश्च प्रेरणा स चापौरुषेये वेदे लिङ्गादिरेव यजेत जु-
हुयादित्यादितद्व्यापारश्रवणानन्तरमेव पुरुषस्य प्रवृत्तेः स एव
प्रवर्त्तक इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । माणवक ! मामानपेत्याचार्यवचःश्रवणानन्तरं
प्रवर्त्तमानं माणवकं दृष्ट्वा व्युत्पिस्तसुरित्यमनुमिनोति विमता प्रवृत्तिः
प्रेरणाज्ञानपूर्विका नरान्तरापत्तप्रवृत्तित्वात् मम स्तनार्थिनो रोदने-
न प्रेरिताया मातुस्तनदानप्रवृत्तिर्षदिति । स्वभोजनादिप्रवृत्तिवार-
णाय नरान्तरिति । तत्र चान्यथव्याप्तिरेकात्त्वं लिङ्गादेः शक्ति क-
ल्पयतीति तत्र व्युत्पन्नलिङ्गादेर्वेदे तद्व्यापार एव भावना तदर्थः
सिद्ध्यतीति ॥ ३८६ ॥

ननु किं लोकेऽपि लिङ्गादिव्यापार एव प्रेरणा नैत्याह—

आज्ञाद्यर्थः प्रेरकः पौरुषेये

लिङ्गलोङ्गादेर्भाविना वेदवाक्ये ॥

पुंसोऽभावात्तद्गताज्ञाद्यभावात्

पुंसंबन्धात्प्रेरकारस्ते हि वाक्ये ॥ ३८७ ॥

आज्ञाद्यर्थ इति । आदिपदेनाध्यर्षनादिग्रहः, आज्ञादिरूपोऽर्थ इत्यर्थः । प्रेषिते प्रवर्ष्यतेऽनेनेति प्रेरकः प्रेरणा, लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयतयाऽऽचार्यादिपुरुषसम्बन्धात्तत्र न एव प्रेरकस्तद्व्यापाररूपाज्ञादिरेव प्रेरणा, पुंसवृत्तेस्तत्र एव सम्भवेन लिङ्गादेस्तत्र प्रेरकत्वायोगादित्यर्थः । एवं च तद्वैविध्यं सिद्धयतीत्याशयेनाह—लिङ्गलोङ्गादेरिति । ननुक्तव्यवस्थायां किं नियामकमित्याशङ्क्य तयोः सम्भवात्सम्भवावेव व्यवस्थापकाविसाशयेनाह—पुंसोऽभावादिति । अभावादिति छेदः । तद्गतेति । वेदगतेत्यर्थः । ते पुमांसः आज्ञादयो वा । तथा च न लिङ्गादेः प्रेरणा तत्रास्तीति भावः । एवं च प्रेरणात्मनि लिङ्गादिशक्तेर्लोकवेदयोः समत्वान्न कार्यवादिन इव भावनावादिनो वैयधिकरण्यादिवैषम्यमिति भावः ॥ ३८७ ॥

ननु भावनायाश्चेतनव्यापारस्त्वेन प्रसिद्धत्वान्कथं लिङ्गलोङ्गादेर्वापारो भावनेत्याशङ्क्य सत्यम्, अर्थभावना तथैव, शब्दभावना तु ततो विलक्षणा ततस्तत्र भावकादिवैलक्षण्यं युज्यत इत्याशयेन तस्या भाव्यं चाह—

लिङ्गलोङ्गादिर्भाविकरतत्र भाव्या-

नुष्ठेयैऽर्थं पुंसवृत्तिः प्रसिद्धा ॥

लिङ्गलोङादेः पुंप्रवृत्त्यंशनिष्ठी

व्यापारो यस्तं त्रिदुर्भावनेति ॥ ३८८ ॥

लिङ्गलोङादेरिति । भावको भावनाश्रयस्तरुत्तेति याव-
त् । तत्र शब्दभावनायां भाव्या साध्या अनुष्ठेये कृतिसाधये अर्थे
धात्वर्थे पुंप्रवृत्तिः अर्थभावनारूपा पुरुषप्रवृत्तिः सप्तम्यौ च ममाना-
धिकरणे विषयत्वार्ये । यद्यपि धात्वर्थोऽर्थभावनाया न भाव्यः
किं तु करणं तथापि तत्साध्य एव स भाव्यावच्छिन्नायां व्यापार-
रूपायां तस्यां करणतयाऽन्वेतीति तस्य तत्साध्यत्वानपायादर्थे पुंप्र-
वृत्तिरित्युक्तम् । प्रभिद्धा धात्वर्थीनप्यतिबलातिभद्धा । तथा च धा-
त्वर्थीतिरिक्तार्थभावना नेति शङ्का न कार्येत्यर्थः । ननु क्लेशात्मि-
कायाः प्रवृत्तेर्भाव्यत्वायोगात्स्वर्गादिरेव भाव्यो वाच्यः स चार्थभा-
वनाया एव भाव्यो न शब्दभावनाया अपीत्याशङ्काह-लिङ्ग-
लोङादेरिति । पुंप्रवृत्तिरूपो यो भाव्योऽशस्तन्निष्ठस्तत्पर्यवसायी,
मेरणारूपस्य लिङ्गादेर्व्यापारस्य अर्थप्रवृत्तिरूपा सैव भाव्यत्वयो-
ग्येति तन्निष्ठैव शब्दभावनेति भावनावादिना भव्यन्त इत्यर्थः ॥ ३८८ ॥

ननु शब्दभावनाया अपि भावनात्वात्पर्यवसायं वाच्यं तत्र प्र-
वृत्तिर्यद्यपि प्रथमांशः मिद्धस्तथापि तत्करणमितिकर्तव्यता च न सि-
द्धे, तत्र न तावच्छब्दः करणं तस्य तत्कर्तृत्वात् । न च तदतिरिक्तं
किं चित्करणमस्ति, नापि प्रयाजादिरिव तदतिरिक्तव्यता का-
चिदनुभूयते इत्याशङ्क्य तदुभयमाह—

करणमिह लिङ्गादेर्ज्ञानमेवाङ्गभागः

पुनरभिरुचिहेतुर्दृश्यते च प्रशंसा ॥

विधिरयमिह तन्त्रे जैमिनीये न कार्यं

न च भवति विधिर्नः श्रेयसो हेतुरर्थः ॥ ३८९ ॥

करणमिति । इह शब्दभावनायाम् । लिङ्गादेस्तस्यां गृहीत-
संगतिकलिङ्गदेः । अङ्गभाग इतिकर्तव्यता । अभिरुचिहेतुः घात्व-
र्यानुष्ठानेच्छाहेतुः । प्रशंसा स्तुतिस्पर्शज्ञानामिति यावत् । शब्दभाव-
नाया वाचकत्वेन लिङ्गादिज्ञानानन्तरमेव तच्छ्राविणां प्रवृत्तिदर्श-
नेन तद्धेतुतया कल्प्यशब्दभावनाया अपि तदानीमेव भावात्तज्ज्ञाने
वत्करणम् । एवमर्थसादापि तथात्वर्थमाशस्त्यज्ञानं तत्र रुच्युत्पादनद्वारा
शब्दभावनासाध्यमवृत्तौ साहाय्यमाचरतीति तत्रैतिकर्तव्यतेति
सा उपंशा सिद्धेत्यर्थः । ननु भवतु शब्दभावनाया एवं उपंशना
माननाज्ञानं कुतो भवेत्, लिङ्गादिनैवेत्याह-विधिरिति । प्रवर्त्तकलि-
ङ्गाद्यर्थ इत्यर्थः । अप्यं भावनारूपः शब्दव्यापारः । तन्त्रे शास्त्रे ।
नन्वलौकिकजातीयेन किं तेन लोकप्रसिद्धजातीयस्य कार्यस्य श्रे-
यःमाघनत्वस्य वा लिङ्गाद्यर्थत्वमस्त्वित्याशङ्क्य तस्यापि प्रवर्त्तक-
व्यापारतया लोकप्रसिद्धजातीयत्वात् परमने चातिप्रसङ्गान्नेत्याह-
न कार्यमित्यादिना । नोऽस्माकं जमिनीयानां न कार्यं विधिलिङ्गा-
द्यर्थः, यागाद्यर्थोऽपि श्रेयःमाघनत्वेन न विधिरित्यर्थः ॥ ३८९ ॥

नन्वस्मा भावनायाः प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यं वाच्यम्, एवमर्थ-
भावनायां अपि तद्भाव्यतया प्राधान्यमिति कथं प्रधानद्वयमेकवा-
क्यार्थः स्यादिति तत्राह—

विधिरिह गुणेभूतः प्रत्ययार्थोऽपि नित्यं

भवति च पुरुषोत्था भावनाऽस्य प्रधानम् ॥

भवति दशलेकारप्रत्ययैः साऽभिधेया

विधिविहितलकारैर्भावना शब्दहेतुः ॥ ३९० ॥

विधिरिति । उदासिप्रस्तन्त्रे प्रत्ययार्थोऽपि लिङ्गाद्यर्थोऽपि
विधिः शब्दभावनास्यो गुणेभूत एव न प्रधानमित्यर्थः । नित्यं
शब्दात्मतीतिकालेऽर्थभावनानिष्पादनकाले च, चोऽवधारणे, पुरु-

योत्था पुरुषजन्या तद्व्यापाररूपा भावना अर्थभावनैव अस्य विधे-
रभिधारूपस्य प्रधानम् । यद्यपि शब्दभावना प्रत्ययाभिधेया यद्यपि
चान्यः प्रत्ययार्थः प्रधानं, तथापि प्रत्ययार्थतया पुरुषार्थभाव्यतया
च प्रधानीभूतार्थभावनां प्रति भावनालिङ्ग्यत्वादे विधिप्रत्ययार्थो नि-
र्वर्तकतयाऽपुरुषार्थभाव्यतया च गुणभूत एव तत्र न प्रधानद्वय-
मयुक्तो दोष इत्यर्थः । ननु प्रत्ययस्य शब्दभावनार्थत्वात्कथमर्थमा-
षनार्थत्वमपि, अनिमित्तानेकार्थताया अन्यात्पत्त्वादित्याशङ्क्याह-
भवतीति । लडादिदशलकारप्रत्ययैस्तरस्यानविहितत्वादिभिः सा-
र्थभावनाऽभिधेया भवति, विधिविहितलिङ्गलोड्लेङ्गोभः शब्द-
हेतुः शब्दकर्तृका भावना अभिधेया भवतीत्यनुपद्रवः । ओदनं
पचतीत्यादिलडादिप्रयोगेऽप्योदनपार्कं करोतीत्येवं कृतिमतीतेः के-
वलधातुप्रयोगे च तदभावादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लडादिदशलका-
रणामाख्यातत्वसामान्येन तत्र शक्तिनिश्चीयते । “लः कर्मणि च” इति
सूत्रसामर्थ्यादिपि तन्निश्चीयते । लिङादीनां तु लिङ्गत्वसामान्येन प्र-
यत्नवाचिनामपि विधिनिमन्त्रणादिशूत्रेण विध्यर्थे पुनर्विधानाल्लि-
ङ्गत्वाद्याकारेण तदर्थत्वमविरुद्धम् । दृश्यते ह्येकस्यापि दीपस्य तेजस्त्व-
दहनत्वरूपभेदेन तपोऽपहतिपाकानिवर्तकत्वं, तद्दोषोद्घादेरप्युभयार्थ-
स्वगिति भावः ॥ ३९० ॥

इदानीमर्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यकत्वमाह—

भवति च पुरुषार्थकर्मिकं

पुरुषनिमित्तकभावना, न तद्वत् ॥

भवति तु विधिशब्दकर्तृकाऽन्या

न हि निरवधपुमर्थता प्रवृत्तेः ॥ ३९१ ॥

भवति च पुरुषार्थेति । पुरुषेण अभिधीयतेऽर्थः स्वर्गादिः
कर्म भाव्यं यस्याः सा तथा । पुरुषो निमित्तं कर्ता य-
स्या भावनायाः सा पुरुषनिमित्तकभावना । भवति चेति

चकारेण प्रसङ्गाच्च यागादिघात्वर्थः करणं मयाजादि चेतिकर्त्त-
व्यतेति दाशितम् । अथ भावनाया हि समानपदोपात्तमपि यागा-
दिघात्वर्थं स्वतोऽपुरुषार्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमपि स्वतःपुरुषे-
णामिलापितं स्वर्गाद्येव भाव्यं कल्प्यते अन्यथा विधेः प्रेरकत्वानुप-
चेरिति सा पुरुषार्थभाव्यनिष्ठैव । एवं समानपदोपात्तो यागादि-
व्यापाररूपायां तस्यां योग्यतया करणत्वेनान्वेति । प्रकरणपाठव
मयाजादिरितिकर्त्तव्यत्वमेति शंशा सेति भावः । शब्दभावना तु न
पुरुषार्थभाव्येत्युपमंहरन्नाह—न तद्वदित्यादिना । अन्या शब्द-
भावना । विधिशब्दकर्वृका लिङ्गादिशब्दव्यापारात्मिका । ननु श-
ब्दभावनाया अपि परम्परया पुरुषार्थनिष्ठत्वमस्तीत्याशङ्क्य प्रवृत्तेः
प्रेरणारूपायास्वस्याः प्रेषव्यापारमौत्रे पर्यवसानादिति प्रागुक्तमर्थं
स्मारयति—न हि निरवद्येति ॥ ३९१ ॥

भावनयोक्तमेव भाव्यवैलक्षण्यं विशदयति—

अभिमतपद्मपुत्रवृष्टिनाक-

प्रभृतिकभाव्यगता हि भावनेयम् ॥

अनभिमतसुदुष्करातिदुःखां

नयति तु भाव्यपदं प्रवृत्तिमन्या ॥ ३९२ ॥

अभिमतेति । नाकः स्वर्गः । प्रभृतिशब्देन ग्रामादि गृह्य-
ते । अभिमतपद्मादिभाव्यनिष्ठेयमर्थभावेनेत्यर्थः । अनभिमता स्व-
तोऽनभिलापिता सुदुष्करा बहन्तराया एवभूता चासावतिदुःखा
अत्यन्तं दुःखीमिश्रता तां प्रवृत्तिमिति सम्बन्धः । भाव्यपदं भाव्य-
स्यानम । अन्या शब्दभावना अनभिमतत्वादिविशिष्टां प्रवृत्तिं स्व-
भाव्यत्वेन कल्पयतीत्यर्थः ॥ ३९२ ॥

नन्वाभिहितान्वयवादे यागभावनयोर्भावनयोर्वा कथमुक्तान्वय-
दोषः स्यान्न हि यागो भावने च पृथक्पृथग्भाविताः येनाकाङ्क्षा-

घनुरोधेन पश्चादन्वयबोधो भवेदित्याशङ्काह —

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो वहि-

विद्यतेऽभिहितसङ्गतिश्च नः ॥

प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुन-

नित्यमन्वितधियो निमित्तता ॥ ३९३ ॥

प्रत्ययप्रकृतिशब्दत इति । प्रत्ययो लिङ्गोद्गादिः, प्रकृतिर्धातुः, प्रकृतिप्रत्ययशब्दाभ्यां बहिरन्वयैव, चोऽवधारणे, अभिहितसङ्गतिः अभिहितयोः सम्बन्धः । 'नोऽस्माकं' भट्टानां मते प्रकृतिप्रत्ययानिरिक्तयोर्ध्वजत स्वर्गकामपदयोर्गत्रादिनपनादिपदयोश्च परस्परनैरपेक्ष्येणोपस्थितयोस्तथैव सास्वार्थाभिधानमम्भवादाभिहितयोस्तदर्थयोरन्वयबोध आकाङ्क्षाघनुरोधेन भवेत् । प्रकृतिप्रत्यययोस्तु प्रसंकेपयोगान्निपमेन मिलितप्रयोगे मिलितपरेव तदर्थयोरभिधानमिति तत्रान्विताभिधानमेव, अन्यथा, तत्राप्याकाङ्क्षादिसाचिष्यमपेक्ष्येत, न च तदस्तीति नोक्तदोष इति तदेतदाह—प्रत्ययप्रकृतीत्यादिना । पुनःशब्दो यस्मादर्थे, प्रकृतिप्रत्ययशब्दयोर्ध्वजस्मादान्विताधियोऽपृथग्मुद्देशेनिमित्तता विशिष्टकबुद्ध्युत्पादकता नित्यं सदैव, अनुभवमिद्वेति शेषः ॥ ३९३ ॥

भाषनाद्वयं व्युत्पादितं निगमयति —

भाषनाद्वयमतोऽवबोधयते ।

धातुवाच्यघटिनं लिङ्गादिभिः ॥

प्रत्ययार्थगुणवस्तुवाचिनो ।

धातवः प्रकृतयो हि धातवः ॥ ३९४ ॥

भाषनाद्वयमिति । अत्र उक्तव्यापारः । धातुवाच्यघटिनं धातुवार्थकरणकम् । यद्यप्येकैव भाषना धातुवाच्यघटिना तथापि प्राणमृत उपदधानीतिवत् भाषनाद्वयं तद्व्यतिरिक्तव्युक्तम् । धातुवा-

च्यघटितत्वमुपपादयति-प्रत्ययार्थेति । “प्रकृतिप्रत्ययौ प्राधान्येन प्रत्ययार्थं मह दृशतः” इत्यभिप्रेत्युक्तवचनात् प्रत्ययार्थं प्रति गुणभूतार्थवाचिनो घातव इति घात्वर्थघटितैव भावनेत्यर्थः । ननु प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति गुणत्वे घात्वर्थे किमागतमित्याशङ्क्य घातुगपि प्रकृतिरेवेत्याशयेनाह-प्रकृतय इति । यस्मादुपरि प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः, घातोश्च प्रत्यगावधिर्गित घातवः प्रकृतय इत्यर्थः ।

अथ वा ननु यागेन स्वर्गं भावयेदिति घात्वर्थकरणकैकैव भावना प्रतीयते न भावनान्तरमतो भावनाद्र्याक्तिर्वाक्यप्रमाणविरुद्धेति तत्राह—भावनान्तरमिति । घातुवाच्यघटितत्वप्रतीतिवलादेव तद्वाचरभावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वक्तव्या, तस्या भव्यत्वप्रतीतिमन्तरेण घात्वर्थस्य तन्करणत्वेनान्वयायोगात् । ममामिव्याहृतार्थवादापितप्राशस्त्यादेर्वाक्यार्थेऽन्वयाय च भावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वान्येति भावः । शेषं पूर्ववत् ॥ ३९४ ॥

एवं भावनाद्रूपं विधिवान्वयप्रतिपाद्यमुपपाद्य तत्रैव सर्वस्य वेदस्य शबरस्वामिन्वचनेन पर्यवमानमिति दर्शयन्तुपसंहरति —

भव्याय भूतमुपदिश्यत इत्यवोचन्

पूज्यास्ततः सकलमेव तु वेदशास्त्रम् ॥

कार्यप्रधानमिति निश्चिनुमौऽस्मदीये

तन्त्रे च कार्यमुदितः पुरुषप्रयत्नः ॥ ३९५ ॥

भव्याय भूतमिति । यथापि प्राग्निदं वचनमुदाहृत्य ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्याविरोधेन नतिं तथापि भावनावादिनेदानीं तदुपन्यस्तमिति न दोषः । पूज्याः शबरस्वामिनः । वेद एव शास्त्रं वेदशास्त्रम् । कार्यमनुष्ठेयभावना प्रधानं यस्य वेदशास्त्रस्य तव । ननु कार्यं कृतिमाध्यं शुर्वीभवनं किं न स्यात्तत्राह-अस्मदीये इति । पुरुषप्रयत्न इति । अर्थभावनेत्यर्थः । प्राभाकराभिमतकार्यस्या-

प्रामाणिकत्वाज्जैमिनीपेऽस्मिन् शास्त्रे पुरुषपयत्र एव कार्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ३९५ ॥

इदानीं लोकवेदयोऽलिङ्गादीनां विलसणार्थस्वकल्पनमप्युक्तं, छु-
तरां वैदिकलिङ्गादीनां स्वकर्तृकव्यापाराभिधायित्वं तस्य दुर्निरूप-
त्वादीव नैतन्मतं युक्तमिति दूषयति—

अभिदधाति करोति च लिङ्गपदं

श्रुतिवचःसु निजामपि भावनाम् ॥

न च करोति न वक्ति च तां पुन-

नरवचःस्त्विति दुःशकमुच्यते ॥ ३९६ ॥

अभिदधातीति । निजां स्वव्यापाररूपां शब्दभावनामभि-
दधाति वदति करोति निष्पादयति चार्थभावनाम् । अपिशब्देन
स्वविशिष्टव्यापारे स्वस्य वृत्तौ स्वात्मन्यपि वृत्तिपक्षेण विरोधं
घोतयति । तां स्वव्यापाररूपां भावनाम् । नरवचःस्त्विति ।
लिङ्गपदमित्यनुपञ्जनीयम् । लोके आशादेरेव लिङ्गत्वत्वेन तत्र श-
ब्दभावनाया अभावान्नालौकिकलिङ्गादिर्न तां करोति न च तामभि-
धत्त इति विभागकथनं दुःशकं दुरुपपादनमप्युक्तमुच्यते इत्यर्थः ॥ ३९६ ॥

ननु किमिति दुःशकं तदुपपादनादित्याशङ्क्या—

वक्तृत्वमेव घटते यदि लिङ्गपदस्य

सर्वत्र नार्द्धजरतीयमिदं प्रशस्तम् ॥

सामर्थ्यमेकरसमेव यदोपपन्नं

नानारसं न खलु तत्परिकल्पनीयम् ॥ ३९८ ॥

यद्यत्त्वमिति । अपिधातृत्वं घोषकत्वमिति यावत् । सर्वत्र
प्रत्यक्षादिप्रमाणे लिङ्गादौ च लोके यत्त्वेन स्वार्थघोधनेनैव वैदिक-
लिङ्गादीनामपि प्रामाण्यं यदि घटेन तदा यथा कस्याश्चित्प्रिया यु-

वत्या एव भर्त्ता प्रयोजनानुमारेणार्द्धशरीरेण जरतीत्वमपीच्छति चे-
दप्रामाणिकं तन्न सिद्ध्यति तथा तत्तुल्यमिदं प्रवर्तने न प्रशस्तम्
अन्वत्र प्रमाणेषु तस्यादर्शनेन वैदिकलिङ्गादिष्वपि तदयोगादित्य-
र्थः । ननु वेदे लिङ्गादेरमेरकत्वे कथं पुंसः प्रवृत्तिः स्यात्तत्र मेरका-
न्तराभावादित्याशङ्क्यानुमानादेर्लौकिकलिङ्गादेरिव च स्वप्रवर्तकज्ञा-
ने सति पुरुषः स्वेच्छपैव तां करोति । तदाह श्रुतिः “क्रामय एवा-
यं पुरुषः स यथाक्रामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कु-
रुते” इत्याद्या । स्मृतिरपि “यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्क्रामस्य चोष्टे-
तम्” इति । तथा च प्रमाणं किमपि न प्रवर्त्तकमित्याशयेनाह-
सामर्थ्यमिति । एकरसं प्रत्यक्षादिप्रमाणेन सपमेकरूपं स्वप्रमेय-
ज्ञानानुकूलमेव, एकरसमिति मेरणानुकूलत्वं वा व्यावर्त्तयति ।
नानारसं प्रत्यक्षादिविलक्षणं बोधप्रवृत्त्युभयानुकूलत्वम् ॥ ३९७ ॥

वक्तृत्वमेव घटते, सामर्थ्यमेकरसमिति चोक्तं स्वमतेन वैदिक-
लिङ्गादेरुपपादयति—

श्रेयोहेतुत्ववाची यदि भवति तदा संभवत्येकरूपा
शक्तिस्तस्याभिधाने न तु भवति तदा कारकोऽयं प्रवृत्तः ॥
श्रेयोहेतुश्च वाच्यः श्रुतिवचसि तदा पौरुषेये च तुल्यः
कल्लसश्चासौ न कल्प्यः श्रुतिवचसि यथा भावना लिङ्गनिबद्धा ॥

श्रेयोहेतुत्ववाचीति । वैदिकलिङ्गादिरिति शेषः । तदा त-
स्य लिङ्गादेरभिधाने स्वार्थबोधने एकरूपा शक्तिर्भवति । एवं सति
प्रमाणरूपस्य वेदस्य कारकत्वदोषोऽपि परिहृतः स्यादित्याह-
न तु भवतीति । अयं लिङ्गादिः तदा श्रेयोहेतुत्ववाचित्वे प्रवृत्तेः
कारको न भवति प्रवर्त्तको न भवति, तस्याः श्रेयोहेतुत्वज्ञानेना-
न्वय एव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु श्रेयोहेतुत्वज्ञानं वा लिङ्गव्यापारः

कल्पयतां प्रवर्तना वा को विशेष इत्याशङ्क्याह-श्रेयोहेतुश्चेति ।
 यदा लिङादेः श्रेयोहेतुः श्रेयोहेतुत्ववान्यं भवति तदा सः श्रुतिव-
 सि पौरुषेये च तुल्यस्तथा च लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधने नापूर्वमि-
 ति न मेरणात्तस्य तस्येत्यर्थः । किञ्च गन्मते गाधानपेत्यादिवाक्ये
 लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधकत्व क्लृप्तं न तु शब्दभावनावबोधकत्वं न
 चान्यत्र घात्वर्थे वा त्वन्मते श्रेयोहेतुत्ववत् शब्दभावना कश्चिद-
 पि क्लृप्ताऽस्तीति प्रमेयस्वरूप प्रमाणस्य तद्बोधकत्व च अलौकिकमेव
 कल्प्यं, तच्चायुक्तं क्लृप्तैर्नबोधपत्तावित्याह—क्लृप्तश्चेति । अगो
 श्रेयोहेतुः प्रमाणस्य तद्बोधनव्यापारश्च । लिङ्निवद्धा लिङ्गव्यापा-
 ररूपेत्यर्थः ।

इदमत्राभिप्रेतम् । अस्ति तावत्प्रेक्षावतामपि भोजनादौ मृत्तिः,
 सा तावच्छब्देन वा पुंसा वा केन चित्प्रयमाणस्य न भवति, अपि
 तु हितसाधनत्वज्ञानादिति भवतोऽपि संमतिपन्नम् । बालस्य स्तन्य-
 दाने मानृमृत्तात्तरपि तादृष्टमात्रशक्यं च बालजीवनाद्युद्दिश्यैव न तु
 तत्प्रेरणयैव, भोजनादौ क्लृप्तहेतोरैव तस्यां कलापितुमुचितत्वाच्च ।
 अतः प्रवर्तनायाः क्वापि मृत्तिहेतुत्वावत्त्वान्न माणवक्मृत्त्वा
 तदनुगाममिति न लिङादेः प्रवर्तनासामान्येऽपि लोकाः शक्तिः मि-
 ङ्ग्यति, अपि तु श्रेयोहेतुत्व एवोक्तं वैदिकलिङादिः प्रवर्तना प्रति-
 पादयेत्, तदभावे वा कथं तस्य प्रवर्तनाव्यापारः कल्पः । व्यापा-
 रोऽपि निरवयवे विर्भा शब्दे परिस्पन्दो वा न सम्भवति, न चान्यः
 कश्चित्द्रव्यापारो निरूपयितुं शक्यः । एवं शब्दभावनात्वविशेषो-
 ऽपि लिङादितो न मिङ्ग्यत् तस्य प्रवर्तनासामान्यनिष्ठत्वात् । वा-
 च्यार्थमवन्धितयाऽन्यतोऽनवगमे तस्मिन् लक्षणानुपपत्तेश्च । तस्माद्-
 प्रमाणावपि क्लृप्तमिति श्रेयोहेतुत्वमेव सर्वत्र लिङाद्यर्थ इत्यर्थ
 इति ॥ ३९८ ॥

एव लिङ्गत्वाकारेण शब्दभावना लिङाद्यर्थ इति भाट्टमतं

निराकृत्य लत्वाकारेणारूपातार्योऽर्थावनेति तन्मयमर्थमावनाया अ-
प्रमाणकत्वेन दूषयति—

धात्वर्थतोऽन्या न च भावनाऽस्ति

यां भावनां वक्तुमलं लकारः ॥

धात्वर्थमुद्रिष्य न पुंप्रयत्नो

लोके यतो भाति निरूपणायाम् ॥ ३९१ ॥

धात्वर्थत इति । भावना अर्थभावना । लकारः लडादिप्र-
त्ययः । न तावत्प्रत्ययरूपार्थभावनाया, प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति सुख-
दुःखादिवत् प्रत्ययरूपस्य कस्यचिदननुभवान् । अत एव करोषी-
ति प्रत्यक्षमिद्धः स इति निरस्तम् । इत्यादिव्यापारदशापामेव नि-
यमेन भवतोऽस्यानुभवस्य तन्मात्रविषयत्वात् । अत एव रथो ग-
च्छतीत्याद्यनुभवोऽपि । बाह्यव्यापारः भावेऽप्यान्तर उद्योगरूपोऽर्थः
काश्चिदनुभूयत इति चेत्, न । तस्यापि शरीरान्तरप्रदेशचेष्टाविष-
यत्वाद्दतो न प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु प्रयत्नवदात्मसंयो-
गामभवान्कारणकत्वाच्चेष्टायास्तथा मोऽनुभूयत इति चेत्तत्राह—
धात्वर्थमुद्रिष्येति । विकीर्णानन्तरमेव चेष्टादर्शनेन तदाश्रय-
संयोगो मनःसंयोगविशेषो वा तदनुभवान्कारणं भविष्यतीति
धात्वर्थहेतुत्वादापि लोके वर्णितप्रकारेण विचारे क्रियमाणे प्रयत्नो
नाम काश्चिद्यतो न भाति ततो भावना नास्तीति सम्यन्वः । यत्र-
न्योत्पादानुकूलः कर्तृव्यापारो भावना स च धात्वर्थादन्यः । अ-
न्यथाऽऽरूपातस्यानर्थक्यापत्तेः, पाकपागादेर्धात्वर्थस्य पचिष्यत्वादि-
धातुभिरेवाभिहितत्वात् । स च रथो गच्छतीत्यादावप्यन्येव । एवं
परस्परव्यावृत्तधात्वर्थेभ्यः सकञ्चत्त्वर्थानुगतत्वादापि तस्य ततोऽन्य-
त्वम्, प्रतीयते हि पचाति यजेनेत्यादिप्रयोगे सर्वत्र करोष्यर्थः । सैव
कृतिर्न प्रयत्न इति । न तावत्प्रत्ययार्थवत्त्वाय धात्वर्थादित्यो व्यापार

एपितव्यः लिङ्गादिरूपस्याऽऽख्यातस्यावश्यकश्रेयःसाधनताभिधा-
पित्वेनातदर्धत्वात् । लडादेरीष धात्वर्थगतसाध्यताभिधापित्वात् ।
अत एव यजेतेत्यादिना यागादेः साध्यत्वविशिष्टश्रेयःसाधनत्वं प्र-
तीयते अन्यथा ततः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । काष्ठैः पचतीति काष्ठादेः पा-
ककरणत्ववत् । नाप्यनुगततया तस्य धात्वर्थात्पृथग्ब्यापारत्वम्,
आख्याताभिधेयस्य धर्ममात्रत्वेनाप्यनुगतत्वोपपत्तेः । ततो नास्ति
भावनेति भावः ॥ ३९९ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्त्रव्युदासाय नियोगरूपे कार्ये भा-
नारूपे वा पर्यवसन्नो वेद इति प्रत्यवस्थानम् । कर्मकाण्डस्यापि न त-
दर्धत्वं तद्गतलिङ्गादीनां श्रेयःसाधनतार्थत्वेन तदन्वितार्थपरत्वात्त-
स्येत्युपपादनेन प्रत्युक्तम् । भव्याय भूतमिति भाष्याशयश्च मागेवाक्त-
इति न तद्वलादीर्षिं कार्यपरत्वमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

न कर्मकाण्डेऽपि ततो नियामो

न भावनाऽप्युक्तनयेन तस्मिन् ॥

न तद् द्वयं वेदशिरःसु तस्मा-

त्ततो न कार्यार्थपराणि तानि ॥ ४०० ॥

न कर्मकाण्डेऽपीति । ततः माग् बर्णितन्यायाच्च नियोगो-
ऽस्तीति शेषः । तस्मिन् कर्मकाण्डे । यदा कर्मकाण्डेऽपि तयोस्मिं
गतिस्तदाऽखण्डब्रह्मपरे वेदान्ते तदुभयं नेति किमु वक्तव्यमित्याश-
येनाह—न तद् द्वयमिति । नियोगो भावना चेत्यर्थः । तर्हि दृष्ट-
व्यः पश्येदित्यादिज्ञानविधीनां का गतिरित्याशङ्क्याह—तत इति ।
ज्ञानविधेरप्युपरिष्टान्निरामिष्यमाणत्वाच्च तद्विधिपरं वेदशिरः किं
त्वरखण्डब्रह्मपरमिति भावः ॥ ४०० ॥

एवं वेदान्तानां कार्यपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मपरत्वं स्थापितम् ।
इदानीं वेदान्तवाच्यं कार्यपरं वेदवाक्यत्वाद्ब्रह्मोपादिवाच्यत्वादे-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वानिरासः । २२९

त्यनुमानं ब्राह्मणं न हन्यात्सुरां न पिबेदित्यादिप्रतिषेधवाक्ये व्य-
भिचारेण दृष्यति —

अपि च प्रतिषेधचोदनाविषयः स्यात्प्रतिषिद्धकर्मणः ॥

फलगार्हनिवृत्तिरेव सा न नियोगो न च तस्य गोचरः ॥४०१॥

अपि चेति । प्रतिषेधचोदना प्रतिषेधवाक्यं प्रतिषिद्धकर्म-
णः प्रतिषिद्धस्य हननादेः या फलगार्हनिवृत्तिः फलाकाङ्क्षादा-
सीन्यरूपोपरतिः सैव प्रतिषेधचोदनाया विषयः स्यात् । ततः किं
तत्राह-सैति । सा निवृत्तिः नियोगः कार्यं न भवति प्रागभावहू-
पत्वेन तस्याः सिद्धस्वभावत्वात् । तर्हि किं तद्विषयो विधेयः, तथा
च निषेधानां विधिनिष्ठता नेत्याह-न चेति । तस्य नियोगस्य गो-
चरो विषयः तस्यानुष्ठेयत्वात्, नियोगग्रहणं भावनाया अप्युप-
क्षणम् । नापि भावना भाव्यो वा तथेत्यर्थः । निषेधवाक्यस्य हि
निषिध्यमानहननादिगतश्रेयःसाधनत्वाभाव एवार्थः । न च स
नियोगो भवति, न वा तस्य गोचरः, विधेर्भावार्थगोचरत्वनियमा-
दिति न तत्रात्रयं कार्यपरमतस्तत्र वेदवाक्यत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः ४०१ ॥

ननु निवृत्तिरेव नञर्थ इति कथम्, यावता नेक्षेतोद्यन्तामित्यत्र
ईक्षणाविरुद्धमानमाक्रियाविधिर्यथाऽऽश्रीयते तद्वद्दननादिविरुद्धक्रिया
प्रकृतेऽपि विधीयतामित्याशंका दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति—

नञः स्वसम्बन्धिपदार्थवस्तुनो

निवृत्तिार्थः सहजः प्रसिद्धितः ॥

अनीक्षणादी व्रतशब्दसङ्घतेः

परप्रयुक्ता खलु मानसी क्रिया ॥ ४०२ ॥

नञ इति । स्वसम्बन्धि यत्पदं तदर्थः स एव वस्तु तस्येत्य-
र्थः । नञ्पद येन पदेन सम्बन्ध्यते तस्य तदर्थाभाव एव सहजार्थो
मुख्योऽर्थः । कुतः दृढव्यवहारे तथा प्रसिद्धितः, न तद्विरुद्धत्वादि,

नानार्थत्वमसद्भावं, तच्चैकस्य शब्दस्य सति गत्यन्तरेऽनुपपन्नम् ।

एतदुक्तं भवति । न इत्यन्वय इत्युक्ते स्वरमतः स्वमन्वन्धिनि-
वृत्तेरेव पुरःस्फूर्तिदर्शनात्तैवार्थो न पर्युदासस्तथेति मुख्यार्थमन्म-
वे नार्थान्तरं कल्पयित्पर्यः । कथं तर्हि—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्ते यान्तं कदाचन ॥

नोपरक्तं न चारिस्थं न मध्ये नभसो गतम् । इत्यादौ पर्युदा-
साश्रयणमिति चेद्वलवद्धाधवशादित्याह—अनीचणादाविति ।
नेक्षेतत्यादौ मानसी क्रिया ईक्षणविरुद्धा मानसी क्रिया परप्रयुक्ता
खलु मुख्यार्थपरिग्रहवलवद्धाधनिमित्तैव । किं तद् बलवद्वाधकोऽत्र-
शब्दसङ्गतेः, तस्य वाक्यस्योपक्रमे अथातः गजापीतव्रणमिति व्रण-
शब्दश्रवणाद् व्रतस्य चातुष्टेपत्वाद्नुष्टेपपरं तत्प्रकरणं नजो मू-
ख्यार्थस्याभावस्याननुष्टेपत्वाच्चानुष्टानयोग्या मानसी क्रिया तत्र
लक्ष्यत इति तद्वाक्यं विधिपरम् । न च तथाऽत्र मुख्यार्थान्वये किं
चिद् वाक्यमस्तीति नैतद्विधिपरमित्यर्थः ॥ ४०२ ॥

किं च प्रतिषेधवाक्यस्यापि निवृत्तिक्रियाविधिपरत्वे सर्वमेव
वाक्यं विधिपरमिति विधिप्रतिषेधत्रिभागो न स्यात्, अस्ति च तः,
“फलबुद्धिप्रमेयाधिकारिवोधकभेदतः ॥ पञ्चथाऽस्वन्तभिन्नत्वाद्भेदो
विधिनिषेधयोः” इति सकलगहाजनादृत इत्याशयेनाह—

अपि च प्रतिषेधचोदना

न तु भिद्यत भवन्मते विधेः ॥

विधिरेव तु चोदनाऽखिला

न हि वदे वचनं निवर्त्तकम् ॥ ४०३ ॥

अपि च प्रतिषेधचोदनेति । विधेरिति पञ्चमी । कुत इ-
त्यत आह—विधिरेव त्विति । भवन्मत इत्यनुपपन्नः । ननु प्रव-
स्रसो विधिः निषेधवाक्यं च निवर्त्तकमिति कथं तस्य विधित्वं त-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०१

ब्राह्म-न हि वेद इति । अप्यापि भवन्मत्त इत्यनुपज्जनीयम् । नि-
षेधेऽपि विधीयमानायाः क्रियायाः प्रवृत्तिविशेषत्वात् भवन्मते त-
द्वाक्यं प्रतिषेधनिष्ठमिति भावः ॥ ४०३ ॥

एवं संक्षेपेण प्रतिषेधवाक्यस्य सिद्धान्तिष्ठत्वमुपपाद्य तद्देव
समस्तं वेदान्तवाक्यं विधिशून्यमेव फलपर्यवसायि प्रमाणमस्तु
इत्युपमंहरति—

प्रतिषेधवाक्यवदतः सकलं
विधिशून्यमेव फलवद्भवतु ॥
वचनं त्रयीशिरसि तत्त्वमसि-
प्रभृति प्रतीचि तमसोऽग्रहतेः ॥ ४०४ ॥

प्रतिषेधवाक्यवदिति । अत्र उक्तन्यायात् । तत्त्वमसि-
मृति तत्त्वमस्यादिवचनमिति सम्बन्धः । फलवत्त्वमेवाह-प्रती-
चीति । तमसोऽनाद्यज्ञानस्य अग्रहणेर्वाधनादिशयः ॥ ४०४ ॥

एवं नञो मूलपदा वृत्त्या प्रसज्यमतिषेधार्थत्वात् तस्य च का-
र्यविषयत्वोपसम्भवाद्दीक्षणादावनुष्ठेयार्थव्रतशब्दसमभिव्याहारबलेन
नव्यः पर्युदासलक्षणया ईक्षणविरुद्धमानमक्रियार्थत्वानिषेधवाक्ये
च तादृशस्य -मुख्यार्थत्यागानेमिचस्य कदाचिदप्यभावात्प्रतिषेधवा-
क्यं निषेधनिष्ठं न कार्यनिष्ठं, तद्देव वेदान्तवाक्य सर्वमेव ब्रह्मनि-
ष्ठमित्युक्तम् । इदानीं नवर्थे भट्टाभ्युपगमविशेषं दूषयितुमनुवदति—

नामधातुसहितो नञिष्यने
पर्युदासविषयो मनीषिभिः ॥
न प्रसक्तविनिवृत्तिवाचको-
ऽब्रह्मणादिषु तथोपलम्भनात् ॥ ४०५ ॥

नामधातुसहित इति । सुवन्तेन धातुना वा सहित इत्यर्थः । न केवलं प्रसक्तस्याभाव एव नञो मुख्यार्थोऽपि तु तदन्व-
ताद्विरोधिनावपि । तत्र नामधातुमाहितो नञ् पर्युदासविषय इष्यते ।
पर्युदासो नाम नञ्प्रम्वन्धिषपदार्थपरिवर्जनम् । नामधातुभ्यां योगे
प्रसक्तस्य विनिर्घात्तरभावस्तन्मात्रवाचको न, कुतः अत्राह्वणादिषु
अग्रे अत्राह्वणस्तिष्ठति म्लेच्छोऽयमधर्मात्यादौ ब्राह्मणातिरिक्ते
धर्मविरुद्धे पापे च ततः प्रतीतिदर्शनादित्यर्थः । तदुक्तम्—“नामधा-
त्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ॥ वदसत्राह्वणाधर्मावन्यमात्र-
विरोधिना” इति ॥ ४०६ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तं प्रकटयन्नामधातुगोमिनोऽपि नञस्तदन्वावे-
रुद्धार्थत्वे क्रमेणोदाहरणमाह—

अत्राह्वणाधर्मगिरोर्नञेप

नामान्वधादाश्रितपर्युदासः ॥

अन्यं विरुक्तं च समाभिधत्ते

नोद्यन्तमित्यादिषु धातुयोगात् ॥ ४०६ ॥

अत्राह्वणेति । आश्रितोऽर्थत्वेन स्वीकृतः पर्युदासो येन
नञा सः । नोद्यन्नामिति । नैक्षेतोद्यन्तमादित्यामित्यादिष्वित्यर्थः ।
एष नञ् धातुयोगाद्धानुरीक्षणं तत्सम्बन्धाद् पर्युदासवृत्त्या विरुद्ध-
धीक्षणत्रिघातकमन्यसंकल्पं सदाऽभिधत्त इति योजना ॥ ४०६ ॥

नन्वय वाचये कीदृशः पर्युदासो नञा लभ्यते तमाह—

नोद्यन्तमित्यत्र नञेक्षणार्थ-

समापिकार्यान्तरमुच्यते हि ॥

ततश्च नैक्षिष्य इतीदृशी स्यात्

संकल्पना संनिहितत्वहेतोः ॥ ४०७ ॥

१. अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वानिरासः । ३०३

नोद्यन्तामिति । अत्राग्निवाक्ये ईक्षणार्थस्य ईक्षणघातार्थ-
स्य समीपं सम्बन्धि यत्कार्यान्तरम् ईक्षणविरुद्धम् ईक्षणकार्यात्का-
र्यान्तरं घातुयोगिनाऽपि नञा तदर्थाविरुद्धमेव वस्त्वन्तरमभिधीयते
नान्यदिति समीपेत्युक्तम् । तदेव विविच्य दर्शयति—ततश्चेति ।
नेक्षिष्य इतीदृशी संकल्पनाऽस्मिन्वाक्ये नञाऽभिधेया .स्यादीक्षण-
विरोधिमंकल्पस्येक्षणविरोधिण्या तत्संबन्धिप्रत्येन सन्निहितत्वाद्धेतो-
स्त्वर्थः ॥ ४०७ ॥

क तर्हि प्रसज्यभ्रांतेषुवावकाशस्तमाह—

द्विजं न हन्यान्न कलञ्जमद्या-

दित्यादिवाक्ये विधिनाऽस्य योगात् ।

प्रसज्यमानार्थनिवृत्तिमात्रं

नञोऽर्थ इत्याश्रिनमादरेण ॥ ४०८ ॥

द्विजं न हन्यादिति । अशास्त्रस्येत् । आदिपदेन न सुरां
पिवेदित्यादि संशुद्धने । विधिना लिङ्गादिपदेनास्य नञः प्रसज्यमा-
नस्य भ्रान्त्या प्रसक्तस्य इननादिगतस्यार्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्य
निवृत्तिरभावस्तन्मात्रमित्यर्थः । द्विजं न हन्यादित्यादिवाक्ये नञो
लिङ्गादिसंभ्वन्वशात्तदर्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्याभावमात्रमर्थ इ-
त्यङ्गीकृतं परैरित्यर्थः ॥ ४०८ ॥

अत्रापि प्राभाकराणामभ्युपगममाह—

नाद्यां न हन्यां न पिवेयमित्यपि

वाक्येषु नञ्वत्सु वदन्ति मानसीम् ॥

-संकल्परूपां विधिवन्धिनीं क्रियां

नोद्यन्तामित्यादिवचःस्त्रिवापरे ॥ ४०९ ॥

नाद्यां न हन्यामिति । अपरे प्राणाकराः नञ्ब्रह्म न ह-
न्यादित्यादिषु वाक्येषु नाद्या न हन्यामित्यादिमंकलपरूपां विधि-
बान्धनीं विद्ध्यनुबन्धरूपां क्रियां वदन्तीति सम्बन्धः । तत्र दृष्टा-
न्तो नोद्यन्तामित्यादीति । न हन्यादित्यादावपि हननपानादि न कु-
र्यामिति हननादिक्रियाविरोधिभ्रमंकलपरूपां विधिरेवार्थ इति प्राणा-
करा वदन्तीत्यर्थः ॥ ४०९ ॥

ननु न हन्यादित्यादीं प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वसम्भवे किमिति
पर्युदासाश्रयणमित्याशङ्क्य तत्सम्भवोऽसिद्ध इत्याह—

वाक्येषु नञ्ब्रह्म निवृत्तिमात्रं

प्रमेयमित्यभ्युपगम्यमाने ॥

प्रत्यक्षमानेन विरुद्ध्यते हि

निवृत्तिशास्त्रं न च युज्यते तत् ॥ ४१० ॥

वाक्येति । प्रत्यक्षमानेनेति । वक्ष्यमाणविधेया श्रेयः-
साधनत्वस्य हननादेर्ब्राह्मणादेर्वा निवृत्तिरभावः प्रत्यक्षमानेन हि
विरुद्ध्यत इति नञस्तत्प्रमेयत्वमभ्युपगन्तुं न शक्यतेऽतस्तच्छास्त्रं नि-
वृत्तिशास्त्रमिति न युज्यत इति सर्वमेव शास्त्रं प्रवर्त्तकमित्यर्थः ॥ ४१० ॥

किं च “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्” इति शाबरभा-
ष्यकारोऽपि निषेधचोदनाया अपि प्रवर्त्तकत्वं दर्शयति । विधिनि-
षेधविभागस्तु धात्वर्थान्द्विरोधिक्रियाविधित्वरूपतद्वान्तरविशेषनि-
मित्त इति साऽपि प्रवृत्तिनिष्ठेत्याशयेनाह—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत ॥

ततश्च विज्ञां न हि चोदनाऽस्ति सा

प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥ ४११ ॥

१. अध्या० निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०५

प्रवर्त्तकमिति । अन्यथा निषेधवचनं निषेधचोदनेऽपि स
 मूणान्नैवमवोचदित्याह—निवर्त्तकमिति । ततः किं तत्राह—तत-
 श्चेति । या प्रवर्त्तिका न भवेत्सा चोदना न ह्यस्तीति स्थितिरिति
 विद्य इति सम्बन्धः । तथा च न हन्यादित्यादिनिषेधचोदनाऽपि स-
 ङ्ख्यक्रियायां प्रवर्त्तिकेति भावः ॥ ४११ ॥

इदानीमाद्यमते यद्यप्युक्तविधयाऽपि न हन्यादित्यादिनिषेधवा-
 क्यस्य मिदमात्रपर्यवसानं सिद्ध्यति, तथापि यदि नेक्षतेतिवाक्यस्य न-
 ज्ञेक्षणविरुद्धार्थमतीत्यनुरोधेन तस्य मुख्यार्थत्वं बदेत्तर्हि ततस्तत्प्रती-
 तौ शक्तिं विना गत्यन्तरमुक्तेष्व, यद्युपपत्तितः तर्हि सा तत्र ना-
 स्त्येव, प्रत्युत विपक्ष एव सेत्याशयेन नामादियोगव्यवस्थया तु-
 ल्यवचनार्थवैविध्यमुक्तं दूषयति—

न नामयोगो न च धातुयोगो

लिङ्गादियोगोऽपि न कारणं नः ॥

नञः स्वसम्बन्धनिवृत्तिमात्रं

स्वनोऽभिधेयं परतोऽन्यदस्य ॥ ४१२ ॥

न नामयोग इति । कारणं व्यवस्थयाऽन्यत्वादिमतिपादन
 इति शेषः । नः अस्मन्मते । कुतस्तत्राह—नञ इति । स्वसंबन्धि-
 नो निवृत्तिरमात्रसन्मात्रम् । स्वतः मुख्यवृत्त्या । तर्हि ब्राह्मणादि-
 प्रयोगेषु अन्याद्यर्थमतीतिः कथं तत्राह—परत इति । अस्य नञो-
 ऽन्यत्पक्षव्यतिषेधानिरिक्तं तद्व्यवस्थादि परतो लक्षणया प्रतीयते
 इति शेषः । तथाचान्यलभ्यत्वाद्नेकशक्तिकल्पने गौरवाच्च तद्व्य-
 त्तिरोधिनां नञो न मुख्यार्थाविति भावः ॥ ४१२ ॥

ननु नामादियुक्तेन नञा नियमेन प्रतीयमानयोस्तद्व्यविरो-
 धिनोः कथं लाक्षणिकत्वमित्याशङ्क्य नियमेन तद्व्यतिषेधविरासदे-
 साशयेन तदकारणत्वमेव विवृणोति—

तथाहि नाग्रे करिणीति नाम्ना
गजोऽत्र नास्तीति च धातुयोगे ॥

लिङ्गादियोगेऽपि निवृत्तिरर्थो

विषं न खादेदिति नञ्पदस्य ॥ ४१३ ॥

तथाहीति । नाग्रे करिणीति वाक्ये इति शेषः । अग्रे करि-
णी नेति वाक्ये नञ्पदस्य नाम्ना योगेऽपीत्यनुपदङ्गः । एवं गजोऽ-
त्र नास्तीत्यादावपि योजना । निवृत्तिः प्रसज्यप्रतिषेधः । न खादेन्न
भक्षयेत् । लोके हि नाग्रे करिणीत्यादिवाक्ये प्रयुक्ताग्नौ नामादि-
संबन्धविशेषे सत्यपि लिङ्गादियुक्तात्ततस्तदर्थभाव इव करिण्यादे-
रभाव एव प्रतीयते न ततोऽर्थान्तरमिति कुतस्त्वदुक्तो निषमः, कुत-
स्तरा नामादेर्नञ्मन्वन्धस्य त्वदुक्तव्यवस्थितनवर्थप्रतीतिहेतुत्वमि-
ति भावः ॥ ४१३ ॥

ननु लोके यथा तथास्तु, श्रुतौ तूक्तव्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्का
तत्रापि लोकसाम्यमेवाह—

तथा श्रुतौ नेति वचःसु नामानि

नानेह नास्तीति च धातुयोगे ॥

तथा विधाने न कलञ्जमद्या-

ञ्जोऽविशेषेण निवृत्तिरर्थः ॥ ४१४ ॥

तथा श्रुतायिति । नेति नेतीति चावयद्रूपं स एव नेति नेती-
ति वाक्यं चापेक्ष्य नेतिवचःस्थिति बद्धवचनम् । नामानि नामयो-
ग इतिशब्दस्य नामत्वाच्छ्रुती नेतिवच सु नञो नामयोगे सत्यपि ।
तथा नेह नानास्तीति वाक्ये अस्तीतिधातुना योगेऽपि, नानेह ना-
स्तीति छन्दोऽनुरोधेन व्यस्यमः । तथा न कलञ्जमद्यादिति वा-
क्ये विधाने विधायकपदयोगेऽप्यविशेषेण त्वदुक्तविशेषं विनयेति-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०७

शब्दपरामृश्यप्रपञ्चादिनिवृत्तिस्वार्थो भवति । तथैव तदर्थस्य वाद-
रायणादिभिः “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेवति” इत्यादिन्यायेन निरूपित-
त्वात् । अगो वेदेऽपि नामयोगादिना नञो न व्यत्रस्थितार्थत्वमि-
त्यभाव एव स्वतोऽव्यभिचारात् नञर्थः, पर्युदासस्तु लाक्षणिक एवेति
भावः ॥ ४१४ ॥

एवं नामादियोगेन नञः स्वतोऽर्थविशेषोनेष्टत्वं निराकृत्य मुख्य-
या वृत्त्या प्रसज्यप्रतिपेधार्थत्वमुक्तं तदुपसंहरति—

औदासीन्यं पुरुषगतमेवाविशेषान्नञोऽर्थो

भ्रान्तिप्राप्तेऽसति तु विषये यत्रयत्रैव दृष्टः ॥

नौदासीन्यं पृथगिह भवेदात्मचिन्मात्ररूपात्

सिद्धे वस्तुन्यत्रसितमतो वेदवाक्यं निषेधे ॥४१५॥

औदासीन्यमिति । प्रसज्यप्रतिपेध इत्यर्थः । भावप्रपञ्च
इवाभावोऽप्यात्मन्येव बाध्य इति दर्शयितुं पुरुषगतमेवेत्युक्तम् । न-
ञोऽर्थो भवेदिति शेषः । तुरंधारणे । विषये नामाद्यर्थे । भ्रान्तिप्रा-
प्ते वस्तुतोऽविद्यमाने भ्रान्त्या प्रसक्ते सति । यत्रयत्र वाक्ये एव
नञ् दृष्टः तत्र सर्वत्राविशेषान्नामादियोगकृताविशेषाभावात् पुरुषगत-
मौदासीन्यमेव नञोऽर्थो भवेदिति संबन्धः । ननु नेतिनेतीतिवाक्य-
स्यात्मपरत्वात्कथं निषेधपरत्वम्, अन्यथा तस्यानात्मनिष्ठत्वापत्ते-
रात्मनोऽद्वयत्वव्याघाताच्च इत्याशङ्क्य सोऽपि प्रपञ्चाधिष्ठानात्मैवेति
नोक्तदोष इत्याशयेनाह—नौदासीन्यमिति । इह ब्रह्मणि ॥४१५॥

इदानीं नान्यां न इत्यादिना, प्राभाकरोक्तं निषेधवाक्यस्य,
प्रवृत्तिनिष्ठत्वं सोपस्करमाशङ्क्य निराकारित्यन्वयार्थं, शाबरभाष्याद्
द्विविधोऽपि विधिः प्रवृत्तिनिष्ठ एवेति तदुक्तं दूषयति—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निधाय बुद्धौ वर्त्तनं निवर्त्तकम् ॥

द्वितीयसूत्रे भगवान् बहुश्रुतो

न चोदनाद्वित्वनिवारणाय तत् ॥ ४१६ ॥

प्रवर्त्तकमिति । द्वितीयसूत्रे “चोदनालक्षणोऽर्षो धर्मः” इति

सूत्रे । भगवान् बहुज्ञः तत्र हेतुर्वहुश्रुतः । अत एव सहस्रशाखा अ-
र्षोऽपि वेत्ति यधरस्वामीत्वैतिह्यम् । चोदनानां प्रवर्त्तकत्वांनपेधक-
स्वरूपेण द्वित्वस्य द्वैविध्यस्य निवारणाय न तद्भाष्यमन्यथः । भा-
ष्यकारो हि निवृत्तिनिष्ठापि चोदनां बुद्धौ निधायैव वेदे निषेध-
कपरमपि वाक्यमस्तीति जानन्नेव मक्रान्तधर्मनिरूपणाय प्रवृत्तस्त-
त्प्रमाणं प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनामुवाच न तु निवृत्तिमाश्रनिष्ठा चोद-
नां निवारयितुम् । अन्यथोक्तविधया निषेधवाक्यस्य प्रवृत्तिनिष्ठत्वा-
सिद्धेस्तस्य तदज्ञानमसङ्गान्न बहुश्रुतत्व संभवेदिति भावः ॥ ४१६ ॥

एवं भाष्यवाक्यबलान्निषेधवाक्यस्य निवृत्तिकार्यार्थत्वमाशङ्कितं
निरस्तम् । इदानीं माभाकरः प्रतिज्ञापूर्वकं निषेधनिष्ठत्वं दूषयति—

ननु निवृत्तिपरत्वमुदीरितं

विघटयामि निषेधगिरामहम् ॥

न हि कलञ्जामिति प्रतिपाद्यते

यदि तदा नयनेन विरुध्यते ॥ ४१७ ॥

ननु निवृत्तिरिति । किं कलञ्जाप्रभावो निषेधवाक्ये नञर्थः,
किं वा भक्षणायभावः, उत मस्यपात्राभाव इति विकल्पार्थं मस्य-
क्षारोपेन दूषयति—न हीति । यदीह कलञ्ज न हीति निषेध-
वाक्ये नञर्थः प्रतिपाद्यते तदा नयनेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते, तस्य
तत्र मस्यक्षणानुभववदित्यर्थः ॥ ४१७ ॥

द्वितीयं दूषयति—

अथ कलञ्जपदार्थगमक्षणं

न हि तदप्यमुनैव विरुध्यते ॥

अथ तदीयफलस्पृहयाऽन्वयो

न हि तदप्यनुभूतिपराहतम् ॥ ४१८ ॥

अथेति । अनेनार्थान्तरलोका । कलञ्जपदार्थगभक्षणं तस्य भक्षणं न हीति यदि प्रतिपाद्यत इत्यनुपद्मः, तदपि पूर्ववत्प्रत्यसंगै-
व बाध्यते तदौन्मुख्येन चैतस्य स्वमामग्रीद्वारा प्राप्तत्वादित्याशये-
नाह—तदपीति । वृत्तियेऽपि किं प्रत्ययार्थः फल्गरागः, एत भक्ष-
णादिनिवोगः । आद्यमनूय प्रत्याह—अथ तदीयेति । कलञ्जभ-
क्षणादिसंबन्ध यत्फलं तस्य स्पृहा रागः तथाऽन्वयो नव इति
शेषः । तदपि एतदपि न हीति संबन्धः । यत्स्वद्रागिणोऽनुभूतिप-
राहतमिति ॥ ४१८ ॥

प्रत्ययार्थो नियोगो निषेध्य इति पक्षमनुवदति—

अथ तदीयनियोगनिवर्त्तनं

भवतु भक्षणमस्तु तदिच्छया ॥

न हि नियोगनिवृत्तिनिवेदने

सति कलञ्जममह्यमितीङ्गयते ॥४१९ ॥

अथ तदीयनियोगेति । कलञ्जभक्षणे नियोगो विधिर्नेति
निषेधाकार्यार्थ इति शङ्कितुराशयः । एतावता न तत्रेष्टसिद्धिरिति
दूषयति—भवत्विति । अपं निषेधाकार्यार्थ इति शेषः । मा भूत्तस्य
विधिः नैतावता तद्भक्षणनिवृत्तः सिद्ध्येत् भोजनादेरिवान्यतोऽपि
तत्संभवेन निषेधवैपर्यादित्याशयेनाह—भक्षणमस्त्विति । उक्तमेव
व्यातोरकमुत्तेनाप्याह—न हि नियोगेति । इत्यने ज्ञापते ॥ ४१९ ॥

अस्तु तर्हि यद्भावस्तत्र केनापि मानेन न बाध्यते तद्भावं एव
नञर्थे इत्याशङ्क्य शब्दोपस्थितस्यैव शब्देन नञर्थेनान्वयो वक्त-
व्यः, नामवातुप्रत्ययव्यतिरिक्तशब्दस्येहामात्रेण कलञ्जाद्यतिरि-
क्तस्य नञर्थान्वयिनः कस्य चिच्छब्दस्यासंभवादित्याशयेनाह—

इह कलञ्जपदेन नञन्त्रयो

भवति वास्य नञोऽदिसमागमः ॥

अदिगतेन लिङादिपदेन वा

सह समेति नञत्र गतिस्त्रयी ॥ ४२० ॥

इह कलञ्जपदेनेति । इह प्रकृतवाक्ये अदिना भक्षणवा-
चिधातुना वा समागमः सम्बन्धः अदिगतेनाद्धातुगतेन लिङादि-
पदेन प्रत्ययार्थेन वा सह समेति संबन्धाति अन्वितौ भवतीत्यर्थः ।
अत्र न कलञ्जमित्पादिवाक्ये । गतिः ज्ञानोपापोऽन्वयः । त्रयी
त्रिविधा ॥ ४२० ॥

एवं च उक्तान्यतमपक्षे निषेधवाक्यस्य निषेधनिष्ठत्वोपपादनाशक्ते-
निषेधवाक्यमपि निष्ठातिनियोगपरमेवाभ्युपगमन्त्यमिति प्राभाकरः
स्वमतमुपस्थापयति—

उदितपक्षपरिग्रहकारिणां

न च निषेधगिरामुपपादने ॥

भवति शक्तिरतश्च निषेधगी-

रपि नियोगपराऽभ्युपगम्यताम् ॥ ४२१ ॥

उदितेति । उक्तपक्षत्रयान्यतमपरिग्रहकारिणां वादिनामि-
त्यर्थः । निषेधगिरां प्रामाण्यस्येति शेषः । यत् उक्तीत्या निषेधवा-
क्यस्य प्रामाण्यं न संभवति अत इत्यर्थः । चकारेण शब्दार्थस्य का-
यान्वयनिवृत्तं सूचयति ॥ ४२१ ॥

ननु वेदे निष्ठातिनियोगस्यैकत्वे भक्षणादिनिष्ठातिनियोगसिद्धावपि
पानादिनिष्ठातिनियोगमिद्धिर्न स्यादिति पानादौ यथेष्टं प्रवर्त्तत,
तन्निष्ठातिनियोगभेदस्तु तन्मतेऽनुपपन्न एव । अनुबन्धभेदाधीनशा-
स्त्रभेदे सत्येव नियोगभेदस्य तदभ्युपगमात् । न हीह यागदानादिरि-
वानुबन्धो भिद्यत इत्याशङ्कोहापि पानभक्षणादिभेदेन तत्प्रतिपोगि-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१२

कनिष्ठात्क्रियारूपानुबन्धभेदसंभवात्त्रिष्टुतिनियोगोऽपि यागदा-
नादिनियोगवद्भिद्यत इत्याशयेनाह—

यथा च यागाद्यनुबन्धभेदा—

द्विज्ञैषु शास्त्रेषु नियोगभेदः ॥

निवृत्तिभेदादपि तद्वदस्य

निवृत्तयोऽपि ह्यनुबन्धभूताः ॥ ४२२ ॥

यथा च यागादीति । आदिपदेन दानहोमसंग्रहः । अनु-
पस्थाद्ब्रह्मणे व्यवच्छेदकतपेति यागादिधात्वर्थोऽनुबन्धः तद्रूपोऽनु-
बन्धो नियोगविषयस्य भेदाच्छास्त्रेष्वसन्निकृष्टार्थमतिपादकवाक्येषु
भिन्नेषु सत्सु यथा यागादिनियोगभेदस्तद्वदत्र भक्षणदिनिष्ठात्-
क्रियाभेदादपि निष्ठात्क्रियाभेदादस्य नियोगस्य भेद इत्यनुप-
द्वः । ननु यागादिनामनुष्ठेयत्वात् कृतिसाध्यनियोगानुबन्धत्वं यु-
ज्यते न निवृत्तीनामित्याशङ्क्य तामामपि प्रष्टुतिविरोधिमतोव्यापाररू-
पत्वाऽऽनुष्ठेयत्वात्तदनुबन्धत्वं युज्यते इत्याशयेनाह—निवृत्तयोऽपी-
ति । आपशब्देन तासां यागादिसाम्यं द्योतयति । हि यस्मान्निवृ-
त्तयो यागादिसमास्तस्मादनुबन्धभूता नियोगसाधनकृत्यवच्छेदकः
तथा तद्वारा निष्ठात्क्रियाः स्युरित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

नन्वेवमपि कस्तत्र नियोज्यः, न हि तेन विना नरव्यापाररूपायाः
कूर्तोलिङादिनाऽभिधानं पर्यवस्येदित्याशङ्क्य निष्ठात्क्रियानियोगस्य निव-
र्त्तनव्यापारसामर्थ्यमाप्तनिवर्त्यमष्टस्युन्मुखस्यैव नियोज्यत्वात् तन्निवृ-
त्तिमात्रादेव नियोगोत्पत्तेः । अत एव विश्वजिन्यायात्स्वर्गकापो-
ऽत्र नियोज्योऽस्तिन्निरासं, सामर्थ्यमाप्तनियोज्ये संभवति तन्व्या-
यस्यानवगारादित्याशयेनाह—

निवृत्तिसिद्ध्याऽपि नियोगसिद्धिः

प्रवर्त्तमानस्य न गर्त्तपातः ॥

निषिद्धचेष्टा निरपस्य हेतु-

नियोगतो नाध्यवसीयते हि ॥ ४२३ ॥

निवृत्तिसिद्ध्याऽपीति । ननु कलञ्जभक्षणादिनिवृत्त्या नि-
रयादिपातो न भवतीति तत्परिहारकाम एव नियोज्योऽस्ति चे-
त्, ना नियोगस्य तदाकाङ्क्षाया अन्यस एव शान्तत्वेन तत्कल्पनाऽ-
योगात् । किं च यदि तद्भक्षणादिना निरपपातो भवेत्तर्हि तद्भक्षे-
न सोऽपि वर्जितः स्यात् । न चैवमस्ति ममाणाभावादित्याशयेनाह-
प्रवर्त्तमानस्येति । ननु “यो ब्राह्मणापावगुरेत्तं शनेन यातयात्” इ-
त्यादिवाक्यानि निषिद्धप्रवृत्तेर्निरपहेतुत्वं प्रतीयत इति चेत्तत्राह-नि-
षिद्धचेष्टेति । हेतुपदानन्तरमितिपदमध्याहर्त्तव्यम् । नियोगतो
विधितं इत्यर्थः । अर्थवादो हि नियोगाकाङ्क्षामेवार्थं प्रतिपादय-
ति । नियोगश्च स्वनियोज्यसिद्धयेऽर्थवादसामर्थ्यलभ्यमपि फलमा-
काङ्क्षतीत्यन्यतो लब्धे नियोज्ये नियोगस्य तदपेक्षोपरमात्र नि-
योगसामर्थ्येन ततस्तदध्यवसातुं शक्यत इत्युक्त एव नियोज्य इति
भावः । हिशब्देन जरत्माभाकरमत एतत्सुममिद्धमिति धीतयति ॥४२३॥

ननु निरपपातपरिहारच्छां विना चेतना कथं नियोगेन नियुज्येत
प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्त्तत इति न्यायादित्याशङ्क्या प्रा-
भाकरमिद्धान्तरहस्यमाह—

नियोग एवैप पुमान्नियुज्यते

नियोगसिद्धौ तु पुनर्नियुज्यते ॥

परत्र कर्मस्त्रथ वा निवृत्तिपु

स्थितिः प्रतिद्धेति नियोगवादिनाम् ॥ ४२४ ॥

नियोग एवेति । एष नियोज्यः । नियोगे इति सप्तमी ।
नियुज्यते नियोगेनेति शेषः । नियोज्यो हि लोके कार्ये लिटादि-
व्युत्पत्तिभ्यामनियोगमेव लिटादितः स्वकृतिसाध्यत्वेनावगच्छंस्तदु-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१३

न्मुगो भवति । अयमेव नियोज्यस्य नियोगे तान्त्रयोगो नाम, स्वा-
र्गादिकमपि हि नियोगः स्वामिद्व्यनुकूलनियोज्यासद्वये प्रपञ्चतीति
स एव मुख्यः माध्यः । तदुक्तम्—“स्वःतन्मिद्व्यनुकूलस्य नियोज्य-
स्य प्रामिद्वये ॥ कुर्यात्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः” इति । नि-
योगमुद्दिश्यैव पुमान्प्रथमं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । नन्वव्यापाररूपे तस्मि-
न्क्रयं पुंमो नियोगो भवेदित्याशङ्क्य तदनन्तरं तेनैव नियोगेन तद्वि-
षये यागादिधात्वर्थे तत्सिद्धये स नियुज्यत इति तद्वारा स नियोगं
साधयिष्यतीत्याशयेनाह—नियोगसिद्ध्या इति । तुरन्धारणे । त-
त्सिद्धयर्थमेवेत्यर्थः । पुनः पश्चात् । परत्वं नियोगविषयेषु । तानेवाह—
कर्मास्वित्यादिना । कर्मसु नियुज्यत इत्यनुपङ्गः । स्थितिः सि-
द्धान्तः ॥ ४२४ ॥

ननु यदि निवृत्तिसिद्ध्या तन्नियोगः मध्येत्तर्हि निषिद्धेऽन्यतो-
ऽपि प्रवर्त्तकरागाद्यभावे निवृत्तिसिद्धेः किं नियोगस्य पृथङ् नियो-
गेनेत्याशङ्क्याह—

प्रवृद्धरागस्य निवृत्तयोऽस्थिरा-

स्ततः स्थिरत्वाय नियुज्यते पुमान् ॥

निवृत्तिदेशेषु नियोगबुद्धितो

निवृत्तिमूर्ध्वं परिपालयिष्यति ॥ ४२५ ॥

प्रवृद्धरागस्येति । यद्यप्युक्तीत्या मङ्गलनिवृत्तिर्भवेत्तथापि नि-
योगेन तन्नियोगाभावे प्रथममिव पुंसः पुनरपि तत्र राग उत्पद्येतेति
निषेधवान्निवृत्तयोऽस्थिराः स्युरिति यतस्ततो हेतोः निवृत्तिस्थेभ्यो
निवृत्तिरूपदेशेषु पुमान्नियुज्यते । एव हि मति प्रवृत्त्यनुस्रः पुमा-
न्निवृत्तिनियोगमेव कार्यमवगच्छेदिति निवृत्तयः स्थिराः स्युरित्या-
शयेनाह—नियोगबुद्धित इति । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमपीत्यर्थः । परिपा-
लयिष्यति, अविच्छिन्नमवाहां तां करोतीत्यर्थः ॥ ४२५ ॥

ननु केयं निवृत्तिर्नाम? ननूक्तं मृत्तिविरोधिमानसी क्रियेति । ननु तत्राप्युक्तमेवं सति नञः स्वार्थत्वागममद् इति । मत्तयं, निवृत्तिस्वैर्पा-
य सोऽप्युचित एव । ननु प्राभाकरनयेऽभावाभावात्कथं तेन लक्षणा,
मुख्यार्थसंबन्धासम्बादित्वाशङ्का प्राभाकरमते भावरूपभक्षणाद्यमा-
वं नञो मुख्यार्थं निवृत्तिलक्षणार्थमाह—

अनाद्यजग्धेश्च निवृत्तिरिष्टा

विशिष्टदन्तोष्ठनिविष्टसंवित् ॥

अनन्यसंसर्गिपदार्थसंवि-

न्निवृत्तिरित्येव हि राजमार्गः ॥ ४२६ ॥

अनाद्येति । न आद्यमनाद्यं तस्य भक्षणादर्हस्य कलजादे-
र्जग्धेर्भक्षणादित्यर्थः । चोऽनधारणे । निवृत्तिरभावः । विशिष्टदन्तो-
ष्ठनिविष्टसंविदेव । अविशिष्टेति वा छेदः । केवलदन्तोष्ठविषयज्ञानमि-
त्यर्थः । जग्धेरिति पठ्ठी वा । अन्यत्तमानम् । भक्षणाद्यकालीनद-
न्तोष्ठादिव्यावृत्तये विशिष्टेऽस्युक्तम् । तत्र हेतुत्वेन तत्सिद्धान्तं दर्श-
यति—अनन्यसंसर्गीति । अन्यो निषेधः तत्संसर्गी न भवतीत्यन-
न्यसंसर्गी तादृशो यः पदार्थः निषेधानधिकरणं तत्संभित्केवलाधि-
करणज्ञानमिति यावत् । राजमार्गः निर्दोषः । प्राभाकरपक्षे हि यत्र
भौवव्यवहारस्तस्य प्रतियोग्यसंसर्गिणो ज्ञानमभाव इति मतिरुक्तम् ।
एवं च भक्षणादिनिवृत्तिरापि केवलदन्तोष्ठादि तदेव तत्र नञोऽप्युते ।
अतो न निवृत्तिर्लक्ष्यत इत्यर्थः । एवरूप एवाभावो निवृत्तिः प्रकृते
विधेयाऽस्तु तथा च न लक्षणेति चाशयः ॥ ४२६ ॥

एवं स्वमतं प्रमाध्येदानीं सिद्धान्त्यभिमतं निषेधवाक्ये नञर्थं
दूषयितुमनुवदति—

ननु समीहितसाधनता लिङ्गे

लशुनगृह्णनभक्षणसंश्रया ॥

भवति वाच्यतयाऽभिमताऽस्य नो

नञपि तद्विनिवृत्तिनिवेदकः ॥ ४२७ ॥

ननु समीहितेति । लघुनादिकं लोकप्रसिद्धम् । अस्मिन् लघु-
नादिभक्षणस्य नोऽस्मन्मते तस्याः समीहितसाधनतायाः विनिवृत्तिर-
भावः तस्या निवेदको बोधक इत्यर्थः । प्रत्ययेन मन्द्बोहि नञ् लघु-
नादिभक्षणगतेष्टसाधनत्वस्य लिङ्गाद्यर्थस्याभावं बोधयतीत्यर्थः ॥ ४२७ ॥

तद् दृश्यति—

तदसदिष्टफलोद्भवदर्शना-

लघुनगृह्णनपर्युपिताशनात् ॥

न हि निषिद्धपदार्थनिमित्तकः

सुखलवः पुरुषस्य न विद्यते ॥ ४२८ ॥

तदसदिति । तदस्यसदित्यर्थः । कुतः लघुनादिभक्षणादिष्ट-
फलस्य सुखादेरुद्भूत उदयः तद्दर्शनादित्यर्थः । उक्तमेव व्यतिरेकं
निषेधेन दृश्यति-नहीति । स्पष्टमन्यत । तस्मात्सर्वो वेदः कार्यपर
इति भावः ॥ ४२८ ॥

उच्यते । यदि निषेधवाक्यस्यलिङ्गादिना कार्यमुपस्थाप्यते त-
दा तस्य कथं चिदुक्तरीत्या नञर्यो विषयः कल्पेत । न त्वेतद-
स्ति । लोके घात्वर्थातिरिक्तकार्याभावेन तस्य च घातुसिद्धत्वेन लि-
ङ्गादेस्तदर्थत्वाभावात् । न च घात्वर्थ एव कार्यतया लिङ्गाद्यर्थ इति
वाच्यम् । कृतिसाध्यताया एव कार्यतात्वेऽतिप्रमत्तायास्तस्या लि-
ङ्गाद्यर्थत्वायोगात् । न च कृतीऽभिमतता तस्य कार्यतेति वाच्यम् ।
षड्भुक्तेशमाध्यतया तस्य स्वतस्तदयोगात् । इष्टमाधनत्वेन तस्य कृती-
पित्तत्वेऽत्रभवं प्रथमोपास्यतस्य तस्यैव प्रवर्त्तकत्वं लिङ्गार्थत्वं चेति
न कार्य लोके लिङ्गार्थ इति कथं निषेधवाक्यस्यलिङ्गादिना तत्रावि-
दितसंगतिकेन तदुपस्थाप्येत । तस्माच्छेषःसाधनत्वमेव लोकव्यु-

स्वात्तिबलेनात्रापि लिङ्गैः कल्पयन्तं इति तदभाव, एव. नञर्थः । न
 चैवं कलञ्जभक्षणादेः सुखसाधनत्वानुभवविरोधः । यद्यपि मृत्तौ
 कृत्तिसाध्यश्रेयःसाधनत्वज्ञानं कारणम् तथापि तस्य श्रेयसः प्रव-
 लानर्थसम्बन्धित्वज्ञाने मृत्तित्तिर्न भवतीति तदज्ञानं प्रतिबन्धकाभाव-
 तयाऽवश्यं वक्तव्यमिति निषिद्धे भवर्त्तमानस्यापि तत्साध्यसृष्टे बल-
 वदनर्थसाधनत्वज्ञानं वाच्यम् । एवं च सामग्रीममाजादिदं बलवद-
 निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनमिति भ्रमो भवतीति भ्रान्तिमाप्तं तदेव वि-
 शिष्टेष्टसाधनत्वं निषेधवाक्येन नञर्थान्वयात् लक्षणयाऽनूद्य निषि-
 द्यते भोजनादिव्यापारे तस्य लिङ्गाच्चसंबन्धित्वावगमादिति ना-
 नुभवविरोध इत्याशयेनाह—

अदृष्टदोषं परिहृत्य शंसतः

कलञ्जमास्वाद्य सुखित्वमात्मनः ॥

पुमानवोधोपहतः समीहते

तदीहिताभावपरा निषेधगीः ॥ ४२९ ॥

अदृष्टदोषं परिहृत्येति । यतः- पुमान्कलञ्जभक्षणादेर्वलव-
 निष्ठानुबन्धित्वाज्ञानेनोपहतः सन् समीहते भवर्त्तते ततश्चात्मनः स्व-
 स्य कलञ्जं विपलितशरहतमृगमांसमास्वाद्य भक्षयित्वा अदृष्टदोषं
 परिहृत्य अनादस सुमित्वं दामतः मार्थयतस्यस्येहितमभिन्नपितं यद्-
 लवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वं तदभावपरा निषेधगीरिति संबन्धः ।
 सपानेन कलञ्जभक्षणेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टं भवत्विति मार्थयत-
 स्तस्याभिलषितसुखसाधनत्वं लिङ्गादिनाऽनूद्य निषेधवाक्यं निषेध-
 ति । यतः पुमानज्ञानादेव ताश्चिकीर्षापूर्वं करोतीत्यर्थः । अवोधोपहत
 इत्यनेन भ्रान्तिमाप्त इति मायुक्तः प्रसज्यमतिषेधविषयो द-
 शितः ॥ ४२९ ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१७

अदृष्टदोषमित्याद्युक्तमेव विवृणोति—

नरकपातविवर्जनवर्त्मना

भवतु त्रिप्रव्रथात्परमार्थतः ॥

मम सुखित्वमितीच्छति यत्पुमा-

न्न तदिर्ताह निषेधगिरोच्यते ॥ ४३० ॥

नरकपात इति । नरकपातस्य विशेषेण वर्जनं यस्मात्तेनो-
पायेन, इत्यभावे तृतीया । नरकपातवर्जनाभिमानमात्रव्याप्ये पर-
मार्थत इत्युक्तम् । भवति ह्यत्यन्ताविवेकिनस्त्रीवरोपवशात्तादृशा-
भिमानः । तत्तादृशावृत्तहेतुत्वम् । इह विभवपादौ ॥ ४३० ॥

नन्वनुमतिर्द्वं सर्वेषां फलञ्जभङ्गनादेस्तादृशमुत्तमाद्यनत्वं
कथं नञ्चा निषेद्धुं शक्यमित्याशङ्क्य भ्रान्तिमिद्धमेव तन्न प्रमाण-
सिद्धं तत्प्रमाणस्य श्रुतेस्तत्रामावात्, प्रत्यक्षादेश्च पारलौकिकान-
र्थाभावावेदनेऽनमर्षत्वादिशाशयेनाह—

प्रमाणतो नास्ति निषिद्धकर्मणः

फलस्पृहाऽदृष्टभयं विना तत्र ॥

भ्रमादधीधप्रभवात्प्रवर्त्तते

न तात मानेन फलस्पृहाऽत्र ते ॥ ४३१ ॥

प्रमाणत इति । फलस्पृहा फलमाद्यनत्वम् । अदृष्टभयं वि-
ना पारलौकिकबलवद्दुःखमपपरिहारेण । कथं तर्हि तत्र मद्यच्चिरि-
ति तत्राह—भ्रमादिति । बलवदनिष्ठानुबन्धित्वाज्ञानप्रभवादिदं
बलवदनिष्ठाननुबन्धीति भ्रमादित्यर्थः । उपमहरति—न तातेति ।
यथा बालं माताऽनिष्ठाश्रित्वैवर्त्तयति एवं श्रुतिरपि त्वदिभिमत्फलसाध-

निपिद्धेषु वर्णितफलसाधनत्वस्य भ्रमसिद्धत्वोपपादनफलमाह—

इति श्रुतिः शास्त्रि निपिद्धकर्मणि

प्रवृत्तिमन्तं पुरुषं नञन्विता ॥

न चायमर्थोपहनः प्रमान्तरै-

र्न हि प्रमाणैरपरैर्विरुद्ध्यते ॥४३२॥

इतीति । उक्तप्रकारेणैतर्थाः । श्रुतिः निषेधवाक्यं शास्त्रि प्रतिपादयति । निषेधाधिकारिणमाह—निपिद्धेति । प्रवृत्तिमन्तं प्रवृत्त्युन्मुखम् । न चैव सति मानान्तराविरोध इत्याह—न चेति । अयं बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वाभावः । अपहृतः बाधितः । तत्राविरोधे हेतुमाह—न हीति । विशेष्याशस्य तत्र सर्वेऽपि विशेषणांशस्याभावेन तद्विशिष्टस्याप्रामाणिकत्वाद्विशेष्यमात्रग्राहिभिर्न विरोधः । यद्यपीष्टसाधनत्वमेव लिट्यर्थे इति वक्ष्यति । तथापि नञर्थान्वयापात्र वर्णितभ्रान्तिमात्रं विशिष्टेष्टसाधनत्वमेव लिट्यादिलसितं नवा निपिद्ध्यते । न चैवं नञ एव निवृत्तौ लक्षणाऽस्त्विति वाच्यम् । प्रतिविषादविषयित्वात्तया प्रधाननञ्जुरोधेन तदर्थप्रतियोगितया गुणभूतश्रेयःसाधनत्ववाचिलिट्यादावेवानुवादेन लक्षणाया न्यायवत्त्वात्प्रसिद्धं च तत्तत्राप्रामाणिकमेवेति न प्रमानान्तरविरोध इति भावः ।

अथवा, प्रकृतश्रुतिर्न स्वार्थपरैस्तपि नाशङ्कनीयमित्याह—न चेति । अव्ययानामनेकार्थत्वात्प्रशब्द उच्यते इत्यर्थे, मानान्तरेण प्रापित इत्यर्थः । अनेनानुवादकत्वं निरस्तम् । गुणवादाशङ्काऽपि नास्तीत्याह—न हीति । विरोधिप्रमाणान्तरानिरूपणादित्यर्थः ॥४३२॥

“न ताव मानेन” इत्यनेन सूचितदृष्टान्तानुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकं विशदयति—

भुजङ्गमोगं सुकुमारशीतलं

निदाघसंतापनिवृत्तये शिशुम् ॥

भ्रमादुपादित्सुमुदीक्ष्य कातरा

निवर्त्तयेत्तज्जननी यथा तथा ॥ ४३३ ॥

भुजङ्गभोगमिति द्वयेन । सर्वशरीरमित्यर्थः । सुकुमार-
शीतलं मृदुशीतलं चेत्यर्थः । निदाघस्त्रीव्रातपस्तक्तुगो यः शरीर-
स्य संतापस्तान्निवृत्तये भ्रमाद्ब्रह्मदानिष्टाननुबन्धिनया निवृत्तिसापन-
मिति भ्रमादुपादित्सुं ग्रहणेच्छुं कातरा दुःखपरवशा निवर्त्तयेत्
या यदाणेति हस्तेन निवारयेत् यथा तथेत्युपरिदलोके योजनीय-
म् ॥ ४३३ ॥

भ्रमादनर्थस्य निदानमादरात्

कृतार्थतायै लक्षुनादिभक्षणम् ॥

नञ्जन्विता वैदिकचोदनाऽप्यसौ

विधित्सुमालक्ष्य निवर्त्तयिष्यति ॥ ४३४ ॥

लक्षुनादिभक्षणादिविधित्सुमालक्ष्यासौ वैदिकचोदनापि निव-
र्त्तयिष्यतीति संबन्धः ॥ ४३४ ॥

एवं स्वप्ने निषेधवाक्यस्यनञः प्रसज्यमातपेघार्यत्वमुपपाद्य
परमं दूषयितुमारभते । तत्र किं नञ्लक्षितो निवृत्तिक्रियाविशेषो
विधीयते किं वा तन्मुख्यार्थः । नाद्यः, लक्षणाया अन्याप्यत्वा-
दित्युक्तम् । द्वितीयेऽपि प्रत्ययार्थनियोगाभावं न तावद्विधातुं शक्नो-
ति । नियोगाभावस्य नियोगगोचरतालक्षणविधेयत्वासंभवादतो
घात्वर्थाभाव एव त्वया विधेयो वाच्यः । तत्रापि न तदृध्वसः
प्रसक्तक्रियानिष्पत्तिं विना तदयोगात्तस्यां च सत्यां निषेधवैष-
र्ष्यादीत तत्रागमात् न किंचित् । स्थात्तोऽपि न स्वरूपेण विधेयो
भावार्थत्वादिनादिभिद्धत्वाद्याधिकरणज्ञानस्यापि बक्ष्यमाणज्ञानवि-
धिनिरामेनैवाविधेयत्वात् । तस्माद्दृष्ट्यादिवृत्तिक्रयोपरकत्वाकारेण
तद्विधेयत्वं वाच्यं न तस्य तदस्तीत्याह—

क्रियानुप्रवेशं विना प्रागभावः

प्रसक्तक्रियाया न निर्बोद्धमीशः ॥ ४३३ ॥

गुणद्रव्यवन्नित्यनिष्पन्नभावात्

पदत्वं नियोगस्य भावार्थवद्भवः ॥ ४३५ ॥

क्रियानुप्रवेशमिति । यः प्रसक्तक्रियायाः प्रागभावः क्रिया-
संबन्धं विना नियोगस्य पदत्वं विषयत्वं गुणद्रव्यवन्नित्यं न श-
क्नोति नित्यनिष्पन्नभावाद्भावार्थवदपि नैश इति सम्बन्धः । गुणः-
आरूपादि । द्रव्यं दध्पादि । न च प्रसक्तक्रियाभावो भावार्थवद्भा-
वारूपो न वा दध्पादिवत् क्रियासाधनत्वेन क्वचित्प्रमितः येन
विधेयः स्यादिति भावः ॥ ४३५ ॥

ननु प्रागभावस्यापि परिपालनक्रियायोगेन विधेयत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह—

न पाल्यत्वयोगादलंभूष्णभावो

यतः पालनं श्रूयते नान्न वाक्ये ॥

न खल्वश्रुतं गृह्यते न्यायहाना-

द्यथा न श्रुतं त्यज्यते तद्भयेन ॥ ४३६ ॥

न पाल्यत्वयोगादिति । अलम्पर्यं भूष्णभावः प्रवनक-
र्तृत्वं साध्यत्वमिति यावत् । प्रागभावस्येति शेषः । कुतो नेत्यत
आह—यत इति । नन्वश्रुतमपि तन्नञ्जा लक्ष्यताम्, न श्रुतसंभवे
लक्षणाया अयोगादिसाह— न खल्विति । तत्र दृष्टान्तमाह—य-
था न श्रुतमिति । तद्भयेन श्रुतपरित्यागायोगरूपन्यायहानमये-
न । अतस्तदुभयपरिहाराय परिपाल्यत्वयाऽपि प्रागभावो न विधे-
यः । किं च तत्प्रवर्तकरागे सति नियोगशक्तेनापि प्रागभावपरिपा-
लनं न संभवत्येव, रागनिवृत्तिश्च विना न दोषदर्शनं संभवतीति
किं नियोगेनेति भावः ॥ ४३६ ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वानिरासः । ३२१

निषेधवाक्ये श्रुत दर्शयन् परपक्षे तत्रपागस्याश्रुतकल्पनापाम्ब
मसङ्ग निवृत्तौति—

उदासीनता च श्रुता नञ्प्रदार्थो

नियोगे सति त्याज्यता याति मध्यः ॥

अतद्योग्यभावादयोग्यः पदार्थो

न वाक्यार्थभागिष्यते जैमिनीयैः ॥ ४३७ ॥

उदासीनिति । अकारान्धयोगस्याश्रुतत्व सूचयति । लिङ्गा
देरतर्क्यत्वाप्रियोगे सतीत्यनेनाश्रुतकल्पना सूचयति—त्याज्यता-
मिति । श्रुतदानिरुक्ता । अस्तु तर्हि श्रुतस्वैर्वादासीन-पक्षे विधिमिति
न तद्दृष्टं द्रष्टव्यमङ्ग इत्याशङ्क्य तस्याभावार्थत्वादिरे प्रसङ्गक मन-
सि निषागाह— अतद्योग्यभावादिति । औदासीन्यस्य धात्व-
र्थत्वापादेन नियोगविषयतायोग्यताशून्यत्वादित्यर्थः । ततः किं
तत्राह— अयोग्य इति । वाक्यार्थमाक् वाक्यार्थान्वये जैमिनी-
यैरापि ॥ ४३७ ॥

एवं निषेधवाक्यस्य गुरुमतानुवर्तिकादिपतनियोगार्थत्व सद्-
प्य निषिद्धानुष्ठानस्य प्रत्यक्षजनकत्व नेति तदुक्तमपि प्रथम महा-
जनमवदनविरोधेन दूषयति—

निषिद्धक्रिया प्रत्यक्षापाय नेति

स्वकर्णो जनः प्रोर्णुते पापभीरुः ॥

समारुर्ष्य दुर्भाषितं पार्श्ववर्ती

न पापक्षर किञ्चिदेतादृगन्यत् ॥ ४३८ ॥

निषिद्धक्रियेति । प्रोर्णुते गाह—पिपत्ते । पार्श्ववर्ती जनः ।
निषिद्धक्रिया प्रत्यक्षापाय नेति । समारुर्ष्य दुर्भाषितं समारुर्ष्य
पापभीरुः सन् स्वकर्णो प्रोर्णुते । तस्य जनस्यप्राशङ्क्याह—न पापा-

क्षरमिति । एतादृशमन्यत्किंचदीपि दुष्टवचनं नेत्याशयेनेत्यर्थः ।
अतः सकलमध्यस्थमहाजनव्यवहारविरोधादतितुच्छमिदं - मतमिति-
भावः ॥ ४३८ ॥

किं च निपिद्धक्रियायाः पापजनकत्वेऽनुभूयमानं दुःखमा-
कस्मिकं स्यात् तस्य तदेकनिदानत्वादिति सट्टप्रान्तमाह—

निपिद्धक्रियाप्रत्यवायाय नो चेति ।।

तदा दुःखमाकस्मिकं सर्वंपुंसाम् ॥ ४३९ ॥

सुखं पुण्यमूलं यथा सर्वंपुंसां ।

तथा दुःखमप्यस्तु यः पापमूलम् ॥ ४३९ ॥

निपिद्धक्रियाप्रत्यवायाय नो चेदिति । आकस्मिकम-
कारणकमित्यर्थः । बो युष्माकमपि समतमिति शेषः । महाद्भरणी-
दमवश्यमङ्गीकारमित्यर्थः ॥ ४३९ ॥

ननु निपिद्धक्रियायाः पापामूलत्वेऽपि विहितकारणनिमित्त-
पापेन दुःखं भविष्यतीत्याह—

निपिद्धक्रियां चोदितस्याक्रियां वा

त्रिणा नास्ति पापस्य निष्पत्तिहेतुः ॥

ततस्तद्द्वयं पापनिष्पादकत्वा-

द्भवेत्प्रत्यवायस्य नित्यं निदानम् ॥ ४४० ॥

निपिद्धक्रियामिति- । चोदितस्य, नित्यस्याक्रियाम् अन-
नुष्ठानं यत् इत्यादौ योजनीयम् । तद्द्वयं निपिद्धाक्रिया विहितान-
नुष्ठानं च । मयवायस्य दुःखस्य । यदि विहितकारणं पापजनकं त-
व मते स्यात्तदा निपिद्धानुष्ठानमपि पापजनकं कथं न स्यात्, नरक-
वर्जनफलाकाङ्क्षायाः निपिद्धाभिश्चेत्तमानेऽपि तुल्यत्वात् नियोगपु-
र्यतापीथं नित्यनियोगेऽपि संभवादित्युभयं तुल्यमेवेति भावः ४४० ॥

विहितकारणस्य पापनिदानत्वमापातदृष्ट्याऽङ्गीकृतं वस्तुतस्तु

निषिद्धक्रियैव पापहेतुः तस्या अनर्षहेतुताया प्रमाणस्य बह्यमाण-
त्वात् । विहितकरणं तु पापहेतोर्लक्षणमात्रं न तु स्वयं पापजनक-
म् । तदुक्तं भट्टपादैः—

अकुर्वन्निहितं पशु करोत्यन्वदचेतनः ॥

प्रत्ययापोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥ इति । विहितमकुर्वन्
लक्षणार्थं शनृप्रत्ययः । लक्ष्यवेवाह-तत्काले यदन्यद्विधेकी करो-
ति निषिद्धपानिषद् वा तत्र एवास्य प्रत्यवायः स्वतोऽनिषिद्धस्या-
पि तत्कालीनतया निषिद्धत्वात् न त्वभावात्पापोत्पत्तिरिति श्लाका-
र्थः । अत इदं मामाणिकमित्पाशयेनाह—

निषिद्धक्रिया दुःखनिपासिहेतु-

भवेल्लक्षणं चोदितरयाक्रियाऽस्य ॥

अभावान्न भावस्य निष्प्रचिरिष्टा

भवेल्लक्षणं ज्ञापमानस्त्वभावः ॥ ४४१ ॥

निषिद्धक्रिया दुःखेति । लक्षणं ज्ञापकमस्य दुःखहेतोः पा-
पस्य । कुत एवमित्यत आह-अभाववादिति । न चैव प्रागभाव-
स्य कारणता न स्यादिति वाच्यम् । तस्यैवाभावात् प्रातिवन्धका-
भावनया तत्तत्तदेषां तस्य निःस्वभावत्वात्प्रतिपारत्वाच्च तदति-
रिक्तदण्डादिभ्य एव कार्यनिष्पत्तेः । अभावज्ञानमपि प्रतियोगस्तु-
पलम्भेन साक्षिण एवास्मिन्मते भवतीति नाभावस्य क्वचिदपि
भावकारणत्वमिति भावः । तर्हि लक्षणं वा कथं विहितकरणं
स्यादित्यत आह-भवेल्लक्षणमिति । अविद्यमानस्यापि धूमा-
देरिव बहूषादिक मति अस्यापि ज्ञापमानतया लक्षणत्वमविरुद्धमिति
भावः ॥ ४४१ ॥

ननु, पशुत्वोऽपीष्टमाद्यनस्वभावस्यैव न अर्थात्तान्निषिद्धक्रिया-
या निरस्यपानहेतुत्वं कुतोऽनभिष्ट इत्याशङ्क्य बन्धुदानेष्टानुसुग्धि-
ष्टमाद्यनस्वभावस्य न जर्षेष्टानुसुग्धिपा, तस्मिन्नस्ति, निषिद्धक्रिया-

१ अष्ट्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३२६

यस्यप्रतिषेधोऽर्थः । यत्र तु तदस्येव तत्र तस्य निषेधापयोगा-
पर्युदासलक्षणा आश्रयणीवा । प्रकृतेऽपीष्टमाधनत्वस्य सत्त्वाच्चद-
निष्टमाधनत्वमेव नञर्थो वक्तव्यः । एवं च प्रकृत्युन्मुखस्य ततो
निवृत्तिरप्युपपन्नेति । एतन्नैवार्थः ॥ ४४३ ॥

कुत्र इत्यत आह—

तथाहि सम्बन्धुपमद्वुद्धये
समर्थमुत्सर्गमपेक्ष्य नञ्पदम्
न पर्युदासाय विनाऽपवादकं
ततो निवृत्त्यर्थपरं तादिष्यते ॥ ४४४ ॥

तथाहिति । नञ्मन्त्रनिषेधार्थस्य य उपमदोऽभावस्तद्वु-
द्धये उत्तमं मुख्यदोषमपेक्ष्य औत्सर्गिकस्वभावेन । तदि किं नञः
पर्युदासो नार्थ इत्याशङ्क्य यत्रोत्सर्गप्राप्तमुखपर्येष्याभावस्यापवा-
दकं वाचकं किञ्चिदस्ति तत्र पर्युदास आधीयते । न च प्रकृते त-
दस्तीत्याशयेनाह—न पर्युदासायेति । कलितमाह—तत इ-
ति । ततः कारणात्पूर्वोक्तमार्गेण प्रार्थनानिवृत्तिपरं निषेधवाक्यवि-
न्यर्थः ॥ ४४४ ॥

तनु कथमिष्टमाधनस्य भक्षणोदेस्तत्र निषेधा, कथं वा तदनि-
ष्टमाधनतावमर्षं विना प्रकृत्युन्मुखस्य ततो निवृत्तिरपेक्षितेति तदाश-
यं ह्यप्यनुपसंश्लेषाद्—

अतः प्रसज्यप्रतिषेधसम्भवा-
त्त पर्युदासाश्रयणं प्रेशस्यते ॥
न पर्युदासोऽश्रयणं विना भवे-
दनिष्टहेतुत्वनञ्प्रकार्यता ॥ ४४५ ॥

अत इति । ततो मुख्यार्थवाचे सत्त्वेव पर्युदासलक्षणा अत्र
इत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधसंभवादेति । निवृत्तिरप्येतदुपलक्षणम्, इ-

इति । तदसंभवात् कार्यगोचरत्वात्सम्भवात् । एवं वेदस्य कार्या-
र्यत्वानियमो यः अत इत्युच्यते संबन्धः ॥ ४४७ ॥

अतो न वेदान्तवचस्तु विद्यते

विधिर्नियोगो न च शब्दभावनम् ॥

न कर्मकाण्डेऽपि नियोगतोऽस्त्यसौ

यतो निषेधेषु न विद्यते विधिः ॥ ४४८ ॥

विधिः कर्तुरिष्टाभ्युपायः । एतदेव कैमुतिकन्यायेनाप्याह-

कर्मकाण्डेऽपीति । नियोगतो नियमतः । असौ-विधिः ॥ ४४८ ॥

इदानीं निषेधनाक्यस्य निवृत्तिविधिनिवृत्त्वमुपेत्यापि वेदान्ते

विध्यसंभवं माह—

उपेत्यवादे परिगृह्य चोच्यते

नियोगनिष्ठाऽस्तु निषेधगीरपि ॥

तथापि वेदान्तवचस्तु विद्यते

विधेर्न गन्धोऽपि विरोधकारणात् ॥ ४४९ ॥

उपेत्यवादांमिति । अभ्युपायमवादामित्यर्थः । तमेव प्रकटयति-

नियोगनिष्ठान्ति । गन्धो लेशः, उत्पत्त्यादिरूप एकोऽपि विधिर्न

संभवतीत्यर्थः । विरोधकारणादिति । वेदान्तानामद्वैते तात्पर्यग्राहक-

प्रमाणविरोधादित्यर्थः । ॥ ४४९ ॥

मकारान्तरेणापि तदसंभवं माह—

ज्ञानं विधातुं हि न शक्यमेत-

न्नं शक्यते कर्तुमकर्तुमेतत् ॥

अतोऽन्यथा कर्तुमशक्यमेतत्

प्रमाणमेकनिबन्धनत्वात् ॥ ४५० ॥

ज्ञानं विधातुमिति । न तावद्देदान्तानां कर्मविधिपरत्वं सं-
भवति, तत्प्रतिपाद्यस्यात्मनः कर्मशेषत्वासंभवेन विनियोजकमकर-
णाद्यभावेन तेषां तदयोगात् । नापि, वेदान्तावगतोपासनाविधिशेष-
त्व, मुमुक्षोरुपासनया प्रयोजनाभावेन तमधिकृत्य प्रवृत्तानां तेषां
तदनुपपत्तेः । अस्तु तर्ह्यात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतज्ञानविधिपरत्वं,
ज्ञाने मुमुक्षोरेवाधिकारादिति चेत्, न । एतद्लौकिकाद्वैपात्मविषय-
कं ज्ञानं हि यतो विधातुं न शक्यम् । कुतो विधातुं न शक्यं तत्रा-
ह—न शक्यत इति । यदि कर्तुमकर्तुं शक्यते पुरुषमपत्येने नि-
ष्पाद्यते तदभावे च न । यथाऽतिरात्रे षोडशिम्रहणम् । येच्चान्यथाऽपि
कर्तुं शक्यं, यथाऽनुदितहोम उदितहोमाद्विलक्षणस्तदेव विधेयम् । ज्ञानं
तु नैवं, तस्य प्रमाणममेयैकतन्त्रतया पुरुषेच्छायत्तत्वाभावादित्यस्त-
रार्थः । विधिजन्येष्टसाधनताज्ञानापीना, यत्र चिकीर्षोदिति तज्जन्यया
कृत्या यत्साध्यते तद्विधिविधेयम्, यथाऽग्निहोत्रादि, ज्ञानं च नैवम् ।
न हि ज्ञानं चिकीर्षया निष्पाद्यते, अनिच्छतोऽपि तद्दर्शनात् । नापि
कृत्या, अपतमानस्यापि तद्दृष्टेरिति ज्ञानस्याविधेयतया न वेदान्ता-
स्तद्विधिपरा इति भावः ॥ ४५० ॥

किं चात्मानं पश्येदिति वाक्यार्थावगात्माविधेयात्मज्ञानं न ज्ञा-
पं किं वा ज्ञातम् ? आद्योऽनुपपन्न इत्याह—

ब्रह्मज्ञानं जानता ब्रह्मबुद्धेः

कर्तव्यत्वं शक्यते ज्ञातुमेतत् ॥

न ह्यज्ञात्रा ब्रह्मबुद्धिं तदीयं

कर्तव्यत्वं काश्चिदीष्टं ग्रहीतुम् ॥ ४५१ ॥

ब्रह्मज्ञानमिति । ज्ञानस्य विधित्तर्गरूपत्वावधार्यनिश्चयहेतु-
त्वेन तदभावे स न स्यादित्यर्थः ॥ ४५१ ॥

द्वितीयेऽपि तद्विषयो ब्रह्म ज्ञातमिति वाक्यम् । अन्यथा विषयनि-

रूप्यज्ञानस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । एवं च ब्रह्मणो यत्त्वज्ञानं मोक्षाय विधीयते तदपि ज्ञानवद्विज्ञातमित्यस्याधिकारिणो ज्ञानान्मुक्तिः प्राप्ते-
ति नास्ति विधीनां प्रयोजनमित्याह—

ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मणि ज्ञायमाने

ज्ञातुं शक्यं नान्यथा तच्च तद्वत् ॥

विज्ञातं चेद् ब्रह्मणस्तत्त्वमस्य

प्राप्ता मुक्तिर्नास्ति कृत्यं विधीनाम् ॥ ४५२ ॥

ब्रह्मज्ञानामिति ॥ ४५२ ॥

ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानं विधीयते इति पक्षे न केवलं प्रयोजनाभा-
वाज्ज्ञानविध्यसंभवः किं तु तन्निमित्तप्रमाकर्तृकरणादिभेदासंभ-
वादापि विधिर्न संभवति इत्याह—

दृशो विराट्सूत्रशरीरगोचरं

परस्पराध्यासमवोधसंभवम् ॥

अनर्थमाहुः श्रुतिमस्तके स्थिता-

स्ततोऽस्य विद्यासमयैव मुक्तता ॥ ४५३ ॥

दृशो विराडिति । परस्य दृशः प्रत्यक्षैतन्पस्य विराट् स्यू-
लभूततत्कार्यात्मस्यूलप्रपञ्चः, सूत्रं सूक्ष्मभूततत्कार्यालिङ्गशरीरम् अस्म-
दादीनां शरीरं व्यापृष्टं तद्गोचरं परस्पराध्यासमहं ममेत्यनभास्या-
वमामात्मक्रमनर्थमवोधादज्ञानात्संभवं श्रुतिमस्तके वेदान्धे स्थिताः
परिनिष्ठिता आहुः । उक्ताध्यासस्याज्ञानममुत्यत्वे फलितमाह—तत्
इति । अस्याधिकारिणो ज्ञातुः । विद्यायाः समय एवोत्पत्तिसमयो
यस्याः सा तथा, मुक्तता अविद्यातत्कार्यसंसारराहित्यम् । ततो
भेदाभावात्कथं विध्यर्थावगमोऽनुष्ठानं वाऽधिकारिणो भवेदिति
भावः ॥ ४५३ ॥

ननु विद्यासम्यैव मुक्तनेति कथं? ज्ञानसहकारिणां तदानीं नि-
 यमेनासंभवात् । न ह्यसहकृतमेव किञ्चित्कार्यं जनयद्दृष्टमित्पाशङ्गा
 अन्यत्तथैव, ज्ञानं त्वविद्यानिवृत्तौ स्वोत्पत्तिमात्रेण समर्थमित्याश-
 पेनाह—

अनाद्यविद्यापटनेत्रबन्धनं

प्रसह्य वेदान्तनिबन्धनां मतिः ॥

स्वजन्ममात्रेण दृढात्मगोचरा

संमूलदाहं दहतीति हि श्रुतिः ॥ ४५४ ॥

अनाद्यविद्येति । अविद्यायाः स्वरूपमकाशकार्यमतिबन्धक-
 त्वात्पटवत्तानिप्रबन्धनमित्युक्तम् । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं ताद्विरोधेनानादि-
 रस्यविद्या तत्कार्यं वा स्यातुं न शक्नोतीति प्रमथेति सूचितम् । आ-
 पातज्ञानव्यावृत्तये ददेति । समूलदाहं मूलं संसारमूलं विविधवासना-
 स्तहाहसहितं यथा स्यात्तथा दहति नाशयतीति श्रुतिः—“भिद्यते
 हृदयग्रन्थिः” “तरति शोकमात्मवित्” इत्याद्या दर्शयतीत्यर्थः ४५४

नन्वस्तु ब्रह्माणि वाक्पात्परोक्षानिष्ये सति तज्ज्ञाने विधिरिति
 चेत्, न तावत्तदेव ज्ञानं विधेयं मिद्धस्य साध्यत्वायोगात् । नापि तज्जा-
 तीयान्तरं, तस्य पूर्वज्ञानवद्विधिं विनैव शब्दान्मंभवात् । फलं च तस्य न
 ददेपते, मोक्षस्य विधिफलत्वेऽनिसत्त्वापत्तेः । नापि साक्षात्कारस्तत्फलं
 तस्य प्रमाणैकफलत्वेनानिर्पोषिकफलत्वात् । अन एव साक्षात्कारोऽपि
 न विधेय इत्याशयेनाह—

विज्ञाते ब्रह्माणि स्योद्धिधिरयमफलः प्रत्यये तस्य तद्-

घ्नाज्ञानब्रह्मकर्मा त्रिविधियं इति प्रत्ययो बुद्धियोग्यः ॥

ब्रह्मात्मप्रत्ययेऽनौ विधिरनवसरः सर्वथा चिन्त्यमान-

स्तस्माद् ब्रह्मात्मवस्तुन्यवसितमखिलं विद्धि वेदान्तवाक्यम् ४५५

विज्ञात इति । शब्दतो विज्ञातेऽनीत्यर्थः । तस्य प्रत्ययेऽयं

विधिरफलः स्वादिनि सम्बन्धः । यदा परोक्षमपरोक्षं वा ब्रह्मणि
 ज्ञाते तज्ज्ञानं वाक्यादवगतमपि न विधेयं तदात्यन्ताज्ञातब्रह्मकर्मकं
 ज्ञानमशक्यनिरूपणत्वात्सुतरां न विधेयमित्युक्तमेव स्मारयति—तद्व-
 द्नाज्ञातेति । अज्ञातं ब्रह्म कर्म विषयो यस्य प्रत्ययस्य स विधि-
 विषय इति बुद्धियोग्यो न स्यादित्यर्थः । उक्त्वाज्ञानविधिविषय-
 यानिरूपणफलमाह—अतो ब्रह्मात्मप्रत्यय इति । अनवसरः
 अपुक्तः सर्वथा स्वरूपतो विषयतश्च ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां परोक्षत्वा-
 परोक्षत्वाभ्यां च विचारार्हविषयासम्भवादयुक्त इत्यर्थः । विध्यस-
 म्भवफलमाह—तस्मादिति । कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्य नियोगार्थ-
 त्वेऽपि उक्तन्यायेन वेदान्तेषु तदसम्भवाच्चेष्टा सिद्धे ब्रह्मण्येव पर्य-
 वसानमिति भावः ॥ ४५५ ॥

प्रकारान्तरेणापि सदृष्टान्तं ज्ञानविध्यसम्भवमाह—

विरुद्धत्रिकस्य द्वयापत्तिदोषा-

न्न शक्यं विधीनां धियः संग्रहीतुम् ॥

यथा वाजपेये गुणस्येह तद्व-

त्ततो नास्ति वेदान्तवाक्ये विधानम् ॥ ४५६ ॥

विरुद्धत्रिकस्येति । विद्वानां त्रयाणां समूहो विरुद्धत्रिकः
 तस्येत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेण विरुद्धत्रिकस्य यद् द्वयं तदापत्ति-
 स्तत्प्रसङ्गः स एव दोषस्तस्माद्विधौ विधानं संग्रहीतुम् अवैगन्तुम् ।
 वाजपेये वाजपेयनाम्नि कर्मणि । गुणस्य वाजपेयारूपगुणस्य । दा-
 र्ष्टान्तिकमाह—इहेति । तद्वद्वाजपेयगुणवत् । ततो विरुद्धत्रिकद्वया-
 पत्तेः । विधानं ज्ञानस्येति शेषः । यथा वाजपेये वक्ष्यमाणविधया
 विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गेन गुणस्य विधानमङ्गीकर्तुं न शक्यते तद्वत्तव
 एव दोषादेह वेदान्तवाक्ये विधौ विधानं नास्तीत्यर्थः ॥ ४५६ ॥

किं तद्विरुद्धत्रिकद्वयमिति जिज्ञासायामाह—

उद्दिश्यमानत्वमनूद्यमान-

भावः प्रधानत्वमितीदमेकम् ॥

तथाऽप्युपादेयविधेयशेष-

भावप्रभेद-त्रिकमन्यदत्र ॥ ४५७ ॥

उद्दिश्यमानत्वमिति । किञ्चिद्विधातुं सिद्धवन्नदिश्यमान-
त्वमित्यर्थः । आगवगतस्य पश्चाद्वादेऽनुवादस्तद्विषयोऽनूद्यमानस्य
भावः । प्रधानत्वं शेषित्वमनूद्यमानभावश्च प्रधानत्वं चेति समाहारै-
कवचनम्, अनूद्यमानभाव इति सविसर्गः पाठः सुगमः । इति अ-
नेन प्रकारेण एकं त्रिकमिति शेषः । उपादेयम् अनुष्ठेयतया निर्दे-
श्यम् । विधेयम् अज्ञातं सज् ज्ञाप्यम् । शेषं गुणभूतं तेषां भावस्त-
त्प्रभेदो यास्मिन्निके तत्तथा । भावशब्दस्योपादेयादिभिः प्रत्येकं स-
म्बन्धः । अपिशब्दस्यान्यदपीति । सम्बन्धः । अत्र त्रिकद्वयसमुदाये
ज्ञानविधौ वाजपेयगुणविधौ चोद्दिश्यमानत्वमनूद्यमानत्वं प्रधान-
त्वं चेतीत्यपिदमेकं त्रिकं तथोपादेयत्वाविधेयत्वशेषत्वप्रभेदमन्यद-
पि तद्विद्वं त्रिकं स्यादित्यर्थः ॥ ४५७ ॥

ननु वाजपेयपूर्वपक्षे इव, “आत्मा वारि द्रष्टव्यः” इत्यत्र गुण-
विधेश्रवणात् कथं विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः । स च वाजपेय इव धात्व-
र्थेऽन्यत्र वेत्यपि न ज्ञायत इत्याशङ्क्य सत्यं गुणविधिमयुक्तं प्रकृते-
न वैरूप्यं किं त्वन्यथा । तथा हि ज्ञानविधिमभ्युपगच्छतः किं तेनैव
वाक्यजन्यविधेयज्ञानेन ब्रह्मणः मिदिरभिमतोत्तान्येन । न तावद-
न्येन सम्भवति, ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वात् । नापि वाक्यान्तरज-
न्यज्ञानेन, तस्मापि लिटादियुक्तत्वे प्रस्तुततुल्यत्वात् । तत्र लिटा-
दिराहित्ये वा सिद्धमेव तर्हि वेदान्तानां ब्रह्मनिष्ठत्वं तत्तथ प्रयोजन-
साम इति किं ज्ञानविधिना । तस्माद्यद्वाक्यजं ज्ञानं विधेयं तत्र एव
ब्रह्मणः मिदिवक्तव्या, तत्र चोक्तवैरूप्यप्रसङ्ग इत्याशयेनाह—

एकेन वाक्येन धियो विधानं

प्रत्यक्प्रमित्सा च यदि प्रतीचि ॥

त्रिकद्वयं तत्र विरुद्धमेतत्

प्रसज्यते कष्टमतः किमन्यत् ॥ ४५८ ॥

एकेन वाक्येनेति । धिय आत्मज्ञानस्य । प्रतीचः प्रमातृभिच्छा-
प्रत्यक्प्रमित्सा प्रमितिसतप्रत्यक्सिद्धिरित्यर्थः । यदि भवेदिति शेषः ।
तत्र तदा प्रतीचि एतद्विरुद्धत्रिकद्वयं प्रसज्यते, अतोऽस्मादन्यत्कि-
कष्टमनिष्टमित्यर्थः ॥ ४५८ ॥

ननु विधेयज्ञानस्य ब्रह्ममाधकत्वे प्रतीचि किं त्रिकं-कथं प्र-
सज्यत इति वीक्षाया विभज्य तदुभयत्रिकप्रसङ्गं दर्शयति—

उद्दिश्यमानं तदनूद्यमान-

भूतं प्रधानं च धियो विधाने ॥

प्रमीयमाणं पुनरात्मवस्तु

तदास्पदं स्यादितरत्रिकस्य ॥ ४५९ ॥

उद्दिश्यमानमिति । आत्मवस्तु धियो विधानेऽभ्युपग-
म्यमाने उद्दिश्यमानं भवति । एवं तदात्मवस्तुनूद्यमानभूतं तथा
प्रधानं चेत्येकस्य त्रिकस्य प्रतीचि प्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरत्रिकप्रसङ्ग-
माह—प्रमीयमाणमिति । विधेयज्ञानेन प्रसाध्यमानं पुनस्तदा-
त्मवस्त्वितरत्रिकस्योपादेयत्वविधेयत्वशेषत्वरूपात्रिकस्यास्पदं स्यादि-
ति संबन्धः ।

एतदुक्तं भवति । मुमुक्षुभिर्लपितं प्रत्यग्रह्यात्मके मोक्षमुद्दि-
श्य मुमुक्षुरात्मानं जानीषादिति ज्ञानविधेयभ्युपगमे मोक्षरात्मकब्रह्म-
णः सिद्धवन्निर्देश्यत्वरूपमुद्देश्यत्वं तावन्सिद्धं, तच्च तस्य प्रागनव-
गतस्य न संभवतीति तदनुवादपूर्वमेव वक्तव्यम् इति तस्यानूद्यमा-

नत्वं च स्यात् । एवमुद्देश्यमानस्य फलतया प्राधान्यं चेत्येकं त्रिकमा
 तथा विधेयज्ञानप्रमेयत्वे उद्देश्यत्वविरुद्धमुपादेयत्वं मपिनिजन्य-
 फलवत्तयाऽनुष्ठेयत्वं तथा प्रागज्ञातस्यैव प्रमेयतया तस्यानूयमानत्व-
 विरुद्धमज्ञातत्वम्, एवं तस्य प्रधानत्वविरुद्धं विधेयज्ञानक्रियाविशेषणत-
 याऽप्रधानत्वं चेति मुमुक्षुभिलषितमोक्षोद्देशेन ज्ञानविधौ ब्रह्मणि
 वैरूप्यं प्रसज्यत इति ॥ ४५९ ॥

इदानीं दृष्टान्तेऽपि विरुद्धं त्रिकद्वयं विविच्य दर्शयति—

प्रथमत्रिकं यजिनिगद्यगते

गुणसंगतेरवगमे भवति ॥

चरमत्रिकं यजिनिगद्यगते

फलसंगतेरवगमे तु पुनः ॥ ४६० ॥

प्रथमत्रिकमिति । उद्देश्यमानत्वादिकत्रिकमित्यर्थः ।
 यजिनिगद्यो यागः तद्व्रतमित्यर्थः । गुणसङ्गतेरवगमे गुणाविधिपर-
 त्वाभ्युपगम इत्यर्थः । वाजपेयेन स्वाराज्यकाणो यजेतेत्यत्र पूर्वप-
 स्ते पञ्चम्ये । यागमुद्देश्य । वाजपेयारूपगुणसम्बन्धविधानेऽभ्युपग-
 म्यमाने यागगतमुद्देश्यत्वादित्रिकं भवेत् । एवं फलसङ्गतेरवगमे
 स्वाराज्यफलोद्देशेन, तथागाधिधाने चरमत्रिकमुपादेयत्वादित्रिकं,
 भवेदेवेत्यर्थः ॥ ४६० ॥

ननु फलं प्रति यागस्य साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमित्यन्या-
 न्यनिरूपितयोस्तयोरेकत्र न विरोधः । न हि दण्डसाध्येन घटेनोद-
 कमानयोति न व्यवहिते, अत एव फलं प्राप्नुपादेयत्वं फलसाधन-
 तयाऽज्ञातत्वरूप विधेयत्वं च गुणं प्राप्नुद्देश्यत्वानूयमानत्वाभ्यां
 न विरुद्धत इत्याशङ्क्याह—

सकृदुच्चरन्यजतिरेप गुणं

न फलं च सङ्गमयितुं क्षमते ॥

कथितत्रिकद्वयविरोधवशाद्

यजिवस्तुनीति ननु नीतिविदः ॥ ४६१ ॥

सकृदुचरन्निति । सकृद्दुहञ्जेन्न सकृच्छूयमाण इति यावत् ।

सकृच्छुतो हि यजतिः सकृदेव यागं प्रकाशयेत् । यदि “यागेन स्वाराज्यं भावयेत्” इति करणत्वाविशिष्टतया यागमुपस्थापयति तदा करणेन तेन गुणस्य करणतयाऽन्वयासम्भवात्तदर्थं तदानीमेव तं साध्यतयाऽप्युपस्थापयतीति वाच्यम् । अन्यथाऽऽकाङ्क्षायोग्यतयोरसम्भवात् । करणत्वं च तदा सिद्धमत्ताकस्यैव धर्मः, साध्यत्वं च तदाऽसिद्धसत्ताकस्येति तयोरन्यनिरूपितयोरपि युगपदसम्भवात्स्वरूपतः प्रतीतितश्च विरोध एव, अग्रे पूर्वमिति च शब्दाभावाद् गुणफलसमिष्ट्याह्वयजिना तत्साध्यत्वसाधनत्वाविशिष्टयोरभेदप्रतीतेस्तयोरपि यौगपद्यस्य वक्तव्यत्वात् । दण्डसाध्येत्युक्तदृष्टान्तेपि विशिष्टयोर्विरोधः । एवमुपादेयत्वोद्देश्यत्वयोरपि सिद्धासिद्धधर्मयोर्युगपद्विरोध एव । तथा विधेयत्वानुद्यमानत्वयोरिति यजिना सकृत्प्रकाशने वर्णितं त्रिकद्वयं नान्वेतुमर्हति । अथ करणत्वादित्रितयविशिष्टविषया प्रतीतिरन्यान्या च साध्यत्वादित्रिकविषयेति चेन्न । सकृच्छूयज्येऽन्यदयोगात् । वैरूप्ये च तन्त्रानवतारादतः स्वाराज्यकामो यजेत यजेत वाजपेयेनेति यज्याहृत्या प्रतीतद्वये वाक्यभेदः स्यात् । स चैकवाक्यत्वसम्भवे न युक्तः, तस्माद्वाजपेयेनेति न गुणविधिः किं तु कर्मनामेति प्राचि तन्त्रे स्थितम् । तदिदं नीतिविद आहुरिति दर्शितम् । अक्षरार्थः स्फुट एवासङ्गमपितुं यजिवस्तुनीति मन्वन्वः ॥ ४६१ ॥

यथा वाजपेये वैरूप्यमसङ्गाद् गुणविधिर्न सम्भवति एवमात्मावगतावापि तत्र एव विधिर्न सम्भवतीत्युक्तमुपसंहरति—

इति वाजपेयगतनीतिवशा-

दपि नात्मवस्तुविषयावगतौ ॥

विधिरस्ति तेन विधिशून्यतया

परमात्मवस्तुविषयोपनिषत् ॥ ४६२ ॥

इति याजपेपेति । विध्यसम्भवफलमाह-तेनेति ॥४६२॥
एवं निर्गुणवाक्यानां विधिशून्ये स्वप्रधाने ब्रह्मणि समन्वयो
निरूपितः । इदानीं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिसगुणवाक्यानामपि निर्-
गुणे ब्रह्मणि समन्वये तात्पर्यमस्त्येव, वस्तुतो निर्गुणब्रह्मण एव
मायया गुणवत्तया मतीतेरित्याशयेनाह—

सगुणवाक्यमपीह समान्वितं

भवति निर्गुणवस्तुनि सर्वशः ॥

न खलु निर्गुणवस्तुसमन्वयं

न सहते सगुणस्य समन्वयः ॥ ४६३ ॥

सगुणवाक्यमिति । इह वेदान्ते सर्वशः सर्वं सगुणब्रह्म-
वाक्यमिति समन्वयः । ननु सगुणविषयवाक्यस्य निर्गुणतात्पर्यं
विरुद्धमित्याशङ्क्य बक्ष्यमाणाविषया नास्ति विरोध इत्याशयेनाह—
न खल्विति । सगुणस्य तद्विषयवाक्यस्य ॥ ४६३ ॥

ननु सगुणं कथं वस्तुतो निर्गुणं येन वाक्यस्य तत्र तात्पर्यं
तत्रापि तद्ब्रह्मेदित्याशङ्क्य निर्गुणे गुणसंसर्गस्याध्यस्तत्वेन तदापेष्टा-
नस्य तदापि निर्गुणत्वानपायादित्याशयेनाह—

सत्यासत्यवपुस्तथाहि सगुणं ब्रह्मास्य विद्या तथा

तद्वत्तद्विषयस्य वेदत्रयसस्तात्पर्यमेवंविधम् ॥

तेनात्रान्तरगस्य वेदत्रयसस्तात्पर्यमन्यादृशं

चान्यन्निरगुणवस्तुतत्रविषयं संकीर्त्यते भागशः ॥४६४॥

सत्यासत्येति । न खलु निर्गुणवस्तिर्वत्पादिनोक्तपर्यं तथा
शीनि परामृशानि । तथाहि सगुणं ब्रह्म सत्यामत्यवपुस्तस्य विद्या

१ अध्याये सगुणवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः । ३३७

तद्वैचरं ज्ञानं तथा सत्यासत्यत्रयः सत्यासत्त्वाविषयेति यावत् । तद्वत् ज्ञानवत्त्वाविषयस्य सगुणब्रह्मविषयस्य वेदवचसस्तात्पर्यमप्ये-
वंविधं सगुणनिर्गुणविषयं सगुणज्ञानस्योभयाविषयत्वात्तज्जननमाम-
र्ध्यरूपं तद्वाक्यतात्पर्यमपि तथेत्यर्थः । नन्वेकस्य वाक्यस्यैवं तात्प-
र्यभेदो न युक्तः तद्भेदप्रमद्वादित्याशङ्क्यमेव सगुणविषयं तात्पर्यं
विषयोपाधिना भिन्नं, तत्रापि गुणांशस्य कल्पितत्वात्परमपुरुषा-
र्थत्वाभावादान्तरम् । ब्रह्मोशो तु तत्र परमपुरुषार्थसाधनतया सत्यवि-
षयतया च परममिति न तात्पर्यस्य स्वतो भेदो न वा तदुभयत्र
तुल्यमनो न वाक्यभेद इत्याशयेनाह—तेनेति । अस्य सगुणविषय-
स्यान्यादृशं निर्गुणवाक्यतात्पर्याद्विलक्षणं गुणांश इति शेषः ।
भागशो भिन्नविषययुक्तभेदेनेत्यर्थः ॥ ४६४ ॥

सगुणवाक्यजन्यं ज्ञानं ब्रह्मणि गुणवैशिष्ट्यं निर्गुणं ब्रह्म च
विषयीकरोतीति तन्नैकैकिकभ्रमदृष्टान्तेनाह—

रूप्यज्ञानं रजतमिदमित्येवमुत्पद्यमानं

सत्यासत्यं विषयमपृथग्दर्शयत्येकमेव ॥

तद्वन्मानं सगुणविषयं सत्यमिध्यावभासं

संसृष्टार्थद्वयमिति दृढं दर्शयत्येकमेव ॥ ४६५ ॥

रूप्यज्ञानमिति । एकमेव रूप्यज्ञानमिति संबन्धः । सत्यं
चामत्यं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । अपृथक् रजताभेदम् । दार्ष्टान्तिकमाह-
तद्वन्मानमिति । सत्यमिध्यावस्तुनोरवभासो यस्मान्मानात्तत्स-
त्यमिध्यावभासम् । ननु—किं पृथक्पृथक्त्वादेवभासः, नेत्याह—संसृ-
ष्टार्थद्वयमिति । परस्परं संसृष्टमर्थद्वयमित्यर्थः । इतिशब्दो दार्ष्टान्ति-
कोपमेहारार्थः । दृढं निःसंदिग्धम् । तद्वत् रूप्यज्ञानवत् एतदेकं
सगुणविषयं सत्यमिध्यावभासं मानं संसृष्टार्थद्वयं दृढं दर्शयतीति
संबन्धः ॥ ४६५ ॥

एवं वेदान्तानां सगुणनिर्गुणब्रह्मोपपत्त्यां निर्गुणे ब्रह्मणि तात्पर्यमित्युपपादितम् । ननु भवन्मते वेदस्य तात्पर्यमेव न मिश्र्यति तत्प्रतीतिच्छयोच्चरितत्वं हि शब्दे तात्पर्यम्, न चापौरुषेये तत्संभवतीत्याशङ्क्य तत्र तात्पर्यस्वरूपमाह—

तद्बुद्धिमात्रफलतैव च तत्परत्वं

वेदान्तवादिसमये न तु शेषभावः ॥

शेषत्वमक्षरकलापगतासिमात्रं

प्रत्येव नाध्ययनमर्थधियोऽपि शेषः ॥ ४६६ ॥

तद्बुद्धिमात्रेति । शब्दस्य यत्रार्थे तात्पर्यं समते तद्बुद्धिमात्रानुक्लेशक्तिरेव तत्र तात्पर्यमित्यर्थः । इयमेव शब्दस्य तात्पर्यं न तु वक्तुरेच्छा, वेदे तदभावात् । लौकिकवाक्येऽपि तद्दृष्टांशक्तिविशेषस्यैव तत्तात्पर्यत्वे संभवति व्यधिकरणेच्छापास्तत्कल्पनापोगात् । इच्छयोच्चरितत्वस्यापि सापेक्षत्वाच्चिरपेक्षशक्तिविशेषस्यैव तत्सोचिन्त्वात् । लौकिकवाक्ये वक्तुरेच्छा तात्पर्यग्राहकतयाऽपेक्षितेति नोन्मत्तादिवाक्ये तत्प्रमाक्तिरिति लोके वेदे च तद्बुद्धिमात्रफलतैव तात्पर्यमित्यर्थः । अर्थवादादीनां तदर्थप्रतीतिफलत्वेऽपि विधावेव तात्पर्याभ्युपगमात्तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय मात्रेत्युक्तम् । एवं च तेषां तद्बुद्धिमात्रं न फलम्, अपि तु विधिवाक्यार्थयुद्धिरिति न स्वार्थे तात्पर्यमसङ्ग इति भावः । महातात्पर्याभिप्रायं वा मात्रपदम् । बुद्ध्यन्तराशेषफलवद्बुद्धिफलकत्वं महातात्पर्यम् । प्रत्येकमङ्गमथानवाक्यगतावान्तरतात्पर्यं प्रमाक्तिवारणाय बुद्ध्यन्तराशेषेति । अङ्गमथानवाक्येकवान्तरपक्षमहावाक्यस्यैव महातात्पर्यं तद्योक्तरूपमेवेति नामंभवः । नन्वध्ययनविधेरर्थावबोधफलत्वाद्देहस्वार्थावबोधशेषनार्थे तात्पर्यमिति जैमिनीयराश्रितम् । एवं भवाच्चरपि तदेव किमिति, नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्याह—वेदान्तवादीति । वेदा-

न्तप्रामाण्यवदनशीलानां सिद्धान्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—शेष-
त्वमिति । अध्ययनस्येति शेषः । अक्षरकलापः अक्षरसमूहस्तद्ग-
ताप्तिमात्रं प्रत्येवेत्यर्थः । अध्ययनविधेः स्वाध्यायावाप्तिमात्रफलतया
ता प्रत्येव तस्य शेषत्वमिति न तद्वलाद्वेदस्यार्थावबोधशेषत्वमित्यर्थः ।
एवकारव्यवच्छेदमाह नाध्ययनमिति ॥ ४६६ ॥

नन्वक्षराक्षरपुरुषार्थत्वात्कथमध्ययनावेधेस्तच्छेषत्वम् । न चावा-
प्तेभ्योऽक्षरेभ्योऽर्थावबोधो भवतीति वाच्यम् । तर्थावबोधशेषत्वमेवो-
चितामिति चेत्, न । पञ्चम्यादिवत्परम्परया पुरुषार्थस्वापि भाव्यत्वसं-
भवेनाध्ययनस्य तच्छेषत्वात् वस्तुतोऽध्ययनस्यार्थावबोधः फलं,
तथापि न तस्य तच्छेषत्वं मानाभावात् । अर्थावबोधफलवादिनाऽ-
ध्ययनस्य तथावगतं स्वाध्यायशेषत्वमपरिसङ्गैव तत्फलशेषत्व-
स्यैव वक्तव्यत्वात् तत्फलतायास्तच्छेषत्वेनाव्याप्तत्वाच्चेत्याश-
येनाह—

तच्छेषभावमनपेक्ष्य च तत्फलं स्या-

दाधानवन्न हि तदङ्गमिह क्रतूनाम् ॥

अग्न्यङ्गमेव हि तदिष्टमथापि तस्य

सर्वक्रतुष्वधिकृतिः फलमभ्युपेतम् ॥ ४६७ ॥

तच्छेषभावमिति । तदर्थज्ञानं फलमस्याध्ययनस्य तत्त-
त्फलम् । तत्फलस्यापि तदशेषत्वे उदाहरणमाह—आधानवदिति ।
अग्न्याधानवदित्यर्थः । दृष्टान्तं निषेधमुखेन विशदयति—न हीति ।
हिहेती । तत् आधानम् । क्रतूनां दर्शपूर्णमासादिषागानाम् । तस्मादा-
धानं न दर्शादिक्रतुप्रकरणे विहितमनारम्भाधीनत्वात् । नापि वर्णता-
न्यायः, स्वतो व्यापाररूपत्वात् अपिशेषत्वाच्च । तस्मात्तदर्शादेर्नाङ्ग-
किन्त्वग्नीनां श्रुत्याऽग्नीनां शेषत्वावगमात्तदङ्गमेव तदिष्टम् । एव-
मपि तदधीनाग्न्यायत्ता उत्तरक्रतूनां मिन्द्रिः साग्नीनुद्दिशैव दर्शा-
दिविधानात् । त्रैवर्णिकानां तेष्वधिकृतिश्च तत्फलं मीमानकैरभ्युपे-

तेमिति न तत्फलता तच्छेपत्वनिपता येन अध्ययनस्यापि तच्छे-
पत्वं भवेदिति भावः ॥ ४६७ ॥

तद्व्युद्धिमात्रफलत्वैवेति तात्पर्यलक्षणे मात्रचो घ्यावर्त्यमर्थवादा-
दीति यदवादिष्य तदर्थमर्थवादादेः स्वार्थे तात्पर्यभावं दर्शयति--

मन्त्रार्थवादगतमध्ययनं तदर्थ-

मात्रप्रतीतिफलमित्यपि नाभ्युपेतम् ॥

त्रिद्व्यर्थव्युद्धिमनुसृत्य फलावसानां

सा तद्वतीति तदतत्परतोपपत्तिः ॥ ४६८ ॥

मन्त्रार्थवादेति । इत्येतेत्यादिर्मन्त्रः, वायुर्नै क्षेपिष्टेत्यादि-
रर्थवादः, तद्विषयकमध्ययनं तस्य मन्त्रादेः शब्दशक्त्या प्रतीयमानो
योऽर्थस्तन्मात्रे मन्त्रादिजन्या या प्रतीतिस्तदेव फल यस्य तत्तथा
नाभ्युपेतम्, प्रीमांसकादिभिरिति शेषः । कुत इत्यत आह-विद्य-
र्थव्युद्धिमिति । शाखाच्छेदवायव्यश्वेतालम्भनादिविद्व्यर्थव्युद्धि-
स्वतः फलावसानामनुसृत्य तद्वद्वारेण सा मन्त्रार्थप्रतीतिस्तद्वती
फलवतीति यतोऽतस्तस्यार्थवादादेरतत्परता स्वार्थपरताभावस्तस्यो-
पपत्तिरित्यर्थः । मन्त्रार्थवादाभ्यां यत्स्वार्थे ज्ञानं जन्पते तदेव त-
त्फलमिति केनापि नाभ्युपेयते येन तयोः स्वार्थपरता भवेत्किं
तु मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थस्मृतिद्वारा, अर्थवादस्य विधेयप्राशस्त्यधीद्वारा
फलावसानत्वमिति तत्रैव तयोस्तात्पर्यमित्यस्वार्थपरतोपपन्नेति
भावः ॥ ४६८ ॥

मन्त्रार्थवादादेः स्वार्थप्रतीतिजनने किमिति सा प्रतीतिर्न तत्फलं
तज्जन्यस्यैव तत्फलत्वादतस्तयोः स्वार्थेऽपि तात्पर्यं भवेदित्या-
शङ्क्याह-

सप्रयोजनकव्युद्धिकारणं त्राक्यमाहुरिह तत्परं युधाः ॥

सप्रयोजनकव्युद्धिशेषधीहेतुमन्यपरमाश्रयन्ति च ॥४६९॥

सप्रयोजनकेति । इह लोके वेदे च शब्दजन्या मतीतिर्याद्वि-
पया सती समीहितपर्यवमापिनी भवति स शब्दस्वरूप इति बुधा
आहुरित्यर्थः । एवमन्तराणामपि स्वरूपं बुधममन्तमाह—सप्रयो-
जनकबुद्धिशेषेति । अर्थवादाद्युद्धिः प्रशस्तविधेयबुद्धिद्वारा फ-
लवती भवति एवं मन्त्रार्थधीस्तुष्टेयार्थस्मृतिद्वारा तथा, एवं च मप्र-
योजनकबुद्धिं प्रति शेषभूता वाड्यर्थादादिजन्या धीस्तद्धेतुं वाक्य-
मन्यपरं विधेयपरमेव, चोऽवधारणे, न स्वार्थपरमाश्रयन्तीत्यर्थः ।
यस्मिन्नर्थे वाक्यजन्यमापि ज्ञानं पुरुषार्थहेतुर्न भवति तद्राक्यं तत्परं
न भवति परं तु यमन्यमाश्रित्य फलपर्यवसायि स्यात्तत्परमे-
वेत्यर्थः ॥ ४६९ ॥

एवं मीमांसकानां मते अर्थवादादिमात्रस्य स्वार्थे तात्पर्याभा-
वमुक्त्वा स्वमते मानान्तराविरुद्धतदसिद्धार्थिवादादेः स्वार्थेऽप्य-
वान्तरतात्पर्यमस्तीत्याह—

मन्त्रार्थवादवचसामपि गोचरेषु

सौवैश्वान्तरमुशन्ति च तत्परत्वम् ॥

कोचिन्नपीशिरसि खिन्नधियो मुनीन्द्रा-

स्तद्वृद्धियो विधिषु शेषतया निवेशात् ॥४७०॥

मन्त्रार्थवादवचसामिति । देवताविग्रहादेः स्वर्गादेश्च मति-
पादकमन्त्रार्थवादवचसामित्यर्थः । सौवेषु स्वीयेषु । अत्रान्तरं फ-
लवद्बुद्धिशेषबुद्धिफलकत्वमवान्तरत्वम् । तत्परत्वं तात्पर्यं तच्च
फलवद्बुद्धिफलकत्वमिति विभागः । उशन्ति अङ्गीकुर्वन्ति । के-
चिद्वैयासिकमतानुसारिणः । नपीशिरसि वेदान्ते । खिन्नधियः परि-
श्रमशालिनः । ननु किमिति तर्हि मन्त्रादेर्विद्व्यर्थे तात्पर्यं कल्पने
तद्भावे च विधिना त्वेकवाक्यत्वादेति न्यायविरोधस्तत्राह-तद्वृद्धि-
नि । स्वार्थवादिष्वपि मन्त्रार्थवादवचसा तत्परत्वमित्यनुपहङ्गः । त-
त्र हेतुः धियः शेषतया निवेशादिति । मन्त्रादेजन्यतदर्थज्ञानस्य

ध्वानाग्निहोत्रादिविधेयानुष्ठानशेषतया निवेशादित्यर्थः । अत एव मन्त्राद्यर्थज्ञानं फलवद्भवेत् । अथ वा मन्त्रादेः स्वार्थेऽन्वन्तरतात्पर्यं हेतुमाह—तद्वद्धिय इति । मन्त्राद्यर्थविशिष्टाभिय इत्यर्थः । तथा च मन्त्रार्थज्ञानस्यापि विधिद्वारा फलवत्त्वादुक्तं तत्र तात्पर्यलक्षणमस्त्वैव, अन्यद्वारा च तादिति विधितात्पर्यापेक्षया तद्वान्तरं चेत्पर्यः । तत्तदिति पाठे तत्तद्धियो देवताविग्रहस्वर्गादिभिय इत्यर्थः । देवताधिकरणे देवतानामपि ब्रह्माविद्याधिकारश्रवणात्तेवामपि मन्त्रार्थवादप्रतीगनिग्रहादिमन्त्रं वादरायणादिभिराश्रयितामिति मन्त्रादेः स्वार्थेऽन्वन्तरतात्पर्यं तत्संपत्तम् । परमतात्पर्यं तु मन्त्रादिजन्यसदर्थज्ञानस्य विधये शेषतया प्रवेशात्तत्रैवेति भावः ॥ ४७० ॥

एव वेदान्तानां सिद्धे ब्रह्मणि तात्पर्यमुक्तं, तात्पर्यं च शब्दस्य स्वाभिमतं निरूपितम् । इदानीं वेदस्य सिद्धार्थनिष्ठत्वे जैमिनीयवचनविरोधं परिहर्तुं प्रागुक्तमर्थमनुवदति—

श्रेयःसाधनता लिङ्गर्थ इति च प्रागुक्तमत्यादरा-

च्छ्रेयःसाधनयागदानहवनार्थैकनिष्ठं ततः ॥

सर्वं कर्मवचो नियोगपरता तस्यापि भालोचने

वक्तव्या किमुताऽस्य वेदशिरसः सा नेति भूयोऽपि नः ॥ ४७१ ॥

श्रेयःसाधनतेति । नः इति आदौ द्रष्टव्यम् । अत्यादरात् न्यायपूर्वम् । ततः किं तत्राह—श्रेयःसाधनतायाः लिङ्गर्थत्वव्युत्पादनात्सर्वं हि कर्मवचनं लिङ्गाद्यर्थानिष्ठं लिङ्गादेश्च श्रेयःसाधनमर्थ इत्युक्तम् । एव च मर्थ कर्मवचः श्रेयःसाधनयामार्थानिष्ठमेवावश्यमभ्युपेयमित्यर्थः । एकेति नियोगनिष्ठतानिराकरणं कृतं सूचयति । तत्रैव नः अस्मान्मिति भूयः पुनरपि तस्य कर्मवचसोऽप्यर्थालोचने नियोगपरता न वक्तव्या न शङ्कितं युक्ता, अस्य वेदशिरसः सा नियोगपरता न वक्तव्येति किमुनेति सम्बन्धः ॥ ४७१ ॥

ननु "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमनर्थानाम्" इत्यादि-
सूत्रैः सिद्धार्थस्यापि वेदस्य जैमिनिर्नियोगनिष्ठत्वमेवोच्यते, तत्कथं
वेदस्य तदर्थताशङ्का न कर्त्तव्या कथं वा वेदान्तानां सिद्धार्थत्वमित्या-
शङ्क्य, जैमिनेराम्नायशब्दः कर्मभागमात्रपरस्तदर्थस्यैव "अथातो
धर्माजिज्ञासा" इति विचार्यनया तदुपक्रमात्, तत्रापि तदमिमता
ऋष्या श्रेयःसाधनं यागादिव तदन्यस्यासंभवादिश्याशयेनाह-

श्रेयःसाधनयागदानहवनाद्यर्थेषु कार्यात्मसु

सर्वं कर्मवचः प्रमाणमिति तु ग्राह्यं वचो जैमिनेः ॥

भाष्यं पश्यत शत्रुरं स्फुटतरं यो यागमित्यादिकं

श्रेयःसाधनयागमात्रवचनं धर्माभिधानं वदत ॥४७२॥

श्रेयःसाधनेति । कार्यात्मसु कृतिसाध्यस्वभावेषु । सर्वं
कर्मवच इति सूत्रस्याम्नायशब्दार्थ उक्तः । तुशब्दोऽवधारणे ।
सर्वं कर्मवचनं श्रेयःसाधनयागादिकार्येषु प्रमाणमित्येतावत्येवा-
र्थे जैमिनेर्वचो ग्राह्यं न तु सर्वः स्वाध्यायो नियोगे प्रमाण-
मिति तत्सूत्रार्थो ग्राह्य इत्यर्थः । ननु किंवादेवं तत्सूत्रं
व्याख्यायत इत्याशङ्क्य जैमिनिनोक्तचोदनाप्रमेयधर्मस्य तद्भा-
ष्यकारेण यागादिरूपत्वाभिधानबलादित्याशयेनाह—भाष्यं पश्य-
तेति । स्फुटतरं स्पष्टार्थम् । भाष्यमेवाह—यो यागमि-
ति । "यां यागमनुतिष्ठाने तं धार्मिकमित्याचक्षते" इत्येवंरूपम् । न-
न्वत्र धार्मिकमिति यागकर्तुर्नियोगनिष्ठत्वमेवोच्यते धर्मशब्दस्य नि-
योगात्पूर्ववचनत्वादित्याशङ्क्याह—श्रेयःसाधनयागमात्रेति ।
धर्म इति शब्दः श्रेयःसाधनयागमात्रस्य वचनमिति वदच्छात्रं भा-
ष्यमिति संबन्धः । यागानुष्ठानुर्धार्मिकत्वरूपनाद्यागमेव भाष्यकारो
धर्म इति वदतीति भावः ॥ ४७२ ॥

ननु "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति पुंल्लिङ्गो धर्मशब्दो जैमि-

निना प्रयुक्तः न चापूर्ववचन एव पुंलिङ्गधर्मशब्दस्य "तेदत्क्षत्रस्य
 सत्रं यद्धर्मः" इत्यादिवेदे तत्रैव प्रयोगात् । अगो भाष्यं तदनुमारेणैव
 नैवव्ययम् । यद्यपि क्रमावपि धर्मशब्दोऽस्ति तथापि न नपुंसक एव
 तानि धर्माणीति तस्यैव तत्र श्रुतौ दर्शनादित्याशङ्क्याह—

पुंलिङ्गताऽपि घटते क्रतुगामिनोऽस्य

सूक्ष्मात्मना भवति हि क्रतुरप्यपूर्वम् ॥

तेन क्रतोरुपचरन्नाभिदां पुमान्स्यात्

क्लीवस्तु धर्मामिति हि क्रतुवाचकत्वे ॥४७३॥

पुंलिङ्गताऽपीति । भाष्यकारोक्तत्वेन सूत्रार्थस्य मस्येत्त्वत्वा
 देतद्भाष्यबलात्पुंलिङ्ग एव धर्मशब्दोऽपूर्ववाची तत्तादात्म्यात्क्रतु
 पचरितो जैमिनिनेति अपूर्वस्य क्रतुसूक्ष्मरूपत्वेन हेतुना क्रतोरपूर्वणा
 भिदाम् अमेद्रमुपचरन्पुमान्पुंलिङ्गः स्याद्धर्मशब्द इति शेषः । क्रतु
 वाचकत्वे तु विवक्षिते धर्मामिति क्लीवः स्यान्न त्रौपचारिकप्रयोगे
 पि, अगः सूत्रकारस्य पुंलिङ्गधर्मशब्दप्रयोगोऽपि तस्य नियोगाशङ्क
 न सूचयतीति भावः ॥ ४७३ ॥

ननु सूत्रकारणैव पष्ठान्ये स्वर्गकामपदस्य नियोज्यपरत्वं वदत
 प्रत्ययार्थो नियोगोऽभ्युपेतो नियोगकार्यतावाञ्छुरेव नियोज्यत्वेन
 तेन विना व्युत्पादनायोगादित्याशङ्क्य सत्यं प्राभाकारैरेव तदधिकार
 रणार्थं उक्तः, न तथा, अधिकारित्वव्युत्पादनस्यैव स्वर्गकामपदस्य
 फलपरत्वव्युत्पादनेन तत्र विवक्षितत्वात् । नन्वधिकारित्वमेव स्व
 र्गकामस्य नियोज्यत्वपूर्वकमिति चेत्प्रत्यय, नियोगवादे तथैव, श्रेयः-
 साधनस्य वाक्यार्थत्ववादे तस्य कर्तृत्वपूर्वक एव तदन्वय इत्या
 शङ्केनाह—

इष्टाभ्युपायवचनो लिङ्गिति स्थितौ च

स्याद्भावनावचनताऽस्य यदा तदा च ॥

कर्तुर्भवेदधिकृतिस्तु नियोगवादे - १ -

स्वाम्ये स्थिते सति भवेद्य कर्तृभावः ॥४७४॥

इष्टाभ्युपायेति । स्थितौ मने । प्रधानपदार्थाकाङ्क्षानुसारेण पदान्तराणामर्थबोधकत्वं वाच्यम् । लिङ्गाद्यर्थः श्रेयःसाधनं च प्रधानं, स च घात्वर्थः कर्तृव्यापारात्मक्रियारूपः, क्रिया च कर्तारं मयमपेक्षत इति क्रियाक्षिप्तं कर्तारं स्वर्गकामपदं विशिनष्टीति मयं स्वर्गकामकर्तृत्वेनान्वयं प्राप्य पश्चाच्छ्रेयसो भोत्रपेक्षायां स एव स्वर्गकामः स्वाभिलाषितस्वर्गसाधने घात्वर्थे मयमिदं कर्मेत्येव गच्छन्नधिकारित्वमपि प्रतिपद्यते । तदिदमाह—कर्तुर्भवेदधिकृतिरिति । किं च जैमिनीयमगाभियुक्तेर्भट्टैरप्येवमाश्रितत्वात्तस्यापि तदेव संमतमित्याशयेनाह—स्याद्भाष्येनेति । अस्य लिङ्गादेर्भविनायामपि क्रियारूपत्वेनोक्तरूपेणैव स्वर्गकामोऽन्वेतीति भावः । तर्हि नियोगवादे कथं तदन्वयवैलक्षण्यमित्याशङ्क्याह—नियोगेति । तत्र हि नियोगाकाङ्क्षैव स्वर्गकामस्यान्वय इति मयमं नियोग इति स्वामित्वं प्रतिपद्येव तद्विषये यागेऽपि नियोगबलादधिकारान्वयं तत्पूर्वकं कर्तृत्वं च प्राप्तोतीति तत्र वैपरीत्यमिति भावः । स्वाम्ये स्वर्गकामस्योक्त शेषः । अधानन्तरम् ॥४७४॥

ननु नियोगानङ्गीकारे कथं स्वर्गकामस्य यागे प्रवृत्तिः स हि तत्प्रेरित एव मवर्त्तन इत्याशङ्क्य पुरुषार्थकामनामयुक्ता हि तत्प्रवृत्तिः पुरुषार्थश्च श्रेयःसाधनं यागादिरतस्तदधीनचिकीर्षवैव स मवर्त्तते न तु नियोगेनापुरुषार्थेनेत्याशयेनाह—

इष्टाभ्युपायो विविरात्मनीच्छा-

मुत्पादयन्प्रेरकतामुपैति ॥

इष्टाभ्युपायेऽवगते लिङ्गादे-

च्छिन्ना फलादेनमुपैति सद्यः ॥ ४७५ ॥

इष्टाभ्युपाय इति । विधीयते इति विधिः । आत्मनि स्व-
स्मिन्पागादेः श्रेयःसाधनत्वेन लिङ्गादिनाऽवगमात्तच्चिकीर्षा भवति
ततः प्रवर्तत इत्यर्थः । ननु पागादेः क्लेशात्मकत्वात्कथं नियोगे
विना स्वतन्त्रस्य तस्येच्छा भवेदित्याशङ्क्य स्वर्गादिः स्वत इत्यमाण-
त्वात्तस्य साधनानुष्ठानमन्तरेणासिद्धेस्तत्साधनतया लिङ्गाद्यवगते
पागादौ तत्फलेच्छया तच्चिकीर्षा भवतीति नोक्तदोष इत्याशयेनाह-

इष्टाभ्युपायेऽवगत इति । लिङ्गादेः सकाशादिष्टाभ्युपायेऽ
वगते इति सम्यन्वः । फलात् फलेच्छानन्तरमेव तत्साधनतयाऽवगते
चिकीर्षा भवतीति फलादित्युक्तम् । एनं धात्वर्थमिच्छा सद्यस्तत्क्ष-
णमेव नियोगनिमित्तमनपेक्ष्य उच्यते तत्रेच्छा भवेदित्यर्थः । फले-
च्छा साधनेच्छाहेतुः, साधनेच्छा च प्रवृत्तिहेतुः, सा च साधनज्ञाना-
धीनेति न नियोगः प्रवृत्तावुपयुज्यते इति भावः ॥ ४७५ ॥

एव स्वपते पागादौ स्वतन्त्रचेतनप्रवृत्तिमुपपाद्य नियोगवादे
तदसम्भवमाह—

१ १ नियोगकोट्याऽपि नरो न कश्चि-

दिच्छां विना दुःखनिदानभूतम् ॥

करोति कर्मेह पुमर्थरागात्

प्रवृत्तिरेवेति हि राजमार्गः ॥ ४७६ ॥

नियोगकोट्याऽपीति । अनेकनियोगैरित्यर्थः । नरः स्वतन्त्रः
स्वर्गकामादिः स्वतः क्लेशात्मके पागादौ स्वाभिन्विषितस्वर्गासाधने
इच्छाऽसम्भवात्स्वतन्त्रस्तन्न करोतीत्यर्थः । इह जगति । स्वपते
मायुक्तरीत्या पागादौ प्रवृत्तौ लोकानुसारमाह—पुमर्थ इति । भो-
जनादिच्यापारे दुःखसाधनेऽपि पुमर्थसाधनतयाऽवगते इच्छया लोक-
प्रवृत्तिरस्त्येवेति राजमार्गः सर्वदोषरहित प्रसिद्धः पन्थाः निदुष्टोऽप-
मुपाय इत्यर्थः ॥ ४७६ ॥

ननिष्ठसाधनताज्ञानस्य चन्द्रादौ सत्त्वेऽपि न कश्चित्तत्र प्रवर्तते इति कथं तत्प्रवर्तकमित्याशङ्क्य, कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकं तच्च न चन्द्रादावस्तीति न तत्र तस्य व्यभिचार इत्याशयेनाह—

इष्टाम्युपायस्य च कार्यभावः

प्रयत्ननिष्पाद्यतयोपपन्नः ॥

स चावसेयो वचनाल्लिङ्गादेः

प्रत्यक्षतो रागनिवन्धनस्तु ॥ ४७७ ॥

इष्टाम्युपायस्येति । च उक्तशङ्कानिवर्तकः । कार्यभावः कार्यत्वम् । ननु कृत्युद्देश्यस्यैव कार्यत्वं तच्च स्वतः पुरुषार्थस्यैवेति न घात्वर्थस्य तदस्तीत्याशङ्क्याह—प्रयत्ननिष्पाद्यतयेति । तृतीयेत्यंभावे, प्रयत्ननिष्पाद्यतारूपः स तस्योपपन्न इत्यर्थः । ननु कार्यभावो लिङ्गादिना ज्ञायते चेत्स एव लिङ्ग्योऽस्तु किमिष्टाम्युपायत्वस्यापि तदर्थत्वकल्पनयेत्याशङ्क्य प्रयत्ननिष्पाद्यतारूपकार्यभावज्ञानस्यातिप्रमङ्गेनाप्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकस्यैव लिङ्ग्यत्वाच्चद्विशेषनेष्टसाधनत्वे लिङ्ग्य इत्याशयेनाह—स चेति । कृतिसाध्येष्टाम्युपाय एवेत्यर्थः । ननु पागादेरिष्टसाधनतया कृतिजनकेच्छाविषयतारूपकृत्युद्देश्यताऽप्यस्तीति तदात्मकमेव कार्यत्वं लिङ्ग्यः किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न शब्दार्थत्वमित्याह—प्रत्यक्षत इति । रागनिवन्धनः फलेच्छानिवन्धनः, फलेच्छयैव हि साधनेच्छा भवतीति तयोक्तम् ॥ ४७७ ॥

उक्तं कार्यताद्वैविध्यं विशदयति—

कार्यत्वमिच्छावशवर्त्ति किञ्चि-

दिष्टाम्युपाये निजमस्य किञ्चित् ॥

निजं लिङ्गादेरवसेयमस्य

साक्षिप्रसादादितरप्रतीतिः-॥ ४७८ ॥

कार्यत्वमिति । इष्टाभ्युपाये यागादौ, किं चित्कृत्युद्देश्यता-
रूप कार्यत्वम् । इच्छावशवति फलरागनिमित्तम् । निज स्वाभावि-
कं कृतिसाध्यत्वरूपम्, तस्य धात्वर्थस्वरूपाक्रियात्वमयुक्तत्वान्निज-
त्वम् । अस्पष्टाभ्युपायस्य । कार्यत्व विभज्य तत्र लिङ्ग्यमाह—
निजमिति । अस्पष्टीष्टाभ्युपायत्वं सूचितम् । कृतिसाध्येष्टाभ्युपायत्वं
लिङ्गाद्यरसेयमित्यर्थः । मत्वक्षतौ रागनिम्बन इत्युक्तं स्पष्टयति—
साक्षिमस्तादादिति । मत्वक्षत इत्यर्थः । इतरमतीतिः कृत्युद्दे-
श्यतारूपकार्यत्वमतीतिः । चिकीर्षितत्वं हि कृत्युद्देश्यत्वं चिकीर्षा
तुं रागः स च जायमान एव नियतविषयः सन् साक्षिणोऽवभास्य-
मान एव जायते मन्माडवसेयतया वेति मत्वक्षत इतरमतीतिरि-
त्यर्थः ॥ ४७८ ॥

ननु कृतिसाध्येष्टमाधनेत्वं कथं लिङ्गाद्यर्थे, आत्मानं पश्येदि-
सादौ लिङ्गस्यार्थत्वायोगात् । न हि ज्ञानं कृतिसाध्यमित्याशङ्क्य, स
सम्, अत एव ज्ञाने न विधिः किं तु तत्र लिङ्गपदं गौणमेवेत्पाह—

जानात्यर्थे लिङ्गपदं गौणमाहु

जानात्यर्थः कर्तृतन्त्रो न हीष्टः ॥

यागाद्यर्थे कर्तृतन्त्रे हि मुख्यौ

लिङ्गलोडादिः श्रेयसो हेतुभूते ॥ ४७९ ॥

जानात्यर्थे इति । ज्ञान इत्यर्थः । तत्र हेतुः—जानात्यर्थः
कर्तृतन्त्र इति । हिर्हेणौ । यस्याज्जानात्यर्थः कर्तृतन्त्रः कर्तुरि-
च्छाधीनो न तस्मान्नत्र लिङ्गपदं गौणमित्यर्थः । तर्हि यागादा-
द्यपि तत्तथैवादिरेत्याशङ्क्य मुख्यत्वे सम्भारति तस्य न गौणत्वं
न्यायव्यतिरेकपाह—यागाद्यर्थे ज्ञाने ॥ ४७९ ॥

केन तर्हि मुख्यार्थगुणेन ज्ञाने लिङ्गपदमटाक्षरिति जिज्ञा-
सापापाह—

जानात्यर्थे श्रेयसो हेतुभाव-

भागोऽबुद्धो बोध्यते लिङ्पदेन ॥

यागाद्यर्थे श्रेयसो हेतुभावो

मुख्यो बोध्यः कर्तृतन्त्रो न गौणः ॥ ४८० ॥

जानात्यर्थे श्रेयस इति । निद्वये हि कृतिमाध्यत्वं श्रेयः-
साधनत्वं चेति भागद्वयमस्ति, तत्रात्मज्ञाने सर्वानर्थमूलाविद्यानिष्ठाचि-
ह्नपश्रेयःसाधनत्वभागो लिङ्पदेनान्यतोऽनवगतो बोध्यत इति
कृतिमाध्यताभागाभावादेव तत्र गौणमित्यर्थः । यागादौ तु तद्द्रव्य-
मस्तीति तत्र तन्मुख्यमेवेति भागुक्तं विशदयति—यागाद्यर्थे इति ।
कर्तृतन्त्र इत्यनेन यागादौ कृतिसाध्यत्वमपि सूचितमतस्तत्र मुख्य एव
लिङ्ग इत्यर्थः ॥ ४८० ॥

तर्हि किं वेदान्ते ज्ञान इव न कापि विधिरित्याशङ्क्य ज्ञानो-
पाये श्रवणादौ पुरुषेच्छावशवर्तिनि सोऽस्तीति सदृष्टान्तमाह—

यागाद्यर्थे मुख्यता यद्वदस्य

ब्रह्मज्ञानस्यान्तरङ्गेषु तद्वत् ॥

तर्कादीनां कर्तृतन्त्रत्वहेतो-

र्ज्ञानादर्वागौणता हेत्वभावात् ॥ ४८१ ॥

यागाद्यर्थे मुख्यतेति । मुख्यता मुख्यार्थता । अस्य लि-
ङ्गादिपदस्य । अन्तरङ्गेषु मर्त्यात्पद्यन्तमुमुक्षान्तरमवश्यानुष्ठेयेषु
श्रवणादिषु । तत्र हेतुमाह—तर्कादीनामिति । श्रवणं ह्यद्वितीये
ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्यर्ग्यवधारणहेतूपक्रमोपमं हार्क्याशुपपत्तिप्रति-
संयानम् । एवं विपदादेश्चैतन्नं कर्तारं विना कार्यत्वाद्यनुपपत्तिज्ञानं
मननम् । तच्च ब्रह्मणि तर्क एवेति तयोक्तमे । एवमद्वैतब्रह्मणो निर-
न्तरानुमन्धानरूपं निदिध्यासनमपि कर्तृतन्त्रमेव । तथा च ब्रह्मज्ञा-

नसाधने श्रवणादौ तर्करूपेण कृतिताध्यताभागस्वापि भावाद्यागा-
दापिब लिङादिमुख्यार्थेतेति भावः । नन्वद्वैतब्रह्मावगतिसमये क्रि-
याकारकाद्यभावात्कथं लिङादिमुख्यार्थसंभवस्तत्राह-ज्ञानादर्वा-
गिति । अविद्यादशायां विधिनिमित्तं सर्वमस्येव । न चैवमात्मनः
श्रवणादिविशेषत्वायत्तिः तेषामेव तच्छेषत्वेनात्मनोऽनन्यशेषत्वा-
दिति भावः ॥ ४८१ ॥

ननु “भूतं भव्यायोपादिशपते” इति शबरस्वामिबचनात्सिद्धस्य
सर्वस्य भव्यार्थत्वमतीतेः कथमात्मनोऽनन्यशेषत्वमित्याशङ्क्य प्रागुक्त-
मर्थं व्यवधानेन तद्विस्मरणसम्भवात् स्मारयति—

भूतस्य भव्याय यथोपदेशः

क्रियापरे वस्तुपरे तु काण्डे ॥

न हीष्टमेवं विपरीतमस्मिन्

भव्यस्य भूताय सदोपदेशः ॥ ४८२ ॥

भूतस्येति । ग्रीहिकपालादेरित्यर्थः । वस्तुपरे ब्रह्मपरे । वि-
परीतं भूतमव्यपरत्वविपरीतम् । भव्यस्य यज्ञादेः श्रवणादेश्च । भूताय
सिद्धस्वरूपमोक्षाय ॥ ४८२ ॥

उक्तविभागमेवोपपत्तित उपपादपंस्तद्वाक्ययोरपि तथैव शेषशे-
षितेत्याशयेनाह—

भव्यप्रतीतावुपयोगभाजौ

भवन्ति कारस्वर्येण च सिद्धवादाः ॥

क्रियाप्रधाने न तथात्र किं तु

भूतप्रतीती खलु भव्यवादाः ॥ ४८३ ॥

भव्यप्रतीताविति । ग्रीहिकपालाद्देर्द सासात्परपरया वा
पागादिक्रियानिर्हसिद्वारा कार्यार्थत्वमस्तीति क्रियाप्रधाने कर्मका-

ण्डे भूतं भव्यार्थमुक्तमिति न्यायमूलं तद्भाष्यं तद्विपयतपोपपन्नम्, अत्र तु तन्न्यायामावाञ्ज तद्भाष्यं प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह—न तथेति । अत्र ब्रह्मकाण्डे अद्वैतब्रह्मणः कुत्रापि कथमपि कार्यं उपयोगामावात्प्रत्युत ब्रह्ममाज्ञात्कार एव श्रवणादेर्भवस्य पर्यवसानमिति तन्न्यायवैपरीत्यमेव युक्तमिति भावः ॥ ४८३ ॥

मन्वात्मप्रतीतेर्भवतया तदर्थश्रवणादेः कथं भूतशेषत्वमित्याशङ्क्य तत्प्रतीतेरपि तदभिष्यञ्जकतया तदर्थत्वात्तदेतोरपि तदर्थत्वमेवेत्याशयेन “भूतप्रतीतौ खलु भव्यवादाः” इत्युक्तमेव विवृणोति—

भव्यप्रतीतौ न हि कश्चिदर्थो

भूतप्रतीतौ पुनरस्ति मुक्तिः ॥

श्रोतव्य इत्यादि ततो विधानं

भूतोपदेशानुगुणं समस्तम् ॥ ४८४ ॥

भव्यप्रतीतौ न हीति । अर्थो मुख्यप्रयोजनम् । फलितमाह—श्रोतव्य इति । ततः श्रवणादेः स्वतो मुख्यप्रयोजनत्वात् । श्रोतव्य इत्यादिरूपं समस्तं विधानं सिद्धाद्वैतब्रह्मोपदेशानुगुणमिति तत्तच्छेषमित्यर्थः ॥ ४८४ ॥

एवं भव्यानां भूतानां च काण्डद्वयेऽपि परस्परं विपरीतं शेषशेषित्वमुपपाद्य तद्वाक्ययोस्तु वायुक्षेपिष्ठत्वादेर्भव्यार्थत्वाभावेन तदभावमाशङ्क्य तदुपपादयति—

आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्ती—

भव्यप्रतीतिजनकैः सह भूतवादाः ॥

सम्बन्धिनो विधिवचःसु तथात्र सर्वे

भव्यार्पणाः परिवृढप्रतिपादकेन ॥ ४८५ ॥

आदायेति । विधिवचस्तु विधिमकरणेषु ये भूतवादा भूता-

र्या अर्थवादादयस्ते मुख्यगुणलाक्षणिकवृत्तीरादाय मुख्यवाद्यम
या ह्यस्या स्वर्गाद्यादित्यादिमादृश्यमाशस्त्वादि बोधयन्ता भव्यम-
प्रतीतिजनकैरनुष्ठेयार्थविधायकैः सह सम्बन्धिनो भवन्ति सम्बन्धन्ते
यथा तथाऽत्र काण्डे मन्वपार्षणा मन्वघोषकाः श्रोतव्यादिशब्दाः परिवृ-
द्धस्य प्रभोर्ब्रह्मण मतिपादकेन प्राक्पेन सम्बन्धिन इत्यनुपपन्नः ॥ ४८५ ॥

। एव ब्रह्मादिशब्दानां वेदान्तगतमन्वपार्षशब्देभ्यः प्राधान्यमुप-
पाद्य तत्फल गुणे तन्वात्यकल्पनेति न्यायेन ब्रह्मादिपदानुगुण्येनैव
भव्य नेपमात गदृष्टान्तमाह—

सिद्धार्थवादिवचनेषु न गौणतादि—

दोषाय कर्मपरवाक्यागतेषु युद्धत् ॥

कार्यार्थवादिवचनेषु न गौणतादि—

दोषन्तथोपनिपदीति समानमेतत् ॥ ४८६ ॥

सिद्धार्थवादीति । कर्मपरवाक्यानि विद्व्युद्देशास्तद्रतानि
तेदेकवाक्यतामापन्नानि यानि सिद्धार्थबोधकपदानि तेष्वित्यर्थः ।
न गौणतादिदोषायेति । तेषां गुणभूतार्थत्वाद् गुणवचने च मन्वा-
नानुरोधेन गौणतादिर्न दोषायेत्यर्थः । दार्ष्टान्तकमाह—कार्यार्थ-
वादीति । ब्रह्माप्येति ब्रह्मैव भवतीत्यादिवचनेष्वित्यर्थः । एतद्
गुणेऽन्वात्यवृत्तकल्पनम् ॥ ४८६ ॥

किं च यथा मानमेवमात्रः काण्डद्वये विपरीतः एवं भुतमव्य-
थोगुणमन्वानभावविपरीत्यपि न्यात्यमवत्याशयनाह—

मानेन मेयान्वगतिश्च युक्ता

धर्मस्य जादृग्राह्यिधिनिष्ठकाण्डे ॥

मेयेन मानान्वगतिस्तु युक्ता

वेदान्तवाक्येष्वजड हिमेयम् ॥ ४८७ ॥

मानेनेति । श्रुत्यादिप्रमाणेनेत्यर्थः । मेयस्य धर्मस्यावगातेः ।
 चोऽवधारणे, मानेन मन्वद्भ्यमे । तत्र हेतुः—धर्मस्य जात्यादिति ।
 मेयेन स्वप्रकाशचैतन्येनैव वेदान्तप्रतिपाद्येन मानस्य वेदान्ततज्जन्य-
 वृत्त्यादेरवगातियुक्ता, चैतन्येनैव हि जडस्यावगतिर्घटादौ दृष्टेत्पर्यः ।
 मेयान्मानावगतीं हतुं मनसि निधायाह—वेदान्तेति । यद्यपि स्वा-
 विद्यानिवृत्तौ वेदान्तं तज्जन्यवृत्तिं चापेक्षते ब्रह्म, तथापि स्वमिद्धौ
 नापेक्षते, अपरिवृद्धस्वप्रकाशसाक्षिणस्तदतपेक्षत्वाज्जडं च सर्वं तद्वा
 स्पामिति वेदान्ताद्यपि तेनैवावगन्तव्यामन्वयः ॥ ४८७ ॥

ननु “अस्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः” इति कात्यायनवचनवि-
 क्रियापदनिमित्तैव पदानामेकवाच्यता, वेदान्ते च न क्रियापदं भव-
 द्भिरिष्यते, अतो वेदान्तवाक्येष्वजडं हि मेयमित्यनुपपन्नमित्याद्या-
 शङ्कः निराकृतामापि विस्मरणशीलं प्रति पुनर्निराकरोति—

कर्मप्रधानेऽतिगते च काण्डे

वाक्यत्वमाख्यातपदप्रयुक्तम् ॥

ब्रह्मप्रधाने श्रुतिमस्तकेऽस्मि-

न्नामप्रधानं वचनं समस्तम् ॥ ४८८ ॥

कर्मप्रधान इति । अतिगते अतिक्रान्ते । नामप्रधानं ब्रह्मा-
 त्मादे सुवन्तपदप्रधानम् । कात्यायनवाक्यं हि वृद्धव्यवहारमूलम्,
 वृद्धाश्च यत्र क्रियां तत्संमृष्टं वा प्रतिपिपादयिष्यन्ति तत्रैव चाख्या-
 तपदं प्रयुञ्जते, यत्र तु नैवं किं तु संबन्धिर्विशेषं प्रकारविशेषं वा वि-
 जिज्ञापायेष्यन्ति तत्र देवदत्तस्येदं गृहं कुमुदितं वनामिति च तेन वि-
 नैव प्रयुञ्जतेऽतः कर्मकाण्डस्य क्रियाप्रधान्यात्तत्रैव वाक्यत्वं क्रियाप-
 दनिमित्तमिति कात्यायनस्याप्याशयः । ब्राह्मे काण्डेतु नामार्थप्रा-
 प्त्यान्नामपदमेवैकवाक्यतायां निमित्तमित्याशयः ॥ ४८८ ॥

ननु वेदान्तेऽप्यस्त्यादिक्रियाश्रवणात्सर्वत्र क्रियापदनिमित्तमेव

वाक्यत्वमस्तिवत्याशङ्क्य यथा कर्मकाण्डे सुवन्तगपि पदं भव्यार्थं
फलत आख्यातव्यवहारार्हमेव भवति एवमत्र तिङन्तगपि फलतो
नामैवातः साध्यार्थक्रियापदाभावाद्यामप्रधानमेव वेदान्तराक्यमित्या-
शयेनाह—

कार्यप्रधानमाखिलं च पद सुवन्त-

माख्यातमेव फलतः खलु कर्मकाण्डे ॥

तद्वत्तिङन्तमपि वेदशिरःसु सर्वं

नामैव तद्वि परिनिष्ठितवस्तुनिष्ठम् ॥ ४८९ ॥

कार्यप्रधानमिति । अनुष्ठेयार्थप्रधानं सुवन्तमप्यारुपात्तम्
आख्यातव्यवहारार्हम्, फलतोऽनुष्ठेयार्थमतीतेः । तिङन्त तिङन्त-
तया प्रनीयमानम् । नाम नामव्यवहारार्हम् । अत्र हेतुः—त-
द्वीति ॥ ४८९ ॥

किं नामपदं भव्यार्थं सदाख्यातं दृष्टान्ते विवक्षितमिति जिज्ञा-
सायामाह—

आग्नेयमाश्विनमथैन्द्रमितीदृशं हि

सर्वं सुवन्तमपि भव्यपरं प्रसिद्धम् ॥

'साऽस्येति तद्वितसमन्वितसन्निधाने

नामैव तद्भवति यद्भवतीति तद्वत् ॥ ४९० ॥

आग्नेयमिति । आग्नेयताऽस्येत्याद्येषः पुरोडाशः । एवमा-
श्विनादावपि । तथा च सुवन्तेनापि तेन द्रव्यदेवतासयन्ध्वद्वाराऽनुष्ठे-
ययागमतीतेस्तदाख्यातवद्भव्यपरमित्यर्थः । इदानीमारुपात्तपदस्या-
पि नामत्वे दृष्टान्तमाह—साऽस्येतीति । “साऽस्य देवता” इति सूत्रेण
विहितो यस्याद्वितस्तमन्वित यदाग्नेयादिपदं तत्सन्निधाने भवती-
ति यत्पदं तन्नामैव भवति । तदर्थस्यान्यव्यापारत्वेनानुष्ठेयत्वादि-

ति यद्वत्तद्वदित्यर्थः ॥ ४९० ॥

तद्वदिति सूचितं दार्ष्टान्तिकमाह—

अस्त्यस्म्यसीति च तिङन्तपदानि सन्ति

वेदान्तवाक्यनिलयानि तथापि तानि ॥

नाख्यातशब्दनिजशक्तिधुरं बहेयु-

रस्त्वित्त्वमात्रविषया हि निषक्तिरेषाम् ॥ ४९१ ॥

अस्त्यस्म्यसीति । आख्यातशब्दस्य या निजा शक्तिस्त-
स्या धुरं भव्यार्थप्रकाशं न बहेयुरित्यर्थः । कुतो न बहेयुस्तत्राह—
अस्त्वित्त्वमात्रेति । अस्मिन्कृत्यर्थमात्रनिष्ठा द्वेषां पदानां नि-
षक्तिः संवन्ध इत्यर्थः ॥ ४९१ ॥

कस्तर्हि आख्यातपदस्य मुख्योऽर्थो यस्य “नाख्यातशब्दनिज-
शक्तिधुरं बहेयुः” इत्यनेनास्त्यादेशब्दात्मतीतिर्निषिध्यते इत्या-
काङ्क्षायामाह—

पूर्वापरीभूतपदार्थनिष्ठमाख्यातमाख्यातविदो वदन्ति ॥

कूटस्थसत्तावगतिप्रधानमाख्यातवत्साधु तिङन्तमाहुः ॥ ४९२ ॥

पूर्वापरीभूतेति । गच्छति पचतीत्यादिना हि गम्यादिधात्व-
र्थः पूर्वापरीभूतानेकक्षणनिचयरूपः प्रतीयत इति स एवाख्याता-
न्तपदस्य मुख्योऽर्थ इत्याख्यातविदो वैयाकरणा वदन्तीत्यर्थः । एवं
चात्मस्वरूपसत्तावगतिवत्साद्यस्त्याद्यपि आख्यातवत्साधु शब्ददोष-
रहितं तिङन्तमात्रं भवति न तु पचत्यादिरिव मुख्यार्थमित्याह—कू-
टस्थसत्तेति ॥ ४९२ ॥

कूटस्थसत्तावगतिमात्रनिष्ठमस्त्यादिसमभिव्याहृतमपि वेदान्त-
वाक्यमित्युक्तमाक्षिपति—

अस्त्वित्त्वस्तुविषयोपनिषत्तिपाक्ति-

राश्रीयते यदि तदा प्रमितं प्रमेयम् ॥

तस्यास्तवापतति, मानमितत्वमेव ।

ह्यस्तित्वमात्मगतमभ्युपयन्ति धीराः ॥ ४९३ ॥

अस्तित्वेति । अस्तित्ववस्तु सत्ता, वेदान्तानां दृष्टिपुत्रे
मानान्तरप्रामेयप्रमेयता तत्सिद्धानुवादता तत्र प्रमज्जयेत् । कुतस्तत्रा-
ह-मानमितत्वमेति । मानविषयत्वमेव हि सर्वत्रास्तित्वमिति धी-
रा वृष्टाः प्राभाकरा अङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः । आत्मगतमिति तु प्रस्तुता-
भिप्रायम् ॥ ४९३ ॥

ननु मानविषयत्वस्यास्तित्वे सुषुप्त्यादावात्मादेरसत्त्वापत्तारि-
सकचेराह—

अथवा मितियोग्यताऽस्तित्ता निरवद्याऽस्तु समस्तवस्तुषु ॥

परमात्मनि तत्प्रतीतये सकलं वेदशिरः प्रवर्त्तताम् ॥ ४९४ ॥

अथ वेति । निरवद्या निर्दुष्टा, सुषुप्त्यादावात्मादेः सत्त्वोप-
पत्तेरित्यर्थः । एवं चास्त्यर्थनिष्ठत्वे वेदान्तानां परमात्मनि तदनुवा-
दायैव सकलं वेदशिरः प्रवर्त्तनां प्रवर्त्तत तच्चानुपपन्नम्, अपाया-
भ्यप्रसङ्गात् । अस्त्यर्थनिष्ठा वा तेषां मा भवत्विति क्रियानिष्ठैवा-
स्तित्वत्याक्षयः ॥ ४९४ ॥

सिद्धान्तो तद्द्वयपति—

तदसुन्दरमात्मसंविदो-

रपि सत्ता भवताऽभ्युपेयते ॥

न तयोर्विषयत्वहीनयो-

मितियोग्यत्वमितित्वसंभवः ॥ ४९५ ॥

तदसुन्दरमिति । एवं वदता प्रामाकरेणात्पात्मनस्तत्सप-
यानिज्ञानस्य च सत्ताऽभ्युपेयते । त्वयं मति न मित्येवैतयोर्विषय-
त्वात् । अत एव तद्योग्यताभावाज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वादात्मनस्त-
दाश्रयतया त्वयं मानस्याभ्युपेयत्वादित्यर्थः ॥ ४९५ ॥

१ अध्याये जगत्कार्यलिङ्गेन चेतनकारणानुमानम् । ३५७

नन्विदं समन्वयनिरूपणं निरालम्बनं कर्तुं कथं शक्यम् ! न च ब्रह्मैवालम्बनामिति वाच्यम् । तस्यापसिद्धत्वात्, न हि गवादि-
वत्तत्पसिद्धमस्ति । न च समन्वयनिरूपणात्माक् शब्दतोऽपि त-
त्सिद्धम् । न चापभाविनं प्रमाणेन निश्चेतुं शक्यम्, तदुक्तम्—

संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ॥

न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पत्तन्नेव यो हतः । इति ।

न च जगत्कार्यतल्लिङ्गानुमानात्तत्सिद्धिः । समन्वयनिरूपण-
वैषध्यात्, महापृथिव्यादेः कार्यत्वासिद्धेश्चेति । मैवम् । प्रपञ्चाख्य-
कार्यालिङ्गतर्कसंभावितचेतनकारणस्यैवाद्रयनित्यशुद्धज्ञानान्दादिस्वरूपे-
ण वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानत्वाच्चोक्तदोष इत्याशयेन “जन्माद्यस्य यतः”
इति सूत्रन्यायं व्युत्पादादपितुमुपक्रमते । तत्र श्रोतृजिज्ञासानुरोधेन सा-
क्षात्पुरुषार्थतया च प्रसगमिन्ने ब्रह्मणि तत्त्वमादिवाक्यार्थं न्यायतो
निरूपिते तस्यैव तदर्थं तत्पदवाच्यतल्लक्ष्यस्वरूपन्यायजिज्ञासानुमा-
रेण व्युत्क्रममाश्रित्य द्वितीयसूत्रन्यायमवतारयन् प्रथमं चेतनं जग-
त्कारणमनुमातुं कार्यत्वलिङ्गस्य वियदादिपक्षधर्मत्वसिद्ध्यर्थं वि-
यदादेः कार्यत्वं साधयति—

क्षितिजलदहनानिलाम्बराणां

जनिमनुमाय विभक्ततावलेन ॥

जगति हि जनिमद्विभज्यमानं

घटघटिकादि समीक्ष्यते समस्तम् ॥ ४९६ ॥

क्षितिजलदहनेति । जनिमुत्पात्तम् । विभक्ततायां भिन्न-
त्वस्य बलं जनिव्याप्तिपक्षधर्मत्वयोर्ज्ञानं तेन । तत्र तस्य पक्षधर्मत्वं
सिद्धमिति व्याप्तिं दर्शयति—जगतीति । हिर्हेतौ । यस्माज्जगति
विभज्यमानं घटघटिकादि समस्तं जनिमस्त्वमीक्ष्यते ततो विभक्तता-
वलेन क्षितिजलार्दानो जनिमनुमाय, तर्कयन्त्याधिकारिणश्चेतनकार-
णमित्यग्निपेण समन्वयः । क्षित्यादिमहाभूतानि जायन्ते विभक्तत्वा-

दृ घटादिवत् । ननु ब्रह्मणि व्यभिचारस्तस्यापि प्रपञ्चाद्विभक्त-
त्वात् । न च परमार्थतो विभक्तत्वं हेतुस्तत्र नास्तीति वाच्यम् ।
पक्षदृष्टान्तयोरपि सिद्धान्ते तदभावादेति चेत्, न । स्वसमानस-
त्ताकविभक्तत्वस्य हेतुत्वात् । प्रपञ्चे तस्य सत्त्वाद् ब्रह्मणि, च
तन्नास्तीति नोक्तदोषः । न चैवमप्यविद्यादौ व्यभिचार इति
वाच्यम् । साध्यस्यापि तत्र सत्त्वात् । अध्यस्तता हि जन्म विप-
दादेः साध्यम्, न तु मागततः सत्तायोगित्वम्, तस्य क्वाप्य-
भावात् । न चाध्यस्तत्वमपि घटादौ परस्यासंप्रतिपन्नमिति वाच्यम्,
स्वार्थानुमानस्यैवमप्यविरोधात् । प्रसिद्धभ्रमस्य पर प्रति दृष्टान्तत्वसं-
भवाच्च । न चैवं विपदादेरप्यज्ञानवदध्यस्तत्वसंभवेन ततश्चेतनकार-
णानुमानं वक्ष्यमाणं न स्यादिति वाच्यम् । चेतनाधिष्ठानत्वस्यैव
वक्ष्यमाणप्रतिज्ञयाऽभिप्रेतत्वात् । न चामयोजकताऽस्य हेतोरिति वा-
च्यम् । श्रुत्यवधृताद्वितीपत्वस्य विपक्षे बाधमसद्भावात् । अथ वा वि-
पदादिमहाभूतानि भूतत्वे सत्यनादीनि न भवन्ति विभक्तत्वाद्
घटादिवत् । इदं च साध्यं ब्रह्मण्यज्ञाने च विशेषणामावकृतमस्त्ये-
ष, परमसिद्धं च निषेध्यमिति न कोऽपि दोषः । विपक्षे बाधकं
चोक्तमेवात्राप्यनुसन्धेयमिति भावः ॥ ४९६ ॥

किं च महापृथिवी जन्मवती क्षितित्वात् खातपूरितासित्येक-
देशवत् । एवं महज्जलं जन्मवत् जलत्वाच्चन्द्रकान्ताग्निःसृजलवत् ।
एवं मयनादृद्भृत्दहनादिदृष्टान्तेन महत्स्तेजःप्रभृतेरपि तदनुमेय-
मित्याह—

क्षितिजलदहनेषु तत्प्रदेशाञ्च
जनिसहितानुपलभ्य तद्वलेन ॥

क्षितिजलदहनत्वलिङ्गमार्गा-

दपि जनिमेष्यनुमाय तर्कयन्ति ॥ ४९७ ॥

॥ क्षितिजलदहनेऽप्यिति । स्पष्टम् ॥ ४९७ ॥

एवं कार्यत्वहेतोः पक्षधर्मत्वे सिद्धे तदेतत्तर्कयन्तीति सूचितं चेतनकारणानुमान दर्शयति—

जनिमदभवदेतच्चेतनादेव हेतो-

घटत्रादिति पुनस्तत्कारणे चेतनत्वम् ॥

अनुमिमत् उदके कार्यतालिङ्गनोऽमी

जगति हि परिदृष्टं चेतनादेव कार्यम् ॥ ४९८ ॥

जनिमदिति । एतन्महापृथिव्यादीति पक्षनिर्देशः । जनिमदिति तत्र सिद्धे हेतुनिर्देशः । पुनःशब्दः सिद्धान्ते विशेष्योती । तमेव विशेषमाह—चेतनादेवेति । विमतमुपादानाभिन्नचेतनप्रभवं कार्यत्वात्सम्मतवत् । घटादेरपि सिद्धान्ते तथात्वान्न साध्यवैकल्पम् । घुखादिकं वा परं प्रति दृष्टान्तोऽस्त्विति तत्कारणे चेतनत्वं तस्य पृथिव्यादेश्चेतनकारणकत्वम् । उदके पक्षे । हेतुसिद्ध्यनन्तरं घुमुस्रवोऽनुमिमत् इत्यर्थः । तत्रापि घटादौ कुन्डालादिजन्ये उक्तसाध्यव्याप्तिरस्तीत्याशयेनाह—जगति । हिः मसिद्धौ । कार्यलिङ्गमनुमानमपि चेतनकारणस्वरूपनिर्धारणे न निरपेक्षं समर्थम्, अपि तु तत्स्वरूपं प्रसाधयन्त्याः श्रुतेरुक्तविधया चेतनकारणमुपस्थापयदर्थं सम्भावयतीति तत्र तर्क एवेति तर्कयन्तीति सूचितम् ॥४९८॥

नन्वनुमानाच्चेतनकारणसिद्धौ वैशेषिकादिमत इव तदेव सर्वज्ञसाधकं तत्र प्रमाणमस्तु किं तस्य तर्कताभ्युपगमेन । ततश्च वेदान्तवैषधर्ममित्याशङ्क्य यद्यप्युक्तविधया तेन सामान्यतश्चेतनरूपं किंचिज्जगतो निदानं सिद्ध्यति तथापि तस्मिन्नेकत्वनात्त्वसंशयानिवृत्तेस्तत्सर्वविस्तर्वाशक्तिं किं वा विपरीतमित्यादिसंशयो न निवर्त्ततान्निदानस्य तदेकत्वाज्ञानस्यानिवर्त्तितत्वात् । एवं जगदुपादानस्य निर्विशेषत्वादिसिद्धिरपि तत्रो न स्यादिति तर्क एव तदित्याश-

येनाह—

जगदुदयनिमित्तं चेतनं किं नु नाना

किमु भवतु तदेकं सर्ववित् सर्वशक्ति ॥

इति भवति तु पश्चात् कारणे चेतनेऽस्मि-

न्ननवगतिनिमित्तः संशयो दुर्निवारः ॥ ४९९ ॥

जगदुदयेति । जगत्कारणं चेतने अनुमानात्सिद्धेऽपि तस्मिन्पश्चात्स्वरूपानवगतिनिमित्त इतीत्यं संशयो दुर्निवारो भवत्येवेत्युक्तं संशयप्रकारमाभंगयेनाह—जगदुदयनिमित्तामिति । यदि तदेकं भवेत्तदा फलितं सिद्धान्तलाभमाह—सर्ववित्सर्वशक्तीति । ननुक्तानुमानादेव लाघवसहकृतात्कारणकृत्वासिद्धेस्तत्सर्वं सर्वशक्ति चेति सिद्ध्यतीति कथमनुमानानन्तरं तदेकत्वादिसंशय इति चेत् । सत्यम् । यद्यनुमानात्तदेकत्वं निश्चयितं, स न सम्भवति, लोके च विचित्रमासादादेर्बहुकर्तृकत्वदर्शनेन तदनुपारिलिङ्गेन तद्विपरीतनिःश्रयासम्भवात् । सम्भवलघुविषये हि लाघवतर्कोऽपि भवति । न च लोके कर्तृणामसर्वज्ञासर्वशक्तिगया विचित्रकार्यं एकस्य कर्तुरसम्भवेऽपि सर्वेश्वरस्य तत्सम्भवाद्धाववावकाशोऽस्तीति वाच्यम् । एवं मत्स्यन्योऽन्याश्रयात्कथमापि लाघवप्रवृत्तेः प्राक् तस्मिन्सर्वज्ञत्वादिमम्भावनातुपस्थाप्यभावात् । किं च कर्त्रेकत्वं यथैकत्वसंरुपा तर्हि तन्नानात्वेऽपि सा सिद्ध्यतीति कुतस्ततः सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः । यदि च कर्त्रभेदस्तदेकता तर्हिस्मादनुमानात्प्राक् सिद्धिजलादीनां कर्त्रेभेदस्तस्मिन्प्रागुक्तभेदस्यानुपस्थितस्याभावात् नानुमितिविषयः स्यात् । न हि प्रतिपोगिज्ञानं विना भेदस्तदभावात् या सिद्ध्यतीति तस्मादनुमानात्कर्त्रेकत्वानिश्चयात्संशय एवेति सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः कथमापि ततो न भवेदिति भावः ॥ ४९९ ॥

कथं तर्हि भवन्मतेऽपि कारणकत्वं सिद्धेदित्याशङ्क्य “यतो

वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंवि-
शन्ति" इति जगत्कारणवाक्यगताद्यत इति यच्छब्दैकवचनादनुमा-
नासिद्धकारणानुवादगतात्तत्त्वादिस्त्वभिप्रेत्याह—

श्रुतिवचनविशेषाच्चेतने कारणेऽस्मिन्

यत इति निरवध्यादेकताधीरथागात् ॥

प्रकृतिरिति च तस्मिन् कारणे पञ्चमीयं

जनयति दृढबुद्धिं तद्विधानादिहैव ॥ ५०० ॥

श्रुतिवचनेति । अयोक्तानुमानानन्तरं यत इति श्रुतिवचन-
विशेषादेकवचनरूपान्निस्वद्यादनुमानोक्तशङ्काकलङ्कशून्यादास्मिन् चे-
तने जगत्कारणे एकताधीरगादागच्छेत् । यद्यपि यत इति बहुत्वमा-
धारणम् । तथापि येन जातानीत्युपरितर्कवचनेन तस्याप्येकवच-
नत्वं निर्णयमिति भावः । नन्वनुमानसिद्धचेतनकारणानुवादि-
यच्छब्दैकवचनाजगत्कर्तुरेकत्व सिद्ध्येन्न तु भवदाभिपत्तं तस्य तदु-
पादानैक्यमपीत्याशङ्काह—प्रकृतिरिति । चकारणैकताधिय स-
मुच्चिनोति । तस्मिन्कारणे इय पञ्चमी प्रकृतिरिति च दृढबुद्धि जन-
यतीति सचन्यः । तत्र हेतुमाह—तद्विधानादिति । "जनिकर्तुः
प्रकृतिः" इति सूत्रेणेह प्रकृतित्वे पञ्चमीविधानादेवेत्यर्थः । यद्यपि पु-
त्रात्मभेदो जायत इत्यादिप्रयोगानुसंधेन निमित्तोपादानसाधारणीह
प्रकृतिः, तथापि प्रकृतेऽपेक्षितस्य जगदुपादानत्वस्य ततः प्रतीतिर्न-
भवान्न कश्चिदोषः । प्रत्युतापेक्षितानिमित्तत्वमपि ततः सिद्ध्यतीति
गुण एव । श्रुत्यन्तरे च तद्वैक्षणं बहु स्यात्प्रजापेक्षेकस्यैव चित्त-
स्योपसर्गवत् कारणत्वं स्पष्टं श्रूयते । ननुसादानस्य नानात्वानियमा-
दुपादानरुत्तेश्च तथात्वादेतद्व्यापितमिति चेत् । न तावदुपादानत्वं
नानात्वानियतं रूपोपादाने घटादौ व्यभिचारात् । न च द्रव्योपादाने
ऽयं नियमः, एकस्या एव रज्ज्वाः सर्पाद्याधिष्ठानत्वात् । रज्जुस-
र्पादेरिव त्रियदादेरप्यज्ञातग्रह्याविवर्त्तत्वेनाविशेषात् । एवमेकस्मा-

दात्मन, उपादानाद्विषम्वस्रपञ्चोदयादपि नास्ति सिद्धान्तेऽप्य-
 नियमः । अत्र एवोपादानकर्तृभेदोऽपि न नियतः । किं च सर्वत्र
 कार्ये चैतन्यस्यैकस्यैव कुलालादिशरीरावच्छेदेन निमित्तत्वं मृदाद्यव-
 छेदेनोपादानत्वमिति, तद्वदे नास्त्येवोदाहरणं परमतेऽपि । दे-
 वदत्तो जानातीच्छतीशादिमतीत्यनुरोधेन ज्ञानाद्युपादानस्यैव कर्तृ-
 त्वम् । एवमीश्वरात्मघटसंयोग एकस्यैव तद्रूपमिति, नैव पराप्रसिद्धम-
 स्माभिरुच्यत इति जगत्प्रकृतिरेका तदधिष्ठात्री चेति सिद्धम् ॥५००॥
 एका प्रकृतिरित्येतदाक्षिपात—

एकत्वमेकवचनादवगम्यमानं

यच्छब्दवाच्यनिलयं यत् इत्यमुष्मिन् ॥

वाक्ये जगत्प्रकृतिगामितया न विद्मः

संख्या विभक्त्यभिहिते वचनं हि नाह ॥५०१॥

एकत्वमिति । यत् इत्यमुष्मिन्वाक्ये एकवचनादवगम्यमा-
 नमेकत्वं यच्छब्दवाच्यनिलयं यच्छब्दप्रकृत्यर्थमात्राश्रयं जगत्प्रकृति-
 गामितया विभक्त्यर्थजगत्प्रकृतित्वविशिष्टाश्रयतया न विद्मः । कुतः ?
 वचनं विभक्त्याभिहिते स्वाभिधेया संख्या नाह न वदेद्यत् इत्येकव-
 चनस्य पञ्चमोविभक्तिप्रतिपाद्यप्रकृतित्वविशिष्टे स्वाभिधेयसंख्यां
 वक्तुमसामर्थ्यादेका प्रकृतिरिति धीः कुतो भवेदिति भावः ॥५०१॥

वचनस्य विभक्त्यर्थविशिष्टस्वार्थाभिधायित्वं न कापि दृष्टमिति
 न प्रकृतिरेकेति धीः सम्भ्रवीत्याह—

न हि विभक्त्यभिधेयपदार्थिगं वचनमाह निजं विषयं क्वचित् ॥

वचनवाच्यमते न तदन्ति, च स्वमभिधेयमशेषविभक्तयः ५०२

न हि विभक्त्यमिति । अस्तु तर्हि, विभक्तवचनार्थाविशिष्टान्व-
 तस्वार्थजगत्कारणत्वाभिधायित्वं, तथा चेका प्रकृतिरिति धीरुक्ते-
 वेत्पाशङ्गाह—यचनवाच्येति । एवं चैकवचनस्य यद्वाच्यमेकत्वं

१ अध्याये जगतः एकप्रकृतिकत्वसाधनम् । ३६३

तद्विशिष्टगतं विमत्स्यर्थप्रकृतित्वे प्रस्तुते न मिद्धोदित्त्वं ॥५०२॥

ननु किमिति विभक्तिवचनाभ्यां परस्परार्थान्वितस्वार्थाभिधानं न कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

प्रातिपदिकार्थगतमेव वचनानि

स्वंस्वनभिधेयमभिधातुमलमर्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थगतमेव निजमर्थं

वक्ति च विभक्तिरपि नेह वचनार्थे ॥ ५०३ ॥

प्रातिपदिकार्थेति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनिषमस्य व्युत्पत्तिमिद्धत्वाद्वचनविभक्तयोः प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधान एव सामर्थ्यं न तु वचनस्य विमत्स्यर्थान्वितार्थाभिधानेऽपि । एवं विभक्तेरपि न वचनार्थान्विताभिधानेऽपि, तयोः प्रत्ययत्वाविशेषादिति भावः ॥ ५०३ ॥

ननु “पशुना यजेत” इति वाक्यात्पशुरेकः करणमिति प्रतीयते, तद्देका जगत्प्रकृतिरिति शब्दी प्रतीतिः किमिति न भवेदित्याशङ्क्य दृष्टान्तासंमत्त्वोत्तरमाह—

पशुनेति पदे तृतीयया करणत्वं हि पशोर्निवेद्यते ॥

वचनेन पशोरिहैकता न पुनः सा करणस्य कथ्यते ॥५०४॥

पशुनेतीति । पशुनेति पदे या तृतीया तपेत्सर्थः । इह पशुनेतिपदे । सा एकता । करणस्य तृतीयार्थकरणत्वविशिष्टस्य । इदमपि प्रागुक्तप्रत्ययाश्रयन्यापवलादेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ५०४ ॥

कथं तर्हि पशुरेकः करणमिति धीरित्याशङ्क्याह—

अनुपपत्तित्रलेन विभेस्तयोः

करणतैकतयोस्त्वगम्यते ॥

करणतैकपशोरिति संगति-

र्न घटते हि विधिर्विरहस्य ताम् ॥ ५०५ ॥

॥ अनुपपत्तिरिति । पशुविशिष्टवागविद्ध्यनुपपत्तिवलेनेत्यर्थः । विधेरनुपपत्तिवलेन तयोः करणतैकतयोः करणतैकपशोरित्येवंरूपेण संगतिसवगम्यते हि यस्मात्तां संगतिं विरहस्य विधिर्न घटते तस्माद्विधेरनुपपत्तिवलेनेत्यवस्तनेन संबन्धः ॥ ५०५ ॥

ननु नियोगस्य तां विना काऽनुपपत्तिरित्याकाङ्क्षाया विद्ध्यनुपपत्तिनिमित्ता तदुभयसंगतिमुपपादयति—

उपादानतः संख्यया संगतिः स्या-

दवच्छेदकत्वेन संख्यानिवेशात् ॥

पशोरेतयोस्तेन मार्गेण कार्ये

निवेशोपपत्तेरुपादानमानात् ॥ ५०६ ॥

उपादानत इति । विद्ध्यनुपपत्तिवलात्पशोः संख्यया संगतिः स्यात् । तत्संगतिविशेषमेव दर्शयन्सामर्थ्यरूपलिङ्गासिद्धं संख्या-स्वभावं तत्र हेतुत्वेनाह—अवच्छेदकत्वेन संख्यानिवेशादि-ति । स्वाश्रयद्रव्यावच्छेदकत्वेन हि सर्वत्र संख्या द्रव्ये निवेशिते नात्र सा पशोरेवच्छेदकत्वेनान्वेतीत्यर्थः । ततः किं तनाह—एत-योरेति । करणतैकत्वयोरित्यर्थः । तेन पशवन्वयेन । मार्गेण द्वा-रेण । कार्ये पशुपार्गकार्ये । निवेशोपपत्तेरित्यनन्तरं पशुरेकः कर-णमिति धीरुपपत्तेति शेषः ।

एतदुक्तं भवति । “पशुना यजेत” इत्यत्र पशुनातिपदिकेन पशुः, विभक्तिवचनाभ्यां करणन्वमेकत्वं चावगम्यते, तेषां च विधिर्न संबन्धः । सर्वस्यापि सत्प्रकरणेऽवगतस्य तेनैवानुपात्त, संख्या चो-पादेवविशेषणतया विवक्षिता । तत्र साक्षात्तेषां नियोगान्तरानुपपत्ते-रनियोगस्य च स्वविषयत्वात्सर्वप्रकरणमन्तरेण कार्यत्वावगम्यवयवगाना-त्पशुं यात्वर्थकरणतया योजयति । करणीभूतपशोश्चावच्छेदकसं-ख्याविशेषपन्तरेण विधेः पुनरपि साऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति, तस्मात्-

१ अध्याये जगतः एकप्रकृतिकत्वसाधनम् । ३६२

धर्मानुसारेण-करणप्रशोरवच्छेदकत्वेन सख्यां गृहणातीति सिद्ध-
वचनविभक्त्यर्थधोरुपादानमानात्पशुना परस्पर च ससर्गः पशुत्वक-
रणत्वयोश्च कारणेण सवन्ध इति ॥ ५०६ ॥

नन्वेव "यतो वा इमानि" इति वाक्येऽपि वचनविभक्त्यर्थयो-
रेवमेवान्वयोऽस्त्वसाक्षाद् नैव युक्तम् अत्र विधेरभावादित्याह—

न चैव विधि कश्चिदत्रेति न स्या-

दुपादानत संगतिर्यत्पदार्थे ॥

विभक्त्यर्थसंख्यार्थयोर्नेह कश्चि-

यतो वा इमानि इति वाक्ये विधिर्नः ॥ ५०७ ॥

न चैवमिति । यथा पशुनेति वाक्ये विधिः, एवमत्र यथा इत्या-
दिवाक्ये - - - - - बोऽपि विधिर्न, मात्रार्थ-
विषयस्य - - - - - । विद्वत्प्रपञ्चे फालि-
तमाह- न स्यादित्यादिना । सस्याऽत्र तद्वाचकं वचनम् । नन्व-
त्रापि तद्विज्ञानासस्वति विधिः श्रुत इत्याशङ्क्य ब्रह्मस्वरूपव्याप-
यस्यादान्तरवाक्यभेदाच्च तदाकाङ्क्षया स्वरूपयान्यस्पपदार्थान्वयो
युक्त इत्याशयेनाह-नेह कश्चिदिति । स्वस्याप्युरियतत्त्वद्योतनाप
न इति शिष्टस्योक्तः । तस्माद्गतस्माद्वाक्यादका मङ्गलविराते धी-
र्न समवतीति भावः ॥ ५०७ ॥

इदानीं सिद्धांती पश्यकत्वकारणत्वपात्रिव प्रकृत्येऽपि यत्पदा-
र्थे वचनविभक्त्यर्थान्वयो युज्यते इति तदुक्तं विद्वत्प्रपञ्चमङ्गल-
वाह—

अवितथमिदमेवमेतदस्मिन्न

खलु विधेर्वचन पठन्ति वाक्ये ॥

यत इति घटते तथापि योगी

वचनविभक्तिनिगद्ययोरिहापि ॥ ५०८ ॥

अधितथमिति । मत्पामित्यर्थः । पश्चेकत्वकरणत्वपोर्वेषि-
सामर्थ्यादेव परस्परं समर्ग इत्येतादिदमा परानृशति—यतः इति ।
वाग्ने विद्ध्यभाव इत्येतदप्यद्भोकरोति—एवमेतदिति । एतदप्य-
धितथामित्यर्थः । अद्भोक्तृत्वमेतदेवाह—अस्मिन्निति । यत् इत्यस्मि-
न्वाक्य इति, सवन्धः । कथं तर्हि तयोरेकत्वः स्यादित्याशङ्क्याह—
घटत इति । यद्यपीह विधेर्वचनं न पठन्ति तथापि वचनार्थभ-
क्तौ नगत्रपोर्वाच्यपोरेकत्वमकृतित्वयोरेकत्वापि योगो घटत इति
सवन्धः ॥ ५०८ ॥

ननु प्रतिज्ञामात्रेण न वस्तुसिद्धिः, न चात्र तयोरेकत्वमापक
हेतु क चित्प्रशयाप इत्याशङ्क्याह—

एकत्वमेकवचनेन समर्पितं य-
द्यच्छब्दाच्चाप्यनिलयं यत् इत्यमुष्मिन् ॥
पञ्चम्युपात्तमपि यत्प्रकृतित्वमस्मिन्
सङ्गच्छते तदुभयं पशुस्तुनीम् ॥ ५०९ ॥

एकत्वमिति । यत् इत्यमुष्मिन्वाच्य एकवचनेन यच्छ-
ब्दाच्चाप्यनिलयं यच्छब्दार्थजगत्कारणाश्रय यदेकत्वः समर्पितम् ।
एव यत् इति पञ्चम्युपात्तं तद्वत् यत्प्रकृतित्वं तदुभयमप्यस्मिन्
जगत्कारणे परस्परं मगच्छते । तत्र दृष्टान्तः—पशुव-
स्तुनीति । सरूपाकरणत्वयोरिति शेषः । इदं हि पापय
वाक्यशेषावगतमहाशो लक्षणं योषयति, तत्र जगत्प्रकृतित्वमात्रेण न
सिद्ध्यति । जगत्प्रकृतीनामनेकत्वे एकस्य ब्रह्मणस्तदात्मत्वायोगा-
दिति जगत्प्रकृतित्वविशिष्टस्य वचनार्थकत्वेन सवन्धो लक्ष्यब्रह्मणः
पक्षेण इत्येका प्रकृतिरिति सिद्ध्यतीति भावः ॥ ५०९ ॥

ननु ब्रह्मणो लक्षणात्तन्मात्रेणैव वचनार्थयोः संगोविद्येत्युक्तम-
सुक्तम् । सिद्धान्ते हि जगत्कारणत्वं ब्रह्मणोऽस्मात्प्रत्यक्षेण गृह-

स्वेव काकः । तच्च च तद्गन्तानस्वेवेति चाध्यम् । न च जगत एक-
प्रकृतित्वमन्यतोऽवगतम् । न चास्मादेव वेत्तिवात्तद्वगमः । एकस्य
वाक्यस्य कारणक इतद्भिन्नब्रह्मस्वरूपमातिपादनायोगात् । अत्र एक
तस्य लक्षणत्वायोगात्कथं नदनुपपत्त्या तस्मिन्नेतिरियाशङ्का, भवति-
न्तरतात्पर्यभेदेन यत्र इत्यादिवाक्ये जगतप्रकृत्यावेकत्वे प्रसाध्य
तदनुवादेन तद्ब्रह्मति वाक्येनेकत्वं गच्छद्ब्रह्मस्वरूपपरावेति नोक्तदोष
इत्याशयेनाह--

एका या प्रकृतिः समस्तजननी तद्ब्रह्म जिज्ञास्यता-
मित्यत्रापि हि वस्तुनिष्ठवचने शक्यैव तत्संगतिः ॥
विज्ञातुं विधिमन्तरेण च तथाऽऽनर्थक्यभीत्या न हि
स्वाध्यायाध्ययनैकगोचरविधेरापातमर्थं विना ॥ ५३० ॥

एका या प्रकृतिरिति । जिज्ञास्यतामिति "विजिज्ञामस्व" इति
पदार्थो दर्शितः, विचार्यतामिस्वर्षः । विचारविधेरापि ब्रह्मण्येव महा-
तात्पर्यमिति वस्तुनिष्ठवचन इत्युक्तम् । तयोर्वचनविभक्त्यर्थयोः संगति-
र्यथा विधिना ज्ञायते तथा न विनाऽऽनर्थक्यभ्यभौत्वा प्रयोजनाभाव-
प्रसङ्गभीत्या विज्ञातुं शक्यैवेति सवन्धः । ननु न प्रमाणं प्रयोजना-
नुयास्य स्वार्थं साधयति येन तदभावप्रसङ्गभयेनालौकिकोपस्तस्य
कल्पितेत्याशङ्क्याह--न हि स्वाध्यायेति । न हि यतो वा इत्या-
दिवचनस्य विना स्वस्य श्रोतृमणीहिलापिपदव्यक्तानं विना स्वा-
ध्यायाध्ययनविधेः प्रापकाठायात प्राप्तं स्वात् । अज्ययनविधिर्ह्येतुः
फलवदर्थप्रतीतिप्रयोजनमेव वाक्यमभ्यासयतीति तद्गदितं वाक्य ना-
दपगतविधिना प्राप्येत । यतो वा इत्यादिवाक्यं चाद्वैतब्रह्मलक्षणज्ञा-
नापेवाध्ययनाविधिनाऽपीतीमति तदभावे तदध्ययनं न फलवत्तद्वेद-
व्यतिरिक्तद्वाराय तस्य विवाहितलक्षणतात्पर्यमिच्छत्ये तदुपयसंगतिर्द-
ृश्येति भावः ।

अथ वा स्वाध्यायाध्ययनाविषेसयातो योऽर्थस्त विना तदभावे
आनर्थक्यमीत्या तत्संगतिर्विज्ञातुं न हि शक्या? शक्यैवेति काका द-
क्षीयतीति योजनीयम् ॥ ५१० ॥

तथेति सूचिर्न ह्यणान्तं दार्ष्टान्तिकं च विशदयन्नुक्तमार्गेण तदु-
भयसंख्यसिद्धिमाह—

१. वचनार्थविभक्तिवाच्ययोरुपपत्ताऽन्वयवृद्धिरर्थतः ॥

पशुनेति पदे यथा तथा यत् इत्यादिपदेऽपि लक्षणे ॥ ५११ ॥

वचनार्थेति । वचनार्थश्च विभक्तिवाच्यं च तयोरित्यर्थः ।
अर्थतः अनुपपत्तितः । पशुनेतिपदे यथा वचनार्थेत्यादिसंबन्धः ।
लक्षणे अद्वैतब्रह्मलक्षणवाक्ये ॥ ५११ ॥

ननु सिद्धार्थवाक्यस्य कथं विधिवाक्येन तुल्यता, विधिर्न स्वसा-
मर्थ्यादलौकिकमर्थरारिर्न प्रतिपादयेत् । तदुक्तं शररस्वाभिधिः “बोद-
ना हि भूतं भवेन्न भविष्यन्त्वम्” इत्यादीत्याशङ्क्य सिद्धवाक्यमपि ता-
स्पर्येण यमर्थं प्रतिपादयेत्तद्वैभिसितमर्थोन्तरमपि कथं न प्रतिपादयेत्
अन्यथा तत्तात्पर्यातिर्वाहार्त् । विधिवाक्यस्यापि तदल्लोदन तथा
सामर्थ्यम् । अन्यथा “विसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्रापि कर्मन्तरं, ग्रह
संमार्ष्ट्यग्राप्येकैव विदोषणं किमिति न कल्प्येतेत्याक्षेपनाह—

विधिनिष्ठवाक्यमपि बोधयति स्वमयेक्षितं विषयमर्थवशात् ॥

परमात्मनिष्ठमपि तुल्यमिदं वचसोर्द्वयोरपि तु रूपमतः ॥ ५१२ ॥

विधिनिष्ठवाक्यमिति । स्व स्वीयं परमात्मनिष्ठमपि स्वमयेक्ष-
तं विषयमर्थवशाद्बोधयतीत्यनुपपन्नः । फलितमाह—तुल्यमिति ।
पठ एवमतः सिद्धार्थविधिनिष्ठवचसोर्द्वयोरपीदमर्थान्तरमतिपादक-
त्वं ह्ये तन्नवमेवैत्यर्थः ॥ ५१२ ॥

पस्तुपस्तु जगत्कारणे प्रकृतित्वे विभक्तिने प्रतिपादयति त
स्यानुमानादेव सिद्धत्वात्प्राप्तानुवादेनानेकार्थविधानाममवाद्य । किं तु

१ अथ्याये मानान्यतो लक्षणस्वरूपकथनम् । ३३९

वचनार्थमेकत्वमेव तद्वाक्यं प्रतिपादयति । तत्र चेतनमात्रोद्देशेनेक-
त्वविधानासंभवाज्जगत्कारणत्वेन तदधिष्ठानमेवोद्दिश्य वचनार्थः
प्रतिपाद्यत इति मात्र किञ्चिद् दोषतृषोऽपीयाशयेनाह—

एकं चेतनमस्य परब्रह्मनितामात्रमुत्प्रेक्षते
तद्ब्रह्मेति निशामथेति निपुणं ब्रूते परब्रह्मणः ॥

सिद्धं लक्षणमादरेण महता व्यावर्त्तयद्ब्रह्मण-

स्तत्त्वं तत्त्वमसीति वाक्यनिलयं तच्छब्दलक्ष्यं यचः ॥११३॥

एकं चेतनमिति । अथ्य विषयादिसषडस्य च चेतनं प्रकृ-
तितामात्रमुत्प्रेक्षतेऽनुमिनोति तदेकमिति प्रथममन्वयः । एश्चात्तद-
प्यनुवाचकौटो निश्लिष्याह—तद्ब्रह्मेति । निशामथ नृगु विचारये-
त्यर्थवन्तादौ न ज्ञानस्वयम् ब्रह्मणम् । एवमादिवचोऽत्र मायुक्तशब्दा-
मावाक्षेपुणं यथा स्वात्तथा परब्रह्मणोऽनुमानसिद्धं जगत्कारणत्वं
रूपं लक्षणं महताऽऽदरेण ब्रूत उति संवन्तः । लक्षणमिति तद् ब्रह्मे-
त्वादेरुपलक्षणम् । अत एव महताऽऽदरेणोक्तम् । यदेकं जगत्कारणं
तद् ब्रह्मेति तद्विज्ञानमस्येति हित्यमेनं विज्ञानीहीतिवत् तस्य ब्रह्म-
मेवापरमार्थं न लक्षणपरसंन्याशङ्क्य तस्योपरिष्ठात्तिसिध्यमान-
न्वाज्जगत्कारणत्वयां साम्प्रदायिकस्वतन्त्रानादिष्वपाठितये ब्रह्मलक्षण-
मेवेदं श्रुत्यपिमेतमिच्छाशयेनाह—व्यावर्त्तयदिति । तच्छब्दलक्ष्यं
ब्रह्मणस्तत्त्वमद्रूपानन्दं प्रधानादिभ्यो व्यावर्त्तयदिति सन्त्यः । तद-
र्थेश्वरस्यैवेदं लक्षणमिति प्रमापनोदनाय तत्त्वमसीति वाक्यनिलयं
तदेकवाक्यमिति वचनो विशेषणमुक्तम् ॥ ११३ ॥

अन्वेषस्य वस्तुन एकेनैव लक्षणनेदं प्रधानं सिद्धयति, अस्ति
चात्र श्रुतिपरमार्थं तस्यशब्दानादीनि किमनेतापि लक्षणमेनेत्याशङ्क्यैक-
स्यैव लोके लक्षणत्रैवि-धमसिद्धेरिहाप्यनेकलक्षणं न दोषाय मत्यु-
क्तानेन चिन्ता तत्रादिलक्षणमेव दुर्ज्ञानमित्याशयेनाह—

लक्ष्यस्य लक्षणमिह त्रिविधं प्रसिद्धं
लोके स्वलक्षणममुष्य विशेषणं वा ॥

यद्वोपलक्षणमिमानि च लक्षणेन

व्यावर्णयामि पृथगेव तु तत्प्रतीहि ॥ ५१४ ॥

लक्ष्यस्येति । त्रैविध्यमेवाह—स्वलक्षणमिति । स्वरूप-
भूतं लक्षणमित्यर्थः । अमुष्य लक्ष्यस्य । वोति चार्थे । यद्वेति पद्ये-
त्यर्थः । लक्ष्यस्य किं चित्स्वरूपभूतं लक्षणं किञ्चित्तस्य विशेष-
णमन्यवोपलक्षणमितीह लोके लक्ष्यस्य त्रिविधं लक्षणं प्रसिद्धमिति
सम्बन्धः । नन्वेषां किमन्योऽन्यं भेदकमित्याकाङ्क्षायामाह—
इहमानीति । स्वरूपलक्षणादीनीत्यर्थः । व्यावर्णयामि विशेषणो
वर्णयामि तत् त्वं प्रतीहि जानीहीत्यर्थः ॥ ५१४ ॥

प्रथममेतेषा माधारणं लक्षणमाह—

लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलब्धमतोऽन्यतोऽर्था-

न्निःशेषतो यदतिरिच्य तदर्थवस्तु ॥

लक्ष्यं निवेदयति लक्षणमेतदाहुः

सामान्यलक्षणमिदं त्रिषु लक्षणेषु ॥ ५१५ ॥

लक्ष्यार्थनिष्ठमिति । लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलब्धं सदन्वयतः सजा-
तीयादेर्निःशेषार्थादतिरिच्य व्यावर्च्य लक्ष्यं स्याश्रयवर्धवस्तुनि वेद-
यति तदेतल्लक्षणमित्याहुः । इदं च त्रिष्वपि लक्षणेषु लक्षणत्वसा-
मान्यलक्षणमिति सम्बन्धः । अमम्भराव्याप्तिदोषदुष्टेऽतिव्याप्तिपरि-
हाराय लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलब्धमिति । यावद्लक्ष्ये प्रतीतमित्यर्थः । निः-
शेषतो व्यतिरिच्येति विशेषणान्नातिव्याप्तिदुष्टेऽप्यतिप्रसङ्गः । नन्विदं
स्वरूपलक्षणे नास्ति तस्य स्वर्तत्त्वाम्भवादिनि चेतसरसम् । य-
त्प्रामाण्यं सद् यस्य तत्सजातीयादिभ्यः सर्वेभ्यो व्यावर्चकं तत्तल्ल-
क्षणमिति विरासितत्वाद्म कोऽपि दोष इत्याशयः ॥ ५१५ ॥ ।

इदानीं स्वरूपलक्षणस्य स्वरूपमाह—

लक्ष्यस्वरूपमपि सद्यदमुष्य साक्षा-

दर्थान्तराद्भवति भेदकमेतदाहुः ॥

अस्य स्वलक्षणतयैव तु लक्षणं खं

छिद्रं द्रवं जलमितीदृशमत्र लोके ॥५१६॥

लक्ष्यस्वरूपमिति । साक्षात्स्वभावतो लक्ष्यस्वरूपमपि सद्य-
दमुष्य लक्ष्यस्यार्थान्तराद्भवति भेदकमेतत्तु लक्षणमस्य लक्ष्यस्य
स्वलक्षणतयैवाहुः । तत्रोदाहरणमाह—खं छिद्रमिति । लोकप्रतीति-
मनुस्येदमुदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५१६ ॥

इदानीं विशेषणलक्षणस्य स्वरूपं कीर्त्तयति—

स्वानुरक्तमतिजन्मकारणं यत्पुनर्भवति लक्ष्यवस्तुनि ॥

तद्विशेषणतयाऽस्य लक्षणं केसरादिकमिवाश्ववस्तुनः ॥५१७॥

स्वानुरक्तेति । यत्पुनर्लक्षणं, सलक्ष्यवस्तुनि स्वविशिष्टबुद्धि-
जन्मकारणं भवति तदस्य विशेषणतया लक्षणमाहुरित्यनुषङ्गः ।
स्वरूपं तदस्य च लक्षणं व्यावर्त्तयितुं स्वानुरक्तेति, लक्ष्यविशेषण-
तया प्रतीयमानमित्यर्थः । अलक्षण दण्डादि व्यावर्त्तयितुं लक्षणमि-
ति । उदाहरति । केसरादीति ॥ ५१७ ॥

तदस्यलक्षण स्वरूपमाह—

स्वानुरक्तमतिजन्महेतुतां लक्ष्यवस्तुनि निरस्य लक्षणम् ॥

अस्वरूपमपि तस्य यद्भवेत्काकवत्तदुपलक्षणं विदुः ॥५१८॥

स्वानुरक्तेति । विशेषणलक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय निरस्ये-
त्यन्तम् । स्वरूपेऽतिव्याप्तिपरिहाराय अस्वरूपमिति । लक्ष्याविशे-
षणं सद्यदस्वरूपं लक्षणं तदुपलक्षणं विदुः । तद्देशीयनत्काली-
नगृह्यत्तिकाकसंबन्धस्यानातिप्रसक्तस्य लक्षणतया काकवदित्युदा-
हरणम् ॥ ५१८ ॥

एवं त्रिविधं लक्षणमुक्त्वा तर्हि जन्मादेकारणत्वं ब्रह्मणोः किं-
लक्षणमित्याकाङ्क्षायामाह—

विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वमस्य

चिद्वस्तुनो यदसहायपरिग्रहस्य ॥

तद्वर्णनीयमुपलक्षणमेव कस्माद्

ब्रह्मेति लक्ष्यपदशक्त्यविरोधहेतोः ॥ ५१९ ॥

विश्वोद्भवेति । प्रकृतित्वमिति कर्तृत्वस्याप्युपलक्षणम् ।
अत एवासहायपरिग्रहस्यातिरिक्तसहायापेक्षाशून्यस्यैकस्येति याव-
त् । अस्य चिद्वस्तुनो विश्वोद्भवादिप्रकृतित्वं यत्तदुपलक्षणमेव वर्ण-
नीयम् । नन्वस्वरूपस्य तस्य विशेषणत्वसंभवात्कस्मादुपलक्षणत्वमु-
च्यते इत्याशङ्कते—कस्मादिति । यावद्वक्ष्यस्वरूपं तदमो भूत्वा
यल्लक्षयति तदेव विशेषणलक्षणम् । जगत्कारणत्वमपि यावद्वक्ष्यभा-
वि चेद् ब्रह्म परिच्छिन्नं स्यादिति तत्पदशक्तिर्वक्ष्यमाणा बाध्यते
तत्परिहारायोपलक्षणत्वमेवास्य युक्तम् । एवं च तद्वक्ष्यमखण्डं सि-
द्ध्यतीत्याशयेनाह—ब्रह्मेति ॥ ५१९ ॥

ननु यत् इत्याद्यनेकपदमुख्यार्थानुरोधेन ब्रह्मपदमात्रशक्तिवि-
रोधोऽपि न दोषः स्यादिति तादृशेषणत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा
काकत्पदयोरिव बहुषु पदेषु लक्षणैव स्यादित्याशङ्क्य लक्ष्यपदानु-
रोधेनोपलक्षणत्वमेव न्याय्यमित्याह—

विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वरूप-

मेकाकिनो यदिह लक्षणमुच्यमानम् ॥

तद् ब्रह्मणो यदि विशेषणरूपमिदं

ब्रह्मेति लक्ष्यविषयस्य पदस्य भङ्गः ॥ ५२० ॥

विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वरूपमिति । स्पष्टम् ॥ ५२० ॥

यदर्थप्रमित्यर्थं लक्षणं मृग्यते तद्धि प्रधानम् । प्रधानानुरोधेन चाप्रधानेषु लक्षणा न्याय्या, गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायात् । न त्वप्रधानानेकानुरोधेनापि प्रधानमङ्ग इत्याशयेन सामान्यन्यायपूर्वकमुक्तमेवोपपादयति—

लक्ष्यार्थवाचि पदमत्र हि लक्षणार्थं
वाक्ये प्रधानमितरदं गुणभूतमाहुः ॥

ब्रह्मेति लक्ष्यविषयं च पदं समर्थं

भूमानमेव वदितुं न तु मर्त्यमल्पम् ॥ ५२१ ॥

लक्ष्यार्थेति । लक्षणमर्थोऽभिधेयं यस्य तस्मिन् । इतरल्लक्षणपदम् । सामान्यन्यायं मस्तुते योजयति—ब्रह्मेति । ततः किमित्याशङ्क्य ब्रह्मपदं मुख्यार्थमाहेत्याह—भूमानमिति । त्रिविधपरिच्छेदशून्यम्, तद्वात्वर्यस्य बृहत्त्वस्य तत्रैव पर्यवसानात् । मर्त्यकालनः परिच्छिन्नम् । मर्त्यं वदितुं न समर्थमित्यत्र हेतुतया मर्त्यस्वरूपमाह—अल्पमिति । श्रुतिर्हि “यत्र नान्यत्वश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” इति भूमानं निरूप्य तद्वाढ्यापि तदन्यदल्पमनित्यं चेति निन्दति । “अथ यत्रान्यत्वश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्” इति । एवं च ब्रह्मणि तदतिरिक्तसंसर्गाभ्युपगमे भूमवाचिब्रह्मपदशक्तिर्वाधयेत, कथं वा ब्रह्मपदमल्पं वदितुं समर्थं स्यादत इदं विशेषणलक्षणं न भवतीत्युपलक्षणमेवेत्यर्थः ॥ ५२१ ॥

उक्तमर्थं न्यायपूर्वकमुपसंहरति—

तस्मात्प्रधानपदमङ्गभयाद् गुणानां
युक्तं ब्रह्मीतुमुपलक्षणगोचरत्वम् ॥

ब्रह्मेति चैतदुपलक्ष्यसमर्पणार्थ-

मेवं समञ्जसमिदं पदजातमास्मिन् ॥ ५२२ ॥

। तस्मादिति । उक्तन्यायात्प्रधानपदं ब्रह्मपदं तस्य भद्रमपा-
 चच्छक्तिभद्रप्रसङ्गेन गुणभूतानां लक्षणपदानामुपलक्षणगोचरत्वमेव
 प्रहीतुं युक्तम्, एव ब्रह्मत्वेत्त्पदं चोपलक्ष्यमपर्वणप्रयोजनकं प्रहीतुं
 युक्तमिति संवन्धः । एव च सति न शेषिपदमङ्गप्रसङ्ग इत्याह-एवं
 समञ्जसमिति । अस्मिन् यत् इत्यादिलक्षणवाक्ये ॥५२२॥

एवं जन्मादिकारणत्वस्य तदस्थलक्षणत्वमुपपाद्य तस्य व्याट्ट-
 चिप्रयोजनकत्वं पराभिमतं व्यावर्त्तयद् ब्रह्मणस्तन्निमित्तत्राभ्युपेतमु-
 पपादायितुमुपक्रमते । ननु व्यावर्त्तयद्ब्रह्मणस्तन्निमित्तयुक्तमयुक्तं, लोके
 लक्षणवाक्यानां लक्ष्यस्वरूपज्ञानाय गवादिपदेन व्यवहारसिद्धये वा
 प्रयोगदर्शनादित्याशङ्क्यासिद्धौ हेतुरित्याह—

लक्ष्यस्वरूपकथनाय न लक्षणानि

नाप्यस्य वाचकमिदं पदमित्यमुष्मै ॥

व्यावृत्तमेतदखिलादितर्थाजाना-

दित्येतदेव वदितुं ननु लक्षणानि ॥ ५२३ ॥

लक्ष्यस्वरूपेति । लक्षणानि तद्वाचयन्ति । अस्य लक्ष्यस्ये
 दं गवादिपदं वाचकपदमित्यमुष्मै ज्ञापनायेत्यर्थः । “साम्नादिमती
 गौर्गन्धवती पृथ्वी” इत्यादिलक्षणेन न गवादिस्वरूपं प्रतिपाद्यते,
 गवादेः प्रत्यसंसिद्धत्वेन तद्वाक्यवैषम्यार्थात् । नापि साम्नादिमती
 व्यङ्गिर्गवादिशब्दवाच्येत्वापि प्रतिपाद्यम्, साम्नादेस्तदर्थत्वामावात् ।
 न वा तदा साम्नादिमती गौरिति मतीतिः स्यादतो नेदमुपमं लक्ष-
 णवाक्यप्रयोजनमिति व्यावृत्तिबोध एव न तन्प्रयोजनं वक्तव्य-
 मित्याशयेनाह—व्यावृत्तमिति । नान्नीन जिज्ञये ॥ ५२३ ॥

किं च चक्षुषः साम्नादिर्विशिष्टं बोधयत्सदृशद्वारा व्यावृत्ति-
 बोधः प्रयोजनं दृष्टम्, एवं लक्षणवाक्यस्यापि तदेव युक्तमित्याश-
 येन मयम् दृष्टान्तमाह—

लक्ष्यस्वरूपमुपलभ्य तदेकनिष्ठं
दृष्ट्वा च लक्षणमनेन तदेव लक्ष्यम् ॥
व्यावर्त्य बोधयितुमुत्सहते जनोऽयं
तत्त्वान्तरादिति यतः प्रतिपन्नमेतत् ॥ ५२४ ॥

लक्ष्यस्वरूपमिति । उपलभ्य चक्षुषेति शेषः । अयं व्यव-
हर्ता ॥ ५२४ ॥

उक्तनिषेधानुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमाह—

संज्ञासंज्ञिसमन्वयावगतये नेष्टं क्वचिल्लक्षणं
व्यावृत्तिप्रतिपत्तिमात्रजनकं लक्ष्ये भवेदन्यतः ॥
लक्ष्यं लक्षणवर्त्मना हि जगति व्यावर्त्तयन्तोऽन्यत-
स्तत्तल्लक्षणमादरेण महता संगृह्णते वादिनः ॥ ५२५ ॥

संज्ञासंज्ञिति । गवादिपदस्य लक्ष्यस्य च वाच्यवाचकरूपो
पः समन्वयस्तदवगतय इत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तस्वरूपक्यनाय नेत्र-
स्योपलक्षणम् । किं च संज्ञासंज्ञिसमन्वयाय लक्षणवाक्यं बद्धपि
व्यावृत्तिप्रतिपत्तिप्रयोजनं तस्याङ्गीकुर्यादेवान्यथाऽनतिप्रमत्तस्वरूपेण
संज्ञिनोऽनवगमे तत्रैव संज्ञामबन्धस्य दुरवगमत्वात् । अत्रस्तदेव प्रयो-
जनमित्पाशेषेनाह—व्यावृत्तिप्रतिपत्तीति । तस्माल्लोके गवादि-
लक्षणानामेतदेव प्रयोजनं वृद्धमममित्युपमंहरति—लक्ष्यं लक्षणव-
र्त्मनेति । लक्षणवर्त्मनेत्यनेन लक्षणवाच्यस्य लक्षणया व्यावृत्तिबो-
धप्रयोजनकत्वं सूचितम् । तत्तल्लक्षणं तस्य तस्य गोघटादेर्लक्ष-
णम् ॥ ५२५ ॥

एवं लोकेऽस्वरूपलक्षणानां व्यावृत्तिमात्रप्रयोजनकत्वमुक्तम् ।
एवं सृष्टिवाक्यार्थजगत्कारणत्वमपि ब्रह्मणस्तदितरव्यावृत्तय एव
श्रुत्याऽनूयते । किं चाश्रुतव्यवहारादिकल्पनाप्रमद्धान् वाच्यवाचकसं-
बन्धासिद्धिस्तत्प्रयोजनं, नापि ब्रह्मस्वरूपासिद्धिस्तस्याखण्डैकरसस्य

जगत्कारणत्ववैशिष्ट्यविषयवाक्यप्रतिपाद्यत्वायोगादित्याशयेनोपसं-
हरति—

तस्माद् ब्रह्मणि वाच्यवाचकयुजासिद्धौ श्रुतिर्नाभ्यधा-

ज्जन्माद्यस्य समीक्षितस्य जगतो यद् ब्रह्मणो लक्षणम् ॥
नापीदं स्वरूपबोधनपरं संकीर्तितं ब्रह्मणः

किं त्वब्रह्मपदार्थतोऽस्य सकलाद् व्यावृत्ततासिद्धये ५२६

तस्मादिति । अस्य समीक्षितस्य जगतो जन्मादि जन्मास्य
तिभङ्गं तत्कारणत्वं यद्ब्रह्मणो वाच्यवाचकयुजासिद्धयै नाभ्यधात् ।
नापीदं लक्षणवाक्यं ब्रह्मणः स्वरूपबोधनपरं तदर्थं सत्संकीर्तितं
किं त्वस्य ब्रह्मणः सर्वस्माद्ब्रह्मपदार्थतो व्यावृत्ततासिद्धये इति सं-
घन्धः । एतच्च ग्रन्थकारेण “व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयो-
जनम्” इति परोक्तमेकं पक्षमाश्रित्योक्तं न तु स्वमतम् । प्रकृष्टप्रका-
शादिलक्षणवाक्यस्य चन्द्रस्वरूपार्थतायाः प्रागुक्तत्वाल्लक्षणवाक्यमा-
त्रस्य सिद्धान्तिभिरखण्डार्थताभ्युपगमाच्च । किं च लक्षणवाक्यं मुख्य-
वृत्त्या न व्यावृत्तिं प्रतिपादयितुं शक्नोति, नापि लक्षणया, तद्धीजा-
नुपपत्तेरभावात् । लक्षणयापि लक्ष्यस्वरूपमप्रतिपाद्य कस्येतरव्या-
वृत्तिं प्रतिपादयेद्धर्मिविशेषविशिष्टतयैव तस्या ज्ञातुं शक्यत्वात् । न
च लक्षणवाक्यं गवादिकं बोधपदेव तस्येतरव्यावृत्तिं बोधयतीति
वाच्यम् । आवश्यकत्वाच्छब्दस्य विरम्य व्यापाराभावाच्च तस्य
तत्रैव व्यापारो न तु व्यावृत्तावपि । न च लक्षणवाक्येन लक्षणसं-
सर्गे प्रतिपादिते लिङ्गादितरव्यावृत्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । विशिष्ट-
स्वरूपाभिधानमात्रस्यैव शब्दव्यापारतया व्यावृत्तेः प्रमाणान्तरव्या-
पारसाध्यत्वममङ्गेन “व्यावृत्तमेतदाग्लिहात्” इत्यादिना प्रक्रान्तविरो-
धात् । अर्थादपि सिद्धयन्त्याम्नस्याः शब्दव्यापारगोचरत्वायोगाच्च ।
संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थत्वनिराकरणं तु युक्तमेव । एतच्च सर्वं प्रागुपपादे-
तमत्पाचापार्णामेतरमेतमितिभ्रमपनोदनायास्माभिरुक्तम् ॥५२६॥

एवं च ब्रह्मतदस्य लक्षणवाक्यं सांख्यादिकल्पितपरिच्छिन्नप्रधानाद्यसंभवलक्षणकथनमुख्येन तल्लक्षणस्य सत्यादिवाक्यसिद्धाखण्डस्वरूपे पर्यवस्यति । न हि मयञ्चस्योपादानाभिन्नचेतनकारणे बुद्ध्यमन्निहिते सति सत्यादिविधिनिषेधवाक्यानां तच्चमस्यादिवाक्यानां च समन्वयनिरूपणं संभवति निरात्मन्वनाश्रिरूपणायोगात्, तत्र चार्थात्परमत्रिपयपरिच्छिन्नप्रधानादिव्यावृत्तिरपि सिद्ध्यति न तु सा लक्षणवाक्यस्य साक्षात्प्रयोजनमित्याशयेनाह—

परिच्छिन्नवस्तुव्यवच्छेदसिद्धौ

जगाद् श्रुतिर्लक्षणं ब्रह्मणस्तत् ॥

परिच्छिन्नता प्रापिता पूर्वपक्षे

परब्रह्मणस्तन्निषेधार्थमेतत् ॥ ५२७ ॥

परिच्छिन्नोति । वस्तुतः परिच्छिन्नं यज्जगत्कारणं सांख्याद्यभिमतं तद्व्यवच्छेदसिद्धौ इत्यर्थः । लक्षणमभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपम् । न हीदं लक्षणं सांख्याद्यभिमाने जगदुपादाने पातञ्जलाद्यभिमतेश्वरे वा संभवति । ब्रह्मणि तु तदवाधितमिति तल्लक्षणस्य ब्रह्मणः प्रधानादिव्यावृत्तिर्यादिसिद्ध्यतीति भावः । नन्वर्यादपि परिच्छिन्नताव्यावृत्तिः कथं लक्षणवाक्यमयोजनं, न ह्यनादिसिद्धा श्रुतिरादिमत्पुरुषप्रमसिद्धव्यावृत्तये स्वार्थं प्रतिपादयतीति युक्तमिति चेन्न । वेद्यापि पक्षाणामसत्त्ववादपक्षस्यैवानादिपूर्वपूर्वप्रमसिद्धतयाऽनादित्वेन श्रुत्यैव निराकार्यत्वादित्याशयेनाह—परिच्छिन्नतेति । परब्रह्मणो जगत्कारणस्य । एतदभिन्ननिमित्तोपादानत्वं लक्षणम् ॥ ५२७ ॥

जगत्कारणे परिच्छिन्नत्वमसञ्जकं पूर्वपक्षं विद्वन्वस्तन्निवृत्त्यर्थं श्रुत्यादेराह—

कालस्वभावपरमाण्वसुभृत्प्रधान-

रकन्धप्रतीत्यखिलशून्यकथाप्रसङ्गे ॥

जन्मादिसूत्रमत्रतीर्णमियं श्रुतिश्च
तस्मादिदं परमिदं द्वितयं प्रवृत्तम् ॥ ५२८ ॥

कालस्वभावेति । वसन्तादिकाल एव नियमेन कार्यविशेष-
दर्शनात्काल एव कारणमिति केचित् ।

कारणं विनैव कार्यं भवतीति स्वभाववादिनः ।

सूक्ष्मेभ्यस्तन्त्वादिभ्यः स्यूलस्य पटादेरुत्पत्तिदर्शनात्सूक्ष्मं स्यू-
लस्य कारणम् । एवं तन्त्वादेरपि तदवयवाः सूक्ष्माः कारणमिति
यतोऽन्यन्न सूक्ष्मं संभवति ते । निरवयवाः परमाणवाः जगन्मूलकार-
णमिति वैशेषिकादय आहुः ।

अमुभृज्जिवः स्वकर्मद्वारा कारणमिति मीमांसकाः ।

त्रिगुणात्मकस्य जगतः कार्यस्य सदृशं त्रिगुणात्मकं प्रधानमेव
कारणमिति सांख्याः ।

स्कन्धवादी चार्थार्थास्तित्वादी सौश्रान्तिकादेर्वोद्भूतः । स हि
परमाणुमद्द्रव्यातरूपं पृथिव्यादि रूपविज्ञानवेदानां संज्ञासंस्कारात्मक-
पञ्चस्कन्धात्मकमाध्यात्मिकं जगदित्याह ।

प्रतीतिः क्षणिकविज्ञानम् । तत्र कल्पितमेव जगदिति विज्ञान-
मात्रतत्त्ववादी बोद्धः ।

आखिलशून्यवादी सर्वं शून्यमिति वदति माध्यमिकः । स हि
शून्यमेव पूर्वपूर्वालीकवासनावशाद्विचित्रमपञ्चाकारेण प्रथत इत्याह ।

एतेषां कालादीनां या कथा चर्चा तत्प्रसङ्गे जगत्कारणस्य परि-
च्छिन्नत्वप्रसक्तौ तन्निवृत्तये जन्मादिसूत्रमियं श्रुतिश्च । तस्मादिदं श्रु-
तियत्रात्मकं द्वितयमिदं परम अर्थादेतत्प्रयोजनकं प्रवृत्तमिति संघनः ।

एतदुक्तं भवति । न हि कालादिः सर्वोऽपि मपञ्चस्य निरपेक्ष उपा-
दानकारणं भवति । चेतनानाधिष्ठितस्याचेतनस्य कारणत्वाददर्शना-
त् । अस्तु तर्हि शरणाधिष्ठाता तदधिष्ठिताः परमाणव उपादानमिति
चेत्, न । कार्यस्य स्वापेक्षयाऽन्यपरमाणुजन्यत्वनियमाभावेन पर-
माणुमिद्रेः । न हि दीर्घेभ्यस्तन्तुभ्यो ब्यङ्गुलः पथी न भवति, न

प्रातिविस्तृतदीर्घदुःखलक्षणेनैका रज्जुर्न क्रियते, निरवपक्षसयोगासंभवे
 न व्युत्पादिकार्यासम्भवाच्च । न हि स्वाभावसमानदेशः सयोगो
 निष्पदेशे परमाणी संभवति । तस्येश्वरसंबन्धासंभवेन तदधिष्ठान
 चानुपपन्नम् । लाघवेनोपादानाधिष्ठात्रोक्तत्वे संभवति तद्देवायोगाच्च ।
 लोकेऽपि नपरोर्भेदो न संगतिपक्ष इत्युक्तम् । लोके भेदावर्ता निघनेन
 कार्यविशेषमुद्दिश्य विशिष्टकारणोपादानदर्शनाच्च स्वभाववशतः सामा-
 णिकः । सर्गाद्यकालेऽशरीरिणो जीवस्य ज्ञानासंभवेन विश्वनिर्माणा-
 योःगात् । किं बहुना यद्यत्परिच्छिन्न तत्तत्कारणमेवेति न कस्यापि
 कारणम् । अतः सर्वज्ञ सर्वशक्ति ब्रह्मैव सर्वजगदुपादानं कर्तुं चेति जन्मा-
 दिभूजन्मपतो यत् इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं सिद्धमिति ॥ ५२८ ॥

तनु श्रुतिपूर्वाभ्यामेवविधकारणे सिद्धेऽपि तस्य जडवपक्षपरिच्छे-
 द एव वास्तिः म्यात् त्वात्मनानात्वमात्रे, सम्भवति हि तादृशस्या-
 पि कारणस्य परैरुच्यमानो जीवाद्देद इत्याशङ्कते—

अधिष्ठात्रधिष्ठेयभावेन योनि-
 निर्मितं च यत्कारणं जन्मभाजाम् ॥
 परिच्छिन्नतास्यापि सम्भावितैव
 प्रतीचोऽस्य भेदे परैरुच्यमाने ॥ ५२९ ॥

अधिष्ठात्रधिष्ठेयंति । अधिष्ठात्रविष्ठानम् अधिष्ठेयमध्यस्तं
 तद्भावेन विवर्ताधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः । योनिरुपादानं निर्मितं कर्तुं च ।
 अथ वा तदात्मन स्वयमकुर्वतेति स्वस्यैव स्वगोचरकृत्यशास्त्रत्वं
 स्वाश्रितकृतिविपयत्वं च पञ्चुत तदाधिष्ठात्रधिष्ठेयभावः तेन, इत्यं-
 भावे तृतीया, अधिष्ठेयभावेन निर्मितमधिष्ठेयभावेन योनिश्चेत्यर्थः ।
 शेष स्पष्टम् ॥ ५२९ ॥

तद्दुःखपाते—

तत्तस्तद्विषेधार्थमेतद्ब्रभापे,
 श्रुतिर्वैश्व तद्भिन्नता तस्य कस्मात् ॥

प्रतीचोऽपि हि ब्रह्मता नित्यसिद्धा ।

दृशो भेदसिद्धिर्निरालम्बनैव ॥ ५३० ॥

तत इति । एत एव कारणस्य जीवात्परिच्छेदः परोक्त-
सम्भावितस्तत इत्यर्थः । एतत्प्रपञ्चस्याभिन्नानिमित्तोपादानं ब्रह्म ।
फालितमाह-तदिति । तस्मादित्यर्थः । तस्य ब्रह्मणः । कस्माद्ब्रि-
घ्नता न कस्मादपीत्यर्थः । एतदेवोपादपति-प्रतीचोऽपीति ।
प्रपञ्चोपादानस्यैकवचनेक्षणश्रुतिभ्या तत्कर्तृचेतनाभेदे सिद्धे तदुपा-
दानब्रह्मणश्चेतनस्य जीवादापि चेतनाद्भेदो निरस्य एव । दृशो दृग्-
... .. । न हि ज्ञानं ज्ञाना

... .. शक्नोति, न वा ज्ञानं
ज्ञानान्तरं विषयीकर्तुं, विषयस्य जडत्वापत्तेर्विषयविषयिणोर्वस्तुतः
सम्बन्धासम्भवाच्च । विषयिणि तस्य कल्पितत्वे च विषयमेव ज्ञान-
मिति न ज्ञानभेदासिद्धिरतिशयद्रूपस्य प्रतीचाश्रयद्रूपब्रह्मता नित्यसिद्धे-
त्याशयः ॥ ५३० ॥

एवं लक्षणवाच्यं विशिष्टलक्षणाभिधानद्वारा समन्वयानुरूपणा-
लम्बनार्पणेन सत्त्वादिवाच्यार्थं पर्यवस्यति । अर्थाच्च जगत्कारणस्य
परिच्छेदोपात्तितिरित्युक्तम् । नन्वस्त्वेवमितरुपाहृत्तेषामधिकृतत्वं त-
थापि जगत्कारणत्वं यस्य धर्मस्तत्सिद्ध्यर्थमेवेदं-लक्षणमस्तु न तु
सत्त्वादिवाच्यैवैकेन तदर्थान्तरवस्तुमिदम् इत्याशङ्क्याह—

जगत्कारणत्वं पुनर्यत्र दृष्टं ।

न तल्लक्षणं तत्स्वरूपप्रसिद्धौ ॥

स्वरूपे यतो लक्षणे 'दृश्यमाने'

प्रसिद्धं ततो लक्ष्यस्तु स्वरूपम् ॥ ५३१ ॥

जगत्कारणत्वमिति । यत्र चेतनसादान्ये । एतमुक्तानुमा-
नेन तच्छुनेधावगतम् । तत्स्वरूपप्रसिद्धौ तस्य चेतनसादान्यस्य का-

रणत्वविशिष्टस्वप्ननिश्चयाय । कृतो नेत्यत्र आह-स्वरूप इति । प-
मिष्पवगत एव हि तस्यैवं लक्षणोपस्थवगन्तुं शक्यम्, एवं च यतः स्वरू-
पे दृश्यमाने लक्षणं तदीयतया प्रसिद्धं भवति, लक्षणाच्च लक्षण-
स्वरूपमिद्वान्वयोन्वाश्रयः । न चानुमानादेव तत्सिद्धमिति वाच्य-
म् । तत्सिद्धये लक्षणानुपयोगप्रसङ्गात्, श्रुतिश्चात्र केवलानुवादि-
नी स्यादिति ॥ ५३१ ॥

एवं मणजूवस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं ब्रह्मलक्षणीमित्युक्तम् ।
ननु लक्षणमन्यतः प्रसिद्धमेव श्रुत्याऽनूद्यत इति वाच्यम् । अन्यथा
तस्यापि श्रुतिप्रतिपाद्यत्वप्रसङ्गात्तद्व्याप्यत्वसत्तेः । न चैकस्योभय-
रूपं कारणत्वं लोके प्रसिद्धमस्तीति शङ्कते—

निमित्तं च योनिश्च यत्कारणं त-

त्परं ब्रह्म सर्वस्य जन्मादिमाजः ॥३

इति सप्तमाचष्ट एषा श्रुतिर्नः ।

कथं सिद्धवल्लक्षणं सिद्धिवाह्यम् ॥ ५३२ ॥

निमित्तं चेति । नोऽस्यान्यत्वेया यतो रेत्यादिरूपा श्रुतिः
सर्वस्य जन्मादिमाजो यत्कारणं निमित्तं योनिश्च भवति तत्परं घृ-
त्सोते सिद्धिवाहं लोकाप्रसिद्धं लक्षणं सिद्धवत् प्रमाणसिद्धमिव क-
थं सप्तमाचष्टेति सम्बन्धः ॥ ५३२ ॥

सिद्धिवाह्यमित्येतदेव मणजूवन्नाह—

न खल्वीदृशं कारणं लोकसिद्धं

यतोऽनूद्य तल्लक्षणं तेन लक्ष्यम् ॥

व्यवस्थापयन्ती-प्रवृत्तैवमेषा

विधत्ते नु-वच्छीति चैतद्विरुद्धम् ॥ ५३३ ॥

न खल्विति । 'मण्डिपमेव श्रुतिरवान्तरतत्त्वैरेषोमदीपे

कारणत्वं प्रसक्तो वदति चेन्नह—यतोऽनृचेनि । यत इति यच्छब्दयुक्तेषु श्रुतिस्तादृशं कारणत्वमनुवादितं ब्रह्म व्यनस्थापयन्ती प्रवृत्तेति तस्माच्च तत्सिद्धिर्वाच्येत्पर्यः । तर्हीयं स्वसामर्थ्यसिद्धमेवार्थमनुवदत्वित्याशङ्काह—विधत्त इति । अज्ञातमर्थं प्रतिपादयति । अनुवक्ति ज्ञातमर्थं बोधयतीति चैतदुभयमेकस्य विरुद्धम्, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५३३ ॥

। १ । सिद्धान्तो यत इति वाक्यस्य यच्छब्दप्रयोगादनुवादत्वे स्थिते तत्सामर्थ्यदेव तादृशं कारणत्वमपि तद्विधास्यति । अन्यथाऽनुवादत्वायोगात्, न चैवमन्योन्याश्रयः । अनाद्यनुवादसामर्थ्यलब्धविधानस्याप्यनादित्वादिस्थाशयेनाह—

अनुवदादिदमेव वाक्यमर्थान् । । । ।

दुपनयतीदृशकारणं प्रसिद्धम् ॥ । ।

अनुवदनमशक्यमन्यथा स्यात् । । । ।

। १ । द्रुगतगोचरमेव हीदमिष्टम् ॥ ५३४ ॥

अनुवदादिति, । । प्रसिद्धमिति । स्वसामर्थ्यप्रसिद्धमित्यर्थः । इदमेव वाक्यं प्रसिद्धमीदृशं कारणमनुवददर्थोदुपनयति विधत्ते । तत्सामर्थ्यमेव व्यनक्ति—अनुवदनमिति । अन्यथा तद्विधयोऽनुवदनमशक्यमेव स्यात् । कुतः यत इदमनुवदनमवगतगोचरमेवेष्टम् अन्यथा सर्वस्यानुवादत्वापत्तेः । न चैवमुक्तरीत्याऽप्यर्थं दोषः समान इति वाच्यम् । निर्णयानुवादत्वे एव वाक्यस्यैवंविधत्वादिति भावः ॥ ५३४ ॥

श्रुतिः स्वाभिधानसामर्थ्यसिद्धमेवार्थमाश्रित्य प्रवृत्तेत्येतन्मीमांसकानामपि सम्मतमिति दृष्टान्तेनाह—

। १ । यथा विशिष्टस्य विधानतोऽर्था- । । ।

। १ । द्विशेषणानां घटते विधानम् ॥ । ।

१ अध्याये ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । १८३

स्थितेऽनुवादेऽपि तथैह योज्य-

मनूद्यमानेऽपि जगन्निदाने ॥ ५३५ ॥

यथा विशिष्टस्येति । यथा सोमेन यजेतेत्यादिसोमादिविशिष्टयागाविधानस्य सामर्थ्याद्विशेषणार्था सोमादीनामपि विधानं घटते । श्रूयमाणशब्दस्त्वैव तत्रापि तात्पर्ये वाच्यभेदप्रसङ्गात् । विशेषणाधीनासिद्धेर्विशिष्टस्य, तद्विधानं विना विध्यसम्भवात् । एवमिह यतो वेत्त्यादिवाक्येऽनुवादत्वे स्थितेऽनूद्यमाने जगन्निदाने जगनोऽभिन्नानिमित्तोपादानेऽर्थाद्विधानं योज्यमिति सम्बन्धः ॥ ५३५ ॥

इदानीं दार्ष्टान्तिके प्रागुक्तानुमानसिद्धमेवार्थं श्रुतिरनुवदतीत्याशयेनाह—

अथ वाऽनुवादमुपलभ्य ततो-

ऽनुपपद्यमानवपुषः प्रमितेः ॥

अपरं निमित्तमिह कल्प्यमिति

प्रवदन्ति केचिदभियुक्ततरोः ॥ ५३६ ॥

अथ वेति । ततोऽनुवादात् । अनुपपद्यमानवपुषः पूर्वसिद्धिं विनाऽनुपपद्यमानस्वरूपात् । पूर्वमितेरेपरमनुमानम् । अभियुक्ततरा उक्तानुमानेऽतिमर्शणाः ॥ ५३६ ॥

दृष्टान्तेऽपि विशेषणं लौकिकविनियोगवञ्चित्यानुमेयश्रुतित एव सिद्ध्यति न तु विशिष्टविधिसामर्थ्यात्, अन्यतः सिद्धेऽर्थे विधिव्यापारान्तरकल्पनागौरवायोगादित्याह—

अपि विशिष्टविधौ वचनान्तरा-

दनुपपत्तिवलानुमित्तादिह ॥

विधिरशेषविशेषणगोचरो

न तु पुनस्तत एव विधानतः ॥ ५३७ ॥

अपि विशिष्टेति । सर्वत्र विशिष्टविधावप्यनुपपत्तिबलानु-
 पिताद्विशेषणसिद्धिं विना विशिष्टविधानानुपपत्तिरुक्तिताद्वचनान्त
 रादशेषविशेषणगोचरो विधिः सिध्यतीत्यर्थः ॥५३७॥

एव कार्यालिङ्गसम्भावित्वाभिन्ननिमित्तचेतनकारणानुवादेन वा-
 दिसिद्धकारणविलक्षणे ब्रह्मणि यतो वेद्यादिश्रुतिः पर्यवस्यती-
 त्युक्तम् । सम्प्रति उक्तमर्थमनुनन्दनं कार्यालिङ्गकमनुमानमेवैश्वरे म-
 माणामिति मतमनूय दूषयति—

जन्मादिलक्षणमिदं जगतो यदुक्तं

सद्रक्षणरतदिह चिह्नतयोपदिष्टम् ॥

नास्मिन् प्रमाणमपरे पुनरेतदेव

ब्रह्मप्रमाणमनुमानमुदीरयन्ति ॥ ५३८ ॥

जन्मादिलक्षणमिति । जगतो यदुक्तं जन्मादि तत्कारण-
 स्वरूपं समिद्धं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं तदिह ब्रह्मणि चिह्नतया पर-
 सिद्धकारणविलक्षणब्रह्मोपस्थितये उपलक्षणतयोपदिष्टं तदास्मिन् ब्र-
 ह्मणि न प्रमाणं ततः सर्वज्ञासिद्धेरित्युक्तम् । अपरे वैशेषिकादयः
 पुनरेतदेव वर्णितसम्भावनामात्रहेतुं कार्याख्य लिङ्गमेव ब्रह्मप्रमाणं
 मनुमानमुदीरयन्ति । सिद्धादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् पट्टादिति-
 कार्यालिङ्गकमनुमानं मानमैश्वरे चदन्तीत्यर्थः ॥ ५३८ ॥

ननुदाहृतश्रुतिममुख्यशब्देषु सत्सु तदर्थसम्भावकतया तदुपकर-
 णमनुमानमेव तत्र प्रमाणमिति कथं चदन्तीत्याशङ्क्याह—

कार्यानुमानपरतन्त्रमिदं हि शास्त्र

शास्त्रस्य नोपकरणं तदितीक्ष्माणाः ॥

तद् दुर्घटं न खलु कारणमद्वितीयं

चित्तन्ययुक्तमिति कार्यवशात् प्रतीमः ॥५३९॥

कार्यानुमानेति । श्रुतिर्हे कार्यालिङ्गकानुमाननिर्णयतात्यर्थकः

तथा तत्परतन्त्रेति तेषामभिमानः । शास्त्रस्य नोपकरणमिति । व्या-
प्तिसप्तधर्मतायुक्तत्वेन धूमादिलिङ्गवद्ब्रह्म्यादौ कार्यत्वमपीश्वरे स्वतन्त्र-
मेव प्रमाणं न तु तत्र प्रमाणश्रुतेरुपकरणात्म्यर्थः । दूषयति—तद्
दुर्घटमिति । कुतस्तत्राह—न खल्विति । श्रुतिः खल्वद्वितीयं
सर्वज्ञं जगत्कारणं प्रतिपादयति, न हि तत्र कथमपि कार्यलिङ्गव-
शाद् वयमवगच्छामः, तस्य तत्राममर्थत्वादिति भावः ॥ ५३९ ॥

ननु कार्यलिङ्गोऽपि लाघवाद् विश्वकर्मेकस्मिन् सिद्धे त-
त्सर्वेश्वरमप्यधिकरणमिद्वान्ततया सिद्धयति । अद्वितीयत्वं तु स्वोप-
जीव्यानुमानविरोधाच्छ्रुत्याऽपि न स्पृश्यत इति कथं कार्यवशात्ने-
श्वरं प्रतीम इत्युक्तं तत्राह—

वेदान्तवाक्यमिह येन पथा प्रवृत्तं
लोकप्रसिद्धपदशक्तिमुपादानम् ॥
विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतौ निमित्ते
सच्चित्सुखात्मनि परात्मनि नैवमन्यत ॥५४०॥

वेदान्तवाक्यमिति । न हि कार्यलिङ्गमनुमानं वेदान्तैः श-
क्तिनिर्णयापापेक्षते, प्रागुक्तन्यायेन लोकत एव तत्सिद्धेः । नापि
तात्पर्यनिश्चयाय, तस्याप्युपक्रमोपसंहारादिपरामर्शादेव सिद्धेः । अतः
कथमपि तत्र वेदान्तोपजीव्यम् । कार्यलिङ्गोऽपि जगत्कर्त्तृत्वात्सि-
द्धेरुक्तत्वात् तत्सर्वेश्वरं सिद्धयति, तत्रानदेकत्वसिद्धावपीश्वरस्य नि-
रयकृतिपक्षे तदनुपयोगाद् ज्ञानमेव न सिध्येत् कुतः सर्वेश्वरम् । कृते-
र्ज्ञानसमानाश्रयत्वनिवसेन तत्सिद्धौ च तद्वाच्यदुःखादिकमपि प्र-
सज्येत ततो नानुमानादश्वरासिद्ध्याशा कर्त्तव्या । किं च वेदान्त-
वाक्यं सृष्ट्यादिकारणानुवादेन लोकप्रसिद्धपदशक्त्यनुसारिलक्षणमा-
र्गेण तत्सच्चित्सुखात्मकमद्रूपं प्रत्यगभिन्नमिति प्रतिपादयति, न चै-
वमनुमानं किमपि साधयितुं शक्नोतीति श्रुतिरेव तत्र प्रमाणं नान्य-
दनुमानम् । तथा च श्रुतिः, नैषा तर्केण मतिरापनेयेसाशयेनोक्त-

प्र-येन पथेत्यादिना ॥ ५४० ॥

यत्पुनरुक्तं “कार्यानुमानपरतन्त्रमिदं हि शास्त्रम्” इत्यनेन श्रुतेरनु-
मानतापेक्ष्यं स्वार्थमतिपादनामिति न तद्विरुद्धोपक्रमादिशब्दन्वाया-
वगताद्वयादिस्पृक्षशास्त्रमिति तदप्येवं मति निरस्तम् । विपक्षे वेदान्ता-
माप्यप्रसङ्गश्चेत्याशयेनाह —

भङ्क्त्वा कथंचिदनुमानत्रयेण सिद्धे

सर्वेश्वरे कणभुगादिभिरुच्यमाने ॥

वेदान्तत्राक्यमपि योज्यमतोऽनुमाने

सापेक्षतोपनिपदां यदि साहसं तत् ॥ ५४१ ॥

भङ्क्त्वेति । उपक्रमादिनाऽद्वये निर्णीततात्पर्यमपि वेदान्त-
वाक्यं कथं चिद्भङ्क्त्वा लोकवत्प्रधान्यमात्रपरत्वकल्पनेन स्वार्थात्म-
स्याव्यानुमानसिद्धे कणभुगादिभिरुच्यमाने साद्विधीये सर्वेश्वरे विप-
क्षे योज्यम्, अतोऽनुमानतापेक्ष्योपनिपदांमिति यदि तत्साहसम् । त-
थात्वे वेदान्तानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५४१ ॥

साहसमित्येतदेव प्रकटयति —

निष्कारणं श्रुतिशिरोवचनस्य भङ्गं

ये वर्णयन्ति सहसा स्वमनोरथेन ॥

दीप्तस्य दात्रदहनस्य न ते किमर्थं

ज्वालां विवन्ति कथनीयमिदं बहुज्ञैः ॥ ५४२ ॥

निष्कारणमिति । श्रुतिसिद्धाद्वये बाधकाभावेऽपि तस्यागो-
निष्कारण इत्यर्थः । यदि श्रुतिसिद्धमर्थमवाधिगमपि स्वाभ्युपग-
सिद्धान्तानुरोधेन त्यक्त्वा तस्यार्थान्तरं वर्णयन्ति, तेषां तर्कशय-
साहसं किमपि नेति बहिर्ज्वालांमपि दीप्तां कथं न ते विदंपुरत्र य-
हुर्ज्ञैर्विशेषिकैः कारणं किञ्चिद्वक्तव्यमिति ॥ ५४२ ॥

ननु श्रुतिरपि जगत्प्रकृतित्वेन सचित्सुखात्मकं ब्रह्म कथं प्र-
तिपादयेत्तस्य तदसम्भवादिति शङ्कते—

ननु सच्चिदादिवपुषो जगतः
प्रकृतित्वबोधनमकारणकम् ॥

परमात्मनो न हि पदार्थयुजा

रहितेह सम्भवति योग्यतया ॥ ५४३ ॥

नन्विति । अकारणकं प्रमाणरूपकारणशून्यम् । न च शब्द-
प्रमाणमेव तज्जनकमित्याह—न हीति । उक्तरूपे परमात्मानि योग्य-
तया रहिता पदार्थयुजा सृष्टिवाक्यस्यपदार्थानां सम्बन्धो न हि
सम्भवतीति भावः ॥ ५४३ ॥

तस्य तदयोग्यत्वमेव विदुषोति—

उपादानता सच्चिदानन्दमूर्ते-

विरुद्धा जडेष्वेव सा दृश्यते हि ॥

विरुद्धैः पदार्थैर्न वाक्यार्थसिद्धि-

र्न खल्वग्निनोक्षेदितिहान्वयोऽस्ति ॥ ५४४ ॥

उपादानतेति । विरोधमेवाह—जडेष्वेवेति । यज्जडं मृदा-
दि तदेवोपादानं दृश्यत इति चेतनस्योपादानत्वं विरुद्धमित्पर्यः । त-
द्विरोधमतिपादनफलमाह—विरुद्धैरिति । तत्र दृष्टान्तो न खल्विति ।
सन्नेव सिञ्चेत् ॥ ५४४ ॥

किं चेतनस्य द्रव्योपादानत्वं विरुद्धमुतोपादानत्वमात्रम् । नो-
भयमापि । सिद्धान्ते हि विवर्त्ताधिष्ठानत्वमेवोपादानत्वम् । तच्च मृ-
दाद्यवच्छिन्नचेतनस्य वशादिकं प्रत्यस्त्येव । एवं पुरुषादौ स्थाव्वा-
द्यारोपेऽपि चेतनस्य द्रव्योपादानत्वम् । तथा स्वप्न आत्मनो
विचित्रप्रपञ्चोपादानत्वं प्रतीत्यनुरोधेन वक्तव्यमित्याशयेनोपसंहरति—

उपादानता चेतनस्यापि दृष्टा

यथा स्वप्नसर्गे विचित्रे प्रतीचः ॥

यथा चोर्णनाभस्य सूत्रेषु पुंसां

यथा केशलोमादिसृष्टौ च दृष्टा ॥ ५४५ ॥

उपादानता चेतनस्येति । सिद्धान्ते समुचयामम्भवादिपरि-
वधारणे । मृदादेरपि घटादिपरिणाममाश्रित्य तदसमुच्चयार्थो वा ।
एवं परिणामवादेऽपि नाय निगम इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तान्तरमाह-य-
था चेति । ऊर्णनाभो लूनाकीटस्योपादानता दृष्टेत्यनुपद्वः । न
नु तत्सूत्रं तल्लालापरिणाम एव, मा च न चेतनेत्पाशङ्क्य तत्रान्य
दृष्टान्तमाह-पुंसामिति । जीवानामित्यर्थः । ननु जीवच्छरीरस्यैव
केशलोमाद्युपादानत्वं न तु जीवस्येति चेन्न । मृतशरीरे केशादिवृ-
द्ध्यदर्शनेन परस्पर तादात्म्येनाध्यस्तपोरप्यत्रिनिगमेन तत्रोपादा-
नत्वात् । अत एव श्रुतिः “ययोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृ-
थिव्यामोपधमः सम्भवन्ति ॥ यथा सत पुरुषात् केशलोमानि तथा
ऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्” इतिदृष्टान्तेन ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्व-
माहाते ॥ ५४५ ॥

वैशेषिकादीनामपि यदुपादानं तज्जहमेवेति न नियमः, बुद्ध्या-
द्युपादाने चेतने व्यभिचारात् । न च द्रव्योपादानस्यैव तथात्वनि-
यम इति वाच्यम् । गुणोपादानेष्वपि पृथिव्याद्यष्टसु चेतनत्वादृ-
शादात्मनो गुणोपादानत्वमपि न स्यात् । न चानुभवाद्येतनस्यापि गु-
णोपादानत्वमिति वाच्यम् । घटादावपि सत्तास्फूर्त्यनुभवात्मतश्चे-
तनस्य तदभ्युपगम्यताम् । न च तत्र सत्तास्फूर्त्योस्तदुपादानादन्व-
ता सम्भवति । न च घटः सन्निति सत्तादात्म्यानुभवो वैशेषिक-
कल्पितसत्ताजातिविषयः, तज्जज्ञौ षानाभावात् । न च सदनुग-
तधीरेव तन्मातम् । तस्याः सत्यग्रन्थमात्रविषयतया मृद् घट इतिव-
द्भिर्विषयत्वेनाप्युपपन्नत्वेन धर्मासाधकत्वात् । न च घटनिष्ठत्वेन
प्रतीतेः सा धर्मः । तस्या घाघायोग्यत्वरूपाया घटेऽदृष्टेः । न हि
घटस्वावाध्यत्वे मानमस्ति । तस्मात् फालग्नयावाध्यश्रिदात्मैव सर्व-

१ अध्याये ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः । ३८९

त्रोपादानतयाऽनुस्यूतः सद्बुद्धिविषयः । जाड्यबुद्धिस्त्वविद्याकृ-
तेति द्रष्टव्यम् । एवं श्रुतिबलादपि चेतनस्य तत्र मते बुद्ध्याद्युपा-
दानतात्राद्विषयाद्युपादानत्वं मविरुद्धमित्याशयेनाह—

बुद्ध्यादिकार्येष्वपि चेतनोऽयं

भवेदुपादानमितीष्यते च ॥

आत्मा गुणी ते च गुणाः प्रसिद्धा

गुणी गुणानां प्रकृतिश्च सिद्धा ॥ ५४६ ॥

बुद्ध्यादिकार्येष्वपीति । आदिशब्देनेच्छादिर्गृह्यते । इष्यते
परैरिति शेषः । तेपापङ्गीकारमेवोपपत्तिपूर्वकमाह—आत्मेति ।
ते बुद्ध्यादयः । ततः किं तत्राह—गुणीति । अनित्यगुणाश्रय
इत्यर्थः । अन्यथा गुणगुणिभावो बुद्ध्यादेरात्मनश्च न स्यादिति
भावः ॥ ५४६ ॥

एवमात्मनोऽपि द्रव्योपादानत्वं दृष्टान्तत उपपाद्य तत्र यदुक्तं
पूर्ववादिना चेतनो द्रव्योपादानमिति वाक्यं योग्यताविरहान्न बाधे-
कमिति तदेवं सति न युक्तमित्याह—

आकाङ्क्षादिर्विद्यते योग्यतान्ता

यस्मादस्मिन्नागमाज्जायमाने ॥

सामग्री या वैदिकैरस्य दृष्टा

तस्माद् युक्ता योनिता चेतनस्य ॥ ५४७ ॥

आकाङ्क्षादिरिति । योग्यता अन्ते यस्या आकाङ्क्षादिव्रत्याः ।
आकाङ्क्षा आदिर्गस्याः योग्यतान्तायाः सा तथा । अस्मिन्निति
बुद्धिस्थं ब्रह्म प्रपञ्चोपादानमिति ज्ञानं परममृशति । अन्यत्रागमाद्वा-
क्याज्जायमाने ज्ञाने वैदिकैर्मांसकैलौकिकैश्च या सामग्री दृष्टा आ-
काङ्क्षादियोग्यतान्ता सा अस्मिन् जनयितव्ये यतो वा इत्यादिप-
दानामपि यस्माद्विद्यते तस्माद्युक्ताऽस्य चेतनस्य योनितीति मन्वन्त्रः ।

उक्तरीत्या चेतनस्य द्रव्योपादानत्वे बाधकाभावात्तत्प्रतिपादकवा-
क्यस्य सहकारिभूता आकाङ्क्षासन्निधानयोग्यताः सन्तीति ब्रह्मण-
स्तत् सिद्ध्यतीति भावः ॥ ५४७ ॥

एवं सृष्टिवाच्यैर्ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं यदुक्तं तत्तस्य
चिह्नमेव न तस्मिन् प्रमाणम् । प्रमाणं तु तत्र स्वतःप्रमाणवेदान्तवाक्य-
मेव । फार्यालिङ्गमपि तदर्थोपपादकतया तत्साहाय्यमाचरंस्तत्र तर्क-
भावं प्राप्नोतीति स्वाभिमतमुपसंहरति—

तस्मादेतल्लक्षणं चिह्नमाहु-

नैतत्तस्मिन् ब्रह्मणि स्यात् प्रमाणम् ॥

आम्नायस्य स्वप्रधानत्वहेतो-

लिङ्गस्यास्मिन् शेषभावाच्च नित्यम् ॥ ५४८ ॥

तस्मादेतदिति । स्पष्टम् ॥ ५४८ ॥

एवं सृष्टिवाच्यस्य ब्रह्मणि तत्रमसिवाक्यस्यतत्पदार्थे निष्-
पिते परमपकृतं समन्वयमुपसंहरति—

इत्थं जगत्कारणवादिवाक्यं

समन्वितं ब्रह्मणि तत्पदार्थे ॥

तल्लक्षणं तस्य तटस्थभूत-

मानन्त्यसिद्धौ कथयद् यथोक्तम् ॥ ५४९ ॥

इत्थामिति । जगत्कारणवादिवाच्यं तस्य ब्रह्मणः सजातीया-
दिपरिच्छेदराहित्यरूपानन्त्यमिद्धौ तटस्थभूतं कल्पिततया तत्स्वरू-
पात् पृथग्भूतं यथोक्तमभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपं तल्लक्षणं कथयत्
तत्पदार्थे ब्रह्मणीत्यं समन्वितमिति सम्बन्धः ॥ ५४९ ॥

ननु ब्रह्मरूपेणोपादानं निमित्तं च चेत् कथमस्य मपञ्चस्य क्र-
मेण सृष्टिर्वैचयं वा वैषम्यं नैर्घृण्यं वा भगवतः कथं न प्रसज्येते-
स्यासृष्टोपादानकर्तृरेव श्रुतिबलादेकस्वमवगच्छामो न तु सृष्टयमा-

नमाणिनां विचित्रं कर्म तद्दामनास्तेषां भोगवामना वा नेति वदाम
इति तदभिन्वयक्रमवैचित्र्याभ्यामेव क्रमवद्विचित्रसृष्टिरूपपत्ता ।
अत्र एवेश्वरस्य न वैषम्यादिकमपि । तथा च श्रुतिः “तद्य इह रम-
णीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येन्न कपृथचरणाः कपूयां योनिम्”
इत्याद्या विचित्रां संसारगतिमनुवदतीत्याशयेनाह—

स्वात्मानमेव जगतः प्रकृतिं यदेक-

सर्गे विवर्तयति तत्र निमित्तभूतम् ॥

कर्माकलय्य रमणीयकपुयमिश्रं

पश्यन् नृणां परिवृढं तदितीर्यमाणम् ॥ ५५० ॥

स्वात्मानमिति । यत्तदिति र्यमाणं तत्त्वमासिवाक्ये तत्पदो-
पात्तं परिवृढं ब्रह्म तद् नृणां रमणीयं पुण्यं कपूयं पापं मिश्रं मि-
लितं तद्बुभयं कर्म पश्यज्जानत्व सर्गे कर्त्तव्ये तत्र निमित्तभूतमाकल-
य्येदं विचित्रं सर्गनिमित्तमिति निश्चित्य एकमपि जगतः प्रकृतिं
स्वात्मानमेव विवर्त्तयति अत्रस्तुतोऽन्वधाभावमापादयतीति संब-
न्धः । एवं सृज्यमानाणिकर्मवशान्नोक्तदोषतुषोऽपीति भावः । एवं
सृष्टिवाक्यानां तदस्यब्रह्मलक्षणानुवादद्वारा तत्पदलक्षणे ब्रह्मणि सम-
न्वयो निरूपितः । ततः स्वरूपलक्षणमपि सस्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्या-
दिवाक्यसिद्धं यत इति यच्छब्दप्रकृत्यंशेन चेतनानुवादेनाखण्डज्ञ-
प्तिमात्रमित्यर्थाद् दर्शितमिति द्वितीयसूत्रेण लक्षणद्वयमपि सिद्धम् ५५०

ननु समन्वयसूत्रेणैव वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो विचा-
रित इति किमनेन सूत्रेणापि तन्निरूपणेनेत्याशङ्क्य तेन तत्त्वमस्या-
दिसमस्तवाक्यानां महातात्पर्यं निरूप्यम् । द्वितीयसूत्रे तु तत्पदवृत्ति-
निरूपिनेति नैतन्नर्थः, न हि तत्पदतात्पर्यनिश्चयं विना वाक्यार्थपरि-
च्छेदः संभवतीत्याशयेनाह—

पदवृत्तिसमन्वयाबुभौ प्रतिपाद्यौ प्रथमे हि लक्षणे ॥

तदवान्तरवाक्यवर्त्मना पदवृत्तिः प्रथमं प्रकीर्तिता ॥ ५५१ ॥

पदवृत्तीति । लक्षणे अध्याये । यस्मादेवं तस्मादवान्तरवा-
पववर्त्मना तत्त्वमांसवाक्यं तत्पदार्थनिष्ठं वाक्यं तदर्थकथनमार्गेण
प्रथमं समन्वयविचारात्पूर्वम् ॥ ५५१ ॥

नन्वेवं त्वंपदस्यापि वृत्तिनिरूपणीया स्यादन्वया वाक्यार्थपु-
रिच्छेदादित्याशङ्का प्रथमसूत्रे सा निरूपितेति द्वितीयसूत्रे तत्पद-
वृत्तिरेव निरूप्यते इत्याशयेनाह—

आद्ये सूत्रे त्वंपदस्योदितत्वाद्

वृत्तेरस्मिन्स्तत्पदस्योच्यमाना ॥

वृत्तिज्ञेया तत्पदार्थेऽद्वितीये

प्रत्यङ्मात्रे त्वंपदस्योदितैत्र ॥ ५५२ ॥

आद्ये सूत्रे इति । “अथातो ब्रह्माजिज्ञासा” इति सूत्र इत्यर्थः ।
अस्मिन् द्वितीयसूत्रे इत्यर्थः । ननु द्वितीयसूत्रे तत्पदस्य कस्मिन्नर्थे
तात्पर्यं निरूप्यते प्रथमसूत्रे वा कीदृशि त्वंपदस्येत्यपेक्षायामाह—
तत्पदार्थ इति । अद्वितीये इति छेदः । अद्वितीये नित्यशुद्धादि-
स्वरूपे ब्रह्मणि तत्पदार्थे । द्वितीयेन तत्पदस्य वृत्तिनिरूप्यते प्रथ-
मेन तु प्रमात्रादिविलक्षणापरोक्षमाक्षिप्तान्यमात्रे त्वंपदस्य सा नि-
रूपितेत्यर्थः ॥ ५५२ ॥

ननु प्रथमसूत्रमाधिकारिणो ब्रह्मज्ञानाय श्रवणकर्तव्यतां प्रति-
पादयति, न तु कस्मिंश्चिदर्थे त्वंपदवृत्तिमिति चेत्, न । तत्त्वमसि-
वाक्ये ह्यधिकारिणि प्रयुज्यमानं त्वंपदं तस्य ब्रह्माभेदयोग्यं रूपं
दर्शयति । प्रथमसूत्रं च मुक्त्याधिकारिण्यपमिति तेन तन्निरूपितमेव ।
ननु वैराग्यशमदमादिरांशपृष्टस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मविचाराधिकारः तस्य
कथं ब्रह्माभेदयोग्यतेति चेत्, मन्थम् । शान्त्यादिमत एवाधिकारः ।
स च तत्त्वमसिवाक्यसामर्थ्यान्न-यमुक्तं ब्रह्मवेति स्वतो नाधिकारि-
किन्त्वद्विदोऽपि तस्मिन् ह्यस्यैवात्मनोऽहस्यैवाधिकारादङ्कारादेश्चे-
तरेतरात्मनाध्यामासंसारवत्तद्वर्तव्येकवैराग्यशमदमादिमत्तेऽप्यते तेन

चिदेकरसस्वाप्पाधिकारिता - भवतीति - महावाक्ये त्वंपदसामर्था-
त्सिद्ध्याति । तत्राधिकारिनिरूपके मूयमसूत्रे त्वंपदस्य चिन्मात्रे वृ-
त्तिनिष्ठापतेत्याशयेनाह—

अनधिकारिणि शुद्धचिदात्मके

दृग्दृशोरितरैतराविभ्रमात् ॥

शमदमादिसमन्विततेप्यते

भवति तेन चितोऽप्यधिकारिता ॥ ५५३ ॥

अनधिकारिणीति ॥ ५५३ ॥

नन्वधिकारिण एव मुक्त्यन्वपित्वात्तस्य केवलस्यैवात्मनः— श-
मादिः श्रवणाद्यधिकारश्चेति दृग्दृशोरित्याद्यनुपपन्नमिति चेष्टनाह—

अनधिकारितया दृगवस्थिता-

स्वरसतः परमेश्वरविग्रहः ॥

घनतमःपटलावरणान्वया-

दुपगता श्रवणाद्यधिकारिताम् ॥ ५५४ ॥

अनधिकारितयेति । पूर्वोक्तन्यायेन परमेश्वरस्वरूपत्वाद-
धिकारिस्वरूपमृता दृक् स्वतोऽनधिकारितया स्थितेति प्रागुक्ताध्या-
सादेव तदधिकार इति भावः । ननु स्वमकाशदृश्यध्याम एव कथमि-
त्याशङ्क्य तस्या अप्यज्ञानावरणस्योपवादितत्वात् स उपपन्न इत्या-
शयेनाह—घनतम इति ॥ ५५४ ॥

नन्वेवमहङ्कारादिविशिष्टस्य श्रवणाद्यधिकारे तस्यैव मोक्षोऽपि
वाच्य इति न केवलात्मनि त्वंपदवृत्तोरित्याशङ्क्य यथा देहादिद्वारा
स्वर्गमाधने कर्मण्यात्मनोऽधिकारो न तु तेन विनैवमहङ्कारादिद्वारा
मुक्तस्यैवात्मनोऽमुक्तताभ्रान्त्या मुक्तसाधनेऽधिकारो न तु तेन वि-
ना न वा तस्य सुवत्पन्वप इत्याशयेनाह—

अज्ञानतज्जघटना चिदधिक्रियायां

द्वारं परं, भवति नाधिकृतत्वमस्याः ॥

नाचेतनस्य घटतेऽधिकृतिः कदाचित्
कर्तृत्वशक्तिविरहादिति वक्ष्यते हि ॥ ५५५ ॥

अज्ञानतज्जेति । अज्ञानतज्जाभ्यां घटना सम्बन्धः, चि-
तोऽधिक्रिया तस्यां द्वारं घटकमुपाधिरिति यावत् । अस्या घटना-
या अधिकारमात्रे हेतुमाह—नाचेतनस्येति । अचेतनत्वात्तस्या
आधिकृतेर्न शुद्ध्यत इत्यर्थः । अचेतनस्यापि सा किं न स्यादित्यत
आह—कर्तृत्वमिति । अचेतनस्य चेतनधर्मश्रवणादिकर्तृत्वावगाच्चे-
तनानाधिष्ठितस्य तस्य स्वातन्त्र्येण व्यापारासम्भवेन च कर्तृत्वश-
क्तिर्नेति साङ्ख्यानिराकरणावसरे सूत्रकृता वक्ष्यत इत्यर्थः । एवं नि-
स्पृष्टतात्मैव स्वाध्वस्तदेहद्वयतद्धर्मवैराग्यादिसम्पन्नस्तद्द्वारा ब्रह्मवि-
चारेऽधिकारीति तन्निष्ठत्वं पदस्याद्यसूत्रे तत्र वृत्तिर्निरूपितेति
भावः ॥ ५५५ ॥

ननु शुद्धचिदात्मन एवोक्तरीत्याऽधिकार इति त्वंपदस्य तत्रैव वृ-
त्तिश्चेत् “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्” इत्यादिश्रुत्यर्थत-
या “उपसत्ताद चतुष्टयसाधनः” इत्यादिनाऽधिकारिनिरूपणप्रस्तावे
भवताऽपमर्थः कथं नोक्त इत्याशङ्क्य सूत्रार्थत्वादस्य तत्र ममापमि-
मेत एवेत्याशयेनाह—

उपसत्तिवाक्यमधिकारिणि यत्

कथितं समन्विततया प्रथमम् ॥

इदमेव चेतसि निधाय तु तत्

मुनिना प्रकीर्तितमुद्गारधिया ॥ ५५६ ॥

उपसत्तियाक्यामिति । तुल्यधारणे । यतो मुनिना तत्
कीर्तितमेवेत्यर्थः ॥ ५५६ ॥

ननु शङ्कितवाक्येऽपमर्थो न मतीयत इति कथं मुनिनाऽपि संकी-

तित इत्याद्यङ्गोक्तन्यायासिद्धमर्थं स्मारयति—

शिष्योपसत्त्वचनानि समन्वितानि ।

शिष्ये विदात्मनि परात्मनि नित्यमुक्ते ॥

इत्येतदत्र कथितं मुनिना त्वमर्थे

त्वंशब्दवृत्तिकथनाय परे प्रतीति ॥ ५५७ ॥—

शिष्योपसत्तीति । स्पष्टम् ॥ ५५७ ॥

एवं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामद्वये प्रतीचि तत्रपदवृत्तिनिरूपण-
समर्थनमुपसंहरति—

उपसदनवचो विचारमार्गात्

त्वभितिपदस्य परात्मनीह वृत्तिम् ॥

कथयति भगवान् द्वितीयसूत्रे

तदितिपदस्य परात्मनीति भेदः ॥ ५५८ ॥

उपसदनेति । परात्मनि देहेन्द्रियादकारादिविलक्षणो साक्षि-
नि । इह प्रथमे सूत्रे । परात्मनि जगत्कारणेऽधिष्ठानेऽद्वितीये ॥ ५५८ ॥

ननु यदि द्वितीयसूत्रं पतो वेत्यादिशब्दवाक्य सूत्रपक्षार्थ-
ऽद्वये तत्रपदवृत्तिनिरूपणपरं तर्हि तदर्थोदयसंभावकयुक्तेरश्वेतत्वो-
क्त्यै तत्र सिद्धोदयोऽप्यङ्गय तदसूत्रणमसिद्धमित्याशयेनाह—

आवृत्त्या वा तन्त्रवृत्त्याऽथवेदं

सूत्रं युक्तिं वेदवाक्योपयुक्तम् ॥

अप्याचष्टे बृंहणीमन्तरेण

स्वार्थे युक्तिं वेदवाक्यं न पुष्टम् ॥ ५५९ ॥

आवृत्त्येति । इदं द्वितीयं सूत्रं शक्या वृत्त्योक्तां श्रुतिं सू-
त्रपक्षन्यया वृत्त्या जन्मापस्य मतः सम्भवतीत्यु-
पाहारेण च वेद-

वाक्यार्थनिर्णयोपयुक्तां युक्तिमपि सूचयति ।

अथ वा तन्नेष्टव्यां तामाचष्टैः युगपदनेकार्थविवक्षयोद्यारणं त-
न्त्रम् । मूत्रत्वादेवानेकार्थत्वमपि, नान्याद्यपिमिति भावः । ननु वेद-
वाक्यस्यानपेक्षस्य किं युक्त्या सहायेनेत्याकाङ्क्षाचेतनप्रपञ्चस्य चे-
तनोपादानत्ववचत्कर्त्रभेदतत्सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादीनां लोकापसि-
द्धानां श्रुतीनामप्युपपादकयुक्तमन्तर्येण विपरीतभ्योयमाध्यत्वश-
ङ्कया श्रुतिमाग्रादसिद्धेः साऽप्यपेक्षितेत्याशयेनाह—वृहणीमिति ।
स्वार्थे सम्भावनाहेतुं युक्तिं विना वेदवाक्यं नापुष्टं न स्वार्थनिश्चा-
यकमित्यर्थः ॥ ५५९ ॥

ननु यदि प्रथमाद्वितीयसूत्राभ्यां तत्त्वम्पददृष्टीं निरूपयेत्, समन्व-
यसूत्रेण च समस्तवेदान्तवाक्यतात्पर्यं, तर्हि वाक्यार्थोपपत्त्येन प्रधान-
तत्वात् सूत्रकारेणापि भवतेव तदेवादीं निरूपणीयमित्याशङ्क्य शा-
स्त्रारम्भाय साधिकारिविचारविधौ प्रथमसूत्रेण निरूपिते विचार्यमा-
णद्वयलक्षणासम्भवेन तदाक्षेपेः तत्तमाधानार्थं द्वितीयं पददृष्टीयमित
ताभ्या पदार्थद्वये सिद्धे तदुभयाभेदे वाक्यार्थे तृतीयसूत्रेण श्रुतेरपी-
रूपेयतया स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे तदाक्षेपसमाधानपरममन्वयसूत्राव-
काश इति क्रमेण मुनेः सूत्रमणयनं युक्तमित्यभिप्रेत्याह—
त्वम्पदार्थविषयं समन्वयं तत्पदार्थविषयं ततः क्रमात् ॥ २
तस्य शेषमपरं च वर्णयन्नुक्तवानथ महावचोगतम् ॥ ५६० ॥

त्वम्पदार्थेति । समन्वयं, जीवस्वरूपरत्नावधानामिति शेषः ।
तत्पदार्थविषयं सत्यादिवाक्यानामिति शेषः । समन्वयमिति चानुप-
खनीयम् । तस्य समन्वयस्य शेषमनुमूलमपीरूपेयत्वम्, महावचोगतं
महावाक्यमनं समन्वयमित्यनुपपन्नं । 'पदार्थनिश्चयं विना वाक्यार्थाव-
गमायोगादधिकार्यादिनिरूपणव्याजेन पदार्थद्वयनिरूपणपूर्वकं सू-
त्रकारो वाक्यार्थं स्वरूपयदिति' सिद्धं एव । क्रमात् साधुरिति
भावः ॥ ५६० ॥

एवं सूत्रचतुष्टयेन तत्तद्वर्णितार्थे पदद्वयवाक्यवृत्तिनिर्हणसम्-
र्धनमुपसंहरति—

त्वम्पदस्य वृत्तिवृत्तिमद्वये

तत्पदस्य च निवेदयन् मुनिः ॥

प्रत्यगद्वयपरं समन्वयं

शेषिणं पुनरथात्रवीक्ष्योः ॥ ५६१ ॥

त्वम्पदस्येति । वृत्तिवृत्तिमद्वये । अद्वये
ब्रह्मणि तत्पदस्य वृत्तिम् । मुनिर्बोसः । अथानन्तरं तयोस्तत्त्वप-
दवृत्त्योः शेषिणं समन्वयं प्रत्यगद्वयपरं प्रत्यगद्वये ब्रह्मणि ऐक्यरूपे-
णात्रवीक्ष्य, वाच्यस्येति शेषः ॥ ५६१ ॥

समन्वयाध्यायेऽस्मिन् प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—

शक्नोति सिद्धमवबोधयितुं च वाक्यं

शक्नोति कार्यरहितं वदितुं च वाक्यम् ॥

शक्नोत्यखण्डमवबोधयितुं च वाक्यं

शक्नोति मुक्तिफलमर्पयितुं च वाक्यम् ॥ ५६२ ॥

शक्नोतीति । वाक्यं वेदान्तवाक्यं सिद्धं ब्रह्मात्मवस्तु मा-
नान्तरनैरेष्येणावबोधयितुं शक्नोत्येवत्युक्तमिति शेषः । सिद्धार्थ-
व्युत्पात्तिसमर्थनादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि कार्यरहितं कार्यशेषत्वर-
हितं निर्योगादीनरोत्तनं स्वप्रधानमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धेन समन्व-
यसूत्रवर्णकद्वयार्थः क्रमेण प्रदीशतः । तत्फलमाखण्डब्रह्मावबोधस्तत्फ-
लं मुक्तिश्चात्तरार्धेन । अर्पयितुं ज्ञानद्वारेति शेषः ॥ ५६२ ॥

समन्वय उक्तातिरिक्तमपि किञ्चिन्निरूपणीयमस्ति किमित्या-
शङ्का निवर्तयन्नेतावतैव समन्वयाविषयात्तिलाशङ्कानिवृत्तेनान्यन्निरूप-

णायामिस्पाशयेनाह—

एतत्समन्वयनिरूपणमेवमस्मिन् -

बुद्धिस्थतामुपगते सति वाक्यजन्यम् ॥

विज्ञानमद्वयगतं न ततोऽन्यदन्यत्

पुंसोऽपराधकृतमित्युदियात् प्रतीचि ॥ ५६३ ॥

इति श्रीसुरेश्वरपूज्यपादशिष्यश्रीसर्वज्ञात्ममुनेः कृती शा-

रीरकमीमांसाभाष्यप्रकरणवार्त्तिके । संक्षेपशारीरके

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एतदिति । ननु निर्णीतपदार्थाविगमस्य वाक्यात्तत्तदर्थविग-
मे लोके पृथङ् न्यायो नापेक्ष्यते इत्याशङ्क्य तस्वमस्यादिवाक्यार्थ-
स्यातिगहनतया वादिभिः स्वेच्छया पृथक्पृथगर्थकल्पनात्तदर्थतदा-
भासविवेचनाय वाणितरूपेण समन्वयोऽपि निरूपणीय एवेत्याशये-
नाह-एवमस्मिन्निति । उक्तप्रकारेणास्मिन् समन्वये बुद्धिस्ये स-
ति अद्वयब्रह्मविषयमेव विज्ञानं श्रुतिजन्यं न ततोऽप्यद्वयज्ञानान्य-
च्छ्रुतिजन्यं किं तु पुंसोऽपराधकृतं पुरुषस्य वेदान्ततात्पर्याज्ञाना-
दिदोषादुत्पत्तिमिति प्रतीचि स्वात्मनि स्वपमेर्षादिषात् स्फुरोदिस-
र्थः । तस्मादवश्यं समन्वयसूत्रन्यायेनाधिकारिणाऽखण्डैकरसे ब्रह्म-
णि सत्यज्ञानादिकल्पने वेदान्तानां तात्पर्यं निरूपणीयं, तच्च नि-
शेषं निरूपितम् । तथा च वेदान्तवाक्यरूपप्रमाणगतासम्भाव-
नानिरासेन वाक्यार्थनिर्णयः समन्वयनिरूपणफलं सिद्धयतीति
भावः ॥ ५६३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरानन्दसरस्वतीपूज्य-
पादशिष्यश्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीविरचितायां संक्षेपशारी-

रकटीकार्या प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

१८

वेदान्तविभागे (४) चतुर्थपुष्पम् ।

॥ धीः ॥

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीकृतसारसंग्रहाख्य
व्याख्यासमलङ्कृतम् ।

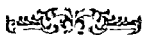
तस्येमे द्वितीयातृतीयचतुर्थाध्यायाः
द्वितीयो भागः ।

न्यायतीर्थ-साहजयोगाचार्यादिषट्षीभृता
केलकर इत्युपनामकेन पं० सीतारामशास्त्रिणा
वक्षे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा च
संक्षोभितम् ।

वाराणस्याम्

सेठश्रीहरिदासगुप्तपुत्रेण

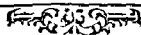
चौखंबासंस्कृतमीरिज काशीसंस्कृतसीरीवाचनेकपुस्तकप्रकाशकेन
सेठपद्मकृष्णदासगुप्तमहोदयेन स्वमीये 'विश्वविद्यालय' मन्त्रालये मुद्रितम् ।

हमारे यहाँ हर तरह की छपाई तथा जिल्दमार्जी का कार्य भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्त

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालपंदीरलेन,
बनारस सिटी।

KASHI-SANSKRIT-SERIES;
(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ.)

18

Vedānta Section No 4

SANKSHEPA-ŚĀRĪRAKA

BY

SARVAJNATMA-MUNI,

- - With a Gloss called Śārasaṅgraha

BY

SRI MADHUSUDAN ŚĀRASVĀTI.

Vol. II Containing 2nd, 3rd & 4th Adhyāyās.

Edited by

BHAU SASTRI VAJHE

& P. SITARAM SASTRI KELKAR

Nyaya-Tirtha & Sankhya-Yogacharya.

BENARES

Printed-Published and sold by

JAI KRISHNA DAS-HARI DAS GUPTA,

The CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Vidya Vilas Press, Gopal Mandir Lane

1925.

Registered According to Act XXV. of 1867.

Printed Published & sold by
JAI KRISHNA¹ DAS¹ GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office, |
VIDYA VILAS PRESS,
Gopal Mandir Lane,
BENARAS.

* श्री *
*

भूमिका

अयि ! निसर्गतः सततं सुखसाधनासक्तस्वान्ताः ॥ इतस्ततः
सुखोपायाभासानेव ह्यसाधनत्वेन गदेष्यन्तो भवन्तोऽतएव वास्त-
विकं सुखमुपलभ्य सुखिनो न भविन्महन्ति । यद्यपि यस्तुत
आत्माऽद्वितीयसच्चिदानन्दरूपोऽपि देहादिकमात्मत्वेनाऽभिमन्यमा-
नोऽनर्थं प्राप्नोतीव तदुक्तमाचार्यपादैः—स्वतश्चिदानन्दाद्वितीय-
ब्रह्मात्मरूपोऽप्यात्मा स्वाश्रयया स्वविषययाऽविद्यया स्वानुभवग-
म्यया साभासया स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मभाया-
त्प्रच्युतोऽनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नोऽप्राप्ताशेषपुरपार्थः प्राप्ता-
शेषानर्थोऽविद्याकामकर्मरिक्लिपतैरेव साधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टप-
रिहति चाकाङ्क्षन् लौकिकवैदिकसाधनैरनुष्ठितैरपि परमपुरुषार्थे
मोक्षसाध्यमलभमानो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्तत आकृष्य-
माणः सुरनरतिर्यगादिप्रभेदनिष्ठासु नानायोनियु परिवर्त्तमानो
मोमुचमानः संसरन् कथाञ्चित् पुण्यशब्दाद्वेदोदितेनेश्वरार्थकर्मा-
नुष्ठानेनाऽपगतरागादिमलोऽनित्यादिदोषदर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रफलमोग-
विरागो वेदान्तेभ्यः प्रतीयमानं ब्रह्मात्मभावं बुभुत्सुर्वेदोदितशमद-
मादिसाधनसम्पन्नो ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्याऽऽचार्यनुसारेण वेदान्त-
श्रवणादिनाऽहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्य निवृत्ताज्ञानत-
त्कार्यो ब्रह्मरूपोऽवतिष्ठत इति । तथापि तत्र तत्रोक्तत्वाभासैरीप-
निषदसिद्धान्तान्तरैर्द्वं प्रतिपाद्यते युज्यते चाऽधिकारिभेदेन तत् ।
अतः धृञ्जालनामौपनिषदसिद्धान्तज्ञानाधिकारितास्वरूपान्यतमश्रद्धा
परिणालनायैव भगवान् वादरायण अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यारभ्या-
ऽध्यायवनुष्ठयां प्रणिनाय । पुनः कालपरिपाकेन श्रुत्यर्थाविलुण्ठन-
दत्तमतिभिर्यौद्धादिभिस्तेषु भगवत्वाद-र्यातेषु सूत्रेष्वामृतेषु ह्या-
सागरो धर्मरक्षणतत्परः श्रीशङ्करो भगवान् शङ्करनाम्नैवाऽव-
ततार । तेन भगवता किल यौद्धुद्विपङ्कमग्नमद्वैतसिद्धान्तं
समुद्दिधीपुंजा यत्र तत्र वादकथायां यौद्धादिकरोन्द्रान् निपात्य “एकं

ग्रहैवाऽद्वितीयं समस्त सत्यं सत्यं नेह नानास्ति किञ्चित् ” इत्यौप
निपद सनातन सिद्धान्त पुण्यात्मनि भारतदेशे पटहघोषेण प्रख्या
पयामासे । तद्योगक्षेमाय च ससारिषु वृषालुतया ग्रहसू
त्रमाप्यं प्रणिन्ये, येन तावद्दुर्लभजिहासच ससारसागरनिमज्ज
नशीलास्ततः पार यान्ति । परन्तु तस्याऽतिदुरूहत्वेन मन्दम-
तपस्तदाफलनेऽशमतया दयया श्रीसुरेश्वरादि-मुष्यशिष्यान्वयतमं
सर्वज्ञनामान मुनिमुद्दिश्य कञ्चनाऽद्वैतमिडान्तदीपक नातिदीर्घमति
मन्नुत् ग्रन्थ प्रणयेत्यानापयामास भगवान् शङ्कर । स चाऽन्वयनामा
सर्वज्ञमुनि पद्यात्मकं ग्रन्थ सङ्क्षेपशारीरक नाम प्रणिनाय ।
अस्मिन् ग्रन्थे सम्यक्तयौपनिपद सिद्धान्त परमतनिरसनपुरःसरं
सङ्क्षेपेण प्रतिपादिताऽनुपद्वैतध्याऽन्येऽपि युत्सादका पदार्था, यान्
क्षात्वा परमतदर्शिता साधु भवेत् । अस्य बह्व्यग्रीका श्रीनृसिं
हादिभि रृता सन्ति । तास्वद्वैतसिद्ध्यादिकर्ता प्रसिद्धतर सर्वतन्त्र
स्वतन्त्र पूर्वकाले न्यायशास्त्रे कृतभूरिपरिश्रम श्रीभगवत वृष्ण-
चन्द्रस्य परमभक्तोऽपि वेदान्तनिष्ठ 'शारीरकसारसङ्ग्रहनाम्नी टीका
यथार्थनाम्नी चकार । अस्य सङ्क्षेपशारीरकरत्नम्य शारीरकसार
सङ्ग्रहामिष्यटीकाकाञ्चनयोगोऽय पण्डितमण्डलीमण्डनाय साधु
समजनि । अतो नातिदीर्घेण कालेन यदान्तरहस्य-तद्विवादे च
प्राचीण्यमीन्वया भगवत सर्वज्ञस्येमा श्रीमद्युत्तममरम्बतीपरि-
रक्षिता वृत्ति परिशीलयन्तु । सम्पुणस्याऽस्य ग्रन्थस्य प्रायः शाधनन
शुहीतपरिश्रमेण चिह्नद्वरेषु शाधिताऽनेकवेदान्तग्रन्थेषु “षके”
इत्युपनामकेषु श्री पं० माऊशास्त्रिमहादयेषु केनचिन्निरसनीय
कार्येणेतो (काशीतो) बहिर्गतेषु किञ्चिदवशिष्टशोधनकार्ये तद्
नुमतो यथामति तत्कार्यमकरयम् । अस्य शाधन श्रीमताः ग्रन्थ-
प्रकाशनद्वारा लोकसहायन वावूगोविन्ददासमहादयन मुद्रित-
पुस्तक सहायकमभूत् । यथामति शाधितऽप्यत्र पुन्द्रापसुलभतया
सीसकाक्षरयाजनप्रमादन च जायमानानि स्वल्पानि सहन्ता
सहृदया इति सादरं प्रार्थयते ।

पेलकरोपाभिष-न्यायतीर्थ-साङ्ख्ययोगाचार्यादिपदवीभृत्

श्री (पं०) सीतारामशास्त्री ।

संक्षेपशाश्वरकस्य श्लोकाद्यचरणप्रतीकवर्णानुक्रमः ।

श्लोकराशिकाणि	श्लो०	श्लो०	श्लो०		
अ					
अकार्यस्वकार्यस्य कार्यत्वमेव	१	२४७	अतन्नि बह्व्यमक्ययुग	२	१२३
अकृतगमस्य कृतनिःकलन	२	१०	अतन्नि ब्रह्म जैवे मयत मयति च	२	१६४
असुख्यकैर्वैतलीत्यभ्यस्त	३	७१	अतन्नि ब्रह्म बुद्धोत्तरानि तन	२	१३३
अस्यदमेवैवदपनान्तत्त्व	२	९७	अतन्निव जीवमये न तस्मात्	२	२०१
अस्यदवकार्थनतुवयन्मी	२	९६	अतन्निव ब्रह्माधनभंड	२	१९६
अग्निं क्षिणेऽनुस्युक्तेन पदेश	२	१६१	अतन्निव ब्रह्मणो जयन् चैत्	२	१९६
अवतुर्गुण्यौ चरस्यत्	२	८१	अतन्निवै मयति मे हविर्गुण्येन तत्	२	१९१
अत्र उरुपरपमत्रविकल्पत	२	१०५	अतन्निवै मयति दुःखमनन क्वच	२	१७१
अतस्मात्प्रत्यग्यगतमेऽहमह	२	१२९	अतन्नि जडस्य केन प्रयुगा	२	१६६
अतन्निवै इति घटतेऽह इमोऽहमुत्तरे	२	११६	अतन्नि जडस्य केन प्रयुगा	२	९९
अतन्निवै यन्नेवैवम दोष	२	१४२	अतन्नि मरुत्तन्निवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१३२
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१३३	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	२६८
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	८	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	१७८
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	२१	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	९४
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	३३६	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	९८
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	११८	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	४४८
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	२०७	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	१८७
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	९९९	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	४४९
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१८५	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	२९७
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१२७	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	२१
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	४	२२	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	२०२
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	२१३	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	९९
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	९१	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	३३९
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१२२	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	२९१
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	२२१	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	२११
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	११३	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	२१८
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१०३	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	१६८
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१०८	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	४१९
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	११७	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	४	३७
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	९४	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	१०१
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	२२१	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	१२२
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१८२	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	४	११
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	१४३	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	१७६
अतन्निवै यन्नेवैवमरुत्तन्निवैवमु	२	३०९	अतन्नि विनयति पुनननेऽहमरुत्तन्निवैवमु	२	९१६

श्लोकप्रतीकानि

अ० श्लो०

श्लोकप्रतीकानि

अ० श्लो०

अथवा मितियेव्यताऽस्मिता १ ४९४
 अथ शब्दस्य चित्तमुपलु रितं २ ८५
 अथवा स तत्र परमात्ममति १ ५१
 अदृष्टदेवं परिहृत्य ज्ञासत १ ४२५
 अथाधवा तत्रवच परिणामबोध १ १११
 अद्वैतवाचकमभूत्तम यद् द्वितीय ४ ५१
 अद्वैतमयनुभवमि कस्त्वभिव्यक्त ४ ५५
 अद्वैतमात्मपदमाहुतेन पदान १ १११
 अद्वैतकारणे निरोधवचनादुत्पन्नबुद्धेरिति १ २५१
 अद्वैतेऽयं प्रत्यगर्थोऽस्ति तत्र २ १११
 अद्वैत परिशोधित भगवतो विष्णो २ ११५
 अधममायमशुद्धिभिरुपणे १ १००
 अधिकादिषु च विषयं च विना १ १४१
 अधिष्ठावधिष्ठेयमभवेन योनि १ ५२५
 अधिष्ठानमाधारमात्र यदि स्यात् १ १२
 अध्यात्मोच्चरमनर्थमवैमि वाक्य २ १
 अधस्तम्यवपुस्त्वय न वा १ २०
 अधस्तमेव हि परिहृणति ध्रुवेषु १ ११
 अधस्तमेवमधिभूतमपिपरिदेवं १ १०
 अनधिकारिणि शुद्धविदात्मके १ ५५१
 अनधिकारितया दृगचक्षितया १ ५५४
 अनन्यबुद्धमतं श्रुतिमस्तकै १ ११५
 अनदिबुद्धभ्यारहारलक्षणे १ १५४
 अनायत्रग्वेष्य निवृत्तिनिष्ठा १ ४११
 अनपविद्यपुत्रेवबन्धनं १ ४५४
 अनुगतनिबलेन विषेष्टनयो १ १०५
 अनुभूतशुभकृत्यमितिभित्तया १ १८
 अनुपानमगमविहङ्गमिदं १ १०१
 अनुपददिदमेव वाक्यमर्थात् १ ५३४
 अनुपनसङ्गीतकदुःखमुत्पन्नलज्जानु १ २११
 अनुपनसङ्गीतोपिष्ठावमन १ १
 अन्तरद्वारद्वारसाधने १ १२०
 अन्तरद्वारमार्गाकारं श्रुति १ १२८
 अन्तर्यामि भगवतो परदेवते ते १ १११
 अन्तर्यामि परदेवते भवेत् १ ११४
 अन्तर्यामि विषयकरी पुरुषत्व १ ५१
 अन्ते पुनर्विधिवत्प्रतिताम्युद्भि १ १५०

अथे वदति निरुपाधिनियोगरूपं १ ११०
 अगरोक्षरुपावैयधर्मधी- १ ४१
 अपि च कर्तुंशुद्धमरणे भवेत् १ ११२
 अपि च किं चिदपि प्रतिपादकं १ ११५
 अपि तु बद्रिकवाह्यमनस विगा- १ ११५
 अथे च परमहंसस्वप्नसर्वद्वय सन् ४ १०
 अपि च पुरुषकर्मैकैकान्तीद्विपाणि १ १५०
 अपि च प्रतिपद्यचोदना १ ४०१
 अपि च प्रतिपद्यचोदना १ ४०१
 अपि च बन्धनहेतुताया मुक्त १ १५१
 अपि च भाष्यकृदेव तद्वर्षी- १ ४०
 अपि च इतितागच्छरताविधे १ १०
 अपि च विरहपशुमावेषज्ञ १ ११
 अपि विशिष्टविधौ वचनात्तरात् १ ५१०
 अपि च लीककमानबलाश्रमात् १ १११
 अपुनहन्तीनेषधीनेषकृत १ ११८
 अपुनहन्कमदाना इना यतः १ ११४
 अपात्रमप्यावगतत्वमेव १ १८०
 अक्षुपमाया न हि सतिद तत् ४ ११
 अक्षोभनशशितैरित्यपुष्टिमत् १ ११२
 अक्ष अगा धर्मगरोरिमेव १ ४०१
 अक्षयं सनातनमनसुराधी १ ११४
 अक्षिचरकर्म विधयो हि यथा १ १४४
 अक्षिदधाति कर्तोमि च निरुद १ १११
 अक्षमेव क रीष्यते विदय १ ११०
 अक्षिज एवैव पटः समीक्ष्यते १ १०४
 अक्षिजता निश्चयता विदुः १ ११४
 अक्षिजहेतुर्विषये समान १ १११
 अक्षिमतःशुद्धपुत्रु जिनः १ ११२
 अक्षिहितघटनाऽध्यासात् १ १८२
 अक्षिहितघटना न सौम्यता १ १८५
 अक्षिहितघटना यदा तदानी १ १८४
 अक्षिहेतुत्वकिदर्थपुष्टत १ ४४५
 अक्षदेना निर्विज्जतेलोक- १ ११
 अथे देव सावयवत्व सत्ये १ १५
 अथमपि परमात्मा अन्त्यात्तत्रम व ४ ११
 अथे तु मायेते न शब्द एव १ १६

श्लोकप्रतीकानि	श०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	श०	श्लो०
आमत्रस्तनुविशेषेण यथाभक्तजन	१	१२१	ई		
आर्सा दृढकारणमरगतमोनिमित्त	१	१२८	ईशितभयमपेक्ष्य नेवरेरः	१	१८८
आभ्यासप्र सत्व प्रवृत्तिविग्रह	१	१४०	ईशरत्नवति तत्प्राश्रुति	६	१९१
इ			उ		
इच्छायामिति छवकारेण	१	११९	उक्तसाधनसमुद्रवा सती	४	१
इतरेतराध्यसनमेव तन	१	१२०	उक्त साधनजातमत्र सकल	१	१९८
इतरेतराध्यसनमस्त्वनयाहभयो.	१	१२८	उच्यते न तमसो निवृत्तित	४	४
इतश्च निर्भेदकमाम्तत्त्व	१	१९८	उच्यते शृणु विविच्य साधन	१	१२९
इति कामुकस्य तत्र ससरण	१	१३३	उत्थानात्तद्भूतकल्पनपैतदेव	१	१२०
इति केचन वर्णयति तत्	१	८१	उत्पाद्याप्यस्य निरूप्यमाणा	१	१०१
इति तु केचिदुच्यते मया येन	१	११	उत्पाद्यित्वा हि धिया स्वकले मदात्तु	४	१६
इति न धर्मविशेषसमर्पण	१	६१	उत्पन्नशुक्तिमतिपुत्रमिच्छोतपियेन	४	१९
इति वरस्त्वसंभयता मदा	१	११०	उत्सर्गैत सकलकर्मनिवृत्तिनिश्चा	१	८४
इति बहुभुतभाषितमुच्चकै	४	११	उत्सृज्य नव वितर्थायामधेतस्मिन्	१	२८८
इति योजय सर्वमोदय	१	८२	उदासीनता च श्रुता नभूय	१	४१०
इति षड्गाराणाममुद्रित	१	१२०	उदितप्रक्षपविषयकारिणी	१	४२१
इति वाञ्छीयगतनीतिवशा	१	४६९	उद्विग्नानानन्वमनुष्यमय-	१	४५५
इति विशेष इह धर्मागदित	१	११२	उ विद्यमान तदनुपमान	१	४५९
इति ध्यात कारणसाक्षिभय	१	१८९	उर्ध्वं दृप्ततिर्दृष्टवर्णुवनया ज्ञातो	१	११०
इति श्रुते शास्त्रि निषिद्धकर्मणि	१	४११	उपभिरस्यति तमश्च तदुक्तं च	४	२४
इत्थ अगन्कारणवदितक्य	१	५४९	उपचित पचितानि न नर्तुणे	१	१२६
इत्युक्ते श्रुत्या स पृच्छते पुन	१	१४१	उपनिषद्ग्रन्था परमात्मधी	१	१००
इत्युत्तोत्तरते शुरो पुनरथ	१	५०	उपनिषद्ग्रन्थसाभिहितान्मधी	१	१०१
इत्येव कथयन्ति केचिदगरे	१	११९	उपनिषदिति वेद इत्यपीद	१	१९०
इदमर्थवस्त्वपि भवदुजे	१	१४	उपनिषदितीतान्दो वेदज्ञानदय तस्मात्	१	१९८
इदमुपेत्य किमपुद्गत मया	१	११०	उपनिषदात्ममधिकारिणि	१	१९६
इदमत्र सर्वजननी भृति	१	१६०	उपनिषदग्रहो विचारमार्गात्	१	१९८
इव घन्ताकारितिशुभोष	१	१०१	उपनिषद सत्तुल्यसाधनो	१	१९
इत्थमुप यवचनी निश्चित स्थिती च	१	४०४	उपनिषदा धनवक्ष्यापि दग्ना	१	५४५
इत्थमुपस्य च कावभाष	१	४००	उपाद नना सधितन दशुर्	१	५४४
इतोमुपायो विधिर्वा मनीष्या	१	४०५	उपादन्त सकृत्प्रा संगति इयत्	१	५०१
इति वत्सरादन नृत्नमय	१	४२०	उपाधिना सार्धमुपाधिजन्य	१	१०५
इति वत्सरादि सर्वे वप इत्यु	१	१६	उपाधिभौषाधिकमार्तरं च	१	१०५
इति वत्सरादिका मन्मा	१	१०	उपाधिज्ञानना द सेदु-	१	१००
इत्थुन उद्वेगवशात्प्रशक्ति	१	९५	उपाधिज्ञान इत्यं लभ्ये	१	१०८
			उपाध्यायेन भवेदुपाधिजन	१	१२६

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
बन्धनमतिष्ठति पूर्वमुच्ये	१	१२
बन्धन्य वद परेष्टुषु चोच्यते	१	२१९
बन्धनमपि परात्मन स्वरूपम्	१	१८
बन्धनमपि मेवैक्यता	१	८८
घ		
एकत्वमेकवचनः द्वेषाम्यमान	१	५०२
एकत्वमेकवचनेन समर्थित एव	१	५०९
एकत्र शक्तिमहदोन्नत्या	२	२०२
एकत्र शक्तिरिति लक्षणमत्र मुख्यं	१	२२१
एकदेशमुपलभ्य धर्मैः	२	२०८
एकज्ञानविकल्पित सकल्पमे	२	२००
एका या सकृतेः समस्तजननी	२	५१०
एकद्वैतसमस्यपि धिषेतेना	१	१४
एकेन वचनेन धियो विभान-	१	२५८
एको देव सर्वभूतेषु मूढ	१	१८३
एकेश्वरवैश्वानरा नास्मिता च	१	१९९
एकेश्वरवैश्वानरस्तुप सद्दो	१	२५२
एक चेतनमस्य यत्प्रकृतिता-	१	५१३
एक शशुर्व द्विर्दोऽस्ति शशु	१	२२१
एतन्न्यदलक्ष्यस्तु भयता	१	१४२
एतत्तन्मन्त्रनेरूपमवैश्वानरेन	१	५६३
एतदप्यहमैतुमुक्तमे	४	१
एतद्वै सौम्यवित्तव्यपमज्जनेठ	१	२१०
एतस्मिन्म न जायतस्तत्र मरेठ	१	८३
एतावता न च तन्नेऽपि मुमुक्षुःकले	१	२२४
एवमन्वने तन्नेऽपि कृतो	४	९
एवमेव तु तन्नेऽपि कृतो	४	१८
एव तन्नेऽपि न बभूव मुमुक्षुःकले	१	२२६
एव तत्रानन्वयार्थो विशुद्धो	१	२०९
एवं तत्रदलक्ष्यस्तु वैश्वे	२	२१६
एवं तत्रस्तवपि कृतो	१	२०८
एवं तत्रन्नेऽपि कृतो न मय	१	१०४
एवं न तन्नेऽपि वैश्वानरा कृतो	२	४४
एवं न च एत इति प्रपञ्च तत्र	१	१९८
एव पुण्यभगत यदि न तुभ्यत	१	२०
एवं भयानमपि न बहोर्धनेर्ध	१	१२

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
एव विहाय तावत्परमतिगहन	१	५१
एवं वेदाशिर प्रमाणमुदेत		
मन्वन्वत्वरूपे तत्र	१	२१९
एवं वेदान्तवक्यैरगततादर्शो	१	२१८
एव शाब्दान्तराणां नयनेपुण्यमति	१	११२
एव सर्वे दमपि तत्त्वमसीति वक्ष्य	१	१९१
एव सर्वे दमपि वैश्वानरवत्त्वन ते	१	४९
एव सन्नोड तमसो न विविच्य वस्तु	१	११४
एव सर्वे दमपि वेदाशिरो न मान	२	२१९
एव सर्वे दमपि विरुध्यमान	१	२८०
एव समन्वयवैश्वानरवत्त्वन	१	१
एव समन्वयवैश्वानरवत्त्वन	४	१२
एवं स्फुरन्त्यपि दृगात्मनि तत्त्वरूपे	१	१९
चे		
ऐश्वर्यमप्यहं त्वस्तु विषय	१	१
ऐश्वर्यमज्ञानतितोऽहं सत्	१	२०९
ऐश्वर्यमप्यहं त्वस्तु विषय	१	१९२
ऐश्वर्यमस्य परमात्मन वक्तव्यम्	१	२१२
ऐश्वर्यस्तु परिग्रह तदव्यक्तम्	१	१९२
ऐश्वर्यमज्ञानमतिस्फुरन्त्य	१	१९१
ऐश्वर्यमज्ञानमिदं शिवधेन वेदे	१	१९९
चौ		
औत्पत्तिकी शक्तिशेष	१	४
औत्पत्तिके हि भगवन्मम बुद्धे-	१	४८
औत्पत्तिकेऽप्यप्युत्पत्तेः परेऽर्थे	१	१८९
औत्पत्तिकेऽप्युत्पत्तेः मयैव च	१	४९
औत्पत्तिकेऽप्युत्पत्तेः हि परम		
औत्पत्तिकेऽप्युत्पत्तेः	१	४९
औत्पत्तिकेऽप्युत्पत्तेः शास्त्रे	१	४९
औत्पत्तिकेऽप्युत्पत्तेः शास्त्रे	१	२१९
औत्पत्तिकेऽप्युत्पत्तेः शास्त्रे	१	४९
फ		
फामुत्पत्तेः तेषां कल्पार्थं तदानीं	१	२१९
फामुत्पत्तेः तेषां कल्पार्थं तदानीं	१	२८९
फामुत्पत्तेः तेषां कल्पार्थं तदानीं	१	२०४
फामुत्पत्तेः तेषां कल्पार्थं तदानीं	१	२१९

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
तत्परं श्रुतिवच प्रमाणक	१	१५८	तस्मान्प्रमाणकत्वमच निष्प्रमाण	१	२१५
तत्र सत्यमदृष्टं च भेदत	२	१७	तस्मान्प्रवृत्तिवैनिवृत्तिविशर्जितत्व	१	२१५
तथापि दुर्घटमथैति यदा तु तत्र	१	४७	तस्मादखण्डमवबोधयितुं समर्थ	२	२१५
तथापि पूर्वमुपगम्य विकारवाद	२	५८	तस्मादखण्डविषया न वच प्रवृत्ति	१	१००
तत्परंवेदकमानवाश्रित्यमा	२	८१	तस्मादखण्डविषये वचनं विषय	१	२७१
तत्रपरदार्थविषयो नय एष योज्य	१	२७७	तस्मादायकत्वमेतत्प्रमाणमपि दृशौ	१	५७
तत्र परदार्थविषय तम इत्यपीद	१	१४१	तस्मादभिधायिकरी न हेतु	१	२२१
तथा तम संभवमण्डमन्त	१	१५	तस्मादशेषजगदकृतिदानभूत	१	१३१
तथा तमर्थेऽपि चतुर्थ्य तत्	१	२७१	तस्मादसंगतमिदं प्रनिभमि यन्मे	१	१७४
तथा श्रुतौ नोत्तवच मु नाश	१	४१४	तस्मादसद्रूप मेदं यदुशति केचित्	१	१५१
तथा सच्चिदानन्दशास्त्रस्तदर्थ	१	२१६	तस्मादाद्य निराशा श्रुतिशिरसि न	१	१४१
तथा हि मां करणीतिनाम्ना	१	४११	तस्मादतन्त्रक्षण चिह्नमाहु	१	५७८
तथा हि सम्बन्धुपरमर्तुद्वये	१	४४४	तस्मदिशं स्वययुक्तप्रमाण-	१	२७१
तथा अजक्षीरविध समीपे	१	१८६	तस्माद् अज्ञानि वाच्यवाचकयुजा	१	५२१
तदन्वयत्यागमत कथं स्यात्	१	२०५	तस्माद् अज्ञानविषया अं वभाव	२	२११
तदसद्विद्वत्कलौहवदर्शना-	१	४२८	तस्मान् मानकत्वानि निरुप	१	२२७
तदमुत्तरमात्यमविद	१	४५५	तदन्वयेनैवाधिमादाय मेह	१	१५५
तद्दुर्घटं न खलु किंचिदपि प्रमाण	१	१७१	तदन्वयेनैवाधिमाद् यदि स्यात्	१	११०
तद्दुर्घटं न खलु संवेदिय स्वयं ग्या	१	२८५	तान्येव कार्यकणो मे बहुप्रकार	१	११
तद्वि द्विषैकाधिकरण्ययुक्त	१	३१८	तिसृषु भूषेषु तस्य च तिष्ठत	१	९१
तद्बुद्धिमात्रकत्वैव च तत्परत्वं	१	४५१	तिस्रोऽपि विद्वत्तत्तैस्तत्तद्व्यवभृताः	१	१३१
तद्दृश्य परजातदुर्घटि-	१	१७८	तौर्धेन तौ वि वेदियन्मानन्यप्रक	१	९१
तत्र माति घतुरासमुपकै	१	१५७	त्यक्त क र्त्तव्यत्वार्थं वदितुमत्तमर्थ	१	१३१
तन्माया वे अज्ञा चोत्सवकाश	१	१४४	इत्यत्र द्रष्टुजसमाभयग विन मे	४	५८
तमसा विनिर्मितमिदं सफल	२	२१	स्वमतः स्वमोहाचितं गहन	२	२३१
तयोस्तु बाधो वि विद्याकलया	१	८७	तद्वेव कल्पितमहकरण विभर्ति	१	११७
तर्कप्रतीतिसमयेऽपि तदाहर्निव	१	१०१	तन्मदस्य दृशिमद्वयं	१	५११
तत्र गठदूढनमसा शचित	१	१२१	तन्मदर्थं विषयं समन्वय	१	५१०
इव चित्तम त्ततमसा अभिनं	१	१३५	तेन सत्यमिह जगत् विदुः	१	११
तत्र चित्तयुक्तमुद्याचदुप	१	११	तेषां भेद स्वप्रकाशो परदृष्ट	१	२४८
तत्र बोधजगत्प्रतिपु	१	११५			
तत्र बोधमात्रप्रतिपत्त	१	२१८			
तत्र रूपपर तत्र दुर्घटकै	१	११७			
तस्माज्जगत्प्रत्यक्षत्वं विदुः	१	४५			
तस्मान्त्वर्थं समहनन तु भवत्	१	१४०			
तस्मान्प्रतीतिवदववर्गातिने	१	१५१			
तस्मान्प्रतीतिवदववर्गातिने	१	५५१			

द

दृष्टव्यगुणे परमहोते	१	१०८
दृष्टव्यगुणे परमहोते	१	१०५
दृष्टव्यगुणे परमहोते	४	२१
दृष्टव्यगुणे परमहोते	४	१०
दृष्टव्यगुणे परमहोते	१	५५१

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
ननु निर्दिष्टास्त्वपुदीरिन	१	४१७	सृष्टेरज	१	१४९
ननु मानुमानवियम वगती	१	२०	न हि चित्तस्त्वपि सन्धिमिति	१	११९
ननु हींक्विवचसा नरायति-	१	१६६	न हि भूमिरुपारती धृगनृद्वजत	१	१५
ननु शास्त्रमित्युममयेन मम	१	१५	न हि विभक्त्यभिधेयुदार्थग-	१	५०२
ननु सचिदशदिवपुदो जगत	१	५४३	न कार्यतादा विधिभिर्विच्छेदा	१	१८५
ननु सदशमिद शब्धोपमस्य सु			नस्युडरस्तुवेदया वचस प्रवृत्ति	१	१०३
कस्मात्	१	२४	नशातनामनवगम्य पुश प्रवेशत्	१	१८
ननु सम्यङ्द्विद्वत्प्रवृत्ता तिष्ठो	१	४००	नश तन-वगतये स्वप्रमेव न ह्य	१	१७
ननु द्वेदादेर्वेदे न म लोके	१	९७	नशातनाशगतितरित जडेपु पूर्व-	१	१६
न शब्धेयमिद भवददि मम मत्यन्त-			नश नमदयसमाश्रयमितमेव	१	११९
रूपं तत	१	१४४	नाशानमाहवि च सुपुतिग-		
नन्वस्यै मश-धमोक्षादिभग्री	१	११८	तस्य पुम	१	११५
न वेव चेद-धमोक्षव्यवस्था	१	११५	नाप्यपि वेदस्यहमभिर्लक्षणीयमाया	१	१२८
नन्वेव सति रज्जुपण्डलस्य-	१	१०१	नाप्या न हस्यां न विवेकामि-वपि	१	४०५
न वेवे ह्य-दुर्जैव राऽनस्यवा	१	१५४	नानाविधैर्बुद्धिभेदे विभिन्नैर्भेदे	१	११२
न व न्यत्रयोगादलक्षणाभाव-	१	४६९	नाप्येति तत्र च चित्त श्रुतिरिति च	१	११८
न पुराणवद्वध तत्र विदपुत्र	१	११	नापूर्वमर्थमुपलभयितुं पदानां	१	१०९
न पुराणवदुऽन उपपत्तिमह	१	६७	नाभावताऽस्य घटते दण्णात्म-		
न पुराणैव रहितस्य तत्र	१	२१	कन्वत्	१	११४
न प्रधानमवहाय वेदेनै	१	११४	नामथ तुमद्विदो नमिष्यते	१	४०५
न मथ नमिद वेदेन भवेत्	१	११५	नवेदविद्यमनुने पुरुष बुद्धते	१	११९
न प्रमातरे सति प्रव ध्यते	१	६१	नासमृत्पदार्थबुद्धिपदयो	१	१७२
न प्रमेयमुपहाय मन्तृता	१	१५१	न संसृज्यते वदा त वचना-	१	१८३
नमम प्रदेष्टा वेदोऽप्यमम	१	६१	नाहद्वृत्ति च परिहृत्य तम स्वनाधी-	१	१८०
न भेदबुद्धयैऽने प्रमायतः	१	१०१	न इ भकाशा इति त-वदेन माया	१	११०
नयनेपुण्यैर्बिन्धेत्	१	१६५	नाथ परस्व न च तस्य		
न ये मन्त्रासाजनिवन्धनो भवेत्	१	१३४	विकार एव	१	१०
न केषचनविषयेनचर्मनो	१	४७०	निजमायया परिगत पुष्ट	१	१०
न विद्यावर्णमेकस्यद्वैतये	१	१७१	नियमोऽध्यासिर्गदिते जगत्	१	१८
न शक्यमुक्त्यपि ति प्रशस्यते	१	११२	नियम च कारणव्यवस्था सती		
न सद्धो नःि च संयुति-			प्रवृत्ति	१	११५
नयते	१	१३३	नियमरोधमपि वस्तु परीक्षक्यम	१	१११
न स्थानेन एवैव परस्व कश्चित्	१	१४१	नित्ये विद्यादेशु मुदा पतेति-		
न एवमनेन एवैव परस्व लक्ष्यत्	१	१८१	मिदं सत्	१	१५१
न एवैव परस्वमा न च पुन	१	१०१	निय मुदो बुद्धमुनस्वभाव	१	१०१
न हि कल्पन वि चित्तं चित्त	१	१४	निमित्त च धेनेन चक र्त्तं तत्	१	५१३
न हि एतु मनीष्यां मत्त					

श्लोकप्रतीकानि	श्ल०	श्ल०
विश्वस्य वापि समसि प्रविदिम्ब-	१	१७९
उद्विभ्यन्तिर्विनतोत्पस्वदन्तः ।	१	१८०
उद्विं समस्तविषयगमे प्रवृत्ता	२	११
उद्वृत्तौ शानतः तत्रदका	१	१७९
उद्वृत्तौ तत्रदनन्दैका	१	१८०
बुध्दिकर्तव्येति वेतनोऽय	१	१४६
बुध्दय तत्त्वप्रदायैर्बुध्दवचनप्र	४	११०
बोधस्वभावकमबुद्धमनुष्वापुत्रा	१	११४
बोधत्मत्वे निर्विमिचे प्रतीचा	१	१९०
ब्रह्मज्ञान जनता ब्रह्मबुद्धं	१	१९१
ब्रह्मज्ञान प्रमाण भवति ब्रह्मिदं	४	७
ब्रह्मज्ञान ब्रह्मिण ज्ञापनने -	१	१९३
ब्रह्मज्ञान सूत्रयः सूत्रकारो	१	१९६
ब्रह्मबुद्धमेतिवः स्वर्गा विनो	२	१३०
ब्रह्म प्रमेयधनमिह मनस्य	१	१३९
ब्रह्मस्वयम्भुवामत्परस्य वेदो	४	१४८
ब्रह्म स्वयम्भुवमतः शब्देषु तस्य	३	२८९
ब्रह्मज्ञानसमुद्भवमहगम	२	१३९
ब्रह्मज्ञाने इतितीयननेकं	१	१५८
ब्रह्मज्ञानत्वे सात्ताय पुस्तक	४	४४
ब्रह्मज्ञानस्तु निरवचिदेरूप	१	१४१
ब्रह्मज्ञानेति कुक्कुटोष्ण	४	४०
ब्रह्मज्ञान न हि तन्नेऽनुभवो न लभ्ये	३	१४
ब्रह्मज्ञानेतिवो निर्विण्णदोर्मनं	१	१९३
ब्रह्मज्ञानेतिवो दमन हि तत्रमेक	१	१७५
ब्रह्मज्ञानेति गिरः सति वैपितपै	१	१३०
ब्रह्मज्ञानेति ततोऽपि बति		
ब्रह्मज्ञानेति	१	१३३
ब्रह्मज्ञानेति तत्र प्रथमबुद्ध सत्	१	१३३
ब्रह्मज्ञानेति तत्र प्रथमबुद्धत्व	१	१३००
ब्रह्मज्ञानेति सुष्यत एतेदेव	१	७
ब्रह्मज्ञानेति तस्मादेह भवेत्तुमल	२	१०८
म.		
ब्रह्मज्ञानेति विधनः कृपया	१	१९४
ब्रह्मज्ञानेति विदुषो न विद्वे	१	१४१
भवति च बुद्धिर्भवति च	१	१९१

श्लोकप्रतीकानि ।	श्ल०	श्ल०
मध्यमतीतपुरमोगभञ्जो	१	२८३
मध्यमतीतौ न हि कश्चिदर्थो	१	२८४
मध्याय भूतवैति किंच विवैवधने	१	११२
मध्याय भूतपुरदिरपन इत्येवचन	१	१९६
मङ्गतरुदिसपेगेनिबधन च	१	२४९
मङ्गलद्वयमनोऽत्रबोधते	१	१९४
मिथ्याभिरावै घटादिरचसा	१	२०९
मुञ्जकृमये सुकृन्तारानीततं	१	४३३
मुञ्जकृन्तारानीतये	४	६३
भूतस्य मध्याय ययोरेव	१	२८३
भूतनि पञ्च तत्र मोहसमुद्भवानि	१	६३
भूतार्थनेहवचनद्वि शब्दशक्ति	१	३६०
भूवा रागः कायः पुस्तबुद्धे	१	११४
भूवस्वयत्तुगुणवयव्यक्तौ	१	२९
भेदद्वितित्वव्यपारा समस्ता	१	२८४
भेदद्विते कल्पितमेव भेद-	१	२८८
भेदरूपमवबोधयितु समर्थ	१	१४७
भेदो भिन्नप्रतिरेकोऽतिरेको-	१	११९
भेदश्च भेदश्च भिन्नत्वे भेदो	४	१९९
भेदा मोगः प्रेरितश्च मन्वा	१	१९३
भेदश्च दृश्ये परीमवद	१	४९
भेदानर्थास्व निदानदरा-	१	४३३
भेदतानाहृदयः सिद्धिरथे	१	१४३
भेदतन्तृतीतिविषयो न च सप्रचसत्	१	३१९
भेदतत्परचरितश्च यथविभाग-	१	३१४
म.		
मन्वात्तत्तु सहसाम्बु शित	१	३
मन्वित्त्वमहैः प्रथमितीदृश	१	९३
मन्विमलोऽवरो वृषभध्वज	१	१६४
मन्वेत्तुगन्धेऽन्वयेऽवता बल-	१	४६
मन्वर्थेऽवगतनभवन तदर्थ	१	४९८
मन्वर्थेऽवगतनभवे गोचरेषु	१	४००
मन्वा ईन स्वतो वर्तते वा	१	२१०
मन्वेत्तु नभो नह कदाचिदभूत्	१	१६
मन्व निरास्वार्थेऽव्यन्ते-चत्	१	२१६
मन्ववर्धमानपि वक्षिणी-	१	११६

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
सहीभूमोऽथ पुरुषो मनस्वी	१	१८१	यत्कर्माभावनगणस्य निजमनेषे	१	१४
मत्पुत्रमणमिति मयविमगाभिजं	१	११७	यत्कचिदद्भुतमिहाय निजान्पदाद्यं	१	१७०
मनान्तटाधिगतगोचरगमिनस्त्वत्	१	१५१	यत्तु प्रमाणमनुभूतिरिति प्रमाण-	१	१८४
मनान्तटाधिगतत इव न लक्षणार्था	१	१५१	यत्तु मम शानपर्यर्थं निजमनेषे	१	१९
मना तरानधिगत त्ववगम्यमानं	१	१९०	यत्तु यै देवगतिर्तोऽस्यतीरुभा-	१	१९५
मनान्तरानधिगत परितोऽस्ति यत्	१	१९४	यत्तु विशेषरूपनिमित्तकतामत्तेशे	१	१४८
मानेन मेव वा तांश्च युक्ता	१	१८७	यत्तु यै काल इदमत्र तु देवदमनेषेति	१	१०९
मानं न करकमिति प्रयित् पृथिव्या	१	१२७	यथा च यथापतुश्चभेदा	१	१२२
यत्तु निर्वचनीयमेव तु तमो	१	१४०	यथा किञ्चित्तस्य विधानतोऽर्थात्	१	११५
मयापि निवृत्तपुटीश्वरेण एव	१	१५१	यथा इयं अथे तिरन्मा विरहान्	१	१५०
माय मयत्ववचनाद्विहित भूषेति	१	५१	यदापि किञ्चिदुपासनमिच्छेतात्	१	१२५
मायाययी काद्यानिपुचिरिष्टा	१	८८	यदे कारणसमवायदुणाग्रणुकादे	१	७५
मायमसौ स्वित्तुते विस्तुत्वेनेना	१	१८७	यदि कृत्स्न एव परम पुरुष	१	१५
मायाभावगत सचलमभ्रस्त्वने	१	१११	यदि तत्र मयपति ह्येः परम	१	५५
मायमेनां जागरे लोकसिद्धा	१	८५	यदि पारिणतिरेवा चिद्विबोऽथवा स्वयं	१	१४४
मायोपाधेरद्वयस्येश्वरत्वं	१	१४८	यदि बोध एव परमार्थमनु	१	११
मायाविनो न मणिमन्त्रमथोपधे वा	१	८७	यदि भाव्यभागवित्तये न यवेत्	१	१४५
मायावृत्तिस्मृतिवच सकलं तथा च	१	१६८	यदि वा समुच्चयवशात्पुरुषः	१	५०
मिथ्याज्ञानाज्जीवभेदानसिधै	१	१५१	यदि सत्यमित्यवगतं तु कुतः	१	११८
मिथ्यज्ञानाद्भ्रम सिद्धिपथे	१	१४१	यदेह किञ्चिदधीमसमुत्तरी	१	१२०
मिथ्या भुवि सचेतुमयद्वलमध्यवर्ती	१	१४७	यदेह साधनमत्याधकं कृतं	१	१५७
मीमांसितव्यमनयेन सदाहितीयं	१	५८	यदीयस्यैवैकमवयव के-	१	८
मुक्तात्पुत्रो विद्वद्व्यो त्वदव्या	१	१२८	यद्वादायवमत परिपुत्र पूर्व	१	१५७
मुक्तेऽज्ञानं ब्रह्मवित्येतदेवं	१	१५१	यत्तु यद्वसि विरोधमुदीर्य सं	१	५४
मुक्तो यद्य स्वयकाशयकास्ती-	१	१५८	यद्व्यक्तवैकृतवातेतास्यन्ये-	१	११८
पूर्वपूर्वतदुच्यते त्रुपुरुषव्यापिम-	१	११०	यद्व्यक्त सत्यतपुऽनगतं स्वज्ञानद	१	११
मोक्षस्वरूपे विह्वलाकेपेऽस्ती	४	११	यदाव्यक्ततमप वेदोऽस्ति विवि-	१	१४८
			यदा विद्वोश्चरं योजनोयं	४	४०
			यदाव्यक्त निमित्ते तैः किञ्चनोपि तत्	१	१६
			यदि कारणतपुऽनगतमपते	१	१११
			यमनेयमतिथैर्नैव इमन कायवेष्टा	१	७४
			यमस्वरूपा सङ्गा निवृत्ति	१	८५
			यस्मान्कृत्यपरवशी मम दुष्मि केतनं	४	५५
			यद्य घटो गतेऽस्ति तत्र पर्यङ्गता	४	३३
			यद्यपि विदुषि कृतार्थवय निवृत्त्या	१	१०१
			यद्यप्येवमुक्तयता यद्व्यक्त	१	४८१
			यां भाव्यमुचितय कृते मङ्गल	१	१११

य

यत्पुत्रं विविदोदयस्य मत्	१	११०
यत्तु देवो जेतसमस्तकामपराणां	१	१४८
यत्तु एवमथ न विरोधत्तु	१	१११
यत्तु ह्यथेतदुपनिषदं	१	१८
यतो यदावक्यत एव पुत्रो	१	१०३
यतो यतो निवर्तते	१	१५४
यत्तु यत्तु यत्तु यत्तु	१	४०
यत्तु यत्तु यत्तु यत्तु	१	१४१

श्लोकप्रतीकानि	ध०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	धा०	श्लो०
प्रपुत्रादि न मोक्षप्रपत्तित	४	१४	सिद्धिदा सविलासमोक्षनिषेधे	१	११९
सिद्धावित यदि तिकादिपदनि कार्य	१	१४६	सस्वाध्रमसतार्त प्रतिनर्त भिन्ना	१	१२८
सिद्धार्थवदिवधनेषु न गौणतादि	१	१८६	स्वष्टानुभूतिविषयो न तमरतदानी	१	१२३
सिद्धभूर्तिर्न घटते यदि शून्यास्य	१	१७२	ह्यत्र तम स्फुरणमत्र न तत्र	१	१७६
सुकृतदुष्कृतकर्माणि कर्तव्या	१	११७	स्फुरणास्फुरणे च नाऽऽत्मन स	२	२०५
सुकृतदुष्कृतकर्मवशादये	१	४९	सृष्टिसमपदत्र यजुद्धिमुग्धा	१	१८५
सुकृतदुष्कृतयो शबला यथा	१	१२८	स्वदितदेवमनवधपुमर्थसिद्धि	१	१०२
सुयो जनु स्वन्यमोक्षेण काले	२	११०	स्वकारणेस्तन्तुमिरेवमस्य	१	१०४
सुखं तनु समन्ववादीनि विधेयापार-	१	१६१	स्वतोऽपरोक्षा चित्तरथ विधे-	१	४३
सुगति रक्षति नहरति प्रभु	१	१६९	स्वमरुदामिह रज्जुसर्पव-	१	१५
सुदृष्टिस्थितप्रलयसंयमनप्रवश	१	१६०	स्वप्रभ्रमोऽपि सुकृतादिनिबन्धनत्वत्	१	२१७
सोपाधीश्वरता त्रिषधनपरा	१	१६१	स्वप्रथ आगरितमप्युषये तत्रैव	१	११९
सोऽयमित्यपि चार्थरूपक	१	१०७	स्वत्र तनुशिलाधरोहयमता निधे-	१	१३
सोऽयमिगोरिष न सङ्गणयाऽपि वृत्ति	१	९९	स्वने न जागरितमस्ति मृषात्वहेतो	१	११५
सोऽयं पुमान्गमसन्निति वीर्येये	१	१६९	स्वप्रेऽप्येव स्वप्रदहृष्टोहमाथत्	१	१०६
सोऽयं पुमानिति बचस्फुभयप्रकारा	१	१६६	स्वप्रेपलम्भमजिहं विनये तपाऽपि	१	११६
सोऽयं पुमानिति हि सुकृत्पदार्थशुक्ल-	१	१४९	स्वत्र शुभाशुभकलागमध्वेषकस्यात्	१	११८
सोऽयं प्रदोऽप्ययति नास्त्यन्वरे धत्	१	१११	स्वभावतश्चिदानुविप्रहस्य	१	१४५
सङ्कल्पपूर्वकमधुप्रपुनन्दनस्य	१	१८२	स्वभावतो यमिधुन विरुद्ध	१	१९९
संक्षेपशारीरकमेवमेतत्	४	१०	स्वराजिति न सिधति युति	१	१५६
सङ्कृतवदसुरगम्यं हि तत्र पञ्चे	१	१९	स्वद्वानकल्पितजग	१	५
संज्ञासंज्ञिसमन्ववाभ्यगतये	१	११५	स्वासाहासमपिनी चिदेव भवति	१	८
सम्बन्धजातविरुद्धं च सङ्गण इतिमन्	१	१११	स्वातन्त्र्यमीश्वरगिरा शुण्मार्गवृत्ति	१	१७१
सम्बन्धिता भवति लाक्षणिकप्रभृते	१	१०६	स्वात्मानमेव अगत प्रकृति यदेक-	१	१६७
सम्बन्धिरूपे यदि वस्तु तद्वय-	१	१०६	स्वाभावायधर्मघटिते निजोदशाद्या	१	१९५
सम्बन्ध संप्राप इत्यपि पदे	१	१७०	स्वाभ्यापयन कारण घटते	१	१८
संज्ञेनियतदप्रानदीपजम्	१	११६	स्वानुत्कमतिप्रत्यकरण	१	११७
सर्वदुर्गं वदति तद्विद्योपयुक्तं	१	९१	स्वपुरन्धमतिप्रत्यहेतुता	१	१६१८
सर्वदुष्पचिर्विधतोभ्यस्तदत्	१	९९	स्वाभाविनी हि विपदस्थिता यन्दि	१	७५
सर्वेभ्युत्पदकं यद्वचनभेदमते कर्म	१	१४६	स्वभावावैधी ह्यनुगत जनु गौणता	१	११४
सर्वमासकाना	१	१४६	स्वप्रविशकं लोताचर्येदे	१	१६६
सर्विपरिस्फुटति न स्फुटतेति तस्या	१	११३	स्वैच्छाविर्नितवपुर्नैरमन्त्रेण	१	१८२
सर्वैरवमानघटनी प्रति संघतावेत्	१	१८६			
सर्वेदेनं वदित मानकले पतिह्ये	१	८६			
संसारदेवधधारयनो यथास्त	१	७			
संसारकारणवगण्य विविद्यमानं	१	५			
संविद्धा सर्वेभ्योऽप्येवमेव	१	११			

समाप्तोऽयं संक्षेपशारीरकस्य श्लोकाद्यचरणप्रतीकयणानुक्रमः ।

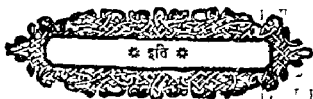
॥ श्रीः ॥

संक्षेपशारीरकद्वितीयवृत्तीयचतुर्थाध्यायानां

विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठः
प्रत्यक्षाद्विरोधेन समन्वयाक्षेपः	१
भिन्नविषयत्वेन न प्रत्यक्षाद्विरोधः	५
वेदान्तानामात्मविषयत्वसाधनम्	९
प्रमाणस्य न अनात्मग्राहकत्वम्	११
सर्वस्यापि दृश्यस्य मिथ्यात्वसमर्थनम्	१३
सर्वस्य कल्पितत्वेऽपि न विज्ञानवादिमतसाम्यम्	१५
जाग्रत्स्वप्नयोः साम्ये शङ्कापरिहारौ	१९
परमते सत्त्वासत्यविभागामिद्धिः	२५
अनात्मप्रत्यक्षस्य न तात्त्विकप्रामाण्यम्	२७
परिणामवादो न श्रुतिसंमतः	३३
परिणामवादाभ्युपगमतात्पर्यम्	३५
विषयत्वादस्यैव साक्षादभिमतत्वम्	३९
संघातत्वादखण्डनम्	४१
वैशेषिकमतखण्डनम्	४३
अस्योपादिदृष्टदृश्यनिरूपणम्	५१
दृष्टिप्रत्यक्षैकपुरुषाश्रयत्वम्	५७
प्रत्यक्षादेर्न सत्त्वावेदकत्वम्	६१
पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यन्यायः	७१
संसारस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वम्	७९

विषय	पृष्ठः
बन्धमोक्षव्यवस्थानिरूपणम्	८१
ब्रह्मण एव अज्ञानाश्रयत्वम्	१०५
जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यम्	१०७
जीवत्वस्य वस्तुभूतत्वामात्रः	१२५
बन्धमोक्षव्यवस्थाशास्त्रप्रामाण्यम्	१२९
कल्पितस्यापि तत्रबोधकरत्वसंभवः	१२३३
कल्पितस्यापि तत्रबोधकत्वम्	१३७
मुक्तौ विशेषः	१३९
भावज्जीवादिश्रुत्यविरोधः	१४१
मानान्तराविरोधोपसंहारः	१४३
ब्रह्माविद्यामाधननिरूपणम्	१४७
जीवस्य देहान्तरसंस्तरणविचारः	१५१
त्वंपदलक्ष्यमइनः	१८७
त्वंपदलक्ष्यनिरूपणम्	१८३
तत्पदलक्ष्यनिरूपणम्	२३५
गुणोपसंहारः	११३२५
अन्तरङ्गवहिरङ्गसाधननिरूपणम्	३३५
गृहस्थादीनामप्यधिकारः	३४९
ज्ञातफलनिरूपणम्	३५५
मोक्षे कर्मणामनुपयोगः	३७९
जीवन्मुक्तेरर्थवादत्वम्	३८१

सटांकिसंक्षेपशारंगरकस्य

द्वितीयोऽध्यायः ।

एवं वेदान्तानां मत्पज्ञानानन्दाद्वये ब्रह्मणि समन्वयो निरूपितः ।
 नन्वेवं मानि अद्वये समन्वयवर्गोऽवगतवाक्योदेव तदवगमसंभवात् मिद्ध-
 मेव सर्वे विवर्तितमिति किमुत्तरलक्षणेनेत्याशङ्क्य, तेनाद्वये। मानाभाव-
 मयुक्तासंभावनायां निरस्तायामप्यनादिभवसमुद्भूतद्वैतग्राहिसत्पज्ञा-
 दिदृढवामाण्याभिमानेन प्रमेयमेवमं मन्वानस्य जातोऽप्यवगमोऽर्थ-
 साधको न भवति, ततश्च भेदग्राहिसत्पज्ञाद्यविरोधानिरूपणापाध्या-
 यान्तरपारम्पणीयमित्याशयेन मयममुक्तममन्वयमाप्तिपति—

एवं समन्वयनिरूपणयाऽवघोषो,

जातोऽप्यखण्डविषयो ननु वाक्यजन्यः ॥

मानान्तरेण परिपीडित एव जातो

भेदप्रकाशनकृताक्षनियन्धनेन ॥ १ ॥

एवं समन्वयेति । नन्विति चोद्ये । मयमवापाततो वाक्यन-
 न्योऽनन्तरं समन्वयनिरूपणयाऽखण्डविषयमनिश्चयो जातोऽपि माना-
 न्तरेण परिपीडित एव संजात इति संवन्धः । निरोधार्थं मानान्तरं
 विशिनष्टि—भेदप्रकाशनकृतेति । भेदप्रकाशकेन, अक्षं मत्पज्ञम् ।
 तद्यानुमोनादेरप्युपलक्षणम्, तन्निबन्धनं कारणं यस्य तेन ॥ १ ॥

ननु मानान्तरविरोधस्फूर्त्वा शाब्दबोध एव न जायते, तदस्फु-
 र्चिदशायाः तदुत्पत्तिश्चेत् तर्हि समन्वयावगमानन्तरं सकृदुत्पन्नादेव
 ततः पुरुषार्थसिद्धेः किं लक्षणान्तरेणेत्याशङ्क्य अपोऽवगतानिश्चयस्य
 शाब्दनिश्चयमतिरन्वयकृतेऽपि न, शाब्दज्ञानमात्रमतिबन्धकत्वम्,

उपेक्षामूलकवाक्यादपि तदर्थमतीतिदर्शनादित्याशयेनाह—

मञ्जत्वलाघु सहसाऽप्यु शिलाः लघन्त
इत्यादिकादभिहितादिव वाक्यजातात् ॥

जातापि बुद्धिरप्याधितगोचरैव-

मद्वैतबुद्धिरपि भेदधियाऽऽत्मनि स्यात् ॥ २ ॥

मञ्जतीति । अलाघु शुष्कम् । वाक्यजातात् वाक्यसमू-
हात् । दाष्टान्तिकमाह—एवमिति । अद्वैतबुद्धिरपि वेदान्तजन्या
भेदधियाऽप्याधितगोचरैव स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वेकस्मिन् विरुद्धधर्मद्वयग्राहकं चेत् प्रमाणद्वयं स्यात् तद्वै-
केन बलवताऽपरं दुर्बलं बाधयेत् । न औपनिषदात्मनि श्रुतिगम्ये
प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिः संभवतीति कथं तेन श्रुतिबाधः स्यादित्याशङ्क्य
जीवस्वरूपे प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिः संभवतीत्याशयेनाह—

अध्यक्षगोचरमनर्थमवैमि वाक्यं

निर्मुक्तमाह मम रूपमनर्थहेतोः ॥

एवं च वेदशिरसोऽक्षनिबन्धनेन

ज्ञानेन बाधनमतीथ हि दुर्निवारम् ॥ ३ ॥

अध्यक्षगोचरमिति । ममाहमिति प्रत्यक्षमिदं स्वरूपमनर्थ-
मवैमि ममात्त्वकर्तृत्वविविधदुःखादिभोक्तृस्वरूपानर्थकलुपितमवग-
च्छामि । “योऽश्नायापिपासे शोक मोहं जरां मृत्युमत्पेति” “न
लिप्यते लोकदुःखेन दाहः” “अनन्वागतस्तेन भवत्पसंगोऽहं पुरुषः
तद्वममि” इत्येवमादिवाक्यं मम रूपमनर्थहेतोरविद्यातत्कार्ययोगा-
न्निर्मुक्तमाह । न चैवं विरुद्धविषयं द्वयमपि सत्यं भवितुमर्हतीति सक-
लप्रहामनमननेन मध्यमप्रवृत्तेनाध्यक्षादिनिबन्धनेन ज्ञानेन वेदशिरसो-
ऽपीव बाधनं दुर्निवारमेव । यद्यपि ब्रह्म न सत्यज्ञानानन्दात्मकं मानान्त
रापोऽवपेव, औपनिषदत्त्वश्रुतेः । तथापि प्रत्यक्षादिसिद्धमप्यसत्यत्व-
विरोधेन न तस्मानन्तर्पं सिद्ध्येत् । एवमनुभवमिदमप्रादिसवभाषभे-
दोऽपि तस्य न सिद्ध्यदिति तथापि विरोधो दुर्निवार इति भावः ॥३॥

२ अध्याये प्रत्यक्षादिविरोधेन समन्वयाक्षेपः । ३

ननु श्रुतिविरोधे परमार्थसत्यत्वाशेन तदनुपनीत्वं प्रथमप्रवृत्त-
मपि मत्प्रसादिकर्मैव रजताभावज्ञानेन रजतमत्प्रसमितं बाध्यते इति
चेन्न न । स्वसमरूपकर्मकाण्डविरोधेन साविषयेऽवतिष्ठितस्योपनिष-
त्प्रमाणस्य मत्प्रसादिव्यापकत्वायोगादित्याशयेनाह—

कर्तृत्वमाह मम कर्मविधिर्नियोग-
संबन्धपूर्वकमपास्तसमस्तभेदम् ॥

मामाह वेदशिरसो वचनं तथा च

सत्यस्य द्रुस्थितमिषापतति प्रमात्वम् ॥ ४ ॥

कर्तृत्वमिति । दर्शपूर्णमासादिकर्मविधिर्मग नियोगसंबन्धपु-
र्वकं कापिनो जीरनादिगतो वा मम नियोगान्वयप्रतिपादनपूर्वकं
तदनुपपत्त्या कर्तृत्वमाहेत्यर्थः । कर्तृत्वग्रहणं भोक्तृत्वस्मात्पुत्रलक्ष-
णम् । नन्वेतावता कर्मविधिना को विरोध उक्त इति तथाह—
अपास्तेति । कर्तृत्वादिविशेषराहितं निर्विशेषमित्यर्थः । अस्य
वेदशिरोवचनस्य । मत्प्रसाद्यनुग्रहलब्धमाश्रयकर्मवचनविरोधे श्रुति-
शिरःप्रभवज्ञानस्य मामाप्यमत्यन्तं द्रुस्थितमेव स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु मत्प्रसादिवच्छ्रुतिशिरसाऽपि समन्वयाध्यायेनाद्वये विध्व-
विरोधेन निरूपितमामाप्यस्य कथं तेन बाध इमाशङ्क्य, एकस्य
वस्तुनो युगपद् द्वैरुपायोगादन्यतरार्थस्य बाधे वक्तव्ये मत्प्रसादि-
समुदापस्यैव श्रुतिव्यापकत्वं युक्तम् । दृश्यते हि समवलसेनयोरपि रा-
होरेकस्य रथगजाश्वापित्रयेनापरव्यापकत्वमित्याशयेनाह—

प्रत्यक्षकर्मवचसोरुभयोः समग्रहः

सामर्थ्यवानुपनिषद्विषयापहारे ॥

एकैकमेव तु न पारयेत्ऽपहर्तुं

स्यार्थप्रकाशनविधायुभयोः समत्वात् ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षेति । पारयेत् शक्नोति । कुतो न पारयेति तथाह—
स्वार्थेति । उभयोर्वेदानस्य मत्प्रवेकं मत्प्रसादेभ्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु प्रमाणसमुदायो न पृथक् प्रमाणं न च प्रत्यक्षादिभ्यु-
पदेव स्वस्वमर्थं साधयति, अत एवोक्तद्वयान्तो विषय इत्याशङ्क्य
कर्मकाण्डसमुपबृंहितं प्रत्यक्षमनेन श्रुतिशिरोवाचकं प्रत्यक्षाद्युपेन्द्रालि-
सकर्मवाक्यं वा तदस्तिवत्याशयेनाह—

ज्यैष्ठ्यात् समर्थमथवाऽक्षजमेकमेव
तस्यैव कर्मविधिरस्तु सहायभूतः ॥
प्रत्यक्षमेव विधिवाक्यसहायमेव
ब्रह्मात्मवस्तुपहरिष्यति को विरोधः ॥ ६ ॥

ज्यैष्ठ्यादिति । अनपेक्षतया मथमप्रवृत्तोरित्यर्थः । अथ
वेति । समूहपक्ष उक्तमस्वारस्यं द्योतयति—सहायभूत इति ।
प्रत्यक्षादिप्रमेयस्य कर्मवाक्येनाप्युपदर्शने प्रत्यक्षायप्रामाण्यशङ्काशून्यं
भवतीति कर्मविधिस्तत्सहायभूत इत्यर्थः । एवमेव प्रत्यक्षादेरापि विधि-
वाक्यसहाय्यं द्रष्टव्यम् । उभयथाऽप्युक्तसमन्वयवाच्य एवेत्याह—
एवमिति ॥ ६ ॥

उच्यते—प्रत्यक्षादेः खलु व्यवहाराप्युक्तार्थनिवृत्तेशक्ततया
व्यावहारिकमेव प्रामाण्यं न तत्राविदकत्वरूपं, तदर्थस्य वैक्षेपमाणयु-
क्तिभिः श्रुतिभिश्च बाध्यमानत्वात् । वेदान्तानां तु व्यवहाराद्यत्राविप-
याणां तत्राविदकत्वमेव प्रामाण्य-
धेऽपि न तद्व्यावहारिकत्वं बाध-
येद, अतः कर्तृत्वादिप्रमेयस्य
रिक्त्वादात्मनस्तत्प्रती-
तिरित्याशयेन समाचक्षे—

अत्रोच्यते न खलु वेदाशिरांसि मुक्तां

॥ किञ्चित् प्रमाणमिह तत्रानिषेदेनायं ॥

शक्नोति येन भवतीह विरोधशङ्काः

वेदान्तवाक्यमुग्रतोऽवंगते प्रतीचि ॥ ७ ॥

२ अध्याये, भिन्नविषयत्वेन, न प्रत्यक्षादिविरोधः । ५

अत्रोच्यत इति । इह मतीचीति संबन्धः । मुखतस्तात्पर्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षादेरनेत्मग्रोहिणोस्त्वनिवेदनाशक्तत्वमेवोक्तमुपपादयति—
अज्ञातमर्थमेव यो धयेदेव माने

तच्च प्रकाशकरणक्षममित्यभिज्ञाः ॥
न प्रत्यगात्मविषयादपरस्य तच्च

मानस्यासंभवति कस्यचिदत्र युक्त्या ॥ ८ ॥

अज्ञातमिति । अभिज्ञो महपादा ब्रह्माविदश्च । अनधिगतमि
ध्वेषोपकं प्रमाणमिति हि ते संगिरन्ते । युक्तं चैतत् । साधकामात्रे-
निमित्तां मेवामत्रवशङ्कौ यदू च्चनेच्छनचित्तदेव माने तच्चानधिग-
तगोचरमेव । अत इव 'मिनिधीनां मेवसेत्ता' इत्याहुः । अन्यथा
प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यं स्यादित्येन अधिगतमेवमेव प्रमाणमिति । ततः
किं तत्राह—न प्रत्यागिति । तत् अनाधिगतवोधनम् । अत्र जगत्पनात्म-
नोऽज्ञानेत्वासंभवात् तन्मानं तेषां विधिमित्यर्थः ॥

इदमिहोक्तम्—न तावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं विद्यमान-
नार्थत्वम्, युक्तिरजनादिरत्यक्षेऽपि तत्संभवात् । नापि सदर्थकत्वम्,
अर्थक्रियायोग्यत्वस्य । सत्यदार्थ्यत्वेऽनिर्वचनीयप्रपञ्चेऽपि । तत्संभवेन
तद्व्याहकप्रत्यक्षादेः प्रपञ्चताश्चिरुत्तरनिषेधश्रुतिविरोधामावात् । नान-
प्यदाध्यत्वं प्रपञ्चस्य । सत्त्वम्, तान्कालिकावाध्यत्वेस्य । स्वमदृष्टेऽपि
सत्त्वात्, वाशोभासस्य चक्षुराद्यप्रमेयत्वाच्च । अत एव त्रिकालिकोवा-
ध्यत्वं सत्त्वमित्यपि न । अनार्गत्वोपाशोभासस्येदानीं प्रहीतुमशक्यत्वाच्च ।
प्रपञ्चोऽपि न मत्स्यः, एतत्त्वादिभ्यः युक्तिरजतवदिंताद्यनुपानैर्द्वैत-
श्रुतिश्रुतार्थापत्तिभ्यां चेतस्य । वाध्यमानत्वाच्च । तस्माद्ज्ञातार्थग्रा-
हकत्वं प्रमाणानां प्रामाण्यं वाच्यम् । अज्ञानो चात्मानेऽपि नि-
मित्तमिति नासंभवः । न वापि त्रादिप्रमाणेष्वप्यपि सत्त्वस्यापि तद्व-
च्छिन्नाज्ञातात्मगोचरस्य तदंशे प्रमाणत्वात् । न चैकास्मिन् ज्ञाने स-

ति तद्दोचरज्ञानान्तरसत्त्वे प्रमाणमस्तीति न तत्रोप्यव्याप्तिः । अज्ञान-
निवृत्तिव्यापितरेकेण प्रमाणफलासंभवाच्च व्यवहारस्य ता विनाऽसं-
भवात् । परोक्षज्ञानेऽपि संशययोग्यतादिनिवृत्तिः, फलमस्त्येष ।
सा चाज्ञातता चिदत्मन एव न जडस्वेत्युक्तमिति न जडग्राहकं प्र-
माणमस्ति ततो नात्मैकत्वश्रुतेः प्रत्यक्षादिबाध इति । तदिदमुक्तं
युक्त्येति ॥ ८ ॥

ननु तर्हि कर्त्रादिस्वभावात्मनोऽज्ञाततासम्भवात्तदग्राहिप्रत्यक्षा-
दिप्रमाणविरोधादात्मनो नित्यमुक्तत्वादिग्राहकश्रुतेर्बाध इति चेत्-
प्राह--

सर्वं पराग्विषयमेव हि मानजातं
वेदावसानवचनानि तु वर्जयित्वा ॥
पद्भौतिकं किमपि भौतिकगोचरं त-
द्रूपप्रदीपकनिदर्शनतः प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

सर्वमिति । वेदावसानवचनानि वर्जयित्वा, वेदान्तातिरिक्तं
सर्वं कर्त्रादिविषयं मानजातं पराग्विषयमेव, अनात्ममात्रविषयं वेदा-
न्तातिरिक्तानुभवकारणत्वाद् घटादिप्रत्यक्षवत् । न चैवं बाधः
कर्तृत्वादिधर्मकाशङ्कारस्य तद्विशिष्टस्य च शुद्धात्मनि कल्पिततया
परावत्वात् तत्तास्मिन् एव शुद्धस्वात्मतया । न च तस्मिन् स्वम-
काशे भेदग्राहकं किं चिदस्तीति न तच्छ्रुतिविरोधः । अत एव दृष्टा-
न्तेऽपि तच्चद्विशिष्टचैतन्यविषयत्वेऽपि न साध्यवैकल्पमिति भावः ।
तुशब्देन वेदावसानस्याध्यक्षादितो विशेषमाह । तथ शुद्धात्मनश्चा-
वेदनं स्पष्टम् । किं च प्रत्यक्षादिकं भौतिकमात्रगोचरं भौतिकत्वे
सति प्रकाशकत्वात्, रूपादिप्रकाशकप्रदीपादिषदिसाशयेनाह-
पद्भौतिकमिति । यत्किमपीति संबन्धः । रूपप्रदीपकः प्रकाशक-
सदृष्टान्तव इत्यर्थः । न च सिद्धान्ते वेदान्तवाक्यानामपि शब्द-
मयत्वेन भौतिकत्वाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् । आनुपूर्वीस्वरा-

२ अध्याये भिन्नविषयत्वेन न प्रत्यक्षादिविरोधः । ७

दिविशेषवद्वाभ्यात्मनो वेदस्य रज्जुमर्पादिरिवाज्ञातप्रज्ञाविवर्त्तत्वेना-
भौतिकत्वात् । नापि सिद्धान्ते मनासि व्यभिचारः । तद्ग्राह्यस्य
षट्शेरेषु भौतिकत्वादात्मनः स्वप्रकाशस्य तत्साक्षिणस्यदग्राह्यत्वा-
दिति ॥ ९ ॥

नन्वभौतिकगोचरत्वेऽपि भौतिकत्वसंभवादप्रयोजकमिदमनुमा-
नामित्याशङ्क्य व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोः साक्षात्तनियमं सदृष्टान्तमाह—

यद् व्यञ्जकं किमपि लौकिकमीक्षितं तद्
व्यङ्ग्येन तुल्यमवलोकितमत्र जात्या ॥

दीपः प्रकाशकतया विदितो हि लोके
रूपेण तेजसतया सदृशः प्रसिद्धः ॥ १० ॥

यद्व्यञ्जकमिति । अत्र लौकिकं व्यञ्जकमिति वेदान्तातिरि-
क्तप्रमाणमिति दांशतम् । अत्र न वेदान्ते व्यभिचारः । अत्र लोके ।
जात्या व्यञ्जेन तुल्यं व्यञ्ज्यमजानीयमित्यर्थः । प्रकाशकतया रूपस्येति
शेषः । तेजसतया तेजस्त्वेन, सर्वं हि रूपं तेज एवेति वेदान्तमर्पा-
दयैवमुक्तं तेजःप्रकृतित्वात् साङ्ख्यमतेन वा ॥ १० ॥

ननु मनोग्राह्यं सर्वं न च तत्सर्वसजातीयमेकस्य तदसंभवादि-
त्याशङ्काह—

बुद्धिः समस्तविषयावगमे प्रवृत्ता
सापि प्रकाशविषयेण समानजातिः ॥

बुद्धिश्च भौतिकतया श्रुतिषु प्रसिद्धा
तेनास्तु सापि खलु भौतिकगोचरैव ॥ ११ ॥

- बुद्धिरिति । मत इत्यर्थः । वाच्यरूपादिसहायेन बुद्धिः सम-
स्तविषयावगमे प्रवृत्तेत्यर्थः । प्रकाशविषयेण स्वजन्यप्रकाशविषयेण ।
तस्याः प्रकाश्यमाभ्यमेवाह—बुद्धिश्चेति । श्रुतिषु “अन्नमयं हि
सोम्य मनः” इत्यादिषु । अस्त्विति समर्पणे ङोच् । श्रुतिषु भौति-
कत्वेन ममिद्धेभौतिकगोचरत्वेन तस्याः समर्पणम् । सा बुद्धिर्भौति-

कर्गोचरैर्वाभेत्तु परेषामिवात्मसुखादिगोचरेत्यर्थः । एवं च सर्वस्योपि
मनोब्रह्मस्य । भूतान्तिमत्त्वोन्मनसोऽपि । संघात्वात् । प्रकाशसाम्यमि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

एवमात्मन एवाज्ञातत्वादज्ञातगोचराणामेव प्रमाणत्वात् । प्रमा-
णस्य प्रमाणगम्यत्वं संभवति । प्रत्यक्षस्य रूपादिविशेषवत्येव प्रवृत्ते-
निर्दिशेते चात्मनि तदयोगादनुमानादेश्च प्रत्यक्षोपजीवितया । सन्नि-
पमात्रविषयत्वात् । सामान्यतो दृष्टस्येति विशेष्यवस्त्वनिश्चायकत्वाचा-
ध्यक्षादेरनात्ममात्रगोचरत्वेत्याक्षयेनोपसंहरति ।

एवं प्रमाणमग्निले घेहिरर्थनिष्ठं ।
वेदान्तवाक्यमपहायं यथोक्तहेतोः ॥ १२ ॥

न प्रत्यगात्मविषयश्रुतिरप्युच्यते ।
सिद्धं पराश्विचक्षसाऽर्थमिमं यथोक्तम् ॥ १२ ॥
एवमिति । यथोक्तहेतोः । वेदीन्तातिरिक्तानुभवकरणत्वादिहे-
तोः । न प्रत्यगात्मविषयमिति । तथा च भिन्नविषयत्वान्न । तस्य
तद्वाचकत्वमित्यर्थः । श्रुतिरप्येतद् । दर्शयतीत्याह — श्रुतिरिति ।
पराश्विचक्षमा पराश्वीतिरचनेन ॥ १२ ॥

तामेव श्रुतिं पठति —

पराश्वि खानि व्यतृणन् स्वयंभू-
स्तस्मान् पराद् पश्यति नान्तरात्मन् ॥
काश्चिद्धारः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दादृच्छीच्छुरभृतत्वमिच्छन् ॥ १३ ॥

पराश्वीति । पराश्विपयोणीत्यर्थः । खानीन्द्रियाणि । व्य-
तृणदिति शब्दान्, नानावृत्तान्येषामपि पराश्विपयत्वमेव तेषां हिता ।
स्वयंभूः प्रजापतिः । इन्द्रियादिप्रमाणानि पराश्विपयाप्येव सृष्टा-
नित्यर्थः । पराद् पराश्वि । नान्तरात्मज्ञानसंस्मान् । काश्चिद्धारः-
तेश्वरः अत्र एव विषयधीरपतीति । धीरः, अमृतत्वं मोक्षमिच्छन्नाटत-

चक्षुः, चक्षुर्ग्रहणमुपलक्षणं निवृहीतसर्वेन्द्रिय इत्यर्थः ! प्रत्यगात्मान-
मैक्षदपश्यत् पश्यतीत्यर्थः । तथा च प्रत्यगात्मा नेन्द्रियगोचरोऽत
एव नानुमेयोऽपि, अत्मन्तातीन्द्रियेऽर्थे व्याप्त्याद्यसंभवादिति
भावः ॥ १३ ॥

किं च कर्त्रादिप्रसुखप्रपञ्चस्य दृश्यत्वं सर्वाविवादम् । एवंच
यत् प्रत्यक्षादि मानं निजप्रमेये कर्मभावं दृश्यत्वमनपास्येह जगति
संवित्तिसाधनतया प्रसिद्धं तज्जडार्थविषयमनात्मविषयमभ्युपेयं नय-
नादिवदिति नियममभिप्रेत्याह—

यत् कर्मभावमनपास्य निजप्रमेये
संवित्तिसाधनतया जगति प्रसिद्धम् ॥
मानं जडार्थविषयं तदिहाभ्युपेयं
न प्रत्यगात्मविषयं कथितोपपत्तेः ॥ १४ ॥

यत् कर्मेति । फालिनामाह—न प्रत्यागिति । तन्मानमित्यनु-
पहः । कथितोपपत्तेः, यत् कर्मभावमित्यादिनैतच्छ्लोकपूर्वभागोक्तो-
युक्तेः । दृश्यस्यानात्मत्वानियमेन तन्मानस्यानात्मविषयत्वादात्मनोऽ
दृश्यत्वात् तदिदमभ्युपेयमित्यनेन सूचितमिति ॥ १४ ॥

अस्त्वेवं ततः किमित्याशङ्क्यात्ममात्रप्रवृत्तवेदान्तानां भिन्नाविष-
यतया न प्रत्यक्षादिवाच इत्याशयेन तेषामात्मविषयत्वं साधयति—

यत्तु प्रमाणमवशीर्य निजप्रमेये
कर्मत्वमर्थमवधोभयितुं प्रवृत्तम् ॥
तत् प्रत्यगात्मविषयं भवितुं क्षमेत
तत्तत्त्वमादिवचनं न ततोऽन्यदस्ति ॥ १५ ॥

यत्तु प्रमाणमिति । वेदान्ता इि स्वप्रकाशे प्रत्यगात्मनि
घटादाविव चक्षुरादिस्फुरणमनाशयैव तदविद्यानिवृत्तये तदाकारा
वृत्तिं जनयन्तीति न्यायत उपपादितम् । तदिदमाह—अवधीर्येत्या-
दिना । क्षमेत युज्येत । किं तत्तादृशं मानमित्यत्र आह—तत्तत्त्व-
मादीति ॥ १५ ॥

तन्वात्मवद् घटादिकमेव स्वनिष्ठाज्ञानप्रकाशरूपस्त्वसाशङ्कयाह—
 इदं न जानामीत्यनात्मन्यपि तदवगतिदर्शनादित्याशङ्क्य किं घटादी
 चक्षुरादिप्रवृत्तेः पूर्वमेव तज् ज्ञायते किं वा मानेन तस्मिन् प्रमिते
 तदन्यथानुपपत्त्या तज् ज्ञायते । नाथ इत्याह—

नाज्ञाततावगतिरस्ति जडेषु पूर्व

मेयेषु तत्स्फुरणकारणवर्जितत्वात् ॥

मानोदयान्न हि पुरा किमपीह मानं

नापि प्रमेयवदतो जडता हि तस्य ॥ १६ ॥

नाज्ञाततेति । कुतो नास्तीत्यत आह—तत्स्फुरणेत । चक्षु-
 रादिप्रवृत्तेः पूर्वं तस्तेज्ज्ञानासंभवात्, परमते तदा तत्साधकसाप्ति-
 णोऽभावश्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥

तन्वात्मवद् घटादिकमेव स्वनिष्ठाज्ञानप्रकाशरूपस्त्वसाशङ्कयाह—

नाज्ञाततावगतये स्वयमेव साध्यं

मेयं समर्थमवबोधविलक्षणत्वात् ॥

नापि प्रमाणमवबोधकमस्ति किञ्चित्

मानोदयान् पुर इति स्फुटमभ्युपेयम् ॥ १७ ॥

नाज्ञाततेति । किं च न तावच्चक्षुरादिना तदवगतिः
 संभवति अज्ञानस्य तदयोग्यत्वात् । नापि मनसा, तद्यापारविरहेऽपि
 सुषुप्त्यादौ तदवगम्यात् । नाप्यनुमानादिना, तदनुभवस्य प्रत्यक्ष-
 तयाऽनत्फल्ग्वत्वादित्याशयेनाह—नापीति । स्फुटमपरोक्षं यथा स्यात्त-
 याऽवबोधकमिति संबन्धः । पुरः पृथक् । नापि घटादी प्रमिते तद-
 न्यथानुपपत्त्या तदवगतिः । घटादेरज्ञातत्वज्ञानं विना तज्ज्ञाने
 मपात्तामिदया तत्प्रमितत्वस्यैवामिद्वैरिति भावः ॥ १७ ॥

किं च माम् घटादेरज्ञातताज्ञानाभावे तत्प्रमितत्वापूर्वं प्रमाण
 प्रवृत्त्यसंभवेन मेयावगतिर्न, स्यात् । न हि प्रमातुः प्रमितार्तां विना
 तत्प्रमितये चक्षुरादिव्यापारविवृत्यं संभवति । अपि च माम् घटा-

२ अध्याये प्रमाणस्य न अनात्मग्रहकत्वम् । ११

देरज्ञातज्ञानामात्रे तत्स्फुरणस्य मानफलत्वं न सिद्ध्येत् तस्य यथा-
दिस्वभावत्वशङ्काया दुरपह्वत्वादिद्वयाशयेनाह—

नाज्ञाततामनवगम्य पुरा प्रवेशात्
मानस्य किं चिदपि मानबलेन बोद्धुम् ॥
शक्नोति कश्चिदपि मानबलेन बुद्धं
किं वा स्वभाव इति निश्चयहेत्वभावात् ॥ १८ ॥

नाज्ञाततामिति । मानस्य प्रवेशाद् व्यापारात् पुरेति
संबन्धः । मानबलेनेदं बुद्धमिति बोद्धुमसनुपद्रवः । कुतस्तत्राह—
मानबलेनेति । स्वभाव इति । अस्य स्फुरणमिति शेषः । न
च चक्षुरादिव्यापारानन्तरमावितया ज्ञानस्य तज्जन्यत्वनिश्चय इति
वाच्यम् । प्राक् प्रमेयस्याज्ञातत्वज्ञानाभावे चक्षुरादिव्यापारानन्त-
र्यस्यापि दुर्विधत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—

प्रचालनेन घवलं किमिदं यमृच
किं वा पुरापि घवलं स्वयमेव वल्लम् ॥
इत्येवमेव न विवेक्तुमलं कदाचिद्
यो दृष्टवान्न मलिनं वसनं पुरस्तात् ॥ १९ ॥

प्रचालनेनेति । सुयोधम् ॥ १९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

एवं पुराऽनधिगतं यदि नानुभूत
मानेन बोधितमिदं प्रतिभाति मेयम् ॥
न स्वप्रकाशमिति शक्यमिदं विवेक्तु
केनापि नैव तदवस्थतयैव दृष्टेः ॥ २० ॥

एवं पुरेति । इदं मेयं मानेनैव बोधितं प्रतिभाति न तु
स्वप्रकाशमिति केनापि विवेक्तुं नैव शक्यमिति संबन्धः । विवेक्तुं
कुतो नैव शक्यमिति आह—तदवस्थेति । स्फुरदवस्थतयैवे-

त्वर्थः ॥ २० ॥-

ननु सिद्धान्ते घटाद्यज्ञाततायाः साक्षिभास्यत्वमंभवाद् घटादि-
ग्राहकमपि प्रमाणं किं न स्यादिति चेत्, न । जडस्य तदयोगात् ।
तत्तत्त्वेऽप्यज्ञानादेः साक्षिष्वध्यस्तत्त्वं वाच्यम् । साक्षिणो वस्तुतः
साक्ष्यसंबन्धात्तमेवात् ॥ न वा साक्षी स्वामंबद्धमप्यनुवर्तितुं
शक्नोतीति नानात्प्रग्राहक प्रमाणमस्तीत्याशयेनोपसहरति—

अज्ञानमर्थमद्योधयितुं न शक्तः ।

मेवं प्रमाणमखिलं जडवस्तुनिष्ठम् ॥

किं त्वप्रबुद्धपुरुषं व्यवहारकाले

संश्रित्य संजनयति व्यवहारमात्रम् ॥ २१ ॥

अज्ञानमर्थमिति । जडवस्तुनिष्ठं जडवस्तुविषयम् । तर्हि
मत्प्रसाद्यभ्युपगमवैषम्यमित्याशङ्क्य घटाद्यखिलमज्ञातमात्मानं सं-
श्रिय विषयीकृत्य व्यवहारकाले तदज्ञाननिवृत्ताविषयव्यक्तचिद्भा-
स्यघटादिव्यवहारजननात् तदानर्थक्यमित्याह—किं त्वित्यादिना ।
अथवाऽप्रबुद्धपुरुषसंज्ञं व्यवहर्तारमित्यर्थः । अत्रापि प्रागुक्तमार्ग-
णैश्च व्यवहारजनकत्वं द्रष्टव्यम् । तस्मात् सर्वमेव जडविषयं चक्षु-
रादि न प्रमाणमिति कुतश्नतो वेदान्तवाच्य इति भावः ॥ २१ ॥

नन्वेवं सर्वजडानां मिथ्यात्वे घटादीनां शुक्तिरजनादीनां मत्प्र-
मिथ्याविभागः सकलमहाजासिद्धो न सिद्धेत् । एवं तद्ज्ञानानां प्र-
माणाप्रमाणकत्वनिवर्तकत्वनिवर्त्यत्वविभागोऽप्येत्वाशङ्क्य अध्यस्त-
त्वेऽपि सर्वस्य तथातथा पूर्ववासनादिजन्मत्वावान्तरविशेषेण तदुपपद्यत
इति दृष्टान्तेनाह—

आयोधनः सकलमेव हि सत्यमिथ्या-

भ्रान्तिप्रमाणविनिवर्त्यनियत्तकत्वम् ॥

समेऽपि दृष्टमिदमेवमिहापि जाम-

रकाले भवत्यखिलमापरमात्मघोधात् ॥ २२ ॥

२ अध्याये सर्वस्यापि दृश्यस्य मिथ्यात्वसमर्थनम् । १३

आवोचत इति । जाग्रत्यर्थनमित्यर्थः । आवोचतः सत्यामि-
थ्यादि सकलं दृष्टमेवेति सम्बन्धः । दार्ष्टान्तिकमाह—इदमिति । इ-
दमाखिलामहापीति सम्बन्धः । इहापीत्यस्य विवरणं-जाग्रत्कालेऽपी-
ति । ननु कथं जाग्रत्कालीनपटादेरर्थक्रियाकारिणः स्वप्नतुल्यत्व-
माते शङ्कां तुशब्देनाशङ्क्य निषेधात्—न त्विति । स्वप्नेऽपि दृ-
ष्टस्य तत्काले व्यवहारदर्शनाच्च कोऽपि जाग्रते दृष्ट्यटादेर्विशेष इ-
त्यर्थः । कालेऽपि न त्विति पाठं एवं योजितः । काले भवात्वात् पा-
ठस्तु सुगमः । ननु “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इति
श्रुतेः सर्वमपि दर्शनादिव्यवहारं—प्रतिषेधात् तत्र कथमिदमखिल-
मिहापीत्युच्यते इति चेत्, सत्यम् । आत्मसाक्षात्कारे सति
तथैव, तावन्पर्यन्तं तु व्यवहारोऽनुवर्तते एवेत्याशयेनाह—अपरमा-
त्मबोधादिति ॥ २२ ॥

स्वप्नदृष्टान्ते उक्तमेव विभागमुदाहरणविशेषमाश्रित्य विशदयति—
स्वप्ने तप्तशिलाधिरोहणगता निःश्रेयसोपायता
मिथ्या ब्राह्मणतर्पणादिनिलया सत्या तथा लौकिकी ॥
अक् सत्या तदहिर्मृषैव विदितो निद्रानिवृत्तौ पुनः
स्वप्ने दृष्टमशेषमेव वितथं ब्राह्मं तथा जागरे ॥ २३ ॥

स्वप्न इति । तप्तशिलाधिरोहणेति वाद्यागममसिद्धमु-
क्तम् । तत्रैव लौकिकमापि विभागमाह—तथा लौकिकीति । न-
न्वेवं यथादर्शनं तदपि सत्यमस्तु, न । प्रबोधे सति सर्वस्यापि वा-
यादित्याशयेनाह—निद्रानिवृत्ताविति । दार्ष्टान्तिकस्य सङ्ख्याभिर्भा-
नं—ब्राह्मं तथा जागर इति ॥ २३ ॥

तदेव मपञ्चयति—
श्रेयःसाधनताऽग्निहोत्रंनिलया सत्येति संगृह्यते
मिथ्या तप्तशिलाधिरोहणगता शिष्टैः परित्यज्यते ॥

रज्जुः सत्यतया स्थितैव तदाहिर्मिथैव तावद् भवेद्
 यायन्मूलतमोविदारणपट्टुर्विद्योदयो नागमसु ॥ २४ ॥
 श्रेयःसाधनतेति । सुबोधः ॥ २४ ॥

ननु सर्वस्यापि विद्यदादिप्रपञ्चस्य स्वप्रतुल्यत्वे तद्बुद्धिज्ञानात्म-
 कमेव सर्वं वक्तव्यं ततश्च विज्ञानवादिप्रमपदेशापात्तिरिति शङ्कते-

ननु शाक्यभिक्षुसमयेन समः
 प्रतिभात्यर्थं च भगवत्समयः ॥
 यदि घाह्यवस्तु वितथं नु कथं
 समयाविमौ न सदृशौ भवतः ॥ २५ ॥

नन्विति । शाक्यो जिनयौद्धो विज्ञानवादी तात्सद्देशान्तेनेत्य-
 र्थः । भगवतो व्यासभगवत्पादादेः समय इत्यर्थः । ननु विज्ञानवा-
 दिना वेदप्रामाण्याद्यनभ्युपगमात् कथं तदभ्युपगन्तुं भगवत्समयस्य
 तात्सम्यत्तुल्यतेति चेत् सत्यम् । तथापि विज्ञानातिरिक्तविज्ञेयानभ्यु-
 पगमे कथं न तत्तौल्यं, तेनापि, तथैवाङ्गीकारादित्याह-यर्दाति ।
 पाशं विज्ञानातिरिक्तं वस्तु वितथमलीकं कथं न्वाति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

व्यतिरेकमुखेनोक्तमतद्वयसाम्यमन्वयेनाप्याह--

यदि योष एव, परमार्थवपु-
 न् न तु योष्यामित्यभिमतं भवति ॥
 ननु चाश्रितं भवति बुद्धमुने
 मत्तमेव कृत्स्नमिह मस्करिभिः ॥ २६ ॥

यदि योष इति । अभिमतमिति । भवतामिति शेषः ।
 मस्करिभिरुदण्डिभिः ॥ २६ ॥

विज्ञानवादिनो हि शेषं ज्ञाने प्रतिभासमानेत्वाज् ज्ञानाभिन्नमेव
 ज्ञानवत् । अन्यथा ज्ञानेद्वेषमन्वन्धासंभवेन ग्राह्यग्राहकतानुपपत्तेरि-
 ति ज्ञानमेव सत्यं तदातिरिक्तं शेषं स्वनादिवातनामापेक्षमलीकं ज्ञा-
 नात्मवमिति वदन्ति । एवं भवद्भिरपि ज्ञानस्वभावात्मनि ; तदन्यत्

२ अ० सर्वस्य कल्पितत्वेऽपि न विज्ञानवादिमतसाम्पम् १२

सर्वमध्यस्तं तदभिन्नमित्युच्यते चेत् कथं नोभयोः साम्यमिति । ज्ञानात्मानि दृश्यस्य कल्पितत्वोक्तिमात्रेण ब्रह्मगादिसमस्य बौद्धमतसाम्यं चेत् सर्वेषां मतानां तत्साम्यप्रसङ्गः । अस्ति हि सौत्रान्तिकवैभाषिकाभ्यां बाह्यार्थाभ्युपगमेन न्यायवैशेषिकादेः साम्यम् । विज्ञानस्याद्यविनाशित्वाभ्युपगमेन विज्ञानवादिनाऽपि । सर्वसाम्यं तु नास्माकमपि तेनास्ति, तेन हि मदीपदृष्टान्तेन ग्राह्यग्राहकग्रहणानामभेदो वस्तुताऽभ्युपेयते । ब्रह्मवादिना तु कर्तृकरणक्रियाकर्मणामन्योऽन्यविरुद्धस्वभावानामभेदासम्भवादहं चक्षुषा रूपं पश्यामीति तद्वेदानुभवाच्चैकस्य ग्रहीनृग्राह्यक्रियाकरणम्बनुपपन्नं, मदीपस्यापि न मदीपमकाशत्वं तस्यैव मकाशात्मत्वात् मदीपसाध्यतमोनिदृष्टेस्तत्रासम्भवाच्चेति मातृमानविषयादीनां परस्परं धीपसमानसत्ताको विभागोऽभ्युपगम्यते ज्ञानं चाद्रूपमिति न कथमपि सर्वसाम्यमित्याशयेनाह—

ननु मातृमानविषयायगती-
रपरस्परं प्रति विभागवतीः ॥
उपयन् भदन्तमुनिना सदृशः
कथमेव वैदिकमुनिर्भवति ॥ २७ ॥

नन्विति निश्चये । माता अन्तःकरणविशिष्टः ममाता, मानं चक्षुरादि, विषयो रूपादिः, अवगतः रूपाद्याकारा चक्षुरादिजन्याऽन्तःकरणवृत्तिना इत्यर्थः । अरस्परमन्योऽन्यम् । उपयन्नङ्गीकुर्वन् । भदन्तो बौद्धस्तन्मुनिना विज्ञानवादिनेति यावत् । वैदिकमुनिर्वेदोक्तमेवामी श्रीशङ्कराचार्ये इति यावत् ॥ २७ ॥

ननु भवताऽपि परस्परं मातृमानादिमपश्चोऽभ्युपगतश्चेत् कथमात्मनो निष्पन्नश्चाद्रूपत्वमिपाशङ्क्य तस्यात्मानि तदज्ञानकल्पितत्वाच्च चाद्वैतज्ञतिर्नावा विज्ञानवादाद्विशेष इत्याशयेनाह—

परमात्मसंश्रयतमोजनितं

प्रविभक्तमेव तु परस्परतः ॥

स्थिरमभ्युपेतमिह नः समये

ननु मातृमानधिपयप्रभृति ॥ २८ ॥

परमात्मोति । तुशब्देन पराभिमततात्मादेरत्र सूचितं विशेषमाह-प्रविभक्तमिति । स्थिरमिति च मात्रादेशानस्य च स्यादित्यपि ततो विशेषान्तरं सूचितम् । अत्रापि नन्विति निश्चये । प्रभृतिशब्देन प्रामितिग्रहणम् ॥ २८ ॥

ननु यदि ममात्रादिचतुष्टयं परस्परं विभिन्नं व्यवहाराङ्गमभ्युपेयते तर्हि ममात्रादिव्यवहारार्थमापि तदभ्युपेयमित्यप्रामाणिकं तदानन्तं प्रसज्येत । न हि तेनैव ममात्रादिना तदग्रहणं संभवति कर्तृकर्मादिभावीवरोधादित्याशङ्क्य ममाणव्यापारेण यद् वस्त्ववगासते तन्नैव ममात्रादिचतुष्टयापेक्षा, ममात्रादिकं तु सुखदुःखादिवच्छक्तिरजतादिवद्याविद्याविनिर्मितत्वात् साक्षिमात्रभास्यं, साक्षी चोदासीनबोधाद्व्यात्मस्वरूप एवेति न करणादि किञ्चिदपेक्षत इत्याशयेनाह-

तमसा विनिर्भितमिदं सकलं

चतुरः स पश्यति परः पुरुषः ॥

अधिकारिवोधवपुरद्वयकः

करणार्थिना सकलसाक्षितया ॥ २९ ॥

तमसेति । इदं सकलमित्यस्य विवरणं-चतुर इति । ममात्रादिचतुष्टयात्मकं सर्वं जगदित्यर्थः । चतुर इति पुरुषविशेषणं वा । तदेवं विवृणोति-अधिकारीति । यः परः पुरुषोऽधिकारिवोधवपुरद्वयकः स करणैश्चक्षुरादिभिर्निर्देहं सकलं पश्यतीति सम्बन्धः । अत्राधिकारिवोधवपुरित्यनेनोदासीन्ययोर्भासां तस्य साक्षिशब्दादित्यमुक्तम् । ननु दर्शनक्रियायाः करणमाध्यत्वेन कथं तैर्विना पश्यतीत्युच्यते, कथं वा तत्कर्तुरोदासीन्यमिति तत्राह-सकलेति ।

वदामीनस्यैव - लोके. साक्षित्वमसिद्धेर्विषयापारानिसचैतन्येनैव. तस्य द्रष्टृत्वान्नोक्तदृषणदृषमिति भावः ॥ २९ ॥

—ननु लोके प्रमातुरेव साक्षित्वं दृश्यते, प्रमातृत्वं च प्रमाणव्यापारसाध्यमिति-कथं-कर्णविवना-पश्यतीत्युक्तमित्याशङ्क्य, लोकेऽपि हि यत्रायः साक्षी व्यवहियते, स तदसङ्कोचतदकर्तृत्वात् प्रसिद्धः, अन्यथा तत्कर्तृत्वेन तत्साक्षित्वव्यवहारायोगात् । एवमिहापि साक्ष्यमातृत्वादिमपञ्चशून्यस्यैव साक्षित्वं, तच्च स्वरूपचैतन्येनाविधाट्टरूपा वक्षणेनेति न प्रमाणव्यापारापक्षेन्याशयेनाह—

निजमायया परिगतः पुरुषः

॥ तत्परतन्त्रया तु निजया प्रमया ॥

परिकल्पितं सकलमाकलयन्

स हि साक्षितामुपगतो भवति ॥ ३० ॥

—निजमाययेति । स्वविषयमाययेत्यर्थः । मायायाः-स्वातन्त्र्येण तत्कार्यस्याप्यात्मातन्त्रत्वेनासंबन्धात्तत्साक्षित्वं न स्यादिति तद् वार्यंसां विशिनष्टि-परतन्त्रयेति । निजया प्रमया स्वरूपमर्काः शेषेन प्रपञ्चाकाराविधाट्टौ स्त्रीपचिदाभासेनेति वा । यः पुरुषः स हि-स्वाध्यस्तमायया शबलतया सस्मिन् परिकल्पितं सकलं दृश्यं. निजया प्रमयाऽऽकलयन् साक्षितामुपगतो भवतीति संबन्धः । इदं त्रै-
श्वरस्य सर्वज्ञत्वरूपं, सर्वसाक्षित्वमुक्तम् । जीवस्य सुखादिसाक्षित्वं त्वविद्याशबलस्यैवान्तःकरणोपधानेनेति-द्रष्टृत्वम्, अन्यथाऽतिमत्तः
इति ॥ ३० ॥

—ननु “स्थिरमभ्युपेतमिह नः समयः” इति दृश्यस्य-स्यापित्वमुक्तं तदसङ्गतम् । तन्न, तत्रैव, मत्पक्षेण मिथ्यति, स्वसमये स्वविषयग्राहि-
णा-नेतानेकसणावच्छिन्नरूपस्यापित्वस्यासिद्धेः, नापि लिङ्गेन, त-
स्यासिद्धस्यलाभावाद्वात्मनोऽपि विप्रतिपन्नत्वात् । न, च प्रत्यभिज्ञया
वत्साद्विरिति वाच्यम् । स्वप्रकाशात्मनि तदसंभवाज्जालामलमि-

ज्ञानांश्च स्थानिपित्वा विषयत्वाद्दन्वेष्यामि मस्यास्तद्विषयत्वात् । त्रि वा
 प्रत्यभिज्ञायाः कारणं किं चिदस्ति । बहुरादेर्वर्चमानैस्वसन्निकृष्टमात्र-
 ज्ञानेकारणत्वेन तत्तांशेऽसमर्थत्वात् । संस्कारस्य स्मृतिमात्रजनक-
 त्वादिदमोऽनुभवेऽसमर्थत्वात् । अभिज्ञास्मृतिजनने परस्परमनपेक्षयो-
 रतयोश्चक्षुःसंस्कारयोर्मेलनायोगाच्च । नाप तद्विषयः संभवति, तत्ते-
 दन्ताविशिष्टयोर्योगव्यायोगेनाभेदासंभवात् । तत्स्वरूपं चैकं न संभ-
 वति, सः अविषयकारभेदे रूपरसादिज्ञानवदेकत्वायोगादिति प्र-
 मणाभावात्तन्ममात्रादेः स्थापित्वमित्याशङ्क्याह—

प्राद्यग्राहकयोः स्थिरत्वगमनी तत्प्रत्यभिज्ञा प्रमा
 नोपापत्स्यत चेदसेत्स्यदपि नौ सिद्धान्तयोस्तुल्यता ॥
 सा निर्वक्ष्यति सिध्यतीति जगतः स्वैर्यं स्वरूपात्मकं
 चैतन्यस्य च भङ्गुरत्यमिव मे सुर्वस्य ते देशने ॥ ३१ ॥

प्राद्यग्राहकयोरिति । प्रमातृप्रमेययोरित्यर्थः । स्थिरत्वमनेकका-
 लस्थायित्वं गमयतीति स्थिरत्वगमनी तयोः प्रत्यभिज्ञां तत्प्रत्यभिज्ञां
 नोपापत्स्यत चेत् उपपन्ना न भविष्यति चेत् । असेत्स्यत सिध्येत् ।
 किं तद्विद्यत आह—नौ । आद्ययोः सिद्धान्तयोस्तुल्यता । यदि
 प्रमात्रादिस्थायित्वे विषयिणी प्रत्यभिज्ञा स्वदुक्तमकारेण न स्यात्,
 सा यदि चाऽप्रमाणं स्यात् । तदा सर्वस्य क्षणिकत्वादावयोः सिद्धा-
 न्तसाम्यं स्यात् । न च सा तस्याः प्रमात्वं वा न निर्वक्ष्यतीति जगतः
 स्थापित्वमपि । सिध्यतीत्याह—सा निर्वक्ष्यतीति । प्रत्यभिज्ञारूपा
 प्रमा निर्व्यूढा भविष्यति, उपपन्ना भविष्यतीति यावत् । सा निर्वक्ष्य-
 तीति मे मम जगतः स्वैर्यं सिध्यतीति संन्यः । न च जगलादी
 स्वमिचार इत्यत्रापि सा तद्विषयिणी न भवतीति वाच्यम् । वाचा-
 पापाभ्यां विशेषात् । अन्यथा स्वजीवनानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

उत्पेतते हि यो मोहाद्ज्ञातमपि वाचनम् । १०१ १०१ १०१
 स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥ इति । न च तत्कार-

२ अध्याये जाग्रत्स्वप्नयोः साम्ये शंका-परिहारौ । १९

णासंभव एव तद्भाषः । इन्द्रियसंस्कारयोरेव मिलितयोस्तिद्धेतुत्वात् ।
 अभिज्ञाया स्मृतौ चान्योऽन्यानपेक्षयोरापि कार्यविशेषे तदपेक्षोपपत्तेः ।
 दृश्यते हीन्द्रियालोकयोर्ग्राह्यसंयोगे तमोनिवृत्तौ चान्योऽन्यानिरपेक्ष-
 योरापि रूपज्ञानेऽपेक्षा, ततः कारणसंभवात् प्रत्याभिज्ञास्वरूपैक्यमपि
 संभवतीति भावः । यत्तु तत्चेदन्ताविशिष्टाभेदासिंभवाच्चदात्मकस्यैर्य
 तद्विषयो न समवतीति, तत्राह-स्वरूपात्मकमिति । तत्चेदन्तो-
 पलक्षितवस्तुस्वरूपात्मकस्यैर्यमित्यर्थः । यत्तु स्वप्रकाशचैतन्ये तदसं-
 भवान्न च स्यादित्यत्र सिद्ध्यतीति, तन्न, तत्र तस्य न जायते त्रिपते वे-
 सादिश्रुतिसिद्धत्वादित्याशयेनाह-चैतन्यस्य चेति । स्वरूपात्मक
 स्यैर्य सिद्ध्यतीत्यनुपद्रवः । स्यैर्यस्य वस्तुस्वरूपत्वे तत्संभवे दृष्टान्त-
 माह-भङ्गुरत्वमिति । सणिकत्वमित्यर्थः । न हि सणिकत्वं तत्र
 मते विज्ञानादांतरिकम्, विज्ञानमात्रत्वमतहानात् । अत्र, एवाकारभे-
 दात् प्रत्याभिज्ञाभेद इति निरस्तम् । ज्ञान सणिकमिति ज्ञानाकारभेदे-
 ऽपि तत्र तदैक्यवत् तदुपपत्तेरिति । न-चैवं सणिकत्वस्यापित्वयो-
 र्वस्तुस्वरूपमात्रत्वे मतद्वयाविशेषापत्तिः । स्वरूपविशेषादेव तादृशो-
 पोपत्तेः । स्यादित्यत्रादे हि कालद्रूपेऽपलक्षितभेदाभावात्सुकं वस्तु-
 स्वरूपम् । सणिकत्ववादे तु तादृशभेदात्मकं वस्तुस्वरूपम् इति म-
 हान् विशेष इति भावः ॥ ३१ ॥

एवं सर्वस्य कल्पितत्वेऽपि विज्ञानिवादिमतसाम्ये परिहृतम् । ईशा-
 नी-स्वप्नेऽपि दृष्टोभेदेन विहापि"इत्यनेन स्वप्नसाम्यमनुपपन्नं, जा-
 ग्रत्स्वप्नयोः परस्परवैलक्षण्यपानुभवत्वात् "वैषम्याच्च न स्वप्नादिवत्"इति
 सूत्रकारेणापि जाग्रद्दृष्टव्यत्वादेस्तेन वैलक्षण्योक्तेश्चेति स्वप्नेनैव-
 सणे तत्र सत्यमेवेत्याद्यङ्गे-

ननु कल्पितं यदि हि जागरितं

वद कीदृशी खलु विलक्षणता ॥

स्वप्नादमुष्य भवतोऽभिर्मता

परिकल्पितत्वमुभयोस्तु समम् ॥ ३२ ॥

। नान्विति । तद्विलक्षणत्वाभावे "ननु कल्पितम्" इत्यनुवादो-
क्तमेव हेतुमभिप्रेत्याह-परिकल्पितत्वमिति । तत्र योऽभिप्रेतस्व-
प्नयोः ॥ ३२ ॥

तपोभिध्यात्वाविशेषेऽपि जाग्रत्प्रत्यक्षस्याविद्यातिरिक्तदोषान्-
न्यतया व्यावहारिकत्वं, स्वप्नस्य तु निद्रादिजन्यस्याविद्यातिरिक्त-
दोषजन्यत्वेनाभातीतिकत्वमिति नानुभवादाविरोधः । इतत्र मिथ्यापि
व्यावहारिकत्वं न व्यवहारजनकत्वं तदेवस्यायाः, स्वप्नेऽपि तददर्श-
नात् । अवस्थान्तरे जाग्रदृष्टादेरपि तदभावान्नी नाप्यविद्यातिरिक्त-
कारणाजन्यत्वम्, गगनादरपि कर्मादिजन्यस्य तदभावात् । तथापि
प्रमातरि सति अवाध्यमानत्व-व्यावहारिकत्व, तास्मिन् सति प्रबंधत्व
प्राचीनिकत्वमित्याशयेनाह—

न प्रमातरि सति प्रवाध्यते
जागरः स्वप्नदृष्टवस्तुवत् ॥
मातृमानविषयोपलब्धिभिः
साकमेव तमसो निराकृतेः ॥ ३३ ॥

न प्रमातरिति । अन्तःकरणविशिष्ट इत्यर्थः । अत्र जडत्वं
सतीति विशेषणं द्रष्टव्यम् । अतो नात्मन्यतिव्याप्तः । स्वप्नेति व-
धर्म्यनिर्देशनम् । यथा स्वप्नो जाग्रति प्रमातरि, सत्येव वाच्यते न
तथा जाग्रदृष्टादिः । कथं तर्हि तद्भासस्तथाह-मातृमानेति ।
माता च मानं च, विषयश्चोपलब्धिश्च, ताभिरित्यर्थः । प्रमातृत्वैव यमा-
सात्कारेण आविद्यात्तर्क्यायमात्रोद्गोभिः सदैव निवर्त्यते तत्तु स्वप्न-
इवान्तःकरणविशिष्टे सत्येवेत्येतदेव स्वप्नवैलक्षण्यं । जाग्रदृष्टस्यानु-
भवमूत्राभ्यां सिद्ध्यति । ननु वाचो, यदि निटासिमान् तदा प्रमा-
तारि सति स्वप्नदृष्टादेरपि तदस्यैव । नापि, ज्ञानांश्टासः स
इति वाच्यम् । जाग्रदृष्टादेरपीश्वरज्ञाननिवर्त्यत्वात्सा स्वप्नस्यापि सुषु-
प्यवस्थायापि च प्राग्रत्यन्तन्धोऽनाशुसभवेन ज्ञानानाश्रयत्वात् । ना-

२ अद्यापे जाग्रत्स्वप्नयोः साम्ये शंका-परिहारौ । २४

अविद्यया महं ज्ञानान्निवृत्तिर्वाचः, स्वप्नेऽपि तेदभावात्तन्ब्रह्म-
ज्ञानेऽस्यैव जाग्रतेऽस्वप्नस्य निवृत्तेः । अत्र च ब्रह्मगोचरसमानका-
लीनाज्ञानद्वयं एकस्य प्रमाणमास्ति प्रयोजनं वा । न वा स्वप्नमाक्षि-
प्येष्वज्ञानं ममवति । नापि । मिथ्यात्वनिश्चयो वाचः, घटादेरन्तेः क-
रणमिथ्यात्वनिश्चयाभावेऽपि तन्निश्चयसम्भवेन स्वप्नवत् प्रमातरि
सति चाध्यमानत्वात् तस्मात् । अथ । किंचिदेतर्दितीचेत् । उच्यते ।
जाग्रत्काले प्रमातरि सति स्वप्नो मिथ्येति ज्ञापते इति । सर्वाविनी-
दम् । तथा च प्रमातरि सति विरोधिज्ञानार्थेन मिथ्यात्वनिश्चययो-
ग्यत्वं स्वप्नशुक्तिकारजादेः प्रातीतिकत्वमीयत्र देवाज्जाग्रति भ्र-
मानन्तरं निद्रा भवति तत्संग्रहार्थं योग्यत्वमित्युक्तम् । एतद्भावो
यत्र तत्प्रमातरि सति अवाध्यम्, जाग्रद्घटादौ चैवदस्तीति स व्यावहा-
रिक इति भावः ॥ ३३ ॥

एवं देशे कालोदौ वा सति यद्वाध्यते तद्प्रातीतिकर्ष, यत्र
वाध्यते तद्वायवहारिकमिति लक्षणान्तरमभिप्रेत्याह-
देशकालपुरुषैरवस्थया जाग्रत्स्य स्वप्नकारणं तमः ॥ ३४ ॥
साकमेव सहसा निरस्यते वेदवाञ्छि रजनित्वात्मसंविदा ॥ ३४ ॥
देशकालेति । अत्र, देशकालमात्रं, विवक्षितमिति, स्वप्नदृष्टदे-
शादिवाच्येऽपि न तत्रातिव्याप्तिः । पुरुषो जीवः, अवस्था-जाग्रदा-
द्याः, सहसा युगपत् कर्षेण, सर्वेत्पर्यः, एतच्चाविद्यातत्कार्य-
योयुर्गपदेव ज्ञानान्निवृत्ति इति, मतेनोक्तम् । वायवपरिहाराय वेदवा-
च्येऽप्युक्तम् । तथा च मुख्यप्रधिकारिणोः वेदान्तज्ञानमिज्ञानात् समू-
लनंसारो निवृत्तियुक्त इति नेहर्नीयवाच्य इति भावः ॥ ३४ ॥

“स्वप्नदृष्टवत्” इत्युक्तं वैधर्म्यदृष्टान्तं व्यावहारिकलक्षणस्याति-
व्याप्तिपरिहाराय विवृणोति । स्वप्नदृष्टमिह रज्जुसर्पवत् देशकालपुरुषेषु वाध्यते ॥
जागरः पुनरयं तथाविधं बाधकं न लभतेऽसमीक्षणात् ॥ ३५ ॥

। स्वप्नदृष्टमिति । पुरुषेषु ममात्पु सत्स्विति शेषः । एवं च मिथ्यात्वाविशेषे जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वप्नवैलक्षण्यं सुस्थमित्याशयेनाह- जागर इति । तथाविधं देशकालयोः सतोर्जायमानम् । अस- भक्षिणादिति । प्रत्यक्षेण तदन्वयेन वा, मपञ्चस्य, तथाविधवाधान- ननुभवादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मिथ्यात्वाविशेषेऽपि जाग्रत्प्रपञ्चोक्तवैलक्षण्येन सत्यासत्यव्य- वास्थितेव्यवहारं उपपन्न इति दृश्यस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्व ततः सि- द्ध्यतीत्याशयेनोपसंहरति—

तेन सत्यमिह जागरं विदुः

स्वप्नविभ्रमविरुद्धधर्मकम् ॥

आपरात्मपरमार्थदर्शनात्

तेन बाधितवपुर्न सत् क्वचित् ॥ ३६ ॥

तेनेति । उक्तव्यावहारिकलक्षणयोगेनेत्यर्थः । दर्शितावधौ नि- मिचमाह-तेनेति । न सत् क्वचिदिति । यथा स्वप्नस्य बाधितस्यापि पुनर्दर्शनं ममात्पुर्विद्यमात्त्वात्, नैवं तत्रज्ञाननाधितजागरस्य सदैव ममात्पु बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं व्यवस्थितव्यवहारोपपादनेन सर्वस्यापि दृश्यस्य मिथ्यात्व- समर्थनफलमाह—

तत्र सत्यमनृतं च भेदतः

प्रत्यगात्मतमसा विकल्पितम् ॥

प्रक्षिणोति परमात्मवस्तुगा

बुद्धिभृत्तिरविचालिनी सती ॥ ३७ ॥

तच्चेति । जाग्रद्दृश्यस्यास्वप्नवैलक्षण्येऽपि मिथ्यात्वे सती- त्यर्थः । सत्यमनृतं चेति लोकदृष्टिमाश्रित्योक्तपूर्वा उक्तवैलक्षण्यमा- धित्य सा विकल्पितं परस्परविरुद्धतया वास्थितम् । प्रक्षिणोति प्र- कर्षेण मूलाज्ञानेन सह नाशयति । अविद्यातत्कार्यदृश्यमात्रमुक्तावि-

२ अध्याये परमते सत्यासत्यविभागासिद्धेः । २३

भागेनात्मनि कल्पितं मिथ्यात्वाद् वाक्यजन्मात्मसाक्षात्कारो नाश-
यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नन्वत्रिंशत्तया । अनादिकालमारभ्यात्मनि स्थितायास्तत्कार्य-
स्य च चिरकालाद्देहदृशनाम्पो ऋद्धमूलस्य कथं स-
णमात्रस्यापिवाक्यजन्मसाक्षात्कारेणाविद्याकार्येण निवृत्तिः संभव-
तीत्याशङ्क्य न चिरकालवृत्तित्वाद्यनिवर्त्यत्वे निमित्त, परमते प्राग-
भावस्य निवर्त्यत्वात् । न वा चिरस्यत्वादि निवर्तकत्वे, किं तु स-
त्यन्वयनिवर्त्यत्वे, निमित्तम् आत्मनस्तथादर्शनात् । अज्ञानविषयत्वं च
ज्ञानस्य निवर्तकत्वे, अज्ञानस्य स्वविषयगोचरज्ञाननिवर्त्यत्वात् । अवि-
द्यातत्कार्यं चादृश्योपात्मनि वस्तुतोऽसंभवादध्यस्तमिति तद्वदोचरज्ञा-
नव्यक्तचैतन्येन निवर्तापतुं शक्यमेवेत्याशयेनाह—

। नित्यबोधपरिपीडित जगद्विभ्रमं नुदति वाक्यजा मतिः ॥
। वासुदेवनिहत धनञ्जयो हन्ति कौरवकुलं यथा पुनः ॥ ३८ ॥

नित्यबोधेति । नित्योऽद्वयो यो बोधस्तेन । परिपीडितमपह-
तसत्त्वमित्यर्थः । एवंभूत जगद्विभ्रमं वाक्यजा मतिरहं ब्रह्मेति वा-
क्याज्जाताऽस्रण्डप्रह्लाकारान्तःकरणवृत्तिर्जडापि तत्प्रायोगोलक-
वत् तत्त्वभावमापन्ना नुदति नाशयति । वाक्यजन्म हि ज्ञान-
स्वनिवर्त्यस्यानिर्वचनीयत्वमपेक्षते, तच्च तस्य तदधिष्ठानविद्-
द्वयत्कृतमित्याशयेनैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरसामर्थ्येन पीडित-
स्यागन्तुकनिमित्तेन स्वकार्येणापि बाधे दृष्टान्तमाह—वासुदेवेति ।
कालात्मनेश्वरेण ग्रस्तं धनञ्जयोऽर्जुनः कुरुवदशोऽपि पुनर्यथा हनि-
तयोऽत्रापि । उक्तं च भगवता—

मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमाश्रं भव सव्यसाचिन् ।
इति ॥ ३८ ॥

एवं स्वमते सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति श्रुतेर्लोकमसिद्धम-
त्यासत्त्वविभागं तस्य ज्ञानान्निवृत्तिं च दर्शयित्वा परमोऽयं सत्याम प-

विभागो न सिद्ध्यतीत्याह—

सत्यमेवमनृतं च दुर्लभं । १०५६ ॥ १०५६ ॥

ब्रह्मवादि समपादु घटिः पुनः ॥ १०५७ ॥

सत्यतो यदि मृषा पृथग् भवेत् ॥ १०५८ ॥

सत्यमेव तदभिः प्रसज्यते ॥ १०५९ ॥

सत्यमेवेति । अहिरेण्यत्र, सत्यपवञ्चयते इति यावत् । आकुर्वी
दुर्लभमिति चेत्, किं मृषावस्तु शुक्तिरजगादि सत्यद्विषस्तुः । पृथक्
वतापृथक् आहो पृथगपृथगात्मकम् । आनिर्वचनीयस्य परानङ्गीकारा-
दिति विकल्प्याद्येदृशयोः सत्यत इति । सत्यमेवेति । अन्यथा
ताविककमत्यभेदाश्रयत्वायोगादित्यर्थः ॥ १०५९ ॥

द्वितीयतृतीयकल्पौ दृश्येति—

सत्यतो यदि मृषानि भिद्यन्ते सत्यमेवे सुतरां तदिष्यताम् ॥
न ह्ययात्मकतयाऽनृतं मतं पक्षयोः कथितदृषणद्वयात् ॥ १०६० ॥

सत्यतो यदि मृषेति । सत्याभिन्नस्य मृषात्वायोगात् तदापि
सत्यमेव स्यात्, तद्भिन्नस्यैतरस्य वा मृषात्वापत्तौ द्वितीयकल्पे मृषा-
सत्यविभागो न स्यात् । द्वयान्मकृतया । पृथगपृथगात्मकया । पक्षतोः
प्रत्येक । भिन्नाभिन्न-वपक्षयोः । एकैकपक्षोक्तदोषस्य । समुचयेऽप्य-
शतात् । प्रसिद्धिरित्यर्थः । एतद्योपलक्षणम् । विरोधादेष पक्षः । एतानुपपन्न
इति भावः ॥ १०५९ ॥

एवं शुकितरजगादेः सर्वप्रसिद्धमस्यात्मतयविभागो लौकिकः
परतो न सिद्ध्यतीत्युक्तत्वात् एवमनृतोऽपि तत्र तद्व्यवहारो न सिद्ध्ये-
दित्याह—

— १०६१ ॥ १०६१ ॥

अद्वयव्यविषयस्य सत्यतो

सुद्वयाव्यविषयो मृषा भवेत् ॥ १०६२ ॥

इत्यतः कथयितुं न शक्नुयाद्

ब्रह्मवादि समपादु घटिर्मुपः ॥ १०६३ ॥

वेदवाक्येति । अग्निहोत्रादिरिति शेषः । बुद्धेति चैत्यबन्द्-
नादिरिति शेषः । इतीत्यम् । अतः पूर्वोक्तविकल्पदूषणादेतोः । ब्रह्म-
वादिंसमपाद्दृश्यब्रह्मणो बाहिरन्यत्र भ्रुत्वमभिनिवेशो यस्य, सत्यप्रप-
ञ्चाभिमानिसर्षः ॥ ४१ ॥

“ब्रह्मवादिंसमपाद्दृ वाङ्मुक्तः” इत्यनेन सूचितमुक्तप्रकारेण सत्या-
सत्यविभागं कथयितुं ब्रह्मवादी शक्नुयादित्येतद् विवृणोति—
सत्यमेवमनृतं च भेदतः कल्पितं भवतु वर्णितान्नयात् ॥
तत्र तद् घटयितुं हि शक्यते नेतरत्र कथितोपपत्तिभिः ४२ ॥

सत्यमेवमनृतमिति । भवतु भवेत् । तत्र ब्रह्मवादे, तत्र भे-
देन सत्यासत्यकल्पनं वर्णितान्नयाद् घटयितुमिति संबन्धः । इतरत्र
मतान्तरे एवं नेति संबन्धः ॥ ४२ ॥

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयस्य तत्तदुचितव्यवहारसमर्पस्यापि
मिथ्यात्वात् तद्विषयकप्रत्यक्षादेव्यावहारिकप्रमाणत्वमेव न तु वेदान्त-
वत् तात्त्विकमवाधितानाधिगतबोधनलक्षणं प्रामाण्यं, वेदान्तैरेवाद्द्वयम-
ह्यपरैरनवकाशैरर्थतो वाधिताविषयत्वादबुद्धबोधकत्वाभावाच्चैतदन्त-
रमप्यमुपमंहरति—

व्यावहारिकमतोऽवगम्यतां
मानजातमखिलं न तात्त्विकम् ॥
वास्तवस्तुविषयं विरोधतो-
ऽबुद्धबोधविधिशक्त्यसंभवात् ॥ ४३ ॥

व्यावहारिकमिति । व्यवहाराङ्गमित्यर्थः । यतो वास्तव-
विषयमखिलं मानजातं न तात्त्विकम् अतः व्यावहारिकं गम्यतामिति
संबन्धः । अतात्त्विकत्वे हेतुमाह-विरोधत इति । पराञ्चि त्वा-
नीति श्रुतिविरोधादित्यर्थः । अबुद्धबोधेति छेदः ॥ ४३ ॥

इदानीं साधितमर्थं हेतुत्वेन मनसि निधाय तदनुवादेन परमप्र-

कृतमुपसंहरति— । एवं न तत्र्यविनिवेदनशक्तियोगः । संभाव्यतेऽनधिगताधिगतेरयोगात् ॥ ४४ ॥
मानान्तरस्य सकलस्य ततश्च तेन ।
बाधस्त्रयीशिरसि वर्णयितुं न शक्यः ॥ ४४ ॥
एवमिति । सुबोधम् ॥ ४४ ॥

ननु निर्विकल्पकसर्विकल्पकसाधारण्येनानात्मोपपत्तयप्रमाणमा-
त्रस्यापामाण्यं, वक्तुमशुक्तम् । यतः सूत्रकृता— "तदनन्वयत्वमारम्भ-
णशब्दादिभ्यः" इति सूत्रेण विकारविकल्पबुद्धेरवामासत्यं प्रदर्शय-
न्मृदादिकारणनिर्विकल्पकबुद्धेः प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । अन्यथा घटादे-
र्मृदादिमात्रत्वोक्तविरोधात्, मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादेश्च्युतिविरोधाच्चे-
त्याशङ्क्य तदाशयमाह— ॥ ४५ ॥

आरम्भणाद्विषयता खलु निर्विकल्प-
प्रत्यक्षबुद्धिमनुसृत्य विकल्पबुद्धेः ॥
आभासतां मुनिरुवाच तदास्य भावो
विज्ञायते स्फुटतरौ गुडजिहिकायाम् ॥ ४५ ॥

आरम्भणादीति । निर्विकल्पस्य कारणमात्रस्य, प्रत्यक्षबु-
द्धिमनुसृत्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्येत्यर्थः । विकल्पस्य घटादिविकारस्य
बुद्धेरवामासतां मिथार्थोपपत्त्यमित्यर्थः । मुनिर्वादिशरणः । भाव
आशयः । जगन्मूलकारणनिरूपणाय मत्सोऽयं मुनिर्यदा घटादि-
बुद्धेरप्रामाण्यं सूचयन् मृदादिबुद्धौ प्रामाण्यमुवाच तदा गुडजिह-
कायामस्य स्फुटतरौ भावो विज्ञायते । यथा माता बालाद्वैतपिणी
तपतातेत्तरमाश्रीयव पापयन्ती पितृन्दौषधं तत्र जिहया गुडं स्थाप-
यिष्यामीति त प्रलीपयानि, एवं सूत्रादिभिरपि त्यजतु गार्ह्यं घटादि-
विकल्पबुद्धिप्रामाण्यमङ्गीकृतम् । घटादिबुद्धेः कारणस्यानिर्वचनी-
यान्प्रथमावमात्रालम्बननयाऽन्यथासद्वत्त्वप्रदर्शनवन्तरेण विकार-
बुद्धेरवामासत्वस्योपपत्तिवस्तुप्रशङ्क्यादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु "सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत्प्रत्यक्षं विद्य-
मानोपलम्भनात्" इति सूत्रेण जैमिनिः सविकल्पनिर्विकल्पयोरानुमाना-
त्मविषयोश्च प्रत्यक्षयोः साधारणमेव लक्षणमवोचत् । तत्र च सदित्य-
र्थस्य सत्त्वाभिधानात् सर्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वावेदकमिति तन्मतमिति
वादरायणस्यापि तदनुमारेणैवाशयो वर्णयतामित्याशङ्क्याह—

सत्संप्रयोग इति जैमिनिरप्युवाच ।

यल्लक्षणं तद्बुभयोः सममेव विद्यात् ॥

आपाततस्तदथ युक्तिनिपीडितं सत्

सन्मात्रसंविदि निपीदति निर्विशङ्कम् ॥ ४६ ॥

सत्संप्रयोग इति । लक्षणं प्रत्यक्षस्येति शेषः । उभयोः

सविकल्पाकानिर्विकल्पकयोश्चात्मानात्मविषययोर्वा आपाततोऽविचा-
रितमेव समं विद्यादिति सम्बन्धः । अविचारदेशाद्योमेव यथादेः
पृथक्त्वानुभवोत् । कुत्र एवं तत्राह—अथेति । अर्थान्तरेण यु-
क्तिनिपीडितं युक्त्याऽऽलोचितं सत् तल्लक्षणं सन्मात्रस्य सत्सामिन्या-
त्ममात्रस्य संविदि निपीदति पर्यवस्यति । सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानसत्त्वैव
यथादेः सत्त्वं दुर्घट्युपपत्तस्य न ततः पृथक्त्वं कल्पनीयमित्ये
सदेवेत्यादिश्रुतेष्वलादात्मैव सत् जैमिनीयमप्रत्यक्षलक्षणसूत्रेऽपि विव-
क्षितं इति प्रपञ्चमस्वभावात्तदृष्ट्यैव प्रतीयते इति न तद्व्याप्ति-
न्यायमूलं वादरायणसूत्रमन्यथापि तेषामिति भावः ॥ ४६ ॥

किं च जैमिनीयसूत्रान्तरपर्यालोचनयाऽप्येवमेवसाह—

तत्रापि दुर्घटमवैति यदा तु तत्त्व-

पोथं विवक्षति विस्तृत विकल्पजालम् ॥

किं कारणं वदति येन स तत्त्वगामि-

विज्ञानमर्थमवबोधयदप्रबुद्धम् ॥ ४७ ॥

तत्रापिति । आपेस्वधारणे । जैमिनिः स्वभावात्तदृष्ट्या

प्रत्यक्षमावस्य सत्संप्रयोगजन्यत्वमभिधाय यदा तत्र प्रत्यक्षमात्र इदं

लक्षणं दुर्घटमवैति तदा ; विकल्पजालमनात्मप्रत्यक्षं विस्तृतं तत्त्वो-

धमेव विवक्षतीति सम्बन्धः । नन्वेतत् किञ्चनाञ् ज्ञातीमिति पृच्छ-
ति-किं कारणमिति । कस्मात् कारणादित्यर्थः । उत्तरं-वदती-
ति । स जैमिनिर्धेन इतुनाऽप्रबुद्धमर्थ बोधयद् विज्ञान तत्त्वगामीति
वदतीति सम्बन्धः । एव चाज्ञातार्थविषयबोधस्यैव प्रमाणत्व तत्स-
मतमिति प्रत्यक्षसूत्रे आपातदृष्ट्यैवानात्मप्रत्यक्षलक्षणाभिधानम् । आत्म-
नोऽन्यस्याज्ञातत्वासम्भवस्योक्तत्वादिति भावः ॥ ४७ ॥

ननु जैमिनिनाऽप्रबुद्धार्थज्ञान प्रमाणमिति कुत्रोक्तमित्याकाङ्क्षा
यामाह—

औत्पत्तिके हि भगवान्धर्मप्रबुद्ध

मर्थं प्रमाणविषयं कथयाम्बुध ॥

अत्राह तत्र ननु धर्मगत प्रमाण

तत्त्वार्थगामि कथिन न परात्मगामि ॥ ४८ ॥

औत्पत्तिक इति । अथ जैमिनिर्भगवान् औत्पत्तिकसूत्रे “अर्थेऽ-
नुपलब्धे तत्प्रमाणम्” इति भागेनाप्रबुद्धमर्थं प्रमाणविषयं कथयाम्बुध
इति सम्बन्धः । नन्वेनेन सूत्रेण धर्मप्रमाणस्य चादनाया एवाज्ञाता
र्थशक्यतया तत्त्वावेदनमामाप्समुक्तं, धर्मस्यैव जिज्ञासपरत्वेन प्रका-
न्तत्वात्, न तु परमात्मप्रमाणस्य, तस्य तत्रानुपक्रमादिति शङ्कत—
अत्राह इति । तत्र औत्पत्तिकसूत्रे । नन्विति प्रसिद्धौ ॥ ४८ ॥

सत्यं, तत्सूत्रं धर्मचोदनावपय न तु तावन्नाश्रयाचरत्तदापि
व्यावहारिकदृष्ट्यैव मूलव्याज्ञाततायाः स्वप्रकाशात्मनोऽन्यत्रासम्भ-
वात् । एतदपि तत्र जैमिनिमम्मतेन “अर्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं चाद-
रायणस्य” इति तस्य चादरायणसम्भवेऽर्थदर्शनात् । तस्य चोक्तन्यायेना-
सम्प्रमाणस्यैवानुपलब्धार्थतया, तत्त्वावेदकत्वसम्भवेऽपि साशयेन परि-
हरति—

सत्यं यथाह पितृमान् व्यवहारदृष्टि-

माश्रित्य तत् कथितवान् प्रकृतोपयोगात् ॥

दूरप्रसारितनिष्ठानिगूढमाय

स्तद्वादरायणमतानयनात् महीतः ॥ ४९ ॥

२ अध्याये अनारम्भप्रत्यक्षस्य न तारिषिकप्रामाण्यम् । २९

सत्यमिति । पितृमान् पित्रादिशिक्षितबुद्धिः । प्रकृतोपयोगाद्
प्रस्तुतधर्मविचारोपयोगाद् व्यवहारदृष्टिमात्रस्य जैमिनेस्तत्र कथितः
वानिति वयं प्रतीमः । कुतस्तत्राह—तद्वादरायणेति । तत्र सूत्रे
वादरायणमेतस्यानपनादाकर्षणादिति सम्बन्धः । ननु वादरायण-
स्यापि चोदनायास्तत्रावेदनप्रामाण्यं सम्मतमेवेति सूचनार्थं तत्र
तदुपन्यासः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—दूरप्रसारित इति । दूरे
उत्तरमीमांसायां प्रसारितः प्रकटीकृतो योऽर्थस्तोऽस्माद्दृष्टो नितरो
क्षिप्तो नैर्गमिको निगूढो भावोऽभिप्रायो यस्य । जैमिनेः स तथा ।
आरम्भणाधिकरणादौ निरूपितात्मतत्त्वस्य श्रुतिन्यायसम्मततयाऽन्य-
थाभावासम्भवेन न वादरायणस्य चोदनात्त्रावेदकत्वं संमतम्, अतो
जैमिनेरपि तदुदाहरणेन तथैव भावो यथापि, तथापि, कर्मसु प्रवृत्त्यङ्ग-
तया सामान्येनैव तदाभिधानमिति भावः ॥ ४९ ॥

ननु “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इति वेदान्तेषु विधिभ्रवणो जैमिनेरेव
तदर्थनिरूपकव्यासस्यापि चोदनात्तारिषिकप्रामाण्यमेव । संमतमस्ति-
त्याशङ्क्याह—

द्रष्टव्य इत्यपि विधिर्न विधिप्रमेय-
मात्मानमेव विनियच्छति तत् कुतश्चेत् ॥

अज्ञातता च परमात्मन एव यस्माद्-

यस्माच्च कर्तृवशवर्ति न दर्शनं तत् ॥ ५० ॥

द्रष्टव्य इति । एतद् वाक्यमपि न विधिरित्यर्थः । किंपरं
तर्हादे वाक्यमित्याशङ्क्याह—विधिप्रमेयमिति । विधीयते ज्ञाप्यतेऽ-
ज्ञातोऽर्थोऽनेनेति विधिः प्रमाणं तस्यात्मानमेव प्रमेयं तद् वाक्यं विनिय-
च्छति विशेषेण नियमयतीत्यर्थे तदेव शङ्कापूर्वकमुपशदयति—तत् कुत-
श्चेदित्यादिना । यदज्ञातं तदेव प्रामाण्यपूर्वकं प्रमाणेन ज्ञाप्यते सर्वैः, वि-
शेषतो मुमुक्षुणाऽज्ञानं चात्मनश्चमेवेति तदेव प्रमाणानां विषयं इत्येतद्
वाक्यं दर्शयतीत्यर्थः । ननु तद्व्यप्रत्ययाद् विध्यर्थत्वं तस्यास्त्वित्या-
शङ्क्य तस्याः प्रमाध्याय एव निरस्तत्वाद् तद्व्यप्रत्ययेन तदर्थत्व-

मित्याह-यस्माच्चैति । कर्तृवशवतिं विघ्नधीनं कर्तृव्यापारसाध्यमि-
ति यावत् । तत्रोक्तं उक्तशङ्कानिश्चये ॥ ५० ॥

ननु कथं तस्य वाक्यस्यात्मपदोपनिषत्तन्निमित्तत्वं, "कृत्याश्च" इति
तद्व्यस्य । अर्थोपास्युत्रविरोधादित्यत आह-

अहं कृत्यतृचश्च पाणिनिवचः स्वष्टं विधत्ते यतः
स्तस्माद् दर्शनयोग्यतां वदति नस्तद्व्यो न तत्त्वान्तरम् ॥
तस्मादात्मपदार्थमात्रनिषर्तं मेयत्वमेकान्ततो
द्रष्टव्यादिवचो वदत्यनुभवाद्ज्ञान आत्मा यतः ॥ ५१ ॥

अहं इति । चकारात् परतः इति शब्दो द्रष्टव्य । विधत्ते "अहं-
कृत्यतृचश्च" इति सूत्रमर्थार्थे कृत्यादिपत्यपामिति शेषः । यत एव तस्मात्
कृत्यात्मकत्वमप्यप्यतो नोऽस्मान् मति आत्मनोऽज्ञातवपुरुषार्थत्वाभावा
दर्शने योग्यता वदति न तत्त्वान्तरं विधिरूपमर्थान्तरमित्यर्थः । त-
स्मान्न धादरायणस्य चोदनाताच्चिकषामाप्यं संमतम्, किं त्वात्ममा-
त्रस्य प्रमाणाविषयत्वमित्येत्येनाह-तस्मादात्मेति । द्रष्टव्यादि
वच आत्मा द्रष्टु योग्य इत्यनयो-वचोभेदेना मेयत्वमात्मपदार्थनि-
षर्तमिति निश्चित्य वदतीति सम्यग् । नन्वज्ञातता घटादेरप्यनु-
भूयत इत्याशङ्क्य तद्वच्छिनात्माज्ञातैव तत्रानुभूयत इत्याशयेना-
ह-अनुभवादिति । यतो मामहं न जानामीत्यनुभवादात्मैवा-
ज्ञातोऽत उक्तरीत्याऽन्येषांज्ञातस्य प्रमाणाभावा इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

किञ्च सात्मयोगसूत्रपर्यालोचनयाऽपि नानात्ममत्पक्षस्य तास्विक-
कषामाप्यं लभ्यते, तत्र हि विद्यमानोऽलम्बनादित्यर्थस्य विद्यमान-
तामात्रं हेतुः प्रतीयते । न तु परमार्थसत्त्वम् । यद्यपि शुक्तिरजतादेर-
पि विद्यमानताऽस्त्वेष तथाऽप्यर्थक्रियाविशेषयोरप्यतानि शिष्टं विद्यमा-
नत्वं तत्र नास्तीति तदपेक्षया शुक्तिका सतीति तत्त्वमस्य सत्त्वमर्था-

गजन्यमित्युक्तिमित्याशयेनाह—

रूप्यादिविभ्रममपेक्ष्य हि शुक्तिकादौ
सत्संप्रयोगजनितैव तु बुद्धिवृत्तिः ॥
तामप्यपेक्ष्य सति संहृतसर्वभेदे

। सत्संप्रयोगजनिता मतिरभ्युपेया ॥ ५२ ॥

रूप्यादीति । शुक्तिकादौ हि बुद्धिवृत्ती रूप्यादिविभ्रममपेक्ष्यैव सत्संप्रयोगजनितेति सम्बन्धः । तुशब्दोऽप्यमुमेव विशेषं शुक्तिकादिबुद्धिवृत्तेर्दर्शयति । ननु किमिति शुक्तिकादेरापेक्षिकमेव सत्यत्वमुच्यते परमार्थतैश्च किं न स्वात्, तत्राह—तामपीति । शुक्तिकादेरेषु श्रुत्यादिभिर्निर्दिष्टमानत्वेन सर्वप्रपञ्चानिर्घावघावात्मानि सति या मतिः सा ता शुक्तिकामप्यपेक्ष्य सता निरनिशयमता तेन संप्रयोगजनिताऽभ्युपेयेति सम्बन्धः । अत्रात्ममतेः सत्संप्रयोगजन्यत्वपरिीत्योक्तम् । एव च जैमिनीयप्रत्यक्षलक्षणवलादपि नानात्मप्रमाणस्य तात्त्विकत्वसिद्धयिीति भावः ॥ ५२ ॥

ननु सद्रूपशुक्तिकादेरापि सापेक्षं चेत् सत्त्वं तदात्मापि सत्त्वात् तद्वत् सापेक्षसत्त्वं एव स्यादित्याशङ्क्य, अविद्यातत्कार्यान्वितसत्त्वं तत्रोपाविरित्याशयेनाह—

वेदान्तवाक्यजनितां परमात्मबुद्धि
वृत्तिं व्यपेक्ष्य पुनरत्र न काचिदस्ति ॥
सत्संप्रयोगजनिता भुवनत्रयेऽपि
बुद्धिस्तमोविरचितं हि जगत् समस्तम् ॥ ५३ ॥

— वेदान्तेति । तत्रास्त्रित्त्वे, हेतुमाह—तमोविरचितमिति । तथा च सर्वस्यात्मज्ञाननिरस्पत्त्वादात्मैव सन्न ततोऽप्यत्र सदस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एव धर्मेषु घोदनाप्रामाण्यं व्यापहारिकमेव न तु तात्त्विक-

विशेषाद्येनाह—

धर्मोऽपि तत्त्वमतिरेव तु चोदनायाः
 तत्त्वादिचस्तुनि यथाऽक्षनिघन्थेना धीः ॥
 अज्ञानताऽपि सदृशी व्यवहारकाले
 तत्त्वावयोषसमये न तु तत्त्वबुद्धिः ॥ ५४ ॥

धर्मोऽपीति । सतो भावस्य भावः सत्त्वं तदादिपरिष्वाभावस्य तद्रूपं यद् वस्तु तस्मिन् । तत्त्वमिति भावो न विवक्षितः । भावाभाव-
 चस्तुन्यक्षादिजन्या धीर्यथा वादृशी स्वममेववस्तुतत्त्वशून्या, तुशब्द-
 स्तयार्थि, तथा चोदनायाः सकाशाद्धर्मोऽपि तत्त्वमतिरेव धर्मो स्वकृप-
 मतिरेव मचीन न तु धर्मस्य तावता तत्त्वं मिद्व्यतीत्यर्थः । अनु ध-
 र्मस्य ब्रह्मबुद्ध्यात्त्वात् कथं तत्त्वमाणस्य घटादिप्रमाणमस्तिमित्य-
 त आह—अज्ञानताऽपीति । अज्ञानोऽन्यस्यास्त्वमकाशतया तत्त्व-
 ल्याज्ञानतायोगाद् घटादितुल्यैव तस्य साऽपीति भावः । धर्मप्रमाण-
 स्थापि घटादिप्रमाणतुल्यत्वं हेतुमाह—तत्त्वावयोषेति । तत्त्व
 बुद्धिः परमार्थत्वबुद्धिः धर्मस्येति शेषः । तत्त्वविचारसमये धर्मस्यापि
 घटादिवन्न तत्त्वबुद्धिद्वारात् तत्त्वमाणयोर्न कोऽपि विशेष इति
 भावः ॥ ५४ ॥

ननु सद्य एषाभवदिति तावत् सत्त्वपरिणामः प्रपञ्चः श्रूयते,
 अन्यथा अभवादिप्रयोगात् । परिणामश्च परिणामिनमानमसाक इति
 मप्यथो ब्रह्मवत्सत्त्वोति कथं तत्त्वमाणं तत्त्ववेदको न भवेदित्याशङ्क्य
 अन्यथाभावमार्गं तत्र मवनशब्दार्थः । अन्यथाभावश्च विवर्तस्वेऽप्य-
 स्ति, अन्यथा सद्यं धानृत् च तत्त्वमभवदिति तद्वाक्यशेषे सत्त्वस्यातृत्-
 मवनोक्तमनुपपत्तेः । किं च वाच्यारम्भण विकारो नाप्येवमित्या-
 दिश्रुतिसापि प्रागुक्तन्यायेन विवर्तवादमाश्रित्य मत्त्वपरिणामिवार-
 णेन मत्त्वतादितुद्विवेषात्तत्त्वं परमार्थस्त्वमुच्चैरपहर्तुं मृष्टया, तद्वि-

रौषादपि न परिणामवादः श्रुतिसंमत इत्याशयेनाह—

आरम्भणादिवचनं सकलं प्रवृत्तं

प्रत्यक्षबुद्धिविषयादपहर्तुमुच्यैः ॥

तत्त्वं यथोदितनयेन विवर्तवाद्-

माश्रित्य सत्यपरिणामनिवारणेन ॥ ५५ ॥

आरम्भणादिवचनमिति । वाचारम्भणं विकारो ना-
मधेयमिति श्रुतिर्हि विकारस्य घटादेः शब्दालम्बनमात्रत्वमाह ।
मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युत्तरवाक्यं चैनकारेण विकारं व्यावर्त्य
कारणमात्रस्य मृदादेः सत्यत्वोक्त्या प्रत्यक्षादिविषयात्तत्त्वम-
पहरति । ततो घटादेः श्रुत्या विवर्तत्वमाश्रितं सत्यपरिणामित्वं
च निवारितमिति तद्व्याजदक्षादेरपि विवर्तमात्रविषयत्वसिद्धेर्नाक्षादेः
स्ताच्चिक्रमामाण्यमित्याशयः ॥ ५५ ॥

ननु तदनन्यत्वमिति सूत्रेण सूत्रकारः कार्यस्य कारणाभेदमाह ।
कारणं च सत्यमिति तदभिन्नं कार्यमापि तथैवेति ताच्चिक्रान्प-
याभावं दर्शयता तेन परिणाम एवाश्रितस्ततः “सत्यपरिणामनिवार-
णेन” इत्येतदसङ्गतमिति चेत्तत्राह—

वाक्यप्रवृत्तिमनुसृत्य च सूत्रकारः

सिद्धान्ततामनयदत्र विवर्तवादम् ॥

तत्त्वप्रकाशनविधावपहृत्य शक्ति-

आरम्भणादिवचनादपरप्रमायाः ॥ ५६ ॥

वाक्यप्रवृत्तिमिति । सूत्रकारो हि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्या-
दिनैकविज्ञाने सर्वविज्ञानमभिज्ञया—सर्वात्मत्वविषयवाक्योपक्रममनु-
सृत्यारम्भणादिवचनादनात्मप्रमायास्तत्प्रमाणस्य तत्त्वप्रकाशनोत्पा-
दनशक्तिमपहृत्य विवर्तवादं सिद्धान्ततामनयदिति सम्बन्धः । सूत्र-
कारो हि तदनन्यत्वे कार्यस्यारम्भणशब्दादिभ्य इति हेतुं वाचार-
म्भणादश्रुत्यर्थमेवाह । तस्याथ विकारमृपात्वमर्थ इत्युक्तं, ततश्च त-
दनन्यत्वं न तदभिन्नत्वं किं तु ततः पृथक् सत्त्वाभाव एव, स च परिणा-

मवादेऽनुपपन्नः, तत्रैव भेदेऽपि कार्यकारणयोः पृथक्त्वस्यापि सत्त्वात् ।
विवर्तस्य तु न ततः पृथक्त्वमिति मतीयमातभेदस्य मृषात्वमेव सू-
त्रकारस्यापि संमतमिति विवर्तवाद एव सिद्धान्त इति भावः ॥५६॥

ननु भोक्त्रापचोरेति पूर्वसूत्रे स्याल्लोकवादिनि समुद्रे इव वीची
तरङ्गबुद्बुदादिविकाररूपेण ब्रह्मान्योऽन्यविलक्षणचेतनाचेतनविचि-
त्रमपञ्चात्मनाऽनेकरसमिति दांशतमिति तेन समप्र, एवं सति विरोधः
स्यादिति चेत्, तस्य विरोधः स्यात्, उभयस्यापि तत्संमतत्वेन चैतदापि
तत्संमतं भवति विरुद्धयोस्तदयोगात् । अत एकमभ्युपगमवादेनेति व-
क्तव्यम् । तत्राप्यद्वैतविरोधिपरपक्षव्यावृत्तये स्वसिद्धान्तानुकूलतया
च पूर्वं विकारवादोऽभ्युपगत इति न तेनास्य सिद्धान्तस्य विरोधो
ह्याशयेन धादिना कार्यविषयभ्युपगमप्रकारचतुर्विधमाह—

आरम्भसंहतिविकारविवर्तवादा-

नाश्रित्य वादिजनता खलु वावदीति ॥

आरम्भसंहतिमते परिहृत्य चादी

द्वावत्र संग्रहपदं नपते मुनीन्द्र. ॥ ५७ ॥

आरम्भेत्पादिना । कारणात्तन्वादेः सकाशादसन्तभिन्न-
स्योत्पत्तेः प्रागसतः कार्यस्य समवायसमवायिनिमित्तेनोत्पत्तिरि-
त्यारम्भवादः ।

अणुनां समुदाय एव घटादिलक्षणं कार्यं न तु तदुत्पत्तं
वस्त्वन्तरमिति संहतिवादः ।

मृदादेस्तापिकोऽन्यथामावो घटादेरिति विकारवादः ।

अतात्त्विकोऽन्यथामावो रज्जोरिव सर्पादिरिति विवर्तवादः । ।

तानेतानाश्रित्य वादिजनता तत्समूहो वावदीति अतिशयेन
वदति मुखरीमवधीति यावत्, एतद्विनि सम्बन्धः । एत-
न्मतेदमदर्शनस्य मस्तुतमुपभोगमाह—आरम्भसंहतिमते इति ।
एतन्मतेदमपेक्षयादूपग्रहणो जगत्कारणवादिमन्वयस्यात्यन्तिक-
भेदात्प्रारम्भसंहतिपक्षोत्पत्तिविरोधशङ्का परिहर्तुं समुद्ररक्षादेरिवा-

भेदपीपड्रेदेन कार्यकारणभाव उपपद्यते, लोके तथादर्शनादिति ना-
सन्तभेदस्तद्वलात्सिध्यतीति पराश्रितपरिणामवादं, सिद्धान्ततया
विवर्तवादं च द्वयं सूत्रकृतमग्रहपदं नयते संगृह्णातीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु परमनिवृत्तये विकारवादोऽपि संगृहीतश्चेत् तर्हि सोऽप्या-
वश्यक एवेति कथं तस्याभ्युपगमवादत्वमिति चेत्, न। एवं विवर्तेनापि
तत्परिहारसमवात् । किमिति तर्हि तत्संग्रह इति चेत्, मन्दजनप्रतीतिवि-
रोधं परिहर्तुमित्युक्तमेव विवृणोति—

तत्रापि पूर्वमुपगम्य विकारवादं
भोक्त्रादिसूत्रमवतार्य विरोधनुत्पै ॥
प्रावर्तत व्यवहृतेः परिरक्षणाय
कर्मादिगोचरविधानुपयोगहेतोः ॥ ५८ ॥

तत्रापीति । तत्रापि विकारविवर्तयोर्मध्येऽपि विवर्तवादात्सू-
र्वमद्वये जगद्योनौ वेदान्तसमन्वयस्य भोक्तृभोग्यादिभेदग्राहिममाण-
विरोधशङ्कापनुत्पै विकारवादं परकीयमभ्युपगम्य तद्विषयं “भोक्त्रा-
पत्तेरविभागश्चेत्साल्लोकवत्” इति सूत्रमवतार्य मुनीन्द्रः सूत्रकारः प्रा-
वर्तत विरोधपरिहारे प्रवृत्तवानिति सम्बन्धः । ननु किं विवर्तवादे-
न सा शङ्का परिहर्तुमशक्येत्याशङ्क्य पक्षमिति प्रति तेन सा सुपरिह-
रापि भेदाभिनिविष्टचित्तं प्रति विकारवादेनैव तत्परिहारः सुकर इ-
त्याशयेनाह—व्यवहृतेरिति । लोके च्छुद्धकाहरणादितत्तदर्थिनो
नियमेन घटादौ प्रवृत्त्यादिव्यवहारस्य दृष्टस्य संरक्षणात्कर्मकाण्डाव-
गताग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य ब्रह्मवशादिनिवृत्तेश्च प्रापकविधिनिषेधोप-
योगाच्च हेतोर्विकारवादमुपगम्येत्यनेन सम्बन्धः । तत्र हि भेदाभे-
दसत्त्वाल्लोकसिद्धभेदो न निषिध्यते कारणादयत्वं चोपपादितं भ-
वतीति भगवता, सोऽभ्युपगम इति भावः ॥ ५८ ॥

। ननु प्रथममुक्तत्वादिपेक्षितत्वाच्च परिणामवाद एव सिद्धान्तो-
ऽस्तु अन्यथा। स्वाभिमतविवर्तस्यैव प्रथमाभिधानं किं न स्यादित्य-

त आह—

साक्षादिहाभिमतमेव विवर्तवाद्-

माहृत्य सूचयति पूर्वमपेक्षमाणः ॥

आरम्भणादिवचनेन विवर्तवाद्

शक्नोति वक्तुमुदिते परिणामवादे ॥ ५९ ॥

साक्षादिति । इहास्मिन्शास्त्रे विवर्तवाद् साक्षादभिमतः स्व प्रतिज्ञातशुद्धद्वैतसमन्वयोपपादकत्वात् । विकारस्तु नैवास्ति विवर्त-
मेव सूत्रकार आहृत्य सुवत एव सूचयति । तत्रापि परिणामवादमु-
त्वेन कार्यकारणयोरत्यन्तभेदं निराकृत्य, तत्संगतमापि भेदं निराकुर्व-
न्विकारवादमप्युपेक्षते । अन्यथा स्वस्यैवोभयत्र व्यापारे गौरवाद्दि-
वर्तवाद्स्य विकारपूर्वकत्वाच्च—माक्तनपुंस्येवायं वक्तव्य इति स
प्रागभ्युपगतोऽनो न तस्य प्रागुक्तिमात्रेण मिद्धान्तत्वामेत्याशयेना-
ह—पूर्वमपेक्षमाण इति । एतदेव विष्टणोति—आरम्भणेति ।
प्रथमं परिणामवाद उदिते उक्ते सति आरम्भणादिवचनेन विवर्त-
वाद् वक्तुं शक्नोति नान्यथा, कार्यकारणस्वरूपस्यापतीती तस्य मि-
थ्यात्वप्रतिपक्षयोगादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

लौकिकदृष्टान्तेनाप्यमुमर्थमाह—

आरुह्य भूमिमधरामितराऽधिरोढुं

शक्येति शास्त्रमपि कारणकार्यभावम् ॥

उच्यते पुरां परिणतिप्रतिपादनेन

संप्रत्यपोहति विकारमृत्पात्वसिद्धौ ॥ ६० ॥

आरुह्येति । यथा मासादमारुह्युणा तदुपायसोपानस्वार्थ-
रागपेःस्पर्शा भूमिं पदव्यासस्थानमवस्थानसोपानपथेति यावत् ।
तामाह्येतरोपरिगता भूमिरधिरोढुं शक्येति प्रामिद्धमिति शेषः । एवं
शास्त्रमपीत्यादिना सम्बन्धः । परिणतिप्रतिपादनेन भोक्त्रादिमूत्रे-
णेति शेषः । संप्रति आरम्भणाधिकरण इत्यर्थः । विवर्तत्वम्युत्पादनं
हि कारणात्कार्यस्य भेदादिसत्त्वनिषेध एव स्यात् । न च महाणि

प्रपञ्चभेदमसङ्गे मन्येऽ भवतीति भेदप्रसङ्गकपरिणामवादस्य तद्विषे-
यकविवर्तवादस्य च क्रमो युज्यते। श्रुतावपि सृष्टिवाक्येनारोपित-
प्रपञ्चस्य ब्रह्माणे नेतिनेतिवाक्येन निषेधादिति भावः ॥ ६० ॥

परिणामविवर्तवादयोर्दृष्टान्तसाम्यं दर्शयन्नुक्तमर्थं विशदयति—

विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमि -

वेदान्तवादे परिणामवादः ॥

व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे

स्वयं समायाति विवर्तवादः ॥ ६१ ॥

विवर्तवादस्य हीति । वादे शास्त्रे । परिणामवादे व्यवस्थिते
प्रमक्ते सति विवर्तवादः स्वयं समायातीति भेदाभेदाश्रयणेनात्य-
न्तभेदाद्विषुखाचित्तस्य बह्यमाणन्यायेनानायासेनैव तदापि निराकर्तुं
शक्यमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

ननु “कथं नु मगवः स आदेशो भवति” इति श्रुतिरेकवि-
ज्ञानात्सर्वविज्ञानमाप्तिपत्नी शुद्धाद्वैतमाप्तिप्य मृदादिदृष्टान्तोपादानेन
परिणामं विवक्षति । एकास्मिन् वाक्ये च पूर्वानुरोधेनोत्तरं नेनव्यम् ।
अतस्तन्मूलं सूत्रमपि तदाशयं किं न स्यादित्याशङ्क्य कथं न्विति
वाक्यस्य पूर्वपक्षतया शुद्धाद्वयस्य वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना विकारमृषात्ववर्णनेनोपपन्नमानतया
च न विकारवादस्य प्रथमं श्रवणेऽपि संमतत्वं किं त्कविषया वि-
वर्तत्वव्युत्पादनहेतुतेया पूर्वपक्षतया च श्रुतिमुत्रकाराभ्यां प्रथमं स
आह्वय इति दृष्टान्तान्तरेणाह—

उपायमातिष्ठति पूर्वमुच्यैरुपेयमाप्तुं जनता यथैव ॥
श्रुतिर्मुनीन्द्रश्च विवर्त्तसिद्धौ विकारवादं वदतस्तथैव ॥ ६२ ॥

उपायमिति । आतिष्ठाने अनुतिष्ठति करोतीति यावत् ।
उपेयं फलम् । जनता जनममूहः ॥ ६२ ॥

कस्य तर्हि विकारवादः संमतो य इहाभ्युपगत इत्युच्यत इत्या-

शब्दा मायुकारम्भादिप्रधानाभ्युपगन्तृनाह—

आरम्भवादः कणभक्षपक्षः
संघातवादस्तु भदन्तपक्षः ॥
सांख्य्यादिपक्षः परिणामवादो
वेदान्तपक्षस्तु विवर्त्तवादः ॥ ६३ ॥

आरम्भवाद इति । कणभक्षो वैशीषिकस्तदिष्ट इत्यर्थः । भ-
दन्तो बौद्धः, सांख्यः कापिलः । आदिपदात् पक्षलिङ्गः ॥ ६३ ॥

विकारवादस्य परकीयमतत्वकीर्तनफलमाह—

विकारवादं कपिलादिपक्ष-
मुपेत्यवादेन तु सूत्रकारः ॥
श्रुतिश्च सजल्पति पूर्वभूमौ ।
स्थित्वा विवर्त्तमतिपादनाय ॥ ६४ ॥

विकारवादानिति । उपेत्यवादेन अभ्युपगमतिद्वान्तेनेत्यर्थः ।
अन्वयस्त्वष्टम् ॥ ६४ ॥

ननु कारणस्य रूपान्तरापत्तिः परिणामो यथा सूत्रोऽप्युच्यते-
प्रमाणा, सा च विवर्त्तेऽप्यस्ति, रज्ज्वादेः सर्वाद्यात्मतादर्शनात्तत्कथं
तयोर्भेद इत्याशङ्क्या विवर्त्तविलक्षण परिणामस्वरूपमाह—

अभेदिनं सावयवस्य सत्य-
यिचिन्नरूपान्तरदर्शकत्वम् ॥
चदन्ति धीराः परिणाममस्या
वसुन्धराया इव सस्यसृष्टिम् ॥ ६५ ॥

अभेदिन इति । एकस्यैत्यर्थः । एतच्चारम्भवादवैलक्षण्यार्थमु-
क्तम् । एकस्यारम्भकत्वानङ्गीकारादारम्भारम्भरूपोर्भिन्नाद्य । साव-
यवस्येति प्रमाणावैवर्त्तविलक्षणमाय । सखादयो हि गुणाः प्रधानाव-
। यवतया परस्परमसृष्टा एकं सत्प्रधानमित्यभेदिनः सावयवस्येत्युक्त-
म् । एव यथा कारण तथा महदादेरापि परिणामिनः स्वरूपं द्रष्ट-
व्यम् । निरवयवस्य परिणामो, न सम्भवति, लोके तथा दर्शनादि-

ति; नैतदसम्मात्रे । सत्येति कार्यस्वरूपतोऽपि श्रुतिरजतव्यावृत्तय उक्तम् । विचित्रेति तत्स्वरूपकतिनिम्न, विवर्तपरिणामपोरुपपन्न सम-
त्वात् । रूपान्तरेति संघातव्यावृत्त्यर्थम्, संघातस्य महन्तृभ्यो रूपान्तर-
त्वात्मात्वात् । अयं वाऽभेदिन इत्यनेन संघातस्यापि व्यावृत्तिः, संघ-
नृणामनेकत्वात् । दर्शकत्वमिति तत्र प्रमाणाभिप्रायम् । कारणस्य ता-
त्त्विककार्यात्मत्वं परिणामः, सावयवस्य सतः कार्यात्मत्वं वेति त-
ल्लक्षणं दृष्टव्यम् । घीरा इति विरुद्धतत्त्वयोस्तत्त्वतो भेदाद्यसंभवापह-
व्याप्यं सूचयति । तदुदाहरति—वसुन्धराया इति ॥ ६५ ॥

विवर्तस्य विकाराद्यावृत्तं स्वरूपमाह—

अभेदिनो निर्विकृतेरनेक-

मृषास्वरूपान्तरदर्शकत्वम् ॥

विवर्तशब्दार्थ इह प्रसिद्ध-

स्तरङ्गभेदादिव चन्द्रभेदः ॥ ६६ ॥

अभेदिनो निर्विकृतेरिति । निर्विकृतेरित्यनेन पूर्वरूपपरि-
त्यागलक्षणो विकारो निषिध्यते । अनेकेति च ब्रह्मविवर्तोभिप्रायम्,
अन्यत्र तदनिवृत्तत्वात् । इह सिद्धान्ते कारणस्य पूर्वरूपापरित्यागेना-
भिन्नं रूपान्तरम् अत्रात्त्विकरूपान्तरभेदो वा विवर्तवाद इति विव-
क्षितम् । परिणामे आरम्भे च प्रसङ्गवारणाय पूर्वरूपेत्यादि । उदा-
हरति—तरङ्गेति ॥ ६६ ॥

एवं प्रसङ्गागतं विचारं समाप्य “श्रुतिर्मुनीन्द्रश्च विवर्तसिद्धौ
विकारवादं वदतस्तथैव” इत्यनेन या श्रुतिरभ्युपगम्य परिणामवादं व-
दतीत्युक्तम् । तत्रापातदृष्ट्या सृष्टिविषया श्रुतिः सेयमिति स्यात्—

अहं प्रजापेय बहु स्वयं स्या-

मित्यादिनाऽऽदौ परिणाममुक्त्वा ॥

विकारमिध्यात्वमथ सृवाणा

विवर्तवादं श्रुतिरानिनाय ॥ ६७ ॥

अहं प्रजापेयेति । बहुस्या प्रजापेयेत्पादिश्रुतेरयमर्थतोऽनु-
 वादः । अह स्वय मपश्चात्मता प्रजापेय अतो बहु स्यामिति योजना ।
 अहमिति च सतो मूलकारणस्योक्तिः । विकारामिध्यात्वमयः पुत्रा-
 णोति । अयेस्मर्थान्तरे “यदग्ने रोहित रूप तेजसस्तद्रूपं त्यच्छुभ्रं
 तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वे” “वाचारम्भण विकारो
 नामपेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्” इत्यन्यादेर्मिध्यात्वं दुराणा
 श्रुतिविवर्तवादात्तेनायानीतवर्तीत्यत्र परिणामघोतकाभावादिप
 परिणामश्रुतिरिति परस्य भ्रान्तिरेव । न च सत पवेशणपूर्वकं का-
 र्यात्मना जनिश्रवणादयं परिणाम इति वाच्यम् । विवर्तत्वेऽपि तद्गु-
 पपत्ते । “सत्यं चानृतं च सत्यमभवदथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते”
 इति विवर्तेऽपि तच्छ्रवणात् । तत्र उच्यते । विकारामिध्यात्वमतिधा-
 दनात्समुत्पारेण तस्यैवेयं सृष्टिश्रुतिः, अन्यथा तदेकवाक्यतायोगादिने
 ग्रन्थकारः परभ्रान्तिमाश्रित्य परिणाममुज्ज्वेत्वेवोचत् । अत एव
 सिद्धान्तं निषेधन्ती कथं तु भगव इत्याद्या श्रुतिः पूर्वपक्षतया परि-
 णामपरेत्यत्रोचाम, तस्मात् सैवात्र द्रष्टव्या ॥ ६७ ॥

एवं छान्दोग्यसृष्टिश्रुतिपूर्वोत्तराक्यपर्यालोचनया विवर्तवाद्
 एव प्रामाणिक इत्युक्तम् । इदानीमित्याफलम्, एवं सति तत्पर्यायमाधा-
 मपत्वादि मपश्चस्य भुवतः श्रुत्यादिवचनस्य प्रामाण्यमुपपन्नं भवती-
 त्पाह —

मायाश्रुतिस्मृतिवचः सकलं तथा च ॥ १ ॥

येस्तु त्वमर्दनपरं घटते विवर्ते ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वस्य कारणविकारविभागभाजः ॥ ॥ ॥ ॥

मागादतस्य परमार्थतया प्रतीतिः ॥ ६८ ॥

मायाश्रुतीति । “इन्द्रो मायाभिः गृह रूप ईषते” “मायां तु प्र-
 कृतिं विधात्” “ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः । तदेवार्थस्व-
 रूपेण भ्रान्तिदर्शनतः रियतम्” ॥ इत्यादि मायाश्रुतिस्मृतिवच इत्य-

र्थः । तथा च विवर्तवादे आश्रिते सति सन् घट इत्यादिप्रतीतिव-
लात्मागविचारदशायां परमार्थतयाऽऽदृष्टस्य कारणविकाराविभाग-
भाजः कार्यकारणात्मना विभक्तस्य सर्वप्रपञ्चस्य वस्तुतत्त्वमर्दनपरं
सकलं मायाश्रुतिस्मृतिवचो घटत इति पक्षयोरित्याशयेन सर्वस्ये-
त्याद्युक्तम् ॥ ६८ ॥

किंच तयोः संघातारम्भवादयोर्युक्त्यसद्वृत्तया सूत्रकारेण निर-
स्तत्वादीपि तत्र जिज्ञासुना तौ दूरतो वर्जनीयाविद्यभिषेत्प सकल-
शिष्टैः परित्यक्तत्वात्संघातवादं प्रथमं दूषयति—

संघातवादमुपगम्य तु तत्र पक्षे

संहन्त्रभाव इति सूत्रकृदाह दोषम् ॥

स्थायी भदन्तसमये न हि कश्चिद्द्व

संघातसंजननशक्तिसमन्वितोऽस्ति ॥ ६९ ॥

संघातवादमिति । उपगम्यान्वय । संहन्तुः संहन्यमानानां
मेलकस्याभावः ।

एतदुक्तं भवति—सौत्रान्तिकवैभाषिकाभ्यां हि बुद्धोशेषाभ्यां
याज्ञाभ्यन्तरपदार्थाः क्षणिकाः सन्तीत्यभ्युपगतम् । तत्र मृत-
पृथिव्यादिचतुष्टयम्, मौक्तिकं रूपादि चक्षुरादि च, मृत-
मौक्तिके च स्वरस्नेहोष्णोरणस्वभावानां सकृदेव कार्यजनकतया क्ष-
णिकानां चतुर्विधपरमाणुनां संघातरूपे न तु वैशेषिकाणामिव ततो-
ऽन्ये तदारब्धे । तत्र स्वरः पृथिवीपरमाणुः स्नेहोष्णा प्रसिद्धौ, ईरणो
वायुपरिमाणुः । तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञितानां च पञ्च-
स्कंधानामपर आध्यात्मिकः संघातः सकललोकयात्रावहः। रूप्यन्ते एभी
रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः,
अहमिशाकारं रूपादिविषयं वा ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः, चित्तस्य या
मिषामिषानुमयात्मकाविषयवेदनेन सुखदुःखत्रादितविशेषावस्था जा-
यतेऽसौ वेदनास्कन्धः, सविकल्पकप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागादयः

ल्लेशा उपकेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः । तदि-
 दमनुपपन्नं समुदायिनामचेतनत्वेन स्वतः समुदायायोगात् । लोके चे-
 तनव्यापारं विनाऽचेतनेषु तददर्शनात् । ननु तन्मतेऽपि चित्तं चेत-
 नमस्ति, तन्न ज्ञात्वा संयोजयिष्यतीति चेत्, न । शरीरादिसंघातोत्पत्तेः
 पूर्वं तस्य ज्ञातृत्वायोगात् । नन्वालयविज्ञानमहंकारास्पदं तदेव सकल
 व्यवहारे कारणमिति चेत्, न । तस्यापि त्रिपयविज्ञानादृते तदयोगात् ।
 विषयविज्ञानं च न संघातं विनेत्युक्तम् । किं चालयविज्ञानं स्थायि चेत्,
 नामान्तरेणात्मदात्मैव स्यात् । क्षणिकं चेत्, तेनापि कथं संघातो ज-
 ननीयः । ज्ञानपूर्वेच्छाधीनमयत्नवश्वेतनाधिष्ठितकापव्यापारेण हि
 कुलालादय एकेनापरं संयोजयन्ति विषयजयन्ति च । ज्ञानादीना वै-
 काश्रयाणामेव कार्यकारणभावो लोके सिद्ध इति कथं क्षणिका-
 त्मनि तदुत्पत्तिः स्यात् । एव क्रियाविभागाद्याश्रयानेकक्षणस्थापित
 एवैकस्यापरेण संयोगः सम्भवतीति न क्षणिकानामणूनामन्योऽन्यसं-
 यन्धोऽपि सिध्येत् । यत्तु मकृदेव कार्यजनकत्वात्पूना क्षणिकत्व-
 मिति, तन्न । असिद्धेः, एकस्यापि सहकारिसमवधानक्रमेणानेककार्यज-
 नकत्वस्य लोकेऽनुभवात् । अतोऽत्यन्तमयुक्त एवायं पक्ष इति "समुदाय-
 उभयहेतुकेऽपि तदमाप्तिः" इति मूत्रेण तत्र दोषं सूत्रकार आहृति संह-
 न्नभावमेवाह-स्थायीति । उक्तरीत्या ज्ञानाद्यनेकक्षणभावस्यापी
 संघातजननशक्तिममन्वितो भवतीति र्द्यौदमते स न सिद्ध्यादि-
 स्थर्थः ॥ ६९ ॥

वैशेषिकास्तु-स्वमनीयाविलमिगानणून् जगत्कारणान्याहुः । त-
 न्तिवो हि पटमानजानीयानेकसंश्लिषा एव पटकारणन्ते । एवाविधे-
 श्य एव मरिच कार्यद्रव्यदर्शनात् । कारणगतगुणाश्च राजानीयान्
 कार्ये गुणानारभन्ते, तन्नुत्पादौ तथा दर्शनात् । कार्यगतमहत्त्वं च
 कारणगतमहत्त्वमहत्परिमाणोऽहमयोगारब्धम्, न्यूनापिकसंरुपा
 न्कारणवयोः पटयोः सममरुपादिपत्स्थूलसूक्ष्मवन्त्वारण्ययोः क्षिपि-

छाशिथिलमयोगरत्नूलपिण्डारब्धपिण्डयोश्च महत्त्वविशेषस्योक्तहेतुक-
त्वात् । एवं कार्यपरिमाणान्यूनपरिमाणापकर्षपर्यवसानभूमयः परमा-
णवः सिध्यन्ति व्यणुककारणानि । व्यणुकपरिमाणे च परमाणुद्वित्व-
मसमवायिकारणं व्यणुकपरिमाणे तु व्यणुकबहुत्वमिति तत्प्रक्रिया । एवं
च कथमाद्वितीयात्परममहतध्वेनानाद्ब्रह्मणः परिच्छिन्नजडविषदादिका-
र्यद्रव्यस्योत्पत्तिरितीममापेक्षं सूत्रमूचियुक्त्या दूषयति —

आरम्भवादसुपगम्य तदीययुक्ते-
स्तत्प्रक्रियामनुसरन् व्यभिचारमाह ॥
वैशेषिकं प्रति महद्ददिदं हि योज्यं
यद्वाऽपि दीर्घवदिदं जडमित्यनेन ॥ ७० ॥

आरम्भवादमिति । तदीययुक्तेवैशेषिकस्य कारणगुणारम्भ-
कत्वविषययुक्तेस्तत्प्रक्रियामनुसरन्नेव तत्प्रक्रियैव वैशेषिकं प्रति सूत्र-
कारो व्यभिचारमाहेत्यर्थः । तत्प्रक्रियायां व्यभिचारं दर्शयन्नेव स्व-
मतेऽविरोधपरं सूत्रमर्थतः पठति—महद्ददिति । किं कारणगुणा-
नामविशेषेण कार्ये समानजातीयगुणारम्भकत्वं किं वा ताद्विशेषगुणा-
नाम् । नान्त्यः, चित्ररूपादिमद्वयव्यारम्भकावयवरूपादौ तदभा-
वात् विशेषगुणत्वानिरूपणस्य वृद्धैर्दर्शितत्वाच्च । नाप्याद्यः, व्यणु-
कैस्त्र्यणुकस्य महत् आरम्भ इति वैशेषिकैरभ्युपगमात् । न च तत्रे स-
मवायिगतं परिमाणं सजानीयं तदारभते, तद्ददिदं चेतनं ब्रह्मापि
जडं जगज्जनयतु न तु तच्चैतन्यन्तरमिति योज्यमनुपादनीयम् । किं
च तानि व्यणुकानि ह्रस्वानीति वैशेषिकममते व्यणुके च दीर्घमिति ।
एवं च यथा कारणगतं ह्रस्वपरिमाणं व्यणुके स्वसमानपरिमाणं न
जनयति तद्दीर्घं ब्रह्म जडं जनयिष्यतीत्यपि योज्यमित्यनेनैतदर्थेन
“महद्दीर्घेनद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्” इति सूत्रेण व्यभिचारमाहेति
संशयः । एतच्च चकारार्थेन सूत्रवाशब्देन सूचितम् । परमाणु-

पारिमाण्डल्यस्य अणुके सजातीयानारम्भकत्ववदित्येतामुपलक्षयतीति
द्रष्टव्यम् ॥ ७० ॥

महद्वादित्यादि विवृणोति—

ह्रस्वारब्धं अणुकमणुभिस्तद्वदारब्धमेतद्

ह्रस्वं नो तन्न च तदणुवत्संमतं तद्वदेतत् ॥

सर्वं कार्यं गगनधरणीमध्यगं चेतनोत्थं

निश्चितकं नो जडिमघाटितं युक्तमित्थाचक्षे ॥७१॥

ह्रस्वारब्धमिति । अणुकं हि दीर्घं ह्रस्वैर्अणुकैरारब्धं तद्वदे-
तदेव महदणुभिर्अणुकैरारब्धं तथापि तत् अणुकं नो ह्रस्वं, ह्रस्वं न
भवति, न च तदणुवत् अणुमहदणुपरिमाणं, न तु परमाणुद्व्यणुकयोः
परिमाणं अणुकअणुकगतपरिमाणारम्भकसामग्र्यां तत्संमतमेवमेतद-
संमतमपि । एतदेव विवृणोति—सर्वमित्यादिना । ननु परमाणुअ-
णुकयोर्अणुकअणुकगतपरिमाणारम्भकसामग्र्यन्तरसत्त्वात्तद्वलात्पा-
रिमाण्डल्यवादिअणुकादौ सजातीयं नारभत इति चेत्, न । वैपरी-
त्यस्यापि संभवात् । अणुत्वादिसामग्रीभावल्पकथनं तु तथात्वादभ्यु-
पगमायत्तमिति भावः । नोऽस्माकं निश्चितकम् अत एव जडिमघाटि-
तं जात्याविशिष्टमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

सूत्रस्यवाशब्दसमुच्चितं व्याभिचारं दर्शयन् अणुकअणुकप-
रिमाणपोस्तदभितं कारणमाह—

ह्रस्वाणुत्वे कारणद्वित्वहेतो-

र्जाते नैते पारिमाण्डल्यहेतोः ॥

दीर्घत्वं यद् यद्यदीर्घं महत्त्वं

द्रष्टव्ये ते द्वे कारणद्वित्वहेतोः ॥ ७२ ॥

ह्रस्वाणुत्वे इति । अणुकगतह्रस्वाणुत्वे इत्यर्थः । का-
रणद्वित्वहेतोः परमाणुमपेताद्वित्वाद्द्वितोर्जाते भवतः, नैते पारि-

माण्डल्याद्वेतोरिति । परिमाण्डलपस्य परमाणुपरिमाणस्वानारम्भक-
त्वाङ्गीकारात् । अन्यथा व्यणुकस्यापि परिमण्डलत्वापत्तेरिति हि
तेषां मतम् । एवं दीर्घे द्रव्ये व्यणुके षट् दीर्घत्वं पञ्च महत्त्वं ते द्वे व्य-
णुकगतबहुत्वादेव हेतोर्जाते इत्यपि तेषां मतम् । तथा च कुतस्तदुक्तो
नियम इति भावः ॥ ७२ ॥

किंच एकत्राभ्युपेतमन्यत्राभ्युपगन्तव्यमिति न तेषामप्यस्ति
नियमः । तथा सति हि परमाणुद्रवादेव व्यणुकं व्यणुकद्रवाद्-
पि किञ्चित् कार्यं स्यात् । न च तदप्यथैव स्यात् । इत्यारम्भेऽप्यर्था-
द् व्यणुकद्रवमारम्भकं नेति वाच्यम् । द्वित्वसंख्या हि परमाणुग-
ता स्वाश्रयपरिमाणादधिकपरिमाणमारभत इति बल्लसम् । एवं च व्य-
णुकोद्वित्वं च तादृशमेव परिमाणमारमेत, तच्च महत्त्वमेव स्यात् । न
हि व्यणुकपरिमाणादधिकपरिमाणं महत्त्वादप्यत्र सम्भवति । ए-
वमपि यदि कारणबहुत्वमेव कार्यमहत्त्वारम्भकामिति तदीयो निय-
मः स्यात् तर्देतन्न स्यात् । न च सोऽस्ति, व्यणुकव्यणुकपरिमा-
णातिरिक्तकार्यपरिमाणं तैरपि कारणसंख्याविशेषनियमानभ्युपग-
मात् । तथा च तद्देवेदमपि किं न स्वादित्याशयेनाह—

व्यणुकस्य जन्म परमाणुयुगात्

परिमण्डलादिति कणादमतम् ॥

व्यणुकत्रयात् व्यणुकजन्म पुन-

नियमं न कश्यपसुतो षदति ॥ ७३ ॥

व्यणुकस्य जन्मेति । परिमण्डलादिति परिमाणुविशेषण-
म् । तद्द्वित्वारब्धं परिमाणं तर्दीर्घकामिति तन्मते प्रामिर्द्धि दर्शयितुमि-
तीति द्रष्टव्यम् । व्यणुकजन्मेत्यत्रापि कणादमतमित्यनुषञ्जनीय-
म् । पुनः पश्चात् । ततोऽन्यत्र कार्यपरिमाणेषु । कश्यपसुतो वैशे-
षिकः । एवं च तन्तुरूपादिसाम्येन ब्रह्मवैतन्यस्य तत्कार्यसजाती-
यारम्भकत्वमापादायितुं कथं स शक्नुयादिति भावः ॥ ७३ ॥

तस्माद् वैशेषिकेण कारणगुणारम्भकत्वविषयनियमेन न ब्रह्मकारणवादः मत्सेप्तुं शक्य इत्याशयेनाह—

द्व्यणुकव्यणुकव्यपाश्रयं परिमाणं प्रति-कारणाश्रयः ॥

न तु कारणानिष्पत्ते गुणस्तद्व्यष्टभ्य व्ययं जिगीषवः ॥७४॥

द्व्यणुकेति । कारणाश्रयो गुण इति सम्बन्धः । गुणः परिमाणम् । तथा मति तव किं स्यात् तदाह—तद्व्यष्टभ्येति । तदाश्रित्य तव व्ययं जिगीषवो जेतुमिच्छामः । तद्व्यष्टेनकारणत्वं तदासेपं निराकृत्य वयं समर्थयितुं समर्था इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यदि पुनर्वैशेषिको ब्रह्मकारणतामद्वेषाद्भुक्तदोषपरिहाराय तत्रापि कारणपरिमाणादेव कार्यं परिमाणारम्भं ब्रूयात् तत्राह—

यदि कारणसश्रयाद् गुणाद् द्व्यणुकादेः परिमाणमिच्छति द्व्यणुकादिसमाश्रये तदा परिमाणोऽतिशयो विरुध्यते ॥७५॥

यदि कारणोति । गुणात् परिमाणगुणात् । परिमाणस्य सत्तातीयपरिमाणारम्भकत्वनियमेन । द्व्यणुकव्यणुकयोरपि परिमाणोऽप्येव स्यात् । न तु तत्परिमाणे ततोऽतिशयः स्यात् । ततश्च द्व्यणुकादेरप्यतीन्द्रियतापत्तिः । नित्यपरिमाणस्यानारम्भकत्वनियमोऽपि तदीयो विरुध्येत । वस्तुमस्त्वय द्व्यणुकादिकल्पनेन निष्पमणा । न तावद् द्व्यणुकादि प्रत्यक्षेण सिध्यति, अमहत्त्वात् । ननु द्व्यणुक कार्यद्रव्यावस्थं जन्यमहत्त्वाधिकगणत्वात् पदवदिति द्व्यणुकमिदौ तत्कारणतया परमाणुरपि सिध्यतीति चेत्, न । अप्रयोगकरत्वात् । महत्त्वांशानर्थात् । तस्य द्व्यणुकव्याप्त्यर्थत्वे चान्योऽन्वयाश्रयात् । ननु द्व्यणुकस्य कार्यद्रव्यत्वेन तन्न्यूनपरिमाणकारणमिदौ तस्यातीन्द्रियस्यापहन्नादणुद्रव्यं तावत् सिध्यति । तद् यदि सावयव तादृ सिद्धमेव द्व्यणुकम् । अयं निरवयव तादृ परिमाणवः सिद्धाः । तथापि तन्तुद्रव्यत्वं तद्व्ययमपि किञ्चिद् द्रव्यं जनयेदिति तदेव द्व्यणुक सिध्यतीति द्व्यणुकपरमाण्वोः सिद्धिरिति चेत्,

मत्त्वेवं तत्सम्भावना, तत्सत्ता तु प्रमाणं विना न मिध्यतीति ।
 व्यणुके कार्यत्वं चासिद्धमिति केचिद् । अस्मन्मते तु यद्यपि
 नामिदं तथाप्यप्रयोजकम् । आत्मन आकाशः सम्भूत इत्युपक्रम्य
 अद्भ्यः पृथिवीति श्रुताया एवापारेच्छिन्नाया एकस्याः पृथिव्यास्त-
 दारम्भोपपत्तेः । न चैवं सर्वत्र तदुपलम्भापत्तिः । घटशरावापिण्डत-
 दवयवकपालादिषु तद्विकारेषु तस्या उपलभ्यमानत्वात् । न हि घट-
 शरावाद्यात्मना मृत्त्रोपलभ्यते । न च यत्र कार्यं नास्ति तत्रापि सा
 विद्यते चेत् कथं नानुभूयेत्, न चेत्, कथं सैका स्यादिति वाच्यम् ।
 तत्र सत्त्वेऽपि तस्याः पराधिमतजातिवदनुपलम्भसम्भवात्, कार्यग-
 तरूपादिष्वेव व्यवहारानुरोधेनादृष्टानिमित्तोद्भूतत्वसम्भवेन तदात्म-
 नैव तस्याः प्रत्यक्षत्वात् । परेषामपि व्यणुकोपादानगतोद्भूतरूपा-
 दौ प्रमाणाभावात् । अन्यथा तस्यैव लावनेन प्रत्यक्षत्वनिमित्ततया
 व्यणुकादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः । व्यणुकादौ त्वदृष्टवशादुद्भूतरूपादि
 भविष्यति । दृश्यते हि श्यामावयवार्थेऽपि घटादौ पाकाष्टौहित्यम् ।
 व्यणुककारणकत्वानङ्गीकारे चानन्तव्यणुकान्यनन्ताश्च परमाणवः ।
 तत्र च पृथिवीत्वमेकजातिरित्यनेककल्पनागौरवमसङ्गात् । अस्म-
 न्मते तु प्रकृतिरेकैव सर्वविकारानुगता मृच्छराव इत्यादिवुद्ब्याल-
 म्बनमिति सैव सामान्यमित्युच्यते न ततः पृथक् पृथिवीत्वमस्ति ।
 सर्वमुक्ती प्राकृते वा प्रलये न हि तत्सत्त्वे किञ्चिन्मानमस्ति येन
 तदिदानीममत्याः पृथिव्यास्तदतिरिच्येत, प्रत्युत धर्मिणं विना ध-
 र्मसम्भवेन तदानीं तदभावश्च । परमाणवादेरपि विभक्तस्य तदा
 सत्त्वासम्भवात् । मदेव सोमपेसादिश्रुतिविरोधाच्च । एतेनाप्त्वादि-
 क्रमपि व्याख्यातम् । ननु व्यणुककारणस्यान्यत्र दर्शनानुरोधेन तद-
 ल्यपरिमाणत्वमनेकत्वं चेति कथमेतदिति चेत्, न । यत्कारणं तन्महदिति
 तन्त्वादावंगतनिषमस्योद्भवः पृथिवीति श्रुतेरन्वयमाधर्मावगतमहत्त्वा-
 नुरोधिनो बलवत्तया तद्विरोधिनः कार्यशुद्धारव्यत्वनियमस्य धा-

धितत्वात् । अत एवानेकारव्यत्वमपि न ग्राह्यम् । उक्तरीत्या ड्य-
णुकेऽसंभवात् । किं च लोके मृमुद्रावपिन एकस्माद्विशुद्धो बुद्ध-
बुद्धादिर्दृश्यते, स्वन्मते च दीर्घेभ्यस्तन्तुभ्यो ह्रस्वः पठो भवति, दी-
र्घादेकस्मादपि सूत्रादस्वं त्रिष्टम्भं लोकशास्त्रसिद्धम् । अस्मन्मते
तु विवर्त एवेति न कोपि निषमः । अपि च प्राक् सदसद्वा स्वसा-
मग्रीतो जायमानं यथाऽनेककारणे समवेति तथैकस्मिन्नपि तत्समवाये
किं वाचकम्, अनेकञ्च तत्समवायदर्शनस्य सावयवसमवायदर्शनतु-
ल्यत्वात् । अनेकावयवत्वसावयवत्वयोरविशेषात् सहकारिसन्निधिक-
घेर्णैकस्मादप्युपादानात् क्रमकार्योपपत्तेः । तन्नाशश्चादृष्टनाशायत्त
इति न किं चिदवघम् । किं च निरवयवपरमाणुसंयोगासंभवादापि
न तेषां कारणता भवेत् । न हि विश्लिष्टा एव ते जगज्जनयेयुः । सं-
योगश्चाव्याप्यवृत्तिरेव लोके समधिगतः । न हि कुड्यादेर्षस्त्वन्तरेण
संयोगस्तस्य परभागस्यमपि व्याप्नोति । न च निरवयवसंयोगः
स्वाश्रयं व्याप्नुयादिति वाच्यम् । तथा सति कर्णशुक्लौंसंयोगो
गगनमात्रवृत्तिरिति तन्मात्रं श्रोत्रं सर्वदेशस्यानपि शब्दानुपलम्बयेत् ।
परमाणुसंयोगस्यापरपरमाणुव्यापने च परमाणुद्वयमेकपरमाणुमात्रं
स्यादिति न तत्कार्ये परिमाणोपचयो भवेत् । अव्याप्यवर्तने च सं-
योगस्य निरवयवे न संभवति विरोधादित्यन्यत्रोपपादितम् । एवं
कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरमन्त्रे नरमृद्गादविशेषाद्भुत्पत्तिर्न स्यात् । प्राग-
मावमतियोगित्वादि तद्विशेषणं तदाऽसतोऽनुपपन्नम् । धर्मकाले
विद्यमानस्यैव धर्मिणोऽतदधिकरणत्वेन यदा कदाचित् स तद-
धिकरणमिति तु बालभाषितम् । एवमन्तः कारणविशेषसम्बन्धा-
न्तरासम्भवादपि न तदर्थं कारणविशेषे प्रेक्षावत्प्रतीतिरुपपद्येत्यार-
म्भवादोऽनुपपन्न एवेति भावः ॥ ७५ ॥

अथु तर्हि परिणासवादः, तत्र च मृद् घट इति प्रत्यक्षं प्रमाण-
म् । मृद्घटयोरत्यन्तमेदे गवाश्वयोरिव सामानाधिकरण्यामतीत्यनुप-

पत्तेः । एवमल्पन्ताभेदेऽपि न हि भवति घटो घट इति धीः, तस्मात् कार्यकारणयोर्भेदाभेदस्तात्त्विक इति परिणामवादः मामाणिक इति तत्राह—

परिणामवादमुपगम्य तथा रचनाद्यसंभवमुवाच मुनिः ॥
परमेश्वरं नहि विना घटते जडरूपवस्तुपरिणाम इति ॥७६॥

परिणामवादादिति । यथा सङ्घातादिगादस्यासंभवमुवाच, तथा “रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्” इत्यादिभिः सूत्रैः परिणामवादेऽपि रचनाद्यसंभवं मुनिरुवाचेत्यर्थः । रचना कार्यगतावयवविन्यासः, आदिपदेन कार्योत्पादनादिलक्षणमदृश्यादिरुच्यते । कुनस्तन्मते रचनाद्यसंभवस्तत्राह—परमेश्वरमिति । लोके हि कुलालादिश्वेत-
नोऽचेतनमृदादि परिणमपति । साङ्ख्यमते च जगत्परिणामकर्ता पर-
मेश्वरो नास्तीति कथं लौकिकन्यापसिद्धं परमेश्वरं विना जडरूपव-
स्तुनः प्रधानस्य जगत् परिणामो घटेत् । न हि जीवास्तत्परिणमपि-
तारः तेषां निर्विशेषाणां तन्मत उदामीनत्वात् । न हि किञ्चिदपि
वस्तु स्वयमेव परिणममानमुभयसंप्रतिपन्नमपि, अतः स वादोऽनुप-
पन्न एव । घटादेः कार्यस्य वस्तुतो मृदादिकारणाभेदे मृदादिरिव
कुलालादिव्यापारात् प्राक् सोऽपि किमिति नोपलभ्यते, कुलाला-
दिव्यापारो वा किमर्थः । ननु मृदादिगतपिण्डाद्यवस्थयाऽऽवरणात्
तदा विद्यमानोऽपि घटादिर्नानुभूयते, आवरणभङ्गार्थश्च कुलालादि-
व्यापार इति चेन्न । सर्वस्यापि तत्कार्यस्य सर्वदा तत्कारणात्मना
सत्त्वेन सर्वं सर्वस्यावरकमिति तदा किमपि नानुभूयेत् । वक्तव्यो वा
घटादेः स्थित्यवस्थातः प्रागवस्थायां विशेषः । पिण्डाद्यावरणमङ्गेऽ-
पि प्राक् सत्त्वेन जन्वत इति कृतं कुलालादिव्यापारेण । असंश्लेष-
तोऽप्युत्पत्तौ घटादेरापि तर्पत्र भवितुमर्हतीति किं प्राक् सत्त्वकल्प-
नया । यत्तु मृद् घट इति मतीत्या तयोर्भेदाभेद इति । तन्न, तयोः
परस्पराभावरूपयोरेकैकत्रानुपपत्तेः । न वा मतीयमानाभेदस्याभावं

कश्चिदनुभवानि । ननु भेदो नाभावः किं तु व्याटचघटादिसरूप-
मेव, अभेदस्तु घटघटादौ सर्वत्रानुगता पृथिवीति पृथिव्यात्मना घट-
घटायाभिन्न घटाद्यात्मना च भिन्नमिति भेदाभेदव्यवहार इति चेत्,
भवत्वेवं सर्वत्र, पृथिव्येका घटादेस्तस्याश्च भेद एव चेद् भेदवादिप-
तमेव समर्थितं स्यात् । तथा च मागुत्पत्तेरघटादेः सत्त्वामत्वाद्याश्र-
तदोपस्तदवस्थ एव, अभेदे च तस्याः मागुत्पत्तेरुपलम्भप्रसङ्गादि-
दोषो न निवर्तेत । सर्वस्य पृथिव्यात्मनेव घटायात्मनाऽप्यभेदः
स्यात् । घटायाभिन्नपृथिव्यभिन्नत्वाद् घटादेस्तयोर्भेदाभेद इति चेत्,
तस्यैवेदानो दुर्निरूप्यत्वात् । तस्मान्नास्तेव भिन्नाभिन्नं वस्तु । एवं च
कारणाभिन्नकार्यस्य कारणातिरिक्तसत्त्वाशून्यत्वमेव कारणतादा-
त्म्यम्, तदेव च मृद् घट इत्यादिमामानाधिकरण्यप्रतीत्यालम्बन-
मिति विवर्तवाद एव प्रमाणसिद्धो न वादान्तसमिति भावः ॥ ७६ ॥

नन्वारम्भादिपक्षत्रयनिराकर्तुः सूत्रकारस्य किं सर्वत्राविशिष्ट
एवाशयः किं वा क्वचिद् विशेषोऽस्तीति जिज्ञासापामाह—
क्वचिदभ्युपेत्य कथनं कुरुते परपक्षदूषणकथावसरे ॥
निजपक्षदोषपरिहारपरः क्वचिदभ्युपेत्य वदतीह मुनिः ७७ ॥

क्वचिदभ्युपेत्येति । परदूषणकथावसरे परपक्षदूषणप्रधाने
तर्कपात्रे क्वचिद् वैशेषिकाधिकरणे तदुक्ताणुकारणमाक्रियामभ्यु-
पेत्य तेनैव न्यायेन चेतनब्रह्मकार्यं जगदिति स्वपक्षे वैशेषिकोक्त-
कारणगुणारम्भदोषपरिहारपरः सन् महर्षिर्वादित्यादिना कथनं कुरु-
ते । क्वचिद् रचनानुपपत्त्यायाधिकरणे तन्मग्नं केवळमुपेत्योपन्यस्येह
ज्ञाने मुनिर्दूषणमात्रं वदतीति विशेष इत्यर्थः । वैशेषिकाणां हि कार-
णगुणारम्भाश्रयं दोषं तदभ्युपगमेनैव व्यभिचारेण परिहर्तुं मथमपे-
षाधिकरणं विरच्य “उभयथाऽपि न कर्मानस्तदभावः” इत्य-
धिकरणान्तरेण तदीयं मग्नं दूषयामास न तथैवयोः, केवलतन्मग्न-
दूषणस्यैव तत्र कृतत्वादिति भावः ॥ ७७ ॥

उक्तमेव विवेचयति—

परपक्षनिषेधमाचरन् क्वचिदङ्गीकरणं करोति सः ॥

परदर्शितदोषमुत्तये क्वचिदित्येष विशेष ईरितः ॥ ७८ ॥

परपक्षेति । परिणामादिपक्षनिषेधमित्यर्थः । आचरन्निति हे-
तौ शत्रुमत्ययस्तेन परपक्षनिषेधहेतोस्तदर्थमङ्गीकारः क्वचिद् परोक्त-
दोषपरिहारार्थमित्यर्थः । अङ्गीकरणं करोति परपक्षस्वानुवादमात्रं
करोति, न तु तद्दृष्टान्तमाश्रित्य स्वपक्षे कं चिद् दोषं परिजिहीर्षती-
त्यर्थः । उत्तरार्द्धे क्वचिदिति वैशेषिकाधिकरण इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्मादेवं भूत्रकारः संवातादिवादामेव परिणामवादमापि नि-
राचकार तस्माद् भोक्त्रापत्तेराविभागश्चैदत्पादिसूत्रे यद्वादिभिर-
द्वैतसमन्वये भोक्त्रभोग्पादिसांकर्यं प्रसाञ्जनं तद् परिजिहीर्षुर्भेदाभे-
दघटितं परिणामवादमभ्युपगम्य स्याल्लोक्त्वदिति तत्परिहारं मुनिराह
न तु स्वमिद्धान्ततया, तथा सति तस्मात्निषेधायोगात् । स्वसिद्धान्तसि-
द्धिस्तुत्तरत्र "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र द्रष्टव्येयाह—

भोक्त्रादिसूत्रे परिणामवाद-

माश्रित्य तद्वादिभिरुक्तदोषम् ॥

समादधानो मुनिराह तस्मात्

सिद्धान्तसिद्धिः पुनरुत्तरत्र ॥ ७९ ॥

भोक्त्रादीति ॥ ७९ ॥

ननु निरभिप्यमाणस्यापि विकारवादस्यैव तत्प्रत्यासत्त्याऽङ्गी-
कारश्चेदारम्भवादोऽपि स्वभाववादादिमतनिराकरणेन कार्यकारण-
त्वादिममर्थनाय किमिति नाङ्गीकृत इत्याशङ्क्य तत्र । न हि कार्य-
कारणादिरिह मतिपेपादापेपितः तस्य मायागात्रत्वात्, किं त्वद्वैतं ब्रह्म ।
तत्र च भेदाभेदाश्रयः परिणामवादोऽभेदांशेनाद्वैतममर्थन उपकरोति,
भेदांशेन च प्रत्यक्षादिकं चानुसरतीति मयमं प्रत्यक्षादिप्रामाण्याश्र-
यणेऽपि नाद्वैतममन्वये कश्चन वाधोऽस्तीति दर्शयितुं विकारवाद ए-

वासंमतोऽप्याश्रित इत्याशयेनाह—

प्रत्यासन्ना परिणतिरियं विप्रकृष्टस्तु पूर्वः

संघातादिः सकल उदितो वेदसिद्धान्तसिद्धेः ॥

एतावत्त्वादिषमभिमता सूत्रकारस्य भोति

भ्रान्तिप्रकृष्टस्फुटनिजमनःकौशलानां नराणाम् ॥८०॥

प्रत्यासन्नेति । वेदसिद्धान्तसिद्धेर्वेदान्तसिद्धान्तसिद्ध्यर्थमियं

परिणतिः परिणामवादः प्रत्यासन्ना, विवर्ते प्रत्युपायत्वात् । पूर्व उ-

दितः पूर्वपक्षत्वेनोक्तः । पूर्वमुदित इति वा पाठः । संघातादिस्तु वि-

प्रकृष्टो व्यवहारमाश्रोपयुक्तत्वाद् वेदार्थनिर्णयानुपयोगी । अयमेव

तुशब्दसूचितो विशेषः । इयमिति विशेषणेन, परिणामस्य प्रत्यक्ष-

सिद्धत्वाद् व्यवहारोपयुक्तत्वमप्यस्तीति दर्शयति । ननु सूत्रव्या-

ख्यातृभिः कौश्लं परिणामवादः सूत्रकारसंगम इति स्वग्रन्थे लि-

खितं तत्र कथं तत्र तदसंभतिरिति चेत्, लिखन्तु नाम'तेषां सूत्रकृ-

त उक्ताशयानभिप्रेतया भ्रान्त्यैव तदित्याशयेनाह—एतावत्त्वादि-

ति । सिद्धान्तप्रत्यासन्नत्वादित्यर्थः । सूत्रकारस्येषमभिमताते मा-

तीति सम्बन्धः । सविशेषाद्वैतमेव सूत्रकृतसंगममिति भ्रान्त्या भ्रष्टं

स्फुटं निःसदिग्धं निजमनःकौशलं विचारदक्षत्वं येषां तेषामि-

त्यर्थः ॥ ८० ॥

न केवलं धीताद्वयमत्यासन्त्या परिणामवादाभ्युपगमः किं तु

तेन विना शिष्यं मतिं युद्धाद्युपपादनासम्भवादपि सोऽभ्युपेत

इत्याशयेनाह—

आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेवं

व्यामिश्रदृष्टिरिति दृष्टिविभागमेव ॥

संगृह्य सूत्रकृदयं पुरुषं मुमुक्षुं ।

सम्यक् प्रयोषपितुमुत्सहते क्रमेण ॥ ८१ ॥

आरोपदृष्टिरिति । क्रमेणमुक्तदृष्टिविभागं संश्लेष्यं सू-

ब्रह्म सम्पगवाधिनं पुरुषं परमात्मानं सुमुहुं परं मोति बोधयितु-
मुत्सहत इति सम्बन्धः । सम्पगक्लेशेनोति वा ॥ ८१ ॥

उक्तदृष्टिवपं परस्परं विभज्य दर्शयति—

आरोपदृष्टिरुदिता परिणामदृष्टि-

द्वैतोपशान्तिरपवादकदृष्टिरन्त्या ॥

मध्ये विवर्तविषया द्वयमिभ्रदृष्टिः

व्यामिभ्रदृष्टिरधरोत्तरभूमिभावात् ॥ ८२ ॥

आरोपदृष्टिरिति । पूर्वश्लोकोदिता याऽऽरोपदृष्टिः सा परि-
णामदृष्टिर्ब्रह्माण मपश्चाध्यारोपितदृष्टस्तया हि ब्रह्माणः प्रपञ्चात्प-
त्वं विषयीक्रियते । एवं तत्रोदिता या अपवादकदृष्टिः साऽन्त्या च-
रमा कार्यरूपा द्वैतोपशान्तिः सविलासाविधोपशमकाद्वैतब्रह्मसाक्षा-
त्कारः । एवं तत्रैवोदिता या व्यामिभ्रदृष्टिः सा मध्ये परिणामद्वैतो-
पशमदृष्टिर्मध्ये विवर्तविषया द्वयमिभ्रदृष्टिः, अन्तर्गतोऽन्यथाभाव-
रूपविवर्तविषयाया दृष्टिर्ब्रह्माण मपश्चात्तदभावद्वयविषयत्वात् सा द्व-
योव्यामिभ्रदृष्टिर्भेदगीत्यर्थः । अन्त्यमध्यादिपदेन सूचित एतद्दृष्टीनां
क्रमे हेतुमभिमत्पाद्—अधरोत्तरेति । निकृष्टमध्यमोत्तमभूमित्वादि-
त्यर्थः ॥ ८२ ॥

तद्दृष्टीनामधरोत्तरभावमेव विदृणोति—

तत्त्वावेदकमानदृष्टिरधमा तत्त्वक्षतिर्मध्यमा

तत्त्वप्रच्युतिविभ्रमच्चतिकरी तत्रान्त्यदृष्टिर्मता ॥

जीवैकत्वमुमुक्षुभेदगतितो व्यामिभ्रदृष्टिर्द्विधा

भिन्ना तत्र च पूर्वपूर्वविलयाद्दूर्ध्वोर्ध्वलब्धिर्भवेत् ॥ ८३ ॥

तत्त्वावेदकोति । मत्पज्ञादिस्तत्त्वावेदकमानत्वदृष्टिरधमा भवे-
ति, आवेकादिमत्पुरुषसाधारणत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वादनर्थ-
हेतुत्वादिनात्मसंत्यत्वविषयत्वाच्च साऽधमेत्यर्थः । तत्त्वज्ञातिः प्रपञ्च-
सत्यत्वज्ञातिकरी या विवर्तदृष्टिः सा मध्यमा, ब्रह्मविचाराद्यधीनवि-

वर्तदृष्टेर्विवेकादिमत्पुरुषाश्रयत्वात् परम्परया मोक्षोपयोगित्वादात्म-
 तत्त्वविषयत्वाच्च सा पूर्वदृष्ट्यपेक्षयोत्तमा, तावत्या द्वैतोपशान्त्यसम्भ-
 वाद् द्वैतोपशान्त्यपेक्षया जयन्तेति मध्यमेत्यर्थः ।। या पुनरन्त्या दृ-
 ष्टिः सा तत्त्वमच्युतिविभ्रमक्षतिकरि, प्रपञ्चतत्त्वविरोधिनी प्रपञ्च-
 भ्रमन्वगोचरा या विवर्तदृष्टिरस्याः क्षतिकरि, अतः सोत्तमपुरुषा-
 श्रयत्वात् सकलद्वैतभ्रमनिवर्तकतया साक्षान्मोक्षसाधनम्वाचिरतिश-
 यानन्दात्ममात्रविषयत्वाच्च सर्वोत्तमा मतेत्यर्थः । अथवा तत्त्व-
 स्थानारोपितरूपस्य केवलाचिदानन्दस्य मन्च्युतिस्तिरस्कारो लेशतो-
 ऽपि ब्रह्मान्यवस्तुदर्शनरूपा या विवर्तदृष्टिः सा चातत्त्वतोऽन्यथाभा-
 वत्वेन भ्रमरूपा तस्याः क्षतिं वाप्यं करोतीति सा तथा । तत्र तासां
 मध्येऽन्त्या परां काष्ठां माप्ता एवभूताऽपवाददृष्टिर्माता समता वाचपा-
 र्यावर्गतिं प्रसन्नन्तं संनिष्कृष्टत्वादित्यर्थः । विवर्तदृष्टेरपि जीवैकत्वना-
 नात्त्वविषयतया द्वैविध्यमाह—जीवैकत्वोति । बहवो जीवास्ते च क्रमेण
 सुपुंसवोऽनाद्यनन्तश्च संसारमोक्षमार्ग इति विवर्ते मयमा दृष्टिः।।द्वितीया च
 अहमेक एव सर्वकार्यकरणेष्वन्तःसाक्षी मदीविद्यावत्स्वितं च मुक्तामु-
 क्तैर्विद्वद्ज्ञानेकजीवेशादिभिन्नं जगदवभासते मद्बोधाच्च निर्वर्तिष्यत
 इति । गतितोऽवर्गततः । उक्तदृष्टीनां कालतोऽप्यधरोत्तरभाव दर्श-
 यति—तत्र चेति । दृष्टीनां मध्य इत्यर्थः । चोऽवधारणे । पूर्व-
 पूर्वदृष्टिविलयादेवोर्ध्वोर्ध्वदृष्टिर्लान्भवेन्नान्यथेति तासां पृथ्वापरीभा-
 यः । यद्यप्युत्तरोत्तरदृष्ट्यैव पूर्वपूर्वविलगो भवेत्, तथापि परिणामा-
 देसंज्ञितोऽममवबुद्धिदशापामेव विवर्तत्वादिदोष्टर्भवतीति पूर्वपूर्ववि-
 लयादित्युक्तमिति ॥ ८३ ॥

पूर्वपूर्वविलयादित्युक्तमेषोपवादयति—

परिणामबुद्धिसुपमृद्य सुमान् विनिवर्तयत्यथ विवर्तमतिम्॥
 उपमृद्य तामपि पदार्थाधिया परिपूर्णदृष्टिसुपसर्पति स्ः८४॥

परिणामेति । कूटस्थस्य तत्त्वतोऽन्यथाभावस्यासम्भवात् तर्हि

बुद्धिसुषुप्तौ विलाप्य पुमान् श्रवणाधिकारी अयानन्तरं विवर्तमार्तं वि-
निवर्त्तयति विशेषेण निश्चित्य वर्तपत्युत्पादयति । तं विवर्तमतिम् ।
पदार्थविषया शुद्धतत्त्वंपदार्थानिश्चयेन, परिपूर्णदृष्टिं निष्पन्नमत्यम्-
ब्रह्माभेददोष्टम् ॥ ८४ ॥

ननु मुमुक्षोः श्रवणाधिकारिणो मोक्षमायनसाक्षात्कार एव सा-
धनीयः, किं परिणामादिदृष्ट्या ! सत्यम् । स एव ताभ्यां विना न
सम्भवेतीत्याशयेनाह—

अथशब्दसूचितसुसुक्षुरिमं खलु दृष्टिभेदमुदितक्रमतः ॥
उपदौकते विगलिताखिलधीस्वतिष्ठते निजमहिम्नि तंतः ८५

अथशब्देति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्यायशब्देन सू-
चितो यो विवेकवैराग्यादिमान्मुमुक्षुः श्रवणाधिकारी खल्विमं दृष्टि-
भेदं क्रमशः उपदौकते प्राप्नोति पदा तत्रस्तदा विगलिताखिलधीः स-
न् निजमहिम्नि अवतिष्ठते स्वस्वरूपे स्थितो भवतीत्यर्थः । सूत्रकार-
स्याप्ययं क्रामिकदृष्टिभेदः समत इति द्योतनायायशब्देत्युक्तम् ॥ ८५ ॥

ननु मुमुक्षोः परिणामादिषियं विना शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारः क-
थं न भवेत्, न हि विरुद्धयोर्द्वैतेहेतुमद्भावोऽस्तीत्याशङ्क्याह—

परिणाम इत्यथ विवर्त इति

यद्वदोऽहमेव च सुसुक्षुरिति ॥

परिपुष्कलं च परमं पदमि-

त्ययगत्य निष्ठति महिम्नि निजे ॥ ८६ ॥

परिणाम इति । अथशब्दोक्तोऽधिकारी प्रथमं दृष्टिवाक्या-
दिसमन्वपालोचनेन ब्रह्मैव मपञ्चोपादानं मृदिव घटस्येत्यवग-
च्छातः, उपादानतैव अत्र परिणामगिरा विवक्षिता । अथ
तदनन्तरमारम्भणाद्यधिकरणन्यायेन निषेधवाक्यतात्पर्यालोचनेन
दृष्टिवाक्यार्थो विवर्त इत्यवगच्छति पूर्वबुद्धिं विना ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य वि-
वर्तत्वनिश्चयासम्भवात् । यत्र पदवगतं तत्रैव तन्निषेधे तस्य नि-

ध्यात्वेनिश्चयेन तस्य विवर्तत्वं निश्चीयेतेति ब्रह्मणि मपञ्चासञ्जरु-
परिणामधीरपेक्षितैव । न वा मपञ्चस्य विवर्तत्वधियमन्तरेण शुद्धा-
त्मसाक्षात्कारो भवेत् । एवमविचारावस्थया जीवबहुत्वज्ञानमपि दृ-
ष्टादृष्टद्वारेण मुमुक्षाद्वारा तत्रोपयुज्यत इत्याशयेनाह—बहव इति ।
मुमुक्षव इति विपरिणतानुपद्गः, जीवा इत्यर्थः । इति चेत्तिसम्यग्धः ।
इत्यनेन मकारेण परिपुष्कलं पूर्णं परमं शुद्धं पदं स्वस्वरूपमिति चा-
वगत्य निजे माहाम्न तिष्ठति, अतः परिणामादिधियोऽप्यस्ति सा-
क्षात्कार उपयोग इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

“मध्ये विवर्तविषया द्वयमिश्रदृष्टिः” इत्युक्तं विवर्तविषयो मध्यस्थ-
त्वमुपपादयति—

परिणामधियो विवर्तधीरपवादात्मतया व्यवस्थिता ॥ १
सकलद्वयमर्दिनीं धियं प्रति साऽरोपगिराऽऽभिधीयते ॥ ८७ ॥

परिणामधिय इति । ब्रह्मणः मपञ्चारमत्वधियो विवर्तधी-
स्तत्र तदत्यन्ताभावमापि विषयीकुर्वाणाऽपवादतयाऽवस्थिता भवतीति
सा तदुचरा । एवं सकलद्वयमर्दिनीं शुद्धाद्वयात्मधियं मति सा विव-
र्तधीरारोपगिराऽभिधीयत इत्यारोपस्य निषेधप्राग्भावित्वात्सा तत्पू-
र्वाऽपीति मध्यमेत्यर्थः । यद्यपि परिणामशुद्धिमुपपद्यतेत्यनेनार्थादयम-
र्थः सिद्धः, तथापि स एवानेन विवृत इति दृष्टव्यम् । अथवा पूर्व-
श्लोके विवर्तधियो निःप्रपञ्चात्मसाक्षात्कार उपयोगानुक्तेरितरानु-
षादेन स एवानेन दर्शित इति दृष्टव्यम् ॥ ८७ ॥

अत एव विवर्तदृष्टेर्धामिश्रत्वं प्रागुक्तमुपपन्नमित्याह—
उभयव्यतिमिश्ररूपतां भजते तेन विवर्तधीरिषम् ॥
प्रथमोत्तमयोर्द्वयोः पुनर्व्यतिमिश्रभित्वनं न विद्यते ॥ ८८ ॥
उभयेति । परिणामोपशान्तदृष्टिद्वयव्यतिमिश्ररूपतामित्यर्थः । म-
पञ्चमार्थाधिपवत्त्वेन तदपवादत्वव्यतिपवत्त्वेन च तस्या उभयव्यति-
श्ररूपत्वमित्यर्थः । येनैवं तेनेत्यादौ योजनीयम् । मथमोत्तमयोरा-

घन्तयोर्दृष्टयोरित्यर्थः । न विद्यत इति । एकैकमात्रस्वरूपवि-
पयत्वादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

एवं परिणामादिदृष्टीनामेकाधिकारिणि क्रमवर्तिनीनां मोक्षोप-
योग उक्तः । समति विरुद्धदृष्टीनामेकपुरुषाश्रयत्वाम्भवादधममध्य-
मोत्तमाधिकारिभेदाश्रयत्वं य वदन्ति तन्मतमनुवदति—

कृपणधीः परिणाममुदीक्षते
क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्तताम् ॥
स्थिरमतिः पुरुषः पुनरिक्षते
व्यपगतद्वितय परम पदम् ॥ ८९ ॥

कृपणधीरिति । मपञ्चादविरक्तबुद्धिः, मपञ्चः सर्वोऽपि
ब्रह्मणस्तान्त्रिकः परिणामोऽहं च वस्तुन कर्ता भोक्ता तमेवाराधय
तत्प्रसादाच्छेषं प्राप्स्यामीत्युदीक्षते इत्यर्थः । क्षपिनो निरस्त. क-
ल्पय पापं यस्या धियस्तद्युक्तस्तु ससाराद्विरक्तो ब्रह्मशास्त्र शृण्व-
न्संसारस्य विवर्ततामुदीक्षते । श्रवणमननध्यानादिभिः परिपक्वैः स्थि-
रमतिर्निश्चलीकृतबुद्धि पुरुष. पुनर्व्यपगतद्वितय शब्द परमं पदम् ई-
सत इत्यर्थः । स्थिरमतिरिति पाठे स्थितमज्ञो जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥ ८९ ॥
जीवैकत्वानेकत्वधीरापि पुरुषभेदेनैव भवेदित्यपि तन्मतमित्याह—

पुरुषभेदवशाद् विविधा भवेत्
क्षपितकल्मषधीरापि मध्यमा ॥
जगदनेकमुमुक्षुकमीक्षते
पुरुष एकतरो न तथेतरः ॥ ९० ॥

पुरुषभेदवशादिति । मध्यमोत्तमाधिकारवत्पुरुषभेदवशा-
दित्यर्थः । क्षपितकल्मषस्य धीरित्यर्थः । तद्वद्वैविध्यमाह—जगादिति ।
एकतरोः पुरुषो जगदनेकमुमुक्षुकमीक्षते, इतरोऽपरो न तथा, बहुमुमु-
क्षुक नैसत इत्यर्थः ॥ ९० ॥

। अत इति । यत एवं परिणामवाद्स्याप्यत्रोपकारिताऽतो हेतोरित्यर्थः । स्वसिद्धान्तात्पुरस्ताद्ध्यक्षादिमितेस्त्वसंबिदुत्पादने तत्रावेदने मामर्धपनपोर्धैवास्याद्वयप्रज्ञसमन्वयस्याध्यक्षादिविरोध निवारयामसेति संख्यः ॥ ९४ ॥

किं चोत्तराधिकरणे कार्यस्य कारणाद्भुतो भेदाभावे वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुति हेतुतया वदन् विकारमृपात्वस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयतीति विवर्तनादमेव सूत्रकारः सिद्धान्ततया नेने नाक्षादिमानस्य तत्रावेदकत्वमित्यभ्युपगम परित्यजति स इत्याशयेनाह—

इहाधुनारम्भणशब्दशक्तिं

सश्रित्य तत्रवाचगतिक्षमत्त्वम् ॥

अक्षादिमानस्य निराकरोति

समन्वयस्यापनयन् विरोधम् ॥ ९५ ॥

इहेति । “तदनन्त्यत्वारम्भणशब्दादिभ्यः” इत्युत्तरमित्यधिकरणे इत्यर्थः । अधुना शिष्यस्य मायुक्तविशेषादिभिः परिणामस्यासाधुत्वमतिसंधाने, आरम्भणशब्दशक्तिं वाचारम्भणं विकार इत्यादिवाचपत्त्यारम्भणादिशक्तिम् । तेन हि वाक्येन विकारो नामधेयमिति विकारस्य षट्पदादेः शब्दमात्रं दर्शयता षट्पटादिविकारस्य सत्ता निवारिता, अत एव मृत्तिकेत्येव सत्यमिति वाक्यशेषेणैवकारेण विकारानन्त्यत्वमनृत्य कारणमात्रस्य सत्यत्वाशयेन मृतमत्येत्युक्तम् । अत एतद्वलाद्ध्यक्षादिमानस्य तत्रावगतिमपनयन् अद्वयममन्वयस्य विरोधमपनयन्निराकरोतीति विवर्त एव प्रामाणिक इति भावः ॥ ९५ ॥ -

ननु परिणामवादाश्रयणेऽपि समन्वयविरोधपरिहारः सेत्स्यतीत्युक्ते किं तदर्थं विवर्तनाश्रयणेनेति चेत्प्रत्य, समपञ्चाद्वयममन्वयस्य पराभ्युपेयस्य तेनाक्षादिविरोधः परिहितः । तं पुनरखण्डाद्वयसमन्व

यस्य स्वसमनस्येति समन्वयविशेषं श्रुत्यादिमन्त्रं दर्शयन्नाह—

अखण्डवाक्यार्थमनुव्रजन्ती

समन्वयोत्थापितबुद्धितृप्तिः ॥

अक्षादिभिस्तत्त्वनिवेदने हि

सद्यः परिम्लायति निर्दिशङ्कम् ॥ ९६ ॥

अखण्डेति । अनुव्रजन्ती विषयीकुर्वाणा परिम्लायति सम्प-
ते अतस्तद्वाचपरिहारार्थमक्षादिमानविषयस्यातात्त्विकमुत्तराधिकरणे
दर्शयतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

ननु मयमामाण्यानुरोधेन साविशेषमेवाद्वयं किं नाङ्गीक्रियत इति
चेत् ना मृपात्वेन श्रुत्युक्तविकारादिविशेषस्य श्रुतिसमन्वयगोचरत्वा-
योगात् । किंच “एकमेवाद्वितीयम्, अपागाद्ग्रेरग्नित्वं, नेह नानास्ति” इ-
त्यादिवचनैः “प्रकृतैर्नावत्त्वं हि प्रतिपेद्यति” इत्यादिमूर्खैस्तद्व्याख्यातृ
भाष्यकारादिवाक्यैश्चाखण्डतात्पर्यस्यैव श्रुतेराश्रयणीयत्वादिज्ञाशयेन
प्रथमाध्यायोक्तं स्मारयन्नाह—

अखण्डमेवाद्वयमात्मतत्त्वं त्रयीशिरोवाक्यमनुप्रविष्टा ॥

वदन्ति शब्दा इति शब्दशक्तिनिरूपणे पृथ्वमुदीरित हि ॥ ९७ ॥

अखण्डमिति । त्रयीशिरोवाक्यमनुप्रविष्टास्तत्त्वमादिवाक्यै-
कता गताः मत्पज्ञानानन्दादिशब्दाः शब्दशक्तिनिरूपणे अखण्डमेव
वदन्तीति पूर्वं प्रथमाध्याये निरूपितमित्यर्थः ॥ ९७ ॥

ततः किमित्याशङ्क्याह—

अतो विरोधस्य निराससिद्ध्यै

निरस्यतेऽक्षादिषु तत्त्वभागः ॥

संरक्ष्यतेऽसंख्यवहारशक्ति-

भागः पुनः सर्वमतोऽनवद्यम् ॥ ९८ ॥

अत इति । विरोधस्याखण्डार्थमन्वयविरोधस्य अक्षादिप्र-
माणेषु यस्तत्त्वभागः तत्त्वनिवेदनमापथ्यभागः । तर्हि तेषामप्रामाण्य-

मेव स्यादित्याशङ्क्याह—संरक्ष्यत इति । एवमपि तेषां सांख्यव-
हारिकप्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः । तस्माद्देहान्तानामवण्डब्रह्मसम्बन्धे
न मत्पक्षादिसिद्धभेदव्यवहारपलाप इत्यभिप्रेत्योपसंहरति—सर्व-
मिति ॥ ९८ ॥

किं च मत्पक्षादि न तत्रावेदकं दोषजन्यज्ञानकरणत्वात् शु-
क्तिरजतादिज्ञानकरणवत्त्वात् न चासिद्धिः, अविद्यादोषजन्यत्वात्प्रत्यक्षज्ञा-
नस्य । न चारिद्याया विश्वजनन्याः कथं दोषत्वमिति वाच्यम् । स्वप्-
काशब्रह्मस्फुरणप्रतिबन्धकतया शक्तिस्फुरणप्रतिबन्धकदीपवद्वोषत्वो-
पसंहरित्याशयेनाह—

चित्तिवस्तुनः स्वमहिम्नस्फुरणे
स्वपमेव कारणमिति प्रगतम् ॥
प्रतिषेध्य ताचित्तिगताग्रहणं
विपरित्युद्धिमुपढौकयति ॥ ९९ ॥

। चित्तिवस्तुन इति । चिद्वस्तुनः इत्यर्थः । स्वमहिम्नोऽदृषा-
नन्दब्रह्मस्वभावस्य स्फुरणे स्वपमेवोपचारात् कारणमिति प्रगतं
स्वप्रकाशत्वावेदकश्रुत्यादिमिदम् । अत्र “स्य दासास्तपोऽिवनः” इति-
घस्त्वमेव कारणमित्यन्यात्पाठोत्तमात्रपरमिति वा द्रष्टव्यम् । तत्र
तस्य स्वत्वं एव प्रकाशमसक्तावापि तदमानात्प्रतिबन्धकमज्ञानमेव व-
क्तव्यमित्याह—प्रतिषेद्धयेति । चित्तिगताग्रहणं तु चित्तिवस्तु प्रतिषे-
द्ध्य यथावत्स्फुरणमाच्छाद्य विपरित्युद्धिं द्वैतमपञ्चबुद्धिमुपढौकयति
मापयति । अतोऽपिप्राज्ञानतत्त्वप्रकाशं प्रतिषेद्ध्य तद्विपरित्युद्धि-
जनकत्वादविद्यादोष एव, अतस्तज्जन्यज्ञानकरणत्वमज्ञानादेर्नासिद्धमिति
भावः ॥ ९९ ॥

एवं तर्हि तस्य व्यवहारिकप्रामाण्यमपि न स्यादित्याशङ्क्य अवि-
द्याया व्यवहारोपपन्नजननासद्विषयासादेर्न तद्विद्वन्वत् इत्याश-

येनाह—

व्यवहारनिर्वहणशक्तिमसौ
न चिद्ग्रहोऽस्य विनिवारयति ॥

परमार्थवेदनविधिक्षमता-

मवखण्डयन्नपि मनःप्रभृतेः ॥ १०० ॥

व्यवहारेति । अस्य मनःप्रभृतेरिते संख्यः । तस्य तर्हि तद्वत्त्वावेदनमपि मा निवारयतु, तत्राह- परमार्थेति । विधिरूपा-
दन तद्वत्क्षमतामित्यर्थः । दोषजन्यस्य तदयोगादिति भावः ॥१००॥

नन्वविद्या चेद्ब्रह्मप्रकाशप्रतिबन्धिका तर्हि तस्यां सत्यां तत्त्व-
मादिबचनाद्ब्रह्ममाज्ञात्कारो न भवेदिति चेत्, दूरस्यत्वादिदोषे च-
क्षुरादिना तर्वादितत्त्वज्ञानमतिबन्धके सत्यप्याप्तवाक्यात्तत्त्वज्ञानोद-
यदर्शनेनात्मस्वरूपमयुक्तात्मतत्त्वज्ञानस्य तथा मतिबन्धेऽपि तद्विप-
यशाब्दज्ञाने तस्या अमतिबन्धकत्वादित्याशयेनाह—

चित्तिवस्तुबुद्धिजनकस्य पुन-

र्वचसो न खण्डयति शक्तिमसौ ॥

स्वान्विबन्धनस्फुरणमेव चित्तः

प्रतिपद्य तिष्ठति न वाचनिकम् ॥ १०१ ॥

चित्तिवस्तिवति । न खण्डयति मतिबन्धनाति, शक्तिम् आ-
त्ममाज्ञात्कारजननसामर्थ्यम् । अमौ चिद्ग्रहः । किं तर्हि स मतिब-
ध्नाति ? तत्राह—स्वान्विबन्धनेति । चैतन्यस्य स्वतःप्राप्तप्रकाश-
मेव निगमयति, न वाचनिकम्, वेदान्तवाक्यजन्यमाज्ञात्कारमि-
त्यर्थः ॥ १०१ ॥

नन्वेवमप्यविद्याया दोषत्वे तत्त्वमादिवाक्यजन्यब्रह्ममाज्ञात्का-
रो भ्रमः स्यात् दोषजन्यत्वात् संमतवादित्याशङ्क्य तदोषत्वाधिष्ठान-
जन्यत्वस्य हेतुत्वे शुक्त्यादिगतरजशादिसादृश्यमत्यक्षममायां व्यभि-
चारः । न च दोषत्वमयुक्ततन्जन्यनाश्रपत्वं हेतुः, असिद्धेरित्याशयेनाह—

प्रत्यक्षादेरेव दोषस्ततोऽयं

वेदान्तानां नैव दोषानुबन्धः ॥

सत्यं वस्तु छादयन्नद्वितीयं

द्वैतं यस्मादानयत्पेप दोषः ॥ १०२ ॥

प्रत्यक्षादेरिति । अयं चिदग्रहः । तर्हि प्रपञ्चज्ञानस्य कथं दोषजन्यत्वमित्याशङ्क्य तदधिष्ठानात्मनश्चाच्छादकतया काचादेरिव दोषतया प्रपञ्चज्ञानस्य दोषजन्यत्वम् । प्रपञ्चज्ञानस्य दोषत्वमयुक्तत-
जजन्यताश्रयत्वाद्द्वैतज्ञानवद् भ्रान्तित्वमित्याशयेनाह-सत्यमि-
ति । अथवा ननु कारणदोषानुबन्धश्चक्षुरादिविव न वे-
दान्तेष्वपि कुत इत्यत आह-प्रत्यक्षादेरिति । मतिज्ञाते-
ऽर्थे हेतुमाह-सत्यमिति । यस्मात्सत्त्वमाद्वितीयमाच्छादयन्नसत्यं
द्वैतमानयत्पेप दोषश्चक्षुरादिवैव दृश्यते ततोऽयं दोषानुबन्धो वेदा-
न्तानां नैवेति सम्बन्धः । कार्पण्येषमार्णानां यथाकार्पण्यमुक्षयनादि-
ति प्रत्यक्सर्वविद्वान्छिन्नमज्ञानं प्रमाणाकारेण विवर्तते, तत्राज्ञानमा-
धान्येन चक्षुर्गादिविवर्तः, सोऽवत्माधान्येन वेदोऽवर्तते इति भावः ॥१०२॥

एवं प्रत्यक्षादेर्दोषजन्यज्ञानकरणत्वेन तद्वैतग्रहप्रतिपादकवे-
दान्तवाचकत्वं सम्भवतीत्युक्तम् । इदानीं तस्यानात्ममात्रविषयत्वा-
द्वेदान्तानां चान्यमात्रे प्रवृत्तेर्भिन्नविषयतयाऽपि न प्रत्यक्षादिव्याध्यते-
स्याशयेनाह-

किं च प्रतीचि सरुलोपनिषत् प्रवृत्ता

मानान्तरं सरुलमेव तु तत्पराचि ॥

प्रत्यक्षपराग्विषयगोचरपोश्च बुद्धोः

स्पर्धा न सम्भवति मेयविभागसिद्धेः ॥ १०३ ॥

किंचेति । तत्पराचि अनात्मनि । ततः किं तत्राह-प्रत्यगि-
ति । स्पर्धा विरोधः । तत्र हेतुः मेयेति ॥ १०३ ॥

किं च प्रत्यक्षादिप्रमाणं किं निरपेक्षसन्मात्रपदादिविषयं तदु-

क्तसमन्वयविरोधीत्युच्यते किं वा घटादयं भिन्न इति, तत्र ततो भेदविषयमपि ! आद्य आह—

अभिन्न एवैव पटः समीक्ष्यते
न भेदगन्धोऽपि पटे समीक्ष्यते ॥
पटेऽपि भेदो यदि कल्प्यते तदा
पटो विदीर्येत कुतस्तदा पटः ॥ १०४ ॥

अभिन्न एवेति । अयं पट इत्याद्यनुभवेन स्वतो भेदाभावो-
पलक्षितस्वरूप एव सोऽनुभूयते न त्वल्पीयान्मदोऽपि पटे दृश्यते, अयं
पट इत्यनुभवे तदुल्लेखाभावादित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—पटेऽपी-
ति । पटस्वरूपेऽपि घटादिप्रतिपोगिको भेदो गृह्यते चेत् स किं पटा-
दिस्वरूपमेव तदन्वो वा ? आद्य आह—पटो विदीर्येतेति । तदा हि
घटादिसापेक्षतया प्रतीयमानस्य तस्य तन्निरपेक्षपटादिस्वरूपत्वं नोप-
पद्येत, सापेक्षनिरपेक्षयोरभेदायोगात् । ततः पटाद्यपेक्षयैव तस्य भेदा-
त्मत्व कल्प्येत, तदा विदारणात्मा भेदः पट एवेति पटः स्वस्मादेव
विदीर्येत, अन्यथा तस्य भेदात्मत्वायोगात् । एव च कुतस्तदा पटः
सिद्ध्येत्, विदारणस्याभावात्मतया भावस्वरूपविरोधित्वादिति
भावः ॥ १०४ ॥

घटात् पटो भिन्न इति प्रतीयमानो भेदस्ततोऽन्य इति पक्षान्तर-
मुत्थाप्य प्रतिक्षिपति—

घटात् पटो भिन्न इतीष्यते यदि
स्फुटं प्रसज्येत विकल्पिता भिदा ॥
न सत्यमापेक्षिकमीक्षित क्वचित्
तथा च यत्नेन निरूपयिष्यते ॥ १०५ ॥

घटात्पट इति । यदि भिदा घटादिमापेक्षा पट इष्यते सा तर्हि
स्फुट विकल्पिता आरोपिता प्रसज्येत । कुत इति चेत्, तत्राह—न
सत्यमिति । आपेक्षिक सापेक्ष वस्तु क्विदापि सत्यं नैक्षितम् अपि

तु मिथ्यैव, रज्जुमर्पादेः सापेक्षस्य नियमेन कालितत्त्वदर्शनाद्यत्मसं न
 तत्सापेक्षं यथात्मेति व्यतिरेकपर वाऽस्त, यथा चैतत्तथा यत्नेनैव तृ-
 तीये निरूपयिष्यते । ततः स्वरूपातिरिक्तोऽपि सापेक्षो भेदोऽस्ती
 क एव स्यादिति भावः ॥ १०५ ॥

किं च परस्पराश्रयमझाद् भेदबुद्धिरपि प्रामाणिकी न सि-
 द्ध्यतीत्यहि—

न भेदबुद्धिर्घटते प्रमाणतो

विना च धर्मिप्रतियोगिसंविदा ॥

न भेदबुद्धिं विरह्य कल्पते

तथैव धर्मिप्रतियोगिधीरपि ॥ १०६ ॥

न भेदबुद्धिरिति । धर्मा भेदस्याश्रयः प्रतियोगी तदवधिः
 धर्मिप्रतियोगिमविदा विना प्रमाणतो भेदबुद्धिर्न घटते, न चैव घटत
 इत्यर्थः । ततः किं तत्राह—न भेदबुद्धिमिति । तथैव भेदबुद्धिं वि-
 रह्य धर्मिप्रतियोगिधीरपि न कल्पते न युज्यते परस्परापेक्षत्वात्
 भेदबुद्धेः प्रमाणैकस्या अपि बुद्धेरन्यतो अस्तित्वात् । न तावदिदम-
 स्माद्भिन्नमित्यबाधित्वविशिष्टाद्भेदज्ञानमबाधित्वज्ञानं विना सम्भवति,
 तज्ज्ञानं च भेदज्ञानं विना न भवति । भेदावधित्वस्य भेदनिरूपत्वा-
 त्, अन्यथा धर्मिणोऽपि स्वस्माद्भेदग्रहणसङ्गात् । अस्ति च तन्निष्ठभेदे-
 ऽपि तत्प्रतियोगिकत्वेमेकस्यैव भेदस्य विभागादिवद्धर्मिप्रतियोग्या-
 श्रयत्वसम्भवे तदुभयवृत्तिभेदे प्रमाणाभावात् । नचैव घटे घटभेद-
 ज्ञान भ्रमो न स्यादिति वाच्यम् । तद्धर्मित्वविशिष्टं तत्प्रतियोगि-
 त्वाभावेन तत्र तद्गोचरभेदज्ञानस्य विभागादिज्ञानवद् भ्रान्तित्वसम्भ-
 वात् । धर्मिप्रतियोगित्वज्ञानात्पूर्वं भेदज्ञानानङ्गीकारे तयोर्भेदभ्रम
 एव स्यात् । दोषेस्पापि भेदधीविघटनद्वारेणवाभेदभ्रमहेतुत्वात्तस्य सा-
 हाद् भ्रमहेतुत्वे प्रमाणाभावात् । तस्माद्धर्मिप्रतियोग्यादिज्ञानस्य भे-
 दज्ञानस्य च परस्परापेक्षत्वात् प्रामाणिकी भेदधीरिति भावः ॥१०६॥

नन्वस्तु वैलक्षण्यं भेदस्य च तयोर्विरुद्धो धर्मः, न च तदाश्र-

यभेदज्ञानं विना तद्धर्मयोर्विरोधज्ञानं न स्यादिति पुनःप्यन्योन्याश्रयेते-
ति वाच्यम् । धर्मिणोः परस्पराभावज्ञानादेव धर्मयोर्विरोधज्ञानोपप-
त्तेः । न चैवं परस्पराभाव एव भेदोऽस्त्विति वाच्यम् । इदमस्माद्भि-
न्नमिति भेदज्ञानादिदामिदं न भवतीति ज्ञानस्य विलक्षणत्वेन तद्वि-
पयपरस्पराभावस्यापि ततो विलक्षणत्वादिति नोक्तान्योऽन्याश्रय
शते चेत्तवाह—

परस्पराभावधिया न भेदधी-

र्विनोपपन्ना न तथा विनेतरा ॥

इतीदमन्योन्यसमाश्रयं प्रती-

मतिद्वयं तेन तदस्तु कल्पितम् ॥ १०७ ॥

परस्पराभावधियेति । तथा भेदधिया, इतरा परस्पराभावधीः ।
इदमिदमपि मतिद्वयम् । फलितमाह—तेनेति । न तावत्परस्परा-
भावो भेदाद्विलक्षणो भवति । उक्तमतीतिविषययोर्वैलक्षण्यस्य परैर-
प्यनभ्युपेतत्वात् । अस्तु वा स यादृशस्नादृशस्तथापि त्वदुक्तभेदधियं
विना स दुर्ग्रह एव, न हि वैलक्षण्यज्ञानादने इदामिदं न भवतीति ज्ञानं
भवति, अन्यथा युक्तिरजतादेरापि तद्ग्रहममङ्गेन क्वाप्यभेदभ्रमो न
स्यात् । दोषस्यापि वैलक्षण्यधीविषयनेनैव तद्वेतुत्वात् । तस्मादेतयो-
रापि परस्परमापेक्षत्वान्न प्रमाणत्वमिति भेदज्ञानमात्रं भ्रान्तिरिति
भावः ॥ १०७ ॥

किं चानात्मप्रमाणस्य फलानिरूपणादापि न तत्प्रमाण्यं युज्य-
ते, न हि फलरूपमतिशयं विना कस्यचित्प्रमाणता सम्भवति । तत्र
न तावत्संशयादिनिवृत्तिः प्रमाणफलम्, असतः सतो वा सदसदात्मनो
वा संशयादेर्निवृत्त्यसंभवादित्पाशयेनाह—

असन्ननिवृत्तिर्न च सन्ननिवृत्तिर्न चोपपन्ना सदसन्ननिवृत्तिः ॥

जडप्रमाणस्य फलं ततोऽपि न तेन वेदान्तजबुद्धिवाधः १०८

असन्ननिवृत्तिरिति । अमतो निवृत्तिरित्यर्थः । एवमुचर-

प्रापि । असतः स्वप्नोपादेः कस्यापि निवृत्त्यदर्शनादसम्भवाच्च । नापि
सदस्तु ज्ञानान्निवर्तते आत्मनि तद्दर्शनात् । निवृत्त्यनन्तरमपि सत्स्व-
रूपस्यासत्स्वरूपत्वायोगे निवर्तकानर्धव्यप्रसङ्गाच्च । नापि सदसदा-
त्मकं किञ्चित्संभवति, तदभ्युपगमेऽपि पक्षद्वयोक्तदूषणानपायात् ।
न चा परपक्षे तदुभयविलक्षणं किं चिदस्ति यत्प्रमाण निवर्तयेत् ।
तस्मादज्ञादिप्रमाणात्मागवस्थातो विषये निश्चितरूपातिशयासम्भवेन
प्रामाण्यायोगात् तेन वेदान्तवाध इति फलितमाह—ततोऽपी-
ति ॥ १०८ ॥

अज्ञादिप्रमाणात् स्वविषये संशयादिनिश्चितः फलं भवति किं
वा प्राकृत्यादिरूपातिशयोत्पत्तिरिते विकल्पार्थं निरस्य द्वितीयं
पूर्ववद्विकल्पं निरस्यति—

असत्प्रसूतिर्न च सत्प्रसूतिः ।

न चापपक्षा सदसत्प्रसूतिः ॥

जडप्रमाणस्य फलं ततोऽपि

न तेन वेदान्तजबुद्धिवाधः ॥ १०९ ॥

असत्प्रसूतिरित्यादिना । असतः शशशृङ्गादेः सत आत्म-
नः प्रसूत्यदर्शनात् असम्भवाच्च । नापि तदुभयात्मकं किञ्चित्संभ-
वति यस्य प्रसूतिर्जडप्रमाणस्य फलं मधेस्ततोऽध्यसादेः प्रामाण्या-
सम्भवेन न वेदान्तवाधकरोति भावः ॥ १०९ ॥

किं च तत्प्राकृत्यादि जडरूपं स्वप्रकाशं वा, आद्येऽपि तदनुकू-
लव्यापारवतश्चक्षुरादेस्तत्फलम उतोदासीनस्य । नाद्यः, जडेन प्रमाण-
फलेनोपमासाद्वयव्यवभासायोगेन तद्वैयर्थ्याज्जडत्वाविशेषेण विषय-
स्यापि फलावभासकत्वप्रसङ्गात् । एवं तत्कुर्वतो व्यापारवतश्चक्षुरादे-
र्न फलं, व्यापारस्यापि कुर्वत्कारित्वप्रसङ्गेनानवस्थापातात् । नापि
द्वितीयः, निर्व्यापारात्कारणात्फलोत्पत्तेः, काप्यदर्शनेनात्र तामुदीर-
यन् मन्दमतिर्पत्तोऽर्भकरापि निरस्यते । एतच्च कुर्वत्वादि विकल्पदूषणं

माकव्यादे स्वप्रकाशमिति पक्षेऽपि समानमिच्छाशयेनाह—

जडार्थसंचिन्न च कुर्वतः फलं
तदा हि कुर्वन्त्वमपिदृशं भवेत् ॥
अकुर्वतस्तत्फलमित्युदीरयन्
विहस्यते दुर्मातिरर्भकैरपि ॥ ११० ॥

जडार्थसंचिदिति । जडेति संविद्द्विशेषणम् ॥ ११० ॥

ननु प्रमाणफलस्य स्वप्रकाशत्वं भवतोऽपि सम्मतमिति कथं
तस्य प्रमाणादुत्पत्तिर्निराक्रियते इति चेन्न । अनिर्वचनीयधीष्टत्वेव
चक्षुरादेस्तत्तेः । प्रमाणफलं तु स्वप्रकाशत्वेतन्मं तन्नित्यसिद्धमपि
धीष्टत्वाच्चिन्न तथा व्यवहियते न तु नस्तुतस्तदुत्पत्तिरस्तीत्याशयेन
पूर्ववद् दूषयति—

सती न संवित् क्रियते हि सत्त्या-
न्न चासती तद्वदसत्त्वहेतोः ॥
न चोपपन्नं सदसत्त्वमस्या-
स्ततो न कार्यत्वमुपैति संवित् ॥ १११ ॥

सतीति । संवित्स्वप्रकाशरूपा । अस्याः संविदः । फलितमा-
ह-तत इति ॥ १११ ॥

किं च यत्किंचित्प्रमाणफलमस्तु तत्किमुत्पादयितुं शक्यं स-
त्प्रमाणेनोत्पाद्यतेऽशक्यं वा नोभयथापि संभवतीत्याह—

न शक्यमुत्पाद्यमिति प्रशस्यते
तदा हि शक्तेरपि जन्यताऽऽपत्तेत् ॥
अशक्यमुत्पाद्यमितीष्यते यदि
द्रुतं नभश्चूर्णय मुद्गरादिना ॥ ११२ ॥

न शक्यमिति । शक्तिविशष्टोमेत्यर्थः । शक्तेरपीति । तस्या
अप्युत्पत्तिप्रसंगेन शक्तिविशिष्टायाः शक्तेरुत्पाद्यता प्रसज्येत तथा
चानवस्था— । द्वितीयं प्रसाह-अशक्यमिति । यत्केनापि कर्तुं न
शक्यते तत्कथमुत्पादनीयं, न हि नभसो मुद्गरादिनाऽतिकृशलोऽपि

चूर्णनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११२ ॥

तस्माज्जडप्रमाणफलानिरूपणाच्च तत्प्रामाण्यं संभवति, ततो जडस्य तदधीनमेकत्वमनेकत्वं वा तत्त्वं न ततः मिथ्येत्तद्व्याप्तादिना घटादिस्वरूपामिद्धावद्वितीयात्मसमान्त्रतवेदान्तानामर्थाद्वाघ इत्यनुपपन्नमित्याशयेनोपसंहरति—

जडप्रमाणस्य फलानिरूपणा-

जडस्य तत्त्वं न निरूपणक्षमम् ॥

अतो न मानान्तरमर्थतोऽपि न-

स्त्रयोशिरोघस्तु निराकरिष्यति ॥ ११३ ॥

जडप्रमाणस्येति ॥ ११३ ॥

एवमात्मनोऽन्यस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वामंभवेन तत्र प्रवृत्ताद्यप्यादीना प्रामाण्यं न संभवाति अनाधिगतार्थत्वाभावात् । घटादिमपञ्चस्य स्वरूपेण कल्पितत्वात् फलानिरूपणाच्चेत्युक्तम् । ननु ज्ञानाभावरूपाज्ञाततायाः प्रमाणप्रवृत्तिर्नोपचस्य सर्वत्र सुलभत्वाद्भवत्वक्षादेरपि तात्त्विकं प्रामाण्यम् । न हि शृङ्गिरजटादेरिव घटादेरपि मिथ्यात्वं केन चिदनुभूयते । भावरूपाज्ञानमपि घटपटाद्यवच्छिन्नमात्मानमावृणोतीति ततोऽप्यक्षादेर्घटादौ प्रामाण्यमविरुद्धम् । एवं चावच्छेद्यावच्छेदकयोरात्मप्रपञ्चपरिचितयोः प्रामाणिकत्वाभोक्तसमन्वयसिद्धिरिति चेत्त्राह—

आत्मन्येव समस्तमस्तु यदि वा मानान्तरं तेन च

स्पष्टं वेदाशिरोविरुद्धमिति च स्वीकुर्महे कामतः ॥

एवं सत्यपि पूर्वभावि सकलं मानान्तरं घायते

; पश्चात् कस्यचिदेवं वेदाशिरसो जाता परब्रह्मधीः ॥ ११४ ॥

आत्मन्येवेति । मपञ्चात्मन्येवेत्यर्थः । यदि वेत्यादौ योजनीयम् । मानान्तरमध्यसादेमानं वेदाशिरो निष्पपञ्चात्मग्राहकं वेदान्त्रावयं कामतस्त्वादित्यातः । अनेन ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य कल्पितेऽ-

पि व्यवहारसंभवेन न तदर्थस्य तात्त्विकत्वे निमित्तमिति तदङ्गीकार-
स्तदिच्छयेति सूचितम् । एवं तर्हि कथं त्वदभिमताग्रहसिद्धिस्तत्राह—
एवं सत्यपीति । अध्यक्षादेर्वेदान्तस्य च विरोधे सत्यपीत्यर्थः ।
पूर्वभावि संगतिग्रहादिसापेक्षवेदान्तात्पूर्वभावि मानान्तरं पश्चादध्य-
क्षादिप्रवृत्त्यनन्तर कस्य । चट्टिशिष्टाधिभारिणो जाता परब्रह्मधीरि-
वेति संबन्धः । यद्यपि प्रत्यक्षादीनामपि ग्रामाण्यमभ्युपगतं तथाप्य-
नपेक्षतया वेदान्तात् प्रागेव तैरर्थस्य बोधितत्वात् पश्चाज्ज्ञाना पर-
ब्रह्मधीरेव तेषां बाधिका, एकत्र विरुद्धयोर्युगपत् प्राण्ययोगादि-
त्यर्थः ॥ ११४ ॥

नन्वेवं सति असजातविरोधितया पूर्वस्यैव प्रवृत्त्यात् विपरीतमेव
किं न स्यादित्याशङ्क्य लोके पश्चाद्भाविन एव विरुद्धविषयज्ञानस्य
बाधकत्वदर्शनान्मैवमित्याह—

पूर्वोत्पन्नमृगाम्बुविभ्रमधियो वाधं विना नोत्तरं,

विज्ञानं समुदेतुमूपरमुवो याथात्म्यमावेदयत् ॥

शक्नोतीति यथा मृगाम्बुधिपणामुन्मृद्गदुत्पद्यते

तद्वद्वेदशिरोचोर्जनितर्षोर्भेदभ्रम ब्रह्मणि ॥ ११५ ॥

पूर्वोत्पन्नति । मृगाम्बुविभ्रमधियो मरुमरीचिकासु कल्पितो-

दकाधिय इत्यर्थः । तत्र हि पूर्वोत्पन्नतोप्युद्भिन्नाद्यन्तरेण्यमूपर-

भूरांत तथायात्म्यमावेदयत् विज्ञानं समुदेतुं न शक्नोति, न हि

पूर्वावपरीतज्ञानेऽवाधने तद्विपरीतज्ञानं सम्भवतीति यथा मृगाम्बुधि-

पणामुन्मृद्गिनाकुर्वच्चदुत्पद्यते तद्वद् वेदान्तवाच्यजनितार्थापि ब्रह्म-

धीर्भेदभ्रमं निराकुर्वसंवात्पद्यते न्यायस्य तौल्यादित्यर्थः ॥ ११६ ॥

जैमिनेरपि वेदार्थावचारदक्षस्येदं समतीमित्याह—

पौर्वापर्ये पृथ्दौर्धत्वमाह

पष्टेऽध्यायेऽवस्थितो जैमिनिर्यत् ॥

वक्ष्यामस्तत्सर्वमानीय तुभ्यं

बुद्धिं स्वीयां सम्पगत्रावयत्स्व ॥ ११६ ॥

पौर्वापर्य इति । यत्पूर्वदौर्वल्पामेति सम्बन्धः ॥ ११६ ॥

। तत्सर्वं वक्ष्याम इत्युक्तमेव माद्ग्न्यापप्रदर्शनेन वदति—
 उद्गातृप्रतिहर्तृकर्तृकतया जातौ वियोगौ क्रमाद्
 यस्मिन् कर्मविधिप्रयोगसमये तत्रैव नः संशयः ॥
 किं सर्वद्विविणव्यधो भवतु वा संस्थापन दक्षिणा-
 हीनस्येति तदा परं बलवदित्यूचे श्रुतिर्जैमिनिः ॥ ११७ ॥

उद्गात्रिति । उद्गातृप्रतिहर्तरी ज्योतिष्टोमे सामगौ ऋ-
 त्विर्जां प्रसिद्धौ तत्कर्तृकतयेत्यर्थः । ज्योतिष्टोमे एध्वर्वादीनामृत्वि-
 जामन्योऽन्यं सम्बन्धय वाहेः एवमानस्तोत्रार्थं बोद्धेर्निर्गच्छतां यद्युद्गा-
 तृकर्तृकः प्रतिहर्तृकर्तृको वा वियोगो भवेत्तत्र तद्वियोगानिमित्तं वि-
 रुद्धमायाश्चित्तमदक्षिणस्य । प्रस्तुतप्रयोगस्य समाप्तेः सर्वस्वदक्षिण-
 स्य च श्रूयमाणमेकैकवियोग उपपन्नमेव । युगपदुभयवियोगेऽपि
 निमित्तयोस्तौल्पाच्चात्रिमित्तं प्रायश्चित्तमपि यजमानेच्छया विकल्पे-
 नानुष्ठेयम् । यत्र पुनरेवं क्रमात्तयोर्वियोगः सोऽनेन विषयो दर्शि-
 तः । विचाराङ्गसंशयमाह—तत्रैव इति । तमेवाभिनीय दर्शयति—
 किं सर्वं इति । अत्र श्लोकोक्तयथासंख्यक्रमो न विधासितः, “य-
 द्युद्गाता विच्छिन्याददक्षिणा यज्ञः मन्त्रिष्ठते, यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वं
 दद्यात्” इति श्रुतिपाठविरोधादिति द्रष्टव्यम् । प्रतिहर्तृविच्छेदानिमि-
 त्तं सर्वस्वदक्षिणं प्रस्तुतप्रयोगसमापनं बोधितं, किं उद्गातृ-
 विच्छेदानिमित्तमदक्षिणं प्रयोगस्य संस्थापनं समापनमित्येष नः
 संशय इति सम्बन्धः । अमंजातविरोधितया पूर्वनिमित्तं बल-
 वदिति पूर्वपक्षं सिद्धवत्कृत्य सिद्धान्तमाह—तदेति । परम् उत्तरं
 निमित्तम् ऊचे “पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्पं प्रकृतिवत्” इति सूत्रेणोक्त-
 वानित्यर्थः । अन्यथा प्रथमसंजातविरोधेनोत्तरस्पोदयासंभवात्तत्त-
 द्वापमानमेवादेति पूर्वगन्धसमये तत्रस्वप्नाजातत्वात्तत्तद्वापमानमुद्दि-

तामिति विशेष इति यावः । तदुक्तम्—

— पूर्वं परमजातत्वादवाधित्वैव जायते ।

परस्वानन्ययोत्पादान्न त्ववाधेन संभवः ॥ इति ॥ ११७ ॥

— तत्र पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति भागं व्याख्याय प्रकृतिवदिति सू-
त्रभागमूचितं वैदिकं दृष्टान्तं विवृणाति—

यद्यत् प्राकृतवैकृतावतितराभ्योन्यसंस्पर्धिनी
धर्मा वाध्यनिवर्तकावभिमतौ बुद्धौ क्रमेणान्वयात् ॥
पाठव्यत्ययसंभवेऽपि च तयोर्बुद्धिक्रमो विद्यते
। पूर्वा प्राकृतधर्मधीरितरधीरन्त्या तथैवोत्थितेः ॥ ११८ ॥

यदिति । प्राकृतवैकृतौ प्राकृतं सर्वामामिष्टीनां प्रकृतिभूतयोः
स्वप्रकरणे एव सर्वद्विसंपूर्णयोर्दर्शपूर्णमासयोरुपादिष्टं कुशमयं बर्हिः,
वैकृतं विकृतौ विकलाद्गतया विहितं श्रमेण उपदिष्टं शरमयं बर्हिः,
तौ धर्मावैकृत्यास्तरणार्थत्वे निरपेक्षतयाऽन्योन्यवर्तितवर्ता संस्पर्धि-
नी भूत्वा वाध्यनिवर्तकावभिमतौ । अत्राप्युत्तरेण पूर्वा वाध्यतया-
ऽभिमत इत्यर्थः । कुतः? बुद्धौ क्रमेणान्वयाद् वाचकप्रमाणक्रमणादौ
कुशमयबर्हिषः, पश्चाच्छरमयबर्हिषो वैकृतभावतयाऽन्वयात् । ननु
विकृतावुपादिष्टस्य शरमयबर्हिषः सन्निधानात् प्रथमान्वयसंभवे कथं
प्राकृतस्यासौनिहितस्य प्रथममन्वय इत्यत आह—पाठेति । पाठव्य-
त्ययः सन्निधावसन्निधौ च पाठस्तत्संभवेऽपीत्यर्थः । यतस्तयोः कुशम-
यशरमययोरतिदेशोपदेशवाचकप्रामाणिकयोर्बुद्धिक्रम उत्तरीत्याऽन्वयबु-
द्धिक्रमः । तमेव क्रमं सहेतुमाह—पूर्वेति । प्रकृतिवद्वैकृतिः कार्येति
प्रकृतिवच्छब्दस्य वैकृतिविधिशेषत्वादित्यर्थः । तथैवोत्थितेः प्राकृ-
तस्य पूर्वमाकाङ्क्षित्वा द्वैकृतस्यातथात्वादित्यर्थः । यद्यपि वैकृतमाव-
नामनिर्धा शरा उपादिष्टा न कुशास्तथापि प्रकृतावुपादिष्टकुशानां
प्रथमं तत्र वेद्यास्तरणमुपकारः कृतः वैकृतभावना च बलवत्त्वात्
प्रथमं तमेवोपकारमपेक्षत इति तद्द्वारा कुशानां पूर्वतयाऽन्वयः प्रस-

उपते न तु सन्निहितानामपि शरणां तेषां तदुपकारस्य भागवत्स-
त्वादित्याकाङ्क्षानुरोधेनानिदशेन कुशानामेव प्रथममन्वय इति मय-
मभावित्वाग्निरवकाशचरमभाविशनान्वयमतीत्या कुशा वाध्यन्ते
तद्द्वारमभावानामेतेनोद्गात्रादावच्छेदेन प्रथमभाविमतिहर्षादिवि-
च्छेदो वाच्यत इत्यर्थः ॥ २१८ ॥

ननु चैतन्मया क्रियत सर्वाद्यु यजुषेत्पादौ विध्युद्देशगतमपि पा-
दवद्धमन्त्रादिवाचकमृगादिपदं त्रयो वेदा अजायन्तेत्यर्थवादोपक्रमग-
तमन्त्रग्राहणममुदाहरणी वेदशब्दः स्वार्थात् प्रख्याप्य ऋगादिवे-
दपरतया स्थापयतीति “वेदो वा प्रापदर्शनात्” इत्यत्र निर्णीतम् ।
तत्कथं चरमेणात्र पूर्ववाच इत्याशङ्क्य ततो विशेषमाह—

सापेक्षाद्युदितो यदा तु भवतः पूर्वापरप्रत्ययौ

पूर्वस्तत्र निरर्तको भवति तत्रान्तपो निबन्धो यथा ॥

वेदोपक्रमजा मतिर्यलचती नर्गादिसद्धारजा

वेदोपक्रममुख्यभाग् भवति तत्रर्गादिवाणी गुणात् ११९॥

सापेक्षाविति । विरुद्धयोर्बुद्ध्योः परस्परनैरेक्ष्ये परेण पू-
र्ववाचः । यदा तु पूर्वापरप्रत्ययौ सापेक्षाद्युदितो भवतस्तत्र तदा तयोः
प्रत्यययोर्मध्ये पूर्वप्रत्ययो निबन्धकोऽन्त्यस्तु निवर्त्य इति निर्णयः ।
परमापे पत्पूर्वसापेक्ष न तत्पूर्वस्य वाचकमुपजीव्यत्वेन पूर्वस्य बल-
वत्त्वात् तद्वाच्ये स्वस्याप्यभावादिनि पूर्वणैव तत्र परस्य वाच्य इत्य-
र्थः । यथेत्यादेना तत्रोक्तं दृष्टान्तमाह । तंहार उपसंहारः । यथा-
त्पादितऋगादिशब्दमन्त्येत्यर्थः । प्रथममात्रस्ये फलितमाह—वेदोप-
क्रमोति । उपक्रमगत वेदपद मुख्यम, उपगहारस्यमृगादिपदं तु गुणा-
द्ग्राहणिकामप्यर्थः । एकस्मिन् वाच्ये ह्युपक्रमे पर्यालोच्य तदनुशो-
धेनोच्चर नेतव्यम्, अन्यथा संजातादिरोचितया तदुपस्थितमुख्या-
र्थेनास्यान्वितामिधानाममवात् । तथा च प्रथमस्य चरमापेक्षितत्वे-
सति तादृशोपस्थितं तद्वाच्यत्वे निमित्तम् । न च प्रत्यसादीनां तत्त्वावेद-

कर्त्तुं वेदान्तैस्पेक्ष्यते तद्गुणव्यापहारिकप्रामाण्येनैव वेदान्तानां चरितार्थत्वादिन्यर्थः ॥ ११९ ॥

इदानीं वादरायणन्यायसिद्धमपि प्रथमवाचकत्वे प्रसक्तानुप्रसक्तयोदाहरणमाह —

ब्रह्मपुच्छमिति वाक्यगामिनो-
ब्रह्मपुच्छमिति शब्दयोर्द्वयोः ॥

ब्रह्मशब्दबलवत्तरत्वतः

पुच्छशब्दपरिपीडनं मतम् ॥ १२० ॥

ब्रह्मपुच्छमिति । तैत्तिरीयके ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यगतयोस्त्यर्थः । शब्दयोर्मध्ये । तत्र हि वाक्येऽमन्त्रेत्पादिवाक्यशेषगतब्रह्मशब्दाभ्यासानुरोधेन ब्रह्मशब्दस्य स्वप्रधानाद्वितीयब्रह्मणि निर्णोततात्पर्यानुरोधेन पुच्छादामिदं पुच्छमित्यादिमायपाठमाप्तादवयवार्थात् प्रच्याव्य सर्वाधिष्ठानत्वलक्षणया नीयते । न चात्र तद्वत्प्रत्यक्षादीनां तत्त्वावेदकत्वकल्पकं किं चिदस्तीति भावः ॥१२०॥
ननु प्रथमश्रुतस्यैव चरमवाचकत्वमिति न वादरायणनयेन नियतम् । अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोत्तरे आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यत्र सर्वाणि ह वा इत्यादिवाक्यशेषावगतानेकप्रमाणानुरोधेनाकाशपदं भूताकाशात् प्रच्याव्य ब्रह्मपरतया वादरायणेन “आकाशस्तल्लिङ्गात्” इति सूत्रेण निर्णयित्तद्वत्प्रत्यक्षाद्यनेकानुरोधेन वेदान्तमात्रवाचः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—

अथ यद्युपक्रमणमल्पतरं

भवति प्रभूतमुपसंहरणम् ॥

यलवत्तदा चरममेव भवे-

दुमयोर्विरोधसमये नितराम् ॥ १२१ ॥

अथेति । प्रभूतं बहु । तत्र यस्य लोकस्येति प्रायमिकपतिपि-

पादोपपित्तगतकारणविषयप्रवृत्तौपोद्बलितानेकलिङ्गवशादाकाशश्रुतिः
 मयमावगताप्यन्यथा नीता । न चात्र प्रत्यक्षादीना भावस्वनिमित्तं
 किं चिदुपोद्बलकमस्ति येन तद्दृग् भूयसामनुग्रहन्वायेन वेदान्तैकम-
 माणवाधो भवेदित्यर्थः ॥ १२१ ॥

ननु अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यादिवाक्ये पूर्वमेव
 यच्छब्देन ज्योतिरादिश्रुतिलिङ्गानागनेकेषा वाधो दृष्टः । न च तत्र
 तस्योपोद्बलकं वि चिदास्ति तद्दुपोद्बलनाभावेऽपि मत्प्रसादे वाध-
 कं किं न स्यात्तत्राह—

अथ यद्युपक्रमणमल्पमपि
 प्रतिपाद्यवस्तुविषयं भवति ॥
 अविचक्षितार्थविषयं चरमं
 भवति प्रभूतमपि याद्यमदः ॥ १२२ ॥

अथ यदीति । तत्राह यच्छब्दस्य मयमावगतार्थगोचरतास्वभावानु-
 लोभेन स्ववाक्ये मयमावगत्यभावेऽपि पूर्वतगावगतीवाक्ये वादोऽस्य
 विश्वाभूतानीति प्रतिपादितत्रयपरतयापि निर्णयितस्य प्रतिपाद्यवस्तुवि-
 षयतावत्त्वेन तद्द्वारेण प्रवृत्तौतिरादिश्रुतिलिङ्गान्यन्यथा नीतानि । न चात्र
 प्रत्यक्षादेः प्रतिपाद्यविषयत्वं निर्णयितामिति न वेदान्तवाचकत्वमि-
 ति यावः ॥ १२२ ॥

एवमखण्डप्रसङ्गविषयवेदान्ताः मत्प्रसादिवापकास्तदनपेक्षत्वे स-
 ति तद्विशेषविषयोत्तरप्रमाणत्वाद् यदेवं तदेव यद्योचरमानुद्बला-
 दिविच्छेदानिमित्तमायाश्चोपदेशः । न चासिद्धिर्वेदान्तानां मत्प्र-
 सादिगतव्यावहारिकप्रामाण्यापेक्षत्वेऽपि तदीयतत्त्वावेदकत्वान-
 पेक्षत्वात् । नापि तस्यामाण्यासिद्धिः प्रथमाध्यायोक्तन्यायेन तत्ता-
 ल्पर्यविषयाखण्डप्रसङ्गो वाध्याभावेन तस्मिन्नेव । मत्प्रसादिनिष्पाव-
 हारिकत्वेनापि प्रामाण्यावधारणोपपत्तौत्युक्तम् । मत्प्रसाद्ये कश्चिद-

पूर्वस्याप्युत्तरवाचकत्वं जौमिनिसंमतं मदर्शय तदनुमतवत्या पुञ्ज-
 स्वादिन्यायोऽपि दर्शितः । इदानीं तु वेदान्ताः प्रत्यक्षादिवाचका
 आसन्नविषयत्वाद्यदेवं तदेवं यथाऽनुमितिविरद्धविषयप्रत्यक्षापेत्पा-
 शयेनाह—

आसन्नवस्तुविषयेण यथाऽक्षजेन

वाधो भवत्यनुमितेर्व्यवधानयोगात् ॥

प्रत्यक्षत्वमाश्रीयषयेण तथाऽऽगमेन

युक्तोऽक्षजादिर्विषयागमस्य वाचः ॥ १२३ ॥

आसन्नेति । अव्यवहितवस्तुविषयेणेत्यर्थः । प्रत्यक्षं हि प्र-
 मितिसतविशेषात्तद्वारा ममावृत्तन्याव्यवहितं साक्षादेव यत्प्रतीते त-
 दिन्द्रियसंनिर्कर्षादिसामग्रीजन्यत्वात् । अनुमानं तु सामान्यव्याप्तपु-
 रस्कारेणोत्पन्नं सामान्यकारणसाध्यं पक्षे विषयीकुर्वदेतोः पक्षधर्म-
 तानुपपत्त्या साध्यविशेषं विषयीकरोतीति व्यवहितविषयं सद्यु वि-
 रोधेन यथा वाध्यते, एवं प्रत्यक्षमात्रविषयत्वादस्यासन्नविषयं वेदा-
 न्तवाक्यम्, अध्यक्षादिकं तु मध्यस्वरूपं विषयीकुर्वद्दर्थादात्मगतं भेदं
 विषयीकरोतीति तस्य तेन वाधो युक्त इति भावः ॥ १२३ ॥

किं च प्रागुक्तं वेदान्तवाक्यं प्रत्यक्षादिवाचकं तद्विरोधतदुप-
 जीव्यार्थकत्वात्संमतवदित्याशयेनाह—

किं चान्नायवचःप्रमेयफलतः सर्वं प्रमाणान्तरं

स्वार्थं साध्यतीति तत्सकलमेवापत्तमास्मिन्भवेत् ॥

यद् यन्नायतते विरोधसमये तेनास्य तद्वाचने

सामर्थ्यं न च विद्यते श्रुतिवचोवाधे यथा हि स्मृतेः १२४ ॥

किंचान्नापेति । आत्मैवास्य उपोतिरित्यादिवेदान्तवचमो
 यत्यमेयं स्वप्रकाशात्मा तदुचलादित्यर्थः । आपत्तमधीनम्, अस्मि-
 न्नाम्नायप्रमेये कूटस्थानुभवे तत्र सकलमेवेतरत्वं मयाणजातम् उक्ता-
 नुभवोपजीवकं मानान्तरं भवेदित्यर्थः । प्रत्यक्षादिर्हि स्वसामर्थ्या-

त्वमेवाक्रान्ता पीडितमुपादपति । न चैवावता तदर्थं मित्यपति ज
 द्दृष्टे रूपादिवदर्थमाश्रयत्वादिनि तद्व्याच्छन्न स्वप्रकाशचैत प म
 मेयमाश्रयनापापेक्षते, स्वप्रकाशचैत-प चाखण्ड ब्रह्म तच्च तत्परवदा-
 न्तादेव सिध्यतीति तत्पञ्जी-प्य प्रत्यक्षादिक च तदाश्रयमाश्रयम् ।
 तत कि तदाह यद्येति । आश्रयते - आश्रयताभवति, यद् यद्प
 जीवीत्यर्थ । तेन उपजीव्येन विरोधमपये तद्वाच्यं सति अक्षय उच्य
 जीवकस्य प्रत्यक्षादेः सापथ्यं तद्व्यापने नैव विद्यते । तत्र दृष्टा-तमा-
 ह-श्रुतीति । औदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेदित्यादिश्रुतमनोवाः पथी-
 दुम्बरी मया वक्ष्यितव्यमिति स्मृतेः सामर्थ्यं नैव विद्यते इति स्मृते
 श्रुत्युपजीवित्वात्तद्विराजेषामाश्रयादेवामिदानीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

एव प्रत्यक्षादेर्वदाश्रयनाश्रयविषयत्वेन तिसाक्षपस्य तस्माद्विद्य-

कस्य साधितमिदानीं तत्फलमाह— यथा सातिग्रह ब्रह्मण
 ब्रह्माज्ञानसमुद्भव ग्रहण सातिग्रह ब्रह्मण
 स्वाकारग्रहणेन वेदशिरसो जाता मतिर्वाच्यते ॥
 विद्या वस्तुबलेन जन्म लभत माया तु निर्वस्तुका
 सा तामुद्भवमात्रतः क्षपयति चान्तं, यथा आस्तर १२५॥

। ब्रह्माज्ञानेति । ग्रहण इत्येवै ग्रह इत्यादिश्रुतान्तित्वाद्
 यन्मूह सातिग्रह स कर्मणोत्तग्रहेण गृहीत इत्यादिश्रुतिसिद्धन्तदि
 न्द्विषयगोचररूपातिग्रहमाहित सफलमपारासति पावत । वेदशिरसो
 ऽह ब्रह्मास्मीति वदन्नावयाज्ञाता मानिरज्ञानसमुद्भव वाच्यते । ननु
 जहाया मनेः कथं वाचकत्वात्पात आह— ब्रह्मण इति । ब्रह्म
 ण' मयत्वाविष्टानस्य य' स्वाकार' । मत्प्रज्ञानमत्पमद्वयानि-दस्विरूप
 तद्ग्रहणेन तद्व्यनेत्यर्थः । ननु मयत्त्वात्पातः मयाणावपस्य कथम
 परममाणन वाच्यमथो प्रमाणत्वाविशेषादिभ्यामज्ञाता तद्विशेषमाह—
 विद्यते । वस्तुनोऽनाधितविषयस्य बलेन । ब्रह्मविषया हि विद्या व-
 स्तुनिर्गतात्परेण वाच्येन जन्म लभत इति सा वस्तुबलमा वल

ती मलसादितद्विषयमपञ्चकारणमाया तु तर्बस्तुका वस्तुत्वरहिता
अतः सा विद्या ता मायाम् उद्भवमात्रतः स्वोत्पत्तिमात्रेण क्षययति
निर्वर्तयति । लोकेऽप्यविद्यातत्कार्ययोरितरानपेक्षतत्त्वसाक्षात्कारनि-
वर्त्यत्वदर्शनात् । दृष्टान्तान्तरमप्याह-ध्वान्तमित्यादिना, ॥१.२५॥

नन्वेवं सति हिरण्यगर्भाद्यनेकविधसुखभोगाढ्यस्य देवर्ष्याद्यने-
काश्रितस्य संसारस्य विरोधित्वे ब्रह्मसाक्षात्कारे भेदावनामृपेक्षैव यु-
क्ता स्यादिसाशङ्कानिकविधरागद्वेषनिदानो हि समारः, अयो खल्वा-
हुः काममय एवाथ पुरुष इति श्रुतेः॥ अत एव मिथ्याज्ञानमूलोऽपि रागा-
द्वैस्तन्नियमात् । एवं ब्रह्महत्याद्यनेकपातकादिजन्यविधिययातनो-
पेतं आशुविनाशिसुखश्च तस्मिन्नेतस्मिन्नविबेकिंभराट्टेऽपि दृढर-
मुमुक्षादियुक्तस्य तन्नाशार्थं ज्ञानान्वेषणमेवोचितमित्याशयेनाह-

रागद्वेषप्रशाखं विषयगुणसमुद्भासि धीवृत्तिशाखं
धर्माधर्मप्रवृत्तिप्रचुरसुखसमुद्देगभोगप्रवालम् ॥

छिन्द्याः संसारवृक्ष निशितमतिमहाशस्त्रनिक्षेपदक्षः
प्रत्यक्षत्त्वस्थलीगं निविडनमतमोमूललब्धप्ररोहम् १२६॥

रागद्वेषेति । अनुकूलेषु रागः प्रातिकूलेषु द्वेषः, रागद्वेषौ म-
कृष्टे शाखे स्थलीवटपौ यस्य संसारवृक्षस्य तम् । विषयाणां शब्दादीनां
गुणा इष्टानिष्टमाधनरूपास्तद्द्रासिन्यस्तदध्यासात्मिका धीवृत्तयः
। क्षुद्रा शाखा यस्य तम् । उक्तशाखोपशाखाफलमाह—धर्मधिर्मोते ।
धर्माधर्मरूपा याः, प्रवृत्तयः एतच्चाधर्मानिवृत्तेरप्युपलक्षणं, तज्जन्यौ
प्रचुरो सुखसमुद्देगौ समुद्देगो दुःखस्य, एतदपि निवृत्तिमाध्यदुःसाभा-
वोपलक्षणं, ते प्रवालानि पल्लवा यस्य तम् । प्रवालग्रेद्वेणेन मासारिक-
भोगस्यात्यन्तिकमदृढत्वं दर्शयति । अथ वा धर्मधिर्माधर्मां प्रवृत्ति-
वृद्धिर्यस्य, प्रचुरा अमेरुपाताः सुखसमुद्देगभोगा सुखदुःखानुभवः
प्रवालाः पत्राणि, यस्य, धर्माधर्मप्रवृत्तिधातौ प्रचुरसुखदुःखभोगप्रवा-
लश्चेति तथा तमिति विग्रहः । छिन्द्या इति सूचिं छेदारं विशिनाष्टि-

निशिता निश्चला मानिर्ब्रह्मात्ममाक्षात्कारः सैव महत्पाद्युपतास्त्रादिकल्पं
 शस्त्रं छेदनमाघनं तस्य निक्षेपे समुत्पादे दक्षस्त्वं छिन्द्या इति सम्ब-
 न्धः । तस्य ब्रह्मात्ममाक्षात्कारनिवर्त्यत्वाम तं विशिनष्टि-प्रत्येक-
 त्तत्वेति । प्रत्यक्तत्वं स्थली स्थलमविष्टानं तत्राध्यस्तामित्यर्थः ।
 ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रे हेतुमाह-निमित्तेति । अनौदिकालानेकवास-
 नानुबन्धत्वान्नाविष्टममू, अति महाजड यत्तम आवरणविक्षेपश-
 क्तिमदज्ञानं तदेव मूलमाधारस्तनो लब्धः परीहोऽङ्कुरीभावो-येन
 तम् । अनेन ज्ञानाभावेऽनुच्छेद्यत्वं तस्य दर्शितम् । अत्र वृक्षरूपका-
 लङ्कारेण समारवर्णने वृक्ष इव मूलोच्छेदे स्वमुल्लाविद्योच्छेदे संसार
 चच्छिद्यत इति दर्शितम् ॥ १२६ ॥

ननु माया तु प्रकृतिं विद्यादिसादिश्रुत्या मायैव संसारकारणं
 सिद्धं न त्वज्ञानमिति कथं तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमिन्याशङ्क्य मायाऽ-
 ज्ञानयोरभेदस्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वान्न-तयोर्भेदः । एवं च यथा
 अज्ञानमेव तमः कारणमित्यादिशब्दैरभिधीयते एवं मायाशब्देनापीति
 न तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह-

प्रत्यग्वस्तुन एव तत्र विषये माया तमः कारणं

ध्वान्तं यीजमयोध इत्यपि गिराऽविद्यैव संकीर्त्यते ॥ -

तस्या एव विलास एव भवता गुर्वादिभेदान्वितः - -

। संकल्लसो न तु विद्यते पृथगसौ संध्ये यथा धामनि १२७ ॥

प्रत्यग्वस्तुन इति । आत्मतत्त्वस्य सम्बन्धिनी प्रत्यग्वस्तु-
 न्याश्रितेति यावत् । तत्र प्रत्यग्वस्तुनि विषये याऽविद्या सैव मा-
 यादिगिरा संकीर्त्यते इति सम्बन्धः । अज्ञानात्मकमायाकार्यत्वे
 भेदमप्यस्पात्मनोऽपि नानात्वायोगात्तदाद्वितीयत्वमपि सिध्देदिरया-
 शयेन सदृष्टान्तमाह-तस्य इति । अविद्याया एवैव विलासो
 विपरिणामो गुर्वादिभेदान्वितो भवता अविद्यावता त्वया संकल्लसो-
 ऽध्यस्तोऽन आत्मनः सकाशादसौ पृथग् नैव विद्यते इत्यर्थः ।

सन्ध्ये स्वप्ने । सन्ध्यं स्वप्नस्थानमिति श्रुतेः । यथा स्वप्नस्थाने स्वपता दृ-
ष्ट्वेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्ततो न पृथगस्तीति उत्थानानन्तरमदर्शनात् ।
न हि सतः समयान्तरे अदर्शनं भवति, एवं गुर्वादिप्रपञ्च आत्मनो न
भिद्यते इत्यर्थः । विमतः संसारः अविद्याविलासितः अविद्यावस्थाया-
मेव विभाव्यमानत्वात् स्वप्नवदित्यर्थः ॥ १२७ ॥

ननु स्वप्नस्य निद्रादिदोषजन्यस्य युक्तोऽविद्याध्यासत्वेन त-
द्दृष्टुः पृथगसञ्जावस्तेन कथं जाग्रत्प्रपञ्चस्य साम्यम् । अत एव, “वै-
धर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” इति स्वप्नवैषम्य मूत्रकार आहृत्पाशङ्क्य प्रमा-
तरि मति बाधाबाधाभ्यां स्वप्नजागरितयोर्वैधर्म्येऽप्यध्यस्तत्वेन त्रिका-
लासत्वे न कोऽपि विशेष इत्याशयेनाह—

मुक्तामुक्तौ विद्वदज्ञौ त्वद्व्या-

चाकाशादि क्षमाऽवसानं च विश्वम् ॥

स्याविद्योत्थस्वान्तनिष्पन्दनं तद्

विज्ञातव्यं मा ग्रहीरन्पथैतत् ॥ १२८ ॥

मुक्तेति । युक्तादिमुक्तश्चैत्रादिरमुक्तः, एवं गुर्वादिर्विद्वान् देव-
दत्तादिरज्ञः । क्षमा पृथिवी अवसानेऽन्ते यस्य विश्वस्य तदेतत् सर्वं
स्वाविद्योत्थं यत् स्वान्तमन्तःकरणं तद्गुणवामनानिमित्तत्वात्तन्नि-
ष्पन्दनं तच्चेष्टामात्रमविद्याकार्याऽन्तःकरणपरिणाम इति वा ज्ञातव्यम्,
अन्यथा स्वप्नवैलक्षण्येन सत्यतया मा ग्रहीर्मा जानीहीत्यर्थः । अथवा
एवं हेयं संसारं प्रपञ्चमाविद्यकं निरूप्य यत्नाग्निवर्तदष्टरेकानेक-
जीवविषयत्वेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र युक्तो मुक्तो नाम्नादादिरिति वैदिक-
लौकिकव्यवहारानुरोधेन जीवनानात्ममेवत्पाशङ्क्य दृष्टेमात्रे तथा स्वप्न-
वत्, न तु वास्तवो व्यावहारिको वा जीवभेदोऽस्ति । तथाहि,
अविद्यार्या प्रतिविम्बितं हि चैतन्यं जीवः अविद्या च लाघवानुगृही-
तया अजामेकामित्यादिश्रुत्या तदनुभवेन तद्भेदे प्रमाणाभावाच्चैका-
सिध्यतीत्येक एव जीवः, स चाविद्याकार्यानेकान्तःकरणावच्छेदेना-

नेकरूपमपावृत्कर्तृभोऽवृत्तावं प्रतिपद्यत इति लौकिकवैदिकव्यव-
हारो निखिलोऽपि यथायथमेकस्मिन्नपि जीव उपपन्न एवेति नान-
न्तजीवकल्पना युक्ता, अनन्यथासिद्धममाणाभावाद् गौरवाद्य ।
अन्तःकरणनानात्वं चैकजीववादेऽपि प्रसिद्धव्यवस्थितव्यवहारानुसो-
धेन कल्प्यमानं न लोहान्धितामानदतीतपाशयेनाह—मुक्तामुक्ता-
विति ॥ १२८ ॥

नन्वेवमपि मुक्तामुक्तादिव्यवस्था कथं ? न हेकाशाने तस्य नि-
वृत्तावन्यत्र बन्धः संभवति । न ह्यतीतमाकाले कोपि न मुक्त इति
वक्तुं शक्यम् । एवम् आगामिकालेऽपि मुक्तामुक्तभेदः स्यास्यतीति
न जीवैकत्वमिति शङ्कापन्थ दृष्टान्तेन निराचष्टे—

कालोऽतीतोऽनादिरेष्यन्नन्तो

मुक्तामुक्तौ तत्र पूर्वं तथोर्ध्वम् ॥

तस्मादेतद् दुर्घटं शङ्कसे चेन्

मा शङ्किष्ठाः स्वप्नदृष्टान्तदृष्टेः ॥ १२९ ॥

कालोऽतीत इति । अतीतः कालोऽनादिः, एष्यन् भवि-
ष्यंश्च कालोऽनन्त इति योजना । तत्र तपोः कालपोऽमुक्तामुक्तौ
सर्वतः प्रसिद्धाविति शेषः । यस्मादयमर्थः प्रामाणिकः तस्मान्मदुक्तं
दुर्घटं शङ्कसे चेदित्यनुवादः । अक्षरं मा शङ्किष्ठा इति । लोकपसि-
द्धैर्भ्रान्तिमात्रत्वात्तत्प्रसिद्धानुवादित्वाच्च भ्रुसादेर्न विरोध इत्याह—
स्वप्नेति । तथा चाविद्यामात्रविवर्तस्वप्नवन्मिथ्यामृतस्यापि व्यवहा-
रास्पदत्वोपपत्तेर्न दुर्घटमिति भावः ॥ १२९ ॥

दृष्टान्त विष्टवन्दार्ष्टान्तिकेऽपि तद्दर्शयति—

सुप्तो जन्तुः स्वल्पमात्रेऽपि काले

कोटीः पश्येद्वृत्तमंघटसराणाम् ॥

पश्येत्कोटीरेवमागामिनां च

जाग्रत्काले योजयेत्सर्धमेतत् ॥ १३० ॥

सुप्त इति । सुषोषम् ॥ १३० ॥

दाष्टान्त्रिकमपि विदुषोति—

कालोऽनादिस्तत्र मुक्तः श्रुतादिः

कालोऽनन्तो मोक्षयते तत्र चान्यः ॥

इत्येवं ते षण्धमोक्षव्यवस्था-

संमिद्धिः स्यादापरात्मप्रयोगात् ॥ १३१ ॥

कालोऽनादिरिति । आपरात्मप्रयोगाद् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारपर्यन्तमात्मैकत्वाज्ञानात् स्वप्न इव मुक्तामुक्तादिभेदव्यवहारोऽविदुषां सिध्यति, विदुषां कालो तूक्तव्यायेन जीवैकरूपेण संमतमिति भावः ॥ १३१ ॥

एव समंभजनवैकल्यमुक्त्वा तत्र मतान्तराणि दर्शयन् प्रथमं ब्रह्ममतिविश्वानन्तजीवाश्रयं विम्वरुणब्रह्मरिपयं सकलवपश्चभ्रमोद्भवकारणमज्ञानमेवम् । यथाऽनेकपिण्डेषु गवादिव्यक्तिव्याश्रितं गोत्यादिमामान्यम् । तच्च ब्रह्ममासात्कारवन्तं पुरुषं जहाति “जहात्येनां मुक्तमोगाव” इति श्रुतेः । विद्याविहीनमज्ञं नरं भजते “जुगुप्सोऽनुशोते” इति श्रुतेः । यथा गोत्यादिजातिरिदानीं नष्टामात्मनो व्यक्तिक्रियायात्प्राणं विद्यमानामाश्रयते तद्वदिति षण्धमोक्षव्यवस्थां ये जगुस्तन्मतमाह—

अज्ञानं मरुलभ्रमोद्भवकृन् पिण्डेषु सामान्यव-

ज्जीवानां प्रतिविम्बकल्पवपुषां विम्वरुणमे ब्रह्मणि ॥

विद्वान्मं पुरुषं जहाति भजते विद्याविहीनं नरं

नष्टानष्टमिवात्मपिण्डमधुना जातिस्तथैके जगुः ॥ १३२ ॥

अज्ञानमिति । उक्तार्थम् ॥ १३२ ॥

इदं चानुपपन्नम् । न होकारस्मिन्नज्ञानं पुरुषस्य ब्रह्मगोऽनेके प्रतिविम्बाः संभवन्ति, लोके तथाऽदर्शनात् । न चाज्ञाने विद्यमाने तत्प्रतिविम्बानां प्रतिविम्बप्रत्ययमः सम्भवतीति न मुक्तिरुपपद्यते । न च ज्ञानमवि-

धाममानविषयं तन्न निरर्थयतीति युक्तं, येनेदानीमज्ञाना ममासौ भवेत् ।
अन्वयाऽज्ञानस्यैकदापि निवृत्तिर्न स्यात् । न हि दृष्टा-तमात्रेण किंचिद्
सिध्यतीत्यहन्याऽज्ञानानन्त्यमादाय चन्वयोऽन्वयस्याविषय मया-
न्तरमाह—

अज्ञानानि बह्वन्यसख्यत्रयुपो जीवान् मुमुक्षुनपि
ज्ञानाज्ञानसमाश्रयाननुयुगं तेषां च नि श्रेयसम् ॥
सायामीद्वरसश्रयामनुगमात् ससारसंवर्तिनीं
कोचिद् दैवविघातनिवृत्तमनसं स्वीचक्षुरल्पश्रुताः ॥ १३॥

अज्ञानानीति । अस्मिन् पक्षे ज्ञानेनाज्ञानस्य निवृत्तिर्मासि-
द्धिर्न साधये, अज्ञानसमानाश्रयविषयकज्ञानेन लोकेऽप्यज्ञाननिवृत्ते-
र्दुर्लभादिस्वर्थः । आध्यात्मिकप्रथमं तृ-शकृत्वमुपाद्दु खादिजनकज्ञाना-
नि बह्वन्यपरे स्वीचक्षुरिति सम्बन्धः । एतत्सर्वत्रयुपो जीवानां
स्वीचक्षुरिति योजना । जीवानां विशेषणं मुमुक्षुनसायाश्रयानित्य-
न्वयः । अनुयुगं प्रतियुगं तेषां जीवनां शिःश्रयस्य च स्वीचक्षुरित्य-
नुपहः । ननु विषयदेहेत्याज्ञानकार्यत्वे कर्तृत्वादिनत् सर्वजीवसाया-
रूप्य न स्यादित्याशङ्क्याह—सायानिति । विषयदेहेत्यज्ञान-
नादन्वा माया सा चक्षुराश्रया सकलवाद्यकार्यता यारणकारणमित्यापि
स्वीचक्षुरित्यन्वयः । तथा च श्रुतिः—माया तु प्रकृतिं विद्या-भाषिणं तु
महेश्वरमिति । इदं च मतमत्यन्तमनुपपन्नम्, अज्ञाननात्वादेरमन्वया-
दित्यनुवादमप्य एव, तस्य फल्युत्तरं सूचयन्त्याह—कोचिदित्या-
दिना । दैव दुष्टदृष्ट तत्कृतविषय तेन प्रतिरन्ध्रेण निद्रा यशोहृत् विष-
यैस्त मनो येषां ते तथा । अत्यश्रुतत्वादिनि तेषां तन्मनं दुष्टमित्याह—
अल्पश्रुता इति ॥ १३३ ॥

• एत नानाजीवाश्रयमतद्वयेन ध्यानभिगतमुक्तामुक्तव्यवस्था द

शिता । इदानीं तत्र, कस्यां मतान्तरमाह—

आकाशे विहगोऽस्ति नास्ति च यथा तद्वत् परब्रह्मणि
स्वच्छं चिद्रूपि स्वभावविमलेऽस्मद्धे शिवे जाडवतं ॥

निर्भेदऽनुदयव्ययेऽनवयवेऽविद्या भवेत्तो भवे—

दित्येवं निरवद्यमाहुरपरे पक्षव्यवस्थार्थिनः ॥ १३४ ॥

आकाश इति । अ काशे पक्षी संचरतीति यदकेन प्रमीयते
तदेव स्यन्नान्तरे परेणाकाशे विहङ्गो नेति प्रमीयते । न चाकाशस्यां-
शभेदोऽस्तीति युगपदेकस्य विहगस्यैकत्र भावाभाववद्गीकर्तव्यौ ।
एवं परे ब्रह्मणि स्वच्छैव न्यादिस्वभाव एकस्या आविद्याया भावा-
भावावविरुद्धावियेकमेव ब्रह्माविद्याश्रयः संभराने, तदेव तदेव ब्रह्म-
विद्याशून्यं मुक्तमिति मुक्तामुक्तव्यवस्थां स्वपक्षतया केचनोचिरे
इत्यर्थः । ब्रह्माविशेषणानामेवोऽर्थः । स्वच्छे निर्मले । अन्यकृतनै-
र्मल्यं वारयति-स्वभावविमल इति । तत्र हेतुश्चिद्रूपीति ।
स्वभाववेमलत्वेऽप्यागन्तुकमलयोगं वासयति—असङ्ग इति ।
तत्र साधयति—शिव इति । निर्गुण इत्यर्थः । शिवमैतन्नं चतुर्थं मे-
न्यन्त इति श्रुतेः । विनाशं वारयति—शाश्वत इति । शाश्वतत्वं
साधयति—अनुदयव्यय इति । सर्वस्पोदयव्ययमासित्वादिघटान-
त्वाच्च सत उदयव्ययशून्य इत्यर्थः । तथाप्यविद्याभावाभावयोरेक-
त्र विरोधात्तदाश्रयत्वात् कथंचिद् भेदोऽभ्युपेय इति चेन्नन्याह—
निर्भेद इति । स्वभावतो निर्भेदत्वं साधयति—अनवयव इति । भे-
दाभावेऽप्याकाश इव भावाभावाश्रयत्वं न विरुध्यत इति भावः ।
निरवद्यम अविद्याया दुर्वद्वस्पालङ्कारत्वादेकत्र भावाभावाविरोध-
दोषहीनमित्यर्थः ॥ १३४ ॥

अत्रापि वक्ष्यमाणरीत्याऽरुचेः मत्त्वात् पक्षान्तरमाह—

शुद्धे वस्तुनि यद्यपि प्रविशति ध्वान्तं मनः कारणं
स्वीकृत्यैव तथाप्युपाधिमपरं ब्रह्मस्वरूपे विजेत् ॥

तच्चान्तःकरणं सुसृक्ष्मवपुषा तिष्ठद् बहिः सर्वदा

चैतन्ये तमसो नियामकमिति सर्वाचकुरन्त्ये पुनः ॥ १३५ ॥

शुद्धे वस्तुनीति । यद्यप्युक्तश्रुत्यादिना शुद्धे ब्रह्मण्येव कार-
 र्णं जगत्कारणं ध्वान्तमविद्या तिष्ठति, तथापि निरंशे तस्मिन्नज्ञा-
 नस्य सुगणदृ भावाभावयोरसंभवादवच्छेदकभेदेन तद् वक्तव्यमित्य-
 परमाश्रयातिरिक्तं मन उपाधिद्वारमवच्छेदकमिति यावत् । स्वीकृत्यै-
 व सृष्टेरर्थः ! तद् ब्रह्मस्वरूपे विशेत्, न तु निर्द्वारमित्यर्थः । त-
 द्धान्तःकरणं यद्यपि सुषुप्त्वादी लीपने, तथापि सूक्ष्मवपुषा तदा-
 पि तिष्ठथेव । तदपि न तदाश्रयस्य ब्रह्मणो विशेषणं तदाऽज्ञानस्य
 तत्रापि वृत्तिप्रसङ्गात् । न च कार्यस्य स्वकारणाश्रयत्वं संभवति अतो
 वाहस्तदुपाधिरेव सद् द्योतहारशब्दार्थे पद्यत्वमिव सर्वदा चैतन्ये तम-
 सो वृत्तिनियामकमित्यन्ये पुनः स्वीचक्रुरित्यर्थः । एवं चान्तःकरणा-
 वच्छिन्ने चैतन्ये तदानीमेव तदभाव उपपद्यत इत्युक्तरीत्या मुक्तामु-
 क्तव्यवस्थोपपद्यत इति भावः ॥ १३५ ॥

एवमपि ज्ञानाज्ञानसाध्यमुक्तामुक्तव्यवस्था नोपपादितेयपरितो-
 पेण पक्षान्तरमाह—

अज्ञानि ब्रह्म बुद्धीरनुसरति ततः स्यावरं जङ्गमं च
 स्वाज्ञानादेव भूत्वा क्वचिदवगतितो मुक्तमन्यत्र बद्धम् ॥
 तद्याज्ञानं विनष्टं स्थितमथ च तदेवांशभेदोपपत्ते-
 र्थं सर्वव्यवस्था परमपुरुषगा जाघटीतीति केचित् १३६ ॥

अज्ञानीति । यद्यप्यज्ञानमेकमिति श्रुतिसिद्ध तथापि व्यवन-
 स्थितानेककार्यवशात्तत्कार्याण्यन्तःकरणानि बहूनि स्वीकर्त्तव्यानि,
 ततश्च तदज्ञानि ब्रह्म यस्माद् बुद्धीरन्तःकरणान्यनुसरति तत्र प्र-
 तिबिम्बितं भवति, ततः स्वाज्ञानादेव स्यावरं जङ्गमं च तद् भूत्वा
 क्वचित् मनुष्यादिशरीरोपाधौ विवेकवैराग्यादिसाधनेन ब्रह्मावग-
 तितस्तदुपादानाज्ञानांशतत्कार्यशरीरद्वयतद्धर्मनिवृत्त्या मुक्तं भवति ।
 अन्यत्र विद्याभावादविद्यया बद्धमिति तदवस्थोपपद्यते । ननु निरं-
 शोऽज्ञाने तदंशप्रमुक्तव्यवस्थानुदयाभेत्पाशङ्गाह—तच्छेति । अथ

च तदेव स्थितमिति संबन्धः। अयमाशयः । यस्यां बुद्धौ विद्योत्प-
त्तिस्तस्मादुपादानांश एवाज्ञानस्यैकोऽशस्तद्वारा बुद्धिनाशान्नशक्तिः उ-
पाध्यन्तरोपादानांशद्वारेण तु तिष्ठतीत्येवमेशभेदो विवक्षित इति ।
अनिर्वचनीयाज्ञाने निरंशत्वनिर्णयदूपणासंभवेन सांशत्वकार्यसंभ-
वादेकाज्ञानमतेऽपि परमपुरुषाश्रिता मुक्तामुक्तव्यवस्थाऽतिशयेन घटन
इति केचिदाहु रित्यर्थः ॥ १३६ ॥

यद्यज्ञानस्याप्यवयवनास्तेषु च प्रत्यक्षपत्रं प्रतिविम्बभृता जी-
वास्तेषां ब्रह्मण्यज्ञानावरणानि चानन्तानि स्वीक्रियन्ते तर्हि नाना-
ऽज्ञाननानाजीववाद एवाश्रित इति नैकाज्ञानैकजीवमाश्रित्य चन्धा-
दिव्यवस्थोपपादितेति तदपि परित्पज्य केवांचिन्मतमाह—
याह्याध्यात्मिकवस्तुजातजननी माया हरेर्बन्धनी
शक्तिर्दाशकजालवत् प्रसरणं प्राप्नोत्यविद्यावतः ॥
जीवान् संकुचतीच्छया भगवतः सत्याऽस्तु मिथ्याऽथ वा
संकोचश्च विलक्षणश्च भवतः स्वाभाविकावित्यपि ॥ १३७ ॥
वाह्येति । अस्मिन् मते ह्यज्ञानमनात्मन्यात्मभ्रान्तिस्तद्भासना
च तदुभयमपि संसरणे निमित्तमेव नोपादानं, गुणस्य तदयोगात् ।
तदुपादानं तु बाह्यस्य त्रियदादेराध्यात्मिकस्याहंकारतद्दर्मप्रमुत्स्य
च वस्तुजातस्य जननी मायाशब्दवाच्या चन्धनी जीवसंसारहेतुर्हरे-
रीश्वरस्य शक्तिरेवेत्यर्थः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः । सा च दाशकस्य मत्स्यघानकस्य जालवत्
मत्स्यबन्धनार्थवागुरावदविद्यावतः प्रति प्रसरणं प्राप्नोतीश्वरा-
श्रिता मायैव सर्वान् बध्नातीत्यर्थः । भक्त्या चात्राज्ञाभगवत्प्रमाद-
वशात् मुक्तात् जीवान् प्रति सङ्कुचति तान् न चन्नाति, यथा दाश-
केच्छया जालम् । ननु सा यदि सत्या तर्हि ज्ञानान्न निर्वर्तेत यद्य-
सत्या सैवानाद्यज्ञानमिति न ततो भेद इत्याशङ्क्य न, सत्पत्वेऽपि म-
यश्चस्येश्वरज्ञानादिवत्तद्विषयज्ञानादपि निवृत्त्युपपत्तेः । असत्पत्वेऽपि-

इव शक्तेस्तस्या अज्ञानत्वानुपपत्तेः । कस्मिन् सति किं स्यादित्याश-
येनाह—सत्यमिति । ननु जीवे तत्संकोचविकासयोर्विकारत्वाद्ब्रह्म-
र्षवत् मिथ्यात्वे कथं तदधीनसंसारस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्य तयोस्त-
त्स्वाभावित्वेन ब्रह्मर्षवदोपाजन्त्यतया सत्यत्वमिति नोक्तदोष
इत्याशयेनाह—संकोचश्चेति । विलक्षणः प्रसारः, एकधकारो-
ऽवधारणे स्वाभाविकावेवेति मन्वन्तः । द्वितीयस्तु तत्कार्यसमुच्च-
यार्थः । इत्यपि केचिदित्यनुपपन्नः । तौ च संकोचविकासौ स्वाभाविकौ
केवलमीशारेच्छानिबन्धनौ न विद्यानिबन्धनः तकोचो नाप्यविद्यानि-
बन्धनो विकाम इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

दृश्यस्य मिथ्यात्वानयमादीश्वरस्याप्युक्तवक्ष्यमाणन्यायेनाज्ञा-
नाश्रयत्वसंभवाच्चेद मत् युक्तमिति समुच्चयश्चादिना मतमाह—

संस्कारभ्रमसन्ततिं प्रतिनिरं भिन्नां परब्रह्मणि
स्वीचक्रुर्विषये प्रवाहवपुषाऽनादिं तमः केचन ॥
तामुच्छिद्य समुच्चयेन घटते मोक्षाय कश्चिन्नरः-
कश्चित्छिरहेण संसरति न जीवाश्रया सेति च १३८ ॥

संस्कारेति । आत्मनो धातुध्यात्मिकमंमारो ताज्ञानजन्यः
किं तु परब्रह्मणि विषये देहाद्यतेरिक्तव्यापकात्मविषये अहं मनुष्य
इति पूर्वपूर्वभ्रमतत्संस्काराग्निगित्तादात्मने एवानादेश्योपादानात्
सत्ताद् भवति भ्रमादयश्च प्रतिनिरं भिन्ना एव, अज्ञानमपि भ्रमादिरेव ।
तच्च प्रवाहवपुषाऽनादिभावं भ्रमादिसति कर्ममगुच्छिनेन ज्ञानेनो-
च्छिद्य कश्चिन्नरो मोक्षाय लिङ्गशरीरविलयायात्पन्तिबदुःपनिवृत्तये
वा घटते, अन्यः कश्चिद् समुच्चयभावात् 'संसरति तमोरुपा सा
संस्कारादिमंगतिश्च जीवाश्रयेति' इत्य नाज्ञानि, न वा न जानामी-
त्यनुभारस्य वाचन क्षतिरिति केचन स्वीचतुरित्यर्थः ॥ १३८ ॥

। इदमप्यनुपपन्नम्, असद्गत्याविकारिणः प्रत्यगात्मनो भ्रमतत्सं-
स्कारादेरसंभवात् । समुच्चय च चतुर्भिर्निराकारिण्यनि किं च इतोऽप्येते
सत्तापि पृष्ठा न गद्गच्छन्ते, तेषां जीवानां परस्परं ब्रह्मणश्च भेदादि-

पपत्वात्, तृतीयचतुर्थौ तु विशिष्य निराकरिष्यति । भेदश्च किं काल्पनिकः पारमार्थिको वा । नाद्यः, स्वप्नवदकस्यापि जीवस्य काल्पितभेदेन सर्वव्यवहारोपपत्तेश्चदानन्तस्यापामाणिक्त्वात् । द्वितीये चाज्ञानं ब्रह्म वाच्यमात्मवदनतुभवात्तस्याज्ञानत्वं च युष्माक कुतः सिध्येदिति विमृशानि—

अज्ञस्तावत् प्रथमात्माहमज्ञ
इत्येवं नः सिध्यति स्वप्रकाशात् ॥

अज्ञानं तु ब्रह्म सिध्येत् कुतो यः

सम्यग् ज्ञानाद् भ्रान्तितः स्वप्रकाशात् ॥ १३९ ॥

अज्ञस्तावदिति । ब्रह्ममाणापेक्षया तावच्छब्दः । अहमज्ञ इत्यनुभूयमानमात्माज्ञानं नोऽस्माकं मते स्वप्रकाशात् साक्षिणं सिध्येदित्युपपादितम् । वो युष्माक मते जीवातिरिक्तमज्ञानं ब्रह्म कुतः सिध्येत् । किञ्चन्दोऽभिमतविकल्पानाद्-सम्यग्ज्ञानादिति । घटादिवदित्यर्थः । भ्रान्तितः स्वप्नवत् स्वप्रकाशादात्मवन्न कुतोऽपीत्यर्थः । एतेमेव विशेषं तुच्छेन दर्शयति ॥ १३९ ॥

तत्रार्थं प्रत्याह—

सम्यग्ज्ञानाद् ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे

जाड्यं तस्य स्याद् घटादेर्यथैव ॥

सम्यग्ज्ञानाद् ब्रह्मणोऽज्ञानसिद्धौ

तस्यापि स्यात् सत्यता तद्वदेव ॥ १४० ॥

सम्यग्ज्ञानादिति । ब्रह्मणो ज्ञातस्येति शेषः । ज्ञानविषयस्य जडत्वनियमाद् ब्रह्मणोऽपि तथात्वं, स्यादेवेत्यर्थः । द्वितीयापेक्षानाज्ञानाश्रयं दोषान्तरमाह-सम्यगिति । ब्रह्मणोऽज्ञानसिद्धावज्ञानसिद्धौ तस्याज्ञानस्यापि प्रमाणासिद्धत्वात् सत्यता स्यात् । तद्वदेव ब्रह्मवदेव न च हृदयस्याज्ञानस्य सत्यतोपपन्नोति भावः ॥ १४० ॥

भ्रान्तिज्ञानादिति द्वितीय कल्पं मसाह—

भ्रान्तिज्ञानाद् ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे
 तस्यापि स्यात् कल्पितत्व तमोयन् ॥
 अज्ञातं चेद् ब्रह्म नः स्वप्रकाशं
 मा भाषिष्ठा नानुभूतिस्तथा नः ॥ १४१ ॥

भ्रान्तिरिति । भ्रान्तिविषयस्याज्ञानादेरेव ब्रह्मणोऽपि बाध-
 तथा कल्पितता स्यादित्यर्थः । स्वप्रकाशादिति तृतीय पक्ष मत्याह—
 अज्ञातमिति । मा भाषिष्ठा' मा कथय । तत्र जीवातिरिक्तस्य सर्व-
 ज्ञादिस्वभावस्य ब्रह्मणो विना वेदान्तवाक्यमस्माक तथाऽननुभवादीति
 हेतुमभिमत्याह—नानुभूतिरिति ॥ १४१ ॥

ब्रह्मण' परमतेऽज्ञातत्वाश्रयमुक्त दोषं मापावित्वपक्षेऽपि सा-
 मान्यतोऽतिदिशति—

अज्ञातत्वे घानयोचाम दोषान्
 मापावित्वे ब्रह्मणस्तानवेहि ॥
 मिथ्याज्ञानात् स्वप्रकाशात् प्रमाणात्
 ससिद्धिः स्यात्तस्य तत् कथ्यतां नः ॥ १४२ ॥

अज्ञातत्व इति । विशष्य त दर्शयितु तानेव विकल्पानाह—
 मिथ्याज्ञानादिति । तस्य ब्रह्मणः तव मापावित्वमित्यर्थः ॥ १४२ ॥
 तदेव दूषणमाह—

मिथ्याज्ञानाद् ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे
 मायेव स्यात् कल्पित तद्य तद्यत् ॥
 मानादिष्ट ब्रह्म मापायि चेद् वा
 मापायाः स्यात् सत्यता जलिवमस्य ॥ १४३ ॥

मिथ्याज्ञानादिति । मापायाश्च दृश्यत्वेन मिथ्यात्व सिद्धि-
 मिति सा दृष्टान्तीकृता । अन्ये दोषमाह—मानादिष्टमिति । मा
 पाविदीष्टस्य मानाविषयत्वे विशेषणस्य सत्यत्वम् । अत एव मापा-
 या' स्यात् सत्यतेत्युक्तम् । अस्य ब्रह्मणश्च विशेष्यस्य मानविषय

त्वेन पूर्वब्रह्मात्म्यमपि स्यादित्यर्थः ॥ १४३ ॥

इदानीं द्वितीय विकल्पं दूषयति—

तन् मायावि ब्रह्म चेत् स्वप्रकाशं

मायापि स्याद् ब्रह्मवत् स्वप्रकाशा ॥

मायां पश्येद् ब्रह्म चेत् स्वप्रकाशं

तत्रापि स्यात् स्वानुभूत्या विरोधः ॥ १४४ ॥

तन् मायावीति । मायाविशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वे मायाऽपि स्वप्रकाशा स्यात्तथा च स्वप्रकाशत्वे चिद्रूपत्वात् सत्यत्वाच्च मायात्व-
व्याकोप इत्यर्थः । ब्रह्म स्वप्रकाशं माया तु तद्वैधिति स्वीकारान्नो-
क्तदोष इति चेत्तत्राह—मायामिति । पूर्ववत् स्वानुभूत्या विरोध
इति भावः ॥ १४४ ॥

ननु यथाऽज्ञात्मा स्वप्रकाशत्वरूपेणाज्ञानं पश्यति तथा मा-
यावि ब्रह्मापि माया पश्यत्वित्याशङ्क्य तस्य प्रतीचः स्वानुभूत्यात्त-
द् युज्यते न तु तदतिरिक्तमायाविनस्तत्त्वमन्यस्य तथा सिध्यती-
त्याशङ्क्यापूर्वकमनुभवविरोध स्पष्टयति—

आत्मा मूढः स्वप्रकाशो यथाऽयं

नैवं मायि ब्रह्म नः स्वप्रकाशम् ॥

अज्ञादन्यद् ब्रह्म चेत् स्वप्रकाशं

द्वे विस्पष्टे स्वप्रकाशे स्फुरेताम् ॥ १४५ ॥

आत्मेति । नः अज्ञानं प्रति । द्वे जीवब्रह्मणी । न च
जीवातिरिक्तस्य ब्रह्मणस्तथा स्फुरणमस्तीति यदिकंचिदेतदिति
भावः ॥ १४५ ॥

एव जीवान्तिरिक्तस्याज्ञातत्वं प्रमाणाभावेन दूषयित्वा तद्वेदम-
पि विकल्प्य दूषयति—

ज्ञायन्ते चेद् ब्रह्मणा जीवभेदा

जाड्यं तेषां क्लृप्तवन्निर्विवादम् ॥

न ज्ञायन्ते ब्रह्मणा चेत्तदानीं

सर्वज्ञत्वव्याहतिर्दुर्निवारा ॥ १४६ ॥

ज्ञायन्ते चेदिति । ब्रह्मणा स्वस्माज्जीवानामभ्योऽन्यं च भे-
दा ज्ञायन्ते चेत्तत्प्रतिषेधित्वादिना तेषामपि दृश्यत्वापातादनात्म-
त्वममङ्ग, दृश्यस्य तन्निपमादेतदुक्तम् । निर्धिवादमिति । अथैत-
द्दोषपरिहाराय ते न ज्ञायन्ते चेत्तदानीं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वहानिर्वज्जले-
पैवेत्यर्थ ॥ १४६ ॥

इदानीं जीवानामपि भेदाविद्धि दूषयितुं तेषां स्वप्रकाशत्वं प्र-
थममनुजानाते—

जीवा एते स्वप्रकाशस्थभावा

निर्भासन्ते ब्रह्मणश्चेद्दु विभक्ताः ।

तेषां भेदः स्वप्रकाशो न वा स्याद्दु

दोषं द्रूमो दुर्निवारं द्विधाऽपि ॥ १४७ ॥

जीवा इति । तेषां भवतु स्वप्रकाशत्वं तद्वेदस्तु कथं प्रका-
शत इति वक्तव्यम् । सोऽपि किं स्वप्रकाश उत नेति, विकल्प्य पक्ष-
द्वयेऽपि दूषणं संभावयति—तेषामिति ॥ १४७ ॥

तत्राथ दूषयति—

तेषां भेदः स्वप्रकाशो यदीष्टः—

सत्यत्वं स्यात्तस्य तेषां तथैव

धेयोऽभीष्टस्तद्विभागो यदि स्यात् । ॥

तान्नज्ञात्वात्तद्विभागो न वेद्यः ॥ १४८ ॥

तेषां भेदः स्वप्रकाशो यदीति । तस्य भेदस्य । प्रतिषे-
ध्यादिमसता विना कथं तस्य ता स्यादित्याशङ्क्य जीवानामपि स्व-
प्रकाशत्वे सत्यत्वनियमात्तस्य ना दुर्वारिण्याह—तेषामिति । तेषाम-
पीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—वेद्य इति । तेषां जीवानां विभाग
इत्यर्थः । तान् प्रतिषेधयोगभूतान् जीवान् । धर्मादिज्ञानं विना भेद-
स्य ज्ञातुमशक्यत्वाज्जीवा अपि ज्ञातरूपा इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

ततः किं तत्राह—

जीवाः सर्वे त्वां प्रति प्रस्फुरन्तः
सम्यग् ज्ञानात् प्रस्फुरन्ति स्वतो वा ॥
यद्वा मिथ्याज्ञानसामर्थ्यतोऽमी
पक्षः कस्ते रोचते ब्रूहि तन्मे ॥ १४९ ॥
जीवा इति । व्यक्तम् ॥ १४९ ॥

आद्यं पक्षं दूषयति—

सम्यग् ज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धा-
वद्वैतत्वं ब्रह्मणो न प्रसिद्धयेत् ॥
जीवाः सर्वे मां प्रति स्वप्रकाशा
इत्युक्तिस्ते स्वानुभूत्या विरुद्धा ॥ १५० ॥

सम्यग् ज्ञानादिति । प्रामाणिकस्य ब्रह्मवत् सत्यत्वनियमे
न तदद्वैतप्रमाणसिद्धं न मिथ्येदिसर्थः । द्वितीयं पक्षं दूषयति—
जीवा इति । तथा सत्यन्येषामपि तदेव स्वतः सर्वजीवानुभवप्रस-
ङ्गः । भिन्नत्वात्तेषां स न भवति चेत्तत्रापि स न भवेदिति भावः ॥ १५० ॥
'तृतीयपक्षे त्वेक एव जीवः स्यान्न तद्भेद इत्याशयेन ते दूषयति—

मिथ्याज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धौ
सम्यग्ज्ञानाद् वाद्य एवाभ्युपेयः ॥
मिथ्याज्ञानाद्ब्रज्जुसर्पः प्रसिद्धः
सम्यग्ज्ञानात्तस्य बाधोऽपि सिद्धः ॥ १५१ ॥

मिथ्याज्ञानादिति । । अभ्युपेय एवेति सम्बन्धः । सम्य-
ग्ज्ञानवाच्यत्वे च तेषां मिथ्यात्वाद् वन्धमोक्षभावत्वं न स्यात् तथा च त-
द्व्यवस्थापनाय पक्षोद्भावने तत्र निरर्थकमिति भावः । कुत इत्याश-
ङ्क्य मिथ्यात्ववाध्यत्वयोः समानपक्षत्वादित्याशयेनाह—मिथ्या
ज्ञानाद्ब्रज्जुसर्प इति । तथा च कथमापि न जीवभेदसिद्धिरिति
भावः ॥ १५१ ॥

एवम् "अज्ञानं मकलभ्रमोद्धवनञ्च" इत्याद्युपन्यस्तेषु भेदपक्षेषु साधारणं दूषणमभिधायैकोपाधाविति श्लोकोक्ततृतीयपक्ष एकस्यैक-
त्रैकदा भावाभावौ न सम्भवत इति तत्पक्षस्यात्पन्तासम्भवमेवाह—

एकोपाधाधेकवस्तुमसिद्धौ

भावाभावौ नेक्षितौ क्वापि लोके ॥

पक्ष्यादीनामस्तिता नास्तिता च

गोमन्येकस्मिन्नप्यवच्छिन्न एव ॥ १५२ ॥

एकोपाधाविति । एकस्मिन्नधिकरण इत्यर्थः । प्रतिष्ठावि-
त्येतदनन्तरं सत्यां तत्र तदभावो न सिद्धोदिति द्रष्टव्यम् । कुत
इत्याशङ्क्य भावाभावयोर्विरुद्धत्वाल्लोके एवापि तथा भानादर्शना-
च्चेत्याशयेनाह—भावाभावाविति । क्वाप्येकोपाधावित्यनुपद्वः ।
अथत्रैकवस्तुनः प्रतियोगिभूतस्य सम्बन्धितया मसिद्धौ भावाभावौ
लोके क्वापि नेक्षिताविति योजना । न चोक्तं गगने पक्षितदभावयोः
युगपदस्तितामिति शङ्क्यम् । तददृष्टान्तासम्भतेः । न चानुभवविरो-
धः; न हि यत्र पक्षी दृश्यते तत्रैव तदभावोऽपि, किं त्वन्यत्रैव । न
च गगनस्यैकत्वान्निरंशत्वाच्च नास्ति तदाश्रयभेद इति वाच्यम् ।
सवितृमभावपदावच्छेदकल्पितगगनप्रदेशभेदात्तदुपपत्तोरित्याशयेनाह—
पक्ष्यादीनामिति । अवच्छिन्न एव, केन चिदुपाधिर्नति शेषः ॥ १५२ ॥

न च तदवच्छेदकसम्बन्धोऽपि तत्रैव तदानीं नास्तीति वक्त-
व्यम् । अन्यथा केवलगगनस्यैवावच्छिन्नस्यापि तस्यैकत्वाच्च पक्ष्या-
दीना युगपत्त्र भावाभावौ स्याताम् । तथा च न स एव दृष्टान्तो-
ऽस्त्वित्याशङ्कावकाशाः, यतस्तदधिकरणेऽपि केन चिदवच्छिन्नत्व-
मिष्यत एवेत्याह—

सोऽवच्छेदोऽप्यस्ति नास्त्यम्बरे चेत्

तत्रान्वेष्यः कोऽप्यवच्छिन्नभावः ॥

सोऽवच्छेदोऽप्यस्ति नास्त्यम्बरे चेत्

यादं तस्मिन्सोऽप्यवच्छिन्न एव ॥ १५३ ॥

सोऽवच्छेद इति । तत्राप्युपाध्यन्तरावच्छिन्न एव न भवति
 तौ स्तो न केवल इति । परिहरति-तत्रान्वेष्य इति । अवाच्छि-
 न्नभावोऽवच्छेदकान्तरेणावच्छिन्नतामित्यर्थः । तत्र प्रभावयवानां
 बहुत्वात्तत्तदेकावपवावच्छिन्नेऽवच्छेदान्तरभावान्नोक्तदोष इत्याशयः ।
 एवं तत्तदवच्छेदाधिकरणगगनमन्पावीच्छन्नेवेत्याशङ्कार्पूर्वकमाह-
 सोऽवच्छेद इति ॥१५३॥

नन्वेवमवस्था दुर्निवारा स्यादित्याशङ्क्य तत्र मायावादिनां
 सा नानिष्टा प्रकारान्तरेणानुपपन्नस्यापि प्रतीतिमात्रेणानिर्वचनीय-
 श्रुक्तिरजतादिवत्तद्गीकारादित्याशयेनाह—

नन्वेवं स्याद् दुर्निवाराऽनवस्था

यादं का नो हानिरिष्टैव सापि ॥

कर्मोद्भूतं नः शरीर शरीरान्

कर्मोद्भूतिस्तत्र किं नेष्यते सा ॥ १५४ ॥

नन्वेवामिति । साऽनवस्था । किं च वर्तमानं देवदत्तशरीरं
 तदीयकर्मोद्भवं, तद्विना प्राणिनां विचित्रशरीरानुपपत्तेः । तच्च मा-
 क्तनदेवदत्तशरीरादुत्पन्नं शरीरं विना कर्मात्ममवात्तदपि शरीरं त-
 त्पूर्वस्मात्कर्मणस्तदपि तत्पूर्वस्माच्छरीरादिति यथाकर्म शरीरानन्त-
 र्प्रवाहोऽनादिभ्युपगम्यते । एवमत्रापीत्याशयेनाह-कर्मोद्भूतमिति ।
 अवच्छेदकपरम्पराभ्युपगमोऽपि न दोषापेक्षेतावन्मात्रेऽयं दृष्टान्तः
 अतः संसारस्थानादित्वाद् दृष्टान्ते प्रवाह उपपद्यते नात्रावच्छेदप्रवा-
 होऽनादिरिति दृष्टपणं योत्कंचिद्, अनिर्वचनीयवादे तदभावादिति । व-
 स्तुतस्तु परमनेऽपि संयोगाधिकरणतावच्छेदकस्य सर्वस्याप्यव्या-
 प्यवृत्तित्वादयं दोषः समान इति नास्मान्प्रत्युद्भावनीय इति द्रष्ट-
 व्यम् ॥ १५४ ॥

एवमगम्भवेन तृतीयं पक्षं दूषयित्वा प्रमाणाभावादपि तं

दूषयति—

किं चाज्ञानं ब्रह्मणोऽस्यास्ति नास्ती-
त्येतत्कस्मात्त्वं विजानासि हेतोः ॥
मूढोऽस्मीति प्रत्यवादास्ति बुद्धि-
मुक्ते दाहान्मोहनास्तित्यबुद्धिः ॥ १५५ ॥

किं चेति । अस्य प्रागुक्तानि रंशचैतन्यात्मनः । कस्माद्विजा-
नासीति । पूर्वोक्तपुत्र्या न कुतोऽपि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वपक्षी
शङ्कते—मूढोऽस्मीति । अस्मदादीनामज्ञानस्योति शेषः । अस्तिबुद्धिः
अस्तित्वाबुद्धिरित्यर्थः । मुक्ते नित्यमुक्ते ब्रह्मणि दाहादभावान्मुक्ते-
ऽज्ञाननास्तिता ॥ १५५ ॥

ज्ञानोपायं प्रशपूर्वकं पूर्ववद्विकल्पयति—

मुक्तोऽज्ञानं दग्धमित्येतदेवं
कस्माद्धेतोर्वोत्सि तत् कथ्यतां नः ॥
मिथ्याज्ञानान् स्वप्रकाशात्प्रमाणा-
न्मुक्तोऽज्ञानं दग्धमित्यस्य सिद्धिः ॥ १५६ ॥

मुक्तोऽज्ञानमिति । दग्धमितीति । नास्तीत्यर्थः ॥ १५६ ॥
कल्पत्रयमपि पूर्ववद् दूषयति सम्यग्ज्ञानादित्यादिना द्वयेन—

सम्यग्ज्ञानान्मुक्तिसिद्धिर्वदीष्टा
नूनं मुक्तः कुल्ययत्तो जडः स्यात् ॥
मिथ्याज्ञानान्मुक्तिसिद्धिर्वदीष्टा
स्रग्मर्षादिप्रलय एवैव मुक्तः ॥ १५७ ॥
मुक्तो मत्प्र स्वप्रकाशात्तदास्ती-
त्येवा चाणी स्वालुभूत्या विरुद्धा ॥

न ह्यश्रुत्वा शास्त्रमेतन् मनुष्यः ।
 कश्चिज्जानात्येष मुक्तः शुकादिः ॥१५८॥
 स्वानुभूतिविरोधमेव व्यतिरेकमुत्तं प्रपञ्चयति—न हीति ।
 शास्त्र शुकादिमुक्तिप्रतिपादक शास्त्रम्, मुक्त इत्यनन्तरमिति शब्दो
 द्रष्टव्यः । शुक्वामदेवादिर्मुक्त इत्येतन्न हि जानातीत्यर्थः ॥१५७॥
 ॥ १५८ ॥

नन्वन्तःकरणोपाध्यवच्छिन्ने अज्ञानमिति चतुर्थपक्षमनूय तत्र
 प्रागुक्तदूषणमिति दिशति—
 ताटस्थेनोपाधिनादाय मोहो—
 ब्रह्मैतन्नेऽस्मिन् स्वप्रकाशे प्रविष्टः ॥
 तेनेह स्याद्ब्रह्ममोक्षव्यवस्थे-
 त्युक्त यत्प्राग्दूषणं तस्य विद्धि ॥१५९॥
 ताटस्थेनेति । तेनेति । उपाधिनेत्यर्थः । इह अस्मिन्मने ।
 व्यवस्थेत्यन्तं पूर्वपक्षानुवादः । उक्तमित्यादि तस्यापि पक्षस्य पूर्वो-
 क्तविकल्पदूषणपारासन्नम ॥ १५९ ॥

किंचान्तःकरणावच्छिन्नमात्रवृत्तित्वेऽज्ञानस्यात्पन्तं परिच्छिन्नस्य
 न विषदादिभूतभौतिकमपञ्चोपादानत्वं संभवतीत्यस्योपलक्षणत्वाऽ-
 न्यत्रापि तत्सत्त्व उपाधिस्तदधिकरणतानवच्छेदकत्वादानर्थक्यम् । नन्व-
 न्तःकरणमज्ञानस्य तत्र प्रवेशे द्वारतयाऽऽश्रीयते, न त्वधिकरणता-
 वच्छेदकतया, यथाऽग्नेर्गृहप्रवेश उल्मुक्तं द्वारमित्याशङ्क्य तर्हि तद्द्वारा
 प्रविष्टमज्ञानम् आश्रित्व गृहमात्रं पूर्णं ब्रह्मत्वात्पुन्यादिति न तद-
 भावस्तत्र स्यादित्याशयेनाशङ्कानुवादपूर्वकं व्यतिरेकमुत्तेनाह—

ताटस्थेनोपाधिरङ्गं यदि स्यान्
 मोहाविष्टे ब्रह्मणि स्वप्रकाशे ॥
 अग्निक्षेपस्थोल्मुकं यद्ब्रह्मदेवं
 मोहस्य स्यान्न प्रदेशस्थितत्वम् ॥ १६० ॥

ि । अज्ञानीति । स्वप्रकाशादेश्चभावं ब्रह्म स्वविषयाज्ञानाश्रय-
 स्तत्र, प्रतिविम्बितं जीवो-भवति न तु जीवो भुत्वा, अज्ञान्यद्वार-
 स्याज्ञानकार्यतया । तदवाच्छब्दे जीवे तदाश्रयविषयत्वामम्भवस्याश्र-
 यत्वाविषयत्वपातिर्नीत्यत्र मथमाध्याय उक्तत्वात् । अहामित्ते तस्य
 स्पष्टप्रतीतिश्च भाज्ञानविषयत्वम् । अज्ञानावच्छिन्ने तु तदुपरिष्ठात्ति-
 राकारिण्यति । ततः परिशेषाद्ब्रह्मैव तदाश्रयो विषयश्च । किं च न
 तावत्प्रकाशत्वेन ब्रह्मणस्तदुभयासम्भवं । जीवस्याप्यविकृतब्रह्म-
 स्वभावतया तदनवायात् । न च प्रकाशमानस्य स्वान्निप्रयाप्रकाशा-
 श्रयत्वं विरुद्धं, परमते ममेयत्वादिना । प्रकाशमाने ऽपि घटत्वादिना
 तदज्ञानवत्प्रकृतेऽप्यविरोधात्कलकल्पनस्य तदावेरोपि न्यस्यै चै-
 तन्ये सम्भवात् । अत एव 'जीवेस्तदाश्रय-पूर्वं' ब्रह्मैव तु तदन्वयत्त-
 द्विषय इति निरस्तम् । स्वप्रकाशस्य तदाश्रयत्वायोगे 'तस्य तदयो-
 गात्' नापि सर्वज्ञतया तस्याज्ञत्वानुपपत्तिः । न ह्यावृत्स्वरूपेतरूपे-
 प्रकृते सर्वज्ञस्याङ्गीक्रियतेऽस्माभिः । जीवे प्रति तु ब्रह्मावरकमज्ञानं
 सत्र न विरुध्यते, उपपादपिष्यति चैतत् । नापि नित्यमुक्ते तदनुपप-
 त्तिः । कल्पितस्य तस्य रज्जुमर्पदिसंघट्टितः स्वाश्रयासंस्पर्शित्वेन
 तस्य नित्यमुक्तत्वाविरोधात् । तस्माद् ब्रह्मैवाज्ञानाश्रयो, विषयश्चे-
 ति । कथं । तद्वहमज्ञः इति मतीर्तमतिरिति चेत्तत्राह-भवतीति ।
 चोऽवधारणे । अस्व, जीवस्यैव मागन्तःकरणाध्यासात् पूर्व, सुपु-
 ष्यादावस्पष्ट प्रकाशमानं । सज्जाग्रदादावन्तःकरणे निपतितं प्रति-
 विम्बितं यज्ज्योतिश्चैतन्यं । तस्य तद्रूपाभासयोगात्, स्पष्टं भवति ।
 जाग्रदादावहमज्ञः इति तदनुभवात् । सुपुष्टेः च, नस्मिन् । ससपि तथा-
 ऽनुभवामवेनान्वयव्यातिरेकाभ्यां चिन्मात्राश्रयाज्ञानव्यञ्जकत्वेन तद-
 नाश्रयत्वेऽप्यद्वारस्य ज्ञाने तयानुभवोपपत्तोरिति तद्व्याचक्षेपः । तदा-
 श्रयत्वसिद्धिरिति भावः । तदज्ञाने, प्रकारान्तरेणानुभवोसम्भवेन क-
 थं तस्य ब्रह्माश्रयत्वसिद्धिरित्याशङ्क्यासिद्धौ हेतुः, सुपुष्टेऽपि मना-

दित्वाशयेनाह-सैतन्वैकेति । सैतन्वैकस्त्वान्स्थानगिरपर्यः । तद्-
 ज्ञानं मुञ्चतिपिभिवसैतन्वनिष्ठं तन्वु यथा स्फुरति तादृशं सैतन्वै-
 कप्रतिष्ठं न हि स्फुरति किन्तु प्रकारान्तरणेति न तत्र प्रमाणाभा-
 वः । स्वष्टज्ञानानुरोधैश्च भाव्यकारादेर्जीवाज्ञानाभिधानावपि मुक्त-
 मित्याशयेनाह-तदुचितमिति ॥ १६४ ॥

यादृशं तादृशमिच्छुक्तमेव विदादमर्डीयगौड्यभिधानादायं
 विवृणोति—

अज्ञानं जडशक्तिमात्रवपुया जीवात्, यदि सिध्यति ॥
 जीवास्त्वमक्षं न जानु इति तु ज्ञानापनोत्थात्मना ॥
 संसिद्धिं प्रतिपद्यते, तदुचितं, जीवाज्ञानाभाषितं
 यैरूप्ये सति रूपमकमनिदां भाव्येयमन्वय हि ॥ १६५ ॥

१ । अज्ञानमिति । जडरूपा या शक्तिर्मात्रपरतन्त्रा माया तन्मा-
 त्रस्वरूपेणापर्यः । यदिददङ्कारात्पिच्छन्नसैतन्व्यात्मनि प्रकाशः, जी-
 वास्त्व जीवाश्चैतन्, जीवाश्चित्तस्य तस्याह न जानु इत्यनुभवविष-
 यत्वे युक्ततया तद्विषयमाह-ज्ञानापनोत्थात्मनेति । न जानु इत्य-
 ज्ञान ज्ञाननिवर्त्यस्ययोग्यस्वरूपेण भाति तस्मिन् ज्ञानविरोधित्यस्य
 तत्रैव परित्यागनाह । तच्च ज्ञानमनुभविनिष्ठमेव यत्कथं परज्ञा-
 ननिवर्त्यं तस्मिन् पुरस्त्वं तथानुभवान् । अत्र एव प्रकाशे तस्य न
 तथानुभवः सम्भवति किं तु जडशक्तिमात्ररूपेणेति तत्र तत्रैव सा
 सिध्यति । जीवे तु जीवगतज्ञाननिवर्त्यत्वेन ज्ञानापनोत्थात्मना संसि-
 द्धिं प्रतिपद्यते ज्ञानं भवति, तत्रश्च भाव्यकारादेर्जीवाज्ञानाभाषितमु-
 चितमिति भावः । नन्वेवं जडशक्तिर्व्यनापि जीवे तन् किमिति न
 भावात्तत्राह-यैरूप्ये इति । अज्ञानस्योक्तप्रकारेण द्विरूप्ये शरत्वे-
 कं ज्ञानापनोत्थात्वरूपं तदापि निरागिद्धमाश्रयेव मातोत्याशयेनाह-
 अनिष्टमिति । भावि जीव इति बोधात् । अन्वयादज्ञान-
 स्वरूपम् ॥ १६५ ॥

लिङ्गस्याविद्यामयत्वस्वीकाराद्वा - व्याप्तिग्रहाद्भ्रुमःसाहचर्यदर्शनमे-
दर्शनायानेरुदृष्टान्तोपादिनिम् । एवं च विद्यदादिकमेकाज्ञानकार्यमिति
सिध्यतीति भावः ॥ १६९ ॥

इदानीं मायाकार्यत्वेन प्रसिद्धविषयादिपक्षकमेपि हेतुन्तरेण त-
दुपेदानुमानाह—

१. एकाज्ञानविकल्पितं, सकलमेवाकाशापूर्वं जगद् ।
२. बाध्यत्वादिह यद्यदीदृशमदस्तादृग् मतं स्वभवत् ॥ १७० ॥

३. बाध्यं, चेदमभिप्लितं, भवति चस्तस्मादिदं तादृशं ।
शुद्धं धूमवदेव साधनमिदं, तत्पाञ्चरूप्यान्वयात् ॥ १७१ ॥

एकाज्ञानेति । ईदृशं बाध्यम् । अदस्तादृक् । एकाज्ञानवि-
कल्पितमिदमाकाशादि वा युष्माकमप्यौपनिषदानाम् । निगमपति—

तस्मादिति । न चात्रास्यामिद्ध्यादिदोषशङ्का कार्यत्वाशयेनाह—
शुद्धमिति । निर्दुष्टत्वे धूमवदिति निदर्शनम् । शुद्धत्वे हेतुमाह—

तत्पाञ्चरूप्येति । तस्य पञ्चरूप्यस्य तस्मादिदं, हेतुत्वात्तस्यादिश्रु-
त्यादिना बाध्यतत्वादिपक्ष आत्मनि बाध्यतत्वाभावाच्चास्यानुमानस्यान-

स्ति पाञ्चरूप्यम्, साधनस्य पक्षधर्मत्वादिपाञ्चरूप्ये तेनास्य साधन-
स्यान्वयात् । अतोऽमिद्ध्यादिहेत्वाभासगोहित्यादिदमेनुमानं शुद्धमि-

त्यर्थः । विद्यदादिकमेकाज्ञानकार्यं बाध्यत्वात् संमतवत् ततश्च तत्कार-
णत्वेन प्रसिद्धा मायाऽज्ञानमव सिध्यतीत्याशयेः । एकपदं च स्व-

रूपकीर्त्तनम् । नानाज्ञानेनाऽर्थान्तरतानिदृशत्वे च ॥ १७० ॥
अनेनु तर्क्षत बहु । स्यामिदं श्रुतिर्धर्मणः कारणत्व प्रतिपाद-
यति, न चैकस्याविलक्षणानेकोपादानत्वं, संबधेतीत्यज्ञानस्य विद्यदा-
दिकारणत्वाद्यनुमानं श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्कामनूय निराकरोति—

अनुमानमागमविरुद्धमिदं— ॥ १७१ ॥
प्रतियादिनो यदि मतं तदसेत् ॥ १७२ ॥
न ततोऽतिरिच्य जगतो जनकः । ॥ १७३ ॥
प्रतिपादकं यचनमस्ति पतः ॥ १७४ ॥

अनुमानमागमविरुद्धमिदं— ॥ १७१ ॥
प्रतियादिनो यदि मतं तदसेत् ॥ १७२ ॥
न ततोऽतिरिच्य जगतो जनकः । ॥ १७३ ॥
प्रतिपादकं यचनमस्ति पतः ॥ १७४ ॥

अनुमानमागमविरुद्धमिदं— ॥ १७१ ॥
प्रतियादिनो यदि मतं तदसेत् ॥ १७२ ॥
न ततोऽतिरिच्य जगतो जनकः । ॥ १७३ ॥
प्रतिपादकं यचनमस्ति पतः ॥ १७४ ॥

अनुमानमिति । प्रतिवादिनो ब्रह्मपरिणामपञ्चवादिनो माया संत्येतिवादिनश्चेत्यर्थः । अथ वा मायाऽज्ञानशब्दयोरपर्यायत्वात्तदर्थयोर्भेद इति मायां तु प्रकृतिमित्पादिश्रुतिविरुद्धमिदमनुमानमित्पाशङ्काभिप्रायः । तत्कुतो न सदित्यत आह—न तम इति । असद्वत्त्वब्रह्मणः कूटस्थस्य साक्षाज्जगत्परिणामायोगात् इन्द्रो मायां भिरित्यादिश्रुतेश्च विवर्त्तमानाविद्याधिष्ठानमेव तद्विद्यविद्यार्यास्ताविदुपादानत्वं न श्रुतिविरुद्धम् । एवं भूयश्चान्ते विश्वमायानिदृत्तिरिति मायाया अपि ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणेनाज्ञानाभेद एव । पर्यायशब्दभेदास्तु एकस्मिन्नपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदादुपपद्यन्त इति नागमविरुद्धानुमानमिति भावः ॥ १७१ ॥

ननु पपञ्चस्याज्ञानकार्यत्वे युक्तिरजगदितुल्यतया तत्समं सामग्रीजन्यत्वं वाच्यम् । न च तत्सम्भवतीत्याशङ्कोहापि तदस्तीत्याशयेन प्रागुक्तं भ्रमकारणं सदृष्टान्तं स्मारयति—

“ विषयकरणदोषात् भ्रमः संविदि स्यादपि तु भवति मोहान् केवलादेवमेव ॥

५ भगवति परमात्मन्यद्वितीये समस्त-

७ द्वयमतिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ॥१७२॥

विषयेति । प्रागेवोक्तार्थः ॥ १७२ ॥

ननु ब्रह्मण एवाज्ञानाश्रयत्वे कथं दुःखादिसंसारस्य सर्वज्ञत्वाद्देश्याविद्याकार्यस्य लोकत्रेदयोर्व्यवस्थापसिद्धिः, अविद्याकार्याणां तदाश्रयत्वस्य चैकत्रैवोचितत्वादित्याशङ्काह—

अज्ञानिनो भवति दुःखमनेन क्लृप्तं

सर्वेश्वरस्य न खलु प्रतिभासतोऽपि ॥

सर्वज्ञतादिगुणजातममुष्य नास्य

संसारिणः स्फुरति मोहसमन्वितस्य ॥१७३॥

अज्ञानिन इति । नियमुक्तनिरातिशयानन्दस्वस्वरूपस्फुरण-

शून्यस्य जीवस्वेत्यर्थः । अनेनाज्ञानेन प्रतिमामतोऽपि तद् दुःखं न खल्विति सम्बन्धः । अपिशब्देन प्रमाणान्तरमनूद्य निरस्तं सूचितम् । सर्वज्ञतादीत्यादिशब्देन सर्वकारणत्वादि विवक्षितम् । अमुप्येश्वरस्य सर्वज्ञतादीति सम्बन्धः । जीवस्य सर्वज्ञत्वाद्यभावे हेतुतया तं त्रिंशत्तमं—मोहसमन्वितस्येति । एकाज्ञानकार्यमेकास्मिन्नेव युक्तमिति मत्तम् । मंमारिनित्यमुक्तयोरप्येकचैतन्यमात्रत्वेन प्रकृतेऽपि तत्त्वत्वात्, परं तु दुःखित्वादिकं भ्रमसिद्धमधिष्ठानविशेषस्फुरणशून्ये प्रतिबिम्बात्मना जीवभावमापन्ने तस्मिन् युज्यते । सर्वज्ञत्वादि तु श्रुत्यादिवलादनादृतस्वरूपे बिम्बब्रह्मण्येव युक्तमित्युपपत्तिशोऽनुम-
वादि तश्च तद्व्यवस्थाऽस्मिन् मनेऽपि न विरुध्यत इति भावः ॥१७३॥

एवं माप्यकारादीनां जीवाज्ञतावचनस्य स्वमतेनाशयं वर्णित-
मुपमंहरति—

जीवन्मुक्तिगतो यदाह भगवान् सत्संप्रदायप्रभु-
र्जीवाज्ञानवचस्तदीदृशुचितं पूर्वापराऽऽलोचनात् ॥
अन्यत्रापि तथा यद्दुःश्रुतवचः पूर्वापरालोचना-
न्नेतव्यं परिहृत्य मण्डनवचस्तद्व्यन्यथा प्रस्थितम् १७४

जीवन्मुक्तिगत इति । नित्यमुक्त इत्यर्थः । अन्यत्रापि मा-
प्ये । कथं तर्हि मण्डनमिश्रादयो जीवस्याज्ञानाश्रयत्वमभिदधुस्तेषा-
शब्दं तद्धि मतान्तरं, माप्यकारीयमर्गं तन्नेत्याह—परिहृत्येति ।
मण्डनवचो नोक्ताशयेन वर्णनीयमित्यर्थः । तत्र हेतुस्तदीति । अन्य-
या उक्तवैलक्षण्येन ॥ १७४ ॥

अन्यत्रापित्युक्तं माप्यकारोक्तमेव दर्शयति—

जीवस्य कार्यकस्यापि पत्तेरुचिद्या-
दोषान्वितस्य तमसावृतमन्ददृष्टेः ॥
ज्ञानं निरापरणमैश्वरमित्यपीदं
माप्याक्षरं कथितनीतिवशेन योज्यम् ॥१७५॥

जीवस्येति । कार्यं स्थूलशरीरं कर्मणं लिङ्गशरीरं तदधिपते-
 साद्वच्छिन्नस्येत्यर्थः । अत्र हेतुतया जीवं विशिनाष्टि-दोषेति ।
 पूर्वपूर्वभ्रमकार्यसंसारवामनारूपदोषान्वितस्य । तत्रापि हेतुस्तमसेति ।
 अज्ञानावृताद्वैतस्वरूपवैतन्यस्येत्यर्थः । ज्ञानं नित्यमुक्तस्वरूपस्फुरणं
 निरावरणमावरणशु-यम् । ऐश्वर्यमिति कल्पितभेदाभिप्रायम् । ज्ञानाति-
 रिक्तेश्वराभावात् । भाष्याक्षरम् अक्षरब्राह्मणे भाष्यकारेणोक्तम् “अ-
 विद्याविशिष्टः कार्यकरणोपाधिरात्मा जीव उच्यते नित्यनिरतिशयज्ञा-
 नशक्त्युपाधिरात्माऽन्तर्धर्माशर उच्यते” । तथाऽन्यत्र मीमांसकैः
 “त्वं न जानीषे धर्माधर्मप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् , अहं तु नित्यशु-
 द्धबुद्धमुक्तस्वभावतद्भावनावरणज्ञानशक्तित्वाद्देह” इत्यादि । नीतिनशो-
 न अहमज्ञ इत्यनुभवादिवशेनेत्यर्थः ॥ १७५ ॥

नीतिमेव विशदयति—

स्पष्टं तमःस्फुरणमत्र न तत्र तद्वत्

सर्वेश्वरे तदिति तत्र निषिध्यते नत् ॥

यिन्मे तमोनिपतिते प्रतिबिम्बके वा

देहद्वयावरणवर्जितचित्स्वरूपे ॥१७६॥

स्पष्टमिति । तमःस्फुरणमित्येकं पदम्, अत्र जीव, तत्र
 सर्वेश्वरे, तत्र तमःस्फुरणं तद्वज्जीवश्चेति तत्र निषिध्यते इति सम्ब-
 न्धः । एकात्मवादे जीवेश्वरविभागाम्भवात् तत्रेति कथमित्या-
 शङ्क्य तत्प्रकारमाह-यिन्मे इति । उपाधिनिमित्तस्वप्रतिपयोगिक-
 व्याप्यशुचिभेदाभपत्ते सत्पौपाधिकपरिच्छेदादितत्वम् यिन्मेत्वम्,
 तद्विशिष्ट इत्यर्थः । प्रतिबिम्बावच्छिन्नादिप्याटत्तपे विशेषणानि । अ-
 र्थात् प्रतिबिम्बत्वाविशिष्टवैतन्यं जीव इत्युक्तं भवति । ईश्वरे मना-
 न्तरमाह-तमोनिपतित इति । अज्ञानान्वापिनि प्रतिबिम्बके
 स्वार्थे कः । उपाधिनिमित्तस्वप्रतिपयोगिकव्याप्यशुचिभेदवश्ये सत्यु-
 पाधिपरिच्छिन्नत्वं प्रतिबिम्बत्वम् । अत्र चाज्ञानमात्रप्रतिबि-

म्यत्वमीश्वरत्वं विवक्षितम् । अहङ्कारतादात्म्यापन्नाज्ञानमतिविम्बत्वं
च जीवत्वमिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरे तपो न स्पष्टमित्यत्र हेतुतया प-
क्षद्वयेऽपि साधारणमीश्वरस्वरूपमाह—देहदृश्येति । स्थूलभूतमदेह-
द्वयलक्षण यदावरणमवच्छेदकं तद्विवर्जितं तदभिमानगहितं यच्चित्स्व-
रूप तस्मिन्नित्यर्थः । ईश्वरस्यानहङ्कारतयाऽहमज्ञ इत्यादि स्पष्टं त-
दनुभवो नेत्याचार्याणां तत्र तन्निषेध इति भावः ॥ १७६ ॥

अत्र एव भाष्यकारादेर्जीवेश्वरयोः ' किञ्चिज्ज्ञतासर्वज्ञतावचन-
मप्यज्ञानादृगस्वस्वरूपत्वतदभावपरं न तु किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वमूल-
तया जीवेश्वरयोस्तयोरज्ञानतदभावपरमित्याशयेनाह—

किञ्चिज्ज्ञताऽस्य तमसाधृतनित्यदृष्टेः

सर्वज्ञता पुनरमुष्य परस्य पुंसः ॥

अज्ञानतज्जकरणादिविवर्जितत्वा-

दित्येतदेवमुपपन्नतरं हि भाष्यम् ॥ १७७ ॥

किञ्चिज्ज्ञतेति । अस्य जीवस्य । तमसेत्यहङ्कारादेरुपल-
क्षणमिति कृत्स्नदेवैरुपर्यमतिपादक भाष्यमिति सम्बन्धः ॥ १७७ ॥

अज्ञानतज्जकरणराहित्यमीश्वरस्य, किञ्चिज्ज्ञता च जीवस्यो-
क्ता तयोस्तद्विपरीततामनुभवेन द्रव्यति—

। अज्ञोऽहमित्यवगतिर्न परस्य पुंसः

सर्वज्ञतावगतिरात्मनि नास्य पुंसः ॥

अत्रापि कारणमहङ्कृतिवर्जितत्वं ;

तद्वद्वता च परमेऽल्पतरे च पुंसि ॥ १७८ ॥

। अज्ञोऽहमिति । आत्मनि स्वस्मिन् । अयोक्तानुभवामावे,
तद्वद्वता तत्तादात्म्यमिति यावत् । अल्पतरे परिच्छिन्ने जीव इ-
ति यावत् ॥ १७८ ॥

ननु श्रीकृष्णरघुनायादेः श्रुतीनिहासपुनराणमामाप्येनेश्वरत्वं
वक्तव्यं, तस्य चाहङ्कारयोगात्, कथमीशस्माहङ्कारवर्जितत्वामित्याश-

आसिद्धो हेतुरित्याशयेनाह—

विम्वस्य नापि तमसि प्रतिविम्वकस्य

संघटनं क्व चिदहङ्कारणेन शक्यम् ॥

वक्तुं प्रभोः सकललोकहितावतार-

स्वेच्छाविनिर्मितवपुर्वरमन्तरेण ॥ १७९ ॥

विम्वस्येति । अनेनेश्वरविषयं प्रागुक्तं पक्षद्वयं दर्शितम् ।
 क्व चित्कास्मिन्नपि पक्षे । अहङ्कारो ह्यहमिहैवेत्यनुभवात् परिच्छिन्न
 एव वाच्य इति न सर्वात्मकेश्वरे तत्सम्भवः । न चेश्वरस्याहङ्कारो
 व्यापकोऽस्तिवति वाच्यम् । तत्र प्रमाणाभावाच्छरीरयोगस्य शुद्ध-
 सत्त्वमाययाऽहङ्कारस्येव तेन विनोपपत्तेर्न तस्याहङ्कारगमकत्वम् ।
 न च स्वस्वरूपावरणरहितस्य परिच्छिन्नाहङ्काराभिमानः सम्भवति ।
 न वा दुःखादिधर्मिणोऽहङ्कारस्येश्वरे सम्भवोऽस्ति, पक्षिद्धाहङ्कार-
 विलक्षणस्याहङ्कारत्वाम्भवाच्च । अहमात्मा गुडाकेशेत्यादौ चाहं-
 शब्दस्य शुद्धात्मने लक्षणा । एवं सति मुख्यया वृत्त्या नेश्वरस्या-
 हङ्कारमन्वयः सम्भवतीति भावः । विम्वस्य तमांस प्रतिविम्वस्य
 वा प्रभोः क्व चिदहङ्कारणेन संघटनं वक्तुं न शक्यमिति सम्बन्धः ।
 ननु कथमेवं सति तस्य शरीरयोगोऽपि, तस्याहङ्कारधर्मकर्मापत्तत्वादि-
 त्याशङ्काह—सकलोति । कर्मादेरसुरस्य रावणादेर्वा राक्षसस्य
 बंधेन सकललोकहितार्थं योऽवतारस्तस्यैव विवरणं स्वेच्छेति-
 वपुर्वरं श्रेष्ठं वपुः । ईश्वरस्य हि शरीरं न भोगार्थं येन तत्कर्माजिनं
 स्यादिति तदभावे न भवेत् किं तु ब्रह्मादीनां प्रार्थनयाऽमुककुले
 प्रादुर्भावोपपत्तीति या तस्येच्छा तद्विनिर्मितमेव तस्यै वपुःश्रेष्ठं न
 त्वस्मदादिशरीरवत् कर्मापत्तमिति नोक्तदोषः । अत्र स्वेच्छेत्यनेन
 शरीरपरिग्रहे स्वातन्त्र्यं सूचयति । अत एव प्रभोरित्युक्तम् । स्त्री-
 यानां स्वभक्तानामिच्छया वेत्यर्थः । अव्यक्तब्रह्मानुशीलनं हातिदु-
 स्करामिति स्वभक्तवाञ्छापूरणाय शरीरस्यापि भगवत्तत्तद्भजनं मापये-

भिन्न इत्याह—

सर्वप्रमाणफलभूतसमस्तसंवि-

ज्ञातं विभर्ति परमः पुरुषो न जीवः ॥ १८७ ॥

ज्ञानं निरावरणमैश्वरमस्तु तस्मा-

जैवं च सावरणमस्यं विशेषहेतोः ॥ १८४ ॥

सर्वप्रमाणेति । सर्वेषां देवमनुष्यतिर्षगादिप्रमातृणां चक्षुः
रादिसर्वप्रमाणाभिव्यक्ततया तत्फलभूतायाः समस्तप्रमेयजातस्य सं-
विदः तज्ज्ञातं तत्तन्मूढम् । परमेश्वरो ह्यनन्तचिद्रूपत्वात् सर्वेषां स-
र्वप्रमाणाभिव्यक्तप्रमेयावच्छिन्नचित्स्वरूप इति तदीयं स्वरूपं नि-
रावरणं भवेत् । जीवस्तु परिच्छिन्नत्वान्नैवं, तस्माच्चस्य स्वरूपज्ञानमाह-
तमेवानोऽज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयस्य जीवेश्वरपोः सत्त्वेऽप्यस्माद्धेतो-
रीश्वरः सर्वज्ञो न जीव इति सम्भवतीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

किं च तस्य भासां सर्वसिद्धं विभातीतीश्वरस्य स्वत एव स-
र्वावभासकत्वं श्रूयते । न चादृष्टममत्कृत्यं ज्ञानमर्थं प्रसाधयितुमर्हती-
त्यतोऽनादृष्टस्वरूप ईश्वरः सर्वज्ञ इत्यवश्यमभ्युपेयम् । जीवस्तु
नैवमित्याशयेनाह—

अज्ञानतज्जमखिलं जगदात्मभासा

नित्यं प्रकाशयति सन्निहितः सदात्मा ॥

जीवस्तु नैवमिति साधरणं तदीयं

ज्ञानं निरावरणमैश्वरमुच्यते हि ॥ १८२ ॥

अज्ञानेति । नन्वनादृष्टोऽपि प्रकाशः प्रकाश्यासन्निहितो
व्यवहितदीप इव तज्जं न प्रकाशयेदिति कुतस्तस्य तावता सर्वज्ञता-
सिद्धिराह—सन्निहिते इति । सर्वप्रपञ्चापिष्ठानतया तत्र सन्नि-
हित इत्यर्थः । उक्तरूपेण तस्य मन्त्रियाने हेतुनया तं विशिनष्टि—
सदात्मेति । उक्तविभागप्रसंगजनमाह— सावरणमिति । अनु-
भवसिद्धं तदावरणं न केनचित् प्रत्याख्येयमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

२) ईश्वरोऽनादृष्टस्वरूपेण सर्वत्र सन्निहितत्वान्नित्यसर्वज्ञ इत्यत्र

विष्णुपुराणस्य पत्रं पठति—

ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-

रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ॥ --

किं वा जगत्पत्र समस्तपुंसा-

मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य ॥ १८६ ॥

ज्ञानात्मकस्येति । अमलः सत्त्वराशिरस्य रजभायसंपृ-
क्तावण्डमच्चात्मकाज्ञाने प्रतिविम्बितस्य अत्र एवापेक्षो दोष आवरणा-
दिर्पस्यात् एव सदा स्फुटस्य नित्यापरोक्षस्य, यन्माज्ञादपरोक्षादिति
श्रुतेः । अस्य श्रीकृष्णस्य । अर्थादेनेन जीवस्तद्विपरितरूप इति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १८६ ॥

ईश्वरस्य मायावशित्व जीवस्य च तद्व्यवृत्तमित्यत्रापि पौराणं
पद्यमाह—

मायामसौ वितनुते विभुरेवमेनां

सर्वेश्वरः सततमेव वशीकरोति ॥

इत्यादिवाक्यमुपपन्नतरं पुराणे

त्वज्ञानमस्य हि वशे विदधीत भावात् ॥ १८७ ॥

मायामिति । वितनुते ब्रह्मादिष्विति शेषः । एना मायाम् ।
नन्वेवं मायावशित्वमेवेश्वरस्य नाज्ञानवशित्वमिति कथं तावता त-
स्य तदनभिभव इत्याशङ्क्याह—स्वाज्ञानमिति । अज्ञानमाययो-
रभेदादज्ञानस्यापि तच्छक्तिगया तदधीनत्वात्तद्विशित्वमेव तस्यानेन
दोषमिति नोक्तदोष इति भावः ॥ १८७ ॥

ननु माय्यकारादिमिस्तत्र जीवेश्वरत्वस्येश्वरे तन्निषेधस्या-
सकृदुच्यमानत्वादीश्वरे कथमज्ञानमित्याशङ्क्योक्तन्यायेन सर्वत्र त-
द्वचनानामुक्त एवार्थो द्रष्टव्य इत्यतिदिशति—

जीवाज्ञतावचनमेवमिदं समस्तं

सर्वत्र योज्यमितरत्र च तन्निषेधः ॥

तस्मात् समञ्जसमिदं मतमस्मदीय- ।।।।।

माचार्यवाक्यमुपपन्नतर हि तत्रगा १८८ ॥

जीवेति । इतरत्रेश्वरे तन्निपेभस्तस्याज्ञानस्य निपेधोऽप्येवं
योज्य इति विपरिणतानुपद्भिः । यस्मादज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे
भाष्यकारस्य तेत्रतत्र जीवाज्ञावाचनमविरुद्धं तस्मादिति फलितमु-
पसंहरति । हि यस्मात्तत्राज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे ॥ १८८ ॥

अस्मदीयमित्युक्तं तस्वमतमेव दर्शयति— ।।।।।

चैतन्यमेव च तस्माद्वि तदप्रयुद्धं । ।।।।

सर्वज्ञमेतदिह विश्वमिमं विभागम् ॥ ।।।

जीवेश्वरौ च जगदित्यपि निर्मितौ । ।।।।

इत्येव वेदाशिरसः प्रथितः प्रचारः ॥ १८९ ॥

चैतन्यामिति । अखण्डचैतन्यमित्यर्थः । तस्मिन् अज्ञा-
नाश्रयः । तत् चैतन्यम् । एतत्तस्मिन् चैतन्यम् । इहास्मिन् तस्-
स्मिन् चैतन्ये । विश्वं समस्तम् । तमेवाह—जीवेश्वराविति ।
न केवलमिदमस्मदिच्छया फल्पितं मतं किं तु समस्तवेदान्तसंप्रदाय-
स्याशयेनाह—इत्येवेति ॥ १८८ ॥

ननु—मायिनं तु महेश्वरम्, यमं मायां दुरत्ययेनादिश्रुतेस्मृ-
तिभ्यामीश्वरस्य मायावित्तं प्रतीयते, तत्कथं तस्मिन्स्वत्वम्, माया-
ज्ञानपौरुषकत्वं वा । उपपन्नं चैतद्व । इतरत्र हि जीवान् संसारेण यो-
जयन् मोहयति, व्यामोहकत्वं च मायाविन एव लोके दृष्टं न स्वज्ञ-
स्य, अज्ञस्तु व्यामुषत्येव, अत एवेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं न विरुद्धयते
जीवस्य चाज्ञत्वमित्याशङ्क्य । जीवेशादिसंमस्तभेदनिदानं वैष्णवी
जडशक्तिर्येकापीश्वराश्रया सती मायाशब्दाख्या भवति सैव जी-
वावापिजीवाश्रया भूत्वा मोहोऽज्ञानमिति गौर्यस्याः साऽज्ञानशब्द-
वाच्या भवति, तथैव ह्यज्ञाना व्यषहरात् । प्रसाधापिष्यति च तद-
भेदं वृत्तये । अत एवेश्वरस्य व्यामोहकत्वादिजीवस्य व्यामोहादि-

क्षोपयत इत्याशयेनाह—

जीवेशानजगद्धिभागजननी शक्तिर्जडा वैष्णवी
 मायेशानगता सती भवति सा जीवावधिर्मोहगीः ॥
 जीवानीश्वर एव मोहयति ते जीवा विमुह्यन्त्यतः
 शब्दाद्विश्वहगीश्वरो भवति ते जीवा विमूढा मुहुः ॥१९०॥
 जीवेशानेति ॥ १९० ॥

पुं विपदादेर्लोके मायिकत्वं जीवगतदुःखितादेः संसारस्या-
 वयकत्वमिति वेदान्तनिष्णातानां प्रसिद्धिरप्युक्तविधया तदेकत्वे-
 ऽप्युपपन्नेनाह—

अज्ञानिनो भवति मोहविजृम्भितं तु
 दुःखं जगद्जनकता परमेश्वरस्य ॥
 मायामयी भवति तेन विलक्षणत्व-
 मेकान्ततः श्रुतिशिरःसु तयोः प्रसिद्धम् ॥१९१॥

अज्ञानिन इति । जीवस्येति शेषः । नन्वखण्डब्रह्मण एव
 प्रसिद्धत्वे यस्याज्ञानं तस्यैव संसार इति कुत उक्तविभागः मध्ये-
 दिति चेत् । सत्यम् । तस्यैवैव ब्रह्म प्रागुक्तप्रतिरिम्वात्मना दुःखा-
 श्रयो जीवो विन्मात्मना तु जगज्जनकः परमेश्वर इति श्रुतिषु त-
 दैलक्षण्यव्यवहारे इत्याशयेनाह—नेनेति । तयोर्जीवेश्वरयोः श्रुति-
 शिरस्सु प्रसिद्धमेकान्ततो विलक्षणत्वं तेन चिन्मात्राश्रयाऽज्ञानेनोप-
 पन्नमिति शेषः । एवमज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वमुपपन्नमिति भावः ॥१९१॥

चिन्मात्राश्रयाज्ञानस्यापि न ज्ञानातीत्यनुभवानुरोधेन जीवं
 मत्स्येव निरवमुक्तब्रह्मस्वरूपावरकत्वात्तस्यैव तन्नेश्वरस्येति , प्राप्य-
 कारादेर्जीवाज्ञावचनमीदरे च तन्निषेधवचनं तस्यमित्युक्तम् । इ-
 दानीं जीवत्वस्याज्ञानव्यञ्जकत्वादपि चिन्मात्रनिष्ठमपि तज्जीवत्-
 वस्यैव प्रतीपत्ते । अनुभवानुरोधेन जीवत्वं हि तद्व्यञ्जकम् । यथा

परेषामप्याश्रयद्रव्यमहस्वमजातेरप्युद्भूतरूपस्येसाशयेनाह—

चैतन्यस्याज्ञानशेत्तरेनादे-

॥ जीवित्वं तु व्यञ्जकं कल्पयन्तः ॥

जीवारूढं व्यक्तमज्ञानमाहु-

॥ जीवो मूढः कथ्यतेऽतो यद्गुणैः ॥ १९२ ॥

चैतन्यस्येति । फालतमाह—जीव इति । तस्मान्नित्यमु-
क्तात्मनो प्रापादिशब्दवाच्यनिर्वचनीयात्मशक्तिवशाज्जिवेश्वरादि-
विभागोऽहङ्कारादिसम्बन्धेन जीवे ईश्वरवैलक्षण्यं संसार इत्युपपन्नम् ।
अतः स्वस्वरूपब्रह्ममन्वयस्य न केनापि भेदग्राहकेण वाच्य इति
भावः ॥ १९२ ॥

नन्वात्मनोऽविद्यानिमित्तो न संसारो येन संसारिणोऽप्यसंसा-
रिव्रह्मैक्य भवेत्, किं तु ब्रह्मपरिणामतया सा वास्तव-एव, न च
तत्परिणामत्वासिद्धिः; वेदान्तहृदयेवेदिना श्रीवादेशयणेन भोक्त्रा-
दिमूत्रे तथा दाशतत्वात्, 'इत्याशङ्क्यानिर्वचनीयमपञ्चस्य' व्यावहा-
रिकतया स्वप्नादिवैषम्यमात्रेण तदाभिधानं, न तु वस्तुतत्त्वाशयेन,
अन्ययोपरितनारम्भणाद्यधिकरणविरोधादिशाशयेनाह—

अथैव वस्तुनि दृढं व्यचक्षिप्तमानः

प्रौढिप्रदर्शनपरः पुनरन्यदन्यत् ॥

भाषापदं किमपि निक्षिपति, स्फुटं त-

दस्माभिरेवमुपपादितमञ्जसैव ॥ १९३ ॥

अथैवेति । आत्मा सदाऽद्वयो । मुक्तः । मपञ्चस्त्वनिर्वचनीय
इत्यत्रैव वस्तुन्पर्ये, एतमेवार्थे प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । प्रौढिप्रदर्शन-
रोऽभ्युपगमवादी । अन्यदन्यदिति बीजस्या ब्रह्मणः परिणामित्वं
जीवेश्वरयोर्मिश्रत्वमित्यादिमूत्रकारीयवचनं परामृशाते । भाषापदम्
सकार्यविषयं तद्यत्प्रम् । ननु किमिदस्याभ्युपगमवादत्वं, तत्सं-
तत्वमेव कस्मान्न भवेदित्यत आह—स्फुटं तादिति । एवमित्यत्रैव

वस्तुनीत्यनेनोक्तार्थपरम् । न च तदुपपादनं क्लेशेनेत्याह—अज्ञसैवे-
ति । मत्पुत्रं परमत्रैव क्लेशः । आरम्भणाद्यधिकरणविरोधस्य त-
त्र दुष्परिहरत्वात् । लोकावदित्युक्तेरन्यथाप्युपपत्तेरिति भावः ॥१९३॥

किञ्च सर्वधर्मोपपत्तेरिति सूत्रेण जगत्कारणत्वतन्मूलसर्वज्ञत्वा-
दिकारणधर्माणां ब्रह्मण्युपपत्तिं दर्शयन् सूत्रकारस्तस्य विवर्त्ताधि-
ष्ठानत्वमेवाभिप्रैति, अन्यथा निरवयवे कूटस्थे निर्विकारे तस्मिन्
कारणत्वादेरसमेवादित्याशयेनाह—

विस्पष्टमात्ममतमेव हि सर्वधर्म-
सूत्रेण सूत्रकृदिदं दृढमाचक्षुः ॥
सर्वज्ञतादिपरिपालनतत्परः सन्
तत्रैव भाष्यकृदपीदमुवाच पद्मात् ॥ १९४ ॥
विस्पष्टमिति । इदं प्रागस्माभिरुपपादितम् । विस्पष्टं प्रसिद्धमा-
त्मनः स्वस्य मतमेव । दृढं यथा स्यात्तथा । आचक्षुः हीति सम्बन्धः ।
दाढ्यैः चानन्यभावः । तदाशयमाह—सर्वज्ञतेति । यद्यपि सर्वज्ञ-
त्वं सर्वशक्तित्वं च लोके कारणगततया न प्रसिद्धम् । तथापि कु-
लालादेरिव तदभिज्ञत्वादिमात्रं तस्मिन् सिध्यञ्जगत्कारणस्य तस्य
सर्वज्ञत्वादौ पर्यवस्यतीति तत्परिपालनायैवमुक्तवान् । तच्च मायां
विनाऽनुपपन्नमिति विवर्त्तनाद एव तत्संमत इति भावः । अत एव त-
त्सूत्रव्याख्याने भाष्यकारोऽपि सर्वज्ञं महाशक्तिं महामायं ब्रह्मेत्यवो-
चदित्याह—तत्रैवोति ॥ १९४ ॥

एवं चिन्मात्राश्रयविषयमज्ञानं समस्तसंसारनिदानमिति स्व-
मतमुक्तम् । इदानीं तद् द्रष्टव्यं जीवस्याज्ञानमिति मतं दूषयति—

अज्ञानित्वं ब्रह्मणो जीवित्वा चे-
दज्ञानित्वं तत्र जीवस्य युक्तम् ॥

अज्ञानित्वे चान्यदप्यभ्युपेत-
मज्ञानित्वं यद्यहो कष्टपिष्टिः ॥ १९५ ॥

अज्ञानित्वमिति । ब्रह्मणो जीवभावो हि न स्वाभाविको

युज्यते, तस्य ब्रह्मज्ञानात्पादकशून्यावेरोधात् । नाप्युपाध्यन्तरम-
 युक्तः सः, अद्वैतमते वास्तवोपाध्यन्तरसम्भवात् । अतोऽज्ञानित्वे
 । भ्रष्टानावच्छिन्नत्वमेव ब्रह्मणो जीवभावो, वाच्यः । इतः किं तत्रा-
 ह-नाज्ञानित्वमिति । तत्र मते जीवस्याज्ञानित्वं न युक्तम् । कु-
 तो न युक्तमिति चेत्, किं जीवभावमपोजकमज्ञानं तद्वृत्तपज्ञाना-
 दन्यदुत तदेव । आद्यमत्याह-अज्ञानित्वमिति । ब्रह्मणोऽज्ञान-
 नावच्छिन्नत्वे तस्यापि जीववृत्तित्वे तदाश्रयावच्छेदकत्वेनाप्यज्ञाना-
 न्तरं वाच्यम्, एवं तस्यैतस्यापीत्यनेवस्यां स्यादित्याशयेनाह-अहो
 इति । तस्यैव विवरणं कथमिष्टिरिति । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽज्ञानाश्र-
 यत्वमनुपपन्नमिति हिन्तस्य त्वया जीववृत्तित्वमिष्टये । अत्रापि सा-
 ऽनुपपत्तिः कथं न स्यात् । अवच्छिन्नस्यापि जीवस्य शुद्धब्रह्मभावा-
 नपायात् अन्यथा मुक्तिशास्त्राभोगादतोऽनन्तांमामीणिकीममोजनोज्ञान-
 नमालाऽभ्युपगमोऽतिक्लिष्ट इति भावः ॥ १९५ ॥

अतस्तदज्ञानं शुद्धब्रह्माश्रयमिति स्वदीनष्टमप्यभ्युपेयमिति तेनैव
 वार्त्तं किं तदवाच्छिन्नवृत्तिनाऽज्ञानान्तरेण, एवं त्वन्मतासिद्धिमसङ्ग-
 धेत्याह-

अज्ञानित्वं ब्रह्मणश्चानभीष्ट-
 मास्मिन् पक्षे दुर्निवारं प्रसक्तम् ॥
 अज्ञानित्वं ब्रह्मणश्चेदभीष्ट-

मस्मत्पक्षस्त्यज्यते कस्य हेतोः १९६ ॥

अज्ञानित्वमिति । अस्मिन्नाज्ञानावच्छिन्नेऽज्ञानमित्यत्र । अन-
 भीष्टम्, जीवाज्ञानवादिन इति शेषः । कस्य हेतोरेत्यनेन शुद्धब्र-
 ह्माश्रयादज्ञानादन्येन किं प्रमोजनं साधनीयमिति सूचितम् ॥ १९६ ॥

कस्य हेतोरेत्यस्य प्रश्नार्थत्वं मत्वा शङ्कते-

शुद्धत्वार्थं ब्रह्मणस्त्यज्यते चे-

मस्मत्पक्षेऽप्यस्ति शुद्धत्वमस्य ॥

अस्मत्पक्षे शुद्धता, धास्तवी चेद्

युष्मत्पक्षे कल्पिता शुद्धता किम् ॥ १९७ ॥

शुद्धत्वार्थमिति । ब्रह्मण्यध्यासेऽपि तस्य तदधिष्ठानब्रह्म-
णः शुद्धिर्नापैति, लोके रजनाद्यध्यासाधिष्ठानस्य तत्कालेऽपि त-
त्त्वभावाप्रच्युतिदर्शनादित्थाशयेन सिद्धान्त्याह-अस्मत्पक्ष इति ।
ननु ब्रह्माज्ञानवादे तत्कल्पितायुद्धेः सत्त्वात्तत्र चास्तव्येव तदभा-
वरूपा शुद्धिर्वाच्येति न सर्वप्रकारशुद्धिस्तस्य मिध्यतीति शङ्कते-अ-
स्मत्पक्ष इति । सिद्धान्तपक्षः इत्यर्थः । सर्वप्रकाराधिष्ठानस्य क-
ल्पितायुद्धेर्निराकर्तुमशक्यत्वात् । त्वत्पक्षेऽपि तादृश्येव तस्य शुद्धि-
र्वक्तव्येति काकाऽऽह-युष्मत्पक्ष इति ॥ १९७ ॥

जीववर्त्येवाज्ञान, स्वाश्रयजीवावच्छेदकमितिकल्पनिराकरणाश-
येन प्रकृतानिराकरणमुपसंहरति—

कष्टःकष्टः कल्पितो ब्रह्मवादः

श्रेयोमार्गाद् भ्रष्टयतो भ्रान्तबुद्धेः ॥

त्यक्तव्यस्ते सज्जनैरस्मदीयः

श्रेयोमार्गः श्रेयसे चाभ्युपेयः ॥ १९८ ॥

कष्ट इति । वीक्ष्ययाऽत्पन्तानुपपन्नत्वं सूचयति । स्वोत्प्रेक्षित-
त्वं कल्पितत्वं ब्रह्मवादस्य । ब्रह्माश्रिताज्ञानानङ्गीकारे संसारस्य
नाविद्यकत्वं मिध्यतीति न मोक्षः स्यादित्थाशयेनाह-श्रेयोमा-
र्गादिति । अत एव जीवाज्ञानबुद्धिभ्रान्तिरेवेत्याह-भ्रान्तेति ।
फलितमाह-त्यक्तव्य इति ॥ ननु तत्रापि बहूनां चेदान्तव्याख्या-
तृणामङ्गीकारो दृश्यते । इत्याशङ्काभिनिवेशमूलस्तेषां सः, न विवे-
कमूल इत्याशयेनाह-सज्जनैरिति । अनभिनिविष्टैर्विवेकीभिरि-
त्यर्थः । ब्रह्मव्यावृत्तरूपेण जीवस्य त्वयाऽज्ञानाश्रयत्वमभ्युपेयत
इति तद्व्यावृत्तेरज्ञानात् प्रामाण्यं वाच्यम् । अन्यथा तस्याज्ञानाश्र-
यताप्रयोजकताऽयोगात् । सा ॥ ध्याविद्याधीनसत्ताकेति कथं पर-
स्वराधीनसत्त्वयोस्त्वयोर्नैतरेतराश्रयत्वदोषः । उत्पत्तावितरेतराश्रयत्व-

स्य दोषत्वमप्युत्पद्यमानसत्ताद्वारेणैवेति न ततोऽस्य विशेषः । एवं च शुद्धाश्रयत्वं जीवाश्रयत्वं चेत्यनुपपन्नद्वयं परपक्षे स्याज्जीवस्यापि शुद्धब्रह्मस्वभावत्वादिति द्वितीयपरिहारोप । तदेवैवस्तुतो विचारा-
सहमेपि विवेकिभिरभ्युपेयमिति भावः ॥ १९८ ॥
। ननु यदि ब्रह्मण्यज्ञानमुपपादितं तर्हि तदेवानवच्छिन्नं संसरतु
किमवच्छिन्नजीवकल्पनया । न च षड्त्वादेर्नित्यमुक्तत्वादेश्च प्रयो-
जकतया जीवब्रह्मविभागी वाच्ये इति वाच्यम् । अविद्याश्रयस्या-
पि तदभावश्चेन तद्विभागश्रुत्युपपत्तेः । न चैकत्रैकस्य युगपद्भा-
वाभावानुपपन्नाविति वाच्यम् । एकस्मिन्नपि व्योम्नि पक्ष्यादीनां
युगपद्भावाभावदर्शनादिसाशङ्कते —

एकोपाधावस्तिता नास्तिता च

मूढत्वस्य स्वीकृता चेत् परस्मिन् ॥

व्योम्न्येकस्मिन्नस्तिता नास्तिता च

पक्ष्यादीनां यद्यदिष्टा तथैव ॥ १९९ ॥

एकोपाधाविति । तथैव मूढत्वस्य परस्मिन्नेकोपाधाविति
सम्बन्धः ॥ १९९ ॥

यद्यविद्यादीनां मिथ्यात्वप्रयोजको वास्तिवोऽभावस्तत्रास्ती-
त्युच्येत । तर्हि काममस्तु । तदवच्छिन्नस्य । नित्यमुक्तत्वा-
दिष्यवेहारालम्बनत्वे ॥ यद्गमुक्तयोः परस्परविरहोपाधिद्वयावच्छि-
न्नयोऽप्योन्य व्याघातवर्त्तव्या । तत्र च विम्वयतेतिम्वयस एव ये-
पान् । अनवच्छिन्नमेव संसरतिविति तदा । त्वदुक्तिविरोधश्च । अया-
विद्यादिसमानसत्ताकस्तदभावस्तत्रास्तीत्युच्येत । तत्र तयोर्विरोधेना-
न्यतरामात्रमहादित्वाशयेनाह —

नैतन् सारं सत्त्वमिष्टं पदि, स्या-

दस्तित्यादेरिष्टहानिः प्रसक्ता ॥

एकोपाधावस्तिता नास्तिता च

स्यादित्येवं स्वीकृतेऽस्मिन् हि पक्षे ॥ २०० ॥

३) नैतत् सारमिति । इष्टहानिरिति । अनत्रच्छन्नमेवः संसर-
स्वित्वादेर्हानिरित्यर्थः । दूषणान्तरं वक्तुं तत्पक्षमनुवदति—एकोपा-
धाविति ॥ २०० ॥

दूषणमाह—

धूमे सत्ता स्यादसत्ता च तस्मिन्

धूमस्यैवं कारणं कल्प्यते किम् ॥

कादाचित्कं कारणं नान्तरेण

स्यादित्येवं तस्य क्लृप्तिः कुतो चः ॥ २०१ ॥

धूम इति । सत्ता पर्वतादिष्टात्तत्रम् । तस्मिन् धूमादौ । अ-
स्मिन् पक्षे धूमादेरपि युगपत्पर्वतादौ भिवाभावौ स्यातामित्यर्थः ।
गगने पक्षिण इव सांख्यस्वित्वाशङ्क्य दृष्टान्तासंमतिं तस्त्वा प्रकृते
दूषणमाह—धूमस्येति । एवमिति । एवं सतीत्यर्थः । कारण-
कल्पनामेव समकारां दर्शयंस्तदाक्षेपमुपपादयति—कादाचित्कामि-
ति । कार्यमित्यर्थः । तस्य कारणस्य । कुतो, न कुतोऽपीत्यर्थः ।
धूमकालेऽपि तत्र तदभावसत्त्वे—धूमाभावनिययदशायामिव तत्का-
लेऽपि, धूमादिसत्ताप्रयोजकवह्न्यादिसत्ता न कल्प्येत, कल्प-
काभावस्य निश्चितत्वादिति न धूमादिना वह्न्याद्यनुमानं परस्य
सिद्धयेदिति भावः ॥ २०१ ॥

नन्वभावे सत्यापि धूमादिनिश्चयात्तत्कारणं कथं न कल्प्येते-
त्याशङ्क्य गगने पक्ष्यादेरिव, धूमादेरपि तदाश्रये भावस्य त्वन्मते
तदा निश्चितत्वेन तत्प्रतियन्धाद्य तदा तत्कल्पना युक्तेत्या-
शयेनाह—

कादाचित्कात् कल्पना कारणस्य

प्रत्याचक्षीताविरोधं द्रुवाणः ॥

एकोपाधावस्तिनास्तित्वयोर्हि

तस्मादेवा कष्टक्लृप्तिर्न कार्या ॥ २०२ ॥

कादाचित्कादिति । कार्यादित्यर्थः । अस्तिनास्तित्वयो-
रेकोपाधावविरोधं द्रुवाणः कादाचित्कादिति सम्बन्धः । तस्मादे-
प पक्षोऽप्रामाणिक इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २०२ ॥

ननु भवन्मते चैतन्यं स्फुरदपि तन्मात्राद्व्यानन्दस्वरूपेण न
स्फुरतीत्यभ्युपगमं, तथाऽविद्यादेर्भुगपदेकत्र भावाभावावविरुद्धाविति
दृष्टान्तमाश्रयत्वमन्य शङ्कते—

ननु चैकरूपाचितिवस्तुगतं
स्फुरणं तदस्फुरणमेव च षः ॥
अविरुद्धमभ्युपगतं द्वितयं ।

तद्विवास्तिनास्तियुगल भवतु ॥ २०३ ॥

ननु चेति । स्फुरणास्फुरणयो रूपभेदे नैकास्मिन्नपि पौगण-
धमविरुद्धामाते शङ्कामपनुदति—एकरूपेति । तदस्फुरण चेति द्वित-
यं वो युष्माभिरविरुद्धमभ्युपगतमेवेति योजना । दार्ष्टान्तिकमाह—त-
द्विचेति । तद्वादित्यर्थः । अविद्यादेरिति शेषः ॥ २०३ ॥

नैतत्सारम्, चैतन्ये हि स्फुरणं स्वाभाविकमस्फुरणम-
विद्याकृतमारोपितं न तु निजम्, स्वाभाविकारोपितयोश्च न विरोधः,
तथा सत्पारोपमात्रस्यैव विलोपपसद्भाव । समानमत्ताकृभावाभाव-
योस्तु नैव, लोके निपमेन तयोर्विरोधस्य दर्शनादित्याशयेन सिद्धा-
न्ती दूषयति—

न तदात्मनः स्फुरणमेव निजं
परतोऽप्रकाशनमयोधवशात् ॥

न च किं चिदन्यदनयोर्भयो-
रविरोधसिद्धिकृद्बुदाहरणम् ॥ २०४ ॥

न तदिति । परत इत्यस्य विवरणमवोधेति । अतस्तद्दृष्टा-
न्तो विषम इति भावः । नन्वेवमपि यथा संयोगादेरेकास्मिन्नेव स-
त्त्वासत्त्वं तद्वादिदमस्त्वयाशङ्क्य प्रतीत्यनुरोधेन तयोरापि भिन्नपदे-

शृष्टित्वमेव । न च गगनेऽनवच्छिन्नात्मनि वा स्वतः प्रदेशमेदोऽस्ती-
ति न तद्दृष्टान्त्वलादपि त्वन्मत्सिद्धिरित्याशयेनाह—न चेति २०४॥

ननु न स्फुरतीति नञा स्फुरणाभाव एव प्रतीयते, स चावि-
द्यानिमित्तश्चेत्, अस्तु नाम । न चैतावनैकस्य युगपद्भावामावौ
पारिहर्तुं शक्येते इति दृष्टान्तसमर्थनं पूर्ववादिन आशङ्गाह—

स्फुरणास्फुरणे च नात्मनः

सदसद्भावतया मनीषिते ॥

स्फुरणं चित्तिरात्मवस्तुन-

स्तदविद्याऽस्फुरणं च कथ्यते ॥ २०५ ॥

स्फुरणोति । सदसद्भावतया भावाभावतया मनीषिते इष्टे अ-
ङ्गीकृते इति यावत् । कीदृशे तर्हि ते इत्याकाङ्क्षापामाह—स्फुरण-
मिति । तस्याऽऽत्मनोऽविद्याऽऽत्मविषयाऽविद्येत्यर्थः । तथा च वि-
द्याविरोधित्वाद्भावमप्यस्फुरणनेतेत्येत्यादाविवेक्षणविरोधिसंकल्पा-
दिर्नव्याऽभिधीयत इति न तदभावरूपं न वा स्वरूपस्याभावः सम्भ-
वतीति दृष्टान्तासिद्धिरेवेति भावः ॥ २०५ ॥

अतो नाज्ञानित्वमेव जीवत्वं येनाज्ञानाश्रयानवच्छिन्नमेव ब्रह्म
जीवः स्यात्, किं त्वविद्यायां प्रागुक्तचित्तप्रतिबिम्ब एव, तत्र च
जीवत्वेनान्यदप्यज्ञानमुपाधितया प्रयोजकमिसाशयेनोपसंहरति—

अज्ञानित्वं जीवभावो न तस्मा-

ज्जीवत्वादेः कारणं युक्तमेव ॥

प्राणोपाधेर्वाचको जीवशब्द-

ज्ञैतन्यस्य स्यात् प्रसिद्धो हि तत्र ॥ २०६ ॥

अज्ञानित्वामिति । आदिपदेनेश्वरत्वादि शृण्यते । ननु सुषु-
प्त्यादावपि चैतन्ये प्रतिबिम्बत्वस्य मत्त्वात् कथं न तदा जीवव्यव-
हार इत्याशङ्क्य लिङ्गशरीरोपाधेर्हि जीवव्यवहारालम्बनं तस्य च
सुषुप्त्यादावभावान्न तदा स्वस्य परस्य वा जीवव्यवहार इत्याश-

येनीह—प्राणोपाधेरिति । तत्र सकलमहाजनप्रसिद्धिं 'जीव प्रा
।णधारणे' इति-शाब्दप्रसिद्धिं चाभिप्रेत्याह—प्रसिद्ध इति । तत्र
प्राणोपाधिचैतन्ये जीवशब्द इत्यनुपपत्ता ॥ २०६ ॥

।प्रसिद्ध इत्येतदेव विवृणीति—

अज्ञानजन्यकरणप्रतिविम्बवाचि

जीवाभिधानमिह वृद्धजनप्रसिद्धम् ॥

तत्रैव निर्धचनमस्ति च तस्य, तस्मा-

जीवो भवेत् करणपूगवशीकृता चित् ॥ २०७ ॥

अज्ञानेति । करणमन्तःकरणादि । तत्राज्ञानादिप्रतिविम्बे,
निर्वचनं धातुकारादेर्जीवशब्दार्थकथनम् ॥ २०७ ॥

तस्मादज्ञानानिरिक्तजडस्य सर्वस्याज्ञानकार्यतया तदात्मत्वाज्जी-
वस्याप्युक्ताविधया तथात्वात् परिशेषाद्ब्रह्मैवाज्ञानाश्रय इत्याह—
ब्रह्मैवाज्ञानि तस्मादिह भवितुमल नापरं वस्तु किं चित्
तस्याज्ञानात्मकत्वात् च तमसि तमस्तन्निवृत्तेरयोगात् ॥
नाज्ञानोत्थस्य विद्याजनिरिह घटनेति विना तन्न नश्ये-
न्न ह्यज्ञानं विनश्येद्वगतिजनरुज्ञानजन्मान्तरेण ॥२०८॥

ब्रह्मेति । तस्मादिदं पादौ योजनीयम् । इह वेदान्तविद्वान्ने ।
मपञ्चस्याज्ञानकार्यत्वेन तदात्मत्वान्न तदाश्रयत्वमात्माश्रयादिमसङ्गा
दित्यर्थः । किं च तस्ये जडाश्रयत्वे तत्तदाश्रयणमेव वाच्यम् । लोके
तमसः स्वाश्रयमात्रावर्कत्वदर्शनात् । न च तद्युज्यते, स्वत एवाप-
काशे तस्मिन्नविद्याश्रयणवैषम्यादित्याशयेनाह—न च तमसि त-
म इति । किं च तदा तन्निर्गोत्तरं न भवेत्, स्वमपानाश्रयाव-
द्यानिवर्त्या सा वाच्या, अन्यथाऽतिसङ्गात् । नच जडस्ये प्रका-
शरूपा विद्या सम्भवतीत्याशयेनाह—तन्निवृत्तेरिति । अयोगे हे-
तुमाह—नेति । ताहं क्रियैवापामनया तन्निवृत्तिरस्त्वयाशङ्काह-
तां विनेति । तदज्ञानम् । युक्तिकादेर्ज्ञानं युक्तिज्ञानादेव नश्य-

तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । एवं-चात्मज्ञानस्यापि तद्वत् स्व-
विषयज्ञानेन नाशयत्वमेवाचिन्तयति तेन विना तन्न नश्येदित्याह-
न ह्यज्ञानमिति । अवगतिविषयाभिव्यक्तिस्तज्जनकं यदन्तः-
करणरूपं चिद्रूपं ज्ञानं तस्य जन्म विनेत्यर्थः ॥ २०८ ॥

ननु तर्हि जीवत्वं वस्तुभूतमेवास्तु बाधकाभावात्, तथा सति
तद्विशिष्टस्य जीवस्याज्ञानाश्रयत्वादि सम्भवतीत्याशङ्क्योक्तानुवादेनो-
क्तहेतोरसिद्धिमभिप्रेत्याह—

अज्ञानात्मकवस्तु नाश्रयतयाऽज्ञानस्य सम्भाव्यते ।
नाज्ञानात्मकतायहिष्कृतमिदं जीवत्वमङ्गीकृतम् ॥ २०९ ॥
नाज्ञानाश्रयमध्यपाति घटते जीवत्वमेतेन ॥ २१० ॥
श्वेतन्याश्रयमेतदस्तु घटते तत्रैव हीदं तमः ॥ २०९ ॥

अज्ञानात्मकेति । नाङ्गीकृतमिति सम्बन्धः । तत्त्वपस्यादि-
श्रुतिवाधाज्जीवत्वं वास्त्विति नाङ्गीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । फलितमाह-
नाज्ञानेति । आश्रयमध्यपातीति । जीवत्वविशिष्टस्याश्रयत्वे तद-
स्याश्रयकोटौ प्रविशतीत्येवमुक्तम् । अतः परिशेषाच्चैतन्न्यमेव तदा-
श्रय इत्युपसहरति-एतेनेति । उक्तोपपादनेनेत्यर्थः । वः वोऽपि ।
उक्तोपपादनमेव स्मारयति-घटत इति ॥ २०९ ॥

अन्वयखण्डचैतन्यस्याद्रूपब्रह्मात्मनो-नाज्ञानस्याश्रयत्वं, न वा वि-
षयत्वं सम्भवति, तथा सत्यज्ञानस्यैव ज्ञानायोगात् । न चाद्वयाश्र-
यविषयतया तमः स्फुरति, जीवाश्रयत्वेन तत्स्फुरेणादिति शङ्कते—

ननु चाद्वयाश्रयतमःस्फुरणं
न कथं चिदत्र न हि तत्-स्फुरति ॥
स्फुरदाश्रयस्य तमसः स्फुरणं
घटते न चाद्वयमिह स्फुरति ॥ २१० ॥

नन्विति । आश्रयेति विषयस्याप्युपलक्षणम् । न कथं चिद-
स्फुरति इति न घटते इत्यनपवादः । अज्ञानस्याद्वयाश्रयत्वेन

स्फुरणं न युज्यत इत्यर्थः । न केवलं तदपीगोऽपि तु स्वरूपतोऽपि
तन्नास्तीत्याह—अत्रेति । अद्वयात्मनीत्यर्थः । अद्वयाश्रयविषयत-
मःस्फुरणं च न घटत इत्यत्र युक्तिमाह—स्फुरदिति । आश्रये वि-
षये च स्फुरति खलु तस्येच्छादिवत् स्फुरण वाच्यं, न चाद्वय-
स्वविद्यादशायां स्फुरतीति न तत्तदाश्रयमित्यर्थः ॥ २१० ॥

यद्यपि वस्तुतोऽद्वयेमेव चैतन्यमज्ञानाश्रयो विषयथाज्ञानकार्य-
भेदविरोधिस्वरूपस्यैव तदाश्रयविषयत्वस्य वक्तव्यत्वात् । तथापि तेन
रूपेण न तत्तदाश्रयो न वा विषयः, तथा तदप्रतीतेर्द्वैताभावात्प्रत्यया
तस्य तदुभयात्मत्वायोगाच्च । किं तु वस्तुतोऽद्वयं प्रत्यक्चैतन्यात्म-
ना तदाश्रयो विषयश्चेति न किं चिद्विरुध्यते, प्रयमानस्यैवामयमाना-
नन्दाद्यात्मना प्रकाशविषयत्वेन साश्रयविषयतस्फुरणोपपत्तेरित्या-
शयेनाह—

नाज्ञानमद्वयसमाश्रयमेवमिष्टं

नाद्वैतवस्तुविषयं निशितेक्षणानाम् ॥

नानन्दमित्यविषयाश्रयमिष्टमेतत्

प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयतानुभूतेः ॥ २११ ॥

नाज्ञानमिति । ताई किं भावरूपानन्दाद्याश्रयविषयं तदि-
त्याशङ्क्य तदपि, नोक्तदूषणानपाधादित्याशयेन चैतन्यमात्रस्य त-
दाश्रयविषयत्वानुभूतेरित्याह—नानन्देति । एतदज्ञानम् । अनुभू-
तेः, मामहं न जानामीत्यनुभूतेरित्यर्थः ॥ २११ ॥

प्रत्यक्त्वमात्रेसाद्युक्तमनुभूयोपपादयति—

प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयमोहहेतोः

प्रत्यक् तिरोहितमिति प्रतिपादयामः ॥

प्रत्यक्षमेव खलु चेन्न न चेन्न चेति ॥

प्रत्यक्षमहितं ननु चेदनमस्य पुंसः ॥ २१२ ॥

प्रत्यक्त्वमात्रेति । मोहहेतोः, मोहादेतोः इत्यर्थः । नन्वयमनु-

वाद एवानुपपन्नः, सविषये हि ज्ञानादावाश्रयविषयभेदो दृष्टस्तत्कथं तदाश्रयप्रतीच एव तद्विषयत्वमित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्षतिरोहि-
तामिति । ज्ञातुः स्वात्मानि वृत्तिविरोधादस्तु ज्ञातृज्ञेयभेदः, नै-
वमत्र बाधोऽस्तीति लाघवेन तदुभयैक्य युक्तमिति भावः । तत्रो-
क्तानुभवमपि प्रमाणमिति—प्रत्यञ्चमिति । प्रत्यक्षवेदनमस्ति नन्वि-
ति सम्बन्धः ॥ २१२ ॥

नन्वेकस्यैव निरशचैतन्यस्याज्ञानसाधकतया तदाश्रयस्य स्फुरणं
तदैव तद्विषयतया विरुद्धमित्याशङ्क्या-स्वप्रकाशसविद्वादिनाऽपि त-
त्स्वप्रकाशत्वादिविभ्रातेपक्षनुरोधेन स्फुरत्यामपि तस्यामज्ञातत्वमव-
श्यं स्वीकर्तव्यं तद्द्रव्यापि स्यादित्याह—

संविद् परिस्फुरति न स्फुरतीति-तस्यां

वैषात्यद्रूपितधियस्तु विसंबदन्ते ॥

अज्ञानतस्तदापि तद्वदिहाद्वयत्वं

भादप्यभादिव विमूढधियो वदन्ति ॥ २१३ ॥

संविदिति । वैषात्यं घाष्ट्यं “घृष्टो घृष्णुर्गं विषातः स्यात्”

इत्यमरः । तद् विमंबदनम् ॥ २१३ ॥

ननु स्फुरत्यापि तास्मिन्नज्ञान चेदविरोधेन कदापि ज्ञानात्तन्न
नशोदित्याशङ्क्या स्वरूपचैतन्यस्य तदाश्रयतयाऽविरोधेऽपि वेदान्त-
जट्टाचिन्त्यक्तस्य तन्नवर्तकत्वं घटत इत्याशयेन सदृष्टान्तमाह—

अव्युत्पत्तिं विभ्रती भाति संविद्

तद्वद्ब्रह्माप्यद्वितीयस्वरूपम् ॥

अव्युत्पत्तिं नाशयद्भाति वेद्यं

तस्मादेतच्छोद्यमस्मात्तु नास्ति ॥ २१४ ॥

अव्युत्पत्तिमिति । स्वप्रकाशत्वाद्यव्युत्पादनम् । भाति,-
अज्ञाततपोति शेषः । ब्रह्माप्यव्युत्पत्तिं, विभ्रत स्वरूपेणाविचारित
तद्द्रव्यातीत्यनुपपन्नः । वेद्य वेदान्तजट्टत्पभिव्यक्तम्; यथा संविद् स्व-

मकाशत्वेन ममिता तदज्ञाततां नाशयति, एवं ब्रह्मापि, वेद्यं सत्त्वं
नाशयतीत्यर्थः । एव स्वपक्षस्य निर्दोषसमर्थनमुपसंहरति—तस्मा-
दिति । एव नित्यमुक्ताद्वयचैतन्यात्मक । ब्रह्म स्वाश्रयाज्ञानप्रतिवि-
म्बित जीवरूपेण संसरति स्वज्ञानाच्च मुन्यत इति सिद्धम् ॥२१४॥

नन्वेवं शुक्लामदेवादेर्ब्रह्मविदो मुक्तिरन्पेयां च तदज्ञानात् सं-
सार इति काण्डद्वयात्मकवन्धमोक्षव्यवस्थाशास्त्रमममाणं स्यादिति
शङ्कते—

नन्वेवं चेद् बन्धमोक्षव्यवस्था-

शास्त्रं कुप्येन्नाप्रयोधात् प्रवृत्तेः ॥

यदो मुक्तो ज्ञानवानिज्ञ इत्य-

प्येतत् सर्वं यावदज्ञानमिष्टम् ॥२१५॥

नन्वेवमिति । स्वप्न इव यावदज्ञानं बन्धमोक्षादिव्यवस्थैक-
जीववादेऽप्यविरुद्धेऽपाशयेन समाधत्ते—नाप्रयोधादिति । प्रवृ-
त्तेः, तद्व्यवस्थाशास्त्रस्योत् शेषः । एतदेव विवृणोति—यद्वा इति ।
मुक्तादिमुक्तोऽन्यो यदोऽन एव स ज्ञानवानितरोऽज्ञ इत्यादि सर्व-
मप्यस्मिन् सिद्धान्ते यावदज्ञानमिष्टमुपपन्नमित्यर्थः । यथा स्वप्नद्र-
ष्टुरेकस्मैव सत्त्वेऽपि तदा तददृष्टपुरुषाणां स्थाणुपुरुषवदविद्याक-
कञ्चित्तदा विदत्तया मु-

द्विपरीततया न तु वास्तवस्त-
स्य तद्व्यवहारस्तदा सम्भवति । एवं जागरणेऽपि शुकादेस्तद-
न्यस्य च तद्व्यवहारो यावदज्ञानं युज्यते । न हि स्वप्नजागरितयो-
रज्ञानकृतव्यवहारो किञ्चित् वैषम्यमस्तीति मागिबोक्तमिति भावः ॥२१५॥

किं धार्ययनाभिधुपात्तस्य धामदेवादिमुक्तिशास्त्रस्याध्येतपु-
रुषार्थपर्यवसापिनस्वरूप ब्रह्मस्वरूपतामाश्रयपर्यवसायित्वेनात्र निष्प्रयो-
जने श्रूयमाणकथामनन्धे तात्पर्यमिति न तत इदानीतनसंसारोपल-
म्भविरुद्धा शुकादिमुक्तिः सिध्यति, मानान्तरविरोधेऽप्यपरादर्शवा-

२ अध्याये बन्धमोक्षव्यवस्थांशान्त्रमामाण्यम् । १२३

दाद्यथाभिदेगिति वस्तुं विमृशति—

किं चेतत् किं बन्धमोक्षव्यवस्था-

शान्त्रं यदात्तत्परं मत प्रवृत्तम् ॥

किं वाऽन्यस्मात् प्राप्तमेवानुमाण्य

तस्या रूपं ब्रह्मतत्त्वं विदध्यात् ॥ २१६ ॥

किं चेति । यदादिति । मानान्तत्वाधनेऽपि तस्य व्यापारप्रस-
ङ्गं ध्रुवयति-अन्यस्मादिति । अनादिदृष्टव्यवहारदित्यर्थः । त-
स्या युक्तः ॥ २१६ ॥

आद्यं दृष्यति—

शान्त्रं तावत्तत्परं ज्ञेयते त-

दानर्थक्यात्तत्स्वरूपप्रतीतेः ॥

ब्रह्मात्मैक्यप्रत्ययेनार्थवचनं

वक्तुं युक्तं तच्च नोऽर्थाष्टमेव ॥ २१७ ॥

शान्त्रमिति । तदाभ्यास्येत्पूजयस्यास्पदादेः युक्तादिमुक्ति-
ज्ञानेन साक्षात् कस्यचिद् दृष्टार्थस्यादर्शनादितरार्थवादवशात्प्रमापे
त्पर इत्याशयेनाह—यानर्थक्यादिति । अतो द्वितीय एव कर्णो
वस्तुमुचितः, यामदवादेर्मन्त्रमाहात्कागतद्वावरूपमुक्तां प्रतिपादि-
तायामिदानींतनमुमुक्षोरारोपे तदुद्देशेन प्रवृत्तिर्भवतीति तस्य तत्परत्व-
मेव युक्तं, तथास्माकामिष्टमेवेत्याशयेनाह—ब्रह्मात्मैक्येति । अतो-
ऽर्थाष्टमदृष्टयत् बन्धमोक्षादिव्यवस्थान्यवहार इति भावः ॥ २१७ ॥

ननु मदन्वयविवेकात् बन्धमोक्षादिव्यवस्थाभावेऽनुभवविरोधः
स्यादिति शङ्कते—

नन्वन्यो महन्बन्धोऽत्रादिमागी

भूतो भावी वर्तते धा न कश्चित् ॥

इत्युक्तार्थं स्यानुभूत्या विरोधा-

शाह् जानु प्रोत्सहं संयहीतुम् ॥ २१८ ॥

नन्विति । मद् मत्तो भूतो वा मावीवेसन्वयः ॥ २१८ ॥

पदनुभवेन वन्धमोक्षादिव्यवस्थाभावोक्तिर्विरुद्धत इत्युच्यते
तमनुभवं दूषयितुं विकल्पयति—

किं द्वैतानुभवो विरोधपदभाक् किं वा परोऽस्मीत्ययं
यद्वा कश्चिदिहापरोऽस्त्यनुभवो यस्ते विरोधावहः ॥
नाद्वैतानुभवः क्षतिं वितनुते तस्येति युक्तं च चो
नापि द्वैतमुपोल्लिखन्ननुभवस्तेनास्य बाधो यतः ॥२१९॥

किं द्वैतंति । वन्धमोक्षादिव्यवस्थाभावेऽनुभवविरोधं वेदत-
स्तत्र कोऽनुभवः संपतः, किं कर्तृत्वादिद्वयविषयोऽनुभवस्ताद्विरोधी,
किं वाऽद्वयः परोऽस्मीत्यभेदानुभवः, अयं वा द्वैताद्वैतविषयः कश्चिद्
यः मविशेषाद्द्वयवादिभिरिष्यते । न चैभ्योऽपरः कश्चिदनुभवोऽस्ती-
त्येतन्मध्ये कोऽनुभवः प्रकृतविरोधीत्यर्थः । दूषणे विकल्पक्रमाना-
दरेऽपि न कश्चिदर्थो दूष्यतीति मत्वा प्रथमं द्वितीयं दूषयति—नाद्वै-
तेति । तस्य जीवेषु वन्धमोक्षादिव्यवस्थाभावस्य । अद्वितीयः पर-
मात्मास्मीत्यनुभवे मुक्तिमात्रस्यैव भानादिदानीं तनवन्धप्रतीतेः स
तद्बाधक इति यत्रो न युक्तमित्यर्थः । एवमेव द्वैतानुभवो न तस्य
बाधक इत्याह—नापीति । प्राक् कस्यचिन्मुक्ता अस्माभिरुच्यमा-
नायां खल्विदानीं तनवन्धानुभवोऽस्मन्मते बाधको भवेत् । न चैवम-
स्ति आविद्यकसंसारस्य माग् निवृत्त्यनभ्युपगमादस्माभिरित्यर्थः ।
कल्पितविषयत्वेनास्यैव बाध्यत्वाच्च न बाधकत्वेत्याह—तेनेति ॥२१९॥

द्वैताद्वैतानुभवेन बाध इति चेन्न, शास्त्राद्विरुद्धभेदाभेदाननुभवा-
दित्याशयेनाह—

द्वैताद्वैतनिवेशिनोऽनुभवनाद्बाधोद्भवोऽस्येति चेत्
तादृक् नानुभवोऽस्ति कस्य चिदपि स्थानत्रये जीवतः ॥
मास्वच्छाक्षरगोचरं अनुभवं विभ्रज्जनो दृश्यते
नास्मिन् । न न भवेत् कस्मादयं चेद्भवेत्

२ अध्याये बंधमोक्षव्यवस्थाशास्त्रप्रामाण्यम् । १३१

तादृगिति । स्थानत्रये भूम्पन्तरिसादौ ज'ग्रदादौ वा । वि-
रोधादसम्भवे दृष्टान्तमाह—भास्वदिति । सूर्यस्थान्यकारस्य चा-
भेदमनुभवन् जनोऽस्मिन् संसारमण्डले न दृश्यते यथा, तथा भेदा-
भेदमापि न कोऽप्यनुभवतीत्यर्थः । ननु माभूत् सूर्यतमसोरभेदानु-
भवो भेदाभेदयोस्तु स किं न स्याच्चत्तमादिश्रुतेरित्याशङ्क्य विरोधा-
विशेषाच्छ्रुतेश्चाखण्डार्थत्वादत्रापि न भवेदित्याशयेनाह—स न भवे-
दिति । स न भवेद्येदिति सम्बन्धः ॥ २२० ॥

तस्माद्ब्रह्मैकैकैव मतिविश्वरूपेण स्वाविद्यया संसरति स्वावि-
द्यैव मुच्यते इति पक्षस्याधाधितत्वाद्ब्रह्मवित्संपदायागतेः स एव
पक्षो मुमुक्षुमिराश्रयणीय इत्युपसंहरति—

यत एवमत्र न विरोधलवोऽ-

प्युपदौकते कथितनीतिषशात् ॥

उपगृह्यतां मतमिदं सुदृढं

गुरुसंप्रदायवचनानुगतम् ॥ २२१ ॥

यत इति । एवमित्यस्य विवरणं कथितेति । अविरोधसमर्थ-
नफलवचनमुपगृह्यतामित्यादि ॥ २२१ ॥

एवं नित्यमुक्तब्रह्मस्वभावोऽप्यात्माऽविद्यया संसरतीत्युक्तम् ।
इदानीं तत्फलं ज्ञानमात्रात् सकञ्चानर्थनिवृत्तिराधिकारिणैस्त्वं सि-
ध्यतीति शिष्यं प्रत्याह—

तव गाढमूढतमसा रचितं

जगदीशर्जावचपुषा सकलम् ॥

प्रतिभाति तावददृढं दृढवत्

समुदेति यावेदवयोधरविः ॥ २२२ ॥

तवेति । ब्रह्मज्ञानातिरिक्तोपायानिवर्त्यत्वाद् गाढं दृढम् ।
अवाधितमिव यथा स्यात्तथा ऊढ प्राप्तं यत्तमस्तेनेत्यर्थः । तत्प्राप्ति-
मानस्योत्तराविव्याजेन तन्निवर्त्तकमाह—तादिस्त्वादिना । अदृढ-

मिति । तस्यानिर्वाचनीयतया ज्ञानानिर्वर्त्यत्वयोग्यतामिह—दृढवत्-
प्रतिभातीति सम्बन्धः ॥ २२२ ॥

ननु सर्वेषामविप्रतिपन्नानुभवसिद्धस्येश्वरादिमपञ्चस्य कथं शु-
क्तिरजवददृढत्वमित्याशङ्क्याऽवित्राममुष्टधियामैव देहात्माभेदवत्त-
दनुभवान्न शुक्तिरजतादेस्तस्याध्यस्तत्वे कोऽपि विशेष इत्याश-
येनाह—

प्रभुरेष सवधिदह कृपणो
जगदेतदद्भुतवितानामिति ॥
प्रतिपत्तयस्तिमिरलुप्तदृशो
यदिहोद्भवन्ति न तदद्भुतकम् ॥ २२३ ॥

प्रभुरिति । सुबोधम् ॥ २२३ ॥

ननु किञ्चलादेतस्य महाजनानुभवविरुद्धमनिर्वाचनीयत्वं कल्प्य
त इत्याशङ्क्य श्रुतिन्यायसिद्धमापि तद्विद्वदनुभवलादाह—

अभय सनातनमनातुरधी-
रवलोकयन्निजमनन्तसुरम् ॥
न मुनिः प्रपश्यति किमप्यसुख
सकल जिघत्सति जगत् स्वचिन्ता ॥ २२४ ॥

अभयमिति । अनातुरधीर्धीरः, जिघत्सति अचुमिच्छति
नाशयतीति यावत् ॥ २२४ ॥

नन्वात्मातिरिक्तद्वैताभावे गुर्वादेस्तच्चज्ञानोपायस्याभावात् कथं
विदुषामनुभवः सिध्येदित्याशङ्क्याविघ्नरूपस्य व्यावहारिकस्य तस्य
सत्त्वाशोक्तदोष इत्याशयेनाह—

तव चित्तमात्मतमसा जनित
परिकल्पयत्यखिलमेव जगत् ॥
तव कल्पनाविरचितः स गुरु-
स्तव रूपमद्यमुदाहरति ॥ २२५ ॥

२ अध्याये कल्पितस्यापि तत्त्वबोधकत्वसंभवः । १३३

तथेति । ततः किं तत्राह- तत्र कल्पनेति ॥ २२५ ॥

नन्वसत्यस्य शुक्तिरजगतेः स्वोचितकोर्यजनकत्वाभावाद् गु-
र्वादेरपि कल्पितत्वे तन्न स्यात् । यदि तत्र स्यात् सत्य एव स्यादि-
त्याशङ्कार्थक्रियाजनकस्य सत्यत्वासंगतिपक्षेदृश्यस्य च शुक्तिरज-
तादेर्मिथ्यात्वस्य दृष्टत्वाद् गुर्वादेरपि तथैवेत्याह- --

न हि चित्तदृश्यमपि सत्यमिति
प्रतिपन्नमस्ति भुवि किं चिदपि ॥

रशनाभुजङ्गसदृशं सकल

जगदिन्द्रजालमिति सिद्धमतः ॥ २२६ ॥

न हीति । दृश्यस्य सत्यत्वाभावे फलितमाह-रशनेति ।
अतो रशनोति सम्बन्धः । तत्सादृश्यमेवाह-इन्द्रजालमिति । पा-
यिकमित्यर्थः ॥ २२६ ॥

ननु गुर्वादेः परिकल्पितत्वे स्थाणुपुरुषवन्न तत्रोपदेष्टृत्वं स्या-
दित्याशङ्का व्यावहारिकगुर्वादिशरीरावच्छिन्नजीवस्य घटादाविव
ब्रह्मण्यपि प्रमातृतया तन्निश्चयसम्भवेन तद्रूपदेश उपपद्यते नैवं स्या-
णुपुरुषस्येसाशयेन सदृष्टान्तमाह--

परिकल्पितोऽपि सकलज्ञतया

गुरुरेव पूर्णमवबोधयति ॥

परिकल्पितोऽपि मरणाय भवे-

दुरगो यथा न तु नभो मलिनम् ॥ २२७ ॥

परिकल्पित इति । एवकारेण स्थाणुपुरुषादि व्यावर्त्त-
यति ॥ २२७ ॥

ननु पूर्वक्षणे सत एव कारणत्वात् कथं सद्विलक्षणस्य तत्र
स्यादित्याशङ्का किं कारणस्य सत्तामात्रं तत्तत्कार्यविशेषजनने प्र-
योजकमुन तन्मृत्वादिमपि । तत्रार्थं दूषयति--

यदि सत्यमित्यवगतिं कुरुते

घटते पदादापि हुताशनधीः ॥

यदि चानृतं न जनयेत् प्रामितिं

ननु चोदनापि जनयेन्न धिपम् ॥ २२८ ॥

यदीति । गुर्वादिप्रपञ्चो यदि सत्पतयैवावगतिं कुर्यान्नि तु स्वस्वामाधारणरूपसामर्थ्येन तदा पटादेरापि घृमादेरिव हुताशनज्ञानादिकार्यं स्यादित्यर्थः । द्वितीये वासाद्विलक्षणप्रपञ्चस्य तावन्मात्रादेव कार्यविशेषजनकत्वोपपत्तौ न श्रुतिन्यायविरुद्धं सर्वं कल्पनीयमिति द्रष्टव्यम् । किं च भ्रमविषयस्य प्रमादिकार्याजनकत्वं नियमेन परेणापि बबतुं न शक्यामिसाशयेनाह—यदि चेति । नन्विति वितर्कं, चोदनेति वाक्यमात्रं द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

इष्टापत्तिमाज्ञाह—

जनयत्यसाविह मृषावपुषा ।

करणीयवस्तुनि मतिं सुदृढाम् ॥

ध्वनिधर्मभेदघटितो हि मृषा

स्वरसेन सन्नपि तु वर्णगणः ॥ २२९ ॥

जनयतीति । अस्मै चोदना, इह लोके च मृषावपुषा विकल्पितानुपूर्वास्वरादीयुक्तवपुषा, करणीयवस्तुन्यनुष्ठेयादिस्वभावे स्वप्रमेये । ननु स्वरादिवैशिष्ट्यं तस्याः स्वाभाविकमिति न मृषेत्यत आह—ध्वनीति । एतच्च वर्णक्रमस्याप्युपलक्षणम् । अवर्णात्मकशब्दो वायुर्वा ध्वनिस्तस्य धर्मा उदात्तादयो न वर्णधर्मा वर्णानामेकत्वान्नित्यविभुत्वाच्चोदात्तादेः पौर्वापर्यस्य चासम्भवात् । बीणादिध्वानिधर्मतया क्लृप्तस्य तस्य वर्णधर्मत्वे प्रमाणाभावाच्च । अत उदात्तोक्तार इत्याश्रयवस्य तत्कालनिपतध्वनिधर्मविषयस्य वर्णाशे भ्रान्त्याऽऽद्युपपत्तेर्विशुद्धमस्यापि शब्दस्यैवाश्रयानुभवमन्तरेणापि तत्सम्भवात् अतः स्वरूपेण सत्यापि वर्णममृहस्वरूपा चोदनीकविशिष्टरूपेण मृषैवेत्यर्थः ॥ २२९ ॥

ननु तर्हि वर्ण स्वरूपमेवार्थप्रतिपत्तौ कारणमस्तु न मृपास्वरवै-
शिष्ट्यं पौर्वापर्यं चेत्याशङ्क्य स्वरादिभेदेऽर्थप्रतीतिविशेषदर्शनाच्चद-
पि कारणमेवेत्याशयेन नैरुक्तं वचनमाह—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधान् ॥ २३० ॥

। मन्त्र इति । मिथ्याप्रयुक्तः स्वाभाविकस्वरादिविलक्षणस्वरा-
दिमत्तया प्रमादादिना प्रयुक्तः । तं तात्पर्यविपर्ययभूतम् । प्रत्युत विप-
रीतार्थबोधकतया यजमानं नाशयत्येवेत्याह—स इति । उदाहरति—
यथेति । वृत्रमुत्पादयता त्वष्ट्रा इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्पुरुषस्वरमन्त्रा-
र्थमभिमेत्य प्रमादेन बहुव्रीहिस्वरः प्रयुक्त इतीन्द्र एव तस्य शत्रुर्व-
भूत यथा, एवं चोचितस्वरोऽपि वाच्यार्थज्ञानहेतुरित्यर्थः । एवं पौ-
र्वापर्यविशेषस्याऽऽप्यर्थविशेषधीजनकत्वं वाच्यम्, अन्यथा राजा जारे-
तिपदाभ्यामविशेषेणार्थधीमसद्ग इत्याशयः ॥ २३० ॥

ननु तर्हि सत्यस्फोट एव चोदनाऽस्तु न तस्यापि स्वरमतः स्व-
रादिवैशिष्ट्यामम्भवेन तत्र तस्य मिथ्यात्वानपायात् । वर्णममृशाति-
रिक्ते चानुभवादेरभागदप्रामाणिके न चोदनात्वमित्याशयेनाह—

न च वर्णपूगमपहाय भवे-
दिह चोदनेत्यभिमतं विदुषाम् ॥
यदि सत्यमेव गमकं भवति
स्फुटमप्रमाणमियमप्युदिता ॥ २३१ ॥

न चेति । परमतनिराकरणमुपमंहरति—यदीति । अपिशब्देन
चोदनामात्रप्रामाण्यवादिनं प्रामाकरं प्रति तदपि न मिथ्येदिति सू-
चयति । उदिता उक्ता चोदना, प्रमाणं स्यादिति शेषः ॥ २३१ ॥

वैशेषिकादीनां मते वर्णव्यक्तीनामानन्त्यादुत्पत्तेश्च साभावि-

कपेवानुपूर्वां स्वरश्रोत्रोपपन्न इति न वर्णानां तद्विशिष्टं मृपेत्यलीक-
स्य सत्त्वबोधकत्वे नापं दृष्टान्त इति मत्वा तन्मते श्रोत्रेन्द्रियं तत्र
दृष्टान्तमाह—

श्रवणेन्द्रियं च किल कर्णगतं
परिकल्पनोपचरितं नभसः ॥
बलय प्रकाशयति शब्दगणं
परमार्थमित्यपि कणादमतम् ॥ २३२ ॥

श्रवणेति । तत्स्वरूपमाह, कर्णगतं कर्णशङ्कुलीमध्यस्थम् ।
ननु नभसः सर्वगतस्य कथं कर्णगतत्वं बलयत्वं चेत्याशङ्क्याह—
परिकल्पनया, कर्णावच्छेदेन हेतुनोपचरितं नभसो बलयवद्बलयं
बलयसदृशोऽशः श्रवणेन्द्रियमित्यन्वयः । वैशेषिकोदिमते हि श्रो-
त्रस्य नित्यविभुनभोरूपस्यैव शब्दप्रकाशकत्वेऽतिप्रसङ्गेपरिहाराय
कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नं नभोबलयं श्रोत्रमित्युपेयम् । न च नभसो
बलयत्वं मुख्यं संभरतीति तदलीकमेव वाच्यम् । तथापि शब्दं
प्रकाशयतीति तन्मतेऽप्यलीकस्य सत्त्वबोधकत्वं दृष्टमित्यर्थः । किले-
त्यनेन स्वमते श्रोत्रस्फारणधत्वेन तदमंमतिं सूचयति ॥ २३२ ॥

तस्मात् कल्पितगुर्वादिरापि तत्त्वबोधकत्वसंभवाद् वाक्यो-
त्थतत्त्वमाज्ञात्कारादाविद्यकवन्धनिर्मुक्तिः सिध्यतीति । स्वमतमु-
पसहरति—

त्वमतः स्वमोहरचितं गहनं
भवसागरं तद परावगतेः ॥
परिकल्पितद्वयनियन्धनतः
परमार्थसच्चिद्द्वये सति भाः ॥ २३३ ॥

त्वमिति । कल्पितं द्वयं गुर्वादिनियन्धनं यस्याः परावगतेर्दृ-
ष्टिरूपायाः परमार्थसैविद् उदयेऽभिव्यक्ताविते गोजना ॥ २३३ ॥
ननु परमते चोदनाद्यानुपूर्वादिरेलीकत्वमसिद्धं, तन्मतेऽनिर्व-

घनीयाभावात् । एवं श्रोत्रेन्द्रियमपि नास्तीकं किं तु प्रतिद्वयवलय-
सदृशं नभः, ततश्च ससमेव परमते बोधकमिति तद्दृष्टान्तामिद्विमाश-
ङ्क्य कैमुतिकन्यायेनानिर्वचनीयस्य बोधकत्वमाह—

भ्रान्तं तद्योपचारितं च यथाविभाग-
मङ्गीकृतं कणभुगादिमुनीन्द्रमुखैः ॥
यन्नास्ति तत्फलनिबन्धनमस्मदीये

तन्त्रे तमोविरचितं न फलाय कस्मात् ॥२३४॥

भ्रान्तमिति । बोदनायाः स्वरादिवैशिष्ट्यं भ्रान्तं श्रोत्रेन्द्रि-
यमुपचारितं वलयम् । यथाविभागं यथामतम् । ततः किं तत्राह—य-
न्नास्तीति । भ्रान्तमुपचारितं परमते नास्त्येव, न ह्यपरिच्छिन्ने नभमि
वस्तुतो वलयसादृश्यमस्ति, तथापि तत्सवयवघनहेतुश्चेदस्मन्मते अ-
विद्याकल्पितमनिर्वचनीयं कस्मात् फलाय न भवेदित्यर्थः ॥२३४॥

ननु भ्रमविषयादेरपि तन्मतेऽन्यत्र सत्त्वाद्यन्नास्तीत्यासिद्धमि-
त्याशङ्क्योत्तरार्द्धं विवृणोति—

असदपि फलवत्तामश्नुते युष्मदिच्छा-
मनुसरद्य कस्मान्मायया निर्मितं सत् ॥
न भवति फलवत्ताभाजनं चित्रमेतद्
वयमिह न समर्था यूयमत्यन्तशक्ताः ॥ २३५ ॥

असदिति । यद्यपि स्वरादि ध्वन्यादौ वर्तते तथापि न त-
त्स्वरूपेण शब्दबोधहेतुः किं तु शब्दनिष्ठतया ज्ञायमानम्, तस्य तद्वै-
शिष्ट्यं चासदेव, तस्य सत्त्वे तज्ज्ञानस्य भ्रान्तित्वायोगात् । एवं नभमो
वलयमादृश्यमप्यसदेवेति न तपोर्दृष्टान्तत्वासिद्धिः, तद्विदमुक्तमसादिति ।
युष्मदिच्छामनुसरद्युष्मदिष्टमित्यर्थः । अयेत्यर्थान्तरोक्तः । सत् अम-
द्विलक्षणम् । अत्र लौकिकी रीतिं दर्शयति—वयमित्यादिना । इह
उक्तेऽर्थे केवलं भवता घाप्यमस्माकं च तदभारो निमित्तं न त्वन्यद्
किंचिदित्यर्थः ॥ २३५ ॥

एवं परमतेनापि कल्पितस्य सत्यबोधकत्वमुपपादितं स्वमते त्व-
सत्यस्यैव गगनादेर्निखिलपपञ्चस्य मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रु-
त्यनुसारेण कारणत्वाभ्युपगमाद् गुर्वादेरपि तथाविधस्य तदुपप-
न्नमेव स्वरूपेणालीकस्याप्यधिष्ठातमदात्मत्वादेत्याशयेनाह—

परमेव तत्त्वमगृहीतमभू-

दखिलस्य कारणमनर्थकरम् ॥

परमेव तत्त्वमवबुद्धमतः

परितृप्तये भवति पुष्कलतः ॥ २३६ ॥

परमेवेति । अगृहीतमज्ञातम् । सर्वस्य बन्धस्याज्ञातसद्विवर्त्त-
त्वे फलितमाह—परमेव तत्त्वमवबुद्धमिति ॥ २३६ ॥

ननु यदि मद्रूपमेषावबुद्ध मम तृप्तये भवति तर्हि मागपि तत्त्व-
मादिवाक्यादिश्रवणसंभवात् कथमिति पूर्वमम तृप्तिर्नाभूदेत्याश-
ङ्काशुद्धान्तःकरणतया मापिकैश्चर्यादौ तत्र चित्ताभिनिवेशादिनाऽ-
धिकाराभावेन वाक् तत्त्वसाक्षात्कारानुदयादेत्याशयेनाह—

तत्र रूपमेव तत्र दुःखकरं

यदि तत्र पश्यसि परिर्मुखधीः ॥

तत्र रूपमेव तत्र तृप्तिकरं

यदि तत्र प्रपश्यसि निवर्त्य तमः ॥ २३७ ॥

तत्र रूपमिति । वीहर्षुखधीरित्यनेन वैराग्यशमदमाद्यभावं
सूचयति । इदानीं तु तत्र विवेकाद्यधिकारसंपत्तेस्त्वसाक्षात्कारस-
ंभवात् परितृप्तता मिध्पतीत्याशयेनाह—तत्र रूपमिति । तत्र इ-
त्यज्ञानकार्याविवेकरागादिरुच्यते ॥ २३७ ॥

नन्वेवमपि न ज्ञानमाद्यान्मम कृतकृत्यता, “कर्मणैव हि संनिदि-
मास्थिता जनकादपः” इत्यादेः कर्मणो मुक्तिहेतुत्वाद्यगमादेत्याशङ्का
अन्तःकरणशुद्धिरक्षणं गौर्द्धिमति कर्मणो हेतुत्वं तद्वाक्यार्थः, अन्यथा
“नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय । ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इत्यादिशास्त्र-

विरोधादतो ज्ञानमात्रात् कृतकृत्यता भवेदित्याशयेनाह—

तव बोधमात्रमुपनेयमत-
स्तव मोहमात्रमपनेयमपि ॥
तव बोधमोहजनिहानिकरं
वचनं त्रयीशिरासि तत्त्वमिति ॥ २३८ ॥

तव बोधेति । किं चाविद्यानिवृत्तेरेवात्र साध्यत्वाद्विधैवापे-
क्षिता न कर्मेत्याशयेनाह—तव मोहेति । ननु सकलप्रमाणावे-
द्यब्रह्मणि कथं मम बोधस्तमोनिवृत्तिर्वा स्यादित्याशङ्क्याह—तव
बोधमोहेति—बोधजनिद्वारा मोहहानिकरं वचनमित्येव युक्तं त-
त्त्वमिति वचनमिति सम्बन्धः ॥ २३८ ॥

ननु मुक्तिमंसारयोरविशेषापोगाद् विशेषो वाच्यः, न चेन्मु-
क्तावपि कश्चिदागन्तुकोऽस्ति तर्हि तव बोधमात्रमुपनेयमित्यसङ्गत-
मित्याशङ्क्या आविद्यकसंसारनिवृत्तिरेव तत्र विशेषः, सा च तव मोहे-
त्यादिनोक्तवेत्याशयेनाह—

तव बोधजन्मनि पुरा न पुन-
स्तव कश्चिदप्यतिशयो भवति ॥
तम एव पूर्वमभवन्न भव-
त्ववबोधजन्मनि ततो न परम् ॥ २३९ ॥

तव बोधेति । बोधोऽवबोधस्तज्जन्मानि ततः पुरा पश्चाच्च न
कश्चिदतिशयोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि निवर्त्याभावात् किं निवर्त्तकेन ज्ञा-
नेनेत्यत आह—तम एवेति । पूर्व, ज्ञानात् पूर्वम् । अवबोधजन्म-
नि सति तमो न भवति परं तु न ततः परमन्यत् किं चिदस्ती-
त्यर्थः ॥ २३९ ॥

नन्वेवं प्राक् तमसैवात्मा सद्वितीयः स्यादित्याशङ्क्या तस्य त-

स्मिन्नध्वस्तत्वान्न ततः पृथक् तमोऽस्तीत्याशयेनाह—

न तमोऽपि पूर्वमभवत्त भव-

त्यवबोधजन्मनि तमोऽभिभवः ॥

तम एव केवलमिदं सकलं

न तमो विनाऽऽत्मनि किमप्यभवत् ॥ २४० ॥

न तमोऽर्पाति । अभवद् वस्तुत इति शेषः । तयापि तन्नि-
वृत्त्यैवात्मा सद्वितीय इत्याशङ्क्य तन्निवृत्तेरपि तावन्मात्रत्वाच्चैवमित्या-
ह—न भवतीति । तन्निर्य इति शेषः । तर्हि विपदादेवपञ्चत-
न्निवृत्तिभ्यां तस्य सद्वितीयतेत्याशङ्क्याह—तम एवेति । तम आसीत्त-
मसा गृहमग्र इति श्रुतिमुक्तेऽर्थे प्रमाणमभिसंधायाह—न तमो
विनेति । ननु भवतु तमस्तत्कार्ययोरात्मन्यध्वस्तत्वाच्चाव-
न्मात्रत्वं न तु तादृशगोरापि तथात्वं भुज्यते मुक्तावप्यस्यामतत्कार-
णानवस्थानायोगादनध्यस्तायास्तस्या ज्ञानसाध्यतया आत्मताऽयो-
गाच्चेत् चेन्न । साध्यत्वेऽपि हि तस्या आत्ममानत्वं चतुर्याऽध्याये
वक्ष्यति । अस्तु वा पञ्चममकाररूपा सा ततोऽतिरिक्ता तदुपपादनं
च तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ २४० ॥

नन्वेवमपि न तस्यास्तमोमात्रत्वमित्याशङ्क्याह—

न तमः परिहृत्य लभ्यते

तमसो हानिगता निरूपणा ॥

इति सा तम इत्युदीरिता

न निवृत्तिस्तमस्तमोमयी ॥ २४१ ॥

न तमः परिहृत्येति । हानिविषया निरूपणेत्पर्यः । अ-
विघादशायापेश हि तेन्निरूपण क्रियते मातयोगतया च तन्निवृत्ति-
शवेत्यामपेश इत्युपचारात् सा घन्यवचम इत्युदीरिता । न तु त-
मोनेवृत्तिर्दिवदादिवचमोमयी भवति न हि घटादिनिवृत्तिर्घटम-
यीत्यर्थः ॥ २४१ ॥

नन्वेमापि तत्र बोधमात्रमुपनेयमित्युक्तमयुक्तं, विदुषोऽपि नित्याद्यनुष्ठानमन्वात्, अन्यथा यावज्जीवादिश्रुतिविरोधादित्याशङ्काविद्वादिपया सेत्याशयेनाह—

विधयश्च कर्मविषयाः स्वतमः-

पटलावृते त्वयि बहिर्मनासि ॥

कुत एव सम्यगवबोधहते

तमसि प्रवृत्तिरिह सम्भवति ॥ २४२ ॥

विधय इति । ननु किमिति तमःपटलावृतगोचरत्वं नेषामित्याशङ्का स्वयित्युक्तं तदधिकारिणं विशिनष्टि—बहिर्मनमीति । आत्मनो वाये पापक्षयार्दा मनो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । प्रत्यवायादिपरिहारकामं प्रत्येव नित्यादिविधिप्रवृत्तेः प्रत्यवायत्वपरिहारकामादेश्चाविदुष एव संभवादविद्बोधकारा एव नित्यादिविधयो यावज्जीवश्रुतश्चेति विधया निवृत्ताज्ञानतत्कार्यब्राह्मण्याद्यभिमानादौ त्वयि न तत्प्रवृत्तिरित्याशयेनाह—कुत एवेति ॥ २४२ ॥

उक्तमेवार्थं विवृणोति—

विदिते पदे भगवतः परमे परिपुष्कले परमतृप्तिमतः ॥

तव तृष्णया विरहितस्य कथं विधिषु प्रवृत्तिरपवर्गवतः २४३

विदित इति । परिपुष्कले मजातीयादिभेदरहिते, अनेनोक्तरूपे ब्रह्मण्यापि स्वात्मतया विदितेऽनुष्ठाननिमित्तब्राह्मण्यादेस्तदभिमानादेश्चाभावो दाशितः । परमतृप्तिमत इत्यस्य विवरणम् अपवर्गवत इति । अनेनाप्यकामस्याप्रवृत्तिर्दाशिता ॥ २४३ ॥

नन्वेकस्य विधेरैकत्रैव दशाभेदेनः प्रवृत्तेरप्रवृत्तेश्चायोगादिदमयुक्तमित्याशङ्क्य तत्परिहारं सदृष्टान्तमाह—

अभिचारकर्मविधयो हि यथा फलभागवाधमनु वाद्ययुजः करणादिभागनिरुपाख्यतया विधयस्तथैव परमात्ममतेः ॥

अभिचारोति । वैरिर्हिमाफलकश्येनादिकर्मविधयो न हि-

स्यात् सर्वाभूतानीति तत्फलांशहिंसाया वाधमनु पश्चादिदं बलवद-
 निष्टसाधनमिति स्वस्य वाधयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । श्वेनादेर्हिंसासा-
 धनस्य विहितत्वादाइत्य निषेधादर्शनाच्च फलभागवाधमित्याद्यु-
 क्तम् । अत एवाग्नीषोमीयादस्य विशेषः, तस्य फलद्वारा साक्षा-
 द्वा कथमप्यनिषेधात् । श्वेनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधयो हि ती-
 व्ररोपाद् ब्राह्मणादिवधं बलवदिष्टं मत्वा प्रवर्त्तमानं प्रवर्त्तन्ते, स
 एव यदि न हिंसात् सर्वा भूतानीति श्वेनादिफलभागस्य हिंसा-
 या वाधकं शास्त्रमर्थतः परामृशति तदा विगरोपो भवति, श्वेनादि-
 विधयश्च तदा स्वभाव्याभावात्तस्मिन् प्रवर्त्तन्ते । न हि बलवदनि-
 ष्टसाधनत्वं हिंसादेर्जानन्तं तदुपाये विधयः प्रवर्त्तयितुं शक्नुवन्ती-
 ति तेषां यथा दशाविशेष एव तस्मिन् प्रवृत्तिः । एवं ब्रह्मसाक्षा-
 त्कारेण शरीरादिसमस्तप्रपञ्चनिवृत्तौ भावनायाः करणाद्यंशत्रय-
 स्थापि निरुपाख्यतया अभावात् कथं विधयः प्रवर्त्तरन्निति न किं
 त्रिदत्रायुक्तामित्यर्थः ॥ २४४ ॥

अनेन द्योतितं कैमुतिकन्यायं विशदयति—

यदि भाव्यभागविलये न भवेत्

फलभावना कथमिहोत्सहते ॥

करणादिभागविलये भवितुं

विधिरन्तरेण घटते न च ताम् ॥ २४५ ॥

यदीति । भाव्यरूपभागमात्रस्य विलय इत्यर्थः । फलभाव-
 ना हिंसारूपफलोद्देशेन या भावना । करणादीत्यांशपदेन सर्वस्यैव
 भावनांशत्रयस्य तदन्वयापि तद्धेतोरभावं दर्शयति । नन्वर्थभा-
 वनाप्येऽपि लिहादिव्यापारो विधिः किमिति न भवेदित्याशङ्क्य
 तस्यार्थभावनाभाव्यकत्वात्तान्तरेण सोऽपि न घटत इत्याह—
 विधिरिति ॥ २४५ ॥

एवं भावनावाक्यार्थवादेऽवगताहिंसादिमतिषेधशास्त्रार्थे श्येना-
दिविधीनामप्रवृत्तिमुक्त्वा नियोगवाक्यार्थमतेऽपि तामाह—

अधिकारिणं च विषयं च विना
न नियोगबुद्धिरूपपत्तिमती ॥
न विना तमस्तदुभयं घटते
विदितात्मनश्च न तमो घटते ॥ २४३ ॥

अधिकारिणं चेति । नियोज्यमित्यर्थः । विषयं कृतिनिरूप-
णद्वारा नियोगनिरूपक धात्वर्थम् । प्राभाकरमते हि मत्पयार्यो नि-
योगः फलकामनादेमता नियोज्येन साक्षात्कृतिविषयेण धात्वर्थे-
न चास्यात्र नियोग इति निरूप्यते, हिंसादिनिषेधशास्त्रार्थविदश्च न
श्येनादिविधीनियोज्यत्वं तदनिष्टत्वाज्ञाननिवृत्त्या तत्कामनादेरसं-
भवान्न श्येनादेस्तत्कृतिसाध्यत्वमिति विषयनियोज्यौ विना श्येना-
दिनियोगबुद्धिस्तस्य तदा न घटते । एव विदितात्मनस्त्वस्य तमसो
निवृत्तेर्विषयनियोज्यात्मकमुभयं नियोगापेक्षितं तन्न घटत इत्यर्थः ।
ताहिं तस्य तमोऽप्यस्तु तत्राह—विदितेति ॥ २४६ ॥

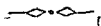
नन्वविद्यावद्विषयत्वे विधीनां वाच्यार्थतयाऽप्रामाण्यमसङ्ग-
इत्याशङ्क्य वस्तुतस्तदर्थस्य वेदान्ततन्मूलन्यायवाधेऽपि व्यावहारि-
कमेव प्रामाण्यं, न वेदान्तानामिव तात्त्विकमित्याशयेनाह—
व्यवहारगोचरमतः सकलं विधिवाक्यमित्यवगतिं मनसि ॥
उपनीयवेदशिरसां विधिभिर्न विरोध इत्यपि समाकलय ॥

व्यवहारेति ॥ २४७ ॥

एवमद्रव्यब्रह्मपरवेदान्तानां भेदग्राहिमानान्तरविरोधनिरासस-
मर्थनं द्वितीयाध्यायार्थमुपमहरति—
एवं वेदान्तवाक्यैरवगतिपदवीमद्वये नीयमाने
प्रत्यक्तत्त्वे समस्तद्रव्यकृति तमसि क्षीयमाणे च सद्यः ॥

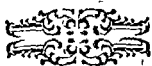
स्वाराज्यं त्वद्यवाप्ते परमसुखभुजि स्वच्छचैतन्यमात्रे
लेशो मानान्तराणामपि दुराधिगमस्तत्र दूरे विरोधः २४८॥

इति श्रीसर्वज्ञात्ममुनिविरचिते संक्षेपशारीरके-
ऽविरोधलक्षणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

एवमिति । अद्वये प्रत्यक्तत्त्वे वेदान्तैः स्फुटं प्रतिपाद्यमान
इति विरोधविषयसमन्वयार्थो दीक्षितः । अविद्यात्मकभेदविषयत्वा-
न्मानान्तरस्य न तेन समन्वयार्थो विरुध्यत इति प्रागुपपादितं मन-
सि निषाय समस्तद्वयकृतीत्युक्तम् । क्षीयमाणे चेत्पादिना ज्ञानमा-
त्रात् परितृप्तगामुपपादिनामनुवदति । विचारदशायांमपि वेदान्ता-
नां न मानान्तरविरोधः सम्भावितस्तदा किमु वक्तव्यमवगते तत्त्वे
इत्याशयेनाह—लेश इति । लेशोऽपीत्यर्थः ॥ २४८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशि-
ष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीश्रीपादकृतसंक्षेपशारीरकव्याख्या-
नरूपसारसङ्ग्रहाख्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

५

“अयातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यनेन किं ब्रह्मस्वरूपम्, किं च तत्र प्रमाणम्; का च तदनुग्राहिका युक्तिः, किं च सयुक्तिकप्रमाणजन्यायाः फलवन्मतेः साधनमितिकर्तव्यत्वरूपं सामवायिकमारादुपकारकं च, किं च सेतिकर्तव्यताकप्रमाणजन्यायाः फलवन्मतेः फलम्; कथं चेति प्रोक्तज्ञापञ्चकमपिण्डनं कृतम् । अथाद्वयब्रह्मस्वरूपं तदस्यस्वरूपलक्षणार्थं लक्षयित्वा तत्र समन्विता वेदान्ताः । ते च तत्रैव मानमेवेति समन्वयलक्षणे व्युत्पादितम् । अयाद्वये ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वये द्वैतग्राहिमानविरोधोद्धारयुक्तयो निवद्धा अविरोधलक्षणे । ततो निर्विरोधवेदान्तममन्वयजन्याया मोक्षफलपर्यन्त्याया मनेरुत्पत्तौ साधनं वेदान्तवाच्यप्रमाणेतिकर्तव्यत्वरूपमन्तरङ्गवद्विरङ्गभावेन स्थितं साधनलक्षणे निरूपितम् । ततोऽन्तरङ्गवद्विरङ्गसाधनकलापमपन्नवेदान्तप्रमाणजन्याया मतेः फलमाविद्यानिष्ठ-रूप-अक्षितमखण्डानन्दस्वरूपं यच्च यादृशं चेति चतुर्थे, फललक्षणे निर्णयम् । एवं पञ्चावपवचिचारार्त्तिका चतुर्थेक्षणी मीमांसा । तस्याः प्रकरणमिदमपि तादृशमेवेति साधनप्रतिज्ञां निरूपयितुं तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । -

ननु द्विविधं साधनम्, प्रमायाः करणमितिकर्तव्यता च । तत्र करण वेदान्तवाच्यम्, तं तौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुत्याऽऽत्मन औपनिषदत्वकथनात् । इतिकर्तव्यता चाप्रामाण्यशङ्का-

निरासितकानुसरणम् । तदुभयपि प्रथमद्वितीयाभ्यामेव संपादि-
तामिति किं तृतीयेन । अज्ञाननिवृत्तं च ज्ञाने प्रमाणतदितिकर्तव्य-
ताऽतिरिक्त साधनं नापेक्षितमिति वक्ष्यते । यत्तस्याद्यज्ञाननिवृत्तौ
तावन्मात्रदर्शनाच्च । उच्यते । सत्यं, प्रमाणमितिकर्तव्यता चेति द्वि-
विध साधनम्, इतिकर्तव्यतायां त्वस्ति विशेषः, प्रतिबन्धकवैचि-
ष्यात् । तथाहि । ब्रह्मज्ञाने साक्षात्काररूपे बाधायोग्ये जातेऽप्येते
पुरुषापराधाः फल प्रतिपद्य जिज्ञासामुत्पादयन्ति । एका विषय-
भोगवासना, वेदान्तानां ब्रह्मण्यबोधकत्वकल्पना, बोधितेऽपि 'ब्रह्म-
णि प्राधितत्वकल्पना, अप्राधितेऽपि ब्रह्मणि साक्षात्काररूपायां तन्-
त्प्रमितावसाक्षात्कारत्वकल्पना, प्रमितिफले च पुरुषार्थेऽप्यज्ञाननि-
वृत्तपुण्यक्षिते मोक्षे, पुरुषार्थत्वाभावकल्पना, चोते । । तत्र विषयमो-
गवामना शमदमादिसपत्त्या श्रवणाङ्गभूतया निवर्त्यते । द्वितीया प्र-
माणगतासम्भावना, श्रवणारूपविचारमदर्शकेन । सपन्वयाध्यायेन ।
तृतीया 'प्रमेयगतासम्भावना' विरोधोपायैरूपमनेनारयविचारोद्गम-
दर्शकेन द्वितीयाध्यायेन । 'प्रामाण्यनिश्चयविरोधित्वाद्दुर्मेयमिदमसं-
म्भावनेत्युच्यते । । निश्चिनेऽपि प्रामाण्ये यत्फलविरोधित्वकल्पनाद्वय-
ताद्विपरीतमावनेत्युच्यते । । तच्चानिदिध्यासनारयविचारोद्गमदर्शकेन
तृतीयेन चतुर्थेन च अध्यायेन निवर्त्यते इति प्रागुक्तमेव । तत्र साक्षात्-
कारस्यासाक्षात्कारत्वकल्पनानिवर्तकं । प्रामाण्यनिश्चयानुयोगिसा-
धनजातं तृतीयायः, 'पुरुषार्थेऽप्यपुरुषार्थत्वकल्पनानिवर्तकं तु चतु-
र्थयि इति धिरेकः । तेन यत्रापि वेदान्ता ब्रह्म बोधयन्त्येव, ब्रह्म
च'केनापि मनेन' न बोधितम्, तथापि तदहं न साक्षात् 'करोमि' किं
तु तन्मम पराशमेव भातीति भ्रान्तितत्तत्कारपरंपरारूपो विपरीत-
भावना यावदनुवर्तते तावन्न ब्रह्मविद्या फलं प्रसूत इति तन्नवर्तनाय
वेदान्तबोधितं सर्वमानाप्रोधितं च । सच्चिदानन्दाद्वयलक्षणं । ब्रह्मवा-
ऽदमास्म तच्च सर्वदा साक्षात्, करोम्येतेत्येतावत्फलपर्यन्तसोपकर-

ध्याननिरूपणाय शिष्यप्रश्नप्रवृत्तारयाति—
 श्रुत्वाऽविरोधमुपपन्नसमन्वयोत्थ-
 ब्रह्मात्मनामतिरयं पुनरप्युवाच ॥
 ब्रह्मात्मताफलशिरस्कमति प्रसूते
 यत् साधनं तदखिल प्रतिपित्समानः ॥ १ ॥

श्रुत्वेति । अयं शिष्योऽविरोधं श्रुत्वेति वृत्तं । द्वितीयाध्यायार्थं हेतुत्वेन कथयति । अविरोधन्यायैरुपपन्नाऽवाधितत्वेन निश्चिता प्रथमाध्यायोक्तसमन्वयोत्था ब्रह्मात्मतामतिरस्येति समननश्रवणफलं सिद्धं दर्शयति । अहं ब्रह्म भवामि, ब्रह्मरूपेण च सर्वदा भासीत्येवममानावरणनिवृत्तिरूपं ब्रह्मात्मताफलं शिर इव यस्या मतरन्तः—करणवृत्तेर्धदभावे शिरोहानेव निष्फला भवति, मतिस्नाहस्याः फलपर्यन्ताया मतेर्धत्-साधनं ध्यानमौनानिदिध्यासनादिशब्दैः प्रातिपादितं तदखिलं कृत्स्नं सापकरणं प्रतिपित्समानः, प्रतिपत्तामच्छन्नातिवार्त्तिष्यमाणं हेतुमत्र कथयति । पुनरप्युवाच पृष्टवान् गुरुम् । श्रवणमननाभ्यामहं ब्रह्म न भवामीत्येवंविधासत्त्वावरणनिवृत्तावप्यहं ब्रह्मरूपेण न भासीत्येवंविधाऽमानावरणस्य स्थितेस्तन्नाशाय फलवन्मतिसाधनाकाङ्क्षाऽस्तीति दीक्षितम् । तद्विना वेदान्तानां प्रयोज-

यजिज्ञासितगात्रप्रश्नमाह—
 ऐदंपर्यमवण्डवस्तुविषयं वेदान्तवाक्यस्य यत्
 पूर्वं वर्णितमस्य श्रुत्वाऽहंतिर्मा नाम मानान्तरैः ॥
 किं त्वस्याः परिनिष्ठितस्वविषयध्वान्ताच्छिदो जन्मनेः
 विद्यायाः चचनादते किमपरं कृत्यं भवेत् साधनम् ॥२॥
 ऐदंपर्यामिति । वस्तुतोऽखण्डत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं प्रत्यगाभिन्नत्वं च । प्रथमपक्षे संस्तुतत्वाद् विद्याया अस्या इति परा-

मर्शः। विद्यासमानविषयस्य ध्वान्तस्याऽमानावरणस्य परिनिष्ठितत्वे
नाम विविधनिविडनासनाभिः सहानादिकाले निरूढत्वम् । अथ वा
परिनिष्ठितेति विषयस्य ब्रह्मणो विशेषणं वाधावधित्वक्यनार्थम् ।
वचनोद्देशान्तवाक्यात्, कृत्स्नमुष्टेयम् । पतेः कृत्स्नकर्मत्यजोऽन्य-
गतिकस्येति शेषः । ननु वचनादहत् इत्युक्त्याऽनुष्टेयसाधनस्य तद-
न्यत्वमवगतं किमपरमिति विशेषणेनेति चेत् सत्यम् । नाऽप्यपरश-
ब्दोऽन्यत्वपरः किं तु प्रधानभूतवेदान्तवाक्योपकारितया साधना-
त्तस्य तद्गुणत्वपर इत्यनवद्यम् ॥ २ ॥

यानि त्व
भिः पादैः क्रं
वैराग्यस्य

वाक्ये निर्गुणनिष्ठिते च सकले न्यायादियत्तामिति ॥
सम्पन्नज्ञानसमीपदूरभवयोर्हेत्वोर्विवेकज्ञता
वाक्यार्थप्रतिपत्तिसाधनामिदं यत्नेन कृत्यं यतेः ॥ ३ ॥

वैराग्यस्येति । नन्वादिवैव जिज्ञासामूर्तगताथशब्दोपात्त-
न्यायैवैराग्यस्य दृष्टादृष्टद्वारा तत्त्वबोधोपकारिताया उक्तत्वात् कृत-
मत्र तदभिधानेनेत्याशङ्कोक्तं दृढत्वमिति । तत्रैहिकामुष्मिकविषय-
भोगेष्वनिच्छालक्षणवैराग्यमात्रस्य साधनत्वमुक्तम् । अत्र तु जीवस्य
शुभाशुभादिकर्मवशान्नानाविधशरीरपरिग्रहपरित्यागलक्षणदुस्तदुःख-
मयसंसारनिरूपणेन तज्जिहासारूपस्य तद्दार्ढ्यस्य विवक्षितत्वात् पु-
नरुक्तता । अत एव बंहतिपादविषयभूतवाक्यशेषे तस्माज्जुगुप्सतेत्य-
न्यकर्मविषयाकेषु सर्वात्मना जिहासा कार्येत्युक्तम् । एकम्, वाक्यो-
र्थप्रतिपत्तिसाधनमिति सम्बन्धः । तत्र द्वितीयपादेः "संध्ये सृष्टिराह
हि" इत्यारम्भ "न स्यान्तोऽपि" इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन वस्तुतोऽवस्था-
प्रयसंसर्गहीनस्तत्साक्षी चिदेकरसस्त्वंपदार्थो निरूपितः । तत आर-
भ्याऽऽपरिसमाप्तेस्तत्पदार्थो वस्तुतः सर्वापाधिरहितः सत्यज्ञानादि-

रूपो निरूपितः । तत्रोत्पत्तिरूपे वाक्यार्थप्रत्यग्ब्रह्मैक्यप्रतिपात्ति-
कारणमित्याह अपर तत्त्वंपदार्थज्ञतेति । गुणोपसहारपादे नाना-
शाखागतेऽपि तत्प्रतिपाद्यब्रह्मविशैक्यं निरूप्य "आनन्दादयः प्रधान-
स्य" इत्यादिनाऽऽनन्दसत्यज्ञानानन्तादिपदवाच्यार्थानुश्रुतस्यलेपूपसं-
हृत्य तद्वक्ष्यस्यैकस्यैव दुःखानृतजडपरिच्छदादिवैरद्धस्वरूपविशेषस्य
प्रतिपात्तदुःखित्वानृतत्वजडत्वपरिच्छन्नत्वादिभ्रमाविरोधिनी सर्वत्रै-
करूपैव ज्ञायत इति न्यायागमाभ्या निरूपितम् । तदनुमन्धानमप्य-
त्र साधनमित्याह—वाक्य इत्यादिना । सकले समस्तोपनिषद्-
गते, चशब्देन मन्दाधिकारिणा सुगुणोपासने तदपेक्षितोपास्यगुणो-
पसहारन्यायपरिशीलन च तत्त्वसाक्षात्कारसाधनमिति विवक्षितम् ।
तदुक्तं कल्पतरौ—

॥ निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽनुकम्पन्ते सविशेषनिरूपणः ॥

वशाकृते मनस्पेया सुगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविभवेत् साक्षादपेक्षोपाधिकल्पनम् ॥ इति ।

यमेवैष वृणुने तेन लभ्य इति श्रुतिरप्युक्तार्थपरा । पुरुषार्थपा-
दोक्ताऽन्तरद्बहिर्द्भसाधनापेक्षामाह—सम्यग्ज्ञानेति । शान्तो
दान्त इत्यादिवाक्येन शमादीना तत्त्वसाक्षात्कारोद्देशेन विधानाद-
स्मिन्नेव जन्माने यावत्साक्षात्कारमनुष्ठेयत्वात् समीपभवत्वेनान्तर-
द्भत्वम् । वेदानुवचनादीना विविदिषोद्देशेन विद्योनात्तदधिकम-
नुष्ठानमिति दूरभवत्वात्तथा बहिर्द्भत्वमिति विवेकज्ञानेनापोद्य वाह-
रद्भमन्तरद्भानुसरणमपर साधनमित्यर्थः । तदेतत् साधनजातं परम-
हंसेनावश्यमनुष्ठेयम् ।

त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।।

श्रुत्या विधीयते यस्मात्तच्छ्यामी पतितो भवेत् ॥

इत्यादिवचनैस्तस्य, तदकरणे प्रत्यवापश्रवणात्तैव चैतदनुष्ठानं

शुद्ध इति । स्वताः कामकर्मादिदोषहीन इत्यर्थः । तत्र हेतुः पर इति । वस्तुतो निर्विशेषो नरतिशयानन्दपरमात्मैव सं इति । तत्र कर्मफलस्पर्श इत्यर्थः । ननु 'संसारितयाऽनुभूयमानस्य जीवस्य परमात्मभावोऽसम्भावित इत्याशङ्क्य, इन्द्रो मायाभिः पुरुषस्य इत्येत इत्यादिर्वचनानां स्फोटकलाहित्यादिवेदानवर्चनीयोविद्योपाधिनिबन्धनत्वेन, जीवत्वादेर्मिथ्यात्वान्न विरोधः । इत्याह-स्वाविद्ययेति । तर्हि सुपुण्यादावपि संसारप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य वक्ष्यमाणात्रिद्यकलिङ्गदेहस्यापि तत्रोपाधित्वमाह-लिङ्गोति । सुपुण्यादौ च लिङ्गस्य लीनत्वान्न संसारप्रसङ्ग इति भावः ॥ ६ ॥

। ननु निरुपाधिकारत्मेनैव मुक्तिभाक्त्वात्तस्यैव बन्धरूपसंसारभाक्त्वं वाच्यम्, बन्धमोक्षयोरेकाश्रयत्वनिर्णयात् । ततश्च बन्धस्य वास्तवत्वमपरिहार्यमिति तत्राह-

ब्रह्मैव संसरति मुच्यते एतदेव

दौवारिकं भवति संसरणं तु तस्य ॥

। मुक्तिः पुनर्भवति विद्वत्पुत्रैव तस्य

स्वाज्ञानतः स्वमाहिसंप्रतिभोधतश्च ॥ ७ ॥

ब्रह्मैवेति । अविद्यादशायां यस्तदधीनभ्रान्त्यैव संसारमनुभवति स एव स्वाभाविकब्रह्मभावसाक्षात्कारात्तस्याः समुत्थायानिरासाम्मुच्यते इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति, विमुक्तश्च विमुच्यते इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादनाद्, दशाद्वेषोऽपि जीवस्य ब्रह्मभाव एक रूप एव । न हि स्याणोः स्याणुत्वं । चौरभ्रमर्तान्नष्टिदशयोर्विशेषपद्मवति । न चैतावता तत्राज्ञानकल्पितं चौरत्वं वास्तवै भवति ॥ एवं चात्मनिर्वचनीयोविद्याकल्पितलिङ्गोपाधिनिबन्धसंसारस्य मिथ्यात्वमुपेयमित्यर्थः । । तर्हि विद्याया अप्वाविद्यकतयाऽनिर्वचनीयत्वाद्बन्धवन्मुक्तेरपि तदधीनेया मिथ्यात्वं स्वादित्योशङ्क्य तपोर्धेयम्याह-दौवारिकमित्यादिना । तस्य विध्यैः जीवस्थमात्रमा-

पन्नस्य ब्रह्मणो यदनिर्वचनीयलिङ्गसम्बन्धद्वारकं संस्तरणम्, तत्र स्वरूपाज्ञानविजृम्भितभ्रान्तिमात्रसिद्धत्वान्मिथ्यैवेति युक्तम् । तस्यैव तु स्वात्मतत्त्वबोधान्निवृत्ताज्ञानस्य नित्यशुद्धादिरूपब्रह्मात्मनैव स्थितिरूपा या मुक्तिस्तस्यास्तत्त्वावेदकमानसिद्धब्रह्मात्रतया बाधायोग्यत्वाद् वास्तवत्वमिति वैषम्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु मिथ्यातत्त्वज्ञानपोषिष्यवैषम्येऽपि “यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तः सम्पक् न वेत्ति सः” इति न्यायादज्ञानभ्रान्तितत्त्वबोधानामेकाश्रयत्वानियमादज्ञानाश्रयचिन्मात्राश्रयत्वमेव भ्रान्त्यादेः स्यात्, तथा च लिङ्गोपाधिकजीवे प्रमातृत्वादिवन्धाभ्युपमविरोध इति तत्राह—

स्वाज्ञानान्वयिनी चिदेव भवति स्वज्ञानमस्याः पुनर्नास्त्यन्तःकरणोपरागशबलीभावं विना युक्तिः ॥
कूटस्थे न तमस्विता न घटते नो विक्रिया तत्र न-
स्तस्मादेव विशेष ईषदुचितः स्वीकर्तुमेते प्रति ॥ ८ ॥

स्वाज्ञानान्वयिनीति । अनादिसिद्धाज्ञानस्य तत्कार्यलिङ्गतदुपहितचिदाश्रयत्वानुपपत्तेः शुद्धा चिदेव तदाश्रयो विषयश्चेति युक्तम् । स्वज्ञानं पुनर्भ्रमपरमारूपमस्याश्चितोऽध्यस्ताहङ्कारमपिण्डितप्रमातृरूपं उपेयते । ज्ञानेच्छादेर्हि प्रमातृधर्मत्वमनुभवासिद्धमाविभातिपन्नं च परीक्षकाणाम् । प्रमातृत्वं च प्रमाकर्तृत्वम्, तच्च स्वातन्त्र्येणतरतत्कारकप्रयोक्तृत्वम्, तच्च चैतनस्य विकारवत् एव सम्भतीति केवलजडकूटस्थचैतन्ययोः प्रमातृत्वानुपपत्तेस्तद्धर्मज्ञानादेश्चि-
त्संश्लिष्यधर्मत्वं युक्तमित्यर्थः । तर्हि शुद्धचैतन्यस्य कूटस्थास-
द्वाद्द्वितीयादिरूपत्वात्तत्राज्ञानसम्बन्धो युक्त्या न घटत इत्याशङ्का-
ह—कूटस्थ इति । द्वाभ्या नञ्भ्या तद्धटनाऽवधार्यते । अज्ञानस्या-
नादित्वेनाविकारत्वाच्च तदाश्रयस्य कूटस्थविरोधः । एवं तस्य
ज्ञानवाध्यत्वेन मिथ्यात्वाच्चतत्सम्बन्धस्यापि तदधीनमत्ताकस्य तथा-

त्वान्न वास्तवासङ्गत्वादिविरोधो नोऽस्माकं मन इति भावः । एवं
 तर्हि प्रमातृत्वाद्यपि शुद्ध एव घटते, तस्य मिथ्यात्वेन तत्कौटस्थ्या-
 विरोधित्वात् कृतं शब्दधर्मत्वेनेति तत्राह—नो विक्रियेति ।
 तस्यागमापायित्वेन विकारत्वात्तद्धर्मिणा परिणामिना भवितव्यम्,
 न चात्मा परिणामी, कौटस्थ्यहानेः । न चाज्ञानपरिणामस्य तस्या-
 त्मन्यारोप इति वाच्यम् । केवलाज्ञानपरिणामत्वे सुषुप्त्यादावपि म-
 सङ्गात् । लिङ्गरूपेण परिणताज्ञानपरिणामत्वे चास्मादिष्टसिद्धिरि-
 ति भावः । एवं तर्हिज्ञानभ्रान्त्यादीनां भिन्नाश्रयत्वमन्याद्यं प्राप्त-
 मिति शङ्कामुपमंहारव्याजेन निराकरोति—तस्मादिति । एते ज्ञा-
 नाज्ञाने प्रति धर्मगत एव विशेष उपहितानुपाहितत्वाधीनभेदरूप ई-
 पत्तदभेदाविरोधी पूर्वोदितन्यायात् स्वीकर्तुमुचित इत्यर्थः । कार्य-
 कारणयोस्त्यन्तभेदानङ्गीकारात्तदाश्रयत्वान्ययोरेकोपाधिकत्वस्यापि
 वस्तुं युक्तत्वान्न तदाश्रितानां वैयधिकरण्यम्, स्वतन्त्रोपाधिभेदाभि-
 न्नधर्मयोरेव तत्प्रसिद्धेरिति भावः ॥ ८ ॥

वस्तुतोऽसंसारिणोऽपि जीवस्याज्ञानकार्यालिङ्गोपाधिकसंसरण-
 मलीकमित्युक्तं तदयुक्तम् । अनादिभावत्वेनात्मवदज्ञानस्य सत्यत्वा-
 च्चत्कार्यालिङ्गस्यापि तदभिन्नतया सत्यत्वेन तदधीनसंसारस्य मिथ्या-
 त्वानुपपत्तिरिति चेत्, नेयाह—

पुर्वष्टकं भवति तस्य परस्य मोहा-

त्तेनान्वितस्य तु नभोमलयद् व्यलीकम् ॥

दुःखं त्रिधा भवति संसरणाभिधानं

नान्यः परादधिकरूपभृदस्ति जीवः ॥ ९ ॥

१. पुर्वष्टकामिति । “कमेन्द्रियाणि सल्लु पञ्च” इत्यादिना वक्ष्य-
 माणमज्ञानतत्कार्यात्मकं पुर्वष्टकं तस्य जीवस्य वस्तुतः परस्य सतो
 मोहादेव भवति भ्रान्तिमात्रकल्पितमित्यर्थः । अज्ञानस्वरूपस्य मा-
 नायोग्यत्वाच्चरयोधनात्पत्वाच्च रज्जुमर्षादिदलीकत्वात्तत्कार्यस्या-

पि तदात्मकतया तथात्वात्तदधीनमाध्यात्मिकादिभेदाभिन्नद्वन्द्वत्वात्पकं
संस्तरणं तस्य नभोनैल्यवदलीकामिमाह-तेनेति । ननु परादभिन्न-
स्यापि जीवस्य, य आत्मानं तिष्ठन्, द्वा मृपणैत्यादिश्रुतिभिर्भेदस्यापि
प्रतिपादनात्तत्पयोजकं संस्तरणं वास्त्वमित्याशङ्क्याह-नान्य इति ।
भेदस्याभेदममत्ताकस्यैकत्र विरोधेनासंभवात् । नान्योऽनोऽस्ति
द्रष्टा, उदरमन्तरं कुरुत इत्यादिश्रुतिभिर्निषेधाच्च तत्र न वास्त्वभेदा-
द्युपेयत्वं इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु पादोऽस्य विश्वा भूतानि, परमांशो जीवल्लोके इत्यादि-
श्रुतेस्मृतामिर्जीवस्य परांशत्वप्रतीतिराग्नाविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्या
च तस्य पराविकारत्वप्रतिपत्तेश्च तयोर्भेदाभेदाद्युपेयौ, अन्ययांशा-
शिमावाद्यनुपपत्तेरिति, नेत्याह—

नांशः परस्य न च तस्य विकार एव
नात्यन्तमेव च विभिन्नवपुः परस्मात् ॥

जीवोऽयमभ्युपगतः कृत एतद्वैवं

ब्रह्मात्मतावचनजातविरोधहेतोः ॥ १० ॥

नांश इति । तृतीयपक्षनिषेधो दृष्टान्तार्थः । मतान्तरनिषेधा-
र्थो वा । सर्वशाकांशापूर्वकं हेतुमाह-कृत इत्यादिर्ना । निष्कलं
निष्कल्पं शान्तम्, अज्ञो नित्यः शाश्वतोऽयं पुण्य इत्यादिश्रुत्यांऽ
शिनो विकारस्य चानित्यत्वाद्यापादकयुक्त्यनुगृहीतत्वात् विरोधात्, अ-
शित्वादेः मत्पत्वायोगाद्, वचनान्तरस्य घटकाशादिवैदौपायिकाल्प-
त्वाद्यनुवादेन ब्रह्मानन्त्यपरत्वाद्, अन्वग्दपरत्त्वमादिवाचकममन्त-
यविरोधाच्च नैते पक्षा उपादेया इत्यर्थः ॥ १० ॥

इतोऽपि जीवस्य वस्तुतोऽशान्नादिकल्पना न घटत्वं इत्याह—

अपि च विश्वमनु प्रविवेश तत्

परममेव पदं परमात्मनः ॥

इति वदत्सु सुहृत्स्विव तत्पर-

श्रुतिवचःसु कथं स तनोऽधिकः ॥ ११ ॥

अपि चेति । स एष इह प्रविष्ट आनखाग्निभ्यः, तत्र सृष्ट्वा
 तदेवानुमाविशत्, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येत्यादिश्रुतिवचने-
 षु सूर्यस्य स्वसृष्टजलभेदेष्वविकृतस्य प्रवेशवदाविकृतपरमपुरुषार्थप-
 रमात्मस्वरूपस्यैव स्वसृष्टसमाष्टिष्वाष्टिरूपसर्वोपाधिषु प्रविष्टस्य जीव-
 भावम अत्यन्तहितकारिमातृवत्तात्पर्येणोपादेशस्तु मत्सु कथं तस्य त-
 द्विरुद्धविकारादिभावो भवेत् । न चात्रान्तर्यामिभावेनैव परमात्मनः
 प्रवेशोऽभिहितो न जीवभावेनेति सांप्रतम् । प्रविष्टस्य प्राणश्चैव प्रा-
 णो नाम भवतीत्यादिश्रुत्या प्राणनादिष्वापारवस्वमतिपादनविरो-
 धात् । अत एव चोपमा सूर्यकादिवदित्याद्यधिकरणोक्तन्यायविरो-
 धाच्च श्रुतितो जीवस्य परेणान्ताभेद एव वास्तवः, विपरीतं त्वा
 विद्यकमिति स्थितमित्यर्थः ॥ ११-॥ ॥

इदानीं युक्तितोऽपि जीवस्य ब्रह्मात्मतैव वास्तवीत्याह—

प्रच्यावि वस्तु यदिहास्ति निजस्वरूपा-

दप्रच्युतैकरससंविदधीनमस्य ॥

प्रच्यावितास्फुरणमित्यवगत्य तत्र

तत् कल्पितं सकलमाकलयानुमानात् ॥ १२ ॥

प्रच्याधीति । भिन्नो जीवः किं स्वतो जडो विकारी च, किं
 वा कूटस्थचिदात्मा ? आद्ये निजस्वरूपात् कूटस्थचैतन्यात् प्रच्या-
 व्युद्रिक्त जड विकारि च यद् बुद्ध्यादि वास्त्वह व्यवहारदशापामास्ति
 तस्योक्तरूपस्य यत् प्रच्यावित्वस्फुरणं तद् कूटस्थैकरससंविद्रूपमा-
 क्षयधीनामिति नियमावगमाज्जीवस्यापि तथात्वावगमेन दृश्यत्वमपरि-
 हार्यं स्यात् । तथा च तस्य बुद्ध्यादिसहितस्य साक्षिणा वास्तवस-
 म्वन्यानिरूपणाद्भ्रजुमर्पादिवत्तत्र साक्षिण्यविद्याकल्पितत्वमनुमाना
 दाप्येव, न चैतदिष्टम् । न हि तस्वरोपाधीनमुक्तिभाजो जीवस्य
 स्वरूपं कल्पितमिति कैश्चिदुपेयते । द्वितीये तस्य कूटस्थचिद्रूपस्य-
 णो भेदे मानासावात् एको देव इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च न सत्यभेदावका-

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंसरणाविचारः । १५७

श इति भावः ॥ १२ ॥

ननु जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदे ब्रह्मणोऽपि स्वगोचराज्ञानाश्रय-
तया संसारित्वं स्यादित्याशङ्क्य, किं ब्रह्मशब्देन चिन्मात्रं विवक्षि-
तमुत जगदुपादानत्वादिविशिष्टं चैतन्यमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यम-
र्श्याकरोति—

चैतन्यवस्तुविषयाश्रय एव मोहो

नाद्वैतवस्तुविषयाश्रयकोऽप्रतीतेः ॥

बुद्ध्यदिवेष्टितचितो न तमस्वितेति

ब्रह्माश्रयत्वमुदितं तमसः-पुरस्तात् ॥ १३ ॥

चैतन्येति । द्वितीये तस्य चिन्मात्रतया तदाश्रयत्वादिसंभ-
वेऽपि जीवव्यावृत्ताविद्यकेश्वरत्वरूपेण नाज्ञत्वादिसंभव इत्याह—ना-
द्वैतेति । तर्हि ब्रह्मैव संसरतीत्यादि कथमुक्तमित्याशङ्क्य, बुद्ध्याद्यु-
पाहितचैतन्यस्य तदनाश्रयत्वादित्याभिप्रायेणैतदुक्तमित्याह—यु-
द्ध्यदीति ॥ १३ ॥

जीवव्यावृत्तेश्वररूपेऽज्ञत्वाद्यभावं मानाभावेन प्रपञ्चयति—

ब्रह्माश्रयं न हि तमोऽनुभवेन लभ्यं

नाप्यागमात् न च किमप्यपरं प्रमाणम् ॥

ब्रह्माश्रयत्वविषयं तमसस्ततश्च

प्रत्यक्षमकाशाविषयाश्रयमेतदेतु ॥ १४ ॥

ब्रह्माश्रयमिति । अनुभवेन प्रत्यक्षेण । तमसो ब्रह्माश्रय-
त्वविषयमिति प्रमाणविशेषणम् । परिशेषात् स्वमकाशाचिन्मात्राश्रय-
विषयत्वमज्ञानस्योपेयमित्याह—ततश्चेति ॥ १४ ॥

ननु जीवत्वमेवाज्ञानाश्रयतावच्छेदकमुपेयं, न तु चिन्मात्रत्वं
जीववद्दीश्वरस्यापि इतरयाऽज्ञत्वाददोषमसद्भादतो जीवाश्रितैवावि-

द्या ब्रह्मविषयेति, नेत्याह—

जीवत्वमेव तु तदाश्रयमध्यपाति

नेच्छन्ति युक्तिकुशला न हि युज्यन्ते तत् ॥

अज्ञानमेव खलु तन्न तमस्तमसि

चैतन्यवस्तु पुनरस्तु न तद्विरोधः ॥ १५ ॥

जीवत्वमेवेति । तदाश्रयमध्यपाति, अज्ञानाश्रयविशेषण-
मिति यावत् । न ह्यज्ञानाश्रयत्वमात्रमज्ञत्वं रज्जुत्वबोधदशार्पा
कालान्तरमाविसर्पादिभ्रमहेत्वज्ञानशालिनोऽपि चैत्रस्य तवाज्ञत्वाभा-
वात्, तदा तस्य रज्जुत्वस्वावारकत्वाभावात् । तदाश्रयस्यापि नाज्ञ-
त्वमिति चेत्तर्हि ब्रह्मणाश्रद्रूपतयाऽविद्याश्रयत्वेऽपि सर्वज्ञत्वसर्वनिय-
न्तत्वादिरूपेण श्रुत्यादिसिद्धत्वात्तत्प्रत्यक्षज्ञानस्य वस्त्वावारकत्वापो-
गाच्चत्राज्ञत्वभ्रान्तत्वादिशङ्का दूरापास्ता । जीवस्य तु स्वात्मानं प्र-
ति वस्त्वावास्काऽविद्यामिममानित्वादज्ञत्वादिन्यवस्थाऽज्ञानस्य चि-
न्मात्राश्रयत्वपक्षेऽप्युपपद्यते, एतदभिप्रेत्योक्तं युक्तिकुशला इति । प-
रमते जीवत्वस्याश्रयविशेषणत्वेऽनुपपत्तिं प्रतिज्ञापूर्वकमाह—न ह्यी-
त्यादिना । तज्जीवत्वमज्ञानाधनिसत्त्वात्तदज्ञानमेव, तथा चाज्ञा-
नस्य तादृशिष्टाश्रयत्वे स्वाश्रितत्वमपि स्यात्, तद्य विरुद्धम् । न च
जीवत्वस्याज्ञानाश्रयोपाधित्वान्नाक्तदोष इति वाच्यम् । तस्य चि-
न्मात्रधर्मत्वे मतभेदायोगादावेवाद्दः, आंतरिकधर्मत्वे च तस्यातिरि-
क्तस्य मृत्तयन्वापित्वमपि स्यात् । न च तयोपेयते, शुद्धचैतन्यस्य
तु तदाश्रयत्वे न कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमविद्याश्रयचिन्मात्रस्याविद्याप्रतिबिम्बरूपेण तदावृत्तिरूपा-
धिस्वरूपत्वादज्ञत्वं जीवत्वं चेत्युक्तम् । तस्यैव नानाविधदुःखादिमत्स्वरू-
पमंमरणं तु मोहकल्पितपुर्णष्टकयोगादिति पुरोक्तम्, नत्र किं तत्र पु-
र्यष्टकमिति वीक्षायामाह—

कर्मन्द्रियाणि खलु पञ्च तथाऽपराणि

बुद्धीन्द्रियाणि मन आदिचतुष्टयं च ॥

प्राणादिपञ्चकमपो वियदादिकं च
कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पृः ॥ १६ ॥

कर्मेन्द्रियाणीति । वचनादानगमनविसर्गान्दरूपाक्रिया-
ऽसाधारणकारणानि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च खलु प्रसिद्धानि, उक्तक्रि-
यारूपकार्यालङ्कानुमानैस्तेषां प्रसिद्धेः । सत्स्वापि तत्तदिन्द्रियाधारा-
वपत्रेषु तेषामभानादेव मूलादिषु वचनादिाक्रियाभावदर्शनात् । ता-
नि च व्याष्टिममध्यात्मकान्येको गण एका पुरी, पुरवत् स्वामिनो
भोगहेतुत्वात् । अपराणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपलब्धिव्यवसाधार-
णकारणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुरमनाघ्राणाख्यानि तथा पञ्च प्रसिद्धा-
नि सोऽपि गणो द्वितीया पुरीत्येवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । एकमप्यन्तः-
करणं मनो बुद्धिरहंकारश्चित्प्रमिति संकल्पाध्यवसायाभिमानस्फूर्ति-
रूपवृत्तिभेदेनानेकधोच्यमानमेको गणः । एवमाध्यात्मिक एकोऽपि
वायुः श्वासनश्वासादिवृत्तिभेदेन प्राणापानव्यानोदानममानशब्दैः
पञ्चधोच्यमान एको गणः । एवमपञ्चीकृतभूतकार्यं लिङ्गदेहं भोगो-
पकरणं गणचतुष्टयात्मना निर्दिश्य स्यूलभूतैः सह तत्कार्यं भोगा-
यतनं भोग्यांश्च विषयानेकीकृत्यैकं गणमाह—अथो इति । विय-
दादेरुक्तवैलक्षण्यार्थोऽयं निपातः । इदानीं संसारे मुख्यं प्रयोजकं
कार्यकारणरूपं गणद्वयमाह—कामश्च कर्म चेति । उक्तसप्तपुरी-
णां निदानमज्ञानमेवाष्टमपुराकाङ्क्षायां तच्चेन गृहाणेत्याह—तम
इति । एवं च तत्त्वबोधादविद्यानिवृत्त्या सर्वसंसारोपशम इति
भावः ॥-१६ ॥

ननु तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वमज्ञा चेति श्रुतौ विद्यापु-
र्वमज्ञयोरेपि संसारेहेतुत्वमतिपचेः कथं पुनरेकस्मैवोक्तस्य तद्देतु-
त्वम्, कथं वा विद्याहेतुके तस्मिन्नाविद्याया हेतुत्वमिति तत्राह—
विद्या च विश्वविषयाऽनुभवोत्थपूर्व-
प्रज्ञा च कर्मवंचसैव तु संगृहीते ॥

बन्धप्रयोजकतया सदृशस्य हेतोः

रेकञ्च च श्रुतिवचस्युपसंग्रहेण ॥ १७ ॥

विद्या चेति । द्वितीयाऽऽशङ्कानिराकरणाय विशिनाष्टि—वि-
श्वविषयेति । नात्र परब्रह्मविद्या विद्यापदेनोपात्ता, इति तु कामय-
मान इति संसारप्रकरणं समाप्त्य, अथाकामयमान इत्यादिना प्रकर-
णान्तरेण परब्रह्मभावस्यैव परब्रह्मावद्याफलस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
किं तु वक्ष्यमाण चातुर्विध्यमाविश्रकप्रपञ्चगोचरज्ञानमिह विद्यापदो-
पात्तामिति तत्फलसंसारस्याविद्याहेतुत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । पूर्वाने-
कजन्मसु संचिता भोगवासना पूर्वप्रज्ञा, पूर्वपद्यनिविष्टकर्मपदेनोक्त-
विद्यापूर्वप्रज्ञयोरप्यजहलक्षणया संगृहीतत्वात् त्रयाणामेकगुणत्वस्य
विवक्षितत्वान्नाद्यचोद्यावकाश इत्यर्थः । कर्मवचसा तपोलक्षणार्था
मुख्यार्थसम्बन्ध स्वगतं भ्रमाणद्वारकं चाह—बन्धप्रयोजकतयेति ॥ १७ ॥

किं तदेक श्रुतिवचो येन विद्यादित्रयं बन्धहेतुतयोक्तमिति वी-
ज्ञायामाह—

तं विद्येति हि वाक्यमेकमिह च स्पष्टं त्रयं कीर्तितं
तस्मात् कर्मवचस्तयोरपि भवेत् सम्राहकं कारणात् ॥
विद्या चात्र चतुर्विधाप्यभिमतैवारात्मिका कर्मवत्
संस्कारोऽपि तथा चतुर्विध इति ज्ञेयस्तथा संभवात् ॥ १८ ॥

तं विद्येति । तस्मात् कारणादिति सम्बन्धः । ननु पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति शुभाशुभकर्मण एव संसारहे-
तुत्वमतिपत्तेः कथं विद्यापूर्वप्रज्ञयोस्तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्य तत्र कर्मव-
त्तद्धेतुरित्यश्रवणादेतद्वचनबलात् त्रयाणामपि संसारहेतुत्वमविशिष्ट-
मितं वदन् तेषु चातुर्विध्यमाह—विद्या चेत्यादिना । का च न
विद्या शास्त्रविहिता देवताद्युपासनरूपा, अपरा तन्निपिद्धा-
ऽसञ्जास्त्रारूपा, अथा विहिततमा त्रिधिं विनापि यह
च्छयोपपन्ना गद्गादिदर्शनरूपा श्रेयस्करी, का चिन्निपिद्धतया

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंस्तरणविचारः । १६१

वीभास्तिशवादिविषया सद्यो दुःखकरीति विद्यायाश्चातुर्विध्यम् ।
एवं कर्मणां यागवधाहारविहारादिरूपाणामपि विहितप्रतिपद्धा-
ऽविहिताप्रतिपद्धभेदेन चातुर्विध्यं द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वमज्ञारूपसंस्का-
रोऽपि मूलानुभवाद्यनुरोधेन चतुर्विधो बन्धहेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु विद्यादीनां त्रयाणां संस्तरहेतुत्वेऽपि तद्द्वारा लिङ्गस्यैव
तद्धेतुत्वमुपेयं न पुन्यष्टकस्य, तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो
यत्र नापिक्तमस्येत्यादौ लिङ्गस्यैव तद्धेतुत्वश्रुतेरित्याशङ्क्य, स वा
अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इत्यादिश्रुतौ भूतभौतिकादिसर्वमपत्वम-
तिपक्षेस्तदेकदेशवाचिलिङ्गश्रुतेर्लक्षणया पुन्यष्टकाविषया नेत-
व्येत्याह—

पुन्यष्टकं तदिदमप्यभवहि लिङ्गं .
तेनोच्यते तदपि लिङ्गगिरा क्वचित्तु ॥
पुन्यष्टकं न खलु लिङ्गगिरोऽभिधेयं
सुरूपं तु सप्तदशकं प्रथितं हि लिङ्गम् ॥ १९ ॥

पुन्यष्टकमिति । तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । पुन्यष्टकमेव त-
दभिधेयं किं न स्यात् कृतं, लक्षणयेत्याशङ्क्य, लिङ्गपति नियमेन
स्वधर्मं ज्ञापयति तद्विलक्षणात्मनीति व्युत्पत्त्या तस्य लिङ्गपदाभिधे-
यत्वायोगाद् वक्ष्यमाणसप्तदशकगण एव तदभिधेय इत्याह—पुन्य-
ष्टकमिति ॥ १९ ॥

किं त्वं सप्तदशात्मकं सुरूपं लिङ्गमिति वीक्षायामाह—

इह तावदक्षदशकं मनसा
सह बुद्धितत्त्वमथ वायुगणः ॥
इति लिङ्गमेतदमुना पुरुषः

खलु सङ्गतो भवति जीव इति ॥ २० ॥

इह तावदिति । इह पुन्यष्टके, तावत्र प्रथमोक्तम् । कर्म-
बुद्धीन्द्रियदशकं चिदाहंकारौ बुद्धावेकीकृत्य मनो बुद्धिरित्यन्तः-

करणद्वयम्, प्राणादयो वायवः पञ्चत्येतत् सप्तदशात्मकं मुख्यं लिङ्गम्, अमुना प्राणप्रधानेन लिङ्गेनावच्छिन्नश्चिदात्मा, जीवपदवाच्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु शिरष्पगर्भादीनामधिकारिपुरुषाणां सत्पि पुर्णष्टके दुःखस्वरूपसंसाराभावात् कथं तस्य तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्य, तेषामपि सोऽधिभेद स वै नैव रेमे, इन्द्राऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्शेत्यादिश्रुतिभिर्भयारत्यादिप्रतिपादनात्तस्य तद्धेतुत्वं निरपवादमित्यधिभेदस्य सर्वेषामपि शरीरत्रयात्मकपुर्णष्टकाभावे संसाराभाव इति, अशरीरं वाक् सन्तं न मियाप्रिये स्पृशत इति श्रुत्युक्तं व्यतिरेकमाह—

न पुराष्टकेन सहितस्य तव
 क्व चिदस्ति संसरणदुःखयुजा ॥
 न पुराष्टकेन सहितस्य तथा
 क्व चिदस्ति दुःखविगमश्च तव ॥ २१ ॥

न पुराष्टकेनेति । न ह वै सशरीरस्य सतः मियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुत्या सति पुर्णष्टकात्मके शरीरत्रये संसारो नास्तीति न, किं त्वस्त्वेष्वेवम्वयोऽप्युक्तः । ततोऽपि तस्य तद्धेतुत्वमुपेयमित्याह—न पुराष्टकेन सहितस्येति ॥ २१ ॥

तर्हि पुर्णष्टकसम्बन्धस्यात्मन्यनन्यप्रयुक्तत्वेन स्वामाधिकत्वात्तदधीनसंसारस्तत्र वास्तवः स्यादित्याशङ्क्याह—

तद्य नित्यमुक्तसुखचिद्वपुषो
 न कदा चिदस्ति पुरसद्गमनम् ॥
 तद्य मायया विरचितं सकलं
 पुरसद्गतिप्रभृतिकं वितथम् ॥ २२ ॥

तद्य नित्येति । स पर्यगाच्छुक्रमकायप्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्, स पत्तत्र किं चित् पश्यत्यनन्वागस्तेन भवति, असद्गो हयं पुरुषः, अप्राणो धमनाः शुभ्रः, स एष नेति

नेत्यात्मेत्यादिश्रुतिभिर्नित्यमुक्तादिरूपात्मनो वस्तुतः सर्वोपाधिरहित-
त्वश्रवणात्तस्य पुर्यष्टकान्वयो वास्तवो न शङ्कनीयः । न चोक्तवा-
क्यजातं परमात्मविषयमिति वाच्यम् । तथापि—ब्रह्मदाशा
ब्रह्मदासा ब्रह्मे कित्वा इमे । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार
उत वा कुमारी ॥ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिभिर्जोवस्यापि नि-
त्यमुक्तादिरूपब्रह्ममात्रमतिपत्तेस्तस्य पुर्यष्टकायोग उपेय इत्यर्थः ।
कथं तर्हि जीवे तदन्वयानुभवः, कथं वा पुराष्टकेन सहितस्येतिपा-
युक्तमित्याशङ्क्याह—तत्र मायपेति । उक्तरूपे आत्मनि स्थूलसूक्ष्म-
क्षरीरद्रूपस्य भूतमौक्तिकात्मनोऽनिर्वचनीयमायाविलसितत्वात्तस्य
तदन्वयो मिथ्यैवावभामते, असद्भाद्वितीयस्वप्रकाशचिदात्मनि माया-
न्वयस्यापि वास्तवस्यायोगात् । सोऽपि तदधीनसत्ताकतया तत्प-
युक्तो न स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्मनो नित्यमुक्तत्वे यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः- सदा-
ऽशुचिः । न स तत् पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञा-
नवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्
भूयो न जायत इति श्रुतिमतिपादितं-बन्धमुक्तिकादाचित्कत्वं क-
थमित्याशङ्क्य, व्यावहारिकदृष्टिसिद्धबन्धमोक्षव्यवस्थाविषयेयं श्रु-
तिः । तत्त्वतस्तु-न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न
मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया न
बन्धो न वा मोक्षस्तस्यास्तीत्येतद् दृष्टान्तेनाह-

मालिनं नभो न हि कदा चिदभूद्
विमलं कदा चिदभवन्न नभः ॥

उभयं नभस्यभवेदेवमिह

त्वयि नित्यमुक्तचितिसंसरणम् ॥ २३ ॥

मालिनमिति । मालिन्यं वैमल्यं वा नमसिं कदा चिदपि व-
स्तुतो नाभूत्तयापि व्यवहारदृष्ट्या दुर्दिनादावुभयमभूत् । एवं ब्रह्म-
भूत त्वयि संसरणं तन्निवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वाविशकोऽपि वन्धो यदाऽस्ति तदाऽऽत्मनो घन्धस्य च परस्परसम्बन्धस्यावश्यकत्वेन तत्र वन्धाभावायोगात् कथं नित्यमुक्तता तस्येत्याशङ्क्याह—

न हि कल्पनाचिरचितं वितथं ।
परमार्थवस्तुवितथं स्पृशति ॥

। परमार्थवस्तु च तथा तमसा
परिकल्पितं न किमपि स्पृशति ॥ २४ ॥

न हि कल्पनेति । कल्पयतेऽनयेति कल्पनाऽनिर्वचनीयाऽविद्या तत्कार्यमिति यावत् । येन सम्बन्धेन यत्र यत् प्रतीयते तेन सम्बन्धेन तत्र तस्य त्रैकालिकनास्तितया एव मिथ्यात्वलक्षणत्वाद् घन्धवैतथ्यस्य चोपपादितत्वादात्मनि घन्धदशायामपि वन्धात्मनोरितरेतरस्पर्शाभावात्तस्य नित्यमुक्ततोपपन्न इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु यदाऽऽत्मनि वन्धो वर्तते तदैव कथं तत्र तदभावो घटेत् भावाभावयोरैकैकत्र विरोधादित्याशङ्का परिहरन् पूर्वपद्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

न हि भूमिरूपरथती मृगतृद्-
जलघाहिनीं सरितमुच्छ्रति ॥

। मृगचारिपूरपरिवारवती

। न नदी तथोपरभुवं स्पृशति ॥ २५ ॥

न हि भूमिरिति । मृगतृद्जलघाहिनीमिति । मृगैस्तृपावशादारोपितजलप्रापणमित्यर्थः । अत्रोपाधिनाऽऽमारोपितं घन्धनं न स्पृशतीत्यत्र दृष्टान्तः प्रथमेनाद्धेन दर्शितः । द्वितीयेन त्वारोपितो घन्धस्त न स्पृशतीत्यत्रोक्ते द्रष्टव्यम् ।

इदमत्राभिप्रेतम् । परभूम्यादौ जलाद्यारोपदशायामप्यदृष्टाणां विशेषदर्शनवता तदा तत्र जलाद्यभावस्य प्रमितत्वाद् भावाभावयोः समसत्ताकयोरैकैकत्र विरोधो न विषमसत्ताकयोरित्य-

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंसंरणविचारः । १६५

भ्युपेयम् । तथा चात्माने बन्धस्य मिथ्यात्वात्तदभावस्य त्रैकालिक-
स्य वास्तवत्वात्तपोरेकदैकत्र न विरोध इति ॥ २५ ॥

नन्वेव आत्मा उत्क्रामतीत्यादिश्रुत्या जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागति-
भिः संसारमतिपादनात् कथं तस्य मृषात्वमित्याशङ्क्य, युक्तिभिस्ता-
वत्तदसम्भवमाह--

न तव क्वचिद् गमनमस्ति विभो-

र्न पुराष्टकस्य जडरूपभृतः ॥

न च मध्यवर्तिजडचिद्रूपो

र्गमनक्षमं किमपि संभवेति ॥ २६ ॥

न तथेत्यादिना । किं चिदात्मनो गत्यादिरूपः संसारो वास्तवः,
किंवा जडस्य देहस्य, उक्ततृतीयस्य चिज्जडात्मकस्या नाद्यः, तस्याणु-
मध्यमपरिमाणायोगेन सर्वगतस्य वास्तवगत्यादेस्तसम्भवात् । न द्वि-
तीयः, तस्य पुर्यष्टकान्तःपातिनो घटकुड्यादिवज्जडस्योक्तसंसारयो-
गात् । न तृतीयः, चिज्जडात्मकस्यैकस्य वस्तुनो विरुद्धत्वेनासम्भ-
वात्, कस्य गत्यादि स्पादित्पर्यः । जडाचिद्रूपोर्मध्यवर्ति, ताभ्याम-
न्यत् तृतीयं चिज्जडात्मकं वास्त्विति यावत् ॥ २६ ॥

जीवस्य ब्रह्मात्मना विभुत्वेऽपि लिङ्गावच्छिन्नतया परिच्छिन्न-
त्वाद् गत्याद्युपपत्तिरित्याशङ्क्य तथाऽप्युपाधेरेव, गमनं स्पान्नात्मन
इति दृष्टान्तेनाह—

पुरवेष्टितं न खलु चिद्रलयं

परलोकमार्गमनुसर्तुमलम् ॥

घटवेष्टितं न हि नभोवलयं

ब्रजति ब्रजत्यपि घटेऽचितते ॥ २७ ॥

पुरवेष्टितमिति । चिद्रूपम्, चितः परिच्छिन्नरूपम् । घ-
टस्याविततत्वमव्यापित्वम् ॥ २७ ॥

• दृष्टान्तासंप्रतिपत्तिमाशङ्क्याह—

घट एव गच्छति नभस्त्वचलं

व्रजता घटेन तु ततश्च ततः ॥

परिवेष्टनेन घटखं क्रियते

घटखानि तत्र सुपहूनि ततः ॥ २८ ॥

घट एवेति । ननु युद्धस्य नभसोऽचलत्वेऽपि घटावच्छिन्न-
नभसो यत्रयत्र घटो गच्छति तत्रतत्र दशनात् तस्यापि गमनमुपेय-
मिति तत्राह—व्रजतेति । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । घटतत्क्रिया-
संतत्या घटनभसोरन्योऽन्यसंयोगस्य जायमानत्वादवच्छेदकभेदेना-
वच्छिन्ननभसोऽपि नानाभूतस्य जायमानत्वात् सर्वत्र तस्यैकस्य द-
र्शनात्तद्गमनं मानहीनमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तर्क्षतदेवास्त्वात्मनः परलोकगमनं यच्छिद्गमनमयुक्तं तदवच्छि-
न्नचैतन्यस्य तत्र जन्मेति शङ्कते—

पुरमेव गच्छति चित्तिस्त्वचला

व्रजता पुरेण यदि सापि चितिः ॥

परिवेष्टयते तु सुपहूनि तदा

चलयानि पूर्वेषदुर्गाश्रयसे ॥ २९ ॥

पुरमेवेति । यद्युर्गाश्रयसे इति सम्यगर्थः । तुशब्दो मुख्यग-
मनाभावाद्भक्तिरार्थः ॥ २९ ॥

दुपपाति—

अकृतागमश्च कृतनिष्फलता

फलतः समापत्ति कर्त्रगतेः ॥

अपरस्य भोक्तुरुदयाच दिवि

व्यसनस्य संततिरहो विषंमा ॥ ३० ॥

• अकृतागम इति । भूमागे सुपाधिपरिच्छिन्नेचैतन्यस्य सुकृ-
तादिकर्तृत्वम्, तस्यास्मिन् पक्षे परलोकगमनाभावात् तत्फलमो-

३ अध्याये जीवस्य देहान्तरसंस्तरणविचारः । १६७

वृत्त्वम् । यच्च परलोकगाम्युपाध्यवच्छिन्नं चैतन्यं फलमोक्तत्वेनाभिमतम् , न तस्य तत्कर्तृत्वमित्युक्ताभ्यागमादि देहात्मवाद इवापद्येत । नन्विहलोकपरलोकयोश्चैतन्यस्य स्वस्वरूपेणैकत्वात् कथं देहात्मवादसमदोषापत्तिरिति तत्राह—फलत इति । युद्धादिदात्मनः कर्तृत्वायोगादुपाध्यवच्छिन्नस्य तदुपेयम्, तस्य चेह कर्मकर्तुः परलोकगमनादेरुक्तरीत्याऽसम्भवादुक्ताभ्यागमादेर्दुष्परिहरत्वात् फलतो देहात्मवादसमतेत्यर्थः । नन्ववाच्छिन्नचैतन्यानामन्यत्वेऽपि सन्तानैक्यादुक्तदोषानवकाश इत्याशङ्क्य, तर्हि बौद्धमतापात इत्यभिप्रेत्याह—व्यसनस्योति ॥ ३० ॥

ननु घटे चलति तदवच्छिन्नाकाशस्य तन्निहितद्रव्यस्येव सर्वत्र प्रत्याभिज्ञापमानत्वादवाधितप्रत्याभिज्ञया तस्यैकत्वे सत्यवश्यमुपेयमन्यत्र गमनम् । एवं पुरोपाहितचैतन्यस्यापि परलोकगमनामित्याशङ्क्य, उपाधिसंयोगस्य नानात्वेन तद्वदितोपाहितनानात्वस्पोभयत्रापरिहार्यत्वादुत्तरजन्मसमये पूर्वनाशस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याभिज्ञापामाण्यायोगाद् वास्तवगमनायोग इत्याह—

चलने ह्युपाध्यभिमतस्य भवे-
ज्जनितस्य तेन विगमः सुदृढम् ॥

ननु कुण्डलापसरणे पुरुषा-
दथ न प्रणश्यति न कुण्डलिता ॥ ३१ ॥

चलन इति । उपाध्यभिमतस्य, उपाधित्वेनाभिमतस्य । तत्र विशेषणसंबन्धापगमे विशिष्टापगमे दृष्टान्तपत्ति—ननु कुण्डलेति । न प्रणश्यतीति न, किं तु प्रणश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

चिदात्मनः परसम्बन्धमङ्गीकृत्य तद्गमनाद् वास्तवं गमनं नेत्युक्तम् । इदानीं तस्य तत्संबन्ध एव विभोर्दूर्तिरूपः कुतस्तदधीनं गमनमित्याह—

न पुरान्वयश्च तव चिदपुपः
परमार्थतो भवति तर्कसहः ॥

नभसो यथा घटसमागमनं ।
न ततोऽपि लिङ्गवदितो व्रजसि ॥ ३२ ॥

न पुरान्वय इति । घोऽवधारणे । नभसो निरवयवत्वेने-
नीदाहरणमाह-नभस इति । समागमनं संपोगो यथा न तर्क-
सह इत्यनुपद्रः ॥ ३२ ॥

विभुद्रव्यस्य सकलमूर्च्छद्रव्यसंपोगित्वाद् घटसंयुक्तस्य नभ-
सस्तदवाच्छन्नत्वोपपत्तेर्दृष्टान्तोऽसमत इत्याशङ्क्याह—

नभसः प्रदेशविरहात्तभसो
न घटः प्रदेशपरिवेष्टनकृत् ॥
न नभः समस्तमपि वेष्टयते
नभसोऽवशेषविरहापतनान् ॥ ३३ ॥

नभस इति । घटसंपोगः किं नभस' प्रदेशसमवायी तम-
वच्छिनत्ति, किं वा नभोऽव्यापी सन् कृत्स्नं नभोऽवच्छिनत्ति ।
नाद्यः, तस्य परमतेऽवयवपर्यायप्रदेशस्याभावात् । घटावच्छिन्नमा-
ग एव तत्प्रदेश इति चेन्न । परस्परश्रमापत्तेः । तत्संपोगे साति
नभसस्तदवाच्छन्नभागसिद्धिस्तिसद्धौ च तदाश्रितसयोगासिद्धिरि-
त्यन्योऽन्योपेक्षणात् । न द्वितीयः, परिच्छिन्नद्रव्यसंपोगस्य विभुद्र-
व्यव्यापित्वाभवेन नभोमात्रस्य तदवाच्छिन्नत्वायोगात् । इतरथा
घटाद्यनवाच्छन्नाकाशाद्यभावापातात् । तथा चालोकानवच्छिन्ननभ-
सोऽमचेन नभसि तमः कदाऽपि न स्यात् । एषाश्च देहसंपोगस्या-
स्मव्यापित्वात्तदधीनदुःखादेरापि नद्यापित्वम् । न चैतदिष्यते इति
नभसो घटावच्छिन्नत्वं वास्तव्यं न घटत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथापि तु समानः सन्नुभौ लोकावनुमंचरति सधीः स्वप्नो
भूत्वेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादात्मनः पुरावच्छिन्नत्वं घस्तुसदेवत्याशङ्क्य
पूर्वोक्तविकल्पदोषोपरत्रापि तुल्यत्वादाविषयकावच्छिन्नत्वाद्यनुवाद-

३ अध्याये जीवस्य देहांतरससरणविचारः । १६९

नीय श्रुतिरिति वक्ष्यते, ततो नैतद् वस्तुमादित्यभिधेत्याह—

परमात्मभागपरिवेष्टनकृत् पुर तथाऽनघषवो हि परः ॥

न च कृत्स्नमेव परमं पुरुष पुरुषस्तु वेष्टयितुमुत्सहते ॥३४॥

परमात्मेति । पूर्वपद्योक्तविरूपणानिदेशार्थतयाऽहः ।

आत्मानवयवत्वस्य श्रुतिगुक्तिभ्यां प्रामादोद्देशव्यार्थः ॥ ३४ ॥

नन्वप्याकुशाकाशाद्युपाधेभ्योऽपित्वात्तदवच्छिन्नत्व विभोगेपि
चिदात्मन सर्वात्मना घटत इत्याशङ्क्य, तथापि तदवच्छिन्नं किं
जीव उत्तेश्वरः, आद्ये सर्वज्ञादिरूपे ईश्वरो न लभ्येत । तथा च यः
सर्वज्ञः न सर्ववित् । आत्मनि विद्युत्तियादिभ्रुतिविरोध इत्यभिधे
त्याद्यपह्नमनुबदन्नाह—

यदि कृत्स्न एव परमः पुरुषः

पुरवेष्टितो भवति जीवतया ॥

न तदेश्वरो भवितुमुत्सहते

न च जीवजातमपर सकलम् ॥ ३५ ॥

यदि कृत्स्न इति । द्वितीय ईश्वराद्यकृत्जीवापावो जीव-
तारतम्याभावश्च स्यादित्याह-न च जीवजातमिति ॥ ३५ ॥

ईश्वरामर्षे दोषांतरमाह—

गुरुशिष्यसङ्घतिरतो न भवे

न च चन्धमोक्षनिपमो घटतं ॥

विपय विना सकलमापतति

स्फुटमत्र चेदवचनं च वृथा ॥ ३६ ॥

गुरुशिष्येति । न च जीवस्येव हिरण्यगर्भादेः सर्वज्ञत्वाद्
गुरुत्वमपि वाच्यम् । यो ब्रह्माण इव द्यावि पूर्वो यो वै वेदाश्च
प्रोक्तोति तस्यै इत्यादिभ्रुतिभिः तद्विद्याया अपीश्वराधीनत्वमतीते
स्तस्यापि स्वतस्तदज्ञमवादीति भावः । जीवभेदभावे दोषमाह-न
च चन्धेति । किं च ज्ञानकर्मणारीश्वरस्यानभिकाराद्यदतिरिक्त-

जीवामात्रेऽधिकार्यमावात् कर्मज्ञानकाण्डात्मकः सकला वेदो व्यर्थः
स्यादित्याह—विषयं विनेति ॥ ३६ ॥

॥५८॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुपाध्यवच्छिन्नत्वं वास्तवं दुर्निरूपमित्यु-
क्तमुपसंहरति—

न पुरान्वयोऽत उपपत्तिः सह ।

परमार्थतोऽस्ति परमार्थदृशोः ॥

विषयो घटान्वयवदेव ततः—

परिकल्पितं पुरसमागमनम् ॥ ३७ ॥

॥ न पुरान्वय इति । कथं तर्हुभयत्र तत्परिच्छिन्नत्वधीरित्वा-
शङ्का, असंभावितस्यानुभूयमानस्यापि नभोनैल्यादेवत्व-कल्पितत्व-
मुपेयमित्याह—तत इति ॥ ३७ ॥

ननु “तदन्तरमतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः भ्रंशानिरूपणाभ्याम्”
इत्यादिना सूत्रकारेणैव जीवस्य भूतपरिष्वङ्गतदधीनगत्वादेः श्रुतिम-
तिपन्नस्य न्यायैरुपपादितत्वात् कथं तदपहव इत्याशङ्का, घटाकाश-
स्येव तस्योक्तिविषया वस्तुतो गत्वादेरसम्भवात्तस्योपाधिकत्वानिरूप-
णेन मिथ्यात्वमेव तदभिप्रेतं न सत्पत्वमित्पभिप्रेत्याह—

यत एवमेतदुपपत्तिपर्यं

न तव प्रयाति विरहस्य तमः ॥

परलोकमार्गगमनं स्वतमः-

परिकल्पितं चलनवन्नभसः ॥ ३८ ॥

यत एयमिति ॥ एतत् पुरसमागमनम् । परलोकपदात् प्रा-
क्त इति पूरणीपरं ॥ ३८ ॥

ननु घटाकाशदृष्टान्तेनात्मनः पुरोपापिकाऽङ्गीकर्मणाराङ्गीकारे
कथमद्वारादिरूपे पुरे चैतन्यानन्दादिरूपात्मस्वभावमतिभासः स्यात् ।
न घटाकाशोपाधौ घटे तत्स्वभावो नीरूपत्वामृत्तत्वादिः—मतिभासत
इत्याशङ्क्याहद्वारादेरात्मनश्च परस्परामेदाध्यासाधीनः परस्परस्व-

भावव्यत्यासः । घटाकाशयोस्तु परस्परभेदाध्यासाभावात्तदभाव
इत्यभिप्रेत्याह—

पुरघर्ममात्मनि विकल्प्य तथा
स्वचिदात्मतां च पुरघर्मतया ॥
स्वपुरं स्वयं च दृढमेकतया
परिकल्पयन् ब्रजसि मूढमतिः ॥ ३९ ॥

पुरघर्ममिति । जाह्नवादिदुःखादिसंसारमित्यर्थः । चशब्द
आनन्दादेः समुच्चयार्थः । पुरघर्मतया, विकल्प्येत्यनुपपन्नं ब्रजसो-
ति योजनीयम् । घर्मव्यत्यासकलनायां—घर्मव्यभेदाध्यासं हेतुमाह—
स्वपुरमिति । तत्रापि हेतुमाह—मूढमतिरिति । मोहादृत्तस्वपा-
यात्म्यानुभव इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कल्पितस्यापि संसारस्यानादित्वादात्मनो न नित्यमुक्तवैत्यासः
इति, कल्पितराहित्यस्य बाह्यवस्थाधिष्ठाने तत्कालेऽप्युपपादितत्वात्
सदा नित्यशुद्धादिरूप आत्मेति फलितमाह—

परिपूर्णाचिद्रसघनः सततं
स्वमाहिम्नि तिष्ठसि निरस्तमले ॥
न तथापि तत्त्वमितिषाक्यकृतां,
मतिमन्तरेण तव केवलता ॥ ४० ॥

परिपूर्णोति । तौह सुसुखी शर्मादिपूर्वकश्रवणावायासो ध-
येत्पाशङ्गा, अविद्यादशापानर्थस्यैव तत्र मोक्षमासात् तन्वतिमासु-
शून्यानिरतिशयानन्दमात्रानुभवरूपकेवल्यप्रतिमासादशास्य तस्य
विस्मृतकण्ठमोक्षवद प्रेम्णाविरोधित्वाभावादनर्थनिदानाज्ञाननिवृत्तक-
ज्ञानाय सुसुख्यापारोर्ध्वानित्याभिप्रेत्याह—न तथापीति ॥४०॥

ननु बाह्यकृतामिदं विशेषणपयुक्तम्, अविद्यादेनिरर्चकमा-
सात्कारस्थात्मन्यन्यैव सन्मवादिताशङ्काह—

न तव प्रतीचि करणानि षट्-
विषयाणि येन करणानि सदा ॥

१। सहजं च गाढमतिमृदुतमं ।

तम इत्यतः पुरमनुव्रजसि ॥ ४१ ॥

न तवेति । किं बाह्याभ्यन्तरकरणानामन्यतमजन्वो ब्रह्मा-
त्मसाक्षात्कारस्यदज्ञाननिवर्त्तक इत्युच्यते, किं वा स्वरूपसाक्षात्कार
एव । नाद्यः । पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वपभूरेति श्रुतेरेतुभवाच्च ।
येन स्वभावतोऽक्षस्य तत्र सर्वाणि करणानि पराञ्चिपपाणि तेना-
विषयस्वप्रकाशाचिद्रूपे प्रतीचिं तानि न प्रवर्त्तितुं समर्थानीत्यर्थः ।
द्वितीये स्वरूपचैतन्याज्ञानयोः सहभावस्यानादिकालेऽविरलमनुव-
र्त्तमानत्वान्न स्वरूपचैतन्यस्य तन्निवर्त्तकत्वोपपत्तिः । तस्मात्तत्र चा-
व्यकृत एव साक्षात्कारोऽभ्युपेय इत्यभिप्रेत्याह—सहजमिति ।
एव प्रासादिक चोद्य निरस्य, कल्पितपुरोपाग्निनाऽऽग्नि कल्पित
संसरणमिति प्रकृतमुपसहरति—इत्यत इति ॥ ४१ ॥

नन्वाविद्यकोपाधिकल्पितमात्मनः संसरणमिति स्वकपोलक-
ल्पितयुक्तिभिर्मा प्रतारयसि, न तत्र किं चिन्मानमस्तीति तत्राह—

स समान इत्युपनिषद्वचनं

प्रतिपादयत्युदितमर्थमतः ॥

स्वमनीषिकेति न कदाचिदपि

प्रतिपात्तिरत्र भवती भवतु ॥ ४२ ॥

स समान इति । मः, योऽयं विज्ञानमय इत्यादिना बुद्ध्या
दिभ्यो विवेचिताश्चदात्मा स समान सन्—माध्यान्दिनशाखायां वा-
क्यशेषे स धीरिति श्रवणाद् बुद्धैक्यमापन्न सन्नुभौ लोकौ इह-
लोकपरलोकौ बुद्धिमनुर्मचरति । एतच्च तदीयसकलव्यपारितुकर-
णोपलक्षणार्थम् । तस्य मिथ्यात्वमाह—ध्यायतीव लेलापतीव चल-
तीव वस्तुतो न ध्यानादि करोति किं तु तद करोतीव भ्रान्त्या
भागीतीवशब्दात् प्रतीतेरात्मनि संसरणं कल्पितमितीद वचन प्रति-
पादयतीत्यर्थः । तत्कल्पितत्वस्य प्रामाण्यत्वे फलितमाह—अत इ-
ति । अत्र, संसरणमिध्यात्वे ॥ ४२ ॥

एव घटाकाशदृष्टान्तेनात्मनो- गमनादि कल्पितमित्युक्तम् ।
इदानीं रूप रूप प्राति रूपो- वभूवेत्यादिवचनाज्जलसूयादिप्रातिविम्ब-
दृष्टान्तेनापि तदुपपादयति—

पुरहेतुक यदभवच्च विभोः

परिकल्पित किमपि चित्सदृशम् ॥

जलपात्रहेतुकमिव शुभणे-

स्तदसंततं भवति तद् व्रजति ॥ ४३ ॥

पुरहेतुकामिति । तदधीनमत्ताकामिति यावत् । विभोः शुद्ध-
चिदात्मनोऽपरिच्छिन्नस्य- किमपि केवलजडरूपेण केवलचिद्रूपेण
वा दुर्निरूपमत एव चित्सदृशमुपाध्युपरागतद्धर्मविशेषविशिष्ट चिदा-
भासाख्य जीवपदवाच्य यद्रूपं परिकल्पितमभवत् तदसंततमव्यापि
भवति, ततस्तदेव मिथ्यागमनादिवद्भवति, तत्तदात्म्याच्चिदात्म,
न्यापि तद्भ्रान्तिरित्यर्थः । प्रातिविम्बस्य कल्पितेऽपि विम्बविपरीत-
रूपे दृष्टान्तमाह-जलपात्रेति । एवं च चित्प्रातिविम्बस्य चिज्जडा-
त्मत्वेऽपि चित्प्राधान्येन प्रातिविम्बव्यवहारः, कल्पितजडप्राधान्येना-
भासव्यवहारश्चेति प्रातिविम्बस्य विम्बाभेदाभिधानम्, आभासस्य
तु मिथ्यात्वाभिधानं सर्वत्रोपपद्यते इति ॥ ४३ ॥

ननूक्तोपाधेरेव परलोकगमनमनुपपन्न कुतस्तदुपाधिकं तदा-
त्मनि स्यात् । बुद्ध्यादेर्जडस्य चेतनानाशिष्टिनस्य स्वतो गमनादिप्र-
वृत्त्ययोगात्, जीवस्य चोत्क्रान्तिकाले संपिण्डितकरणत्वेन विशेषवो-
धराहितस्य तत्प्रेरकत्वायोगात्, परमात्मनोऽपि कूटस्थाचेन्मात्रतया
तत्प्रेरणायोगादित्याशङ्क्य परमेश्वरस्य मायाशक्तिमतस्तदधीनव्या-
पारेण पुरतदवाच्छिन्नजीवाधिष्ठातृत्वसम्भवात् पुरादिगमनोपपत्ति-
रिति वक्तुं तस्य तच्छक्तिमत्त्वमाह—

जडशक्तिरस्ति च परस्य विभोः

परमात्मनस्तम इति प्रथिता ॥ ।

। पुरमष्टकं तव यथा भवति ।
श्रुतितः प्रसिद्धामिदमप्यखिलम् ॥ ४४ ॥

जडशक्तिरिति । चशब्दस्तद्घीनप्रेरणाव्यापारसमुच्चयार्थः ।
सा च जीवं प्रति तपोवद् वस्तुतत्त्वावरकत्वेनाविद्यायामन्तरे वर्तमानाः,
अहमज्ञ इत्यादिश्रुत्यनुभवसिद्धेर्याह-तम इति । अस्तीत्यामिधानात्
परशक्तिसम्बन्धवास्तवत्वशङ्का दृष्टान्तात्त्याऽपकरोति-पुरम-
ष्टकमिति । अष्टकमष्टसङ्ख्याकम् । परस्य तच्छक्तिमत्त्वे किं मा-
नम् । सम्बन्धे सति सा तमापि जीववत् किमिति न व्यामोहयेत् । त-
स्य तन्निवन्तत्वेन तत्कूटाभिज्ञत्वात् व्यामोह इति चेत्, अत्रापि
किं मानमित्याशङ्क्याह-श्रुतिर्न इति । मायिने तु महेश्वरम्, प-
रास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, यो यो-
नियोनिमिधातप्रत्येक इत्यादिश्रुतिभ्य उक्तार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु न तस्य कार्यकरणे च विद्यत इत्यादिश्रुतेः परमात्मनः
कृतिकर्तव्याभावप्रतीतेः कथं माययापि तस्य पुराधिष्ठातृत्वसम्भव-
इत्याशङ्क्य तस्य स्वरूपेण वस्तुतस्तदभावेऽपि कल्पितरूपेण तदुपप-
त्तिरिति चेत् पुरहेतुकं यदभवदित्युक्तसंभारयोग्यजीवरूपदृष्टान्तेन
सर्वाधिष्ठातृत्वादियोग्यमीश्वरपदवाच्यं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिवि-
शिष्टात्मकं परमात्मनो मायिकमीश्वरत्वारूपं रूपमाह-

पुरहेतुकं तव यथा च चपु-

भवतीह जीववचसो विषयः ॥

जडशक्त्युपाधिकममुष्य तथा

परमेश्वरत्ववपुच्छ्रवति ॥ ४५ ॥

पुरहेतुकमिति । स्वरूपावरकाज्ञानमयुक्तमिति यावत् । च-
शब्दोऽवधारणे, स च पद्याद्यपेदेन सम्बन्धते । इहाविद्यादशापाप्मा ।
जडशक्त्युपाधिकमिति । स्वरूपानावरकेश्वरपरतन्त्रमायायुक्तमि-

त्यर्थः । अमुष्प कल्पितपारोक्ष्यपरमात्मन इति यावत् । उद्भवति
मकटीभवति, जगत्सृष्ट्यादिनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ईश्वरस्य मायिकोक्तरूपवत्त्वेऽपि जीवस्य तदभिन्नत्वात् कथं
तदधिष्ठेयत्वमिसाशङ्क्य तदज्ञानाद् विपरीतरूपाभिमानित्वाच्च तद-
धिष्ठेयतया जीवस्य कर्माधीनमंसारानर्थीसिद्धिरिति फालिमाह—

पुरहेतुरूपघटितस्य दृशो-

जडशक्त्युपाधिपरमेश्वरतः ॥

भयमुद्भवत्यनवबोधवशा-

दिति च त्रयीशिरसि राजपथः ॥ ४६ ॥

पुरहेतुरूपेति । ईश्वरपेरितो जीवः संस्तरतीत्यत्र य आत्म-
नि विष्टन्नात्मानमन्तरोऽपमपति, एष उ एव साधु कर्म कारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नित्नीपत इत्यादिश्रुतिर्मानामित्याह—इति
चेति । बहुवेदान्तवाक्यसिद्धत्वाद्वाजमार्गवदमदिग्धोऽयमर्थ इ-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

जीवस्यैहिकामुष्पिकः कर्मफलभोगः परमेश्वरदातृक इत्येताव-
द् न तु जीवस्यदधिष्ठितो गच्छतीति के चित्, तान् मरोपयन् तद्य-
याऽनः सुममाहितमुत्सर्जन् यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेना-
त्मनाऽन्वारुढ उत्सर्जन् यातीति श्रुत्यर्थं दर्शयति—

परमेश्वरेण विभुना रणयन्

परिवृंहितः शकटवद् ब्रजसि ॥

शकटं हि शाकटिकयोगवशाद्

ब्रजति स्वयं न परतन्त्रतया ॥ ४७ ॥

परमेश्वरणेति । विभुना ममुणा, रणयन्नुद्ध्वोच्चासद-
शाया दुःसहवेदनावशाच्छब्दं कुर्वन्, एतच्च उत्सर्गनाति श्रुतिपदो-
क्तम्, तदुक्तिश्च वैराग्यार्थम् । परिवृंहितोऽधिष्ठितः । शकटस्य पर-
मेश्वरानधिष्ठितत्वमसिद्धमिसाशङ्क्य दृष्टान्तं विवृणोति—शकटं ही-

ति । स्वयं नामजतीत्पनुपङ्गः । । परतन्त्रतपेति हेतुर्मजतीत्पत्रापि
योजनीयः ॥ ४७ ॥ ।

ननु शकटस्पाचेतनतपा' पारतन्त्र्यं युक्तं चेतनस्य तु' जीवस्य
तदयुक्तमित्याशङ्क्य चेतनस्याप्यज्ञस्य 'दुर्यलस्य च बहुज्ञप्रयत्नपारत-
न्त्र्यदर्शनाज्जीवस्याप्यज्ञत्वाद्यभिमानित्वात्सर्वज्ञादिरूपेश्वरपारतन्त्र्यं'
युक्तमित्यभिमेत्याह—

पुरवेष्टितः पुरवशांनुगतः ।

पुरतन्त्राचिन्निर्भविभिन्नवपुः ॥

दिवि यातनां भुवि च कर्मफला-

न्यनुभूय भूय इह सम्भवति ॥ ४८ ॥

पुरवेष्टितः इति । तमसाऽऽवृतस्वरूप इत्यर्थः । पुरवशांनुगतः
सुद्ध्याद्रेगत्तकृतिपपशांक्तियुक्तः । सुद्ध्यादौ चित्तमतिमिम्बोऽपि जी-
व इति मतेनापि तदाह—पुरतन्त्रेति । चिन्निर्भोऽशत्वादिनिशिष्टरूपाश्च-
दाभासस्तदभिन्नस्वरूपो, जीयोऽनः पारतन्त्र्यमित्यर्थः । ईश्वरमेरणया
जीवस्य स्वर्गनरकमोर्गमनसम्भवेऽपि तत्र सुखदुःखभोगाभ्यां पुण्य-
पापयोः क्षीणत्वाच्चावताऽज्ञस्यापि संसारोपरमः स्वादित्पाशङ्का-
नादिभ्रमपरपरासञ्चितकर्मणा बहुत्वादयुक्तफलपुण्यपापाभ्यां पुनर्मनु-
ष्यदेहमाप्तेस्तदधीनकर्मणामुपपन्नवपुःचित्त्वान्मैवमिरयामिमेत्याह—दि-
वि यातनामिति । इह पदद्वयं संयमिन्वाः सुखस्य चोपलक्षण-
म् । भुवि भारतवर्षातिरिक्तेलाट्टादिर्षेषु । पश्वादिजातिसमुच्चया-
र्थशब्दः । इह भारतवर्षे, मनुष्यजाती ॥ ४८ ॥

स्वर्गनरकादिशब्दानां सुखदुःखमात्रवाचित्वात्तदनुभवस्य चे-
हैव सम्भवात् कर्मवशाद् गन्तव्यदेशविशेष एव नास्ति, तस्यमाणा-
भावात् । धूमादिमाग्न्युत्पत्त्येवमादत्त्वादर्थवादानां च विधिनिषेधापे-
क्षितस्तुतिनिन्दायाप्रपरतया स्वार्थे प्रामाण्याभावादिति के. चित्,

वान् प्रत्याह—

सुकृतद्रुष्कृतकर्मवशादयं
दिवमथो यमसादनमेव वा ॥

अनुभवेन समाप्य पुनर्मही-

तलमयाघवशादचरोहति ॥ ४९ ॥

सुकृतद्रुष्कृतेति । पथासराणि स्पष्टार्थानि । अयं भावः । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां स्वार्थे प्रामाण्यस्यैत्सर्गिकस्य देवताधिकरणोक्तन्यायैर्नाशामावेनावश्यमभ्युपेतत्वात्तेषु च कर्मफलभोगापेक्षितदेशोपकरणादिविशेषमनिपादनात् । इतरथा पुण्यपापतारतम्याधीनसुखदुःखतारतम्यानुपपत्तेः । ततश्च गत्यादिपूर्विका तत्प्राप्तिरिति तद्रूपसंसारस्येश्वराधीनत्वं युक्तमिति ॥ ४९ ॥

ननु केवलेष्टादिकारिणोपनिष्ठादिकारिणां चाज्ञानां चन्द्रलोकं संयमिनीं वा गत्वा कर्मफलं भुक्तवताम् अपैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते इत्यादिवचनादिहावरोहादुक्तविषया संसारानुपरमेऽपीष्टादेसमुच्चित्तमूत्राद्युपासनावशाद्दिश्रादिमार्गेणापरं ब्रह्म प्राप्तानां विनाऽप्यात्मतत्त्वानुभवं न तेषामिह पुनरावृत्तिः, एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्त इति वचनादिहावरोहाभावात् संसारोपरमसिद्धिरिति, नेत्याह—

यदि वा समुचयवशात् पुरुषः

कमलासनं ध्रजति कामुकधीः ॥

पुनरेव मानवमिमं तु विना

परिवर्त्तमाव्रजति मूढमतिः ॥ ५० ॥

यदि वेति । कामुकधीः केवलजल्लोककामो मानवं मनुवंशगं मनुष्यदेहम् इमं वर्त्तमानं विना परिवर्त्तं पुनः पुनः परिवर्त्तमानं जन्मादि निरन्तरं व्रजति यतो मूढमतिरज्ञानी, क्रममुक्तिप्रापकदहराद्युपासनारहितानां पुण्यविशेषाद् ब्रह्मलोकं गतानामिह नावृ-

त्तिः, इमं नावर्त्तन्त इति चैतत्कल्पविशेषितावृत्तिनिषेधात् कल्पा-
न्तरीपावृत्तिः सूच्यते । इतरथा तेषामावर्त्तं नावर्त्तन्त इत्येतावतैवा-
त्यन्तिकानाद्योत्तिसिद्धेर्विशेषणवैयर्थ्यापातात् । तच्चशोधं विना संचि-
तसर्वकर्मज्ञपायोगेन कर्मान्तराधीनावृत्तेरावश्यकत्वाच्च । ब्रह्मलोक-
गतानां न निश्चिताऽनावृत्तिरित्यर्थः ॥ ५० ॥

। ब्रह्मलोकगतानां पुनरावृत्तौ “अनावृत्तिः शब्दात्” इत्य-
धिकरणविरोध इत्याशङ्क्य क्रममुक्तिफलकोपासनाभिर्ब्रह्मलोकं
गतानां “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” इत्यत्रोक्तन्या-
येन तत्रैवोत्पन्नविवेकवैराग्यादिमत्ता तदध्यक्षोपदेशलब्धतत्त्वबोधानां
तद्ब्रह्मलोकमुक्तिरित्यन्याधिकरण ज्ञानादेव कैवल्यमित्येताद्विषयमित्य-
भिप्रेत्याह—

अथ वा स तत्र परमात्ममतिः

परिमुच्यते सकलयन्धनतः ॥

कमयोगमुक्तिरुदिता श्रुतिषु

प्रतिशास्त्रमेवमुपपन्नतरा ॥ ५१ ॥

अथ चेति । परम आत्मेति मतिर्यस्य स परमात्ममतिः ।
तत्र मानमाह—कमयोगेति । कार्यब्रह्मसाक्षिपूर्वकपरब्रह्मसाक्षिरूपा
मुक्तिः, ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्त्तत इत्यादिश्रुतिषु यो-
दिता सैवमुपपन्नतरेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

एव केवलेष्टादिकारिणा समुच्चयकारिणां चोत्कृष्टलोकमाप्ताव-
पि जन्मपरणादिससाराणुपरम इत्युक्तम् । इदानीं मनुष्येषु प्राकृ-
तजनचाहुल्पादिप्रादिकर्मानुष्ठानमेव दुर्लभं तदभावे तदधीनदेवया-
नपितृयाणमार्गद्वयसाक्षिरहिताना तेषां रागादिपरवन्नाना दुरितबाहु-
ल्यसम्भवात्तद्ब्रह्मात् पुनःपुनः कीटपतङ्गादिस्तुद्रजन्तुभावरूपतृतीय-
पयमाप्तानामत्यन्तं कष्टसाक्षिरपरिहार्येति वैराग्यार्थं वदन् अथेतयोः
पर्यायै फतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तानि मुक्तानि भव-

न्ति जायंस्व त्रिपस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति श्रुत्यर्थं दर्शयति—

देवयानपितृयाणयोः पथो-

ज्ञानकर्मरहितत्वकारणात् ॥

नैकमप्यनुसरन्ति ये पुनः

क्षुद्रजन्तव इहोद्भवंति ते ॥ ५२ ॥

देवयानेति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ५२ ॥

एवं पुण्यपापफले संसारे वैराग्यार्थं मिथ्यात्वानित्यत्वजन्ममरणानुपरपदुःखबाहुल्पादिदोषं प्रदर्श्य पुण्यादेरपि प्रयोजकं क्लृप्तान् यः कामयते मन्यमानं इत्यादिश्रुत्युक्तं दर्शयन्नुपसंहरति—

इति कामुकस्य तव संसरणं

शतशो बभूव यत मृढमतेः ॥

इह विप्रजन्मनि विरक्तमतिः

कुरु साधनं यदपवर्गकरम् ॥ ५३ ॥

इति कामुकस्येति । यथा संसारहेतुप्रयोजको वैराग्यस्तथा मुक्तिहेतुप्रयोजकं वैराग्यम् । परीक्ष्य लोकान्-कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादित्यादिश्रुत्युक्तं वदन् विरक्तस्यापि न कर्मत्यागमात्रादभीष्टमिद्विस्त्यभिप्रेत्याह—इहेति ॥ ५३ ॥

अपवर्गस्य ब्रह्मभावस्यासाध्यत्वात्तत्साधनमेव नास्तीत्याशङ्क्य तद्व्यञ्जकज्ञानान्तरङ्गसाधनानि मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयानीत्याह—

श्रवणादिकं शमदमादिपरः

परमात्मनः परमभागवतः ॥

कुरु-तावता परममेव पदं

परमात्मनस्त्वमवलोकयासि ॥ ५४ ॥

श्रवणादिकामिति । कस्य श्रवणादीनि-वीक्षायामुक्तम् परमात्मन इति । यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिवचनात् सगुणपरमात्मभाक्तरप्यन्तरङ्गसाधनमित्यभिप्रेत्याह—परमभागवत

इति । अत्रणादीनामप्रमाणत्वात्ततः कथं तत्त्वसाक्षात्कारोदय इत्ये-
त्याशङ्क्य श्रवणपदार्थस्य वेदान्तघटितत्वात्प्रमाणात्तदुपपत्तिरित्य-
भिप्रेत्याह—तावतेति । आत्मनस्तत्र परमावेद्यात्कार्यातीते स्व-
रूपं परमं निरतिशयानन्दं ब्रह्मभावलोक्यमि. साक्षात्करोपीति सम्ब-
न्धः । उक्तविशिष्टाधिकारिणा ब्रह्मसाक्षात्कारे विलम्बाभावपरो वर्त-
मानत्वव्यपदेशः ॥ ५४ ॥

परमपदावलोकनेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्य य एताद्विदुरमृतास्ते
भवन्ति, एतावदरे खल्वमृतत्वमिति श्रुतेः सर्वदुःखरहितसुखात्मकब्र-
ह्मभावरूपाऽमृतत्वं ततो भवतीतिभिप्रेत्य तदभावे दुःसहदुःखानुपर-
मम्, अथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादिश्रुयुक्तं सदप्रान्तमाह—

यदि तन्न पश्यसि हरेः परमं

पदमम्बुशीतलामिवेदशिराः ॥

न खलु प्रदीप्तशिरसोऽस्ति सुखं

तत्र दुःखपावकाशिखामिरहो ॥ ५५ ॥

यदि तन्न पश्यसीति । ईदृशिराः प्रदीप्तशिराः । दुःखसं-
भिन्नसुखस्वार्थं दुःखत्वात्सुखं नास्तीत्युक्तम् । दुःखसामान्यात्मरू-
पावकस्य व्याध्यात्मिकादितापविशेषाः शिखाः । तामिः प्रदीप्तशिर-
सो व्याप्तप्रवर्द्धस्य । शिरोग्रहणमितराद्गोपलक्षणार्थम् । तत्रविदा-
मप्युक्तमंसारिदर्शनाधीनं खदं द्योतयति—अहो इति ॥ ५५ ॥

ननु प्रदीप्तशिरसोऽपि शीतलाम्बुदर्शनमात्रेण तत्तापानिवृत्ति-
षटनादिकालप्रवृत्तसंसारतापस्याप्यात्मदर्शनमात्रेण निवृत्त्ययोगादु-
पायान्तरस्यापि तत्रामावाद्यथाशक्ति दुःखं परिहृत्य दुःखेऽपि संसारे
वैपीयवसुखमेव विवेकवताऽपि प्रार्थनीयमिति कुतस्ततो वैराग्यमि-
त्याशङ्क्य शिरसेत्यादिदाहस्य जलाज्ञानविलासितत्वाभावात्तद्दर्शननिव-
र्यत्वाभावेऽपि संसारतापस्य नित्ययुद्धादिरूपात्प्राज्ञानविलासितत्व-
स्य यदुभोपपादनात्तद्दर्शनात्तस्यात्यन्तिकनिवृत्त्युपपत्तौ नित्यनिरति-

शयमुत्तमब्रह्ममावानुभवलक्षणमोक्षस्य ज्ञानमात्रायत्तत्वात्तदार्थिनो वि-
षयवैराग्यदाढ्यभावश्चकामित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

एवं विज्ञाय तापत्रयमतिगहनं मोहमूलं परास्मि-
न्नात्मन्यात्मप्रकाशे त्वयि परमसुखे निष्कले निष्कलङ्के॥
सत्ये नित्यस्वभावे परिहृतसकलद्वैतकूटानुपङ्गे
सम्यग्ज्ञानानुरागं कुरु विषयगतं भिन्द्वि निर्बन्धमेनम्५६॥

एवं विज्ञायेति । अतिगहनमतिनिविडम् । आत्मानि ताप-
त्रयस्य मोहविलम्बितत्वे हेतुः—परिहृनेति । तत्र वस्तुतो द्वैतानुपङ्ग-
परिहारहेतुत्वेनात्मानं विशिनाष्टि-आत्मप्रकाश इत्यादिना ।
सत्ये वाषायोग्यस्वरूपे । नित्यस्वभावे कूटस्यस्वभावे । स्वभावपदं
विपरीतमतीतिवैरोपपरिहाराय सर्वविशेषणेषु योजनीयम् । निर्ब-
न्धं नितरां बन्धकम् । एनमनुरागम् ॥ ५६ ॥

एवं रंहतिपादार्थं 'वैराग्यस्य दृढत्वमेकम्' इति संश्रुहीतं शिष्यवै-
राग्यदाढ्यं मोपपत्तिकमुपपाद्यान्तरपादार्थम् "अपरं तत्त्वंपदार्थज्ञता"
इति संश्रुहीतं प्रपञ्चयिष्यन्, नाष्टुः कस्य चिद् द्रूपादिति शास्त्रार्थं
शिक्षयन् प्रथमं गुरूपरमं शिष्यप्रश्नं चावतारयति—

इत्युक्तवोपरते गुरौ पुनरयं जिज्ञासया प्रेरित-
स्तत्त्वंशब्दनिगद्यलक्ष्यविषयं शिष्यो गुरुं पृच्छति ॥
वैराग्येऽतिदृढीकृते सनि यतः प्राज्ञो यतिर्मन्यते
संदीप्तं शिरसीव पावकमिदं संसारदुःखं महत् ॥ ५७ ॥

इत्युक्त्वेति । अत्यन्तं विरक्तस्य कुतः प्रश्नोद्यम इति वीक्षा-
यामाह—जिज्ञासयेति । तत्त्वमिति । तत्त्वंपदयोर्वाच्यलक्ष्यात्मको
यो विषयस्तमित्यर्थः । तत्त्वंशब्दवाच्याभ्यां लक्ष्यं विषयमिति वा ।
जिज्ञासोरप्यविलम्बेन प्रश्नोद्यमे हेतुमाह—वैराग्य इति । शिरसि
संदीप्तं पावकमिव महत्संसारदुःखं यतो मन्यतेऽतो गुरुं पृच्छतीति
योजना ॥ ५७ ॥

न। उक्तं रंहतिपादार्यं श्रुतवन्तोऽपि के चित्संसारद्वैराग्यं तद्दार्ढ्यं वा न लभन्ते, तथा किमप्यपि तथा च तत्त्वोपदेशानर्हं इति शङ्कां निराकुर्वन् स्वस्यात्यन्तिकं वैराग्यं सामग्रीप्रदर्शनपूर्वकं शिष्यो ज्ञापयति—

वैराग्यं विषयेषु पूर्वमपि मे जातं हरेरर्चनाद् ।

। यज्ञादिक्रियया निरस्तफलया किं त्वद्य दार्ढ्यं गतम् ॥

संसारस्य निरूपणेन धिगिदं कर्मादिजन्यं फलं

विश्वं नश्चरमन्वुबुद्बुदसमं पद्मासनान्त जगत् ॥५८॥

। वैराग्यं विषयेष्विति । निरस्तमनोपेक्षितं फलं यस्याः सा

तपोक्ता तपोत्पर्यः । यज्ञाद्यनुष्ठायिनामपि केषां चिद्वैराग्यादर्शना-

द्दीश्वरार्पणबुद्धेयं तदनुष्ठानं तत्साधनमित्यभिप्रायेण हरेरर्चनादि-

त्युक्तम् । तेनापि पूर्वं ब्रह्मलोकावधिकर्तृफलैश्चानिच्छात्मकमेव वै-

राग्यं जातम्, इदानीं तु तेष्वतितरां जिहासालक्षणं तद्दार्ढ्यं प्राप्त-

मित्याह—किं त्विति । तद्दार्ढ्यमेवाभिनयेन दर्शयति—धि-

गिति ॥ ५८ ॥

तर्हि सर्वतो विरक्तस्य संन्यासिनः कृतकृत्यस्य । तवेदानीं कुत्र

वाञ्छेत्याशङ्क्य 'स्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम्' इति वच-

नात् स्वंपदवाच्यस्य लोकत एवावगतत्वात् सर्वानर्थशून्यतल्लक्षणात्

मम वाञ्छेत्याह—

। किं तु त्वंपदलक्ष्यमर्थमधुना कर्तृत्वभोक्तृत्वयो-

-ज्जाग्रद्भूगतपोरपोहसुखतो वाञ्छाऽवगन्तुं मम ॥

-कर्तृत्वादिफलस्य किं निजमभूत् स्वाभाविकं जाग्रतः-

। किं वा तत् परतः कृतश्चिदभवच्चैतन्यधस्तोरिति ॥५९॥

। किं त्विति । स्वप्नभूगतकर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वेन तदपोहस्यात्म-

नि—

दर्शयति— । त्विति । ममावृत्तभोक्तृत्वादिकमादिपदा-

र्धः-। निजमित्यनेन स्वरूपेणानादीति पृष्टमिति शङ्कोत, तन्निवारणाय स्वाभाविकमित्युक्तम् । अनन्यप्रयुक्तमित्यर्थः । परतः स्फटिकलौहित्यादिवदुपाधित इत्यर्थः । चैतन्यघातोरिति । चैतन्यैकरसस्येति द्वितीयकोटी बीजम् । कर्तृत्वादिमद्रस्वन्तरादर्शनमाद्य-कोटी बीजमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५२ ॥

ननु तत्त्वमादिमहावाक्यैरेवाकर्त्रादिरूपब्रह्माभेदप्रतिपादना-ज्जीवस्य कर्तृत्वादि न स्वाभाविकमिति गम्यते । तथा स यत्तत्र किं चिद पश्यस्यन्नवागस्तनेन भवत्यसद्गो ह्यपं पुरुष इत्याद्यवान्तरवा-क्यैरपि कर्तृत्वादिसंसर्गरहिततया ःस्पष्टं जीवस्वरूपप्रतिपादनाव-कथं तत्र जिज्ञासा तथेति तत्राह—

यावत्त्वंपदलक्ष्यवस्तुविषयो बोधो न मे वर्तते
तावन् मे वधिरेषु गीतमिव तच्छ्रौतं वचोऽनर्थकम् ॥ ५३ ॥
तस्मात्त्वंपदलक्ष्यवस्तुविषयः कर्तृत्वभोक्तृत्वयो-
र्जाप्रदमूगतयोरपांहमुखतो बोधो ममोत्पाद्यताम् ॥ ६० ॥

यावदिति । इदमहं करोम्यदोऽकरवम् अग्रे च करिष्यामी-
त्याद्यनुभवैः प्रत्यक्षादिप्रमाणार्थिनैः, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्याया-
नुगृहीतया स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुत्या चात्मनि त्रैकालिककर्तृत्वा-
दिसंसारसम्बन्धानिश्चपात्तस्यासंसारित्वविषयश्रुतिशक्तेनापि बहिरनु-
ष्ण इति वाक्येनेवायोग्यतानिश्चयान्निर्विचिकित्सो बोध एव न जा-
यते, तेनात्मनोऽमङ्गत्वादिप्रतिपादकं श्रुतिवचो वधिरेषु श्रोत्रेषु स-
द्गीतामिवानर्थकं प्रतिभाति, ततस्तत्र जिज्ञासा मम समुल्लसतीत्यर्थः ।
तर्हि तव चित्तदोषात्तद्दोषानुदये श्रुत्वा मया वा किं कर्तव्यमि-
त्याशङ्क्य त्वयैव युक्तितस्तद्दोषापनयेन स बोधः सम्पादनीय इ-
त्याह—तस्मादिति ॥ ६० ॥

एवं शिष्येण प्रार्थितो गुरुः प्रत्यगात्मनि संसारित्वममितेविरो-
धादसंसारित्वं दुरवगममिभ्युक्तं निराकुर्वन्नात्मनि कर्तृत्वादिपुद्गेदेह-

तादात्म्यादिवुद्धेरिव प्रबलानुमानविरोधाद् भ्रान्तिर्त्वं तावदाह—
 कर्त्रादेरवभासकत्वमगमः शुद्धः स्वयंभास्वर-
 चैतन्येन निजेन तेन भवतः कर्त्रादियुद्धिर्भ्रमः ॥
 कूटस्थस्य चिदात्मनस्तथ कुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः
 शङ्का जागरितेऽपि कारकगणं कर्त्रादिकं पश्यतः ॥६१॥

कर्त्रादेरिति । आत्मा कर्त्रादिरूपो वस्तुनो न भवति, तदवभासकत्वाद् यो यदवभासकः स तदात्मा न भवति, यथा घट-
 द्रष्टा घटानात्मा, कर्त्रादिः स्वप्तिरिक्तद्रष्टृको दृश्यत्वाज्जडत्वा-
 द्वैत्यादिप्रयोगाणां प्रबलत्वाच्चद्विरोधात्तवाहं कर्त्ता भोक्तेत्यादिवुद्धि-
 भ्रमस्ततस्त्वं शुद्धः नित्यमुक्तः । नन्ववभासकत्वमवभासांक्रियाकर्तृ-
 त्वमेव, ततश्च प्रतिज्ञोदितवचनयोर्व्याघात इति चेत्तत्राह—चैतन्येन
 निजेनेति । अस्मिन् कर्त्रादेरवभासकत्वमित्यनेन सम्बन्धः । निजेन
 स्वरूपतया नित्येनेत्यर्थः । तथा चात्मनस्तत्र कर्तृत्वासंभवाच्चद्वले-
 नात्मनः कर्त्रादिमत्तामकास्कसंशयादिविरोधत्वमेव तदवभासक-
 त्वमिति नोक्तव्याघातः । तर्हीत्मनो ज्ञानगुणकत्वात्तस्य तद्रूपत्वमेव
 नैत्याशङ्क्याह—स्वयंभास्वर इति । आत्मनः स्वयंमकाशाचिद्रूप-
 त्वस्य पूर्वमुपपादितत्वादग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च चैतन्यं तदात्मरूपमेव-
 त्यर्थः । एतेनात्मन्येव दृश्यत्वहेतोरनैकान्तिकतेति निरस्तम् । चिदा-
 त्मनि तस्मिन्चैतन्यविषयत्वरूपदृश्यत्वस्वैवाभावादिने भावः । चि-
 द्रूपस्यात्मनः कादाचित्कार्कपाकर्तृत्वं तदधीनभोक्तृत्वं च स्यादि-
 त्याशङ्क्याह—कूटस्थस्येति । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, कू-
 टस्थमचलं धुर्यामत्त्वादिबचनैरात्मनि सर्वव्यापारप्रतिषेधाद् विज्ञानं
 यद् तनुत इत्यादिना सर्वव्यापारस्य युद्धिकर्तृकत्वाभिधानात् सा-
 क्षी चैता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः कर्त्रादिमांसणस्तदात्मत्वायो-
 गादात्मनः स्वतः कर्तृत्वादिशङ्का, कदापि न कार्येत्यर्थः ॥ ६१ ॥

किं च योऽयं व्यापारमवभासयति स तत्र न कर्त्ता, यथा

दिविष्टो भास्करो भूमिष्ठमकलजनवार्त्तगमनादिव्यापारावभासको न तत्कर्त्तेति व्याप्तिः प्राकृतानामपि सुगमिद्धा, ततश्च चिदात्मापि पूर्वोक्तविधया सव्यापारकार्यकरणसंघातावभासकत्वात्तद्व्यापारे न कर्त्तेति निष्पत्त्युद्दमनुमानोदयात्तस्य स्वतः कर्त्तृत्वमेवासम्भावितमित्याह—

व्यापारं सकलस्य भासयति यो भास्वत्करो भास्करो नासौ कर्त्तृतया जनस्य विदितो भूमौ द्युलोकस्थितः ॥
एवं स्वे महिमन्यवस्थितवतः संघातमुत्पश्यतः
स्वव्यापारसमन्वितं तव कुतः कर्त्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥६२॥

व्यापारमिति । सकलस्य जनस्येति सम्बन्धः । भास्करस्य द्युलोकस्थित इति विशेषणमतिव्यवधानेन तस्य भूमिष्ठजनव्यापारे कर्त्तृत्वसम्भावनैव नेति वक्तुम् । एवं पक्षेऽपि । स्वे महिमन्यवस्थितवत इति कूटस्थामद्गानतिशयानन्दस्वरूपभूते महिमनि स्थित्युक्त्या नैकत्रापि व्यापारे कर्त्तृत्वसम्भावनेत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

नन्वात्मनः स्वतःकर्त्तृत्वाद्यभावे यथाकारी यथाचारी तथा भवतीत्यादिश्रुतेः, कर्त्ता शास्त्रार्यवत्त्वादिति सूत्रस्य च पीडा स्यादित्याशङ्क्य, श्रुतेरेवंजातीयकाया औपाधिककर्त्तृत्वाद्यनुवादत्वादात्मन्यौपाधिकमापि कर्त्तृत्वं नेत्पेतन्मग्निराकरणपरत्वाच्च सूत्रस्य नोक्तदोष इत्याभेदेत्य, तर्हि कोऽयं कर्त्तृत्वादिमानुपाधिरिति वीक्षायाम्, “एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय, प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः, प्रकृतैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः, इत्यादिवचनात् कार्यकरणसंघाताकारपरिणताविद्यकभूतसंघात एव कर्त्तृत्वादिमानुपाधिर्इत्याह—

भूतानि पञ्च तव मोहसमुद्भवानि

संघातरूपपरिणाममुपागतानि ॥

कुर्वन्ति कर्मफलमश्नुवते च तेषां

साक्षी त्वमन्तरविलुप्तचिदेकैरूपः ॥ ६३ ॥

। भूतानीति । कर्तृसंघातमध्यप्रवेशमात्मनो वास्यति—तेषामिति । अन्तः साक्षीति सम्बन्धः । तत्र हेतुरविलुप्तेति ॥ ६३ ॥

ननु स्फटिके लौहिसवच्चिदात्मनि कर्तृत्वादेरौपाधिकत्वे लोहितद्रव्यवत् कर्तृद्रव्यं विविक्तमेकदेहे प्रतीयेत, तथाऽऽञ्जककादौ स्फटिकत्वादिबवत् कार्यकरणसंघाते चेतनत्वादे न प्रतीयेतसाशङ्क्य चिच्छायाग्राहिणि संघाते चिदभेदारोपान्नोक्तदोषद्रवमित्यभिप्रेत्य तच्छायाग्राहिणि तदाकारारोपे दृष्टान्तमाह—

क्षीरस्य पूर्णे चपके निरस्तो
मणिर्वथा मारकतो महार्हः ॥
क्षीरं समस्तं क्षणमाग्रतस्तत्
करोति तच्छायमनूनतेजाः ॥ ६४ ॥

क्षीरस्येति । क्षीरेणेति यावत् । निरस्तः परीक्षणाय प्रक्षिप्तः । तत् समस्तं क्षीरमेति सम्बन्धः । अनूनतेजा अनभिभूतप्रभायुक्त इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

तथा तमःसम्भवमञ्जमन्त-
र्बहिर्जडिभ्राऽन्वितमन्तरात्मा ॥
जगच्चिदेकच्छवि चित्स्थरूपः
करोति सान्निध्यघशेन विश्वम् ॥ ६५ ॥

तथेति । चित्स्वरूपोऽन्तरात्मा तमस्तत्सम्भवं विश्वं जगच्च सान्निध्यघशेन व्यापाररहितस्वसत्त्वामात्रेण चिदेकच्छवि चिदात्रैविकच्छायाकार करोतीति सम्बन्धः । ननु साच्चिकस्य स्वच्छत्वात्तःकरणादेश्चिच्छायाग्राहित्वेऽपि भूतभौतिकात्मकस्य तामस्य जगतोऽस्वच्छस्य कथं तच्छायाग्राहिता तद्भावे वा चित्तसम्बन्धाऽयोगात् कथं तत्स्फुरणं कथं वा तस्य तत्र स्थूलदेहे आत्मत्वाभिमान इत्याशङ्क्य जगद् विशिनाष्टि-अञ्जमन्तरित्यादिना । न-

हिः बुद्धेर्वोद्भूतं बुद्ध्युपरागरोहं जाडिम्ना तमसाऽस्वच्छभावेना-
 न्वितमावृतमापि अन्तरच्छं बुद्धितादात्म्यादभिभूतपराभावमभिभूत-
 जाड्यं चेत्यर्थः । इहमत्राभिप्रेतम् । तत्तद्देहस्य तत्तदन्तःकरणमं-
 पिण्डादिदात्मन्यध्यामात् सांख्यज्ञानतःकरणमन्वन्धादभिभूत-
 जाड्यस्य तस्य तद्देव स्वच्छन्वेन चैतन्यविम्बोद्ग्राह्यता तदात्मना
 प्रतीतिः क्षीरदृष्टान्तेनोपपद्यते, ततो वहिर्भूतघटादेरपि प्रमाणाधीन-
 चिच्छायावदन्तःकरणोपरागादाभिभूतजाड्यस्य चिच्छायावतस्तद-
 धीनस्फुरणं चोपपद्यते । एव पृथिव्यादिष्वपि तत्तद्देवतान्तःकर-
 णतादात्म्यवत्सु तत्तद्देवतानामात्मत्वाभिमानः । एवं विराजोऽपि
 व्यापिसमस्तान्तःकरणतादात्म्यवति सर्वस्थूलप्रपञ्चेऽहमभिमान उप-
 पद्यत इति सर्वमवदात्मिति ॥ ६५ ॥

ननु 'नानात्मानो व्यवस्थात' इत्यक्षपादसूत्रवचनादात्मनि
 वस्तुनो नानात्वस्य तद्विद्भूतकर्तृत्वादिव्यवस्थाया न्यायतः सि-
 द्धत्वात् पूर्वोक्तं सर्वमनुपादेयमिति चेन्न, "एको देवः सर्वभूतेषु
 गूढः" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा
 विवस्वानपो भिक्षा बहुधैकोऽनुगच्छन्" "उपाधिना क्रियते भेद-
 रूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" इत्याद्यैकात्म्यपरश्रुतिविरोधाभि-
 र्भूलत्वात् सौत्रस्य हेतोर्व्यधिकरणासिद्धत्वाच्च तदेव सूत्रं सुगता-
 दिसूत्रवदनुपादेयमित्यभिप्रेत्य कथं तर्थात्मनि देवमनुष्यतिर्यगादि-
 भेदप्रतिभास इति वीक्षायां तस्याप्यौपाधिकत्वमुपाधिनिर्देशपुरः-
 सरं सदृष्टान्तपाह--

तान्धेव कार्यकरणानि बहुप्रकारं

भेदं च विभ्रति भवानपि तत्र लग्नः ॥

भेदेन भाति जलपात्रनिविष्टसूर्ति-

मार्त्तण्डमण्डलवदन्वयमन्तरेण ॥ ६६ ॥

तान्धेवेति । कर्तृत्वाद्युपाधितयोक्तान्धेवेत्यर्थः । बहुप्रकारं

देवमनुष्यादिलक्षणम् । चशब्दः कर्तृत्वसमुच्चयार्थः । तत्र कार्यक-
रणसंघाते । लग्नो मिथ्यातादात्म्यमुपगतः । अन्वयं वास्तवसम्ब-
न्धम् । अन्तरेण विना । भिन्नोपाधिपरामर्शमन्तरेणाप्रतीयमान-
त्वाद् भेदानां मिथ्यात्वम्, जलात्रेषु रविभेदवत्, इतरथा स्वैरपि
स्वतो नानात्वं स्यादिति भावः ॥ ६६ ॥

तर्हि चिदात्मनः प्रमातृत्वं स्वाभाविकमन्यस्याचेतनस्य तदसं-
भवादिति शङ्कां निराकुर्वन् सर्वशरीरेष्व्वात्मभेदस्यैवाधिकतया मि-
थ्यात्वप्रतिपादनफलं तदैक्यसिद्धिमाह—

अध्यात्ममेधमधिभूतमधाधिदैवं
सूत्रं विराजमपि पश्यासि साक्षिभूतः ॥
साक्षित्वकारणमशेषजगत्त्रिदान-
मज्ञानमात्मचिदवज्ज्वलितं सदैव ॥ ६७ ॥

अध्यात्ममिति । अहमित्यात्मतया भासमानं शरीरादिकं
तद्धर्मश्चेत्यर्थः । अधिभूतम् इदन्तया पराक्त्वेन भासमानानि सवि-
काराणि आकाशादिभूतानीति यावत् । अधिदैवम् आध्यात्मिककर-
णाद्यनुग्राहकं सपरिकरमादित्यादिदेवताजातम् । सूत्रं प्राणमघा-
नसमाष्टिलङ्गोपाधिकम्, विराजं स्थूलममप्युपाधिकं च त्वेव सा-
क्षिभूतः पश्यासि कूटस्थस्वरूपचैतन्येनैव तद्गोचराभिज्ञादिब्यवहारे
प्रवर्तयसि न तु प्रमातृतया, मातृमानादिसाक्षिणि तदम्भवात्तस्याः
कर्तृत्वादिसमानयोगक्षेमतया साभासबुद्धिधर्मत्वोपपत्तेश्च । आत्मनि
तदवभासस्तदुपाधिनिग्रन्धन इति न तस्य स्वतः प्रमातृताऽपीति
भावः । ननु कूटस्थासङ्गचैतन्यात्मनः केनापि सम्बन्धाभावात् कथं
साक्ष्यप्रतियोगिकं सर्वसाक्षित्वमित्याशङ्क्य, अत्रटितघटकाज्ञानमयु-
क्तानिर्वचनीयमम्बन्धादेव तस्य सर्वसाक्षितोपपत्तिरित्याभिप्रेत्याह—
साक्षित्वकारणमिति । सदैवात्मचिदवज्ज्वलितं यावत्सत्त्वमात्म-
चैतन्यावभासितमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

नन्वाज्ञानादप्येकस्मिन्नेव देहेऽहंममाभिमानात् मम तेनैव सम्बन्धो न देहान्तरैस्तत्र तदननुभवान्मानान्तराऽभावाच्च ततो न युक्तं सर्वदेहसाक्षित्वं ममेत्याशङ्क्य तत्तत्समस्तदेहाभिमानिनस्त्वदभिन्नत्वान्मैवमित्यभिमेत्य सर्वशरीरेषु तत्त्वतो जीवामेदेऽनुमानान्वाह-
देहव्यक्तिरित्यारभ्य सप्तभिः श्लोकैः--

देहव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीच ॥

देहव्यक्तिर्देहताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ६८ ॥

विप्रतीतिः विप्रतिपत्तिः, तदास्पदत्वं तत्रोचरः । तावकी त्वदीया । त्वया ममायं देह इति निश्चितदेहातिरक्ताः सर्वे देहास्त्रदात्मना सात्मकाः, तत्रैव भोगायतनानीति वा, देहत्वात् त्वया तथा निश्चितस्वदेहवदित्यर्थः । तर्हि मम सर्वदेहवर्तिभोगानुसंधानं स्यादित्याशङ्क्यतदन्तःकरणविशिष्टस्य तव परिच्छिन्नत्वेन सर्वभोगसम्बन्धाभावाद् न तदनुसंधानम्, तदुपलक्षितचिन्मात्ररूपस्य तव सर्वसाक्षितया सर्वानुसंधानमिष्टमेव, ततस्तस्य सर्वशरीरव्यवये न किं चिद् वाचकमित्यभिमेत्य तदुपसंहरति-तस्मादिति । एवमुचरत्वापि योज्यम् ॥ ६८ ॥

एवं देहवदेवैकात्मसम्बन्धित्वेनाविप्रतिपन्नैकव्यक्तिदृष्टान्तेन तदितरेषु तज्जातीयेष्वनेकात्मसम्बन्धित्वेन विप्रतिपन्नेषु वस्तुषु तज्जातीयत्वहेतुना तदेकात्मसम्बन्धित्वमनुमेयम्, ततश्च सर्वेष्व्वात्मीयेषु विप्रतिपन्नमात्मैर्यं वास्तरमवश्यमुपेयमित्यभिमेत्य धर्म्युपास्थातक्रमेण कतिपयानुमानानि दर्शयति--

संविद्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीच ॥

संविद्यक्तिः संघिदात्मत्वहेतो-

स्तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ६९ ॥

संविद्यक्तिरित्यादिना । वैदिकाभिमतस्वप्रकाशस्फुरणं सं
विच्छब्दार्थः । अन्यत् समानम् ॥ ६९ ॥

बुद्धिव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव ॥
बुद्धिव्यक्तिर्बुद्धिताकारणेन
तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७० ॥

साह्ययोगवेदान्त्यभिमता बुद्धिर्बुद्धिशब्दार्थः ॥ ७० ॥

अक्षव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव ॥
अक्षव्यक्तिस्त्वक्षताकारणेन
तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७१ ॥

विप्रतिपक्षमिन्द्रियममुदायमेकैकं चक्षुरादिकं वाऽभिप्रेत्याक्षव्य-
क्तिरित्युक्तम् ॥ ७१ ॥

ज्ञानव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव
ज्ञानव्यक्तिर्ज्ञानताकारणेन
तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७२ ॥

जडज्ञानं ज्ञानशब्दार्थः ॥ ७२ ॥

रागव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव ॥
रागव्यक्ती रागताकारणेन
तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७३ ॥

इच्छा रागशब्दार्थः ॥ ७३ ॥

द्वेषव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव ॥

द्वेषव्यक्तिर्द्वेषताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः ॥ ७४ ॥

द्वेषगन्द्ार्धस्तु स्पष्टः । एवं सुखदुःखमपनधर्माधर्मादि च प-
क्षीकृत्यात्मैरेवमनुमेयमिति भावः ॥ ७४ ॥

ननूक्तविधयैकस्यैवात्मनो रागद्वेषादिमत्त्वेन तन्निवृत्तकर्तृत्वा-
दिमर्षमंसारोऽपि तस्यैव स्यादिति शान्तिरुर्मणि वेतालोदयन्याया-
पातः । न चाद्द्वारस्यैव रागादयो धर्मास्तन्निवृत्तमंसारस्तस्यैव न
त्वसङ्गस्य तत्साक्षिणाश्चिदात्मन इति वाच्यम् । तथा सत्युक्तानुमानै-
स्तस्यैव सर्वत्रैवमं साधितं स्यान्न तदतिरिक्तात्मन इत्यसमञ्जसं स्या-
दिसाशङ्क्य वस्तुन उक्तरूपस्याप्यात्मनोऽविद्याकृतारागादिमदद्द्वार-
तादात्म्याधीनरागाद्यन्वयः प्रातिभासिक उपेयते । तथा चोक्तानुमानै-
स्तादृशरागाद्यन्वयानुवादेन तत्साक्षिण एवैकत्वं साध्यते । अद्द्वारस्य
तु प्रतिशरीरं स्वसमानसत्ताकभेदवच्चस्यानन्यथासिद्धानुभव-
सिद्धयोक्तानुमानाना तद्विरोधेन न तत्र प्रवृत्तिरिति वैषम्यमभिप्रेत्य
साक्षेकत्वसाधनफलमाह—

एवं सतीदमविवेकनिबन्धनं ते

कर्तृत्वमात्मनि विभाति न वस्तुभूतम् ॥

यालेन कल्पितमतीव विशुद्धरूपे

व्योम्नीव भूमि मलिनत्वमघोधहेतोः ॥ ७५ ॥

एवं सतीति । सर्वभूतस्यसाक्ष्यैरेव सतीत्यर्थः । भूमीति
विशेषणमात्मनि व्योम्नि च-योजनीयम् । कर्तृत्वादिभेदस्याश्रय-
भेदनापेक्षत्वाच्चिदात्मनश्चोक्तविधया सर्वत्रैवसात्तदाश्रयताऽपोगाच्च
तद्धाने भ्रम आकाशनेत्यभानवदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु कार्यकरणसंघातागिरिक्तः सर्वपाक्षी चिदात्मैव नास्ति
यास्मिन् कर्तृत्वादेसंसारः कल्पितः स्यात् । न च स्वतो घटकुल्या-
दितुल्यमंघातस्य चित्तकाशाधीनचैतन्यभावं विना वाशाभ्यन्तरस-

र्वकर्मकर्तृत्वानुपपत्तेः स्वतन्त्राश्चिदात्मोपेय इति वाच्यम् । आदिसा-
दिजडज्योतिरुपकृतेन्द्रियवृत्तिबलादेव तस्य सर्वव्यवहारमम्भवादि-
त्याशङ्क्य तदभावेऽपि स्वप्ननोरथसमाध्यादिगतव्यवहारदर्शनात्
संघातगतचिदाभासद्वारेण तदीयसर्वव्यवहारप्रयोजक एकाश्चिदात्मा
सर्वत्राभ्युपेय इत्यभिप्रेत्याह—

चाद्यैरसौ रविनिशाकरवह्निवाग्भि- १
ज्योतिर्गणैरुपकृतोऽपि हि कर्मजातम् ॥ १
निर्वर्तयन्न खलु तावकमन्तरेण
चैतन्यसन्निधिवलं पुरुषः करोति ॥ ७६ ॥

चाद्यैरसाविति । उपकृतः पुरुषः संघातो निर्वर्तयन्नपि क
चित् कर्मणि ममयोऽपि तावक त्वत्कृतं चैतन्यसन्निध्याधीनाचिदाभा-
सरूप बलमन्तरेण कर्मजातं सर्वकर्मणि न करोति खल्विति सम्ब-
न्धः । उक्तोपपत्तिमूचनार्थः खलुशब्दः । अस्नमित आदित्वे या-
ज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरे-
वायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते
पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति श्रुतिमूचको हिशब्दः ॥ ७६ ॥

ननु संघातगतकर्तृत्वादिप्रयोजक यच्चैतन्यज्योतिस्तत्तद्धर्मत-
या तदन्तर्भूतमेवास्तु तस्य स्वातन्त्र्यानुपलम्भात् ततो न तदात्मा
श्रुतिस्त्विश्वरविपपेत्त्याशङ्क्याह—

ज्योतिर्द्वयान्तरित एव हि कर्मजातं
सर्वं करोति पुरुषोऽन्नमयः सदैव ॥
कर्मादिकारणविनिर्भित्तमस्य घाह्यं
ज्योतिस्त्वनित्यमनिमित्तकमान्तरं चित् ॥ ७७ ॥

ज्योतिर्द्वयेति । जडाजडज्योतिर्मध्यवर्ती वस्तुतस्तदमष्ट
इति यावत् । जडज्योतिरमसर्गो दृष्टान्तरेणोक्तः । अन्नमयोऽन्नोपल-
सितभूतमपईचतन्यं न संघातान्तःपाति तदुपकारकज्योतिष्ठात्, आदि-

त्वादिवत् । इतरथा तदानन्त्यप्रमद्गेन गौरवापत्तेः, उदाहृतश्रुतिवि-
रोधश्च । न च सेश्वरविषया । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु हृद्यन्वर्ज्योतिः पुरुष इत्यादिवाक्यशेषासामञ्जस्यप्रसङ्गात् ।
ततश्चैतन्यस्य स्वातन्त्र्यास्यनुरोधेन स एवात्मेत्यर्थः । तथापि तस्य
चैतन्यस्य संवातोपकारकत्वादादित्यादिवदनित्यत्वं स्यादित्याशङ्काह-
कर्मादीति । आदित्यादिपदप्रापकोपासना आदिशब्दार्थः । किं त-
दान्तरमिति वीक्षायामुक्तं चिदिति । आदित्यादेः कर्मादिसाध्य-
त्वात्तन्नाशे नाशस्यावश्यकत्वात्कर्मसाध्यत्वं तत्रोपाधिः । चैतन्यस्य
त्ववस्थात्रयानुपायिनस्तद्भावनादुक्तलाघवाच्च नित्यमेवेत्यर्थः ॥७७॥

ननु शब्दादिविषयस्फुरणस्य कादाचित्कत्वात्सुखादिहेतुत्वा-
च्च तदात्मकचैतन्यं कथं न कर्मजन्यमिति तत्राह—

श्रोत्रादिजन्यमतिवृत्तिषु बाह्यशब्दा-
द्यर्थाकृतिर्विशति कर्मवशेन कर्तुः ॥
योधाकृतिस्तु तव सन्निधिमात्रहेतु-
र्धिवृत्तिषु प्रविशति स्वरसेन नित्यम् ॥ ७८ ॥

श्रोत्रादीति । जन्यत्वं वृत्तिविशेषणम् । अर्थाकृतिरर्थप्रति-
बिम्बः । धीवृत्तिषु प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसर्वबुद्धिवृत्तिषु । सन्निधिरेव क-
र्माधीन इत्याशङ्क्योक्तं स्वरसेनेति । व्यापिचैतन्यस्वभावेनेत्यर्थः ।
शब्दाद्याकाशबुद्धिवृत्तीनां स्वरूपेण कादाचित्कत्वात्सुखादिहेतुत्वा-
च्च कर्मजन्यत्वमावश्यकं, तासु चैतन्यप्रतिबिम्बरूपस्फुरणस्यापि क-
र्माधीनत्वे कदा चित्तमतीत्यपि तासु स्फुरणं न स्यात् । न चैवम-
स्ति । तस्माद् वृत्त्युत्पत्तिमात्रमेव तत्र चैतन्यप्रतिफलनेऽपेक्ष्यते न क-
र्मेति न तत्साध्यं स्फुरणम्, न वा स्वरूपेण कादाचित्कं तत्र, स्वरू-
पचैतन्यस्य सदा सत्त्वादिनि भावः ॥ ७८ ॥

वृत्तिषु चिदाकारः कर्मनिमित्तः तद्गतान्यान्याकारत्वात् तद्गत-
विषयाकारवदिसाशङ्कास्याप्रयोजकत्वमित्याभिप्रेत्य दृष्टान्तेनोक्तं

स्पष्टपति—

स्वाभाविकी हि विषदन्वितता घटादेः

क्षीरादिवस्तुघटना पुनरन्यहेतुः ॥

एवं त्रिषामपि चिदन्वितताऽनिमित्ता

शब्दादिवस्तुघटना खलु कर्महेतुः ॥ ७९ ॥

स्वाभाविकीति । घटना अन्वितता । अन्यहेतुः भौततुः कर्महेतुका । अनिमित्तेति छेदः ॥ ७९ ॥

ननु प्रमाणजन्यानिज्ञानव्यतिरेकेण तदुपाधिकं बोधाकृति-
शब्दित संवेदनमेव नास्ति यस्या निमित्तत्वं नित्यत्वं च स्पष्टित्वा-
शङ्काह—

संवेदनं यदिह मानफलं प्रसिद्धं

तच्च प्रमातरि विकारिणि निष्ठितं नः ॥

तस्य प्रमातुरपि साक्षितयाऽन्तरात्मा

सर्वस्य तिष्ठति भवानविकाररूपः ॥ ८० ॥

संवेदनमिति । इह व्यवहारभूमौ यन्मानफलं प्रसिद्धं तदेव
स्वप्रकाशं संवेदनं जडज्ञानस्येच्छादिवत्स्वपरव्यवहारासमर्थस्य मा-
नफलत्वायोगात् । स्वप्रकाशं मानफलमुपेयमिति तदेव संवेदन-
मित्यर्थः । तथापि प्रमातृव्यापाराद्वैता विषयगता स्वप्रकाशज्ञानतैव
संवेदनादिपदाभिलष्या मानफलं तद्यानित्यमिति नेत्याह—तद्यत्ति ।
स्वप्रकाशे मानफले स्वतोऽन्यतो बोधोपपत्तौदेरसिद्धेर्भेदधर्मस्य 'रूपा-
दिवज्जडत्वानियमात्तस्य प्रमेयनिष्ठत्वायोगात् स्वाभिष्यञ्जकवृत्तित्वा-
दाऽव्याचक्षुद्दारा प्रमातृनिष्ठत्वेन प्रहृष्टमूलमड्याद्यनुभवानुरोधादि-
त्यस्मन्मनं युक्तमित्यर्थः । तर्हि प्रमातुरेव स्वनिष्ठसंवेदनेन सर्वसाध-
कत्वमभ्यर्त्तव्यं किं तदतिरिक्तसाक्षिणेत्याशङ्क्य प्रमातृमानादां प्रमा-
मानान्तरात्प्रमातृत्वं इत्यस्य स्वस्मिन्वृत्तिविरोधात्तत्साधकं वस्तुतः
स्वतन्त्रं नित्यमेकं मानफलत्वादिकल्पनारहितं स्वप्रकाशं संवेदनं स-

वसाक्षिभूतमुपेयं तदेवैष त आत्मा सर्वान्तर इत्यादिश्रुत्युक्तं त्वत्-
स्वरूपमित्याह—तस्येति ॥ ८० ॥

ननु क्तरूपसाक्षिसद्भावेऽपि न तन्मम स्वरूपम्, अहंप्रत्यये प्र-
काशमानस्यैव मत्स्वरूपत्वाच्च कर्त्रादिरूपस्यैव प्रकाशमानत्वादि-
साशङ्क्य वस्तुत उक्तरूपस्यैव त्वाहप्रत्यये विपर्यस्ततयाऽन्यथाप्र-
काशमानत्वाच्चद्गोचरकर्त्रादिरूपं स्थूलादिरूपवच्च नैवास्तीत्यभि-
प्रेत्याह—

कर्त्रादिसंनिधियत्नेन तवापि कर्तृ-

भोक्तृप्रमातृवपुरापताति भ्रमेण ॥

तद् बुद्धिसंश्रयमनात्मगतं प्रतीचि

शुद्धेऽपि पश्यसि तमःपटलावृताक्षः ॥ ८१ ॥

कर्त्रादीति । ननु स्थौल्याद्याश्रयदेहवत् स्वतःकर्तृत्वादिम-
दात्मनोऽन्यद्भास्ति यत्संनिधिवलेनात्मनि तद्भ्रमः स्यादित्याशङ्क्य
विज्ञानं यज्ञं तनुते, अहमिहैवास्मत्पिपादिश्रुत्यनुभवसिद्धा साभासबु-
द्धिरेव तद्वती, तद्विवेकादेवात्मनि कर्तृत्वादिभ्रम इत्याह—तद्बुद्धि-
संश्रयामिति । तत्कर्त्रादिवपुः कर्तृत्वादीति यावत् । किं च कर्तृ-
त्वादिर्न तावदात्मपरिणामो निरवयवस्य तस्य हेतुपरागायोगेन प-
रिणामायोगात् स्वत एव तत्परिणामित्वे मुक्त्यभावप्रसङ्गादविका-
रित्वश्रुतिविरोधाच्च । नाप्यात्मनि मनःसंयोगजो गुणः, निरवयवे प्र-
देशवृत्तिर्मयोगायोगात् । अत एव न मनस्तत्र तत्साधकं, न चान्यः
घत्माऽकमास्ति, तस्मादात्मनो निर्गुणत्वश्रुतेः काममङ्गल्पादेर्मनोध-
र्मत्वश्रुतेश्च ताक्षयत्कर्तृत्वादेरपि मनोघर्मत्वादात्मनि तद्दीर्घम इत्य-
भिप्रेत्योक्तम्—अनात्मगतामिति ॥ ८१ ॥

किं च कर्तृत्वादि वस्तुतो नात्मा . तेद्धर्मश्च दृश्यत्वोत्पर्वतादि-
वत् । न चापयोजकत्वम् । तस्य स्वरूपत्वे आत्मधर्मत्वे च तेनाकारेण
दृश्यत्वायोगात् । अनाश्रयस्य तस्य कदाप्यप्रतीतिश्च । तस्य दृश्यत्वा-

नुपपत्तेरेव विपक्षे बोधकत्वादित्यनुमानादपि तस्यात्मतद्दर्शित्वाभाव-
सिद्धौ तत्प्रतीतिर्भ्रम इत्यभिप्रेत्याह— ।

कर्तृत्वादि च दृश्यवर्गपतितं द्रष्टुः स्वभावः कथं
सम्भाव्येत तव प्रसन्नविमलस्वच्छप्रकाशात्मनः ॥ ।
यद्यद् दृश्यतया जगत्प्रभिमत्तं सर्वस्य तत्तद्भवेद्
दूरं द्रष्टुरिति प्रसिद्धमखिलं भृशुत्समुद्रादिकम् ॥ ८२ ॥

कर्तृत्वादि चेति । द्रष्टुः साक्षिणः । आत्मत्वाद्दौ-व्यभि-
चारमाशङ्क्य तदेवासम्प्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य सामान्यव्याप्तिमेवाह-
यद्यदिति । द्रष्टुर्दूरं तदनात्मकमतद्दर्मश्चेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

किं चेदं कर्तृत्वादिकमात्मनोऽग्नेर्ज्वालदिवदागन्तुकं किं वौ-
ष्ण्यादिवत् स्वभाविकम् । नाद्यः, पूर्वोक्तविषया तद्धेतोर्दुर्निरूपत्वात्,
नाहं निर्हेतुकमागन्तुकं सम्भवति आगन्तुकत्वे वा तस्य सञ्जुसर्पादि-
वन्निध्यात्वापत्तेश्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं निराकरोति—

एतस्माच्च न जाग्रतस्तव भवेत् स्वाभाविकी कर्तृता -
यद्येषा स्वत एव किं न भवति स्वप्नेऽपि ते तिष्ठतः ॥
यत् स्वप्ने परिपश्यसि त्वमखिलं त्वन्मायया निर्मितं
कर्तृत्वादि न सत्यमत्र घटते कात्स्न्यानिभिव्यक्तितः ॥ ८३ ॥

एतस्मादिति । वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः । चशब्दः प्रथमस-
प्रतिक्षेपसमुच्चयार्थः । एतस्मादित्युक्तं विशदयति—यद्ये वेति । अ-
ग्नीष्णस्य यावदाग्निरुपानुवृत्तिवत् कर्तृत्वादेरात्मनः स्वाभाविक-
त्वे यावदात्मस्वरूपं तदनुवृत्तिः स्यात् । न च माऽस्ति, स्वप्ने सत्यत्वा-
त्मनि तदभावादित्यर्थः । ननुक्तहेतुरसिद्धो जाग्रतीव स्वप्नेऽपीदं क-
रोमीदं भुञ्ज इत्याद्यनुभवेनात्मनि तदापि कर्तृत्वादेः स्वत्वादित्यत
आह—यत्स्वप्ने इति । स्वप्ने यत्कर्तृत्वादि स्वं परिपश्यसि तद-
सिद्धं मायया निर्मितमिति सम्बन्धः । कात्स्न्यानिभिव्यक्तितः पर-
मार्थवस्तुचिन्तदेशकालमाघनमंपात्तिः कात्स्न्यं तत्पूर्विका याऽभि-

व्यक्तिस्त्रयद्वैतत्वादिस्वर्यः । स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति वचनात्स्वशरीर एव स्वप्नस्तु दृश्यते, तत्र च वास्तवस्नानभोजनगमनाद्युचितदेशकालमाघनसपत्तेरसम्भवात्तदभावेऽप्यभिव्यक्तस्य तस्यैन्द्रजालिकसृष्टवस्तुवदनिर्वचनीयमायामात्रविनिर्भक्तत्वात्तन्मिथ्यात्वमावश्यकम् । तदुक्तम्—“मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्” इति । ततो न जागरितकर्तृत्वादेः स्वप्नऽनुवृत्तिरिति सिद्धमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कात्स्न्यशब्दस्यार्थान्तरं वदन्स्वप्नस्य तदभावेनासत्यत्वमाह—

कात्स्न्यं हीष्टमवाघनं न खलु तत् स्वप्नस्य जाग्रद्विषया
याघाद् वाधितमेव सत्यमिति चेन्नैवं विरोधान्मिथः ॥
सत्यत्वे न हि वाधितत्वघटना याधे च सत्यं कुतः
सत्यं वाधितमित्यतीव पदयोः सम्यन्धिता दुर्घटा ॥८३॥

कात्स्न्यं होति । भाष्यकारादिसंमत्यर्थो हिशब्दः । जाग्रद्विषया वाधादिति । यद्यपि सिद्धान्ते स्वप्नस्य मूलाज्ञानकार्यस्य जाग्रद्विषया भ्रमन्तरूपया सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपयाधो न सम्भवति, तथापि रशानाममारोपितभुजङ्गस्यानन्तरोत्पन्नदण्डभ्रमेणैव जाग्रद्विषया स्वप्नदृष्टवस्तुनस्तदाप्यमात्रनिश्चयेन तन्मिथ्यात्वनिश्चयरूपवाघनं तदधीनमभिप्रेत्य तयोक्तमिति दृष्टव्यम् । अथ रथान् रथयोगान्पयः सृजत इति श्रुतेः । स्वप्नदृष्टस्य जाग्रद्विषया निवृत्तिमात्रं वाघशब्दार्थं मन्वानः शङ्कते—वाधितमेवेति । पूर्वोक्तमिथ्यात्वनिश्चयं वाघमभिप्रेत्य परिहरति—नैवमिति । मिथो विरोधमेव प्रकृत्यति—सत्यत्व इति ॥ ८४ ॥

ननु माया तु प्रकृतिं विद्यादित्यादीं विषयादिसत्यवस्तुप्रकृति-त्वेन मायास्वरूपनिश्चयान्मूत्रकारेण च स्वप्नस्य यायामात्रत्वाभिधानात्सोऽपि जाग्रत्तुल्यस्तदभिप्रेतः, तथा च न तत्र रथा इत्यादिश्रुति-र्जाग्रद्रथाद्यभावपरोवे न तस्यालीकत्वमित्याशङ्क्य लोकेऽनिर्वचनी-

याविद्याया एव मायापदार्थत्वाद्ब्रह्मिकायाशब्दस्यापि तदर्थत्वात्-
त्कार्यविषदादेरप्यनिर्वचनीयत्वाज्जाग्रदस्तुतोऽपि न सत्यत्वम्, जा-
ग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वाविशेषेऽपि स्वप्नस्याविद्यातिरिक्तकारणजन्यत्वा-
त्प्रातीतिकत्वं ज्ञादिति बाधश्चोपपद्यत इत्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणमर्थजातं
मतिजानीते—

मायामेनां जागरे लोकसिद्धा

मुक्त्वा तद्वत् स्वप्नभायां त्रिविच्य ॥

शक्तिव्याप्ती तत्र सिद्धे गृहीत्वा

मायासिद्ध जागरं साधयामः ॥ ८५ ॥

मायामेनामिति । लोकसिद्धाम् ऐन्द्रजालिकादीं प्रसिद्धा-
मुक्त्वा अविद्यामात्रभाया मतिपाद्य स्वप्नभाया मूत्रकारोक्तस्वप्नमूल-
भाया त्रिविचयाविद्यात्मतया निरूप्ये तत्राविद्याया स्वप्ने वा सिद्धे
वृद्धमयोगमूयोदर्शनाभ्यामवगते शक्तिव्याप्ती मायानन्दस्य शक्ति-
कार्यत्वादिहोत्रविद्याकारणकत्वेन व्याप्तिं च गृहीत्वाऽविस्मृत्य जा-
ग्रदवस्थागतं त्रियदादिमपञ्चमपि मायासिद्धमविद्याकार्यं श्रुतियु-
क्त्यनुमानैरनुपदमेव साधयिष्याम इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

तत्र तावदलोके मायायास्तमःशब्दिताऽविद्याऽभेदं साधयितुमु-
पक्रमते—

लोके हि मायाऽधिगता न माया ।

तमोऽतिरिक्ताऽस्ति निरूप्यमाणा ॥

व्याप्तिश्च शक्तिश्च निरूप्यमाणा

भविष्यतीहैव तु नेतरत्र ॥ ८६ ॥

लोके इति । लक्षणदिना निरूप्यमाणो माया नाऽविद्यावि-
लक्षणैः शरणा निरूप्यमित्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्या अविद्यामात्रत्वे
परितोषाह—न्यासिष्येति । इह अविद्यायाम् । तुर्यवधारणे । इत-
रत्र सत्यरूपमायायाम् । नत्र भविष्यतीत्यनुपदः ॥ ८६ ॥

ननु मणिमन्त्रौषधादिसत्यवस्तुमति पुरुषविशेषे लोके माया-
विशब्दप्रयोगनियमात्तद्विशेषणीभूतमायाऽपि सत्यभूतवेत्याशङ्क्य सा
किं मन्त्रादिरूपमत्यवस्त्वेव तत्कृतः पुरुषशक्तिविशेषा वा, नाद्य
इत्याह —

मायाविनो न मणिमन्त्रमथाप्यं च
मायेति शक्यमिह वर्णयितुं कुतश्चित् ॥
सत्यं हि तत् सकलमिष्टमियं त्वसत्या
माया ततोऽन्यादिह किं चन वर्णनीयम् ॥ ८७ ॥

मायाविन इति । मायाशब्दस्य मण्यादिवाचकत्वे वाघका-
भावमभिप्रेत्य शङ्कते—कुत इति । वाघकाभावोऽसिद्ध इति परिह-
रति—सत्यं हीति । किं मण्यादीनां स्वस्वरूपेणैव मायाशब्दवा-
च्यत्वम् उत मिथ्याकार्यसञ्चलितरूपेण । नाद्यः, केवलमण्यादिसम्ब-
न्धावगमेऽपि तद्वाति मायाविशब्दायोगात् । द्वितीयेऽपि प्राप्ताप्राप्त-
विवेकेनानिर्वचनीयमजतुरगादिकार्यमम्बद्ध एव मायाशब्दगोचर
इति तदेव मिथ्याकार्यं मायाशब्दवाच्यमुपेयम् । तस्य च स्वरूपेण
नानाजातियुक्तस्यैकशब्दवाच्यत्वायोगात्तादृशकार्यकल्पं तस्मिन्सर्व-
स्मिन्नुपादानतयाऽनुगतमनिर्वचनीयमज्ञानमेव मायाशब्दवाच्यम् । त-
त्तादात्म्याद् घटादी मृदादिशब्दवत्तत्कार्ये मायाशब्दः, तद्योगात्पुरुषे-
ऽपि मायाविशब्दो युज्यते इति न मन्त्रादिर्मायाशब्दार्थ इति
भावः ॥ ८७ ॥

पुरुषे शक्तिविशेषे मायेति पञ्चमनूय मतिक्षिपति—

सामर्थ्यमस्य मणिमन्त्रनिमित्तमस्ति
माया भविष्यति जनत्रमहेतुरेया ॥

इत्युच्यते यदि तदप्रतिफल्य कस्मात् - ६
सामर्थ्यमप्यवितथं हि तदिष्टमस्य ॥ ८८ ॥

त्वात्कस्मादतिफल्यु जेति शङ्कते—कस्मादिति । तर्किं सामर्थ्य
कार्यानुरोधेनामत्य कल्पते किं वा सत्यम् । नायः,
त्वदिष्टविधातापाठात् अस्मदिष्टापत्तेश्चेयाशयेनाह—सामर्थ्यमिति ।
तदपीति सम्बन्धः । मिथ्याकार्यकल्पमपीत्यर्थः । अस्य
पुरुषस्य प्रतिवादिनो वा । द्वितीये कार्यस्यापि स-
त्यता स्यात्सत्यसामर्थ्याधीनकार्यस्यापि सत्यत्वनियमात्, ततश्च तत्र
मायाशब्दप्रत्ययानुपपन्नौ, भ्रमगोचर एव तयोः प्रामिदोरिति हि-
शब्दार्थः ॥ ८८ ॥

ननु काचकामल दिगतसामर्थ्यस्य सत्यत्वेऽपि तदधीनकार्य-
स्य मिथ्यात्ववत्पुरुषगतशक्तिविशेषरूपमायायाः सत्यत्वेऽपि तदधीने
कार्ये मिथ्या । क न स्यादित्याशङ्क्य तर्हि दोषगतसामर्थ्यवत्पुरुषे सा
सहजा उक्त चक्षुरादौ भ्रमसामर्थ्यवदागन्तुकीति विकल्पोभयथाऽपि
दुर्निरूपत्वात्तस्याः सत्यत्वनिर्वहणमशक्यमित्याह—

न च शक्तिरस्य सहजा यदि वा
जनिताऽस्ति केन चिदिति घृवतः ॥

परिपुष्कल स्वमतानिर्वहण

भघितु क्षम तदनिरूपणतः ॥ ८९ ॥

न च शक्तिरिति । दोषादावापि सत्यसामर्थ्यामप्रतिपत्ति-
समुच्चयार्थशब्दः । केन चिद् गुरुरूपेण पुरुषेण । पारपुष्कलं
पक्षद्वयेऽप्यवयवम् ॥ ८९ ॥

तत्रात्रकल्पस्य दुर्निरूपत्वमुपपादयति—

न च शुक्रशोणितसमागमने

न च गर्भजायिन इय विदिता ॥

न च मातृघोनिविपराद्दुदरा

द्रुपसर्पतो घट्टिरियं घट्टते ॥ ९० ॥

न च शुक्रेणि । पुरुषस्य स्त्रो जन्माभावात्तच्छक्रेः सहज-

स्वं तेच्छरीरेण सह जन्मेति वक्तव्यम् तत्र किं गर्भाधानसमये शुक्रशो-
णितसंसर्गादेव भवति किं वा गर्भ एव करचरणादिमात्पिण्डरूपपारि-
णामान्मातुरुदरादनिकष्टद्वारेण बाहिर्निर्गमनाद्वा ? न सर्वथापि, तत्तत्स-
मयानन्तरमेव मायाकार्यादर्शनेन तच्छक्तिकल्पकामावाव, तत्तत्त्वा-
सिद्धौ तस्या जन्मासिद्धौरेत्यर्थः ॥ ९० ॥

द्वितीये गुरुः किं शिष्ये मण्यादिक्रमेव समर्पयत्युत तद्द्वारा श-
क्तिविशेषमपि । आद्ये न त्वदिष्टशक्तिसिद्धिः । न द्वितीयः, मण्यादे
रञ्जुमर्षादिमिथ्यावस्तुकारणत्वेन क्लृप्तमामर्षाज्ञानशोभकत्वेन मि-
थ्याकार्योपयोगोपपत्तौ पुरुषे शक्त्यादिकल्पकाभावेन तदयोगादित्थ-
मिमेत्याह—

मणिमन्त्रमौषधमितीदृशकं

विरहस्य नापरमिहार्पयति ॥

पुरुषोऽपि कश्चिदत एवमिधं

परतोऽपि नास्य घटनामटति ॥ ९१ ॥

मणीति । पुरुषो गुरुभूतोऽपरं सामर्थ्यमिह शिष्ये नार्पयतीति
सम्बन्धः । आगन्तुकी पुरुषशक्तिर्मापोति पक्षासम्भवमुपसंहरति—अत
एवमिति । इयं शक्तिरस्य पुरुषस्य घटनां सम्बन्धसम्भावनां
नाटति न गच्छतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

ननु मायां तु मूर्च्छति विद्यात्, देवी स्या गुणमयी मम माया
दुरत्ययेत्यादिवचनादिसिद्धा मायाशक्तिरीश्वरे तावदङ्गीकर्तव्या ।
न च साऽज्ञानमेवेति वाच्यम् । तस्य स्वाश्रयव्यामोहकत्वाद् भ्रान्ति-
विषयसदृशवस्त्वपेक्षयैव रञ्जनादौ सर्पादिभ्रमहेतुत्वाच्च । ईश्वरमा-
या तु ततो विलक्षणा, न हि सा स्वाश्रयमीश्वरं मोहयति, यः सर्व-
ज्ञः सर्ववित् योगिं योगिमधिष्ठितपृथ्येक इत्यादौ तस्य सर्वज्ञत्वमाया-
निपन्तृत्वश्रवणेन तन्मोहितत्वायोगात् । न च तस्या विपदादिभ्रम-
जनने तत्सदृशवस्त्वन्तरापेक्षाऽस्ति, तदकार्यस्य तत्सम्भावना । सैव च
मन्त्राद्युपासितेश्वरपेरिता योगिममृतिनीववश्या सती इतराद्भ्रामयतीति

सर्वत्र माया न जन्या ततो नोक्तदोष इति मायाऽविद्याभेदवादिन-
मेकदेशिनं प्रत्याह-

अन्यस्य विभ्रमकरी पुरुषस्य शक्ति-
राकारमन्यमनपेक्ष्य मनीषिता चेत् ॥
वाच्येह लौकिकजनस्यवहारभूमौ
मायागिरस्तदपि दुर्घटमिष्टहानेः ॥ ३२ ॥

अन्यस्येति । स्वाश्रयादन्यस्येत्यर्थः । अन्यमन्यस्तम् ।
आकारं भ्रमविषयाकारं तत्सदृशमिति यावत् । इहेत्येतद्विद्वन्तीति-
लौकिकेति । मायागिरो वाच्या मनीषिताऽभिपत्ता चोदिति सम्ब-
न्धः । दूषयति-तदपीति । किमुक्तरूपा मायाऽनिर्वचनीया उत
सत्त्वा, न प्रथमो घटते, आनिर्वचनीयत्वरस्याविद्यास्वरूपलक्षणत्वेन
मायाया अपि तथात्वे मायाऽविद्याभेदस्त्वेदिष्टो न लभ्येत । न चा-
निर्वचनीयत्वाविशेषेऽपि स्वपरव्यामोहकरत्वतद्भावाभ्यां भेद इति
वाच्यम् । अविद्याया अपि द्विचन्द्रकेशोद्गादिभ्रमहेतोस्तन्मिथ्यात्व-
निश्चयवत् स्वाश्रयेऽव्यामोहकत्वाभावात् । त्वदुक्तरीत्या गापिनां जी-
वानामीश्वरार्पिततक्षीयमाययेतरव्यामोहकत्ववत्तयैव विषदादिसत्य-
त्वभ्रमहेतुभूतया तेषामपि व्यामूढत्वोपगमान्मायाया अपि स्वाश्रय-
व्यामोहकरस्य समानत्वात् । एतेन कर्तुरिच्छया कार्यकरी माया,
अविद्या तु नैवमिति तद्भेद इति निरस्तम् । मायासोभकमन्त्रादिप्र-
योगवदविद्यासोभकालातचक्रभ्रणणदेरपि कर्तुरिच्छयां निष्पाद्यमा-
नत्वात् । ह्युच्यतां मायायां तत्कार्यस्य तदनिच्छायामस्यविद्याकार्य-
वदुत्पद्यमानत्वाद्गुणमन्त्रापि कार्यस्येच्छा न तु विधानस्यापि तुल्य-
त्वात् । तरत्यविद्यां वितर्तां हृदि यस्मिन्निवेशिते। योगी मायामपेयाय
तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ इत्यादिवचनान्मायाऽविद्ययोर्भेद एव युक्त
इति भावः ॥ ३२ ॥

माया सत्येति द्वितीयकल्पमपसिद्धान्तमसङ्गेन दूषयति—

मायामयत्ववचनादाखिलं मृषेति

यद् भाष्यकारवचनं तदसङ्गतं स्यात् ॥

प्रत्यक्षमुत्सृजसि कारणमन्यदन्यद्

यत्किञ्चिदानयासि कष्टमतः किमन्यत् ॥ ९३ ॥

मायामयत्वेति । मायायाः सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्व-
मावश्यकं स्यात् , ततश्च मायैव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽर्प्यस्ती-
त्यादिभाष्यकारवचनमप्रमाणं स्यात् । मायाकार्यस्यापि सत्यत्वे मा-
यामात्रं त्वितिसिद्धान्तसूत्रमप्यमङ्गतं स्यात् । सन्ध्ये सृष्टिगृह हीत्यु-
क्तपूर्वपक्षानिरासात् । कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति सौत्रहेतु-
रपि विरुद्धः स्यात्, तस्यासत्यत्वेनैव व्याप्तत्वात् । मायायाः सत्यत्वे
तस्या ज्ञाननिर्वर्त्यत्वायोगाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्मुक्तिः, मायामेतां
तरन्ति त इत्यादिवचनमप्यप्रमाणं स्यादिति भावः । किं च मायाद्र-
ष्टृणां तच्चत्रविषयाज्ञानमनुभवसिद्धमस्त्येव, ततश्च तस्यैवान्वयव्य-
तिरेकाभ्यां दृश्यमानयोर्हेतुत्वशब्दवाच्यत्वयोः सम्भवे सति तदतिरि-
क्ता शक्तिः शक्तिमती वा माया न कल्पनीया कल्पकाभावात्तदभा-
वेऽपि कल्पनेऽतिमसङ्गादित्याह—मत्यक्षमिति ॥ ९३ ॥

ननु सर्वज्ञेश्वरेऽज्ञत्वप्रयोजकाज्ञानासम्भवाच्चास्मिन् श्रुतिस्मृति-
प्रामिद्धा माया ततोऽन्यैव जगत्प्रकृतिरूपाऽभ्युपगन्तव्येत्याशङ्क्य चि-
न्मात्राश्रिताज्ञानस्य तदात्मकेश्वरे सत्त्वेऽपि तस्यं तं प्रति स्वरूपाना-
वरकत्वाच्चराज्ञत्वाद्यप्रयोजकाज्ञानमेवोक्तमावेत्यभ्युपगन्तुमर्हति, कृतम्
आतिरिक्तमायाकल्पनपत्त्याभिप्रेत्य परिहरति—

अज्ञानमेव च भविष्यति शक्तिरेषा

सर्वप्रपञ्चजननी परमेश्वरस्य ॥

मायाश्रुतिस्मृतिवचोभिस्तीर्यमाणा

शक्तिग्रहो हि पराविभ्रमहेतुशक्तौ ॥ ९४ ॥

अज्ञानमेव चेति । श्रुतिस्मृतवचोभिर्रुदीर्यमाणा सर्वप्रपञ्च-
जननी परमेश्वरस्य मायाशक्तिरेषाऽज्ञानमेव भविष्यतीति सम्बन्धः ।
न त्वतिरिक्तेति चशब्दार्थः । ननु मायाद्रष्टृणामनुभवसिद्धाज्ञानस्यै-
व मायात्वेन तदज्ञाने तेषु च मायामायाविशब्दप्रयोगः स्यादित्या-
शङ्क्यानादिदृढव्यवहारानुरोधेनेतरभ्रामकत्वविशिष्टेऽज्ञाने मायाश-
ब्दस्य शक्तिग्रहात्पश्चात्तत्रैव तत्प्रयोगस्त्वथ तद्व्यभ्रान्ते मायाविश-
ब्दप्रयोगो नाज्ञानमात्रे तद्व्यभ्रान्ते वा तयोः प्रयोग इति व्यवस्थो-
पपत्तेर्पैवमित्याभिप्रेत्याह—शक्तिग्रह इति ॥ ९४ ॥

ननु यूपाहवनीयादिशब्दवत् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादि-
वाक्ये मायाशब्दस्य प्रसिद्धार्थेतरपदसमभिव्याहारादलौकिकेश्वर-
शक्तौ जगदुपादाने सद्भक्तिग्रहसंभवात् स्वाश्रयातिरिक्तव्यामोहकत्व-
विशिष्टाज्ञानेऽस्य शक्तिग्रहकल्पना न युक्तेति, नेत्याह—

न च प्रसिद्धार्थपदान्तराणां
प्रयोगसान्निध्यवशेन शक्तिः ॥
ग्रहीष्यतेऽस्येति समञ्जसं स्या-
दलौकिके शब्द इदं हि युक्तम् ॥ ९५ ॥

न च प्रसिद्धेति । ननुक्तं यूपाहवनीयादिशब्दवदिति तत्रा-
ह—अलौकिक इति । लोके दृढव्यवहारे यूपादिशब्दप्रयोगाभावा-
त्तदर्थेनसद्भक्तिग्रहस्यासम्भवाद्भेदे प्रयुक्तयूपादिशब्दस्य सद्भक्तिग्रहं
विना तद्युक्तवाक्यस्याप्योद्यकत्वात्तत्सद्भक्तिग्रहे चोपायान्तराभावा-
त्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहार एव तदुपायो युक्त इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

मायाशब्दे ततो वैपम्यमाह—

अयं तु मायेति न शब्द एव-
मलौकिको लौकिक एव तस्मात् ॥
पदार्थवाची जगति प्रसिद्ध-
स्तमेव चेदेऽपि स वक्ष्यतीह ॥ ९६ ॥

अयं त्विति । एवं यूपादिशब्दवत् मायेत्ययं शब्दोऽलौकिको न, किं तु लौकिक एवेति सम्बन्धः । तु किं त्वर्थः । तस्य लौकिकत्वे फालितमाह-तस्मादिति । इह मायां त्वित्यादिवाक्ये लौकिकवृद्धव्यवहारे प्रयुज्यमानमायाशब्दस्य परभ्रमहेत्वनिर्वचनीय एव वस्तुन्युक्तविषया सङ्गतिग्रहात्तपोरेव शब्दार्थप्राप्तेः प्रत्याभिप्रायमानत्वात्तमर्थमादायैव वाक्यार्थमतीत्युपपत्तौ तत्र पृथक्सङ्गतिग्रहे प्रमाणप्रयोजनपोरभावात्सोऽयुक्तः, अन्यथा व्रीथादिशब्दानामपि त्वदुक्तविषया वेदे पृथक् सङ्गतिग्रहमङ्गादिति भावः ॥ ९६ ॥

ननुद्भिर्वादिशब्दानां लोके खनित्राद्यर्थवाचिनामपि वेदे उद्भिदा यजेत पशुकामः, चित्रया यजेत पशुकामः इत्यादिप्रयोगेषु लौकिकार्थपरित्यागेन कर्मविशेषनामधेयतदर्थत्वं निरूपितं प्रथमे तन्त्रे ।

तथाहि-तत्र यजेतेत्यस्य यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थे सति खनित्रादिवाचकोद्भिदापदस्य न तावत्सामानाधिकरण्येनान्वयः उद्भिद्यागपदपोरेकार्थत्वासंभवात् । न चोद्भिदेति 'पदेन तद्वनेति विवक्षितत्वात्तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । नापि त्रैपाधिकरण्येन, तदा हिं दध्यादिवदन्यतः प्राप्तपागानुवादेन गुणविधिर्वा स्यात्, सोमेन यजेतेतिवाद्दिशिष्टविधिर्वा स्यात् । नाद्यः, अधिकारान्तरस्ययाजिनाऽपूर्वपागोपस्थितेस्तदनुवादायोगेन तत्र गुणविध्यसंभवात् । नापि द्वितीयः, तदा हि उद्भित्साध्ययागेन पशुं भावयेदिति वाक्यार्थः स्यात्, स तु न संभवति, यागेन पशुं भावयेदित्येतावतैवाधिकारविधेर्निराकाङ्क्षत्वाद्दिशिष्टविषयत्वे गौरवात्, रक्तपटन्यायेन उद्भिदोऽपि वाक्यार्थप्रवेशे योग्यतानुसारेण उद्भिदा यागं यागेन च पशुं भावयेदित्येवान्वयः स्यात् । ततश्च सकृच्छ्रुते यागे वाजपेयाधिकरणोक्तन्यायेन गुणविधानायोद्देश्यतया सिद्धत्वं फले विधेयत्वादनुष्ठेयत्वम् उद्देश्यत्वदेवानुद्यत्वं विधानादेवा-

ज्ञातत्वे गुणसाध्यतया प्राधान्यं फलसाधनतया च गुणत्वम् इत्येवं
विरुद्धात्रिकद्रव्यापत्तिः स्यात् । सोमेन यजेतेत्यस्य तु द्रव्यविशिष्ट्या-
गोत्पत्तिविधित्वेनान्वयभेदाभावात्तत्र विरुद्धात्रिकद्रव्यापत्तिः, तस्मादुद्भि-
त्पदार्थस्य लोकसिद्धस्य खनित्रादेः कथमपि वेदवाक्यार्थेऽन्वयायो-
गाद्भिदत्यादिपदवत्समाभिव्याहृतकर्मनामधेयत्वकल्पनया वैदिकोद्भि-
दादिपदस्य तत्र पृथक् शक्तिरिति सिद्धम् । तथा मायाशब्दस्यापि
वेदे पृथगर्थवत्त्वमिति शङ्कते—

ननुद्भिदादेर्यदि नाम लोके

प्रासिद्धमर्थान्तरवाचकत्वम् ॥

तथापि भावार्थनिपीडितस्य

विजानते कर्माणि शक्तिमस्य ॥ ९७ ॥

ननुद्भिदादेरिति । भावार्थनिपीडितस्येति । भावा-
र्थवाचयानुसामानाधिकरण्येन त्याजितलौकिकार्थस्येत्यर्थः ॥ ९७ ॥

उक्तन्यायेन वैदिकोद्भिदादिपदस्य पृथगर्थवत्त्वमुपेत्य दार्ष्टा-
न्तिके मायाशब्दे ततो वैपम्यं वदन् परिहरति—

सत्यं न गत्यन्तरमस्ति तत्र

ततस्तथा निश्चितमत्र नैवम् ॥

मायागिरोऽज्ञाननिवेदनेऽपि

न का चिदत्रानुपपात्तिरस्ति ॥ ९८ ॥

सत्यमिति । अङ्गीकृतमेवाह—न गत्यन्तरमिति । तत्र
वैदिकोद्भिदादिपदे कर्मनामधेयत्वं विना लौकिकार्थापेक्षेण वाक्यार्-
थमतिपशुपयोगित्वं यतो नास्ति ततः कर्मनामतया वेदे पृथक्शक्त-
त्वं निश्चितमित्यर्थः । मायाशब्दे वैपम्यमाह—अत्र नैवमिति । तत्र
हेतुः—मायागिर इति । अत्र माया तु प्रकृति विश्वादिद्यादेवा-
क्ये मायाशब्दस्य लोके तदर्थत्वेनावगतस्याज्ञानस्य निवेदनेऽपि न
का चिदनुपपात्तिरस्ति, तस्यानिर्वचनीयजगत्प्रकृतित्वयोग्यत्वादि-
त्यर्थः ॥ ९८ ॥

मायाशब्दस्य लौकिकाज्ञानार्थत्वे यथापि मायां तु प्रकृतिं विद्या-
दिसत्र न का चिदनुपपत्तिः तथापि मायिनं तु महेश्वरमित्यत्र साऽ-
स्त्येव सर्वज्ञादिरूपमहेश्वरस्याज्ञानित्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्य स्वतः कृ-
त्स्यासद्गाद्वितीषाचिद्रूपेश्वरस्य जडप्रपञ्चजननानुकूलशक्तिरूपाज्ञान-
वत्त्वेऽपि तस्य तं प्रति जीववत्स्वरूपतत्त्वावारकत्वाभावेनेश्वरस्याज्ञत्वा-
दिप्रसङ्गाभावस्यानेकत्र निरूपितत्वात्सर्वज्ञत्वाद्याविरोध्यज्ञानाश्रयत्वे
न काचिदनुपपत्तिरित्याह—

अज्ञानं जडशक्तिमात्रवपुषा सर्वेश्वरस्येप्यते

सर्वज्ञत्वविरोधि तन्न च भवेदुक्तप्रकारेण नः ॥

सर्वज्ञेश्वरसंश्रया भवति सैवाज्ञानमाया श्रुतौ

तस्माद्बुद्धिदिवेति वर्णनामिदं वैषम्यदुष्टं तव ॥ ९९ ॥

अज्ञानामिति । मात्रचा सर्वेश्वरं प्रसङ्गानस्य तत्त्वावारकत्वं
निवारयति । श्रुतौ मायिनमित्यादेश्रुतौ सैव लोकमिद्धाज्ञानरूपा
माया सर्वज्ञेश्वरसंश्रया विवक्षिता भवतीति शेषः । वैदिकमायाश-
ब्दस्य लोकसिद्धार्थावेदनेऽनुपपत्त्यभावात्तत्त्वोद्भिदादिपदसाम्योक्ति-
रयुक्तेति फालितमाह—तस्मादिति ॥ ९९ ॥

ननु लोके मायाशब्दोऽज्ञानवाचीति कथं येन वेदेऽपि तदर्थः
स्यात्, न तावन्मायाविनोऽज्ञानं तदर्थः, नस्य विशेषदर्शनवतो भ्रमा-
भावेन तन्मूलाज्ञानायोगात् । पार्श्वस्थानां तद्विषयाज्ञानवत्त्वेऽपि तेषु
मायावित्त्वप्रमिद्ध्यभावात्तन्मायाशब्दस्य तदज्ञानवाचित्वस्याप्ययोग
इत्याशङ्क्य द्रष्टृणां भ्रमोपादानभूताज्ञानमेव लोके मायाविनो मायेति
गीयते तच्च चिन्मात्राश्रयविषयं मूलाज्ञानमेवेति गृह्यभिस्तन्धिः परि-
हरति—

मायाऽनिर्वचनीयमेव तु तमो मायाविनो गीयते

द्रष्टृणां भ्रमकारणं विषयता मायाविता तस्य तु ॥

तं हस्त्यादिचिकल्पनाघटितचन्मूढाशया जन्तवो

रज्जुं सर्पतपैव तद्विरहितं जानन्त्यबुद्धत्वतः ॥१००॥

मायाऽनिर्वचनीयमिति । एवेति तमसः सत्यत्वं वारयति ।
 तुरवधारणे तम एवेति तदर्थः । ननु मायाविनि व्याघ्रादिभ्रमकार-
 णमज्ञानं न तस्यास्ति किं तु द्रष्टृणामेव तत् , मायावी तु तद्विषय
 एव न तदाश्रयः, ततश्चान्याश्रिताज्ञानस्य मायात्वे तदनाश्रयः स
 कथं मायावी स्यादित्युक्ताभिसन्धिमजानतः शङ्कामन्त्रीकृतैकदेशि-
 भिरुक्तं परिहारमाह-विषयतेति । तुरवधारणे । तस्याज्ञानस्य वि-
 षयैव मायाविता न तदाश्रयत्वं लोके मायाद्रष्टाभिरज्ञात एव पुरुषे
 मायाविशब्दप्रयोगपत्वयनियमादेत्यर्थः । पुरोऽवस्थितस्य मायावि-
 नस्तैरज्ञातत्वेमेव कथमित्याशङ्क्य तस्यान्यथा तैर्दृश्यमानत्वाद्यथावद-
 ज्ञातत्वं रज्ज्वादाविव कल्पमित्याह-तं हस्त्यादीति । व्याघ्रादि-
 रादिपदार्थः । हस्त्यादय एव विकल्पना विविधरचनात्पिकास्तद्व्य-
 त्तिवत्तद्भावमापन्नवज्जानन्तीति मन्वन्धः । चतिना सूचितं स्पष्ट-
 यति-तद्विरहितमिति । वस्तुतो हस्त्यादिभावराहितं तं मायावि-
 नं तदात्मना भ्रान्त्या यतो जानन्ति ततस्तस्य याथातथ्येनाज्ञातत्व-
 मावश्यकमिति तदेव तस्य मायावित्त्वमित्यर्थः ॥ १०० ॥

ननु सूर्यादौ नभोगतत्वेन यथावत्प्रतिभासमानेऽज्ञातत्वाभावेऽ-
 पि जलादिगतत्वादिरूपेण प्रतिबिम्बभ्रमदर्शनान्न भ्रमाधिष्ठानस्या-
 ज्ञातत्वं निषेधं, तथा च कथं तेन मायाविनोऽज्ञातत्वमिद्विरित्याशङ्क्य
 सोपाधिकभ्रमाणामुपाधिप्रतिबद्धाधिष्ठानतत्त्वबोधनिवर्त्यत्वाभावेऽपि
 निरुपाधिकभ्रमाणानिषेधेनाधिष्ठानतत्त्वबोधनिवर्त्यानां तदज्ञातत्वा-
 धीनत्वं नियतमेव मायाविगोचरहस्त्यादिभ्रगस्योपाधेरनिरूपणान्निरू-
 पाधित्वे न विवाद इत्यभिप्रेत्य तस्याधिष्ठानतत्त्वबोधयोग्यत्वमुपपा-
 दयति—

सम्यग् ज्ञानघलेन तं विरहितं हस्त्यादिभिर्गत्क्षणे
 जानीयुस्तदनन्तरं न स भवेद्दस्त्यादियुक्तः पुमान् ॥
 तेनास्मत्तम एव तत्र विषये मायाऽस्तु मायाविनः

। सोऽज्ञातो यद्यमज्ञकोटिपतिता मायी स तेनोच्यते ॥१०१॥

सम्पग्जानेति । मायाविना मन्त्राद्युपसंहारे कृते द्रष्टृणां ने-
त्रादिप्रतिबन्धाभावादप्रतिबद्धसंनिकर्षादियममुक्तो मम रयदस्त्पादिरू-
प इति तं मायाविनं यदा तत्त्वतो जानीयुः पार्श्वस्थास्तदनन्तरं तेषां
पूर्ववत्तद्गोचरभ्रमाभावात्तत्त्वबोधयोग्य इत्यर्थः । तत्त्वबोधनिवर्त्य-
भ्रान्त्यधिष्ठानस्थाज्ञानविषयत्वनियमे फलितमाह—तेनास्मादिति ।
येन मायाविगोचरमज्ञानं द्रष्टृणां सिद्धं तेनेत्यर्थः । तत्र विषये तद्वि-
षयमिति यावत् । उभयसम्बन्ध्यज्ञानस्य मायात्वे कथं तद्विषयस्यैव
मायावित्त्वं न तदाश्रयस्येसाशङ्क्य तदाश्रयस्याज्ञत्वभ्रान्तत्वादिमतो
मायावित्त्वस्य काप्यदर्शनादज्ञत्वादिरहितस्य तद्विषयस्य लोकवेद्यो-
र्मायावित्त्वेन व्यवहाराच्च स एव तथोच्यते इति निगमयति—सोऽ-
ज्ञात इति ॥ १०१ ॥

एवमज्ञानात्मकमायाया आश्रयविषयभेदमद्वीकृत्य तद्विषयस्यैव
मायावित्त्वं यदेकदेशिनोक्तं तदाक्षिपति—

नन्वेवं सति रज्जुखण्डलकमप्यज्ञातमज्ञानिभि-
र्मायावीति गिरौच्यतां न तु तथा लोके प्रसिद्धिः क्वचित् ॥
तेनाज्ञातविलक्षणत्वमुचितं मायाविनो लौकिका
मायावीति पुमांसमेव निपुणं येनाहुरत्यादरात् ॥१०२॥

नन्वेवमिति । अज्ञानविषयस्य मायावित्त्वे सतीत्यर्थः । ख-
ण्डलकं खण्डः । अपिशब्दः स्याणुत्वेन भ्रमविषयपुरुषसमुच्चयार्थः ।
उच्यताम उच्येत । प्रसिद्धिर्व्यवहारः । येनाज्ञातत्वमिति प्रसिद्धिं तेन
मायाविनो मायावित्त्वस्याज्ञातविलक्षणत्वम अज्ञातत्वादन्यत्वमेव व-
क्तुमुचितमित्यर्थः । मायामयहस्त्पादिभावं विना तटस्थतया स्वरूपे-
ण दृश्यमानेऽपि नेरेऽज्ञातत्वरहिते मायावित्त्वं येन तेनापि नाज्ञातत्वं
मायावित्त्वमित्याशयेनाह—लौकिका इति ॥ १०२ ॥

एवमेकदेशिप्रते पूर्वपक्षिणा दूषिते स्वाशयं प्रकटयन्नाह सि-

द्वान्ती—

नैवं भ्रान्तिनिमित्तकारणमयं संशुद्ध सर्वक्षणे
मन्त्रादिप्रचुरं प्रयत्नजनितं तज्जीवनो वर्त्तते ॥
तेनात्रैव तु लोकरूढिरभवन्मायावितागोचरा
यद्ब्रह्मक्षणताप्रसिद्धिरभवन्मुक्त्वा परित्राजकान् ॥१०३॥

नैवमिति । यथैकदेशिनोक्तं नैवं किं तु शुद्धचिन्मात्राश्रयविष-
यं मूलाज्ञानमेव लोकेऽपि माया, सैव लौकिकमायोपादानं, तदधीना-
हत्वादिरहितः परमेश्वर एव तथाऽज्ञान् भ्रामयन्मर्वत्र मुखपो माया-
वीति भावः । तर्हि कथं लोके जीवविशेषे मायावित्त्वप्रसिद्धिरसाश-
ङ्क्य मायाक्षोभकमन्त्रादिप्रयोचतुस्तत्कार्षोत्पत्तपादौ स्वातन्त्र्यात्तत्कृ-
तन्व्यामोहाभावाच्च मुख्यमायाविसदृशत्वादज्ञानमुख्यस्य तस्मिन्मुख्य-
बल्लोके मायावित्त्वव्यवहारो न तस्यामूढेऽपि सभिमेत्याह—भ्रान्तिनि-
मित्तैति । अयं मतारकः पुमान्मन्त्रादिप्रचुरं मन्त्रौषधादिप्रधानं प्र-
यत्नजनितं यत्नेन प्राप्तं, प्रयत्नगुणितमिति पाठे तेन वर्धितं प्रतिघातर-
हितमिति यावत् । एतादृशं भ्रान्तिनिमित्तकारणं संशुद्ध तज्जीवनस्त-
द्रूपजीवनोपायवानयं सर्वक्षणे वर्त्तते इति सम्बन्धः । तेन मायया स-
होक्तसम्बन्धविशेषेण, तु शब्दोऽवधारणार्थोऽनेन सम्बन्धते । अत्र मा-
याक्षोभके पुंनि मायावितागोचरा लोकरूढिर्मायाविशब्दस्यायं मु-
ख्योऽर्थ इति लोक प्रसिद्धिरभवादित्यर्थः । ननु मायाविशब्दस्य यौ-
गिकत्वाद्योगस्य मायासंबन्धस्य द्रष्टृत्वमपि मत्वात्कथं तत्क्षोभक एव
तत्प्रयोगमस्यमायाविशब्दस्य सामर्थ्याविशेषेऽपि पूर्वपूर्वप्रचुरमयोगम-
त्प्रयवशादेकत्रैव तां भवतो नान्यत्रेत्येव दृष्टान्तेनाह—यद्ब्रह्मदिति ।
यत्र परित्राजका अपि विवक्षितास्तत्र केवलब्रह्मक्षणशब्दात्तदप्रसि-
रिति परित्राजकशब्दस्यापि प्रयोगदर्शनात्केवलब्रह्मक्षणशब्दात्परि-
त्राजकप्रसिद्धिर्यथा नेत्यर्थः । यद्वा अज्ञानमुख्यानां गौणे मुख्यव्य-
वहारे दृष्टान्तमाह—यद्ब्रह्मदिति । अमौनं च मौनं च निर्विघाय वा-

क्षणः स ब्राह्मणः ।

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्य सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥

इत्याद्युक्तान्ब्रह्मविदः परिव्राजकान्मुख्यब्राह्मणान्विहाय शिखा-
दिमत्स्त्रेव तत्प्रसिद्धिवदीश्वरं मुख्यं मायाविनं विहाय लोके माकृ-
तेषु परभ्रामकेषु मायावित्त्वप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ १०३ ॥

एवं, मायाऽविद्ययोरभेदं तत्र बाधकाभावं चोपपाद्य तदनुवा-
देन फलितमाह—

एवं तावल्लोकसिद्धा न माया

मिथ्याज्ञानाद्भिद्यतेऽनश्च नत्र ॥

शक्तिव्याप्तिप्रत्ययौ घर्णयिद्वा

वेदाल्लिङ्गाच्चान्यमायात्वसिद्धिः ॥ १०४ ॥

एवं तावदिति । लोकसिद्धमायातत्कार्ये अविद्यातत्कार्या-
भ्यां न भिद्यते इत्यर्थः । चोऽवधारणे । तत्र लोके मायाशब्दस्यावि-
द्यायां शक्तिप्रत्ययं यन्मायाकार्यं तदविद्याकार्यमिति व्याप्तिप्रत्ययं च
निर्वर्त्य वैदिकमायाशब्दाद्विद्यदादिद्वैतप्रकृतेस्तत्कार्यद्वैतस्य च कार्य-
त्वलिङ्गान्मिथ्यात्वं साधयेदित्यर्थः ॥ १०४ ॥

शुक्त्याद्यज्ञाने मायात्वप्रसिद्ध्यभावात्कथं तयोरभेद इत्याशङ्क्य
तथापि नाज्ञानादन्वत्र तत्प्रसिद्धिः मूलाज्ञानस्यैवोक्तरीत्या तथा प्र-
सिद्धत्वादित्याशयेनाह—

जाग्रद्भूमौ या प्रसिद्धेह माया

सा निर्णीता तावदज्ञानमेव ॥

तस्यां शक्तिव्याप्तिविज्ञानासिद्धे-

र्विज्ञातव्या सैव वेदानुमानात् ॥ १०५ ॥

जाग्रद्भूमाविति । ततश्च जाग्रत्पञ्चस्य मायाकार्यत्वश्रुते-
रुक्तविषया तन्मिथ्यात्वसिद्धिरिति फलितं निगमयति—तस्यामि-
ति । इन्द्रैकवद्भावाद्देदानुमानादित्येकवचनम् ॥ १०५ ॥

यदि मूलाज्ञानमेव माया तर्हि स्वप्नस्य झटिति बाध्यमानस्य तस्कार्यत्वायोगात्कथं तत्र सूत्रकारस्य मायामात्रत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्य शक्तिरजतादिवत्स्वप्नस्य किञ्चिदवच्छिन्नचैतन्याज्ञानकार्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाज्जाग्रद्वत्पूर्णात्मन्वेवाध्यासात्तद्गोचरमूलाज्ञानकार्यत्वमेव तस्यावश्यमुपेयम् । अत एव तस्य जाग्रत्प्रत्ययेन न सत्रिलासाविद्यानिवृत्तिरूपो बाधो भवति किं तु मिथ्यात्वनिश्चयमात्ररूपः स च प्रसिद्धमायाकार्येऽपि समानः, तथा च स्वप्ने सूत्रकारस्य मायामात्रत्वनिर्देशो युक्त एवेत्याशयेनाह—

स्वप्नेऽप्येवं स्वप्नदृष्टमोहमात्रा-

दन्या का चिन्न प्रसिद्धाऽस्ति माया ॥

तत्रैवायं सूत्रकारस्य तस्मान्

मायाशब्दो वर्तते नापरत्र ॥ १०६ ॥

स्वप्नेऽपीति । तदुपादानभृताऽपीत्यर्थः । शुद्धचैतन्याज्ञानं मोहमात्रशब्दार्थः । अवच्छिन्नचैतन्यगोचराज्ञानमन्यपदार्थः । तस्मात्तत्रैवेति संबन्धः ॥ १०६ ॥

मोहमात्रं तत्रेत्युक्तम् । तथापि स्वप्नदृष्टव्यामूढत्वादन्यस्य च तत्र भ्रामकस्यादर्शनात् सूत्रकारः केनाशयेन तत्राविद्याशब्दं विहाय मायाशब्दं प्रायुञ्जेति वीक्षायां तत्राशयमाह—

शक्तिव्याप्तिप्रत्ययी कारविषयन्

स्वप्ने स्थित्वा प्रत्यगज्ञानमात्रे ॥

मायावाचा लोकवत्सूत्रकारो

वेदं लिङ्गं चोपनेतुं प्रवृत्तः ॥ १०७ ॥

शक्तिव्याप्तीति । सूत्रकारः प्रत्यगज्ञानमात्रे स्वप्ने स्थित्वा तमाश्रित्य शक्तिव्याप्तिप्रत्ययी कारविषयन्मायाशब्दस्याज्ञाने शक्तिं मायामपत्त्वलिङ्गस्य दृश्यत्वकार्यत्वादेराविधकत्वेन व्याप्तिश्च लोके प्राद्वन् लोकवत्सिद्धस्वप्नादिव जाग्रत्प्रत्ययस्यैवाविधकत्वेमा-

यामात्रमित्यादिदृश्यत्वादिलिङ्गं च मानतया षट्पितुं मायामात्रत्वम-
तिज्ञया स्वप्ने निरूपेतवानित्यर्थः ॥ १०७ ॥

एवमाविद्यकत्वेन लोकासिद्धस्वप्ने सूत्रकारस्य मायामपत्वनि-
र्देशसामर्थ्यान्मायाऽविद्ययोरभेदमुपपाद्य मायायामज्ञानाभाधारणधर्म-
प्रतिपादकभगवद्रचनमामर्थ्यादपि तयोरभेदे विमर्तनं कर्तव्येत्याह
श्लोकत्रयेण । तत्र प्रथमं चिदात्मनस्त्वावारकत्वमविद्यालक्षणं माया-
यामपि भगवतोक्तं तद्विज्ञानतां तयोरेकत्वनिश्चयोऽवश्यंभावीत्याह—

अज्ञानमावरणमावरणं च माया
सर्वेश्वरेण हरिणा दृढमभ्यघायि ॥

चैतन्यवस्तुन इति प्रतिपद्यमाना-

स्तत्त्वं तदेकामिति निश्चयतः प्रतप्तिः ॥ १०८ ॥

अज्ञानमावरणमिति । चैतन्यवस्तुन आवरणमिति संब-
न्धः । तदभिधानं प्राकृताभिधानवन्न मन्तव्यमित्याशयेनोक्तं सर्वेश्वरे-
णेति । दृढं कुतश्चैरन्यथा कर्तुमशक्यं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । तदभिधा-
यकं भगवद्रचनं तृतीयपद्ये वक्ष्यति । तन्मायाऽविद्यात्मकं तत्त्वं स्व-
रूपम् एकमभिन्नं स्वप्रकाशप्रत्यगभिन्नवस्तुनोऽनिर्वचनीयाज्ञानव्यति-
रेकेणावरणासंभवात्तदावारकत्वेन भगवतोक्ता माया अज्ञानमेवेति
निश्चिनुम इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

किं च तत्त्वज्ञानैकानिवर्त्यत्वस्यानिर्वचनीयाज्ञानादन्यत्रासंभवा-
त्तदप्यज्ञानस्यैव लक्षणं तच्च मायायामपि भगवतैवीकं, ततोऽपि त-
योरभेदः श्रद्धया ग्राह्य इत्याह—

ज्ञानं निवर्त्तकमपि द्वितयस्य तस्य
गीतागतः करुणया भगवानुवाच ॥

तेनापि तत्त्वमिदमेकामिति प्रतीति-

रानीयते कपितलक्षणतुल्यभावात् ॥ १०९ ॥

ज्ञानं निवर्त्तकामिति । तस्य मायाऽज्ञानात्मकस्य । द्वितय-

स्य भ्रमादवगतस्य । गीतागतो भारतसारंमृतेगीतायां प्रवृत्तत्वेन प्र-
वृत्तः प्राकृतवत् रुगात्याद्यर्थं मृत्तिसेद्धां निवारयितुं करुणयेत्यु-
क्तम् । तेनापीत्यस्य कथितेत्यनेन सम्बन्धः । तेन भगवद्ब्रह्मणेन ।
इदम् मायाऽविद्यात्मकम् । तत्त्वं स्वरूपम् । एकमभिन्नम् ॥ १०९ ॥

कानि तानि भगवद्ब्रह्मणानि यैर्मायाऽज्ञानयोस्तच्चावारकत्वं त-
त्त्वबोधनिवर्त्यत्वं चोक्तमिति वीक्षायां तानि निर्दिशति—

नाहं प्रकाश इति तावदनेन माया-
ऽज्ञानेन चावृत्तमितितिरदप्यभाणि ॥

मामेव ये तु परमं पुरुषं प्रपन्ना

ज्ञानेन तु प्रभृतिना च धिया निवृत्तासिः ॥ ११० ॥

नाहं प्रकाश इति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत्त
इत्यनेन मायावारकत्वेनाभाणि । एवमज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति
जन्तव इत्यनेनाज्ञानमप्याधारकमभाणि, तेन चिदात्मतच्चावारकत्वमु-
च्यते समानमित्यर्थः । एवं मायाऽज्ञानयोस्तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वप्रतिपा-
दकं भगवद्ब्रह्मणं दर्शयति—मामेवेति । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति त इत्यनेन मायाया ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमुक्तम् । न चानेन च-
चनेन भक्त्वा मायातरणमात्रं न तु तत्त्वबोधोपात्तान्निवृत्तिरिति वा-
च्यम् । ज्ञानी स्वात्मैव मे मतमित्यादिवाच्यशेषे ज्ञानस्यैव प्रसंमादर्श-
नेन प्रपद्यन्ते इत्यनेन तस्यैव विवक्षितत्वात् । मायाया मुख्यतरणासंभवे-
न तरति ब्रह्महत्यामित्यादिवत्तरन्तीत्यनेन तन्निवृत्तेरेव विवक्षितत्वा-
च्च । ज्ञानेन तु तद्ब्रह्मणं येषां नाशितमात्मन इत्यनेनाज्ञानस्यापि ज्ञा-
ननिवर्त्यत्वमुक्तमिति तदप्युच्यते इत्यमित्यर्थः ॥ ११० ॥

ननु सर्वत्राज्ञानपदस्यनला ज्ञानाभाव एवोच्यते । सच परिशेषा
त्तरणागभावे एव, माया च मायारूपा कथं तदभिन्ना स्यादित्याद्यह्य अ-
धर्मासुरादिपदानां धर्मादिविरुद्धमायारूपदुरितादिप्रतिपादकत्ववद्भा-

नपदस्यापि ज्ञानविरुद्धभावरूपमायाप्रतिपादकत्वापपत्तेर्नमित्याह—
 ज्ञानस्य प्रागभावादपरमाभिहितं प्रत्यगज्ञानमेत-
 त्संसारव्याधिबीजं कथितनघवशादेव बुध्यस्व बुद्ध्या ॥
 ज्ञानेनाज्ञाननाशङ्कयति भगवन्नेप गीतागतः स-
 न्न ज्ञानात् प्रागभावक्षय इति घटते तत्क्षये तत्प्रसूतेः १११॥

ज्ञानस्येति । किं च तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया श्रुतमंमारस्यानि-
 र्वचनीयं प्रत्यगज्ञानमेवोपादानमित्यनेकथा मानयुक्तिवलेनोपपादितं
 ततोऽपि न तदभावरूपमित्याह—प्रत्यगज्ञानमिति । किं च सर्वज्ञः
 श्रीहरिरेव ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन इत्यनेनाज्ञाननाशे
 हेतुं ज्ञानं कथयति स्म, तदज्ञानस्य ज्ञानमागभावत्वे नैव घटते । ज्ञान-
 नस्य स्वप्रागभावनाशरूपतया तद्धेतुत्वायोगात् । येषां मते प्राग-
 भावनाशः प्रतियोगिनोऽन्य इत्यभ्युपगमस्तेषां सोऽनुपपन्नः ज्ञानमा-
 गभावस्य तदन्यनाशस्य प्रागभावात्मत्वानुपपत्तेरागन्तुकनाशमाग-
 भावोऽन्योऽभ्युपेयः स्यात्तत्र तस्याप्यन्यो नाशस्तस्याप्यन्यः प्रा-
 गभाव इति मानहीनप्रागभावतन्नाशानवस्थादोषमसङ्गात् । किं च
 तन्मते ज्ञानमागमन्यैव तदन्यनाशोत्पत्त्ययोगाज् ज्ञानमेव स्वप्रागभा-
 वनाशहेतुर्वक्तव्यः स न सम्भवति ज्ञानस्य स्वप्रागभावसमये जन्मा-
 सम्भवात्तन्नाशसमयोत्पन्नस्य तद्धेतुत्वायोगाच्च तन्नाशानन्तरमेव ज्ञान-
 नजन्म वाच्यं, ततश्च पश्चाद्भाविज्ञानस्य पूर्वभाविनाशहेतुत्वं सुतरा-
 मनुपपन्नमिति ज्ञानमागभावरूपाज्ञानस्य कथमपि भगवदभिहितज्ञान-
 निवर्त्यत्वासम्भवात्तन्निरवर्त्यमज्ञानं भावरूपमेवोपेयमित्यभिनेत्याह—
 ज्ञानेनेति ॥ १११ ॥

उक्तविधया मायाया अज्ञानात्मत्वे सति स्वप्नावस्थागतकर्तृत्वा-
 दिप्रपञ्चस्य सूत्रोक्तं मायामात्रत्वमज्ञानमात्रत्वमेव ततस्तन्मिथ्यात्वमि-
 द्दिरिति फलितमाह—

मायामात्रमतः समस्तमभवत् स्वप्ने प्रासिद्धं दृशः
 कर्तृत्वादि तमोमयं वितथमेवाज्ञानमात्रं यतः ॥ . . .

तस्माज्जागरितेऽपि नैतद्भवत् स्वाभाविकं यत् पुन-
स्तादृक्षं तव सर्वदैव तु भवेत् स्वप्नेऽपि चैतन्यघत् ॥११२॥

मायामात्रमिति । अतो मायाया अज्ञानत्वाद् दृशो दृगा-
त्मनो यत्स्वप्ने समस्तं कर्तृत्वादिमायामात्रं मसिद्धमभवत्तत्तपोमयं
वितथमेवेति सम्बन्धः । तद्दृष्टृत्वादीनामवस्योगाधिधर्माणां व्यभि-
चारेऽपि न तदस्परूपस्य सर्वत्राव्यभिचाराद्याभिचारित्वम् । एवं
सति तस्य कुनस्तत्र व्यभिचार इति भावः । स्वाभाविकत्वं याचकमा-
ह-यत्पुनरिति । तादृक्षं स्वाभाविकम् । कर्तृत्वादेः स्वाभाविकत्वे
स्वप्नेऽप्यनुवृत्तिः स्यात्, चैतन्यवदित्यर्थः ॥ ११२ ॥

कादाचित्कमपि स्वाभाविकमस्तु पकामयदगततरक्तत्वश्यामत्व-
वदिति चेन्न । विकारिणि तस्य संभवेऽपि कूटस्थात्मन्यसंभवा-
दित्याह—

सत्यप्यलुप्तमिति यत्रापि नास्ति कर्तृ-

भोक्तृप्रमातृमुत्त्वमन्यदपीह किं चित् ॥

जाग्रदशाऽवगतमप्यखिल न तत्ते

स्वाभाविकं भवितुमुत्सहते विरोधात् ॥ ११३ ॥

सत्यपीति । न अलुप्तमिद्रूपस्यागन्तुकं कर्तृत्वादि सहजं
स्यादित्यर्थः । हेतोरदृष्टत्वे फलिनमाह-अप्यखिलमिति । तद-
खिलमपि ते स्वाभाविक परमार्थमद्भवितुं नोत्सहते इति सम्बन्धः ।
अप्रयोजकत्वमात्राद्ग्याह-विरोधादिने । मतोऽपि व्यभिचारित्वे
तस्य कदा चिदसत्त्वं स्यान्न च तत्संभवति सत्त्वात्तत्रयोरैकत्वे वि-
रोधात् । तदुक्तं श्रीकृष्णेन—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ इति ।

तस्माद्यभिचारि सर्वमतिर्वचनीयमेवेत्यर्थः ॥ ११३ ॥

किं चासन्नाभिन्नयोगवाद्वादिपदमपिभावानुपपत्तेस्तस्यत्व-
धादिना तपोरभेदोऽपि वास्तवो वक्तव्यः, तत्रार्थकस्यानुपपत्तौ

स्य व्यावृत्तिर्दुर्व्यतिरेकि सद्यन्तमाह—

स्वाभाविकी ह्युतभुजः खलु नोप्यना तं
जातु प्रमुञ्चति न तामपि जातवेदाः ॥

एवं भवन्तमपि जागरितोपलब्धं

स्वप्ने भवानपि च जागरितं न मुञ्चेत् ॥ ११४ ॥

स्वाभाविकीति । जागरितोपलब्धं कर्तृत्वादि स्वप्ने न
मुञ्चेदित्यनुपङ्गः । मुञ्चति च, तस्मात्कर्तृत्वादेरात्मनश्च धर्मधर्मिभा-
वो न वास्तव इति शेषः ॥ ११४ ॥

ननु स्वप्नेऽपि जागरितवदेव व्यवहारदर्शनाज्जाग्रत्कर्तृत्वादि मु-
ञ्चतीति कथमुक्तमित्याशङ्क्य तदुपपादयति—

स्वप्ने न जागरितमस्ति मृपात्वहेतोः

स्वप्नस्य सत्यमिति जागरितं वदन्ति ॥

स्वप्नस्य बाधनबलादमृतत्वमुक्तं

तस्माच्चिदेव तव रूपमतोऽन्यदार्त्तम् ॥ ११५ ॥

स्वप्न इति । स्वप्नस्य मृपात्वहेतोस्तद्विलक्षणजाग्रत्कर्तृत्वा-
दि न तत्रास्तौत्पर्यः । ननु मिद्धान्ते जागरितस्यापि मृपात्वात्कथं
स्वप्नवैलक्षण्यं तस्येत्यत्र आह—सत्यमितीति । जागरितोपलब्धं-
स्तुनामनिर्वचनीयत्वे समानेऽप्यविद्यातिरिक्तदोषाजन्यतया स्वोचि-
तार्थक्रियासामर्थ्यरूपव्यावहारिकमत्यत्रस्य नियतान्वयव्यतिरेकवि-
धिनिषेधशास्त्रसिद्धस्योपनिषदात्मनश्चसाक्षात्कारात्माग्नौ बाधाभावा-
त्तत्सत्यत्वं जाग्रत्कृतदुरितध्वंसाय, प्रायश्चित्तविधायका धर्मशास्त्रका-
रा वदन्ति । स्वप्नस्य तु निद्रादिदोषजन्यस्य प्राकृतैरपि मिथ्या-
त्वेन निश्चितस्योक्तविपरीतत्वादनृतत्वमेव रज्जुमर्षादितुल्यं मूत्रका-
रादिभिरुक्तम् । - तत्र च स्वप्नप्रपञ्चस्य जाग्रदुपलब्धादन्यत्वात्स्वप्ने
न तदनुवृत्तिरित्यर्थः । दृग्दृश्ययोस्तु वृत्तिव्यावृत्तिप्रतिपादनफलमा-
ह—तस्मादिति । रूपं वास्तवस्वरूपम् । आर्त्तं नश्वरं-तत्तन्धीवाध्य-
मिति यावत् ॥ ११५ ॥

जाग्रदवस्थागतस्यापि मृषास्वे तद्गतश्रुतेरपि तथात्वाद्वाप्यधू-
मादेरेव तत्स्वप्नवोधो न स्यादित्पाशङ्क्य सूचकश्च हि श्रुतेरिति-
सूत्राभिप्रेतं परिहारमाह—

स्वप्नोपलब्धमखिलं वितथं तथापि

तत्सूचयत्यवितथं परमार्थवस्तु ॥

जाग्रद्दशावगतमप्यनृतं तथापि

तद्वत्तदप्यवगतिक्षममेव भूम्नः ॥ ११६ ॥

स्वप्नोपलब्धामिति । तत्स्वप्नोपलब्धं कुञ्जरारोहणादि अ-
वितथं स्वप्नमाप्तवद्वापराहितम् । परमार्थवस्तु अर्थक्रियासमर्पेष्टवस्तु
तदापि जाग्रद्गतमनृतमपि श्रुत्याचार्यादि । मिथ्यात्वाविशेषेऽपि तत्स्व-
मादेवावयस्य सर्वथा विषयावाधात्तत्रावेदनसामर्थ्यात्तत्रवोधहेतु-
त्वं घटने, न तथाऽवयस्य, तद्विषयस्य श्रुत्यादिवाध्यत्वादिति
भावः ॥ ११६ ॥

ननु जाग्रदस्वप्नयोर्मृषास्वे कथं तयोः पूर्वोक्तं वैषम्यं भवेत्,
पद्यविद्यातिरिक्तनिद्रादिदोषजन्यत्वात्स्वप्नस्य प्रातिभासिकत्वं तद्-
दोषापगमे बाधश्चोपपद्यते, जागरितस्य तद्भावाव्यावहारिकत्वंमिति
वैषम्यमुच्यते, तर्हि यावन्नद्रा तावत्स्वप्न एव स्यादिति सुषुप्तिर्न
स्यात्, स्वप्नवैचित्र्यं च न स्यात्तद्धेतोर्निद्राया एकरूपत्वादित्पाशङ्क्य
स्वप्नस्यापि सुखदुःखपर्यवसायितयाऽदृष्टाध्यत्वस्यावश्यकत्वात्स-
त्यामपि निद्रायां तदुपरमे स्वप्नलयात्सुषुप्तिः स्यात्कर्मवैचित्र्याद्य
स्वप्नवैचित्र्यामित्याशयेनाह—

स्वप्नभ्रमोऽपि सुकृतादिनिमग्ननत्वा-

त्वाच्चत् परिस्फुरति यावददृष्टमस्ति ॥

क्षीणे तु तत्र लयमेति जगन्निदाने

गाढे तमस्वप्नभवावगते प्रतश्चिः ॥ ११७ ॥

स्वप्नभ्रम इति । तत्रादृष्टे क्षीणे इति सम्बन्धः । मतीचस्त-

मतीति सम्बन्धः । गाढे सर्वविशेषमकाशशून्ये जगन्निदाने त-
माप्ति स्वप्नस्य लयं वदतो ग्रन्थकारस्य मूलापिद्याकार्पत्यं तस्या-
भिमतम् ॥ ११७ ॥

नन्वाद्युतरादिनाशिन्याः पुण्यपापक्रियायाः कालान्तरभाविस्व-
प्नादिदेहेतुत्वमेवानुपपन्नं कृतस्तदुपरमात्स्वप्नोपरम इत्याशङ्क्य कदा-
चित्सुकृतं कर्म कूटस्थमित्यतिष्ठतीतिवचनाद्विधिनिषेधशास्त्रमामर्ष्या-
द्य कारकाश्रितक्रियापास्तत्कारकाणां च यावत्फलावसाने स्था-
यिमूर्क्षमरूपं कल्पते, नाशशब्दस्याप्यदर्शनवाचिनः सूक्ष्मरूपमस्वा-
नुकूलत्वात् तावता तदसत्त्वापत्तिः । तथा चादृष्टसूक्ष्मरूपेण स्था-
पिन्याः क्रियायाः शास्त्रावगतस्वप्नादिदेहेतुत्वादि युक्तमेवेत्याशयेनाह—

निष्पादिता सकलकारकयुग्माध्या

सर्वेण कारकगणेन सहैव तावत् ॥

तिष्ठेत् क्रिया परमसूक्ष्मतपेक्ष्यमाणा

सर्वेणश्वरेण पुरुषः फलमेति यावत् ॥ ११८ ॥

निष्पादितेति । तथापि जडस्य तस्य कथं कालविशेषे
फलारम्भाय मष्टतिश्चेतनस्याप्यज्ञस्य तत्परिणाशक्तेरित्याशङ्क्य फल-
कालाभिज्ञेश्वरेक्षणमेरितं नियमेन तत्र ध्यामिषत इत्यभिप्रेत्याह—
ईक्ष्यमाणा सर्वेणश्वरेणेति । पुरुषः कर्मकर्ता । अर्थात्फलावसाने
सूक्ष्मरूपमपि नश्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ ११८ ॥

ननु विचित्रस्वप्नस्य विचित्रयासनावदज्ञानादेवोत्पीचसम्भ-
वात्तत्र कर्मणो नोपयोग इत्याशङ्क्य यासनावदोपद्वारा तत्र तदुपयोग
इत्याशयेनाह—

स्वप्नश्च जागरितमप्युभयं तथैव

मोहप्रसृतमपि कर्मफलं विभाति ॥

कर्मक्षये तदग्निलं परमात्ममाया-

माश्रित्य सूक्ष्ममवातिष्ठत एव लीनम् ॥ ११९ ॥

स्वप्नश्चेति । दृष्टान्तार्थं जागरितग्रहणम् । यथा ज्ञानकार्य-

स्वं नरशृङ्गवदपरोक्षत्वानुपपत्तेः, सदानुभवविरोधाच्च । तस्मादन्व-
यव्यतिरेकाभावपरिहारेणाविद्यातत्कार्यात्मकद्वैतस्य चिदेकता न स-
न्मात्रत्वे पर्यवसानात्तदेव तत्तत्त्वं तद्विपरीतं त्वीनर्चनीयं तत्त्वबोधेन
घाहितमुक्तस्वरूपेणैवावशिष्यते तत्र उक्तदोषद्वयप्रसङ्गो, नेति
भावः ॥ १३८ ॥

स्यादेतदेवं यदि जाग्रदादीनां मिथ्यात्वं चैतन्यस्यैव सत्यतया
तदधिष्ठानत्वं च स्यात् । न त्वेतदस्ति साधकामावाद्याभिचारित्वस्य
स्वापमूर्च्छावस्थासु चैतन्येऽपि सत्त्वादित्याशङ्क्य न हि द्रष्टुर्दृष्टे-
र्विपरिलोपो विद्यते इत्यादिश्रुतेः प्रत्यभिज्ञाप्राप्त्याच्च तदापि त-
दागमापायस्य साक्षिचैतन्यमनुगतमस्त्येव, इतरथा तत्तदेवस्यापराम-
र्शानुपपत्तिः, ततश्च तस्य सत्त्वत्वाद्याभिचार्यवस्थाधिष्ठानत्वं युक्तमि-
त्याशयेनाह—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसृष्टितत्तनूनिष्क्रान्त्यवस्थासु च-
च्चैतन्यं व्याभिवारिवस्त्वनुगतं तत्सत्यमेवात्मनः ॥
यत्किञ्चिद्व्याभिवारि तन्ननु मृत्पा स्रक्सर्पदण्डादिव-
ज्ञानुस्यूतचिदात्मवस्तु यदितुं शक्यं मृत्पा रज्जुवत् ॥ १३९ ॥

जाग्रत्स्यमेति । तनूनिष्क्रान्तिः स्थूलशरीरान्निर्गमनं मरण-
मिति यावत् । एतच्च पुनः शरीरमाप्त्यवस्थोपलक्षणम् । तथाप्यवस्था-
नां मृत्पात्वे व्याभिवारित्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्य सतोऽसतो वाऽगमा-
पायित्वासम्भवात्तदनिर्वाचनीयत्वमावश्यकमिति व्याभिवारित्वस्य
मिथ्यात्वेन व्याप्तिसिद्धेर्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्याह—यत्किञ्चि-
दिति । नन्विति निश्चये । किञ्च चैतन्यं मिथ्या मिथ्यासम्बन्धित्वा-
न्मिथ्यावस्तुवदित्याशङ्क्य तत्र व्याभिवारित्वमुपाधिः । न च साध-
नव्यापकता, पक्षे तदभावादिदिति सदृष्टान्तमाह—नानुस्यूतेति ॥ १३९ ॥

ननु स्रक्सर्पादि रज्ज्वज्ञानविलीसितत्वात्मैव तत्तत्त्वं तद्विपरीतं
तु मिथ्येति युक्तम् । नैवमवस्थाधर्मितपोक्तमन्तःकरणमात्माज्ञानविल-

सितं येनात्मैव तत्त्वं स्यात् तस्यानादित्वात्, अन्यथा तद्वृत्तकर्मत-
त्कल्पमवाहस्यानादित्वायोगात् आत्मन्यवस्यात्रयेऽपि साक्षितया
भासमानेऽज्ञानासंभवाच्च तस्य तद्विलासितत्वायोगादिति तत्राह—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मकमिदं चित्तं त्वदज्ञानतः
प्रादुर्भूतमतस्त्वमेव सततं त्यक्तो न तद्भिद्यते ॥
स्वाज्ञानं च तवानुभूतिबलतः सिद्धं मृषा तत्त्वतो
नासीदस्ति भविष्यतीति भवतः पूर्णा चितिः शिष्यते १४०-

- जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मकमिति- । न तावदन्तःकरणस्य
व्यक्तरूपेणानादित्वम्, तन्मतोऽकुरुत, एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि चेत्पादिश्रुतौ जन्मश्रवणात् साक्षिमात्रगम्यस्य तस्या-
गमापापित्वमन्तरेण कादाचित्कानुभवायोगाच्च “तदापीतेः संसार-
व्यपदेशात्” इत्यत्रोक्तन्यायेन सुषुप्त्यादावपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमान-
त्वादिनादिकर्मादिमवाहस्यैकाश्रयत्वोपपत्तिः । यत्तु भासमानात्मन्य-
ज्ञानमेव नेति । तन्न । भासमाने तस्मिन्नननिशयानन्द्राद्वयब्रह्मात्मताज्ञा-
नस्यानुभवयुक्तिमिद्वत्त्वात् । जडस्य स्वातन्त्र्येण स्वतःस्फुरणापो-
गाच्चिदात्मन्यविद्याकल्पितं तदिति न एव सर्वावस्थामाहितचित्तिस-
तत्त्वमिति भावः । तर्थाज्ञानस्याज्ञानविलासितत्वाभावान्मिथ्यात्वासि-
द्धौ द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह—स्वाज्ञानं चेति । अद्रयामङ्गस्वप्नका-
शचिदात्मनि तस्य वस्तुतोऽसंभवाज्जाड्यदृश्यत्वाभ्यां तस्मिन्मि-
थ्यात्मत्वसिद्धेः कालत्रयेऽपि स्वतः सत्त्वहीनस्य तस्य सविलासस्य
प्रतिभामेऽपि वास्तवत्वेन पूर्णानन्द्रचिदात्माऽवशिष्यत इत्यर्थः ॥१४०॥

ननु सर्वेऽपि वादिनः स्वस्वमते युक्तिजालं वदन्ति, तावता मम
न तत्र श्रद्धा भवति । एव युक्तिभिरुपपादितायामपि त्वमर्थशुद्धौ सा
कथं भवेदित्याशङ्क्य युक्तिमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वात्तावता तत्र श्रद्धानुद-
पो युक्तः, इह तु युक्त्युपोद्धलितागमत्रार्थरेव स्पष्ट प्रतिपादनादु-

क्तत्वमर्थयुद्धौ श्रद्धा विधयेत्याह—

ज्योतिर्वाह्यगवाक्यमानवलयः संपूर्णरूपां चित्ति-
र्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मरहिता मोक्षाय निश्चिपते ॥
तस्मादस्मद्बुदीरितं स्वकवपुः श्रद्धत्स्व मानं विना
नास्माभिः प्रतिपादिताचित्तिरियं वाक्यार्थसंबन्धिनी १४१

ज्योतिर्वाह्यणेति । मोक्षाय तद्देतुवाक्यार्थबोधाय । तत्र
ह्यादित्पादिनां व्यवहारमाणवस्तुमकाशकज्योतिषामभावे स्वप्नमनो-
रथादौ व्यवहारहेतुभूतं ज्योतिः किमित्याभिप्रेत्य किंज्योतिरेवापं
पुरुष इतिप्रश्नस्वात्मैवास्मद् ज्योतिरित्युत्तरं श्रुत्वा देहादीनां बहूना-
महमितिप्रतिभासात्तत्रासाधारणात्मरूपाजिज्ञासया कतम आत्मेति पुनः
प्रश्ने तस्योत्तरमुक्तं, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्यन्तज्योतिः पुरुषः
इत्यादिना । तेन हि देहेन्द्रियमाणबुद्धिदृष्टनिक्षानिकविज्ञानाज्ञानावे-
लक्षणमात्मानमुपेत्या तस्य समानः सन्मुगौ लोकावानुमंचरतीति
बुद्ध्युपाधिकं संसारं निर्दिश्य तस्य ध्यायतीवेत्यादिना मिथ्यात्वमु-
क्तम् । पुनः सधीः स्वप्नो भूत्वेत्यादिना जाग्रदस्थप्रणयजन्मनां प-
र्यायेण मास्मिन्नृथतेषां व्यभिचारिणामनवरवभावत्वं प्रतिपाद्य पुनः
स वा एष एतस्मिन्मंमगाद् इत्यादिना क्रमिकानवस्थांनुवादपुरःसरं
स यत्तत्र किं चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसद्गो ह्ययं पुरुष इति
क्रियात्ममिहारेण तत्तदवस्थागतवस्तुसाक्षिमात्रत्वेन तदसद्त्वमुप-
पाद्यातन्तरं यत्र सुप्तो न कं चन कामं कामयते न कं चन स्वप्नं
पश्यतीति सुषुप्तिमवतारं तद्वा अस्मैतदानिच्छन्दा अपहृतपाप्माऽभयं
रूपीयस्यादिवाह्यणशेषेण सम्यक्कामकर्मादिरहितस्वप्नकाशानिन्याचि-
दानन्दात्मकत्वंपदन्तुपं पृष्ठात्मरूपं निरूपितम् । एवं स पर्यगान्छु-
द्धमकायमव्रणमस्नाविरं श्रुद्धपपापविद्धम् । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स
बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अमाणां ह्यमनाः युध्नो ह्यक्षरान्परतः पर इत्या-
दिश्रुतिभिरप्युक्तरूप एव त्वमर्थो निरूपितः । ततोऽस्मिन्निरूपितेऽर्थे
नाश्रद्धाकारणमपीति भावः ॥ १४१ ॥

त्वं दार्ढ्यं तु द्वयं मनो रीति श्रोतव्यमात्रं मांति निराकुर्वन्ति निर्गम-
मुपसंहरति—

एतन्त्रं पदलक्षणवस्तु भवता यत् पृष्टमासीत् पुरा
तन्निर्णयितमनोऽन्यदस्ति यदि ते चित्तस्थितं पृच्छ तत् ॥
बुद्धिस्थं कुरु पूर्वमुक्तमखिलं यद्वक्ष्यमाणं च तद्
बोद्धुं, धारय ते मनः स्थिरतरं श्रद्धाघनाद्याश्रयः ॥१४२॥

एतदिति । तत्पदलक्षणप्रश्नकरणे शङ्काचित्तं मांति सामान्येन
तदनुज्ञां सूचयति—अनोऽन्यदिति । श्रुतस्याविस्मरणं श्रोतव्ये
चित्तकाम्यं च अरणस्य फलवत्त्वाय शिष्यस्यावश्यकमित्याशयेनाह—
बुद्धिस्थमिति । यत् पूर्वमुक्तं तदखिलं बुद्धिस्थं कुरु यच्च वक्ष्यमा-
णं तद्बोद्धुं लौकिकघनादि विहाय श्रु-युक्तश्रद्धारूपघनाद्व्यबुद्धिः
सन् मनः स्थिरतरम् अल्पन्तमेकाग्रं यथा स्वात्तया धारयेति संब-
न्धः ॥ १४२ ॥

एवं गुरोरेतुज्ञां माप्य शिष्यो निःशङ्कः सन्नुदितेऽर्थे जिज्ञासा-
निर्वाचं सूचयन्नापातमतिपन्नवस्तुनि जिज्ञासांस्तत्र्यमकटनपुरःसरं
तत्पृच्छतीत्याह—

इत्युक्ते गुरुणा स पृच्छति पुनस्त्वं शब्दलक्षणं मम
ज्ञातं न्यायवलेन पूर्वमुदितावस्थात्रयापोहनात् ॥
तच्छब्देन तु लक्षणमर्थमधुना बोद्धुं मनो मामकं
धावत्पाशु तमप्यपोह्य सकलद्वैतप्रपञ्चं वद ॥ १४३ ॥

इत्युक्त इति । पृच्छतीत्यस्य वदेत्येतदुपरीतिपदमध्याहृत्य
संबन्धो ज्ञेयः । यथापि पूर्वं द्वैतमपश्चामिध्वात्विमुक्तम्, तथापि वाक्या-
र्थनिर्णयतत्पदार्थनिर्णयं विना तद् दृष्टं न भवतीत्याशयेनापोह्य सकल-
द्वैतमपश्चामित्युक्तम् ॥ १४३ ॥

आपातमतीत्यधीनसंशयकोटिं दर्शयंस्तीक्ष्णवृत्तनिर्णयाय विचा-

रारम्भः कार्य इत्याह—

किं सप्रपञ्चमिदमस्त्वथ वा समस्त

द्वैतप्रपञ्चरहितं परिपूर्णरूपम् ॥

यद्बोभयात्मकमिदं परमार्थतोऽस्तु

विष्णोः परं पदमितिह विचारणीयम् ॥ १४४ ॥

किं सप्रपञ्चमिति । इदं सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रु-
त्यवगतं विष्णोः परमं पदमिति सम्बन्धः । परमार्थत इत्येतत्कोटिद्वये-
ऽपि योजनीयम्, इतरथा कोटीनां विरोधानभिष्यक्तेः ॥ १४४ ॥

ननु ब्रह्मणोऽलौकिकत्वाद्देदान्तानां च दोषरहितत्वात्कुतस्ते
तत्रोक्तसंशय इत्याशङ्क्य सम्भावितामम्भावितविषयविधिषेदान्त-
वाक्यभ्रवणसमुपजातपदीपचित्तदोषादेव स इत्याशयेनाह—

वेदान्तवाक्यगतिरत्र बहुप्रकारा

का चित्कथञ्चिदिति संशय उत्थितो मे ॥

तत्त्वं प्रकाशय निवर्तय मोहमूलं

मत्संशयं मम हिताय भव प्रसीद ॥ १४५ ॥

वेदान्तवाक्येति । गतिः पट्टतिः । अत्र ब्रह्मणि । बहुप्र-
कारत्वमेवाह—काचिदिति । सृष्ट्यादिवाक्यगतिः सप्रञ्चे नेतिनेत्य-
स्युलादिवाक्यगतिर्निष्पञ्चे तदेजति तत्रेजति पश्यसक्षुः स शृणो-
त्यकर्णः आमीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत इत्यादिवाक्य-
गतिर्विरुद्धोभयरूपे ब्रह्मणि दृश्यते इत्यर्थः । इतिहेनौ । तर्हि मया
किं कर्तव्यमिति गुरोराशयमाशङ्क्य तत्प्राप्तिं स्मरन् स्वाभीष्टं प्रार्थ-
यते—तत्रयामिति । तस्मिन्वयाध्याय एवोपनिषद्ब्रह्मणस्त्वं प्रका-
शितमित्याशङ्क्याह—निवर्तयेति । मोहोऽसंभावनादिषुद्धिमूलं
यस्य तत् । मया प्रष्टुमापि ग द्वायते स्वयं च मादितं जानता ताद्वेषे-
वमित्याशयेनाह—मम हिताय भवेति । कथमयमेवं निवर्तयं करो-
तीत्येवमपि न मन्तेऽप्यमित्यभिप्रेत्याह—प्रसीदेति ॥ १४५ ॥

एवं प्रार्थितो गुरुः “न स्थानतोऽपि परस्योभगलिङ्गं सर्वत्र हि”
इत्यादिमूत्रमूचितन्यायनिर्णीतत्वाद्बस्तुतो निष्पन्नं ब्रह्म वेदान्तवेद्य-
मित्युपपादयति—

न स्थानतोऽप्यस्ति परस्य कश्चिद्

विशेषयोगः परमार्थरूपः ॥

स्वतः पुनर्दूरानिरस्त एव

परस्य तत्त्वस्य विशेषयोगः ॥ १४६ ॥

न स्थानत इति । उपाधितोऽपीत्यर्थः । किं सविशेषत्वं नि-
विशेषत्वं च ब्रह्मणः स्वाभाविकम्, उगान्यतरदौषाधिकम् । नाद्यः,
वस्तुनः स्वभावतो विरुद्धरूपद्रुपायोगात् । द्वितीये किं निर्विशेष-
रूपं सोपाधिकम्, किंवा सविशेषरूपम् । नाद्यः, विषदाद्युपाधीनां
सर्वेषां सविशेषत्वेन स्वतः सविशेषे तदधीननिर्विशेषत्वायोगात्,
अन्यथा मपञ्चस्यैव तद्रुपाधिकं निर्विशेषत्वं किं न स्यात् । न द्वितीयः
औपाधिकरूपस्य स्फाटिकलौहित्यादिबन्धिध्यात्वेन स्वाभाविकत्वा-
योगात् स्वभावतो निर्विशेषमेव ब्रह्मेत्यस्मदिष्टसिद्धेः । न च वस्तुतः
सविशेषमेव ब्रह्म. निर्विशेषत्वं तस्य स्वाभाविकं वौपाधिकं वा नैवा-
स्तीति वाच्यम् । तत्परानेकश्रुत्यादिविरोधात्, तत्रैव च श्रुतिस-
मन्वयस्योपपादितत्वादिति भावः ॥ १४६ ॥

ननु “अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्” इत्यादिमूत्रैः सगुणं ब्रह्म निरूपितम् ।
न च न स्थानतोऽपीत्यनेन विरोधः, सगुणत्वस्यौपाधिकत्वेन तत्प-
रिहारादित्याशङ्क्यौपाधिकस्यापि सत्यत्वे तत्परिहारायोगात्तन्मि-
ध्यात्वमुपेयमित्याशयेनाह—

स्वभावतश्चिद्ब्रह्मविग्रहस्य

मृषा ह्युपाधिप्रभवा विशेषाः ॥

यथा जपापुष्पानिवन्धनः स्थान्

मृषा मणिलोहितिमा तथैव ॥ १४७ ॥

स्वभावत इति । किं च विमनं मिथ्या औपाधिकत्वात् स्फटिकलौहित्यवदित्यनुमानादपि तन्मिथ्यात्वसिद्धिरित्याह—यथेति । न च स्फटिकमणावपि तदा सत्यमेव लौहित्यमुत्पन्नमिति साध्यवैकल्पमिति वाच्यम् । तद्गुणशून्यरूपे स्थिते तदुत्पत्त्युपागात्, तन्नाशस्य च तदा रूपनाशे बलुत्कारणाभावेनासम्भवात् । एवं तद्वास्तवलौहित्योत्पत्तिकारणासम्भवाच्च तदसम्भवः । नापि जपापुष्पतद्रूपाभ्यामविवेकमात्रात् स्फटिके लौहित्यव्यवहारस्य तद्रूपस्यैव वा स्फटिके भ्रान्त्या प्रतिभामौ न तत्रानिर्वचनीयं लौहित्यान्तरमस्तीति वाच्यम् । नेदं जपापुष्पं तल्लौहित्यं च स्फटिके नास्तीति स्पष्टं विवेकदर्शनात् । तस्मिन्निति स्फटिके तद्रूपारोपासम्भवाच्चेत्यादि मपञ्चेन पञ्चपादाचार्यादिभिरेवोपपादितम् । तस्मान्मिथ्यालौहित्यमेव स्फटिके भातीति न साध्यवैकल्पमिति भावः ॥१४७॥

नन्वीश्वरत्वजीवत्वयोरनादित्वेन स्फटिकलौहित्यवदौपाधिकत्वायोगाद्वास्तवत्वमुपेयम्, ततश्च वस्तुत एवात्मनः सविशेषत्वमित्याशङ्क्याह—

मायोपाघेरद्वयस्येश्वरत्वं

कार्योपाधेर्जीवता च प्रतीचः ॥

मिथ्यैव स्याद् मन्धुजीवप्रसून-

संपर्कोत्था रक्ततेषाञ्चकादेः ॥ १४८ ॥

मायोपाघेरिति । ईश्वरत्वं हि जगत्सृष्ट्यादौ निरङ्कुशं सामर्थ्यम्, तच्च कूटस्थ्यासद्भाद्रितीयस्य स्वतो न घटन इति तत्समर्थत्वाभासमायामुक्तमेव ग्रहण ईश्वरत्वं तद्रूपाधिकमेव, अनादेरपि तस्य मायामन्धुवचदधीनमचाकृतया तत्प्रयुक्तत्वोपपत्तेः । तेन तस्य व्यावहारिकत्वं च मिथ्यात्वमपरिहार्यम् । यद्यपि जीवत्वमप्यज्ञत्वरूपमनादि, तथापि आदिकार्ये सति तद्रूपहितस्य कर्तृत्वादिविशेषरूपानर्थरूपेणापि माता ते तेन रूपेण तस्य कार्योपाधिकत्वव्यपदेशः,

स्वरूपेण तु तद्व्यविद्यामयुक्तत्वादाविद्योपाधिकमिति तदापि कर्तृ-
त्वादिना सह मिथ्येति स्वतो निर्विशेषं ब्रह्मेत्यर्थः । औपाधिक-
त्वस्य मिथ्यात्वेन व्यभिचारशङ्कानरामायोदाहरणान्तरमाह—चंचु-
जीवेति । तत्प्रमूनं वर्तुलमारक्तं प्रासिद्धम् । अभ्रकं स्वच्छपातु-
विशेषः, आदिपदेन तत्तुल्यमन्यदुपादीयते ॥ १४८ ॥

ननु शुक्लवस्त्रादीं भ्रष्टातकनीलद्रव्यादिरमौपाधिककालिन्नो
यावद्ब्रह्माद्यपायमपायादर्शनाच्च तस्य मत्पत्वमुपेयम्, ततश्च तत्रौ-
पाधिकत्वं मिथ्यात्व व्यभिचरतीति नेत्याह—

भ्रष्टातकादिरसयोगनिबन्धनं च

चक्षे कलङ्कितमनेन यथा निरस्तम् ॥

तस्यापि पक्षपतितत्वमभीष्टमेव

तस्मादसौ न भवति व्यभिचारभूमिः ॥ १४९ ॥

भ्रष्टातकादीति । कलङ्कितामिति भावमग्रानं, कालिमेति
यावत् । पटादिगतस्त्राभाविकशौक्ल्यनाशे क्लृप्तकारणाभावेन तन्ना-
शायोगात्, स्थिते च तस्मिन् वास्तवरूपान्तरोत्पत्त्ययोगात् तद्व्युत्पत्तौ
क्लृप्तकारणाभावाच्च तत्र तद् वस्तुतो न घटने, तदिदमुक्तमनेन
यथा निरस्तमिति । एवं च तदपि स्फोटके लौहिलादेवदेव मिथ्येति
कल्प्यते । तत्र स्वाभावे सत्येव भावात्, तत्रौपाधिभूतद्रव्यसंसर्गस्य
मधुरोदके लवणसंसर्गवद् दुर्निवारत्वाच्चतमसंज्ञितस्य मिथ्यामृत-
स्यापि कालिन्नो यावद्द्रव्यमत्त्वं स्थित्युत्पत्तेश्च । तत्रश्रोक्तहेतो-
रेतादृशं न व्यभिचारस्यलत्वेनोभयमंप्रतिपन्नमित्याह—तस्या-
पीति ॥ १४९ ॥

नन्वाद्वितीयात्मनि जीवेश्वरत्वादिविशेषस्य मिथ्यात्वेऽपि तस्यौ-
पाधिकत्वं कुतः सिध्येदित्याशङ्क्य तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—

यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा चिदस्वा-

नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ॥

उपाधिना क्रियते भेदरूपो

देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ १५० ॥

यथा ह्ययमिति । अयं नभस्येकत्वेन प्रत्यक्षो ज्योतिरात्मा तद्रूपो विवस्वान् सूर्यः पात्रभेदेन बहुधा भिन्ना आपः स्तोकास्तोकादिरूपेण भिन्नः सः एक एवानुगच्छन्मनिविव्वभावेन प्रविशन्नुपाधिना स्वतः प्रकारतश्च भिन्नानुक्तोपाधिना भेदरूपः क्रियते, भेदो रूपतःऽनेनेति भेदरूपास्तस्य धर्मो प्रतियोगी च स्वगतियोगिकमिथ्याभेदवान् ज्ञाप्यत इति यावत् । एवं देवः स्वरूपप्रकाशनदीप्पमानोऽयमात्माऽजोऽपि क्षेत्रेषु महामृतान्पहङ्कार इत्यादिना भगवतोक्तेषु शाब्देषु प्रतिविव्वभावेन प्रविष्टो मिथ्यैव भेदरूपः क्रियते, स्वस्तस्तु शुद्धबुद्धाद्वितीयानन्दरूप इत्यर्थः ॥ १५० ॥

एवमीशतव्यजोवभेदस्यौपाधिकत्वात्तदपेक्षमीश्वरत्वमप्यौपाधिकत्वाग्निध्या, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिसिद्धशुद्धचिदात्मानन्दाखण्डात्मस्वरूपमेव सत्यमिति, स्वमतमुक्त्वा मतान्तरमुत्थापयति—

ऐश्वर्यमस्य परमात्मन उक्तमन्यैः

साक्षात् स्वरूपमवयोधसुखादितुल्यम् ॥

तेनेशते किल यथायथमीशतव्यान्

भृत्यान् प्रतीश्वरत्तया जगतीभृतोऽपि ॥ १५१ ॥

ऐश्वर्यमिति । साक्षादुपाधि विना । ऐश्वर्यं द्विविधं स्वाभाविकमौपाधिकं चेति, तत्र निरुपाधिकस्य परमात्मनः स्वरूपभूतेश्वर्यं स्वाभाविकमेकरूपं च । अन्यर्याग्नादिषु तु तदीश्वरत्वं मायोपाधिकं तरतममृतं च, तत्रार्थं ह्यष्टान्नेन दर्शयति—अवबोधेति । सचाऽऽदिशब्दार्थः । ननु ब्रह्मादीनामधिकारिणां प्रविशेषाणापेक्षेश्वर्यं शास्त्रादिना समिद्धं, तत्कथं निविशेषात्मनि स्वादिराशङ्क्यतेषामपि परमात्मस्वरूपमृतदर्शनेनैव स्वोपशब्दान् प्रतीश्वरत्वं तद्ये-

तन्मेव बोद्धृत्ववदित्वाभिमेत्याह-तेनेति । ईशने निषामका भवन्ति, किलेत्यम्बारस्यं सूचयति ॥ १५१ ॥

— ननु तेषामैश्वर्यं ज्ञानकर्मादिमाध्यं तारतम्यान्वितं च तत्कथं परात्मस्वरूपात्मकं स्यादित्याशङ्क्य न तत्तेष्वपि ज्ञानकर्मादिजन्यं किं तु तदाभिव्यङ्ग्य व्यञ्जकतारतम्याश्चौपाधिकं तारतम्यं ना-
नात्वं चेति मुख्यादिदृष्टान्त्वन वदन् द्वितीयं दर्शयति—

नित्यं प्रियादिषु सुखं प्रतिविम्बितं स-
ल्लोके वदन्ति विषयेन्द्रियसंप्रयोगात् ॥

उत्पन्नमन्यदिति तद्वदिहेश्वरत्वं

मायातद्दुर्लभमितिषु प्रतिविम्बितं सत् ॥ १५२ ॥

नित्यमिति । प्रियमोद्गममोटा अभीष्टवस्तुदर्शनलामोपभोग-
जन्याः स्वरूपमुखाभिव्यञ्जका अन्तःकरणेष्टोत्तविशेषाः । प्रतिवि-
म्बितं सत् प्रतिविम्बभूतमित्यर्थः । अन्यदिति । नानेति चेत्यर्थः ।
इह लोकागमयोः, प्रतिविम्बितं सदीश्वरत्वमुत्पन्नमन्यदिति च व-
दन्तीत्यनुपद्भ । यथा सुखस्य चैतन्यस्य च वस्तुतः कूटस्थैकरस-
स्वरूपत्वेऽप्यन्तःकरणपरिणामरूपोपाधिषु, प्रतिविम्बनात्तदुपाधिका
उत्पत्तिनाशनानात्वरतम्यव्यपदेशाः, एवमैश्वर्यस्यापि स्वतो निरपे-
क्षत्वकूटम्यत्वेकरूपत्वे सत्यप्युपाधिवशात्मापेक्षत्वादिव्यपदेशा उप-
पन्ना इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

— तत्र मायामतिविम्बितमैश्वर्यमन्यर्याधिगणनन्मे तत्प्रतिविम्बि-
तचैतन्यस्येश्वरत्वात्, तदैश्वर्यस्येशानव्यापोक्षित्वोत्कृष्टत्वाभिन्नत्वानि
मायोपाधकानि, ममाष्टव्यष्टिबुद्ध्युपाधिकहिरण्यगर्भाद्यैश्वर्यस्य
चोत्पत्तिनाशतारतम्यादि सुद्ध्युपाधिकमित्याशयेन पूर्वपक्षस्य चर-
मचरणार्थं विभजने—

मायानिर्वष्टवपुरीश्वरबोध एव
सर्वेश्वरो भवति सर्वमपेक्षमाणः ॥

१ बुद्धिप्रविष्टवपुरेप तथेइवरः स्या-

दात्मीयभृत्यजनवर्गमपेक्षमाणः ॥ १५३ ॥

११ मायानिविष्टवपुरिति । ईश्वरवोषः स्वतो निरपेक्षैश्वर्यरूपवोधात्मा एव परमात्मा मायाप्रतिबिम्बितः सन्समस्तभीतिशतव्यमपेक्ष्य निरङ्कुशैश्वर्यवान् भवति, एव एव परमात्मा बुद्धिप्रतिबिम्बित-द्विरप्यगर्भादिरूपः सन्केतिपयेशितव्यान्प्रति तारतम्यान्वितकादाचित्तैश्वर्यवान्स्पादित्यर्थः ॥ १५३ ॥

तर्हि निरुपाधिकपरमात्मस्वरूपात्मकैश्वर्यं वृथा, तस्याकिञ्चित्करत्वाद् बुद्ध्याधिकजीवैः प्राप्तुमशक्यत्वाच्चेत्याशङ्क्य, तादृशपराभेदसाक्षात्कारवतो बुद्ध्याशुपाधिवाधे तत्प्रतिबिम्बितभावरहितस्य प्रतिबिम्बान्तरात्मस्वाधोगाद् विम्बरूपनिरुपाधिकपरमात्मभूतस्य तत्स्वरूपभूतनिरपेक्षैश्वर्यस्यापि लाभात्स्वाराज्यरूपात्मकत्वसिद्धेर्न ह्येत्याह—

सम्यग्ज्ञानध्वस्तसर्वप्रपञ्चः

१२ सर्वाये रूपे निर्गुणे निर्विशेषे ॥

पूर्णैश्वर्यं स्वप्रकाशस्वभावे

स्वाराज्येऽस्मिन् स स्वराज्येव निष्ठेत् ॥ १५४ ॥

१३ सम्यग्ज्ञानेति । अत्यन्तभिन्नगुणवत्त्वाभावेऽपि तादात्म्येन विशेषत्वशङ्कानिरागाम निर्विशेष इत्युक्तम् ॥ १५४ ॥

पेशर्थात्प्रतिरूपमुक्तेर्ज्ञानलभ्यत्वे श्वेताश्वतरश्चानि प्रमाणयति—

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशाग्रहानिः

क्षीणैः फलैश्चैजन्ममृत्युमहाणिः ॥

१४ तस्याभिधानान्तृतीयं देहभेदे

विभ्यैश्वर्यं केवल आत्मकामः ॥ १५५ ॥

ज्ञात्वा देवमिति । तस्येश्वरस्याभिधानादाभिमुद्यमेन मत्सर्वत्वेन ध्यानाच्च देवं ज्ञात्वा सोऽज्ञात्वात्तस्य देहे सत्येव सर्वेषां पाशा-

नामविद्यास्मितादिरूपकेशानामपहानि' क्रियते; तैः स्त्रीणिः क्लेशैः क-
र्मानारम्भात्तन्मूलजन्ममरणयोरारम्भान्तकदानिर्भवति, ततः प्रारब्ध
कर्मणा भोगान्नाशेन देहस्य भेदे ज्ञाने मति केवलो निर्विशेष एव
उक्तापेक्षया तृतीयं विश्वेश्वर्यं प्राप्याप्तकामस्तिष्ठतीत्युक्तश्रुत्यर्थाव-
गमान्मुक्तवैश्वर्यसिद्धिरिति तदभिमानः ॥ १५७ ॥

ननु पूर्वार्द्धेन ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिरूपा मुक्तः स्पष्टमेवोक्ता, उत्तरार्-
धेन तु तस्याभिधानादिति सगुणादंग्रहोपासनमनृत्य तत्फलं तृतीयं
बन्धमोक्षापेक्षया तृतीयं तदुभयविलक्षणं विश्वेश्वर्यं समस्तशुद्ध-
क्षमोपाधिकेशितव्यविषयं हिरण्यगभस्वरूपम् । तत्र च न बन्धो दुः-
खाभावात्, नापि मोक्षो द्वैताविषयत्वाद्द्विधाकार्यवान्मुक्तिहेतुवि-
द्यानधीनत्वाच्च, तस्मात्तृतीयं तस्मात्प्र स्थितस्त्रयेव विवेकवैराग्या-
दिमान् स्वयमभिमानवेदान्तवाक्यगोदितस्त्वमाज्ञात्कारादेव तद्देह-
स्य केवल आप्तकापो नित्यशुद्धादिरूपत्रयैव भवतीति क्रममुक्तिरेवा-
भिमेता, ततः कथमित्यं श्रुतिः परमुक्तावैश्वर्यसत्त्वे ज्ञानमित्यहस्या
तत्र छान्दोग्यश्रुतिं दर्शयति--

स स्वराडिति च विद्यते श्रुति-

र्वर्णितेश्वरवपुः प्रकाशिनी ॥

तेन सत्यसुखबोधवद् भवे

दीश्वरत्वमिति के चिदृचिरे ॥ १५६ ॥

स स्वराडिति । मात्र ज्ञादिनत्स्वाराज्यस्याप्यैश्वर्यात्मना-
प्रमिद्धेरुक्तश्रुत्या तत्र तन्मिडिगिति भावः । एवमेकदेशिमतमदृष्टान्त-
मुपपाद्य तदुपसहरति-तेनेति ॥ १५६ ॥

तद्दृश्यते--

तन्न भाति चतुरस्रमुच्चकै
स्तत्प्रमाणपरिहादिर श्रुती ॥

सत्यमोघसुखवन्न तत्परा

सत्युवाच यत ईश्वर श्रुतिः ॥ १५७ ॥

तत्र भातीति । चतुरस्रं सुन्दरं नैव भातीत्यर्थः । किं पर-
 मात्मनश्चिदेकरसात्मकं स्वरूपमत्र वास्तवमैश्वर्यं यत्तत्तत्रविदो
 प्राप्सु किं वा सर्वज्ञत्वमर्वाचनियन्तृत्वादिरूपो धर्मः । नाद्यः, अख-
 ण्डचैतन्यैकरसस्य मुक्तोपस्थास्य सिद्धान्तिनाऽप्यङ्गीकारान्मतभेदा-
 योगेन तत्रैश्वर्यपरिभाषाया अनिवार्यत्वात् । द्वितीये किं धर्मध-
 र्मिणोरत्यन्तभेदः, एत भेदः, भेदाभेदो वा । नाद्यः, धर्मधर्मिभा-
 वानुपपत्तेः, सापेक्षानिरेक्षयोर्वास्तवाभेदासम्भवाच्च । न द्वितीयः,
 असन्तामिन्नयोरापि गवाश्वादिवद्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः, मुक्तावपि
 तत्तत्रेऽद्वैतविघातात्, भेदस्वरूपतत्प्रमाणयोर्द्वितीयाध्यायोक्तरीत्या
 दुर्निरूपत्वेन तत्तत्त्वत्वायोगाच्च । एतेन तृतीयोऽपि विकल्पो
 निरस्तः । किं च भेदस्याभेदाभावात्मत्वेन तयोरेकत्र विरोधाद्यं
 पक्षोऽसम्भवी, अभेदाविरुद्धवस्त्यन्तरत्वे च भेदग्रहात्क.प्यभेदभ्र-
 मनिरासो न स्यात्तस्य तद्विरोधात्, तत्तत्रेऽपि सगम्भकुम्भादी-
 नामिव धर्मधर्मिभावामावाञ्च । किं चोक्तमैश्वर्यं दृश्यगदृश्यं वा, आद्ये
 न तस्य सत्यत्वं दृश्यस्य मिथ्यात्वानियमात्, तद्गोचरदर्शनतत्संब-
 न्धानिरूपणेन तदसम्भवेच्च । द्वितीये तत्स्वप्रकाशमुपेयमन्यथा तद-
 सत्त्वप्रसङ्गात् । तथा च तस्यात्ममात्रत्वमिति 'कुतस्तद्धर्मत्वम् । किं
 चोक्तेश्वरत्वस्योशितव्यापेक्षत्वान्मुक्तौ तदभावात्तदपेक्षेश्वरत्वमपि न
 स्यात् । पूर्वमपि तत्सापेक्षत्वात्सापेक्षमेवेति त्वदुक्तं तदद्वैविध्यमस-
 म्भवीति भावः । किं च लोके विदे च तत्रैश्वर्यात्कारवर्ता मुक्ताव-
 स्थात्मैश्वर्यमस्तीत्यस्य गमकाभावाच्चदोषोद्धिरित्याह—तत्प्रमाणेति ।
 ननु मत्तं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेर्पथा ब्रह्म-
 णः सत्त्वाद्यात्मत्वमिद्विरेवं सर्वस्य वशी सर्वस्वेषान इत्यादिश्रुते-
 स्तस्येश्वरत्वमिद्वेस्तद्वास्तवं ब्रह्मणः, तत्रश्च तद्भावमापन्नस्य विदु-
 पतदैश्वर्यं दुर्निवारमित्याशङ्क्या तत्पराऽतत्परश्रुतिप्रतिपन्नत्वेन दृष्टा-
 त्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्यान्मैरामेत्याशयेनाह—सत्यमोघेति ॥ १५७ ॥

उक्तमेव वैषम्यं स्पष्टयति—

तत्परश्रुतिवचःप्रमाणकं

सत्यबोधसुखविग्रहं परम् ॥

ब्रह्म तद्वदिह भेदचरत्वभाक्

तत्परश्रुतिवचःप्रमाणकम् ॥ १५८ ॥

तत्परश्रुतिनि । इह विचारदशायाम् तद्वत्सत्यादिरूपवत्तत्परश्रुतिवचःप्रमाणकं नेति सम्बन्धः । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिवाक्यानां जिज्ञासितब्रह्मस्वरूपलक्षणामिषायित्वात्तस्य चापूर्वब्रह्मणः सत्याद्यात्मत्वस्य वास्तवत्वाभावे तल्लक्ष्यब्रह्मत्वायोगात्तज्ज्ञानान्मुक्तश्रुतेरनन्तरसंदर्भेण तदानन्त्यादेः प्रतिपादनात्तस्यामत्त्वादिज्ञाने निन्दाश्रवणाच्च तत्प्रकरणस्यार्थान्तरायोगात्तेषां सत्याद्यात्मब्रह्मणि तात्पर्यं युक्तम् । सर्वस्य वशीत्यादेस्तु सापेक्षैश्वर्याभिधायित्वात्तस्याविद्यादशायामेव सम्भवात्तन्मानस्य कार्यालङ्घकानुमानगम्यत्वेनापूर्वत्वाभावान्निराशयानन्दब्रह्ममावादेव परमपुरुषार्थमिद्धौ तस्याप्रयोजनत्वादनन्तरं स एष नेतिनेत्यात्मेत्यादिनिषेधश्रुतिविरोधाच्च सा न तद्वैश्वर्यपरा किं तु तदनुवादेन तदुपलक्षितस्य मत्पगभेदपरा । स वा एव महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्मेति तस्यैवोपसंहारादिति भावः ॥ १५८ ॥

ननु स स्वराद् भवतीति निरपेक्षमात्रज्यस्य तत्त्वज्ञानफलत्वप्रतिपत्तेः कथं तदपहर इत्याशङ्क्याह—

या फलश्रुतिरिहोपवर्णिता

सा न तत्परतयाऽवगम्यते ॥

तत्त्वमादिवचन हि तत्परं

तत्परा न तु फलश्रुतिः, क चित् ॥ १५९ ॥

या फलश्रुतिरिति । स्वराज्यं यदि निराशयानन्दानुभवे निरपेक्षफलक्षणं स्वातन्त्र्यं तदिष्टमेव, तदावरणापगमे तादृशब्रह्मभूतस्य

तदवश्यंभावात् । यदि तु सर्वस्य तदिच्छावशवर्तित्वादिरूपं स्वातन्त्र्यं
स्वाराज्यं, तत्र, तस्य तदाऽमम्भवात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येदिसादिश्रुत्या द्वैतगोचरमव्यवहारमपिपेधात्, अविद्यकस्य
द्वैतस्याविद्यानिवृत्तौ निवृत्तेरवश्यंभावाच्च । तदपेक्षस्य तस्य तदा-
ऽनुपपत्तेः । अपेक्षस्य तत्कालित्वाच्च स्वाराज्यश्रुतिर्न तत्परत्प-
र्थः । किं चार्थवादावगतफलस्य प्रधानवाक्यपेक्षितत्वनिबन्धनं प्रतिति-
ष्ठन्तीत्याद्यर्थवादस्य स्वार्थपरत्वमङ्गीक्रियते । प्रकृते तु सच्चिदानन्दा-
नन्तवह्मात्प्राभेदपरतत्त्वमादिगहावाक्यैः प्रधानभूतैर्नोक्तरूपस्वाराज्यं
फलमपेक्षितं मत्स्युत तदर्थविरोधि तत् फलमिति तत्परता तदर्थवाद-
स्य नैवोपपद्यत इत्याशयेनाह—तत्त्वमादिवचनमिति ॥ १५९ ॥

प्रधानवाक्यपानपेक्षितार्थकार्यवादस्य स्वार्थपरत्वेऽतिप्रसङ्गमाह— ।

सामगानमपि तत्स्वरूपतां

जक्षणं च जगतश्च सर्जनम् ॥

अश्नुवीत फलवाक्यतः श्रुत

तत्स्वरूपमिति यद्युपपत्ते ॥ १६० ॥

सामगानमिति । फलवाक्यतः श्रुतं तदस्वरूपमिति यद्युपे-
षते तदा सामगानमित्यादौ योजनीयम् । तदेतत्साम गायत्र्यास्ते हा-
तुरे जज्ञत्त्रिहन् रममाणः पं कामं कामपते सोऽस्य सद्गुल्पादेवममु-
रितिप्रति इति फलश्रुत्यवगतं सामगानमिति । अपिचशब्दैः सूचितमि-
मौल्लोकान् कामात्रीकामरूपपनुमंचरन् तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचा-
रो भवति मनमैतान्कामान्पश्यन् रमन् इत्यादिश्रुतिगतं कामान्नादि
च तत्र स्वरूपं स्यादित्यर्थः । मुक्तिर्मुक्तो वा तच्छब्दार्थः ॥१६०॥

ननु निदान्तेऽर्थवादगतं देयताविग्रहादि यद्युपपत्ते एवं मुक्त-
स्य सामगानाद्युपपत्तां, तथा चोक्तमित्यसङ्गोऽपीष्ट एवेत्याशङ्क्य
सत्यं मानान्तरादिविरोधाभावादर्थवादजन्यदेवताविग्रहादिमत्प-
स्य स्वतःसामाप्यस्योत्पत्तः माहृत्स्वानपापातदुपगमो युक्तः, सा-

मगानादेस्तु शरीरादिसापेक्षत्वान् मुक्ता च अथापमशरीरोऽमृतः अ-
शरीरं वाच सन्तं तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्त इत्यादिश्रुतिभिः शरी-
रादिप्रतिषेधात्तदपेक्षसामगानादिरर्थसादादन्यपरादवगतोऽभ्युपगन्तु-
मयुक्त इत्याह—

अर्थवादगतमभ्युपेयते

न प्रमान्तरचिरोधि यन् मतम् ॥

सामगानमथ जक्षणादि वा

तत्परश्रुतिविरुद्धमिष्यते ॥ १६१ ॥

अर्थवादगतमित्यादिना । स्पष्टार्थान्वयस्य ॥ १६१ ॥
तद्विश्वरत्वस्य परमात्मनि शरीराद्यनपेक्षत्वादुक्तश्रुतिविरोधा-
भावादर्थवादवगतं तदुपेयमित्याशङ्क्य तथापि निर्विशेषपरश्रुत्यन्तर-
विरोधात्तदपि सामगानादितुल्यमित्याशयेनाह—

ईश्वरत्वमपि तत्परश्रुतिर्नेतिनेति परिदुःखिता सती ॥

चारयत्यवशिष्टानि केवलं चित्स्वरूपमनवयविग्रहम् ॥ १६२ ॥

ईश्वरत्वमपीति । नेतिनेत्यस्युल्लङ्घनणु अतोऽन्यदार्थमित्या-
दिश्रुतिर्भेददर्शनाद्भयादिभाजः संसारिणो दृष्ट्वा दुःखिता सती
आत्मानेरिक्तं सर्वं निराकृत्याभयानन्दानुभूतिमात्रमात्मानं परिशे-
पयति, तद्विरोधादीश्वरत्वमपि तदा नोपेयमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

ननुदाहृतश्रुतिर्मापोपाधिकमेवेश्वरत्वादिविशेषं निषेधति न तु
स्वाभाविक भगवतो भगवत्त्वादीरिति तत्र भगवत्माप्तिरूपायां मु-
क्तौ तदुपेयमित्याशङ्कते—

सोपाधीश्वरतानियेधनपरा सा नेतिनेति श्रुतिः

साक्षाद् भागवतं निरस्तनिखिलोपाधिस्वरूपं पुनः ॥

विश्वैश्वर्यमिहोच्यमानमधुना मोक्षे ततस्तत्परै-

र्थाधिपैरस्य विरुद्धतानयसरो मुख्यं ततो गृह्यताम् ॥ १६३ ॥

सोपाधीति । साक्षादित्यस्य विवरणं निरस्तेति । पुनःशब्द-

स्तुशब्दसमानार्थः । इह सस्वराडित्यादिवाच्ये मोक्षे उच्यमानं विश्वै-
श्वर्यं तु निरस्तानखिलापाधिस्वरूपं भागवतमिति सम्बन्धः । निषेध-
श्रुतीनां सोपाधिकविशेषनिषेधपरत्वे फलितमाह—तत इति । अ-
स्य निरुपाधिकैश्वर्यस्य । अविरोधे फलितमाह—मुख्यमिति ॥ १६३ ॥

सिद्धान्ती सोपाधिकैश्वर्यातिरेकेण निरुपाधिकस्वरूपभूतैश्वर्यं
मानभावादुक्तविभागो न युक्तः, निरपेक्षपरमात्मवस्तुनेः सापेक्षैश्व-
र्यस्वरूपत्व चायुक्तम्, अत एव भगवच्छब्दोऽपि मायिकैश्वर्यादिमम्ब-
न्धं निमित्तीकृत्य तत्र वर्तते, यदि मुक्तिदशायामुदितत्वात्तस्य नि-
रुपाधिकत्वं स्वरूपत्वं चास्थीयेत निषेधश्रुतीनां च सोपाधिकस्वरूप-
विषयत्वं तदाऽतिप्रसङ्ग इत्याशयेन दूषयति—

सामगानमथ जक्षणं जग-

त्सर्जनं च निरुपाधि गृह्यताम् ॥

नेतिनेति वचसा निषेध्यते

जक्षणदिकमुपाधिसंश्रयम् ॥ १६४ ॥

सामगानमिति । स्पष्टार्थान्वयस्य ॥ १६४ ॥

सामगानादौ मानाभावादयुक्तं द्वैविध्यमिति यद्युच्येत तदैश्व-
र्येऽपि दुष्यमिति स्वाशय परमतानुवादेनाविष्करोति—

सामगानमथ जक्षणं जग-

त्सर्जनं च न खलु द्विषेद्यते ॥

तत्प्रमाणविरहादिहेति चे-

दीश्वरत्वमपि न द्विधा भवेत् ॥ १६५ ॥

सामगानमथेत्यादिना । इहात्मनि लोकवेदयोरिति वा ।

न द्विधा भवेदित्यत्राप तत्प्रमाणविरहादिसनुपद्भः ॥ १६५ ॥

ययुक्तम् “एदश्वर्यस्य परमात्मन उक्तमन्यैः सासाव स्वरूप-

मवत्रोपप्लवादिदुष्यम्” इति तत्र इष्टान्तमुपेत्य दाष्टान्तिके वैषम्यं

वचतु ज्ञाने वावद् द्वैविध्यमुपपादयति—

ज्ञानमस्ति खलु बाह्यगोचरं
निर्विशेषमाविनाशि च द्विधा ॥
बाह्यगोचरमपोह्य केवला
स्वापमोक्षसमये चितिः स्थिता ॥ १६६ ॥

ज्ञानमस्तीति । बाह्यगोचरम्, इन्द्रियादिमानिकृष्टार्थविषयं तद्विन्यं चेत्यर्थः । एवमन्तःकरणवृत्तिरूपमेकं ज्ञानमुक्त्वा तत्साधक-
मपरं साक्षिरूपमस्तीत्याह—निर्विशेषमिति । विषयकरणाद्यनपेक्षमि-
त्यर्थः । तस्यैवाविनाशित्वं विशेषणम् । इति ज्ञानं द्विधाऽस्ति खल्वि-
ति सम्बन्धः । तत्रार्थं सापेक्षत्वादागमापायित्वाच्च नात्मनः स्वरूपं
किं त्वौपाधिकमलीकं च, द्वितीयं तु सदाभावाभिरपेक्षत्वाच्च पर-
मार्थात्मस्वरूपमेव, तस्य ततो भेदे मानामावात्, ज्ञानोत्पत्त्याद्यनुभ-
वस्येतरविषयत्वादित्यभिप्रेत्याह—बाह्यगोचरमिति ॥ १६७ ॥

ननूक्तद्वितीयज्ञाने मानाभावात्प्रतिज्ञामात्रेणोक्तद्वैविध्यादि
न विद्ध्यतीति चेन्न । अहङ्कारतद्धर्मकामसङ्कल्पादीनां धारावाहिक-
मलयानां स्वप्नमनोराज्यसुषुप्तीनां च स्वप्रकाशनित्यचैतन्यं विना
स्वकाले प्रतिभासायोगात्तेषु च मानमवृत्तेरसकृन्निरस्तत्वात्स्वका-
ले प्रतिभासानङ्गीकारे च तेषां कालान्तरे परामर्शायोगात्तदा त-
त्साधकं नित्यचैतन्यमावश्यकमित्यभिप्रेत्योक्तज्ञानद्वये वैदिकं प्रति
श्रुतिं प्रमाणयति—

पश्यन्न पश्यति गिरा कथयांचमूव

साक्षादनश्वरचिनश्वरचिद्विभागम् ॥

तात्पर्यतः श्रुतिश्चः स्फुटमेव नैव-

मैश्वर्यवस्तुनि विभागवचःश्रुतिर्नः ॥ १६७ ॥

पश्यन्न पश्यतीति । साक्षान्मुखपट्टत्या । उक्तमपि तात्पर्यही-
नमुपेक्ष्यं स्यादप्यं तु न तथेत्याह—तात्पर्यत इति । तेन पदद्वयेन
स्फुटमेवेत्येतद्विद्वत्सु सुषुप्तिपथिकस्य यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्चै तन्न

पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीय-
मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं पश्यतीदिति श्रुतिवाक्यं तदा द्वैतं न
पश्यतीति यन्न तत्सर्वथा ज्ञानाभावात्किं तु पश्यन्वै तन्न पश्यती-
त्यनया गिरा स्वप्रकाशस्वरूपज्ञानं प्रतिपादयदेव द्वैतविषयमिन्द्रि-
याद्यधीनं सविकल्पकज्ञानं निषेधति, तदा स्वप्रकाशस्वरूपज्ञानमन्वे-
हेतुं चाह—न हीति । द्रष्टुरात्मनः स्वरूपभूताया दृष्टेर्द्रष्टुर्दृष्टारस्य
या दृष्टिः साक्षरूपा तस्या वा दृष्टेर्विपरिलोपो न विद्यते, अविना-
शित्वात्सर्वविनाशसाक्षित्वेन तदनर्हत्वादित्येवं नित्यदृष्टिमुपपाद्य
तदितरदृष्टिर्नपिद्वेषुषपादयति—न तु तद्द्वितीयमस्तीत्पादिना ।
इयं च श्रुतिरुक्तार्थपरा यद्वै तन्न जिघ्रसीत्याद्यनन्तरसन्दर्भेणास्यैवा-
र्थस्याभ्यासात्, तत्तश्चोक्तज्ञानद्वैविध्यादौ विभक्तिर्न कार्येत्यर्थः । एवं
ज्ञानदृष्टान्तं सप्रमाणकमङ्गीकृत्य दार्ष्टान्तिकममामाणिकत्वादनङ्गी-
कार्यमित्याह—नैवमिति ॥ १६७ ॥

इदानीं सुखदृष्टान्तादपि दार्ष्टान्तिके वैषम्यं वक्तुं ज्ञानवत्सुख-
द्वैविध्यं प्रामाणिकत्वाद्बुधेयत इत्याह—

एवं न वा अर इति श्रुतमेव तावत्
पुत्राद्युपाधि पुरुषस्य सुखं विनाशि ॥

नित्यं निरन्तरमनन्तमपारमुक्तं

ब्राह्मं सुखं चचनकोटिशतैश्च घटनात् ॥ १६८ ॥

• एवं न वा इति । स्वैचन्दनस्रालङ्कारादिविषयजन्यं विनाशि
सुखादवाच्यमेकमनुभातिद्धम, विषयाद्यभावदशायापि परमेमास्प-
दत्वेनानुपीयमानमात्मरूपं नित्यं चापरं सुखं सिद्धम् । तथा श्रुति-
तोऽपि तद्द्वैविध्यमुपेयम् । न वा अरे पुत्राणां कामाप पुत्राः
मिया भवन्तीत्यादिश्रुतिर्हान्मिमुसशेषतया पुत्रादीनां मियत्वं
वदन्ती तदधीनमनित्यं सुखं दर्शयति । एवं यो वै भूमा तत्सुखं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म एतस्यैवानन्दस्वान्पाति भूतानि मात्रामुपजी-

वन्नि आनन्दरूपममृतं यद्विधाति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादि-
श्रुतिभिः, प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्, उच्येति शातरजसं
ब्रह्मभूतमकल्मषम्, सुखमात्यन्तिकं यच्चद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्, यं
लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं तत इत्यादिस्मृतिभिश्च निख-
निरतिशयाद्विधीयपूर्णब्रह्मस्वरूपसुखं च तात्पर्येण दर्शितम् । आ-
नन्दादयः प्रधानस्येति सूत्रमपि तद्विषयमेव, तथा च तद्द्वैविध्यं
युक्तमिति भावः ॥ १६८ ॥

इदानीं “नैवमैश्वर्यवस्तुनि विभागवचःश्रुतिर्नः” इत्युक्तं विष्ट-
षण्मुखादीप वैषम्यं दार्ष्टान्तिकस्याह—

ऐश्वर्यवर्णनामिह द्विविधं न वेदे

नित्यं क्व चित् क्व चिदनित्यमिति प्रतीमः ॥

ऐश्वर्यमात्रकथनं पुनरस्ति मोक्षा-

दर्शास्तु मोक्षसमये च न तत्परं तत् ॥ १६९ ॥

ऐश्वर्यवर्णनमिति । न तावदिह लोके नित्यादिरूपेण
द्विविधमैश्वर्यं प्रातिद्वंद्वं । नापि वेदे परावरात्मनोर्नित्यानित्यत्वविभागे-
नैकत्रानेकत्र वा तच्छ्रुतं येन विशेषनिषेधश्रुतिरौपाधिकविषया
कल्प्येत्यर्थः । नन्वेव सर्वेश्वर इत्यादिना मोक्षदशाया श्रूयमाणत्वात्,
तथा ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य
गोप्ता इन्द्रो दिव इन्द्र ईशः पृथिव्याः वैवस्वतं सद्रमनं जनाना यमं
राजानामस्यादिना मोक्षादर्वाग्भूमिष्वपि श्रूयमाणत्वाच्चित्योनित्यमा-
वेन द्विविधमप्यैश्वर्यं प्रामाणिकमित्याशङ्क्य मोक्षदशार्थां तदभिधा-
यकार्यत्वादस्य श्रुत्यन्तरविरोधादिना सामगानादिश्रुतिवदतत्परत्व-
स्योक्तत्वान्मैवमित्याशयेनाह—ऐश्वर्यमात्रेति ॥ १६९ ॥

.. ननु पारमेश्वरं निरङ्कुशमैश्वर्यं नेनीत्यादिश्रुत्या न निषेद्धुं
शक्यम्, तस्यान्यतोऽप्राप्तस्य निषेधायोगात् । न च श्रुतिप्राप्तस्यैव
तस्य निषेध इति वाच्यम् । श्रुतेस्तत्परत्वाभावे तत्प्राप्तत्वायो-

गात्, तस्यास्तत्परत्वे वा तद्दिरोधादेव निषेधकश्रुत्या तन्निषेद्धुमं-
 क्षारमम् । न च सिद्धे वस्तुनि विकल्पोऽवतरति, ततश्च निषेधश्रुतिस्त-
 दतिरिक्तविषयेति तद्दिरोधाभावादैश्वर्यश्रुतिस्तत्परत्वेसाशङ्क्य “मिष-
 शिरस्त्वाद्यमाप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे” इति मूत्रावष्टम्भेन परि-
 हारमाह—

मिषशिरस्त्वकथा खलु यादृशी

भवति तादृशमेव तदीरणम् ॥

तदनु नेति च नेतिवचः श्रुते-

र्षदपि मोक्षगतं स्तुतये हि तत् ॥ १७० ॥

मिषशिरस्त्वेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वपक्षे विज्ञानमयको-
 शगतमिषमोदादिकमुपासनार्थमानन्दमयाववत्त्वेन प्रापयन्ती तस्य
 मिषमेव शिर इत्यादिका श्रुतिर्न तत्परा, तस्यास्तथोपासनपरत्वात् ।
 एवं सत्यकापत्वमत्पसङ्कल्पत्वसपद्रामत्वादिश्रुतिरपि व्यावहारिके-
 श्वरेऽनुमानावगतमुपासनार्थं प्रापयन्ती न तत्परा उपासनाविधि-
 परत्वात्तस्याः । तथा तत्पदवाच्यव्यावहारिकेश्वरेऽवान्तरतात्पर्येण
 श्रुतिप्रापितमनुमानप्रापितं वा ऐश्वर्यं मुक्तावपि स्तुत्यर्थमनूय मृष्ट्या-
 दिश्रुत्यर्थेऽन्वहावाचयापेक्षिततत्पदन्वेषोपपद्यर्थं निषेधोपपत्तेर्न मु-
 क्तार्थैश्वर्यसिद्धिरित्यर्थः । एष सर्वेश्वर इत्यादिश्रुतेः स एष नेतिने-
 स्वात्मेतिश्रुतिसमभिन्वाहारेणैकवाक्यत्वादपि तन्निषेध आदेशकं
 इत्याह—तदन्विति । ननु निषेधं चेत्तत्र मोक्षे कीर्तनीयं पद्मसा-
 लनन्वायापातादित्याशङ्क्याह—पदपीति ॥ १७० ॥

ननु क्वचिन्निषेधत्रायममभिन्वाहारं विनाऽप्यैश्वर्यं परमात्मनो
 निर्दिश्यते । यथा इदं सर्वमसृजत भीषाऽस्माद्गतः पवते इत्यादौ,
 तदकथं न वास्तवमित्याशङ्क्य तद्वाक्यानामपि निर्विशेषवस्तुपरत्वं
 भाष्यकारोक्तरीत्या स्वीकार्यमन्यथा तत्पररहुश्रुतिविरोधापरिहा-
 र-

दिन्याशयेनाह—

स्वातन्त्र्यमीश्वरगिरा गुणमार्गवृत्ति-

माश्रित्यपूर्वगुरवः प्रतिपादयन्ति ॥

सिंहस्य शौर्यगुणवत् परमेश्वरस्य

स्वातन्त्र्यलक्षणगुणोऽव्यभिचारिरूपः ॥ १७१ ॥ =

स्वातन्त्र्यमिति । अपारवश्यमित्यर्थः । गुणमार्गवृत्तिं गौणवृत्तिम् । भाष्यकारा हि “कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तः” इत्याधिकरणे इदं सर्वमसृजनेतिवचनं स्वातन्त्र्यं दर्शयन् परमात्मानमपरमयोजपत्वेनेश्वरमत्रयीदित्याहुः । तथा चेश्वरशब्दस्य गौण्यादृत्त्या तत्स्वार्थप्रमात्रपरत्वात्तदेव सृष्ट्यादिवाक्याभिप्रेतमिति भावः । ननु स्ववाच्याव्यभिचारिगुणयोगमभिप्रेतान्यत्र गौणः शब्दः प्रयुज्यते स्वातन्त्र्यं त्वीश्वरशब्दवाच्ये राजपुत्रादौ व्यभिचरतीत्याशङ्क्य मुरुपमेश्वर्यमीश्वरस्येवेति स एवेश्वरशब्दवाच्यस्तत्र च स्वातन्त्र्यमव्यभिचारीति तद्विषयगौणमयोगो युक्त इति सदृष्टान्तमाह—

सिंहस्येति ॥ १७१ ॥

ननु परमात्मन्येवेश्वरशब्दो गौण इति भाष्यकारैरुक्तं तत्र कथं स एव तद्वाच्यः कथं वा स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्यावेद्यादशायां तच्छब्दलक्ष्यैश्वर्यं निरङ्कुशमिति स एवेश्वरशब्दवाच्यस्तद्गूलादेव च तस्य स्वातन्त्र्यं सिद्धयति स एव निरुपाधिकस्तस्य गौणोऽर्थ इति तत्रापि वत्प्रयोगोपपत्तिरित्याह—

ऐश्वर्यवस्तु परिगृह्य तदत्युज्जन्तः

सामर्थ्यासिद्धिमुपपादायितुं क्व चिच्च ॥

सर्वेश्वरश्रुतिवचः समुदाहरन्ति

स्वातन्त्र्यलक्षणगुणस्य तमस्वितायाम् ॥ १७२ ॥

ऐश्वर्यवस्त्विति । पूर्वगुरवस्तमास्वतादशायां स्वातन्त्र्यलक्षणगुणस्येश्वरत्वस्वार्थात्सिद्धिमुपपादायितुमैश्वर्यवस्तु परिगृह्य मापो-

पाथिक मुख्यमैश्वर्यं श्रीकृत्य तदत्यजन्तस्मदनिराकृत्यैव क्व
चित्सगुणमकरणे सर्वेश्वरत्वविषयश्रुतिवचः समुदाहरन्तीति स-
म्बन्धः ॥ १७२ ॥

इदानीं सर्वेश्वरश्रुतिसामर्थ्यात्स्वातन्त्र्यसाधनपकारं सदृष्टा-
न्तसाह—

सिंहश्रुतिर्न घटते यदि शूरताऽस्य
न स्यात्तथैव परमेश्वरताश्रुतिश्च ॥ —
नैश्वर्यलक्षणगुणः परमात्मनश्चे-
दित्यर्थलब्धिमभिसंदधते महान्तः ॥ १७३ ॥

सिंहश्रुतिरिति । ऐश्वर्यं लक्षणं गमकं यस्य स्वातन्त्र्यल-
क्षणगुणस्य स तथोक्तः । यथा सिंहत्वव्यापकत्वात् सिंहशब्देनानुक्त-
माप शौर्यं तदर्थेऽर्थ्यात्सिद्धयति तथा यस्य य प्रत्यैश्वर्यं तस्य तदपार-
वश्यामिति व्याप्तेः सर्वावश्यत्वलक्षणस्वातन्त्र्यं विना सर्वेश्वरत्वायो-
गात्तच्छ्रुतिरत्यदेवेश्वरेऽनुपचारितस्वातन्त्र्यगुणसिद्धिरित्यर्थः ॥ १७३ ॥

ननु श्रुतार्थापत्तिगम्यस्य श्रुतत्वाभावादीश्वरे श्रुत्याविरुद्धवस्तु-
त्वादिलङ्घकपारतन्त्र्याशङ्का दुर्निरामा स्यादित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्ति-
गम्यं विना श्रुतार्थैर्ष्यवानिर्वाहाच्छ्रुतमूढार्थापत्तेः श्रुतितुल्यत्व श्रुत्यैव
प्रापितमिति न्यायवित्समतम्, तथा च तद्विरोधेऽप्यनुमानमुदेतु नार्ह-
तीत्याशयेनाह—

श्रौतार्थवृत्तिफललभ्यमपीह वस्तु
श्रौतं घटन्ति निकटत्वमनुस्मरन्तः ॥
आसन्नवृष्टिमपि देवमुदीरयन्ति
घर्षन्तमेव हि जना भुवि तादृगेतत् ॥ १७४ ॥

। श्रौतार्थेति । मुख्यार्थे शब्दस्य या वृत्तिस्तत्सामर्थ्यलभ्यमित्य-
त्यर्थः । तदव्यवहितस्य तच्छब्देन व्यवहारं दृष्टान्तेनोपपादयति—
आसन्नेति । देव पर्जन्यम् । अत्रेश्वरश्रुतिच्छ्रितस्वातन्त्र्यस्य

युद्धात्ममात्रतया विवक्षितत्वान्न तेन तस्य सगुणत्वापत्तिरित्यपि
द्रष्टव्यम् ॥ १७४ ॥

ननु सूत्रकार एव "पराभिधानात्तु निरोहितं ततो ह्यस्य वन्धवि-
पर्ययौ" इति सूत्रेण जीवस्य स्वाभाविकमेवैश्वर्यमविद्यादशायां देहाद्य-
भिमानवशात्तिरोहितमीश्वरध्यानान्मुक्तावभिष्यज्यते इत्याह । तत्कर्म
मुक्तौ निर्विशेषत्वमात्मन इति शङ्कां सूत्रकाराभिप्रायमदर्शनेन
परिहृयति—

ऐवदर्पमज्ञानतिरोहितं सद्

ध्यानादभिष्यज्यत इत्यवोचत् ॥

शरीरिणः सूत्रकृदस्य यत्तु

तदभ्युपेत्योदितमुक्तहेतोः ॥ १७५ ॥

ऐश्वर्यमिति । अस्य शरीरिण इत्यादौ योज्यम् । यत्त्ववो-
चादिति सम्बन्धः । तत्र हि स्वप्नरथादेः क्लृप्तकारणाभावेऽपि जीव-
स्येश्वरांशत्वात्स एव स्वकीयैश्वर्यवशाद्देहस्तवमेव स्वप्नपथं स्रक्ष्य-
तीति शङ्कायां विद्यमानस्याप्यैश्वर्यस्य तदा तिरोहितत्वाज्जीवस्य तद्वन्न
विचित्रवास्तवमपञ्चस्रष्टृत्वमित्यभ्युपगमनादेनोक्तं सूत्रकारेण न स्व-
सिद्धान्ततया, न स्यान्तोऽपि परस्येसादिनोक्तश्रुतिन्यायाविरोधा-
पातात्, तन्निरोधाभावादेदुर्निरूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १७५ ॥

किं च सूत्रोक्तमित्येतावता न वास्तवमैश्वर्यमभ्युपेयं, तस्य श्रु-
तिवत्स्वतःप्रमाणत्वाभावात्प्रमाणोपेक्षितन्यायमात्रसूचकत्वाच्च । न च
जीवस्य स्वाभाविकैश्वर्ये किं चित्तमाणं न्यायो वा शक्यते वक्तुम् ।
न चेश्वरांशत्वाज्जीवे तदैश्वर्यमस्तीति वाच्यम् । तस्यैव भेदादिना
दुर्निरूपत्वेनामिद्धेः । अंशस्यांशिगतमामर्ष्यवच्चानियमाच्च । ईश्वरैश्व-
र्यस्यापि स्वाभाविकत्वे मानं नेत्युक्तमित्याशयेनाह—

अथ वा चित्तिवत् प्रतीयतां

पुरुषस्येश्वरतापि वास्तवी ॥

यदि किं च न कारणं भवे-
 छ विना सा तदिहाभ्युपेयते ॥ १७६ ॥

अथ चेति । एतदनाभ्यायाम् । कारणं प्रमाणम् ॥ १७६ ॥
 किं च “कामादीतरत्र तत्र चापननादिभ्यः” इति सूत्रे छान्दोग्ये
 अथ यदिदमास्मिन्नह्नपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश
 इति प्रस्तुतदहराकाशस्य य आत्माऽपहतपाप्मा विंजरो विंमृत्युर्वि-
 शोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यमङ्गल्प इत्युक्तसत्यकामा-
 दिगुणानां, बृहदारण्यके स वा एष महानज आत्मा योऽयं विद्वान-
 मयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते सर्वस्य वशी सर्व-
 स्पेशान इति परात्मन्युक्तवशित्वादिगुणानां चेतरेतवोपसंहारो वर्णि-
 तः । तत्र दहर उत्तरेभ्य इत्युक्तन्यायाद् दहराकाशो ब्रह्मैव तथापि
 तद्विद्या सगुणब्रह्मविषया, तद्य इहात्मानमनुविद्य, ब्रजन्त्येतांश्च स-
 त्पान्कामानिति कामादिगुणानामपि वेदत्वश्रवणाद् बृहदारण्यकेऽ-
 पि अग ऊर्ध्वं विमोक्षयैव ब्रूहीति मश्रोपक्रमात्स एष नेति नेत्यात्मे-
 त्युपसंहाराच्च तद्विद्या निर्गुणविषया, तथा च भिन्नविषयोरुपसह-
 त्तानामेतेषामुपासनं प्रामितिर्वा न प्रयोजनम्, तत्रश्रोपसंहारैः कामादि-
 गुणैः सगुणत्वं बृहदारण्यके न विवक्षितं सूत्रकारस्य । एवं वशि-
 त्वादिभिरप्युपसंहारैरिव श्रुतैरपि सगुणत्वं ब्रह्मणो न विवक्षितमिति,
 गम्यत इत्याशयेनाह—

कामादि तत्र च भवेदितरत्र चेति

यत् सूत्रकारवचनं तदुदीक्ष्यमाणाः ॥

कामादिकेन दहरस्थगुणेन तुल्यं

सर्वेश्वरादिगुणजातमिति प्रतीमः ॥ १७७ ॥

कामादीति । उदीक्ष्यमाणा उक्तीत्या विचारयन्तो वच-
 नित्यर्थः ॥ १७७ ॥

तार्हि तेषामितरेतरश्रोसंहारस्य किं फलमित्याशङ्क्य बृहदारण्य-

के सत्यकामादिगुणोपसंहारस्य परिशेषात् स्तुतिमात्रं फलमिति तावदाह—

दहरस्थगुणोपसंहृतेः

स्तुतिमात्रं विरहय्य नापरम् ॥

फलमस्ति परात्मानिष्ठिते

वचने वाजिभिराहृते महत् ॥ १७८ ॥

दहरस्थेति । महत् साक्षात्पुरुषार्थपर्यवसाये ॥ १७८ ॥

तथापि वाशित्वादिगुणानां वस्तुतत्त्वबोधोपकरणे श्रुतत्वाद्द्विस्तु-
विशेषकत्वमित्याशङ्क्य सूत्रकारेणैव तेषां सत्यकामादिगुणसमान-
योगक्षेमत्वाभिधानाद्गुणसंहतानामिव श्रुतानामपि स्तावकत्वमुक्तविध-
या स्वातन्त्र्योपलक्षकत्वं बोधेयं न वस्तुस्वभावत्वं केनापि प्रकारेण-
स्याशयवानाह—

दहराद्गुणसंहतैर्गुणैः सदृशाश्चेद् वाशितादिलक्षणाः ॥
न तदा परमात्मरूपतां प्रतिपत्तुं कलयाऽपि शक्नुयुः ॥ १७९

दहराद्गुणसंहतैरिति । स्पष्टार्थान्पक्षराणि ॥ १७९ ॥

ननु तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर इति श्रुतावग्या-
कृतात् परस्य शुद्धस्य परमेश्वरत्वाभिधानात्तस्य तद्वास्तवमित्या-
शङ्क्य वाशित्वादिस्त्रिभिपठितमर्वेश्वरत्वस्यैवात्रापि प्रत्यभिज्ञापमा-
नत्वाच्चस्य च पूर्वोक्तविधया स्तावकत्वादिदमापि तथैवेत्याह—

परमेश्वरतागुणोऽप्यतः स्तुतये तस्य परस्य वस्तुनः ॥
परिकीर्तित इत्युपेयतामविशेषाद् वाशितादिलक्षणैः ॥ १८०

परमेश्वरतेति । अतःशब्दार्थं विशदयति—अविशेषा-
दिति ॥ १८० ॥

नन्वीश्वरत्वं प्रतिवेदान्तं बहुशः श्रुतत्वाच्चद्रास्त्वं स्वरूपमित्या-
शङ्क्य कारणत्वसाक्षित्वमतिग्न्या परिहरति श्लोकद्वयेन—

कारणत्वमपि चित्सुखादिष-

त्तत्स्वरूपमिति किं न गृह्यते ॥

ईश्वरत्वाविषये विपश्चितां ।

पक्षपातकरणे न कारणम् ॥ १८१ ॥

कारणत्वमपीति । कारणत्वस्य मापेक्षत्वान्निरेपेक्षात्मस्वरूपं तदिति न गृह्यत इत्याशङ्क्येश्वरत्वस्यापीशित्वव्यापेक्षत्वं तुल्यमित्याशयेनाह—ईश्वरत्वविषय इति ॥ १८१ ॥

साक्षितापि परमात्मनो भवे-

दीश्वरत्ववदियं न संशयः ॥

नित्यसिद्धनिजयोधरूपव-

द्रूपमेव निरुपाधिकं विभोः ॥ १८२ ॥

इयं श्रुतियुक्तिमिद्धा । साक्षितायाः साक्ष्यमापेक्षत्वाच्च परमात्मस्वरूपत्वमित्यपि न शङ्कनीयम्, उक्तोत्तरत्वादित्याशयेनाह—संशय इति । इयं साक्षिताऽपि विभोः परमात्मनो निरुपाधिकं रूपमेव भवेदिति सम्यग्धः ॥ १८२ ॥

साक्षित्वं कारणत्वं च ब्रह्मणः श्रुत्या नैवोक्तमिति वैषम्यमादृष्ट्वा तत्र मन्त्रानुदाहरति त्रिभिः—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केचलो निर्गुणश्च ॥ १८३ ॥

एको देव इत्यादिना । ब्रह्मविष्णवादिभेदनिरामाय ए इत्युक्तम् । तस्य जडत्वनिरामाय देव इति । द्योतनस्वभावाश्चिद्रूप इत्यर्थः । तस्य ब्रह्माण्डाद्बहिर्वस्थितिशङ्कां निराकरोति—सर्वभूतेषु पियति । तस्मानुपन्द्रमविरोधं परिहरति—गूढ इति । तर्हि परिच्छिन्नत्वं, नेत्याह—सर्वव्यापीति । तथाप्याकाशादिवत्परान्तत्वशङ्कां वारयति—सर्वभूतान्तरात्मेति । तर्हि जीववत्कृतृत्वादिसंभारी स्यात् नेत्याह—कर्माध्यक्ष इति । कर्मसु शुद्धादिध्यापारेषु क्रियमाणे

स्वयं संनिधिमात्रेणाद्यस एव न तु तद्भानित्यर्थः । ततोऽन्यस्य ज-
गदुपादानत्वशङ्कां वाग्यति—सर्वभूताधिवास इति । सर्वाणि
भूतान्यध्यस्ततया वमन्त्यस्मिन्निति स तथोक्तः । जगदाकारेण परि-
णामित्वं निराकरोति—साक्षरिति । साक्षरवस्तुनः साक्षिधर्मत्वायो-
गादाध्यात्मकसम्बन्धेनैव तत्माक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्षादीक्षणात्सा-
क्षीतीक्षणव्यापारवत्त्वात् कौटस्थमिति नेत्याह—चेता, स्वरूपभूत-
चिन्मैवाभामको न व्यापारद्वारेणे-पर्यः । तत्र व्यापाराभावे हेतुपरा-
गाभावं हेतुमाह—केवलः, असङ्ग इत्यर्थः । तर्हि सुखादिगुणस-
म्बन्धात्सङ्गत्वं कथमित्याशङ्क्य तस्य तत्स्वरूपत्वात् गुणगुणिभा-
वोऽस्तीत्याह—निर्गुण इति । सर्वमाक्षित्वादेव तस्यान्योऽपि भावो-
ऽभावो वा वास्तवो धर्मो नेति वशव्यर्थः ॥ १८३ ॥

जीववद्वेदहृदयपरिच्छिन्नत्वं वाग्यति—

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥

परास्य शक्तिर्विधिघैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ १८४ ॥

न तस्येति । तर्हि तदधीनत्वात्कर्तृत्वादेस्तद्रहितस्य सर्वक-
र्तृत्वं सर्वज्ञत्वं वा कथं स्यात्तदभावे वा कथमीश्वरत्वमिति चेत्तत्राह-
न तत्समश्चेति । देहादिपरिच्छेदाभिमानिन एव सर्वज्ञत्वादि
दुर्यटं तद्रहितस्य तु स्वातन्त्र्यं ज्ञातृत्वादी, सम एव न कुतोऽभ्य-
धिकः, अतः स एव सर्वज्ञः सर्वकर्ता चेति तस्य कारणत्वमीश्वर-
त्वं च सिद्धमित्यर्थः । देहादहीनस्य किञ्चित्कर्तृत्वमपि न सम्भ-
वति, कुतः सर्वकर्तृत्वमित्याशङ्क्य यस्य देहाद्यधीनं सामर्थ्यं तस्य
तदभावे सामर्थ्याभावान्मास्तु कर्तृत्वादि, यस्य तु स्वतःसिद्धा मा-
यारूपा परा निरतिशया विविधा विचित्रकार्यानुकूला शक्तिरस्य
देहादिना विना किं हीयत इत्याह—पराऽस्येति । श्रूयते, मायिनं

तु महेश्वरमित्यादौ । तथापि जडया तथा कथं सर्वज्ञत्वाभिद्धिरित्यत
 आह—स्वाभाविकीति । ज्ञानस्य स्वरूपभूतस्य यद्व्यत्मनावृत्तत्वं ते-
 न व्याकृताव्याकृतसर्वविषयावाच्छन्नस्फुरणरूपफलक्रिया तदभि-
 व्यक्तिः, स्वाभाविका देहादिनिस्पृहैव सिद्धा यः सर्वविदित्या-
 दिश्रुतौ, तत्र ईश्वरत्वादि नानुपपन्नमित्यर्थः ॥ १८४ ॥

तथापि तस्य सर्वेश्वरत्वं सर्वकारणत्वं च कथं, तस्यापि स्वा-
 म्यन्तरादेः संभवादित्याशङ्काह—

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके

न चोशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ॥

स कारणं वै करणाधिपाधिपो

न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ १८५ ॥

न तस्य कश्चिदिति । पतिः स्वामी । ईशिता निपन्ता ।
 तदभावे हेतुमाह—नैव चेति । लिङ्गान्ते चेतनोऽनेनेति कार्यकार-
 णसंघातो लिङ्गम् । यो हि देहादिपरिच्छिन्नोऽशनापादिमान्भवति
 तस्यैव स्वाम्यादिः संभाव्यते, ईश्वरस्य तु तदभावादेव स्वाम्यन्तरा-
 द्यसंभवात्स्वयं सर्वेश्वर इत्यर्थः । सर्वकारणत्वमुपपादयति—स का-
 रणमिति । सर्वकार्यस्येति शेषः । न तस्य कश्चित्पतिरस्तीत्यत्र हे-
 त्वन्तरमाह—करणेति । चक्षुरादिकरणानामधिपाः मूर्पादियस्तेषामप्य-
 धिष्ठाय पालयिता, अतो न तस्य कश्चित्पतिरस्तीत्यर्थः । सर्वकार-
 णत्वादि निगमयति—न चास्य कश्चिदित्यं । एतोऽस्य कश्चिज्जनि-
 ता नास्ति ततोऽयमेव मूलकारणम्, यन्थान्योऽधिपो नास्ति ततोऽ-
 य सर्वेश्वर इत्यर्थः ॥ १८५ ॥

ईश्वरत्ववत्कारणत्वादेः श्रौतत्वं निगमयति—

इति श्रुतिः कारणमाक्षिमाव-

मैश्वर्यवद् चक्ति परस्य पुंसः ॥

अतत्परत्वात् तदिष्यते चेद्

दयं तृतीयं न तपैपितव्यम् ॥ १८६ ॥

इति श्रुतिरिति । कारणत्वं मासित्वं चेति द्वयमन्यपरमन्त्रादे-
समापित्वाद्बस्तुस्वभावतया नोपेयन इत्याशङ्क्य तृतीयमीश्वरत्वं म-
न्त्रादिना तेन सहैवोक्तत्वात्तद्देव न ग्राह्यमित्याह—अतत्परत्वादि-
त्वादिना ॥ १८६ ॥

कारणत्वादिश्रवणस्याखण्डैकरसत्त्वरश्रुत्यन्तरविरोधादनत्पर-
त्वं चेदीश्वरत्वश्रवणस्यापि तत्तुल्यम्, तेन त्रयमपि वर्जनीय-
मित्याह—

अतत्परत्वं श्रवणस्य तुल्यं
त्रिषु त्रयं तेन विवर्जनीयम् ॥
अथेष्टमेकं त्रयमेपितव्यं
विशेषहेतोरनिरूपणेन ॥ १८७ ॥

अतत्परत्वमिति । ईश्वरत्वस्याखण्डस्वरूपमात्रत्वान्न श्रुत्य-
न्तरविरोधश्चेत्कारणत्वाद्यापि तथेप्पताम्, तस्य सापेक्षत्वान्न निरं-
पेक्षवस्तुमात्रत्वं चेदीश्वरत्वस्यापि तत्तुल्यमित्याशयेनाह—अथे-
ष्टमिति ॥ १८७ ॥

तर्हि त्रयमपि वस्तुरूपं सत्त्वं च भवत्वित्याशङ्क्य तत्र तावदी-
श्वरेशितव्ययोः परस्परापेक्षत्वेन तद्भावस्य मिथ्यात्वं वदंस्तस्याख-
ण्डवस्तुस्वरूपत्वमयुक्तमित्याशयवानाह—

ईशितव्यमनपेक्ष्य नेश्वरो
नेशितव्यमपि तद्वदीश्वरम् ॥
अन्तरेण घटते ततो मृषा
मोहमात्रपरिकल्पितं ढयम् ॥ १८८ ॥

ईशितव्यमिति । ईश्वरो न घटन इति सम्बन्धः । ईश्वरत्वं
न सम्भवतीति यावत् । तद्वदीश्वरत्ववदीशितव्यमपीश्वरमन्तरेण न
घटते, द्वयोरप्यन्योऽन्यार्थीनितिरूपणतया परस्परमपेक्षकत्वादुभ-
योरपि प्रमित्यनुपपत्तेरुभयं भ्रान्तिभावसिद्धत्वादिनिर्वचनीयमित्य-
र्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १८८ ॥

एवं कारणत्वमपि सापेक्षत्वात्कार्यवत्कल्पितम्, तथाहि, कारणत्वस्य कार्यान्निपतपूर्वभावात्पत्वात्कार्यत्वस्य च कारणाभियन्त-
पश्चाद्भावात्मत्वेन परस्परापेक्षत्वात्पूर्वोत्तरभावयोरपि परस्परापे-
क्षत्वादेत्याह—

कार्यवस्तु विरहस्य कारणं
न क चिद् घटयितुं क्षमेमहि ॥
नापि कारणमपोह्य कैवलं
कार्यवस्तु परिकल्पयेमहि ॥१८९॥

कार्यवस्त्विति । कारणं तत्रैव, तथा च तदापि न वस्तु-
स्वरूपमिति भावः ॥ १८९ ॥

इदानीं साक्षिताया अपि सापेक्षत्वेन कल्पितत्वात् वस्तुरूपत्व-
मित्याभेदसाह—

साक्ष्यवस्तु परिहृत्य साक्षिता
साक्षिणं च परिहृत्य साक्षयता ॥
नेष्यते न घटते च तेन तत्
सव्यपेक्षमुभयं परस्परम् ॥ १९० ॥

साक्ष्यवस्त्विति । एकैकं परिहृत्योभयस्याप्यसम्भवे फलि-
तमाह—तेनैति । परस्परापेक्षत्वं फलितमाह—न घटत इति । तदु-
भयं वस्तुनो न घटते, ततः कल्पितत्वात्साक्षित्वमपि न वस्तुरूप-
मिति चशब्दार्थः ॥ १९० ॥

ननु मातृमेधादेः परस्परसव्यपेक्षत्वेऽपि मत्पत्त्वदीश्वरत्वादे-
रपि तार्किक न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमभिप्रेत्य तत्राप्युक्त-
न्यायेन कल्पितत्वं साधयति—

न प्रमेयमपहाय मातृता
नापि मातृविरहे प्रमेयता ॥
मातृमेपरहिता न च प्रमा
न प्रधाणरहितं प्रमाफलम् ॥ १९१ ॥

न प्रमेयमिति । प्रमाराहिते च न मातृमेये इति चशब्दार्थः ।
एवं प्रमायाः प्रमाणापेक्षत्वं तस्य च प्रमापेक्षत्वमिति परस्परापेक्षत्वास-
र्वमेतत्कल्पितमित्याशयेनाह—न प्रमाणमिति । प्रमेव फलम् ॥ १९१ ॥

एवं कर्मादिकारकमेरकस्य कर्तृत्वात्कर्तुरीप्सततमस्य कर्मत्वा-
च्चयोरीपि परस्परापेक्षत्वम् । एवं क्रियाकारकयोः क्रियातत्फलयो-
श्च परस्परापेक्षत्वेन कल्पितत्वान्न सयत्वमित्यभिप्रेत्याह—

कर्तृ कर्म परिहृत्य नेष्यते

कर्म कर्तुरहितं न च क्वचित् ॥

कर्तृकर्मरहिता न च क्रिया

न क्रियाविरहितं क्रियाफलम् ॥ १९२ ॥

कर्तृ कर्मेति ! क्रियाफलं कार्यम् ॥ १९२ ॥

एवं सामान्यविशेषयोरप्यनुवृत्तव्यावृत्तस्वरूपयोः परस्परापेक्ष-
त्वान्मृपात्वमित्याह—

सामान्यं न विशेषवस्तुविरहे तस्माद् विना तन्न च
स्वातन्त्र्येण घटामुपाञ्चति ततः सापेक्षमेतद् द्वयम् ॥
यत् सापेक्षामिहेक्षितं भवति तन्मायामयं स्वप्नव-
त्तस्मादीश्वरतादि कल्पितवपुःस्वीकुर्महे न्यायतः ॥ १९३ ॥

सामान्यमिति । तस्मात् सामान्यात् । तद् विशेषवस्तु ।
घटां घटनाम् । उपाञ्चति उपगच्छति । आस्तां तावद् यत्परस्परा-
पेक्षं तद् मिथ्येति यदेव यत्किञ्चित्सापेक्षं तत्तमेव मायिकं किमु पर-
स्परापेक्षमित्याशयेनाह—यत्सापेक्षमिति । फलितं निगमयति—त-
स्मादिति ॥ १९३ ॥

किं च किं भिन्नयोरीश्वरेशिव्यभावः, उताभिन्नयोः, भिन्नां-
भिन्नयोर्वा । नाद्यः, भिन्नस्वेष्वरस्य जीवैः सह सम्बन्धानिरूपणेन
तस्य तत्प्रेरणादिरूपेक्षनानुपपत्तेः तदभेदपरश्रुत्वादिविरोधाच्च । न
द्वितीयः, अत्यन्ताभिन्ने तद्भावायोगादित्यभिप्रेत्य तृतीयेऽपि पक्षे

स्वतोऽभिन्नयोर्जिह्वेश्वरयोर्भेदः किमौपाधिकं तत्र निरुपाधिकः ।
आद्येऽपि न किं सत्योऽसत्यो वा, मर्यात्वपक्षेऽपि भेदस्यौपाधिक-
त्वं किमभेदेनाविरोधायोच्यते तत्सत्यत्वात् वा । नान्यः, व्याघाता-
दित्याभिमेत्य विराधायेतिपक्षं दृष्यति पादत्रयेण—

अभिन्नता भिन्नतया विकृद्धा

विभिन्नताऽभिन्नतया तथैव ॥

उपाधिभेदे परिकल्पितेऽपि

चिन्ता पुनस्तं किमुदीरणीयम् ॥ १९४ ॥

अभिन्नतेत्यादिना । वस्तुतोऽभिन्ने वस्तुनि सत्यस्यौपाधिकभे-
दस्य काण्यदर्शनात्तस्याप्यभेदेन विरोधोऽपरिहार्य इत्यर्थः । औपा-
धिकभेदस्यासत्यत्वपक्षे तदधीनेश्वरत्वेशितव्यादिभावस्यापि तथा-
स्वापत्तेरिष्टापत्तिमभिवेद्य भेदस्यानौपाधिकत्वपक्षे कस्मृतिरन्यायेना-
भेदेन विरोधं बद्धस्तयोरेकत्राम्भवमाह—विनेति । समुपाधिषु,
यदा सौपाधिकस्यापि विरोधस्तदा निरुपाधिकभेदस्याभेदेन विरोध
इति किं वक्तव्यम्, ततोऽप्यपि पक्षो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १९४ ॥

ननु स्वभावतः शीतेऽपि जलेऽग्निमन्वन्धादौष्ण्यं सत्यमेव
दृष्टं ततोऽपि दाहादिदर्शनात्, एवमौपाधिकोऽपि भेदः सत्यः किं
न स्वादित्याशङ्क्य दृष्टान्ताभिमतिपत्त्या परिहरति—

स्वभावतो यन् मिथुनं विकृद्धं

न तान्निमित्तान्तरतः कदा चिद् ॥

उपैति सख्यं परमार्थवृत्त्या

भ्रमादलभ्यं न च किं चिदस्ति ॥ १९५ ॥

स्वभावत इति । मख्यं सामानाधिकरण्यम् । तत्रा-
पि जलगताग्नौष्ण्यस्यैव दाहादिहेतुत्वं संभवति जलगतसखी-
ण्यप्यदौ सावामाशङ्क्य तत्र शैत्यस्यैव शोः सामानाधिकरण्य-
मित्यर्थः । तर्हि कथं जलगतसखीण्यपादिपक्षीतिः, शैत्यं च

तद्गतं किमिति न प्रतीयत इति तत्राह—भ्रमादिति । स्वत उ-
 ष्णाग्निरूपोपाधिसम्बन्धात् स्फटिकलौहित्याद् भ्रमादेव जलादावौ-
 ष्णादेः प्रतिभासः, तदीयशैत्यस्य च स्फटिकशैत्यवदुपाध्यभिभ-
 वदोपादप्रतिभासश्च घटने, इतरथा जलगतौष्णशैत्ययोरुत्पत्तिविना-
 शयोः क्लृप्तकारणानिरूपणात्तयोः प्रतिभासाप्रतिभामौ न स्याता-
 मिति भावः ॥ १९५ ॥

ननु त्वन्मत इव भेदाभेदयोः साहित्यं परमतेऽपि किं न स्या-
 दित्याशङ्क्य मन्गने वास्तवभेदे तस्यापि भेदस्यानिर्वचनीयाविद्याप-
 युक्तत्वेन मिथ्यात्वात्तयोः समसत्ताकत्वाभावेनाविरोधाच्छुक्तौ र-
 जतद्भावयोरिव साहित्यं घटते । एवं त्वन्मतेऽप्यनिर्वचनीयमोहो-
 पाधिको भेदः स्वाभाविकस्त्वभेदो जीवेश्वरयोरिति यद्यभ्युपगम-
 स्तदोमिति द्रुमः । यदि तु मोहातिरिक्तमत्पोपाधिकृतो भेदो वास्तव-
 इत्यभ्युपगमः, स न सम्भवति समसत्ताकयोर्विरुद्धयोरैकत्रैकदा
 साहित्यायोगात्तद्वदोपाधेरैवासम्भवादिति दृष्टान्तेनाह—

न रविशार्वरसख्यकृदीक्ष्यते

जगति कश्चिदुपाधिरमोहतः ॥

यदि भवेत् स भवेद् भवतो मतः

स न भवेद् यदि सोऽपि न सम्भवेत् ॥ १३६ ॥

न रवीति । शार्वरं तमः । अमोहतो मोहातिरेकेण । रवि-
 शार्वरयोः साहित्यहेतुरुपाधिरदर्शनादेव मा भूदाभिन्ने वस्तुतो भे-
 दघटक उपाधिः किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्यापि कुत्राप्यदर्शना-
 चत्ममानयोगक्षेमत्वमाह—यदि भवेदिति । सोऽपि त्वदभिम-
 तोऽपि ॥ १९६ ॥

मोहोऽपि कथमात्मवस्तुन्यनुपपन्नं भेदे घटयेदिसोऽशङ्क्य न हि
 दृष्टेऽनुपपन्नं नामोनि न्यायेन परिहरति—

स्वमपि स्वादति स्वण्डितमिक्षते

निजशिरो नपनेन करार्पितम् ॥

किमपि दुर्घटमस्य न विद्यते ॥

यदि विमूढमतिर्भवति स्वयम् ॥ १९७ ॥

स्वमपीति । खादतीत्यादिक्रियाद्रूपं स्वप्नोन्मदादिदशायामि-
ति द्रष्टव्यम् । एवं जागर्तिऽपि नभोनैरुपचन्द्रमादेशिकत्वादि व-
स्तुतोऽघटितं मोहादेव घटितमित्याभिप्रेत्याह-किमपीति ॥ १९७ ॥

एवमीश्वरेशात्त्वमेदस्याविद्यकत्वेन मिथ्यात्वात्तदधीनेश्वर-
त्वादिकभाषि तथेति स्वतो निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्युक्तम् । इदानीं
यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणत्वम-
निपत्तेः कथं निर्विशेषत्वमित्याशङ्क्य कारणत्वादेरापि वक्ष्यमाणविध-
या दुर्निरूपत्वेनाविद्यकत्वात्तच्छ्रुतेरप्यतत्परत्वात्स्वतः कूटस्थैकरसं-
वस्तिवत्याह—

इतश्च निर्वेदकमात्मतत्त्वं

निरूपणे कारणकार्यतादेः ॥

अनादिमायैकनियन्धनत्वा-

दसम्भवादस्य तु घस्तुष्टुत्वा ॥ १९८ ॥

इतश्चेति । तमेव हेतुं विवृणोति—कारणेति । तद्विशेषो-
पादानोपादेयत्वादिरादिपदार्थः । मायामात्रनिबन्धनत्वे हेतुरसम्भ-
वादिति । अस्य कारणकार्यतादेर्वक्ष्यमाणरीत्या निरूपणे वस्तुष्टुत्वा
ऽसम्भवादेवेति सम्बन्धः । तुरवधारणे ॥ १९८ ॥

तत्र कार्यताया दुर्निरूपत्वात्तान्तरूपितकारणताऽपि तथेति म-
न्वानोऽमतः सतो वा कार्यत्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति अमन्न
कार्यमित्यःरभ्य सतोऽपि कार्यत्वमप्युक्तमित्यन्तेन ग्रन्थेन—

असन्न कार्यं गगनप्रसून

षन्ध्यास्तुतादेः करणाप्रसिद्धेः ॥

७

न प्रागसत् कार्यमिति प्रवादः

प्रशस्यते तस्य विरोधहेतोः ॥ १९९ ॥

करणमुत्पत्तिरूपादनं वा, तदप्रसिद्धेरित्यर्थः । ननुत्पत्तेः पूर्व-
मसतोऽपि कार्यस्याभावप्रतियोगित्वं बन्ध्यासुतादेशोऽस्ति तत्-
स्तदुत्पत्त्याद्युपपद्यत इति चेन्न, निःस्वरूपेऽस्ति धर्मभूतस्य स्वस्वरू-
पात्मरूपस्य वा सतोऽभावप्रतियोगित्वस्याप्यमंभवात्, तस्याप्यमत्त्वेऽ-
सतः कार्यस्य तेन विशेषेण विशेषवत्त्वं न स्यात् । इतरथा बन्ध्यासु-
तादेरपि तेन विशेषेण तद्वत्त्वप्रसङ्गात् । तर्हिभाव एवासतः कार्यस्य
विशेष इति चेन्न, तस्यासता सम्बन्धाभावेन विशेषत्वायोगात् । न
चाभावस्वरूपमेव तत्सम्बन्ध इति वाच्यम् । तथा सति बन्ध्यासुतादे-
रपि स विशेषः स्यात्, अभावमात्रस्य तद्रूपसम्बन्धस्य च सर्वात्-
त्साधारणत्वात् । किं चासतः कार्यस्याभाव एव बन्ध्यासुतादेरिवा-
संभवी यस्तस्य विशेषः स्यादिति भावः । ननु बन्ध्यासुतादेरत्यन्ता-
सत्त्वात्तत्त्वोत्पत्तिरमात्रो वा मास्तु, कार्यस्य तुत्पत्तेः प्रागेशमत्त्वात्-
त्यन्तासत्त्वाभावात्तदुत्पत्त्याद्युपपत्तिरिति नेत्याह—न प्रागिति । तत्र किं
कार्यस्य सत्त्वात्त्वे धर्मो स्वरूपं वा आद्येऽपि किं भिन्नयोर्धर्मिणोस्ते
धर्मविकस्यैव वा । आद्ये नासतः कार्यत्वसिद्धिः । उत्पन्नस्य मतः
कार्यस्य ततोऽन्यत्वात् कार्यस्याप्युत्पत्तेः प्रागमत्त्वं न स्यात् । तदा
अमतस्तस्य ततोऽन्यत्वात् । न द्वितीयः, धर्मिणं विना कादाचित्क-
धर्माभावेनासत्त्वकाले तदधर्मिकार्यसत्त्वस्यावश्यकत्वेन तत्र ताद्विरोधस-
त्त्वस्यानुपपत्तेः सत्कार्यवादापातात् । नाप्याद्यद्वितीयः, सत्त्वामत्त्व-
योर्भिन्नयोर्विरुद्धयोश्चाविरुद्धाभिन्नवस्तुस्वरूपत्वायोगात्, तयोर्भिन्न-
वस्तुस्वरूपत्वे वा नासतः कार्यत्वसिद्धिरित्यादिनोक्तदोषोऽपरिहार्यः
स्यात् । तस्मादमतः कालान्तरमत्त्वायोगाद्यदसत्त्वं सर्वदाऽसदेवेति
नासतः कार्यत्वमंभानेत्यर्थः ॥ १९९ ॥

किं चासतः कार्यस्योत्पत्तेः प्रागसिद्धिर्माह्वालविशेषितत्वमेव
न घटते येन तदत्यन्तासतो व्यावर्त्येत, न हि निरुपाख्यस्यासतः

केन चिद्विशेषणेन योग उपपद्यतेऽङ्गीक्रियते वा । इतरथा निरुपा-
ख्यत्वव्याघातात् । मत्प्रसादिप्रमाणानामन्यतमस्य तत्साधकत्वापो-
गात्तत्साधकान्यप्रमाणापत्तेश्चेत्यभिप्रेत्यासतो विशेषणमात्रासंभवं स-
दृष्टान्तमाह—

विशेषणानामसति प्रवृत्ति-
र्न दृश्यते कापि न युज्यते च ॥

युधिष्ठिरात् प्रागभवन्नरेन्द्रो
बन्ध्यासुतः शूर इतीह पदत् ॥ २०० ॥

विशेषणानामिति । स्पष्टार्थान्यसराणि ॥ २०० ॥

एवमसतः कार्यत्वामन्भवमुक्त्वा तदुत्पत्तेरप्यसंभवमाह—

उत्पत्तिरप्यस्य निरूप्यमाणा
न का चिदागच्छति युक्तिमार्गम् ॥

स्वसत्तया स्वैः समवायिकारणै-
रपीह या स्यात् समवायिताऽस्य ॥ २०१ ॥

उत्पत्तिरपीति द्वयेन । अस्यासत् उत्पत्तिर्निरूप्यमाणाऽम-
कार्यवादिभिरनेकधोच्यमाना का चिदापि न युक्तिमहेत्यर्थः । तैरु-
च्यमानां तागन्तु तदसंभवं प्रतिजानीते । स्वसत्तयेत्यादिना । अस्य
कार्यस्य स्वसत्तया या समवायिता स्यात्कार्ये सत्तायाः समवाय इ-
ति यावत् । इह कारणेषु स्वैः समवायिकारणैः सह या वा समवायि-
ता स्यात्, वार्थोऽपिशब्दः, समवायिकारणगतवहुत्वं न विवक्षितम्,
स्वस्य समवायिकारणसमवायितेति यावत् ॥ २०१ ॥

असज्जनिः सेत्युपधर्षमानं
सुदुर्घटं न ह्यसतो युजैभिः ॥

सदेष सद्भिः सह सर्ववस्तु

सद्गच्छते न त्वमदेष सद्भिः ॥ २०२ ॥

साऽमज्जनिरित्युपधर्षमानं निरूप्यमानमसज्जन्मात्पन्तमसम्भ-

वीत्यर्थः । तत्र हेतुः—न हीति । जन्मनः प्रागसतः केनापि सम्बन्धानर्हस्योक्तसत्तादिभिर्युजा सम्बन्धो न युज्यत इत्यर्थः । अतः सम्बन्धानर्हत्वे युक्तिमाह—मदेवेति । सम्बन्धस्य सत्सम्बन्धिद्रूपपारतन्वयनिषमात्तस्या सत्पारतन्वयायोगात्स सतीरेव घटेन न सदमतोरित्यर्थः ॥ २०२ ॥

ननु त्वन्मते सतो ब्रह्मणोऽमद्गतया केनापि सम्बन्धामाववत्तद्वतां च जड़ानां सत्त्वाभावात्कार्यं सदेव वस्तु मद्भिः मह मद्गच्छत इत्युक्तमिन्याशङ्क्य परमतेनेदमुक्तमित्याभिप्रेत्य तन्मते सम्बन्धिनः सत्त्वनिषमं दर्शयंस्तद्रोहितकार्यस्य सम्बन्धासम्भवमाह—

सती हि सत्ताऽस्य पटस्य दृष्टा

तथैव सन्तः पटतन्तवोऽपि ॥

तया च तैश्चास्य कार्यं पटस्य

सम्बन्धिता स्यादसतो चदैतत् ॥ २०३ ॥

सती हीत्यादिना । एतद् एतदुत्तरं वदेत्यर्थः ॥ २०३ ॥

तर्हि जन्मना लब्धसत्ताकस्य कार्यस्य कारणैः सत्तया चान्वयो भवत्वित्याशङ्क्य तदन्वय एव तज्जन्मेति त्वयोक्तत्वादात्माश्रयतापचेर्जन्मैवानुपपन्नं स्यादित्याह—

स्वकारणैस्तन्तुभिरेवमस्य

स्यसत्तया चान्वय एव जन्म ॥

तवेष्टमेवं मति जन्म तस्य

न शक्यते वर्णयितुं पटस्य ॥ २०४ ॥

स्वकारणैरिति । अस्यार्थः स्पष्टः ॥ २०४ ॥

ननु कार्यस्य जन्मनः पूर्वमसत्त्वेऽपि जन्मक्षणे सत्त्वात्तदैव सत्तादिनाम्बन्धात्मदेव सद्भिस्त्वेतीति निषमोऽत्रापि घटत्र इत्याशङ्क्य किं तदमतो जन्म तत्क्षणे तत्त्वत्वं किं वा सत्ताद्यन्वय एव तदुभयमिति चेत्तर्हि सत्ताद्यन्वयक्षणे सत्ताद्यन्वयवतः सत्ताद्यन्वय इत्युक्तं

स्यान्नैशुक्तम् । अमत्पनुपन्नस्यैव जन्मादेः स्वोपपादकत्वायोगादि-
यभिषेत्प प्रागुक्तमसतः तदन्वयायोग्यत्वं सोदाहरणं स्मारयति—

तदन्वगात् प्रागसतः कथं स्या-

त्तदन्वयो न ह्यसदन्वयाय ॥

सता समर्थे न हि बन्ध्या त-

त्पुत्रः समन्वेति कदा चिदत्र ॥ २०५ ॥

तदन्वयादिति । सत्ताकारणे तच्छब्दभ्यां परामृश्येते ।
अमत्सता सहान्वयाय न हि समर्थे योग्यमित्यन्वयः । अत्र जगति ।
किं च कार्यस्य न केवलं सत्तादिसमवाय एव जन्म, तस्य सदा स-
त्त्वेन तदर्थकारणवैकल्यापातात् । नापि कार्योपलक्षितस्तन्समवायः,
उक्तदोषापरिहारात् । तस्मात्कार्यविशिष्टः सत्तादिसमवायः कार्यज-
न्मेति वाच्यम् । तच्चासतः कार्यस्यानुपपन्नम् । आगन्तुकविशेषण-
विशिष्टस्य विशेषणमाध्यत्वात्मागमतश्च कार्यस्य तत्साधकत्वायो-
गात् । तस्मादुक्तं जन्मलक्षणमसम्भवीति भावः ॥ २०५ ॥

ननु पट्टस्याद्यसमयसम्बन्ध एव जन्म न सत्तादिसमवायस्तस्य
द्वितीयादिसत्तणेऽपि सत्त्वादिति नवीनास्तग्राह—

न च किं चिदन्यदसतो वदितुं

पटवस्तुनोऽत्र शकनियमितः ॥

जनिशब्दयाच्यमनवद्यतया

तदयुक्तमेवमसद्भवनम् ॥ २०६ ॥

न च किं चिदिति । अमनः सत्तादिनेवोक्तविषया न चा-
यसत्तणेनापि सम्बन्धः सम्भवी । किं चामतः कार्यस्य तेन संयोग-
स्तावन्न सम्भवति तस्य संयोगिहेतुकत्वाद्मनस्तद्देतुत्वायोगात् । ना-
पि समवायः, अस्य परेणाप्यनङ्गीकारात् । नापि स्वरूपसम्बन्धः, अ-
सत्त्वे निःस्वरूपत्वेनोक्तरीत्या स्वरूपासम्भवेन तद्रूपसम्बन्धस्याप्यम-
म्भवात्, परैर्नष्टानष्टयोरपि स्वरूपसम्बन्धाङ्गीकराद् द्वितीयादिसत्तण-

वर्तिकार्यरूपमप्याद्यक्षणेन सह सम्बन्धः स्यादिति तदापि तदुक्त्या-
पत्तेश्च । स्वरूपसम्बन्धस्यान्यत्रापि दृग्निरूपत्वाच्च । किं च सर्वक्षण-
स्य स्वपूर्वक्षणोत्तरमावित्त्वेन तदाद्यत्वं चामम्बवि । न च तत्तदुक्त्य-
क्षिप्तण एव तदाद्यक्षण इति वाच्यम् । परस्पराश्रयापातात् । ननु
स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारक्षण आद्यक्षणः कार-
यस्येति चेन्न । स्वशब्देनाद्यक्षणावच्छिन्नकार्याभिधाने परस्पराश्रया-
पातात् । तत्तत्कार्यमात्राभिधाने च द्वितीयादिक्षणवर्तिकार्यस्यापि
स्वशब्दार्थत्वं स्वात्तत्रश्च द्वितीयादिक्षणवर्तिकार्यममानकालीनपदार्थ-
प्रतियोगिका ध्वंसास्तृतीयादिक्षणेष्वेव सम्भावितास्तदनाधारत्वं द्वि-
तीयादिक्षणेष्वप्यस्तीति तेऽप्याद्याः क्षणाः स्युस्तत्रश्च जन्मलक्षणे
आद्यविशेषणं व्यर्थं स्यात्, स्याच्च द्वितीयादिक्षणसम्बन्धेष्वतिव्या-
प्तिः । किं च स्वसमानकालीनेत्यादिलक्षणे किं तादृशपत्किञ्चिद्दस्तुम-
तियोगिकध्वंसानाधारत्वं विवक्षितमुत स्वसमानकालीनयावद्दस्तुमति-
योगिकध्वंसानाधारत्वम् । नाद्यः, षट्समानकालीनस्य कस्य चिद्दस्तु-
नो मासाद्यनन्तरं ध्वंससम्भवात्तदनाधारत्वं षट्सम्बन्धिद्वितीयादिक्ष-
णेष्वप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । द्वितीये यावत्त्वं वस्तुविशेषणं वा
स्पाद् ध्वंसविशेषणं वा । नाद्यः, षट्समकालीनाकाशादिमपस्तदवस्तुनां
परमते ध्वंसाभावेन तद्व्यतिरलक्षणासम्भवात् । न द्वितीयः, षट्स-
मानकालीनदशद्विंशदशदिवस्तुनां कालान्तरभाविनो यावन्तो ध्वं-
सास्तदनाधारत्वं षटीयद्वितीयादिक्षणेष्वप्यस्तीत्युक्तदोषतादवस्था-
त् । चरमध्वंसममानकालीनस्य कस्यापि वस्तुनो ध्वंसाभावेन तदीया-
द्यक्षणे तद्व्यतिरलक्षणास्याव्याप्तेश्च । किं च यावदुक्तध्वंसानाधारत्वं
नाम किं तदाधारभित्तत्वं किं वा ध्वंसात्यन्ताभाववृत्तम् । आद्ये
कल्पान्तरीयादिक्षणानापेव वाणितध्वंसाधारत्वसम्भवात्तद्विन्नत्वं
२१ षटीयसर्वक्षणेष्वप्यस्तीति स दोषस्तदवस्थ एव । द्वितीयेऽपि वाणित-
ध्वंसात्यन्ताभावानां प्रैकालिकत्वेन षटीयद्वितीयादिक्षणेष्वावश्यक-

स्वेन तत्रानिव्याप्तेरपरिहारादित्यलमतिधिकारेण । एतदभिप्रेत्योक्तम्—
अन्वञ्जनिशब्दवाच्यमनवप्रतया वदितुं न शकनीयं न श्रावयि-
सव्यमिति । एवमतद्रूपत्वेर्दुर्निरूपत्वमुपपाद्य फलितमाह—तदयु-
क्तमिति ॥ २०६ ॥

यद्यपि वैशेषिकादिभिर्वर्णितप्रकारेण कार्योत्पत्तिर्दुर्निरूपा, तथा-
पि कापिलमतानुवर्तिभिर्निरूप्यमानात्यन्तानभिव्यक्तस्य कारकाधी-
नाभिव्यक्तिरित्येवमादिरूपा निरपवादेत्याशङ्क्यासत्कार्यवादिभिस्त-
दनङ्गीकारात् । अगत्याऽऽङ्गीकारे वा सत्कार्यवादापत्तेः स्वसिद्धान्त-
हानिः स्यादित्याह—

न च वर्णितादपरमञ्च भवा-
ननुमन्यते जनिवचोऽर्थमितः ॥
यदि वर्ण्यते किमपि तत्र भवेत्
स्वमतप्रहाणमलिनीकरणम् ॥ २०७ ॥

न चेति । चोऽवधारणे । इतो वैशेषिकादिवर्णितादपरं ज-
निवचोऽर्थं जन्म भवानसत्कार्यवादी नैवानुमन्यत इति सम्बन्धः ।
किमपि तत्र सत्कार्यवस्तुक्तेषु केषुचिदपि लक्षणं योद त्वया वर्ण्यते त-
दा स्वमतप्रहाणरूपं मलिनीकरणं दोषस्तव भवेदित्यर्थः ॥ २०७ ॥

तदा कणादोक्तिविरोधादपि सिद्धान्तहानिरित्यभिप्रेत्य तन्नि-
मित्तजन्मलक्षणमाह—

समर्थाधिकारणगणेन तथा
सह सत्तया च पटवस्तिवह यत् ॥
समर्थाति तत् कणमुगिच्छति त-
ज्जनिशब्दवाच्यमिति नान्वदितः ॥ २०८ ॥

समर्थापीति । इह जगति पटवस्तु समर्थाधिकारणादिना
सह समर्थाति यत्तज्जनिशब्दवाच्यं तस्य पटस्य जन्म इतो ना-
न्वदिति कणमुगिच्छतीति सम्बन्धः ॥ २०८ ॥ ५

तद्यतीव तपस्विना तेन महामुनिनोक्तमादरणीयोमेत्याशङ्क्य त-
दुक्तेर्मन्वादिस्मृतिवदनुष्ठेयाविषयत्वाभावात्सिद्धपदार्यानिर्णयोपयुक्त-
न्यायमात्रमूचकत्वाच्चन्यायानां चोक्तरीत्या बलवत्प्रतिन्यायपराह-
तत्त्वाद्देवमित्याह—

न तदत्र सम्भवति युक्तियेशा-

दुपवर्णितं तदतिविस्तरतः ॥

न च किं चिदन्यदुचितं भवतो

वदितुं स्वपक्षमपरित्यजतः ॥ २०९ ॥

न तदत्रेति । अत्र कार्ये तदुक्तं जन्म न सम्भवतीति
द्वितीयतच्छब्दार्थः । तर्हि तदुक्तं त्यक्त्वाऽन्योक्तमेवाद्विधतामित्या-
शङ्क्याऽसत्कार्यवादिनस्तदयुक्तमुपवर्णितापमिद्धान्तदोषापत्तेरि-
त्याह—न च किं चिदिति ॥ २०९ ॥

जन्मनः प्रागमनः कार्यस्य जन्मेति पक्षस्योपपादितां दुर्निरू-
पतामनूद्य फालितमाह—

निरूपणायां न यतोऽस्ति कश्चि-

दुत्पत्तिशब्दार्थ इह त्वदोषे ॥

पक्षे ततो दुर्घटताप्रसिद्धि-

रसज्जनेरुक्तनयेन तावत् ॥ २१० ॥

निरूपणायोमिति । दुर्घटनाप्रसिद्धिः सा मिष्येदित्यर्थः ।
तावदित्यनेनानन्तरं पञ्चान्तरानिराकरणार्थम् । मूचेयति ॥ २१० ॥
तर्हि इदानीमुत्पत्तेः प्रागपि सत एव कार्यस्योत्पत्तिरित्यनेन का-
रकव्यापारवैषम्यार्थत्वात् । दूषयति—

सतोऽपि कार्यत्वमयुक्तमेव-

निरूपेद्यै कारणकृत्पहानेः ॥

न कारणव्यापृतिरत्र शक्या

सतः स्वरूपे वदितुं फलार्थे ॥ २११ ॥

सतोऽपीति । कार्यसिद्धिरेव कारणव्यापारसाध्येति चेत्
 -मा किं कार्यसत्त्वेन तद्गुणसत्त्वा वा तदावरणनिवृत्तिर्वा तदभि-
 व्यक्तिर्वा तदनाभिव्यक्तिनिरासो वा । नाद्यः, तन्मते कार्यस्व-
 रूपस्य कारणव्यापारात् प्रागपि सत्त्वेन तदसाध्यत्वादिसाह-
 न कारणेति ॥ २११ ॥

द्वितीयं शङ्कते—

गुणं क्षिपत् कारणमर्थवत्त्वं

लभेत चेन्नात्र गुणस्य भावात् ॥

न चेद् गुणोऽसत्करणं प्रसक्तं

निरर्थकं कारणकर्म तस्मात् ॥ २१२ ॥

गुणमिति । क्षिपत्साधयत् । कार्यवत्तद्गुणोऽपि त-
 प्राक् सद्यसन्वोत विकल्प्याये कार्यवदसाध्यतेसाह-नात्रेति
 द्वितीयमनूयापसिद्धान्तापातेन दूषयति-न चेद् गुण इति
 कारणव्यापारात् प्रागिति शेषः । उक्तप्रसङ्गे कारणव्यापारवैयथ्य-
 फलितमाह-निरर्थकमिति ॥ २१२ ॥

तृतीयमनुवदति—

मलं निरस्यार्थवदिष्यते चेन्

मलोऽपि सन्नैव निरस्य इष्टः ॥

सतोऽविनाशादसतोऽजनेश्च

वृथा सतः कारणमत्र पक्षे ॥ २१३ ॥

मलमिति । अर्थवत्कारणमित्यनुपपन्नः, अमतः सत्त्वं
 सतोऽप्यसत्त्वानङ्गीकाराच्च मते तन्निरासोऽप्ययुक्त इत्याह मलो
 पीति । सन्मलो निरस्योऽपि नैवेष्ट इति सम्बन्धः, अविनाशादि-
 ति च्छेदः । किं च विनाशोऽपि प्रागमन्सन्ना, नाद्यः, अमल-
 नेत्यावाऽनिष्टत्वादित्याह-अमत इति । अजनेरिति च्छेदः ।
 द्वितीयः, प्रागेव सति मलाविनाशे कारणकर्मवैयथ्यादिति चार्थः
 मलनिरासेऽप्यनुपयोगे फलितमाह-वृथेति ॥ २१३ ॥

अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिरासयोरपि कारणव्यापारत्माक्
सत्त्वे तद्वैयर्थ्यम् अमत्त्वे चापसिद्धान्तापत्तिरिति मायुक्तदोषादेव
चतुर्थपञ्चमपञ्चात्रप्यनुपपन्नावित्याह—

तस्मादाभिव्यक्तिकरी न हेतु-
प्रवृत्तिरत्रार्थवती घटेत ॥

न चानभिव्यक्तिनिराससृष्ट्या

तस्मान्न सत्कार्यवचः प्रशस्तम् ॥ २१४ ॥

तस्मादिति । उक्तदोषादित्यर्थः । तर्हि कारणव्यापारस्या-
नुपयोग एवास्तु कार्यजन्मनीत्याशङ्क्य स्वप्रक्रियाव्याघातात्
सत्कार्यवाद एव त्पाज्य इति फलितमाह—तस्मान्नेति ॥२१४॥

किं च सतः कार्यस्याभिव्यक्तिरेव जन्मेति पक्षे तदाभिव्यक्त-
ककारणव्यापारस्य सत्त्वं किं सदातनमुत कदा चिदेव, आद्ये
सर्वाभिव्यक्तकानां नित्यत्वात्तदधीना सर्वकार्याभिव्यक्तिरपि सदा
स्यादित्याह—

नित्या च कारकगणस्य सती प्रवृत्ति-

नित्यं व्यनक्ति सकलं फलमित्यवश्यम् ॥

वक्तव्यमत्र न लयो न सुप्तिसिद्धिर्छे

नो चेन्न सृष्टिरिति कष्टमुपस्थितं चः ॥ २१५ ॥

नित्या चेति । द्वितीये कारणव्यापृतेरपि कार्यत्वात्तत्स-
वस्य कादाचित्कत्वेऽपसिद्धान्तापात इति चार्थः । फलं कार्यम् ।
ओमित्तिचेत्, तत्र वक्तव्यं किं कार्याभिव्यक्तिस्तदुपलब्धेरन्या,
सैव वा, तत्राद्ये कार्यतदाभिव्यक्तयोः सदा सत्त्वापातात्प्रलय-
कालेऽपि लयो न स्यादित्याह । अत्रेति । अभिव्यक्तेरपि नित्य-
त्वोपगम इत्यर्थः । तदुपलब्धेरेवाभिव्यक्तिरिति पक्षे तस्या अपि
सर्वस्या उक्तीत्या नित्यत्वापातात्सर्वप्रकारज्ञानोपरमात्मके सुप्तु-
प्तिर्छे न स्यातामित्याह । सुप्तीति । लयाभावे ज्ञानज्ञेयात्मक-

प्रपञ्चस्य दृष्टिरपि न स्यात्सदा मत्त्वादेव ततश्च कस्य चिदुत्प-
त्तये नाशायावा प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगात्सत्कार्यवादिनोऽवलस्य
जीवनमपि दुर्वर्तं स्यादित्याशयेनाह—नो चेदिति ॥ २१५ ॥

ननु वेदान्तिभिरप्यसौ उन्मत्त्वाद्यनङ्गीकारादर्थस्वत एव
तद्वक्तव्यं ततश्च स्वपक्षेऽप्युक्तदोषमसक्तेः स परं प्रति नोद्भावनीयः,
“यत्रोभयोः समो दोष” इति न्यायादित्याशङ्क्यास्माभिः सतोऽ-
प्युत्पत्त्यादेरनङ्गीकारात्तत्रोक्तदोषामसक्तेर्भवेत्—

वेदान्तवादिसमयेऽपि समानमेत-

द्योयं परैर्न खलु वाच्यमिहाप्रसक्तेः ॥

अस्मन्मते न खलु संव्यवहारमात्रे

मायामये किमपि दूषणमस्ति यस्मात् ॥२१६॥

वेदान्तेति । तर्हि दृश्यमानमुत्पत्त्यादि कस्येत्याशङ्क्य
सत्त्वादिना दुर्निरूपतयाऽनिर्वचनीयस्य नभोनैत्यादिवद्व्यवहार-
मात्रालम्बनस्य तदिति वदन् पक्षद्वयोक्तदोषामसक्तिमुपपादयति ।
अस्मन्मते इति । यस्मादस्मन्मते पूर्ववर्णितपक्षद्वयोक्तदोषाणा-
मप्रसक्तिस्तस्मात् ॥२१६॥

छान्दोग्यवाक्यकारेण ब्रह्मनेन्दिनापि पूर्वपक्षेऽमतः सत-
श्रोतृत्वात् दोषमुक्त्वा सांख्यवेदार्थिकमायामपत्त्वपक्षेण ममाधा-
नमुक्तम् । नास्तन उत्पत्तिरौत्पत्त्याद्यत्वाद्यापि सतः प्रवृत्त्यानर्थ-
क्यात्सत्त्वाविशेषात्, अभिव्यक्तमिति चेन्न, तस्या अपि
सत्त्वात्प्रवृत्तिरित्यत्वाच्च सदाऽभिव्यक्तिममङ्गः, न संव्यवहार-
मात्रत्वादिति तद्वचनं चोक्तन्यायोपोद्धालितवाचार्थभणादश्रुति-
मूलकमवश्यमुपादेयमिन्याशयेनाह—

आत्रेयवाक्यमपि संव्यवहारमात्रं

कार्यं भवस्तमिति नः कथयाम्यभुव ॥

सत्कार्यवादविषयो न हि दोषराशि-

र्मायामये भवितुमुत्तमहते विरोधात् ॥ २१७ ॥

आत्रेयवाक्यमिति । अस्मिन्मते मत्कार्यवादोक्तदोषा-
प्रसक्तिं तावदुपपादयति—सत्कार्येति । साद्रूपक्षणत्वपक्षे सत्त्व-
निवन्धनदापराहिसम्पावश्यकत्वात्तद्विरोधात्तदोषाप्रसक्तिरित्यभि-
मेत्य विरोधादित्युक्तम् ॥ २१७ ॥

कार्येऽमद्वैलक्षण्यस्याप्यङ्गीकारादमत्कार्यवादपक्षोक्तदोषाणा-
मप्यत्राप्रसक्तिमाह—

काणाददर्शनसमाश्रयदोषराशि-
दूराग्निरस्त इह संव्यवहारमात्रं ॥
वेदान्तभूमिकुशलो मुनिरत्रिवश्य-
स्तेनाह कार्यमिह संव्यवहारमात्रम् ॥ २१८ ॥

काणादेति । सत्कार्यवादिभिः कार्यकारणयोस्त्यन्तभेदा-
नङ्गीकारात्स - वादोऽद्वैतवादस्येवदामन्नस्तथापि तत्रत्यदोषा-
यदाऽत्र निरस्तास्तदा दूरानिरस्ता अत्यन्तभेदगर्भासत्कार्यवाद-
गतदोषा इत्याशयेन दूरादित्युक्तम् । येनात्र सदसत्पक्षद्वयोक्त-
दोषामम्भवस्तेन ब्रह्मनन्दी सिद्धान्तत्वेन कार्यत्वाद्यनिर्वचनीय-
स्यैवाहेति प्रकृतं निगमयति—वेदान्तेति ॥ २१८ ॥

ननु ब्रह्मनान्दिनाऽनेकपक्षाणामुक्तत्वात्तत्र विवर्त्तपक्षादरणे को-
हेतुरित्याशङ्क्य छान्दोग्यपष्ठप्रपाठकप्रमेयाद्विनीयसद्वस्तुसिद्धये “वा-
चारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिश्रुतिमुप-
जीव्य विवर्त्तवादस्य तेनोक्तत्वात्स एव तदभिमतमिद्वान्त इति स-
एवादरणीय इत्यभिप्रेत्याह—

षष्ठप्रपाठकनियद्वमुदीरित य-
त्तत् सत्यमेव खलु सत्यसमाश्रयत्वात् ॥
तत्रैव यत् पुनरुवाच समुद्रफेन-
दृष्टान्तपूर्वकमदो व्यवहारदृष्ट्या ॥ २१९ ॥

षष्ठप्रपाठकेति । ननु तत्रैव समुद्रफेनरङ्गादिदृष्टान्तेन परि-

णामवादस्यापि तेनोक्तत्वात्कथं सोऽपि नादरणीय इत्याशङ्क्य तेनैव
सत्कार्यवादस्योक्तरीत्या दूषितत्वात्तद्वास्तवत्वं नाभिमतं किं तु व्यव
हारदृष्टिमाश्रित्याद्वैतसम्भावनार्थमित्याशयेनाह—तत्रैवेति ॥२१९॥

ननु सर्वभेदरहितमुख्याद्वैतसंभावनाय विवर्तवाद एव सन्नि-
हित इति स एव वर्णनीयो न भेदसत्यत्वाविरोधी परिणामवादो
व्यवहारदृष्टिपालनाय वर्णनीय इत्याशङ्क्यात्पन्तभेदसत्यत्वेऽभिनि-
विष्टचित्तस्य प्रथमत एव विवर्तवादे प्रवेशो दुर्घट इति तदभिनि-
वेशत्पाजनाय व्यवहारदृष्टि रसता परिणामवादः प्रथमतस्तमुपपा-
दितः पश्चात्तद्दृष्टिमपि युक्तयसहत्वेन शनै स्त्याजयित्वा ततोऽपि
निकटं विवर्तवादमुपवर्ण्य शुद्धाद्वैतं रसति स्म ब्रह्मनन्दी, ततस्तस्य
परिणामोक्तिरपि युक्तैव सूत्रकारस्यैवेत्याशयेनाह—

पूर्वं विकारमुपवर्ण्य शनैःशनैस्तदू-

दृष्टिं विसृज्य निकटं परिगृह्य तस्मात् ॥

सर्वं विकारमथ संव्यवहारमात्र-

मद्वैतमेव परिरक्षति वाक्यकारः ॥२२०॥

पूर्वं विकारमिति । विसृज्य परित्यज्य तस्माद्विकारत्वा-
दाभिकटं मुख्याद्वैतसिद्धयेऽन्तरङ्गं सर्वमपि विकारं संव्यवहारमात्रं
विवर्तवादमथ पश्चात्परिगृह्य सिद्धान्तत्वेनोरसीकृत्याऽपवाददृष्टि-
विषयं मुख्याद्वैतमेव सर्वानुपपत्तिपरिहारेण साधयतीत्यर्थः ॥२२०॥

ब्रह्मनन्दिरीचतवावयानां सूत्ररूपाणां भाष्यकर्ता द्वाविडा-
चार्योऽप्यद्वयब्रह्मणः प्रत्यग्भेदो वाक्यकाराभिमत इति कथयति
स्म ततो व्यवसीयते ब्रह्मनन्दिनो विकारवादोऽनभिमत इत्याह—

अन्तर्गुणा भगवती परदेवतेति -

प्रत्यग्गुणेति भगवानपि भाष्यकारः ॥

आह स्म यत्तदिह निर्गुणवस्तुवादे

सङ्गच्छते न तु पुनः सगुणप्रवादे ॥ २२१ ॥

अन्तर्गुणेति । सेयं देवैक्षतेनिश्रुतिमनुसृत्य परदेवतेति
 त्रहैवोच्यते । अन्तर्गुणेत्युक्तं विशदयति । प्रत्यग्गुणेति । गुण-
 शब्दः स्वरूपपरः, अन्या देवताः परामूयाः परदेवता तु प्रत्यगा-
 स्मरूपा अपरोक्षविदेकरसेत्पर्यः । निर्गुणवस्तुवादे विकारादिसम-
 स्तविशेषादितं परमार्थत आत्मवस्त्विति मते ॥ २२१ ॥

एवं सतोऽमतो वा कार्यत्वात्संभवादनिर्वचनीयस्यैव तदिति
 तन्निरूप्य कारणत्वमप्यनिर्वचनीयं न वास्तवमित्युक्तम्, किं च
 भिन्नयोराभिन्नयोश्च कार्यकारणभावयोगात्सोऽनिर्वचनीय इत्यभि-
 प्रेत्य भिन्नयोस्तद्भावं निराकरोति—

न खलु कारणकार्यसमन्वयो
 भवति जातु चिदत्र विभिन्नयोः ॥
 किमिह सागरसहस्रमाश्रयो
 भवति कारणकार्यसमन्वयः ॥ २२२ ॥

न खल्विति । कारणकार्यशब्दौ भावपरौ जातु चित्तदा
 चिदपि । खलुशब्दसूचितां भेदस्य तदभावेन व्याप्तिं दर्शयति—
 किमिहेति । न च सहस्रसागरयोरेकस्य नियतपूर्ववर्तित्वाभावादेव
 कार्यकारणत्वाभावे न भेदमात्रादिति वाच्यम् । भेदस्य तदभावे-
 नापि व्याप्तत्वाद्भिन्नयोस्तद्भावस्याप्ययोगादिति भावः ॥२२२॥
 एवं कार्यकारणयोरेभेदोऽपि तद्भावो न युक्त इति सतिदर्श-
 नमाह—

न च तथाप्यभिन्नसमाश्रयो,
 भवितुमुत्सहतेऽनभिबीक्षणात् ॥
 न हि घटो विदधाति घटं क्व चि-
 द्घटं च पटः पटमित्थमनीक्षणात् ॥ २२३ ॥

न च तथेति । यथायं कार्यकारणभावो भिन्नाश्रितो न
 सम्भवति तथाऽभिन्नममाश्रयोऽपि नेत्यर्थः । अनपिबीक्षणमेवोप-

यसम्मतोदाहरणेन विशदयति । न हीति । विदधाति जनयति ॥२२३॥

किं च कारणत्वेनाभिमत वस्तु किं चिद्रूपापारविशिष्टतया कुर्वद्रूप सत्कार्यजनकमुताकुर्वदुदासीनमेव तथा, आद्ये तत् कुर्वद्रूपमपि कार्यमकार्य वा । आद्ये कुर्वत्तद्रूपजनकतया कुर्वद्रूपमन्यदुपेयम् । एवं तस्यापि कार्यत्वात्तज्जनकमन्यत्तदुपेयमित्यनवस्थापाताश्रकमपि कार्यं मिध्येदित्याह—

कुर्वत्कारणपक्षमाश्रितवतः कुर्वच्च कुर्वत्कृतं
तत्कुर्वच्च तथाविधान्यकृतमित्येवाऽनवस्था भवेत् ॥
कुर्वद्रूपमकार्यमिष्टमिति चेन्नित्यं जगज्जायतां
नित्यमा जानि चा विशेषविरहादेतत् समस्तं जगत् ॥२२४॥

कुर्वत्कारणेति । कुर्वद्रूपमकार्यमिति पक्षमुत्थापयति । कुर्वद्रूपमिति । तर्हि तत्कर्त्तारणानामस्ति न चा, आद्ये तस्याऽकार्यस्य सदा भावात्कार्यं सर्वं सदा जायेत, कारणाना तदभावे तु तद्रहितानामजनकत्वात्सर्वं कार्यं कदापि नो जायितेत्याह—
नित्यमिति ॥ २२४ ॥

। अकुर्वज्जनकमिति पक्षमतिपमङ्गेन दूषयति— ।

सर्वं सर्वसमुद्भवाय घटते कुर्वच्च चेत् कारणं
न ह्यस्मिन् क्व चिदस्ति कस्य चिदपि व्यापारघसाह यतः ॥
तस्मात् कारणकार्यतादि सकल मायामयं तद्वतो
नासीदस्ति भविष्यतीति सकलं चेतन्यशेषं महत् ॥२२५॥

सर्वं सर्वेति । घटने घटनोपयुक्त स्यादिति यावत्, अस्मिन्पक्ष इति शेषः । क्वचित् कार्यं न नूदासीनस्याप्यन्यव्यतिरेकाभ्यां क्व चिद्व क्व चिद्व कारणत्वग्रहान्नाक्तातिपसङ्ग इति चेन्न, उदासीनस्य वन्यदण्डाद्रेरेवान्वयाद्रेरेषामायान्, न च व्यापारदशायां दण्डत्वाद्दामान्यावच्छेदेनैवान्वयात्तद्व्यापारेण दण्डादेवतादेहेतुत्वमिति वाच्यम्, व्यापाराद्भवस्यदण्डादाव

स्वपाद्यभावनिश्रये सति सामान्येनान्वयादिग्रहस्पैवामम्भवात् । न च तस्येतरकारणमन्निधाने सत्यन्वयादिग्रहान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । उदासीनस्य तत्सन्निधेरेवासम्भवाद्यापारवत एवान्वयादिना कारणत्वं वक्तव्यम् । व्यापारवतश्च तत्प्रागेव निरस्तमिति मायिककतया मिथ्यैव कारणादीति फलितमाह—तस्मात्कारणेति । मायामयेनापि तेन द्वैतापात्तरित्याशङ्क्य पारमार्थिकद्वैतस्य कालत्रयेऽप्यभावान्मार्थिकस्यापि तत्त्वधीवाध्यत्वाद्द्रस्तुतश्चैतन्यमेव वाऽद्वितीयं परिशिष्यत इत्याह । तत्त्वत इति ॥ २२५ ॥

ननु कुर्वस्त्वं विनापि यस्य यत्र शक्तिस्तत्कारणं यत्तु यस्य शक्यं तत्तत्कार्यामिति सर्वत्र कार्यकारणभावनियमसिद्धिरित्याशङ्क्याह—

सकलशक्तिविकल्पनयान्वये

सकलशक्यविकल्पनयान्वयः ॥

सकलशक्यविकल्पनयान्वये

सकलशक्तिविकल्पनयान्वयः ॥ २२६ ॥

सकलशक्तीति । शक्तिशक्ययोः परस्पराधीनानिरूपणत्वात्सकलशक्तीनां विकल्पनयेदमत्रैव शक्तमिति व्यवस्थयाऽन्वये सति सकलशक्ययानामपि विकल्पनयेदमस्यैव शक्यमिति व्यवस्थयान्वयः स्यात्, सकलशक्ययानामुक्तव्यवस्थान्वये सति सकलशक्तीनामप्युक्तव्यवस्थयाऽन्वयो भवेदित्यर्थः ॥ २२६ ॥

ततः किमित्यत आह—

इति परस्परसंश्रयता यदा

षट् कथं जगतः परमार्थता ॥

यदि पुनर्जगतोऽपरमार्थता

परममस्ति पदं परमात्मनः ॥ २२७ ॥

इति परस्परेति । शक्तिशक्यतात्मककारणकार्यात्मकस्य

जगंतः परस्पराधीनसिद्धिकर्तव्या वस्तुतोऽसम्भवात्मापाभात्त्व-
मिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणात्मकद्वैतस्य मिथ्यात्वे तदधिष्ठानपा-
त्यंतत्वं नित्यशुद्धादिरूपं श्रुतिममाणात्सिध्यतीति फलितमाह ।
यदि पुनरिति ॥ २२७ ॥

एवं विवर्तवादेनाविधातेत्कार्यात्मकजगतोऽपरमार्थत्वाद्व-
धानन्दे ब्रह्मैव वास्तवमित्युक्तम्, परास्य शक्तिर्वैविधैव श्रूयते
इति श्रुतेः, जडाजडात्मकानेकशक्तिमतिपक्षेर्जडात्मकाविद्याशक्तेर-
सत्त्वेऽपि चिच्छक्तेः सत्यत्वात्तच्छक्तिमद्ब्रह्मापि सत्यमेव तत्पारे-
णामश्च जगदिति ये मन्यन्ते तन्मतमनुवदति—

चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते
सत्यैवास्य जडा परा भगवतः शक्तिस्त्वचियोच्यते ॥
संसर्गाच्च मिथस्तयोर्भगवतः शक्त्योर्जगज्जायते-
ऽसच्छक्त्या सधिकारया भगवतश्चिच्छक्तिरुद्रिच्यते २२८

चिच्छक्तिरिति । विमला स्वर्गाधिकारा चिच्छक्तिरिति
मतं वारयति । चैतन्यमिति । तस्या अपीतरशक्तैवदसत्यत्वमा-
शङ्क्य चैतन्यस्य सत्यत्वात्तद्रूपा सापि तथैवेत्याह । सत्यैवेति । ननु
चिच्छक्तेः कूटस्थत्वादपरायाश्च जडत्वात्कथं ताभ्यां जगज्जनिरि-
त्यत आह । संसर्गादिति । तथापि कूटस्थायाश्चिच्छक्तेः कथं
विकार इत्याशङ्क्य स्वतस्तदभावेऽप्यौपाधिकः सम्भवतीत्याह ।
असच्छक्त्येति । उद्रिच्यते कथं विकारात्मनोद्रेकं - शच्छती-
त्यर्थः ॥ २२८ ॥

तन्मतं निगमयति—

इत्येष कथयन्ति के चिदपरे श्रद्धालवस्ततः पुनः
कस्यां चिद् भुवि सप्तं च विदुषां नेष्टु भूष्यन्तरे ॥
कर्मोपास्तविधानभूमिषु तथा सत् सप्तं निर्गुणे
तत्त्वे तत् परवेदयाप्रयविषये स्वालोचिते नेष्टते ॥२२९॥

हृत्पेचमिति । मकारिमकारानुवादायेदं पदद्वयम् ।
 तेषामुक्तेऽर्थे न किञ्चिन्मानमस्ति किं तु स्वगुरुवाक्येषु श्रद्धा-
 मात्रेणैवं वदन्तीत्यभिप्रेत्य के चिदिति । उक्तानेव विशदयति ।
 अपर इति । पराऽएव शक्तिर्विविधेति श्रुतिस्त्वेकस्या एव परा-
 या मायाशक्तेः कार्यभेदेनैव विविधत्वं वदति । देवात्मशक्तिं स्व-
 गुणैर्निगूढामिति तस्या एव सत्त्वादिगुणमपत्त्वोक्तेश्चच्छक्तिर्नैवात्र
 श्रूयते नाप्यन्यत्रेति भावः । किं च अैरिदं मतं प्रवर्तितं तेषामपि
 पूर्वोक्तविकारदृष्टिदशायामेवमभिमतं शक्तिशक्तिमतोरभेदे वस्तु-
 तद्भावायोगात्, भेदे च ब्रह्मणो जडत्वापत्तेर्विज्ञानमानन्दमित्या-
 दिश्रुतिविरोधाच्च, तस्मादुक्तदृष्टिदशायामेदं युक्तं न विवर्तदृष्टि-
 दशायामित्याह । तत्पुनरिति । कस्यां चिदित्युक्तं विशदयति ।
 कर्मति । नेष्टमित्युक्तं विवृणोति । निर्गुण इति । निर्गुण-
 तत्त्वपरवाक्यविषयालोचनं न स्थानतोऽपि प्रस्पेत्यत्र प्रदर्शित
 मिति भावः ॥ ३६९ ॥

किं च प्रकृतैवावत्त्वं हि प्रतिपेयात् ततो ब्रवीति च भूय
 इति सूत्रानेर्णात्ममूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणतात्पर्यादापि भूयभौतिकतद्ब्रह्मण-
 नात्मकमस्तमपञ्चनिपयेनाद्वयाचदानन्दादिरूपाखण्डब्रह्मण एव
 परमार्थतया निर्धारितत्वादुक्तपरिणामवादस्तत्त्वतो न ग्राह्य इत्या-
 शयेनाह—

मूर्त्तामूर्त्ततदुन्धलिङ्गपुरुषव्यामिश्रभूता चिति-
 र्धात्मापूर्वकनेतिनेतिवचनप्रध्वस्तसर्वदृश्या ॥
 संपूर्णे परमे सुखे परिहृताशेषे शिवे शाश्वते
 नित्ये शुद्धमहिम्नि तापिनि परे भ्रम्यक्षरे तिष्ठति ॥२३०॥

मूर्त्तामूर्त्तिति । तापिनि व्यापके, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्त
 चैवाऽमूर्त्त चेत्यादिनाऽध्यात्ममधिभूतं च पृथिव्यप्तेजांमि मूर्त्त वायव-
 काश्चे अमूर्त्तांमति सर्व जगद् द्वैराशयेनोपपाद्य अध्यात्ममधिदेवं चा-

मूर्तरमात्मकं लिङ्गात्मकं पुरुषं चोक्तत्वा तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपं
 यथा माहारजतं वास इत्यादिना तद्वासनामयं स्वप्नादिमपञ्चमुप-
 न्यस्य अथात आदेशो नेतिनेतीत्यादिना वीप्सया प्रकृतममस्तद्वैत
 साक्षात्प्रतिपेधन्ती श्रुतिस्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमेव दर्शयति । न
 ह्येतस्यादित्यादिना च प्रतिपेधानधिभूतं रूपि ब्रह्म वास्तथ प्रति-
 पादयति । ततो न परिणामवदो युक्त इत्यर्थः ॥ २३० ॥

ननु सत्यत्वेन प्रामिद्धस्य प्रपञ्चस्य श्रुत्यापि प्रतिपेधो न
 शक्यः कर्तुं सन्नत्वानुभवविरोधादित्याशङ्क्य स्वतः परतो वा त-
 त्सिद्धेरसम्भवात्स्वतः सिद्धचैतन्ये तादाम्येनाध्यासादेव तथानु-
 भव इत्यभिप्रेत्य प्रकारान्तेण तत्सिद्धयनुपपत्तिमाह—

जगन्महिम्ना न जगत्प्रसिद्धि-

र्न चिन्महिम्नाऽपि जगत्प्रसिद्धिः ॥

न च प्रमाणाजगतः प्रसिद्धि-

स्ततोऽस्य मायामयताप्रसिद्धिः ॥ २३१ ॥

जगदिति । जडमेवस्तुसामर्थ्येनेत्यर्थः । तर्हि स्वप्रकाश-
 चैतन्यसामर्थ्यात्प्रसिद्धिर्न हीत्याह । न चिन्महिम्नेति ।
 तथाऽपि प्रसङ्गादिमानवलात्तत्प्रसिद्धिनेत्याह । न प्रमाणादिति ।
 अत्र सर्वत्र हेतूननन्तरमेव वक्ष्यति । कथं तर्हि तत्प्रयत्नाशङ्क्य
 स्वप्नवद् भ्रान्तिरेव सैत्यभिप्रेत्य तदुपपत्तये जगतोऽनिर्वचनीय-
 मायाविलोमतत्त्वमाह । तत इति ॥ २३१ ॥

इदानीं प्रतिज्ञातान् अर्थान् हेतुभिः साधयति क्रमेण—

जडत्वहेतोर्न जगन्महिम्ना

न चिन्महिम्ना तदसङ्गभावात् ॥

न च प्रमाणात्तदकारकत्वात्

कृतस्य जात्यादजटाऽजनेश्च ॥ २३२ ॥

जडत्वेति । त्रिष्वपि नकारेषु जगतः प्रतिद्विरस्यनुप-

खनीपम् । जडानां स्वतः परस्परतया वा सिद्धौ स्वमत्तार्था
संशयाद्यनुपपत्तिः स्यात्ततो न जगन्महिम्ना तन्सिद्धिः, नापि
स्वप्रकाशचिन्महिम्ना तस्याः कूटस्थामङ्गात्मरूपतया वस्तुनो
जडमम्बन्धासम्भवेन तत्साधकत्वायोगान्, प्रमाणानामपि स्व-
रूपेण साधकत्वायोगाज्जडमजडं बोधाय फलं तत्साधकत्वं
वाच्यम्, न च तद्युज्यते तेषां व्यञ्जकत्वेन कारकत्वायोगात् ।
न च स्वप्रकाशमविज्जनकत्वमेव व्यञ्जकत्वमिति वाच्यम्,
जन्यस्य घटादिवत्स्वप्रकाशत्वायोगात् - स्वप्रकाशवस्तुनः कूटस्थ
तया जन्मायोगाच्चैस्यः ॥ २३२ ॥

ननु स्वप्रकाशचिन्महिम्नैव जडमिति सिद्धिः सेत्स्यति, न च
तयोः सम्बन्धाभावः, विषयविषयिभावस्वरूपस्य तस्य सम्भवा-
दिशाशङ्क्य तस्य दृग्दृश्यमात्रप्रयुक्तत्वेऽतिप्रसङ्गात्तत्प्रयोजकतयाऽ
न्यस्तपोरेमाधारणः सम्बन्धो वक्तव्यः, तादात्म्यं संयोगः मम-
वायो वा दृग्दृश्ययोर्न सम्भवति, न चान्यो मुख्यः सम्बन्धोऽस्ति
यस्योर्विषयविषयिभावसम्बन्धे मूलं भवेदिति तदपेक्षविषयविष-
यिभावोऽपि नेत्याभिप्रेत्याह—

न सङ्करो नापि च संयुतिस्तयो-

र्न चास्ति तद्वत् समवायसम्भवः ॥

ततो न चिच्छेत्समन्वयं प्रति

प्रतीयते का चन मूलसङ्गतिः ॥ २३३ ॥

न सङ्कर इति । भेदाभेदयोः सङ्करस्तादात्म्यामिति
यावत् । दशा दृश्यम्याऽऽविद्यकं तादात्म्यं चेदोमिति श्रुतः,
बाह्यत्वं तु तादात्म्यं प्रत्यक्षपराग्भावेन विरोधान्न सम्भ-
वति, भेदाभेदयोरापि परस्परं विरोधात्सङ्करात्मकं न तत्र कुत्रापि
सम्भवति, एवमद्रव्यत्वाद् दृश्यानां संयोगोऽपि न घटते,
गुणादीनामपि दृश्यानां तदयोगाच्च, नापि सर्वस्य दृश्यस्य

दृशा समवायः केत चिदङ्गीक्रियते, तस्याभावाणिकत्वेत्
सर्वत्रासत्वाच्च, अतो दृग्दृश्ययोर्मूलसम्बन्धस्य कस्याप्यभावात्
विषयविषयित्वसम्भव इति भावः ॥ २३३ ॥

ननु दृग्दृश्ययोर्विषयविषयिभावे योरप्येव मूलसम्बन्ध इत्या-
शङ्कयाह—

न योग्यतामात्रनियन्धनो भवे-

ज्जडात्मनोरत्र विवक्षितोऽन्वयः ॥

तदा हि तस्या अनपायिरूपतः

सदात्मनः स्यादनपायिसंसृतिः ॥ २३४ ॥

न योग्यतेति । सा किं तत्स्वरूपमेव तदतिरिक्ता वा,
द्वितीयेऽपि सा नित्याऽनित्या वा । न द्वितीयः, तत्कारणा-
निरूपणात्, कूटस्थासङ्गरूपाया दृशः स्वतः परतो वा । तदसम्भ-
वाच्चेत्यभिप्रेत्येतरपक्षयोः सदा दृश्यदर्शनापत्तदधीनसंसृतेः
कदाप्यपायो न स्यादित्याह—तदा हीति । तस्या यो-
ग्यतायाः ॥ २३४ ॥

ननु स्वरूपसम्बन्ध एव दृग्दृश्ययोर्विषयविषयिभावनिया-
मक इति चेन्न । तस्य ज्ञानस्वरूपमाश्रित्वेऽतिप्रसङ्गः, घटादिरूपश्लेष-
विशेषस्वरूपत्वे चान्यस्य तद्विषयत्वं न स्यात्, तस्य ज्ञेयमात्र-
स्वरूपत्वेऽप्यतिप्रसङ्गस्तुल्यः । अत एव न ज्ञानज्ञेयोभयस्वरूप-
त्वम्, तथास्त्वे उक्तदोषापरिहारात् । ननु सम्यन्धान्तरमन्तरेण
विशिष्टमक्षयविषयत्वमेव स्वरूपसम्बन्ध इति चेन्न । विशिष्ट-
मत्पयत्वस्य सम्बन्धमद्विगत्वेनात्माश्रयत्वापातात् । किं च शणित-
विषयत्वं श्रुति विशिष्टमक्षययोर्विशेषणमुपलक्षणं वा स्यात् । ज्ञाने
विशिष्टमत्पयविशिष्टविषयत्वरूपसम्बन्धावगाहिविशिष्टमत्पयस्य,
विशेषणगोचरत्वमपि स्यात्, न च तदुपपत्ते न वा परैस्तदुपेयते,
द्वितीये विषयत्वमानं स्वरूपसम्बन्ध इत्युक्तं स्यात्, तथा चाति-

प्रसङ्गोऽपरिहोयः स्यात्, तस्मादाविद्यकानिर्चनीयस्वरूपसंबन्धा-
देव विषदादिजडपञ्चस्य चिन्माहिम्ना प्रसिद्धवैकल्पिकेति जडस्य
सर्वस्य चिद्रवर्तत्वमावश्यकमित्याह—

ततो विषन्मुख्यमदो जगज्जडं
चिदात्मनोऽस्येव विवर्त्त इष्यताम् ॥

अनाद्यविद्यापटसंवृतात्मन-

स्तदोपलभ्यत्वममुष्य कल्प्यते ॥ २३५ ॥

ततो विद्यदिति । तर्हि सर्वस्यैव चित्त्यध्यामात्सर्वं सदा
तथा प्रातभासेतेत्याशङ्क्याहर्तव्यस्य स्वयमप्यप्रातभासादन्य-
भासकत्वं दूरापेतम्, यस्य तु प्रमाणजट्टिज्ञानेऽनाहर्तचित्तसम्बन्धः
सम्भजति तदेव तदा तथा भासत इति तान्नयमौपपत्तिरित्याशये-
नाह—अनाद्यविद्येति ॥ २३५ ॥

ननु संविदो मानफलत्वेन भेदाभावोत्पत्तिनाशादयोऽनुभू-
यन्ते ततः सा कथं सर्वाधिष्ठानं स्यात्, विषदादिकं वा कथं
तद्विवर्त्त इत्याशङ्क्य तद्वेदादेरुपाधिपरामर्शं विनातन्वगमात् स
त्त्रोपाधिकल्पित एव भ्रान्त्याऽनुभूयते न तु प्रमाणत इति
पूर्वमेषोपपादितम्, ततः सैव कूटस्थाऽङ्ग्यादिरूपा सर्वाविवर्त्ता-
धिष्ठानमिति नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह—

संविच्छिभेदतदभावतदीयजन्म-

नाशादयो न खलु मानबलेन लभ्याः ॥

न ह्यस्ति मानमिह किं चन तद् यदस्या

धर्मस्वरूपविषयीकरणे समर्थम् ॥ २३६ ॥

संविच्छिति । किं च स्वमकाशरूपायाः संविदः प्रका-
शान्तरागोचरत्वात्सा स्वरूपेण भिदादिधर्मित्वेन वा मानान्त-
रान्न सिध्यति, स्वयं तु स्वसत्तामात्रस्य साधिका न भेदादेरपीति
साधकाभावोदेव संविच्छिभेदाद्यसिद्धिरित्याह । न ह्यस्तीति ॥ २३६ ॥

रणभावाद्यनुपपत्तेस्तं परित्यज्य ब्रह्मपरिणाम एव जगदिति ये
 मन्यन्ते ते मध्यमधियः, विरोधाद्यनुमन्यानेन तमपि परित्यज्य
 ब्रह्माणि माययाऽध्यस्तमर्निर्वचनीयं जगदिति ये मन्यन्ते ते पेक-
 धियः, एतेषां बुद्धिदृष्टिर्त्रैविध्यमपेक्ष्य क्रमेणात्पन्नभेदधीत्याजनाय
 परिणामवादः, परिणामधीत्याजनायानेकजीवाज्ञानकल्पनया विव-
 र्तवादः, तस्यापि त्याजनेन शुद्धचिदानन्दरूपः परमात्मैव स्वावि-
 द्यया स्वप्नादितुल्यं बन्धमनुभवति स्वविद्यया मुच्यत इत्य-
 द्वितीयब्रह्मसत्यतोपपादिता ततो न शून्यतामसङ्ग इत्यर्थः॥२४०॥

परिणामादिच्छाष्टरूपनाया किं मूलांमत्याङ्ग्य सच्च स्रष्टा-
 भवत् वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिः, मोक्षपत्ते-
 रविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् तदनन्यत्वमास्म्भणशब्दादिभ्य इत्यादि
 सूत्राणि, उक्तश्रुतिसूत्रविषयभाष्याणि चात्र मूलांमत्याशय-
 येनाह—

श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च

दयविशारदगिरिपि सर्वशः ॥

त्रयमपेक्ष्य विधात्रितयं विना,

न हि घटामुपयान्ति कदा चन ॥ २४१ ॥

श्रुतिवचासीति । त्रयमपेक्ष्य मवृत्तानीति शेषः । एतेदेव
 ध्यनिरैकमुखेन द्रव्यति । विधात्रितयमिति ॥ २४१ ॥

आसां सृष्टीना विरुद्धविषयाणां नानापुरुषानिष्टानां कथ-
 मद्वितीयब्रह्मधीपर्यवसानामित्याशङ्क्यावस्थामेदमपेक्ष्यैकवत् तासां
 सम्भवस्योक्तत्वादेवा शङ्का प्रागेव निरस्तेत्याशयेनाह—

पुरुषमेकमपेक्ष्य च श्रुमिका-

ध्रितपमहित पुरोदितमेष तत् ॥

तदनुसारवशादन्विलश्रुति

स्मृतिवचांसि ययं घटयामहे ॥ २४२ ॥

१- पुरुषमेकामिति । तदनुसारवशादेकपुरुषवर्तिक्रमिकदृष्टि-
भेदानुरोधात् ॥ २४२ ॥

ननु सूत्रकास्यैव परिणामादिदृष्टिप्रपञ्चने किं मूल
मिसाशङ्का ततः श्रुतिवचांसीत्यनेन सूचितं सूत्रमूलं विद्वन्नि-
गमयति—

परिणतिं च विवर्तदशाद्वयं ।

स्थितमनुक्रमतः श्रुतिशासने ॥

अनुशासतः मुनिप्रवरः सुधीः

पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य यथाक्रमम् ॥ २४३ ॥

परिणतिं चेति । सच्च त्पचाभवात्, इन्द्रो मायामिः पुरु-
रूप ईयते, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादिश्रुतिवाक्यार्थ-
निर्णयापाद्वैतधीर्पर्ववसायिदृष्टिप्रथं सूत्रयामाससूत्रकार इत्यर्थः २४३
१- ननु नामरूपात्प्रपञ्चस्य ब्रह्मपरिणामत्वे तद्विभक्तत्वे वा-
तन्मध्यपातिश्रुतीनामपि ब्रह्मकार्यत्वेन पौरुषेयत्वापत्तेरप्रामाण्यं
स्यात्, ततश्च कुनस्तदर्थनिर्णयाय सूत्रमणयनमिति मीमांसकं-
मन्यः शङ्कते—

यदि परणतिरेषा चिद्विवर्तोऽप्य वा स्याद्

भवति ननु तदानीं वेदशास्त्रे विरोधः ॥

न हि खलु कृतकत्वेऽपौरुषेयत्वहेतु-

र्भविदुमलमियं नो मानता स्वप्रयुक्ता ॥ २४४ ॥

यदि परिणतिरिति । नन्वित्येतदादौ द्रष्टव्यम्, वेद एव
शास्त्रं वेदशास्त्रं तत्र विरोधस्तत्रामाण्यानुपपात्तरित्यर्थः । ननु
पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाण्यं तार्किकैः प्रतिष्ठापितं ततः कथं तद्-
प्रामाण्यापात इत्याह तन्मतस्य निरामिष्यमाणत्वात्समीपैर्दिकै-
रपौरुषेयत्वहेतुका स्वतः प्रमाणतैव वेदस्यास्यीयते सा न तत्पौ-
रुषेयत्वे घटत इत्याह । न हि रालिचति ॥ २४४ ॥

ननु सूत्रकारेणैव ब्रह्मणः शास्त्रपोनित्वाभिधोनाद्वेदस्य तत्कार्यत्वमपरिहार्यमित्याशङ्क्य तर्हि परतः प्रामाण्यापातात् वैशेषिकादिमतप्रवेशः स्यादित्याह ।

कणभुगभिमतिर्वा कल्पनीया तदानीं

सुरगुरुमतमेवोपास्यमाहोभ्यिदुचैः ॥

इति निपतति चोद्यं ब्रह्मणो विश्वसृष्टि-

र्यादि भवति न चेद् वा नित्यमायाति विश्वम् ॥२४५॥

कणभुगिति । तन्मते वेदवाक्यपरचनामूलभूतप्रमाणानिरूपणात्तदपि नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्य तर्हि वेदाप्रामाण्यापत्तेर्लोक्यापत्तादिमतप्रवेशः स्यादित्याह । सुरगुरुमतमिति । बृहस्पतिना राजपुत्राणां विमोहनाय कामशास्त्रस्य रचितत्वात्सुरगुरुमतमित्युक्तम् । नामरूपात्मरूपप्रश्नस्य ब्रह्मकार्यत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वचोद्यं निगमयति । इति । तर्हि वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वमेव त्यज्यत इत्याशङ्क्य तदा वेदतत्प्रतिपाद्यपोनित्यत्वापातात्मगर्भलपादि न स्यादित्याशयेनाह । न चेदिति ॥ २४५ ॥

यादे पुरुषनिर्वर्तितत्वमात्र वेदस्य पौरुषेयत्वं तद्भाट्टानां प्राभाकराणां च तुल्यं तत्र च तदस्मन्मते दोषत्वेन नोद्भावनीयमिति पारहति ।

ननु सदृशमिदं वञ्चोद्यमस्मासु कस्माद्

विनिहितमुभयेषां पूर्वमीमांसकानाम् ।

अवगतिकृतमेतद् वाचकत्वं पदाना-

मवगतिरियमिष्टा नश्वरी तत्त्वणेन ॥ २४६ ॥

ननु सदृशमिति । नन्विति निश्चये । अनादिपदसद्वर्त्मस्य वेदत्वाङ्गीकारान्मीमांसकमते तस्य कथं पुरुषनिर्वर्तितत्वं तुल्यमित्याशङ्क्य-अवगतीति । एकस्यानेकस्य वा वर्णनात्रस्य पदत्वायोगाद् वाचकत्वेन पदत्वं वर्णनात्, तद्यं प्रमाविशेषवद्वर्णविशेषेषु

व्युत्पत्तिकालेऽवगम्यते, ततश्च क्रमविशेषघटितत्वात्पदत्वस्य वर्णानां वित्यात्रिमूर्तां स्वतः क्रमायोगात्प्रत्येकवर्णानुभवगतक्रमारोपवतां तेषां पदत्वं वक्तव्यम् । तदारोपस्य चानित्यत्वात् पुरुषानिर्वर्तितत्वात्तदघटित पदमपि तथेति न पदानामनादितेत्यर्थः ॥२४६॥

किं च पदसंदर्भमात्रस्यावेदत्वात्क्रमविशेषवत्पदसंदर्भस्यैव वेदत्वं वक्तव्यम्, न च मीमांसकमते पदेषु स्वतः क्रमोऽस्ति तेन प्रत्येकपदगोचरधीगतनियतक्रमारोपगणैव पदानां वेदतेति न वेदस्य नित्यत्वम्, पदेष्वानुपूर्वीविशेषारोपस्यानित्यत्वात्तदघटितवेदस्यापि तदवश्यम्भावात्तदधीनाप्रामाण्यमपरिहार्यं स्यादित्याह—

अवगतिगतमेवापेक्ष्य पूर्वापरत्व-

-प्रतिनियमामिदं वो वेदता वेदराशेः ॥

क्षणिकमभवदित्थं वेदशास्त्रं समस्तं

कथमिव तदिदानीं वेदशास्त्रं प्रमाणम् ॥ २४७ ॥

अवगतिगतमिति । पदावगतिगतमित्यर्थः । पूर्वापरत्व-प्रतिनियमं नियतपूर्वापरीभावम् । इयं प्रतिभासमाना । वेदराशेः पदसन्दर्भस्य ॥ २४७ ॥

उक्तविधया वेदस्यानित्यत्वेऽपि स्वप्रमेयधर्माधर्मादिगोचरमानान्तरानपेक्षत्वात्स्वगतानुपूर्व्यां पुरुषस्वातन्त्र्याभावादनपेक्षत्वमपौरुषेयत्वं चेति तत्प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रमिद्धिः, उक्तं च—यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रतेशाशयेन शङ्कते—

पुरुषमतिनिवेशो नास्ति वेदप्रमेये

विषय इति यदीष्टा मानता स्वप्रयुक्ता ॥

सदृशमिदमिदानीं कारणं मानतायां

परमपुरुषसृष्टे वेदशास्त्रेऽप्यभीष्टम् ॥ २४८ ॥

पुरुषमतीति । कार्यस्यापि वेदस्य स्वतः प्रामाण्यमयो-

नकनया यदुक्तं स्वार्थप्रवृत्तमानान्तरानपेक्षत्वादि तत्तस्य ब्रह्मकार्यमनेऽपि तत्त्वं तदस्य तन्मते तदप्रामाण्यापादनममहतामत्याह—

सदृशमित्येवदेवोपपादयति—

न हि मूलमतिपूर्वा ब्रह्मणः सृष्टिरिष्टा
निगदितुरिव सृष्टिवेदविद्यासु नित्यम् ॥

अवति तु पुनरेषा तस्य निःश्वामकल्प्या
श्रुतिवचनमपीदं वस्तु वन्ति स्फुटं नः ॥२४९॥

न हीति । वेदविद्यासु सृष्टिरिति मन्त्रव्यः । ब्रह्मणे इति पञ्चमी षष्ठी वा, द्वितीये ब्रह्मणो पतिपूर्वेति योजनीये । तदनिष्टत्वस्य वादिमिद्धत्वं निपातद्वयार्थः । ब्रह्मणो सर्वज्ञतया वेदार्थाभिज्ञत्वात् तत्कृता वेदसृष्टिः कथं तन्मतिपूर्वा नैव वेदित्वा-
शङ्कय तन्मते तस्य तत्सृष्टावमयोजनत्वात्सोऽन तत्पूर्विकेत्यत्र दृष्टान्तमाह । निगदितुरिति । यथा कस्य चिद्देवार्थोऽपि मत्स्याप्यु-
पाध्यायस्य वेदवाच्योच्चारणे न तदर्थज्ञानोधीनं किं तु पूर्वम-
धिगतवेदस्मरणमात्राधीनं केवलवाचकेषु तथैव दर्शनदिवं ब्रह्म-
णोऽपि तदर्थज्ञानं विद्यमानमपि तत्सृष्टावमयोजकमित्यर्थः ।
नित्यं सर्वकल्पेषु । तदीयज्ञानन्तरं तत्प्रयत्नोऽप्यनुपयुक्त इत्या-
शयेनाह—अवतीति । अस्य महतो भूतस्य निःश्वामितमेतन्म-
हत्वेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुतिरुक्तार्थं मानमित्याह । श्रुतिवचन-
मिति । अनादिनिचयानिन्त्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेत्यादिसृष्टिव-
चनमप्यर्थः ॥ २४९ ॥

श्रुतिनिर्वातितत्वमात्रेण वेदस्य स्वतः प्रामाण्यामात्रे परमनेऽपि तदार्थाचोराति पूर्वश्रुतम्, इदानीं मीमांसकं श्रोत तस्य हेतोरि-
न्दिपेषु ध्यामचारितत्वेनाभासत्वमपि मतेत्येन्द्रियवदेव वेदस्यापि स्वतः
प्रामाण्यं दुर्निवारमित्याह—

अपि च पुरुषकर्माद्भूतिकानीन्द्रियाणि
स्फुटमवगमयन्ति स्वस्वमन्यानपेक्षम् ॥

विषयमिति हि दृष्टं तद्वदिष्टं च तस्मा-

॥ दिह किमपि न चोद्यं याच्यमेतद् भवद्भिः २५०
। अपि चेति । अदृष्टद्वारा पुरुषकृतानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि
शब्दादिरूपं स्वस्वासाधारणविषयमन्यमानानपेक्षं यथा स्यात्त-
याऽवगमयन्तीति कार्यवशादेव दृष्टं, तथा तदिष्टं च भवताम्,
ततश्च वेदस्यापि तथा सत एव प्रामाण्योपपत्तेर्भवदीयघोषायोग
इत्यर्थः ॥ २५० ॥

तद्वैसत बहु स्यां प्रजापेय सोऽकापयतं बहु स्यामिन्या-
दिश्रुतयो वीक्षणपूर्वकं ब्रह्मणो मानस्यष्टिमाचक्षणा मानान्तरा-
पेक्षा वेदस्यैव मूचयन्ति, मानं विनेक्षणानुपपत्तोरिति शङ्कते—

श्रुतिवचनमनेकं वक्ति तस्येक्षितृत्वं

। मतिमदिति ततस्तन्नेष्यते कस्य हेतोः ॥

॥ इति यदि मनुष्ये तन्मैव संस्थाः कृतश्चेत्

। सकलकरणद्वानिं ब्रह्म नः शास्ति शास्त्रम् ॥ २५१ ॥

॥ श्रुतिवचनमिति । उदाहृतश्रुतिषु मानाधीनेक्षणश्रवणा-
त्तन्न शङ्कनीयमित्याह-तन्मैवेति । तथापि तस्मानुपपत्त्या
मानान्तराधीनवीक्षणमित्युक्तत्वात्कृतस्मिन्निषेध इति शङ्कते ।
कृतश्चेदिति । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते । अचक्षुष्कमश्रो-
त्रप्रवागमनः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अमद्गो ह्यपे पुरुषः इत्या-
दिशास्त्राद्ब्रह्मणः कार्यकरणराहित्यप्रतिपत्तेर्मानाधीनवीक्षणं तस्या-
युक्तमित्याह-सकलेति ॥ २५१ ॥

॥ तद्वै तद्वैसतेत्यादिश्रुतेर्निरालम्बना स्यादित्याशङ्क्य सा-
मासमायावृत्तिरेव तत्रेक्षणं विवक्षितं नास्मदादेरिव मानाधीना
सुद्धिस्तस्य बुद्ध्यादिराहित्योक्तेरित्याह—

चितिगतजडशक्तेराद्य इष्टो विवर्त-
श्चितिनिकटनिवेशाल्लब्धदीप्तिर्जडोऽपि ॥

श्रुतिशिरसि निषण्णैरीक्षणं कथ्यते त-

न्न तु परमपदस्यापीक्षणं बुद्धिवृत्तिः ॥ २५२ ॥

चितिगतेति । मायावृत्तेर्ब्रह्मधर्मत्वकथयित्वा वीक्षायामा-
ह । चितिनिकटेति । चित्तध्यासादित्यर्थः ॥ २५२ ॥

एव वेदस्य ब्रह्मजत्वेऽपि स्वार्थगोचरमानान्तरानधीनत्वाद्
ब्रह्मणस्तदीयस्वरानुपूर्व्यादौ स्वातन्त्र्यभावाच्च निरपेक्षत्वापरि-
पेयत्वाभ्यां स्वत एव प्रमाण वेद इति श्रुत्वोपरते भीमासके तद-
सहमानस्कारिकः प्रत्यवतिष्ठते—

ननु च हित्थडचित्थपदादिवत् ।

सरुलमेव तु सामयिकं पदम् ॥

अनुमिममिहि पूर्वनिदर्शना-

दनुमितिर्भवतीति किमदभुतम् ॥ २५३ ॥

ननु चेति । करचरणादिमत्पण्डविशेषमुत्पन्नं दृष्ट्वा तद्व-
धदाराय तज्जनकादिनां स्वबुद्धिगोचरहित्यादिपदं तत्र सङ्के-
तितं तदभिप्रायकं दृष्ट्वा, ततश्च विवादास्पदं गोघटादिपदं केन
चित्स्वार्थे सङ्केतितं पदत्वात् हित्यादिपदत्वादित्यनुमानेन सर्व-
पदार्थसम्बन्धस्य मानान्तरापेक्षत्वात्सिद्धौ तादृशपदसंदर्भात्मकत्वे-
दस्यापि तदपेक्षा दुर्वारोति कथं तस्य निरपेक्षतालक्षणं प्रामाण्य-
मित्यर्थः । काचित्कदर्शनात्प्रायेण कथमेतदनुमानमतिप्रसङ्गादित्या-
शङ्क्य व्यवभारदर्शनादिदमनुमानमुक्तदृष्टान्तेन कस्य न भवे-
दित्याह—पूर्वनिदर्शनादिति ॥ २५३ ॥

हित्यादिपदार्थसम्बन्धस्यागन्तुकत्वमुक्तानुमाने उपाधिः, न
च साधनव्यापकता इदानीं व्यवहियमाणगवादिपदार्थसम्बन्धस्यै-
वानादिदृष्टव्यवदारगोचरत्वेन तस्यानादित्वात् सर्गाद्यस्त्वानीनोऽ

पि गवादिपदार्थसम्बन्धव्यवहारस्ततः पूर्वकालीनतत्सम्बन्धानुसृ-
तिनिवन्धनो गवादिपदार्थसम्बन्धव्यवहारत्वादिदानीतनतद्व्यव-
हारवदित्यनुमानात्, ततः कृतयुगस्यादौ ब्रह्मपूतो महयशाः
सर्वज्ञो घृतिमानृषिः पुनराजायते स्मरन्नतीत्यादिवचनात्सर्गा-
दिभुवां ; हिरण्यगर्भादीनामीश्वरानुगृहीतानां कल्पान्तरीपपदार्थ-
सम्बन्धानुसन्धानोपपत्तेश्च तत्सम्बन्धस्यानादित्वनिश्चयात्तद्विरो-
धात्तस्य सर्गकालेऽपि कृतकत्वं वक्तुमशक्यमित्याशयेनाह—

अनादिवृद्धव्यवहारलक्षणे ।

कथं प्रमाणे परिपन्थिनि स्थिते ॥

गवादिशब्दे समयोऽनुमास्यते

द्विषित्थशब्दादिवदेतदुच्यताम् ॥ २५४ ॥

अनादिवृद्धेति । वृद्धव्यवहारो लक्षणं लिङ्गं यस्य पदार्थ-
सम्बन्धानादित्वानुमानस्य तत्तयोक्तम् ॥ २५४ ॥

किं, च सर्वपदानां तदर्थेषु सङ्केतकर्तारि मानाभावाच्च
प्रदीपिद्धिः, तथाहि, स न तावत्प्रत्यक्षेण सिद्धयति, अननुभवात्,
इतरथा तद्विप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः, नाप्यनुमानेन, तस्य सोपाधिकत्वेन
दूषितत्वात्, उपमानं तु सादृश्यादिव्यवस्थितवस्तुविषयं तत्र न
शङ्कनीयम्, नाप्यागमेन, सर्वपदार्थसम्बन्धानां केन चित्सङ्के-
तात्तत्त्वप्रतिपादकवचनादर्शनात्, नाप्यर्थापत्त्या, तेन विनानुपपत्त्य-
मानवस्तुनोऽभावात्, इदानीतनपदार्थसम्बन्धव्यवहारस्यानादिवृद्ध-
व्यवहाराधीनताया उपपादितत्वात् । तस्माद्भावसाधकममाणेष्वे-
कस्याप्यभावात्तरसद्भावो दुर्लभः मत्स्युक्तं भावमाद्यकमानपञ्चका-
नुदयरूपाभावमानात्तदभाव एवेति निर्धीयत इत्याह—

सतः प्रमाणाभिमतेषु पञ्चसु

प्रमाणमक्षादिषु किं चिदीक्ष्यते ॥

नहीह सम्यन्दारि तेन तस्य घः

खपुष्पकल्पत्वमभावमानतः ॥ २५५ ॥

सत इति । भावस्येत्यर्थः । सप्तमी निर्धारणार्था, तेन मानपञ्चकानुदयेन, एतस्वभावमानत इत्येताद्विशेषणम्, तृतीपार्थे च तसिः ॥ २५५ ॥

ननु राशौ विद्यमानान्यपि कानि चिद्भूतानि कथमपि नोपलभ्यन्ते, एव दिवसेऽपि तारकादीनि, तद्वस्तुतोऽपि सङ्केतपितुरनुपलम्भोपपत्तेस्तावता कथं तदभावासिद्धिरित्याशङ्क्य दृष्टान्ते पूर्वं पश्चाद्गोपलम्भेन तदभावायोगात्तदोपलम्भप्रतिबन्धकवशादेव तदनुपलम्भो युक्त इत्याह—

पुरोपलब्धो विषयो न दृश्यते

यदा प्रमाणैरिह भावगोचरैः ॥

तदा तु तत्रानुपलब्धिकारण

किमप्यभावादपर हि सृज्यते ॥ २५६ ॥

पुरोपलब्ध इति । एतच्च पश्चादुपलभ्योपलक्षणम्, अनुपलब्धिकारण तत्प्रयोजकम्, उपलब्धिप्रतिबन्धकमिति यावत् । किमपि दृष्टमदृष्ट वा ॥ २५६ ॥

सर्वपदसङ्केतकर्तारि तु कदापि भावप्रमाणस्य कस्याप्यनुदपात्तदभावनिश्चयोऽवश्यभावीति सदृष्टान्तमाह—

अत्यन्तानुपलब्धवस्तुनि पुनर्यः पञ्चकानुद्भव-
स्तस्याभावनिमित्तकः स न पुनस्तत्रापरं कारणम् ॥
अन्विच्छन्ति मनीषिणो न हि शशोऽदृष्ट्वा विषाणास्तित्तां
तत्रादर्शनकारणान्तरपरा स्तेत्यन्तरान्वेषिण ॥ २५७ ॥

अत्यन्तेति । तस्यात्यन्तानुपलब्धवस्तुनः समानपञ्चकानुद्भवः, स एव तत्रेति परामृश्यते, अदृष्टेति छेदः, तत्र शशो, अदर्शनस्य शृङ्गादर्शनस्य, कारणान्तरपरा अभावातिरेकिमयोजकार्थिनः सन्तस्मान्निहासरो न हीति सम्यग्यः ॥ २५७ ॥

किं चादौ सङ्केतकर्त्रा तानि तानि पदानि स्वमुखेनोच्चार्य
 श्रावयित्वा तेषां तत्तदर्थविशेषेषु स्वकृतसाङ्केतिकसम्बन्धो ज्ञापनी-
 यः । न च विना शरीरमुच्चारणादि सम्भवति । न च सङ्केत-
 कर्तृत्वादेव शरीरमपि तस्यानुमीयत इति वाच्यम् । तथापि ना-
 नाशरीरे मानाभावाद् दृष्टानुरोधेन तस्यैकमेव शरीरं भवद् भवे-
 त् । न चैकेन शरीरेण सर्वासु शब्दव्यवहारभूमिष्वतीवोच्चनी-
 चासु गिरिनदीसमुद्रादिभिर्दुर्गमासु युगपत् क्रमेण वा कोश्चत्कथं
 गन्तुमलम्, अगच्छन्वा तत्तद्देशवासिनः स्वकृतं साङ्केतिकं
 सम्बन्धं ग्राहयेत्, तदग्रहे च तेषां शाब्दव्यवहारो न स्यादित्य-
 भिप्रेत्याह—

विषमदुर्गमदेशसहस्रगः

कथमिवैष नरः समयक्रियाम् ॥

सकलशब्दतदर्थनिवेशिनीं

वद विघातुमलं स्वयमेकलः ॥ २५८ ॥

विषमेति । नरदृष्टान्तानुमितस्य नरसाम्यमभिप्रेत्यैष नर
 इत्युक्तम् ॥ २५८ ॥

किं च लोके सङ्केतयिता ध्रुवेन शब्दान्तरेण कं चिदर्थं नि-
 दिश्यायं इत्येव इति व्यवहर्तव्य इति सङ्केतं कुरुते, सर्गाद्यकाली-
 नानां जनानां तु स्तनन्धयकल्पानापेकत्रापि पदे व्युत्पत्त्यभा-
 वाच्चान्प्रति पदान्तरेणार्थविशेषनिर्देशायोगादज्ञाते तस्मिन्पदवि-
 शेषस्य सङ्केतोऽशक्यो ग्राहयितुमिशाह—

अपि च किं चिदपि प्रानिपादकं

न हि यदा पदमस्ति जगन्मुखे ॥

अनभिघाय पदं न तदा कथं

समयमेव करिष्यति शङ्करः ॥ २५९ ॥

अपि चेति । जगन्मुखे सर्गाद्यकाले । शङ्कर आनुमा-

निक ईश्वरः ॥ २५९ ॥

नन्वव्युत्पन्नान्प्रति गोघटादिकमङ्गुल्यादिव्यापारविशेषरू-
पाभिनयेन निर्दिश्य तत्र गवादिपदानां सङ्केतग्राह्यिष्यतीश्वर
इति शङ्कामनूयापवदति—

अभिनयेन करिष्यति चेदयं

समयमेतदनीव हि दुर्घटम् ॥

न हि पदार्थसहस्रविमिश्रिते

गवि तदाऽभिनयात् समयो भवेत् ॥ २६० ॥

अभिनयेनेत्यादिना । हिशब्दसूचनं हेतुमाह—ने ह्ये-
ति । गवादेर्नानाविधावयवगुणक्रियासामान्यादिभिः सङ्कीर्ण-
त्वादभिनयेनाप्येकतरनिर्धारणयोगाद् गवादिपदानामर्थाविशेषे
सबन्धो दुर्वोधः, शब्दार्थविशेषयोरुपस्थितावपि तयोर्वाच्यवाच-
कमात्ररूपसम्बन्धविशेषोऽपि दुरवबोधः, तन्निरूपकाभावादिती-
भावः ॥ २६० ॥

किं च शब्दानुगते वस्तुनि शब्दमङ्केतस्य परस्परश्रयोपात्ते-
न ग्रहीतुमशक्यत्वान्मानान्तराधिगतेऽर्थे तद्ग्रहो वक्तव्यः, ततश्च
धर्माधर्मस्वर्गनिरयदेवतादिपदार्थानां मानान्तरायोग्यत्वात्तपुं स-
ङ्केतग्रहामम्भवात्तेषां पदानामवधिक्त्वं स्यादित्याह—

अपि च लौकिकमानयलाश्रया-

दाधिगते विषये समयो भवेत् ॥

अनुपलब्धमतस्य कदेवता-

प्रभृतिकार्थगतः समयः कुतः ॥ २६१ ॥

अपि च लौकिकेति । स्पष्टार्थान्वयस्य ॥ २६१ ॥

किं च मङ्केताधीनव्यवहारस्य तत्कर्तृस्मरणे व्यापकं दृष्टं
गवादिशब्दार्थसम्बन्धव्यवहारे तु तदभावात्प्रापं सङ्केताधीन
इत्याह—

अपि च कर्तुरनुस्मरणं भवेद्
यदि चकार पुमान् समयं गिराम् ॥

न खलु कर्तृगबुद्धियत्नं विना
व्यवहृतिर्भवति व्यवहर्तरि ॥ २६२ ॥

अपि च कर्तुरिति । तस्य व्यापकत्वं विपक्षवाचक-
प्रदर्शनेनोपपादयति—न खल्विति । सङ्केतकर्तृगत्त्वस्मरणं
तदधीनव्यवहारस्य मूलम् । इतरथा प्रतारकादिकृतत्वाशङ्कया
तदधीनव्यवहारो न स्यादित्यर्थः ॥ २६२ ॥

उक्तां व्याप्तिमुदाहरणनिष्ठनिषा विशदयति—
न खलु पाणिनिपिङ्गलसंज्ञया

व्यवहरन्ति तयोः स्मरणं विना ॥

पदपदार्थपरस्परसंज्ञति
निरमिमति ततोः न जगद्गुरुः ॥ २६३ ॥

मतिमतां प्रवरो घृषभध्वजः
कणेशुगादिमुनिप्रवरः प्रभुः ॥

ननु घरादिजगद्रचनायला-
दनुमितोऽनवखण्डितशक्तिकः ॥ २६४ ॥

न खल्विति । पाणिनिपिङ्गलसंज्ञया, पिङ्गल-
कृता धी श्री स्त्रीपित्याद्या । ननु कार्यालिङ्गकानुमानादेव स्वतः
सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः सिध्यति; स एव, स्वैच्छया कायव्यूहं
कृत्वात्तममध्यमवृद्धभावं प्राप्य स्वप्रयुक्तपदेभ्यः स्वकृतमङ्गेशनि-
सारेण व्यवहरति स्म, तत्कालीनास्तद्व्युत्पन्ना जनास्तत्रवेहा-
रदर्शनादेव तस्मिन्प्रवर्तकज्ञानमनुमाय तत्तद्विषयेषु व्यवहियमाणं-
वस्तुषु मामान्यनो विशेषतश्चावापोद्रापाभ्यां पदमन्वन्धं ज्ञात्वा
स्वयमपि तथैव व्यवहरन्तोऽन्येष्वपि तद्व्यवहारं प्रवर्तयन्तीति क-
ल्पयतां पण्डितानां सङ्केतकर्तुरनुस्मरणमिहोप्यस्तीति शङ्का नि-

राकुर्वन्मकृतं निगमयति साद्धेन-पदपदार्थेत्यादिना ।

इदमत्राकृतम्, न तावत्कार्यालिङ्गकानुमानात्सर्वज्ञसिद्धिः, पक्षीकृताङ्कुरादिमात्रगोचरज्ञानवत्स्ततः सिद्धत्वापि तस्य सर्वगोचरज्ञानसिद्धेः, सितिगिरिसागरादीनां कार्यत्वमेवामिद्धं कुतस्तत्कर्त्तृसिद्धिः, न च तेषां सावयवत्वेन कार्यत्वमनुमीयत इति वाच्यम् । अवयवारब्धत्वरूपसावयवत्वस्याप्यसिद्धेः, नापि मध्यमपरिमाणत्वं तत्कार्यत्वे लिङ्गम्, महत्त्वस्यैवामयोजकत्वात् । नन्वङ्कुरादिकार्यानुमितं ज्ञानं लाघवादेकं, नित्यं च मिथ्यद्वयनिगमकाभावात्सर्वगोचरं सिध्यतीति तद्वृत्तः सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति चेन्न, लाघवादेव कृतिमात्रवत्स्तत्कर्त्तृत्वसम्भवेन तद्गोचरज्ञानस्यैवासिद्धिमसद्भावात् । न च ज्ञानेच्छपोरपि प्रत्येकं कारणत्वेन सिद्धौ तयोर्नित्यत्वसर्वविषयत्वत्वादेरपि लाघवादेव सिद्धेर्नित्यकृत्याश्रयस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति शरीरेन्द्रियादेरपि प्रत्येकं कारणत्वेन सिद्धौ तस्यापि नित्यत्वादिमसद्भावात्, तस्याप्यङ्गीकारे च न ह वै, सशरीरस्य सतः मियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेर्भोगायतनस्यैव शरीरत्वात् तद्वत् ईश्वरस्य संसारोऽपरिहार्यः स्यात् । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते अकायमग्रणीमत्यादिश्रुतिविरोधाच्च, नेश्वरस्य वास्तवशरीराद्यङ्गीकारः कर्तुं शक्यः, शरीरादेस्तथावच्छेदेनानित्यत्वावधारणात्तद्विरोधान्नित्यशरीराद्यनुमानमशक्यमिति चेन्न, तांश्च ज्ञानेच्छाकृतीनामपि लाघवेन ज्ञानत्वाद्यवच्छेदेनानित्यत्वावधारणात्तद्विरोधात्तन्नित्यत्वमप्यनुमातुं दुर्लभमिति कुतः सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः, सुप्तमवृद्धन्यायेन कल्पान्तरीयशब्दार्थसम्बन्धव्यवहारमवर्तकेषु हिरण्यगर्भादिषु श्रुतिस्यूतपाद्यवगतेषु सत्सु नेश्वरस्य कायव्यूहादिकल्पमया तत्प्रवर्तकत्वं कल्पनमुचितम् । तत्कल्पनेऽपि त्वदुक्तरीत्या कल्पान्तरीयशब्दार्थसम्बन्धव्यवहारमवर्तकत्वमेवेदं-

रस्ये कल्पयतां नापूर्वमङ्केतादिकरणमपि, कल्पनागौरवापातात्, तस्मात्सर्वपदार्यमन्वन्धमङ्केतकर्तारि मानामावाग्मोहमात्रादेव तदभ्युपगम इत्यानुमानिकेश्वरे परपरिकल्पितं जगद्गुरुत्वादि वर्णितरीत्या दुर्घटमित्यभिप्रायेण जगद्गुरुरित्यादीनि तद्विशेषणान्यनूदेतानि ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

सिद्धान्तेऽपि नामरूपात्मकप्रपञ्चस्येश्वरजन्पत्वोपगमात्कथं तन्निराकरणमित्याशङ्क्यास्माभिः कूटस्थमच्चिदानन्दैकरसस्य परमात्मनः शास्त्रवशान्पायया त्रिचिन्नजगदभिव्यक्तिहेतुत्वाङ्गीकारात्तेन मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वाभावाद्देदस्यापौरुषेयतया स्वतः प्राभाष्यसिद्धिरित्याशयेनाह—

आपि तु वैदिकवाङ्मनसातिगा-

नुदितलसचिदेकरसात् प्रभोः ॥

अभवदानकद्वन्द्वमिनन्दना-

दमतिपूर्वमिदं सकलं जगत् ॥ २६५ ॥

आपि त्विति । वैदिकश्चासौ वाङ्मनसातिगश्चामावनुदि-
तालसचिदेकरसश्च तस्मादिति विप्रदः । तस्यैवावतारित्वप्रख्याप-
नायानकद्वन्द्वमिनन्दनादित्युक्तम् । तस्य सर्वज्ञत्वादि यद्यपि
श्रुत्यादिसिद्धमस्ति, तथापि वेदाद्यभिव्यक्तौ न तत्प्रयोजकमित्य-
मतिपूर्वमित्युक्तम् ॥ २६५ ॥

कार्यालिङ्गकानुमानात्पराभिमतमर्षज्ञेश्वरासिद्धावप्युपदेशलि-
ङ्गकानुमानात्तिसिद्धिरिति वदंस्तद्भूतां व्याप्तिं तावदर्शयति-

ननु लौकिकवचसां नरमनिपूर्वकरचना

परिदृश्यत इति वैदिकवचमामनुमिनुमः ॥

वचनं श्रुतिशिरसामपि नरघाकृतरचनं

वचनत्वत इव लौकिकजननिर्मितवचनम् २६६

नन्वित्यादिना । वैदिकवचसां नरमातिपूर्वकरचनानुमि-

नुम इति विपरिणतानुपङ्गः । इदानीं तदनुमानमाह-वचनमित्यादिना । श्रुतिशिरमामिति वैदिकमात्रस्योपलक्षणम्, वैदिकवचसामित्युपक्रमादिवशब्दोऽन्ते योजनीयः ॥ २६६ ॥

तथाप्यमर्षज्ञमतिपूर्वकत्वमादायार्थान्तरतया न सर्वज्ञेश्वरसिद्धिरित्याशङ्क्य वेदार्थस्य भूतभाविष्यदादिरूपस्यापरिमितस्य धर्माधर्मादिरूपस्य च स्वतः सर्वज्ञत्वं विना मानान्तरैर्ज्ञातुमशक्यत्वात्तदधीनजीवपूर्वकरचनाया वेदे बाधाद्वाक्यत्वहेतोः पक्षधर्मतावलात्स्वतः सर्वज्ञ एव वेदरचनाकर्तृत्वेन सिध्यतीत्याह —

न च मादृशजनधीकृतरचनं श्रुतिवचनं

भवितुं क्षममिति वैदिकरचनावलमिपंतः ॥

अनुमीयत इह शूलभृदिति चेदिदमंशुभं

न हि वैदिकवचसामभिभवंनास्पदमनुमा २६७

न च मादृशेति । इतिहेतौ । अस्मदाद्यशक्यरचनस्यापि वेदस्यानादित्वंसम्भवात्कर्त्रपेक्षैव नेत्याशङ्क्याप्तपणात्स्वभावे तदप्रमाण्यशङ्काया दुर्निवारत्वात् न तत्प्रामाण्यायाप्तरेचितत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । वैदिकेति । वैदिकवाच्यपरचनानामध्यव्याजेन स्वतः सर्वज्ञादिरूप ईश्वरोऽनुमीयते इत्यर्थः । दूषयति-इदमंशुभमिति अनुमितेश्वरज्ञानस्य मूलभावेऽप्यनादित्वात्प्रामाण्यं यथोपेयते तद्वत्तस्यापि पूर्वोक्तविधयाऽपौरुषेयस्यानादितयाऽनाप्तमणीतत्वादिशङ्काशून्यस्य स्वतः प्रमाणत्वोपपत्तेः कृतं तत्कर्तृमर्षज्ञत्वादिसाधयितुम्, अलमित्यादिकल्पनपेक्षार्थः । वेदस्यापौरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतिविम्बं चेदनुमानं स्वयमेवाममाणं मद्देदपौरुषेयत्वादि न माधेयितुमलमियाह । न हीति ॥ २६७ ॥

कासां श्रुतिवेदस्यापौरुषेयत्वप्रतिपादिकेति वीशायामाह —

अत्र स्वयम्सु परमात्मपदस्य वेदो

निःशेषासकल्प इति चापरसामन्ति ॥

— वाक्यं तदस्य मतिपूर्वकताऽनुमानं
सद्यो निरस्यति न चेदपवाधितं स्यात् ॥२६८॥

ब्रह्मेति । वेद इत्यर्थः । परमेष्ठिव्रह्मण इति पूर्ववाक्ये हि-
रण्यगर्भस्यापि वेदादेव विद्यामाप्समभिधाय वेदस्यापि लौकिक-
वाक्यवन्मानान्तराधीनार्थत्वशङ्कानिरासाय ब्रह्म स्वयम्भु न केन
चिद्रचितमिति श्रुतिः स्पष्टमेव वेदापौरुषेयत्वमाह । तथाऽस्य म-
हतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद इत्यादिश्रुतिरप्युपक्रमोपसंहा-
राभ्यां पुरुषनिःश्वसवद्वेदानां मतिपूर्वकतां निराकुर्वती तेषां म-
तिपूर्वकत्वानुमानं वाधते, तदवापे स्वमामाण्यायोगादिसर्थः । २६८।

न केवलम्वेदादिरूपशब्दमपञ्चस्यैवामतिपूर्विका सृष्टिः, किं
तु इष्टं हुते प्राशितं पायितमपञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि
च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानीति श्रुतेः सर्वस्यैव
कार्यजातस्य जन्मादयः सर्वे विकारा निःश्वसवदमतिपूर्विका एव
तत्रश्च परेषां कार्यलिङ्गकानुमानमपि श्रुतिविरुद्धार्थत्वादममाण-
मित्याह—

सृजति रक्षति संहरति प्रभुः
सकलमेव निविश्य नियच्छति ॥
अमतिपूर्वमिति श्रुतिशासने
चद कथं मतिपूर्वकताऽनुमा ॥ २६९ ॥

सृजतीत्यादिना । निविश्य चिदाभासद्वारा सम्बन्धं मा-
प्यं । नियच्छति नियमयति ॥ २६९ ॥

ननु मन्त्राद्युर्वेदवत्प्रामाण्यमाप्तमामाण्यादित्युक्तेः कयमाप्ता-
क्तत्वमन्तरेण वेदमामाण्यमित्याशङ्क्य किमाप्तोक्तत्वं तस्यानुमानि-
कं तद्विधायकश्रुतिगम्यं वा, नाद्यः, तस्य निरस्तत्वादित्यभिप्रेत्य
द्वितीये त्वममाणतया शङ्कितश्रुत्या तदासिद्धेस्तमामाण्यमादौ ज्ञा-

तव्यम्, ततश्च परस्पराश्रयापातादेकमपि न सिद्ध्येदित्याह—

॥ आप्तोक्तत्वेच्छये मानभावो ।

वेदस्यास्य ज्ञायते मानभावे ॥

विज्ञाते सत्यासपूर्वत्वसिद्धि-

रित्यन्योन्यापाश्रयत्वप्रसङ्गः ॥ २७० ॥

। आप्तोक्तत्वेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २७० ॥

वेदस्यास्रमणीतत्वाभावे तदुत्पत्तिविद्यायाः कथं प्रामाण्यसिद्धि-
रित्याशङ्क्य किं सिद्धिशब्दोदिता तज्ज्ञाति' पर्यनुपुञ्ज्यते तत्तत्ता
वा नाद्या, वेदस्यापौरुषेयत्वसाधनेनानास्रमणीतत्वादिनियन्वना
प्रामाण्यशङ्कानवकाशात्, तदुत्पत्तिविद्या यदा गृह्यते तदा प्रमाण-
त्वेनैव गृह्यते इति ज्ञानस्य प्रामाण्यज्ञप्ती स्वतस्त्वसिद्धिरित्याशयेनाह-

तस्मादेया स्वप्रयुक्तप्रमाण-

भायज्ञाना विदविद्याभ्युपेया ॥

प्रामाण्य स्यात् स्वप्रयुक्त च तस्या

वस्तुस्थित्या ज्ञप्तिवन्नान्यतस्तत् ॥ २७१ ॥

तस्मादपेति । न द्वितीयः, अपौरुषेयवेदस्याप्रामाण्यप्रयो-
जकाभावात्तदुत्पत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानजनकमात्रप्रयोज्यत्वेन हे-
स्वन्तरानपेक्षत्वाद्दुत्पत्तावपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति तज्ज्ञोपेक्षान्वेनाह ।
प्रामाण्यमिति । वस्तुस्थित्या वस्तुस्वभावेन, एतदज्ञानविभृ-
म्भिततत्प्रामाण्यस्य परतस्त्वकल्पनामिति भावः ॥ २७१ ॥

एव वेदोत्पत्तिप्रमाणा उत्पात्तिज्ञप्त्यो स्वतस्त्वमुक्त्वा तद्वदेव चै-
तन्त्याभिव्यक्तिरूपफलेऽपि हेस्वन्तरानपेक्षत्वलक्षण स्वतस्त्वमाह—

ज्ञप्त्युत्पत्त्योर्घट्टदेय प्रवृत्ता-

पस्या युक्ता मानता स्वप्रयुक्ता ॥

वेदोत्थाया बुद्धिभृत्तेर्न हीय

मुत्पत्त्यान्यत् संविदे काङ्क्षति ॥ २७२ ॥

ज्ञप्त्युत्परयोरिति । मृत्तौ फलजन्मनि । विद्योत्पत्ति-
नान्तरीयकतया तत्फलसिद्धेस्तत्रान्यापेक्षा न घटत इत्याह—न
हीति । संविदे अभिव्यक्तचिते ॥ २७२ ॥

ननु वेदपौरुषेयत्वानुमानविरोधेन तन्निःश्वसितत्वादिश्रुतिरे-
वान्ययानीयतामित्याशङ्क्य निरपेक्षत्वे सत्युत्तरभावित्वाच्छ्रुतेः प्र-
वृत्तत्वाद्वाणितन्यायेन वेदस्य पुरुषमतिपूर्वकत्वसंभवाच्च तदनुमान-
स्यैवाभासत्वमुपेयमित्युक्तानुवादपूर्वकं निगमयति—

विश्वं विष्णोरुत्थितं नामरूपं --- ॥

निःश्वासादिप्रख्यमित्याह वेदः ॥ ---

यत्तत्तथ्यं वर्त्मना वर्णितेन ---

तस्मान्निमध्या पौरुषेयानुमानम् ॥ २७३ ॥

विद्वमिति । यदाह वेदस्तत्तथ्यमिति, सम्बन्धः ॥ २७३ ॥

एवं वाक्यत्वाल्लङ्घकानुमानं निराकृत्य वेदस्य ब्रह्मपरिणा-
मत्वे तद्विवर्त्तत्वे वा पौरुषेयत्वेनाऽनपेक्षत्वस्येतिरिति चोद्यस्या-
पि बुद्धिपूर्वराचितत्वाभावादिनोक्तं परिहारं निगमयति—

परिणामविवर्त्तयोरतः

परिक्लृप्तावपि वेदगोचरः ॥

न च चोद्यलवोऽपि विद्यते

कथितेनैव पथाऽनपेक्षतः ॥ २७४ ॥

परिणामेति । अत इत्येतद्विद्वमिति—कथितेनैति ॥ २७४ ॥

एवं तत्त्वंपदलक्ष्यद्यद्वस्तुप्रदर्शनाय नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य
ब्रह्मविवर्त्तत्वमुक्त्वा तत्प्रसङ्गागता वेदपौरुषेयत्वशङ्कां निराकृत्ये-
दानीं तत्त्वंपदवाच्ययोर्द्वयोपादेयविभागप्रदर्शनाय पदद्वयवाच्या-
र्यान्निर्दिशति द्वयेन—

उपाधिमौपाधिकमान्तरं चि-

दाभासनं चित्प्रतिधिम्यकं च ॥ .

चिद्विम्यमेष चतुरः पदार्थान्,

1 विविच्य जानीहि तदर्थभाजः ॥ २७५ ॥

उपाधिमित्यादिना । चिदाभासस्य सत्यत्व स्फटिकलौ-
हित्यवदुपाधेर्वादिर्भावश्च व्यावर्त्तयितुमौपाधिकमान्तरामिति विशे-
षणद्वयम् । तदर्थभाज इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधानः । तत्पदवाच्य-
त्वलक्ष्यत्वोपेनानित्यर्थः ॥ २७५ ॥

तथा त्वमर्थेऽपि चतुष्टयन्तद्

विवेचनीयं निपुणेन भूत्वा ॥

मतिश्चिदाभासनमेवमर्था

विम्यन्तदीयं प्रतिविम्यकं च ॥ २७६ ॥

मया तत्पदार्थचातुर्विध्यं तथा त्वमर्थेऽपीत्यर्थः । तदुपाध्या-
दिरूपम् । विवेचनीयमित्युक्तं विशदयति । मतिरित्यादिना ।
मतिरन्तःकरणम् ॥ २७६ ॥

तत्पदवाच्यत्वेनोक्तोपाध्यादिवचतुष्टयस्वरूपं विशेषतो द-
शयति—

उपाधिरज्ञानमनादिसिद्ध-

मस्मिंश्चिदाभासनमीश्वरत्वम् ॥

तदन्यता चित् प्रतिविम्यकं स्था-

दुदीर्घते शुद्धचिदेव विम्यम् ॥ २७७ ॥

1, उपाधिरिति । अज्ञानगतचित्तप्रतिविम्व एवेश्वर इति म-
तेनाज्ञानरूपोपाधेरपि तत्पदवाच्यतापिमता, चित्तप्रतिविम्वस्या-
ज्ञानसंसर्गयुक्तजगत्कारणत्वमीश्वरत्वमित्युच्यते, तथा चित्तप्रति-
विम्वे चिदाभासव्यवहारालम्बनम्, तस्यौपाधिकत्वेन मिथ्या-
त्वात्, वक्ताभासान्विता च चितिः स्वभावात्पेन चित्तप्रतिविम्व-
मिति कथ्यते, वस्तुत उपाधिर्मसर्गादिरहिता शुद्धचिदेव विम्व-
मित्युच्यते इत्यर्थः ॥ २७७ ॥

त्वंपदवाक्यमप्युपाध्यादेचतुष्टयस्वरूपं विशेषेण दर्शयति—

उपाधिरन्तःकरणं त्वमर्थं

जीवित्वमाभासनमत्र तद्वत् ॥

तदन्विता चित् प्रतिधिम्यमेव-

मनन्वितां तामिह यिम्यमाहुः ॥ २७८ ॥

उपाधिरन्तःकरणमिति । प्रमाकृत्वादिदशापापेव त्वमि-
सभिलापदर्शनात्तस्य चान्तःकरणोपाधिकत्वात्तदपि त्वंपदवाक्य-
मध्यपातीति यावः । जीवित्वं लिङ्गोपाधिकं कल्पितसंसारित्वं
तस्य स्वरूपेण मिथ्यात्वादाभासत्वम् । तद्वत् तत्पदवाक्यनिवि-
ष्टेश्वरत्ववत् । तदन्वितेत्याद्युक्तार्थम् ॥ २७८ ॥

एवं पदद्वये वाक्यार्थविभागमुक्त्वा तत्र मिथ्याभूतमर्थं वि-
हाय सत्यभूतेर्ज्ये पदद्वयञ्जद्वयद्वयज्ञानया पर्यवस्यतीत्याभिप्रेत्य
तद्वत्तत्पमिथ्याविभागमाह—

उपाधिना सार्द्धमुपाधिजन्य-

मौपाधिकं सर्वमबोहि मिथ्या ॥

भागं मृषा चित्प्रतिधिम्यकेऽपि

यिम्यं पुनः सत्यमशेषमेव ॥ २७९ ॥

उपाधिनेति । आद्वितीयासङ्गप्रकाशचिदात्मनि वास्तवाज्ञा-
नासम्भवात्तत्तावन्मिथ्या । एवं तत्कार्यमन्तःकरणं तद्भूयोपा-
धिकमीश्वरत्वञ्जीवित्वं चेत्येतत्सर्वमज्ञानापीनसत्त्वात्स्वरूपतो
मिथ्येति निर्द्धारयेत्पर्यः । चित्प्रतिधिम्ये ततो विशेषमाह । भाग-
मिति । चित् एव चिदाध्यासविशिष्टतया चित्प्रतिधिम्यपदाभिलष्य-
त्वात्तत्र विशेषणशेषेवाज्ञानं मिथ्येत्यबोहीत्यनुपद्वः । विम्वस्वरूपे
तु न भागस्यापि मृषात्वं तस्य निर्भागद्युद्धचिन्मात्रत्वात्, प्रति-
धिम्वगतमत्पचित्ज्ञानस्यापि तन्मात्रत्वात्तत्स्वरूपमशेषं सत्यमेवा-
बोहीत्याह । यिम्यमिति । एवं च तत्त्वंपदाभ्यां मिथ्याभूतमर्थं,

विहाय सत्यभूतशुद्धचिन्मात्रमेकदेशलक्षणयोपादाय सामानाधिकरण्यवलेन तदभेदं प्रतिपादयत्तद्वाक्यमखण्डार्थमिति भावः ॥२७९॥

तत्संपदवाच्ययोरुक्तचातुर्विध्यमलौकिकत्वादसम्भवीति शङ्कानिराकुर्वन्नुपाध्यादिवस्तुषु लोकेऽपि प्रसिद्धमित्याह —

अप्पात्रमप्पात्रगतत्वेमेव ॥ २७९ ॥

मप्पात्रगोऽप्पात्रगताद् बहिश्च ॥ २८० ॥

दिवाकरो दिव्यं वतिष्ठमानो ॥ २८० ॥

न शक्यतेऽपोहितुमिद्धतेजाः ॥ २८० ॥

अप्पात्रमिति । सजल शरावादीत्यर्थः । अप्पात्रगतत्वं प्रतिविम्बे कल्पितधर्मजातोपलक्षणार्थम् । तदन्वयी दिवाकरमतिविम्बोऽप्पात्रगोऽप्पात्रगताद्बहिस्तदुपाधिर्द्धर्मसंसर्गरहितः । तत्र हेतुर्दिविं आकाशेऽवतिष्ठमानः यथावत्प्रकाशमानः, तत्रापि हेतुरिद्धतेजा इति । तस्याप्पात्रगतत्वादिकल्पितधर्मजातस्याभासपदं वेदनीयस्य मिथ्यात्वेन, हेयत्वेऽपि स तु स्वरूपेण वस्तुभूतो न हेय इत्यर्थः ॥ २८० ॥

ननु दृष्टत्वादेव दिवाकरे भ्रूवस्तुको विभागः, न तु परमात्मनि, तथा दर्शनाभावादित्याशङ्क्य यथा ह्यपं ज्योतिरात्मा विवस्वान् एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थित इत्यादिशास्त्राद्विम्बप्रतिविम्बादिदृष्टान्तेनात्मैकत्वप्रतिपादनादुक्तप्रकारेण तदुपादनीयं न त्वन्यथा कर्तुं शक्यमित्याह—

पुरं पुरस्थद्वयमथो पुरस्थं

पुराद् बहिः शुद्धमवस्थितञ्च ॥ २८१ ॥

तथा पर ब्रह्म सुसूक्ष्मयाऽपि

धिपा निराकर्तुमशक्यमेव ॥ २८१ ॥

पुरमित्यादिना । अहानमन्तःकरणं च पुरम्, पुरस्यत्वं धिदाभात्, पुरस्थं चित्तमतिविम्बम् । तथा पुराद्बहिर्वस्थितमतः

शुद्धचिद्विम्बस्वरूपं परं ब्रह्म . चोक्तविषया निराकर्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ २८१ ॥

ननूक्ताविभागाङ्गीकारे, ब्रह्मणो दिवाकरस्वेव सद्वपत्वं स-
विशेषत्वं च स्यादित्याशङ्क्य तत्रोक्तविभागस्यानिर्वचनीयाज्ञान-
मूलकत्वेन मिथ्यात्वात्तदपोहेनैव महावाक्यप्रामित्युद्भवित्व-
रूपेऽखण्डविद्वेकरसे नोपाधितोऽपि विशेषः सम्भावितो दूरस्थ एव
स्वाभाविको विशेष इति परिहरन्नुपपादितं निगमयति—

न स्थानतोऽप्यस्ति परस्य तस्माद्

विशेषयोगः परमार्थरूपः ॥

स्यतः पुनर्दूरानिरस्तमेव

परस्य तत्त्वस्य विशेषयत्त्वम् ॥ २८२ ॥

न स्थानत इति । तस्मादित्यादौ योज्यम् ॥ २८२ ॥

किं च समन्वयाध्याय एव सकल्पवेदान्तानामद्वितीयाखण्ड-
करसे ब्रह्मणि तात्पर्यस्य न्यायतः प्रतिपादनात्तद्विरुद्धं वास्तवं
सद्वपत्वादिकं तत्र न शङ्कनीयमित्याह—

श्रुतेश्च तात्पर्यमखण्डरूपे

परे पुरस्तादुपवर्णितं च ॥

ततोऽपि तस्याद्वयरूपतोऽन्य-

द्वूपान्तरं कल्पयितुं न शक्यम् ॥ २८३ ॥

श्रुतेश्चेति । रूपान्तरं चेतनमचेतनं च ॥ २८३ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वनियन्तृत्वादिप्रतिपादकमेदश्रुतिविरो
धाद्विपरीत्य किं न स्यादित्याशङ्क्य तद्वैवल्ये हेतु तावदाह—

भेदश्रुतिस्त्वन्यपरा समस्ता

समस्तवेदेषु न तत्पराऽसौ ॥

अतत्परा तत्परवेदवाक्यै-

र्विरुद्ध्यमाना गुणमाद् एव ॥ २८४ ॥

भेदश्रुतिरिति । अरूपदेव हि तत्प्रधानत्वादिति सूत्र-
कारेणैव ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्याभेदश्रुतीनां तत्परत्वस्य च नि-
र्धारितत्वाद् भेदस्यान्वयः । सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वाग्निन्दितत्वात्त-
त्रोपक्रमादितात्पर्यालङ्घनाभावाच्च तच्छ्रुतिरतत्पर्येति । कल्पित-
त्वमाह—अतत्परति । न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेन तत्प-
रश्रुतेरन्यथा नयनायोगात्तद्विरुद्धाऽतत्परतया दुर्बला भेदश्रुतिरेव
लक्षणया ब्रह्मप्रशंसापरा कल्पनीयेत्यर्थः ॥ २८४ ॥

किं चाभेदश्रुतेः स्वार्थपरत्वेन प्रधानत्वात्तत्सन्निधिपठित-
भेदश्रुतिस्तद्गुणभूता न तद्वाधिका किं तु तदनुगुणतया सा
नेतव्येति वक्तुं दृष्टान्तं तावदाह—

न ह्यर्थवादा विधिभिर्विरुद्धा

विधयर्थसङ्कोचकरा भवन्ति ॥

किं तु प्रधानानुगुणं यदेपा-

मालम्बनं तत् खलु कल्पनीयम् ॥ २८५ ॥

न ह्यर्थवादा इति । तर्हि तेषां निरालम्बनत्व तदपि
नेसाह । किं त्वित्मादिना । प्रधानानुगुणं विधेयप्रशंसाक-
पम् ॥ २८५ ॥

प्रधानविरोधपर्यवाद् एव नास्ति यो दृष्टान्तो भवेदित्याश-
ङ्गा तमुदाहृत्य तशोक्तमर्थं दर्शयति—

यथा स्रजक्षीरविधेः समीपे

यज्जर्तिलादेः परिकीर्तनं तत् ॥

प्रधानसङ्कोचभयादपास्य ।

स्वमर्षमासिद् गुणवाद एव ॥ २८६ ॥

यथा हीति । जर्तिलपवृग्मा जुहुवाद् गवीधुम्पवाग्ना वा
न प्राम्यान् पशुन् हिनस्ति नारण्यानित्यनेन माणिर्हितारहित-
प्रसारणविद्यादिद्रव्यकोऽपि होमः प्रशस्त इत्युक्त्वा, अग्ने स्व-

स्रादुरनाहुतिर्वै जीतिलाश्च गवीधुक्ताश्चेति तन्नन्दापूर्वक्रमसरीरेण जुहोतीति विशिष्टहोमविधानात्तत्परतयेद् सर्वमेकं वाक्यम् । तत्र यद्यथादगतजीतिलादिद्रव्यं विधेयं स्यात्तदा प्रधानवाक्यविहिता-
जर्जरस्य विकल्पापत्त्या तद्दिग्घर्षसङ्कोचः स्यात् । तदयुक्तं गु-
णानुरोधेन, प्रधानसङ्कोचायोगात् । तस्मात्सर्वदोषरहिततपान-
सरीरहोमः प्रशस्त इत्येवं तदस्तुतिं जीतिलेयाद्यर्थवादो लक्षणया
बोधयतीत्यर्थः ॥ २८६ ॥

उक्तदृष्टान्ते प्रधानानुरोधेनार्थवादस्यान्वया नयने सतीहा-
त्पदैतव्रह्ममकरणे पठ्यमानसृष्ट्यादिवाद्यर्थवादोऽपि प्रधानावि-
रोधाय लक्षणया ब्रह्मप्रशंसापरो नेय इत्याह—

एवं सतीहापि विरुध्यमानं

वचो यदद्वैतपरैर्वचोभिः ॥

तदस्तु गौणं यदि वा परस्य

मायाप्रसृतद्वयवादि मुख्यम् ॥ २८७ ॥

एवं सतीति । गौणं गुणकीर्तनेपरं स्थावकमिति भावत् ।
प्रकारान्तरेण तद्विरोधमाह—यदि वेति । परस्य मायातत्त्व-
सृतद्वयवादि सत् मुख्यमस्त्वित्यर्थः ॥ २८७ ॥

सृष्ट्यादिवाक्यं हि इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईपत इत्यादिना
समभिन्वाहारान्मायिकं सृष्ट्यादि बोधयन्निषेध्यसमर्पणेन निषेध-
वाक्यशेषभूतमिति तदीयमुख्यार्थस्वीकारेऽपि न वास्तवाद्वैतविरो-
धिता, तद्वेति चतुर्थचरणार्थमेव विशदयति—

भेदश्रुतिः कल्पितमेव भेद-

मालम्ब्य मुख्यार्थवती भवित्री ॥

अतत्परा तत्परवाक्यभङ्ग-

स्त्वितोऽन्यथा याति विना निर्मितम् ॥२८८॥

भेदश्रुतिरिति । सृष्ट्यादिवाक्यस्य मायिकद्वैतविषयत्वे-

कथं तत्रावेदनरूपं प्रामाण्यम्, 'तदभावे वा कथं । तत्रावेदकब्रह्म-
वाक्येनैकवाक्येनाशङ्क्य तस्य निष्पद्योक्तने स्वार्थे तात्पर्याभावाच्चि-
पेध्यसमर्पणेन निषेधवाक्यैकताद्वारेण । तात्त्विकाद्वयब्रह्मपरत्वाच्च
तत्रावेदनप्रामाण्योपपत्तिरित्याशयेनाह—अतत्परेति । किमित्पे-
वं, मणाख्या सृष्ट्यादिवाक्यस्याद्वितीयब्रह्मणि । तात्पर्यं कल्प्यते
माशात्स्वार्थं एव तत्किं न स्यादित्याशङ्क्य तथा 'सति शेषविरोधः
स्यात्, सचान्यात्यः नपधानाद् गुणो यत् इति । स्थितेरित्यभि-
मेत्वाह—तत्परवाक्येति । आयाति आपतेव । भेदश्रुतेरभेद-
श्रुतिवदुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिलङ्गाभावाच्चस्यास्तत्परत्वं निर्नि-
मित्तम् । अतत्परश्रुतिविरोधाच्चत्परश्रुतिभङ्गोऽपि । निर्निमित्त इ-
त्याशयेन विना निमित्तमित्युक्तम् ॥ २८८ ॥

एवमद्वैतप्रकरणगतभेदश्रुतेरतत्परतया मायिकद्वैतविषयत्वेन
वा तदविरोधं तत्परद्वैतश्रुतेरुपपाद्योपासनाप्रकरणगतभेदश्रुतेर-
प्यतत्परतात्कर्मकाण्डवन्मायिकविषयत्वं वदंस्तद्विरोधोऽपि नैक-
मित्येत्वाह—

यदपि किं चिदुपासननिष्ठिताद्

वचनतः प्रतिभाति परात्मनः ॥

सकलगन्धरसादिमयं षणु-

स्तदपि कल्पितभेदसमाश्रयम् ॥ २८९ ॥

यदपीति । उपामनाप्रकरणपाठानुपासनां विधाय म-
नोमयः प्राणशरीरो भावरूपः सत्यमङ्गल आकाशात्मा सर्वकर्मा-
मर्षकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यापोदिनास्यसमर्पणात्तद्वाक्यमुपा-
सित्विषपरं न वस्तुपरम् । उपामने च वाचं धेनुमुपासीतेत्या-
दाविवारोपितोपास्यरूपमादायाप्युपपद्यत इति निर्गुणश्रुतिबलादु-
पेयमिति न ततोऽपि वस्तुतः सविशेषत्वमित्यर्थः ॥ २८९ ॥

ननु सगुणवाक्यवन्नाग्निर्गुणवाक्यमेव प्रशंसापरतया प्रकृतगुणाभावविषयतया वाऽन्यथा नीयतामित्याशङ्क्य सगुणवाक्यानामुक्तविषयाऽन्यपरत्वेन दार्ढ्य्याग्निर्गुणवाक्यानां तु स्वार्थपराणां प्रबलत्वाद् दुर्बलानुरोधेन प्रबलस्यान्यथा नयनं न कस्यापि संभ्रामित्याह—

न खलु निर्गुणवस्तुपरं वचः ।

सगुणवाक्यविरोधनिमित्ततः ॥

स्वविषयादपसारयितुं यला-

दतिपलिष्टपदान्वयमिष्यते ॥ २९० ॥

न खल्विति । निमित्ततो यत्नादिति संबन्धः । न तावन्निर्गुणवाक्यं ब्रह्मप्रशंसापरतया नेतुं शक्यम्, सर्वगुणनिषेधेन स्तोत्रापरपर्यायप्रशंसायाः कर्तुं शक्यत्वात्, वस्तुतः सगुणस्य गुणप्रतिषेधे निन्दाया एव प्रतीतेश्च । नापि तत्प्राकृतगुणाभावपरमिति वक्तुं शक्यम् । सर्वेषां गुणानां प्राकृतत्वेन विशेषणापोगात् । न च सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिवचनैः प्राकृतगुणसिद्धेः विशेषणोपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र गुणानामप्राकृतत्वाप्रतीतेः, पृथिव्यादिगतगन्धादिभिरेव तत्कारणब्रह्मणः सर्वगन्धादिमत्त्वेनोपास्तिर्वाधिमेम्भवे तदातिरिक्ताप्राकृतगुणकल्पनायोगाच्च, इत्यस्या सर्वशब्दात्तत्राप्राकृतदुर्गन्धादिरपि भवेत् । तस्मात्केवली निर्गुणश्चेत्यादिवाक्यमन्यथा नेतुमशक्यम् । तदिदमभिप्रेत्योक्तमतिबलिष्टपदान्वयमिति ॥ २९० ॥

निर्गुणवाक्यानां तत्परत्वादन्यथा नेतुमशक्यत्वाच्च तदनुरोधेन सगुणवाक्यानामारोपितद्वैतविषयत्वे सति तत्पदवाच्यं भागत्यागलक्षणयोपादेयस्वरूपं दर्शयन्पदार्थशोचनमुपसंहरति—
तस्मात्तत्परवेदवाक्यगतिभिर्न्यायेन चात्मप्रभं
सर्वद्वैतविचारितं विगलितध्वान्तं शिवं शाश्वतम् ॥

प्रत्यग्रूपमरूपगन्धरसकं तच्छब्दवाच्यं स्थितं
वाक्यार्थान्वयि लक्षितं भगवतो विष्णोः पदं गृह्यताम् ११

तस्मात्तत्परैति । प्रवृत्तगतिशब्दार्थः । उपाधीनामौषा-
धिकानां च मिथ्यात्वसाधको न्यायो न्यायेनेत्युक्तः, शिवं सुखै-
कतानम् । तस्य परोक्षत्वं निवारयति—प्रत्यग्रूपमिति । अरू-
पगन्धरसकमिति शङ्कामानसमस्तगुणराहित्योपलक्षणार्थम् । उ-
क्तरूपस्य तत्पदलाक्षतत्वे हेतुर्वाक्यार्थान्वयीति ॥ २९१ ॥

निर्गुणवस्तुबोधादेव परपुरुषार्थलाभात्तदेव वेदान्तगम्यापि-
सत्र कठश्रुतिं ममाणत्वेनोदाहरति—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ॥

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचायनीयं पदमीदृशं हरेः ॥ २९२ ॥

अशब्दमिति । अव्ययम् उपलक्षयरहितम् । नित्यं सदा ।
महतः समष्टिबुद्धिरूपहिरण्यगर्भात् । ध्रुवं कूटस्थम् । निचाय्य तं
यत्सुमुखात्पमुत्पत इतिमन्त्रगतचतुर्थचरणस्य तात्पर्यार्थमाह—नि-
चायनीयमिति ॥ २९२ ॥

जीवजगदीश्वराणां शुद्धब्रह्ममात्रत्वात्तदेव सत्यमभिप्रेत्य तत्र
श्वेताश्वतरमन्त्रमुदाहरति—

भोक्ता भोज्यं प्रेरितारं च मत्वा

सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥

जीवेशानौ सृज्यमानं जगच्च

शुद्धं ब्रह्मेत्याह वेदान्तवाक्यम् ॥ २९३ ॥

भोक्तेति । द्वितीयार्थे प्रथमा । मत्वा युक्तितोऽमत्यतया
निश्चितम् । ब्रह्ममिति च्छान्दम् । अथ वा मे प्रया तत्रिविधं सर्वं
ब्रह्म भोक्तापेति मन्त्रदृशो वचनम् । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यार्थ-

पाह—जीविशानाविति ॥ २९३ ॥

। ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वचनात्तत्पदलक्ष्यमत्यज्ञानानन्दानन्तात्मकब्रह्मबोधादेव सत्यादिवाक्यसिद्धान्मोक्षसंभवात्कृतं तच्चमादिवाक्यैरिति तत्राह—

पदार्थबोधेन कृतार्थता न ते
मतिः परोक्षा हि पदार्थगोचरा ॥
अतो महावाक्यनियन्धनैव धी-
रयोषविच्छेदकरी भविष्यति ॥ २९४ ॥

पदार्थबोधेनेति । अविद्यापामन्तरे वर्तमानाः अनीशया शोचति मुह्यमान इत्यादौ संसारस्यात्मनि ब्रह्मभावाज्ञानाधीनत्वश्रवणात्समूलस्य संसारस्यापरोक्षाध्यासरूपत्वादात्मनो ब्रह्माभेदसाक्षात्कारं विना तन्निवृत्त्ययोगात्सत्यादिवाक्यजनितबोधस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरत्वाभावेन परोक्षत्वात्तदवगतब्रह्मानन्त्यस्य विषदादिवज्जीवस्वरूपवाधपाप्युपपत्तेस्तद्वलेनापि तदभेदसाक्षात्कारायोगादात्मानं 'चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः य एव वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादिश्रुतौ प्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधस्यैव मोक्षहेतुत्वश्रवणाच्च तज्जनकमहावाक्यैर्विना कृतार्थत्वायोगात्तद्वैपर्ययं न शङ्कनीयमित्यर्थः ॥ २९४ ॥

तथापि समानार्थकमहावाक्यत्राहूल्यं हृषेत्याशङ्क्य नियमाध्ययनसंस्कृतमहावाक्यस्यैव फलवत्प्रमोतेहेतुत्वमिति विशेषज्ञापनाय सर्वशाखासु महावाक्यानि पठ्यन्ते इसभिमेत्याध्ययनानियमसंस्कृतमहावाक्यमेवाप्रतिवद्धमासात्कारहेतुरित्याह—

स्वाध्यापधर्मपठितं निजवेदशाखा-
वेदान्तमृमिगतमादरपालितं च ॥
संन्यासिना परदशा गुरुणोपादिष्टं ।
साध्वान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥२९५॥

स्वाध्यायेति । ब्रह्मचर्यगुरुशुभूपाद्यद्भानुष्ठानपूर्वकमधीतमित्यर्थः । तत्र नियमाध्ययनमाप्तये पुनर्विशिनष्टि । निजवेदेति । स्वशास्त्राध्ययने नियमविधानात्तन्मध्यपातिमहावाक्यमपि तथैवाध्वेतव्यमित्यर्थः । नियमेनाधीतमपि विस्मृतं चेन्न फलयेत्याशयेनाह—आदरेति । आचार्यवान् पुरुषो वेदेति वचनात्तत्स्वयमेव विचारितं न फलवदित्याशयेनाह—सन्न्यासिनेति । ब्रह्मनिष्ठायाः सन्न्यासिन एव संभवादेवमुक्तम् ।—साक्षाद्विमुक्तो ह्येतुरित्यन्वयः, विमुच्यतेऽनेनेति विमुक्तिस्तत्त्वमासात्कारः ॥२९५॥

ननु कथं महावाक्यात्तत्त्वमासात्कारोदयः, शब्दस्य परोक्षधीहेतुन्वयनियमादित्याशङ्क्य किं मानान्तराधीनस्तत्त्वमासात्कार इत्यभिप्रेतमुत महावाक्यात्परोक्षधीमात्रोत्पेक्षेत्सासात्कार एव नेति विकल्प्याद्यमपवादानि ।

नावेदाविद्धि मनुते पुरुषं गृह्णन्त-

मित्याह वेदवचनं कथमन्यथैतत् ॥

वाक्यान्तरं च कथमाह पुमांसिनेन

साटोपमौपनिषदत्वाविशेषणेन ॥ २९६ ॥

नावेदाविद्धिति । अवेदविदः परमात्मनि मतिनिषेधात्तस्य मानान्तरायोग्यत्वप्रतिपक्षेस्तत्त्वमासात्कारः कथं स्यादित्यर्थः । न द्वितीयः, तं त्वौपनिषदं पुरुषं गृह्णामीति श्रुत्या पुरुषस्यौपनिषदत्वविशेषणेनोपनिषदेकप्रमाणकत्वावगतेः परोक्षब्रह्मात्मनि परोक्षज्ञानस्य मामाप्प्यामम्भवाच्छब्दजन्वस्यापि ज्ञानस्यापरोक्षविषयत्वेनापरोक्षत्वमम्भवाच्च तत्रौपनिषाद्विः सासात्कार एव युक्तः, इतरथोक्तश्रुतिः कदापि न स्यादित्याशयेनाह—वाक्यान्तरमिति । साटोपमौपनिषदात्माभिज्ञेन सह तदनभिज्ञस्य विवादानर्हताप्रकटनमाटोपस्तत्साहचर्यं यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥२९६॥

। ननु नावेदाविद्धित्यनेन वेदमात्रस्यौपनिषदमित्यनेन औपनि-

पन्मात्रस्य ब्रह्मात्मनि प्रामाण्योक्तेः कथं महावचनमेव विमुक्तिहे-
तुरित्युक्तमित्याशङ्क्य वेदोपनिषत्पदाभ्यां महावाक्यस्यैवामिषा-
नाम्न विरोध इत्याह ।

उपनिषदिति वेद इत्यपीदं

समभिधदन्ति महावचो महान्तः ॥

- फलवदवगतिः स्यादन्तरेणैतदेकं

वचनमिति न शक्यं वक्तुमित्यादरोऽस्मिन् २९७

॥ उपनिषदिति । वेदशब्दास्तावद् वेदयतीति व्युत्पत्त्याऽ-
नवगन्तव्यत्वात्तत्रावेदकमहावाक्यस्यैव वाचकः, योगट्टयैव मृष्ट-
त्तिसम्भवे रुद्रेरकल्पत्वात् । उपनिषच्छब्दो यद्यपि वक्ष्यमाणव्यु-
त्पत्त्याऽविग्रानिवर्त्तकतत्त्वधीवाचकस्याऽपि तद्धेतुमहावाक्यं लक्षण-
णया तदर्थो न वेदान्तमात्रमिति तत्राविदां व्यवहार इत्यर्थः ।
ननु वेदयतीति व्युत्पत्तेर्वेदमात्रे संभवात्कथं महावाक्यमेव वेद इति
तेषामादर इति तत्राह । फलवदिति । फलवती परमपुरुषार्थहेतु-
भूताऽवगतिस्तत्त्वसाक्षात्कार एरुमेकत्वगोचरमेतद्भवतं महावाक्य-
मन्तरेणापि स्यादिति वक्तुं न शक्यमिति यस्मात्तस्मात्तेषां महा-
वाक्ये वेद इत्यादर इत्यर्थः । एकस्मिन्नपि श्लोके पूर्वोत्तरादयो-
भिन्नत्वान्छन्दोभेदो न दोषाय, तत्त्वनिरूपणचित्तत्वाद्वा छन्दो-
भेदो नालोचित इति द्रष्टव्यम् ॥२९७॥

वृद्धमासिद्ध्या वेदोपनिषदयोर्महावाक्यविषयत्वे सिद्धे फलिमाह-

उपनिषदिति शब्दो वेदशब्दश्च तस्मा-

च्छ्रुतिशिरसि निविष्टो योऽपतामत्र वाक्ये ॥

अपरमन्विलमस्यैवाङ्गभूतत्वहेतो-

रिह समभिनिविष्ट तद्गिरो वाक्यमासीत् ॥२९८॥

उपनिषदिति शब्द इति । तस्मादित्येवमदादौ योज्यम् ।

श्रुतिशिरसि औपनिषदं पुरुषामिति नावेदांवादोक्ते च वाक्य इ-

त्यर्थः । अत्र वाक्ये प्रकृते महावाक्ये । कथं तर्हि महावाक्यव्य-
तिरिक्तपदसंदर्भेऽपि लोकवेदयोर्वेदोपनिषत्पदमयोग इत्याशङ्क्य
तत्र साक्षात्परम्परया वा महावाक्यशेषत्वाच्छंषिणाऽभेदोपचारात्त-
त्रापि तत्पदप्रवृत्तिरित्याह-अपरमिति । वाच्यं विषय इति
यावत् ॥ २९८ ॥

महावाक्यमेव तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यत्र श्रौतं लिङ्गमाह—
पित्रा तत्त्वमसीतिषोचनमनु स्पष्टं विजज्ञाविति
छान्दोग्ये घदवोचदेतादिह नो लिङ्गं भवेज्ज्ञापकम् ॥
सर्वत्रैव महागिरामुपनिषच्छब्दो भवेद्ग्राहको
वेदश्चायमतोऽन्यदस्य निकटं तेनात्र वेदादिर्गोः ॥ २९९ ॥

पित्रेति । छान्दोग्ये षष्ठे नवमे पर्याये तत्त्वमसि श्वेतकेतो-
इत्येतदनन्तरं तदास्य विजज्ञावित्यनेनास्य पितरूपदेशात्तदुपादिष्टं
तत्र विजज्ञौ विस्पष्टं साक्षादेव ज्ञातवानित्युक्तत्वान्महावाक्यमे-
वाविधानिबर्त्तकबोधहेतुरिति गम्यते, इतरथा तदुक्तिर्बैषम्यादि-
त्यर्थः । लिङ्गमित्येताद्विवरणं ज्ञापकमिति । महावाक्यानामेव फल-
वत्त्वमितिहेतुत्वे फलितमाह-सर्वत्रैति । अत इत्यादौ योजयम् ।
वेदो वेदशब्दः । अन्यत्र वेदादिपदमयोगस्य गतिमुक्ता स्मारय-
ति । अन्यदिति ॥ २९९ ॥

ननु वार्तिककारैश्च उपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचर इत्यु-
पक्रम्य उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः निहन्त्याविद्यां त-
ज्जं च तस्मादुपनिषद्बोधित्यादिना, ब्रह्मविद्यैवोपनिषत्पदवाच्ये-
त्युक्तत्वात्कथममहावाक्यं तदर्थं इत्याशङ्क्य तदुक्तमप्यङ्गीकरोति—

उपनिषद्चक्षापरमात्मधीः

सहजशक्तिवशेन निगद्यते ॥

तदुपचर्य महागिरिं वर्त्तते

निकटमावपेक्ष्य तु मुरुपगोः ॥ ३०० ॥

उपनिषद्वाचसेति । अवयवगतशक्तिः सहजशक्तिपदार्थः । कथं तर्हि महावाक्यं तदर्थस्तत्राह । उपचर्येति । महावाक्यस्योपनिषत्पदवाच्यतत्त्वधीहेतुत्वेन तदभेदोपचाराच्छक्षणया वा तदर्थतेत्यर्थः । तर्हि , महावाक्यमुपनिषत्पदस्य मुख्योऽर्थ इति कथमुक्तमित्पाशङ्का तस्य मुख्यार्थभूतधीहेतुतया तदपेक्षया तत्सन्निधानाच्चदुक्तेरित्याह—निकटभावामिति ॥ ३०० ॥

ननु महावाक्यस्यावान्तरवाक्यस्य चोपनिषत्पदवाच्यत्वाभावे समाने कथं तत्रोपनिषत्पदस्य मुख्यामुख्यत्वव्यवस्थेत्याशङ्का वाच्यार्थेन साक्षात्संबन्धे महावाक्ये मुख्यबहुपस्यापकत्वात् तस्य मुख्यत्वव्यपदेशोऽन्यत्र तु तदभावादमुख्यत्वव्यपदेश इत्याशयेन निकटभावमपेक्ष्येत्युक्तं विवृणोति—

उपनिषद्द्वचनाभिहितात्मधी-

निकटवर्ति महागिरि मुख्यवत् ॥

उपनिषद्द्वचनं तदवान्तरे

वचसि गौणवदत्र विवक्ष्यते ॥ ३०१ ॥

उपनिषद्द्वचनमिति । अत्र लोकषेदयोः ॥ ३०१ ॥

महावाक्यस्यैव कथं तत्त्वधीनैकव्यामितिशङ्कायां पित्रा तत्त्वमसीत्यादिनोक्तं स्मारयन् फलितमाह—

यतो महावाक्यत एव पुत्रो

विजज्ञिधानस्य पितुः सकाशात् ॥

इति श्रुतं तेन स एव वेद-

स्तथा च सैवोपनिषच्च सिद्धा ॥ ३०२ ॥

यत इति । स सर्वेति महावाक्य परामृष्य विधेमापेक्षया लिङ्गान्तरनिर्देशः ॥ ३०२ ॥

एव नावेदविवेकं तं त्वोपनिषदं पुरुषमिति श्रुतिबलाच्छ्रौतलिङ्गान्तराद्य महावाक्यमेव फलवत्त्वमितिहेतुरित्युपपादितमनृष

फळितं महावाक्यवैयर्थ्यचोद्यनिरामं निगमयति—

विना महावाक्यमतो न कश्चित्

पुमांसमद्वैतमत्रैति जन्तुः ॥

ततः पदार्थावगमान्न मुक्ति-

र्घटिष्यते तस्य परोक्षभावात् ॥ ३०३ ॥

विना महावाक्यमिति । पुमांसं शोधितस्वमर्मम् । अद्वै-
तं ब्रह्मामिन्नम् । तस्य केवलपदार्थावगमस्य ॥ ३०३ ॥

ननु तत्त्वमादमहावाक्यस्यैव मुक्तिहेत्वपरोक्षधीहेतुत्वात्ते-
नैत्रालं किं सत्य ज्ञानमित्याद्यवान्तरवाक्येन परोक्षधीहेतुना, तत-
स्तदर्थो वृथा निरूपित इति नेत्याह—

पदार्थबोधं परिहृत्यै वाक्यं

न शक्तमात्मानुभवावसानाम् ॥

धिषं समानेतुमपेक्षितत्वा-

दतः स यत्नेन निरूपितोऽभूत् ॥ ३०४ ॥

पदार्थबोधमिति । आत्मानुभवावसानाम् आत्मतत्त्वा-
भिव्यक्तिफला साक्षात्काररूपामिति यावत् । पदार्थमियो वा-
क्यार्थधियो हेतुत्वेनापेक्षितत्वात् कस्यापि वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३०४ ॥

तथापि तत्त्वंपदाभ्यामेव तदर्थ्यावगतेः कृतमवान्तरवाक्यैरि-
त्याशङ्क्य तन्मात्रेण वाक्यार्थान्वयपरोम्पार्यासिद्धेस्तदर्थशोधका-
वान्तरवाक्ययापेक्षया ताभ्यां तादृशार्थोपस्थितेर्नवान्तरवाक्यवैय-
र्थ्यमित्यभिप्रेत्य तद्वलावगतौ पदार्थो निर्दिशति—

तच्छब्दादवगतमद्वितीयमासीत्

प्रत्यक्षं समाधिगतं त्वमित्यनेन ॥

प्रत्यक्षं न यत्तु विना द्वितीयमेवं

नाद्वैतं भवितुमलं विना प्रतीचा ॥ ३०५ ॥

तच्छब्दादिति । द्वयोरपि परस्पर भेदे धान्यार्थेऽनुपयोगे

मत्वा युक्तिरस्तदभेदे सम्भावयति—प्रत्यक्षमिति । अद्वितीय-
ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानिया सर्वान्तरत्वात्तदभेदं विना त्वपदसर्मापित
प्रत्यक्ष सर्वान्तरसाक्षिचैतन्यात्मक न घटने, सर्वान्तराद्वाहेर्भूतस्य
सर्वान्तरत्वायोगात् । एवं तत्पदसर्मापितप्रत्याद्वितीयं वर्णितप्रत्यग-
भेदं विना न घटन इति युक्तिस्तावभिन्नावपि सम्भावितानि-
त्यर्थः ॥ ३०५ ॥

नन्वान्तरत्वावपिसिद्धयोः प्रत्यगाद्वितीयपरोक्तयुक्त्याऽभेदानि-
श्चयसम्भवात् किं महावाक्यैरित्याशङ्क्य युक्तेः सम्भावनाधीहे-
नुतया प्रमाणानुग्राहकत्वेन स्वतो निर्वाचिकित्सर्पाहेतुत्वायोगा-
त्तज्जानितपिपस्तदभेदगोचरत्वेऽप्यममाणजन्यतया परोक्षत्वात्तद-
विद्यानिवृत्त्यसप्तत्वाच्च तन्निवर्तकनिर्वचिकिरमापरोक्षधीहेतुभूत-
महावाक्यानि भवन्ति तावदर्धवन्तीत्याशयेन—यौक्तिकपतीतितो
वाक्यजाऽनुभवस्य विशेषमाह—

तर्कप्रतीतिसमयेऽपि तदद्वितीयं

- प्रत्यक् परिस्फुरति तत्प्रतिविम्बितं सत् ॥ १

वेदान्तवाक्यजनिताद्वयबुद्धिभूमि-

- - निष्ठं पुनः स्फुटतरं भवतीति भेदः ॥ ३०६ ॥

तर्कप्रतीतिरिति । तत्प्रतिविम्बितं प्रत्यक्षवत्तस्यां स्वाका-
रार्थकं सत् स्फुरति न त्वपरोक्षवदनादृशमित्यर्थः । भेदो
विशेषः ॥ ३०६ ॥

नन्वेकमेव शुद्धं वस्तु पदार्थज्ञाने यौक्तिकज्ञाने वाक्यजन्य-
ज्ञाने च प्रतिविम्बितं सत् स्फुरति चेत् तत्र स्फुटत्वास्फुटत्ववि-
शेषः कुत इत्याशङ्क्य तदभिव्यञ्जकज्ञाननिष्ठयोग्यत्वारूपस्वाभा-
व्यतारतन्म्यनिवन्धनः स इति सदृष्टान्तमाह—

- अघममध्यमशुद्धिनि दर्पणे

- - परमशुद्धिनि चाननमात्मनः ॥

तरत्तमक्रमतः प्रतिभासते - - - - -
 तदिव तत्त्वमिह प्रतिपत्तिषु ॥ ३०७ ॥ :
 अधमेति । दर्पणे शुद्धिवैमल्यम् । क्रमतो ध्येवस्यातः ।
 तदिव आननवत् । तत्त्वमात्मतत्त्वम् । इह आसु ॥ ३०७ ॥ :
 ननु शोधितयोस्तत्त्वमर्थयोः परस्परवैलक्षण्यलिङ्गेनापेदा-
 नुमानसम्भवाच्चस्य प्रमाणत्वेन निश्चापकत्वात्किं महावाक्येने-
 स्यत आह—

एकदेशमुपलभ्य धर्मिण-

एकदेशमपरं विजानते ॥

धर्मिष्वव्यवधिकारणादतो

नानुमा ह्यनुभवाद्यं वस्तुनः ॥ ३०८ ॥

एकदेशमिति । धर्मिणः पक्षस्य व्याप्यविशिष्टरूपैकदेश-
 दर्शनाच्चद्रव्यापकविशिष्टैकदेशान्तरे सर्वप्रानुमिन्वते, तदुक्तं वाच-
 रस्वामिना, एकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमिति, ततश्च
 तदर्थस्य पक्षीभूतस्य परोक्षत्वेन तदीद्विरोत्पद्यमानानुमितेरापि त-
 द्विशेषणामेदगोचरायाः परोक्षत्वेन तदपरोक्षानुभवस्वाभावात्त-
 स्तदविद्यायानिष्टचेस्तन्निवर्त्तकाखण्डवस्तुमाज्ञात्काराय तत्त्वमादि-
 वाक्यमर्थवदित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

एवं महावाक्यानामर्थवत्त्वं निरूप्य पदार्थिशोधनप्रकरणमुप-
 संहसति—

एवं तावत्तत्त्वमर्थो विशुद्धौ

योद्धव्यं चेदन्यदप्यस्ति पृच्छ ॥

यद्यद् बुद्धं तत्तदादाय तिष्ठे-

र्येषाबुद्धं तत्र चापत्स्य चेतः ॥ ३०९ ॥

एवं तावदिति । वाक्ये निर्मुणानिष्टेने च निरिच्छे न्या-
 यादिपक्षानितिरित्यत्र मंसिप्तं, तृतीयपादार्थं प्रपञ्चयितुं तत्प्रज्ञा-

यानुमार्ते ददाति । बोद्धव्यमिति । यद्यदिसाधुक्तार्थम् ॥३०९॥

यथापि द्वैतसत्यत्वादिनिरामेनाद्वय वस्तु तत्पदलक्ष्यं निरूपितं त्वंपदलक्ष्यमपि सर्वोपप्लवराहितं विज्ञानघनरूप मत्यङ्मा-
श्रमित्युक्तम् , तथापि तदुभयवाचकपदानां नानाशाखागतानां-
मेकत्रोपसंहारेण तल्लक्ष्येयत्तानिर्द्धारणं विनाऽभेदरूपवाक्यार्थे
सर्वतो निर्वाचिकत्सानुभवायोगात्तत्रमादिवाक्याच्चादशानुभवाप-
तद्गतपदार्थवाचकजातेयत्तानुमुत्सपा शिष्यमश्नमवतारयति—
बुद्ध्वा-तत्त्वंपदायां विनुभवविषयं कर्तुंकीमस्तदैक्यम् ।
वाक्याद्वाक्यार्थानिष्ठाच्छ्रुतिशिरसिगतादज्ञता तत्रवमादेः।
तच्छेषापन्नमस्मिज्जुतिशिरसि वचो जातमन्मद्यदस्ति
तस्येयत्तानुमुत्साकुलितनिजमतिः पृच्छति स्मैप भूयः॥

बुद्ध्वां तत्त्वमित्यादिना ॥ ३१० ॥

प्रतिपत्तितेऽवगते भूयः कथं प्रश्न इत्याशङ्क्य तद्भीजं सका-
रणं दर्शयति—

अद्याप्यवान्तरवचः परिमाणघोष

- - वैकल्यमास्ति मम तेन महावचोऽपि ॥ ३१० ॥

वाक्यार्थबुद्धिमनुसृतिफलावसानां

नोत्पादयत्यहरहः श्रुतमप्यशक्ते ॥ ३११ ॥

अद्यापीति । अशक्तेरुक्तकारणेन शक्तिप्रतिषन्धादि-
त्यर्थः ॥ ३११ ॥

इदानीं प्रश्नस्वरूपं प्रकटयति—

विधिमुखेन परस्य निवेदक

वचनजातमद्यान्तरसंज्ञितम् ॥ ३११ ॥

यदपि भेदनिषेधमुखेन त-

त्परिमितिं प्रतिपादय मे प्रभो ॥ ३१२ ॥

विधिमुखेनेति । ज्ञानानन्दादिभावस्वरूपसमर्पणेनेत्यर्थः ।

प्रदित्येतदत्रापि योजनीयम् । निषेधमुखेन परस्य निवेदकमित्यनुपद्मः । तत्परिमितिं तदुभयेयत्ताम् ॥ ३१२ ॥

कर्मवद्ब्रह्मणोऽपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वात्तेषु वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणपरत्वविभागं कृत्वा निर्गुणपरेषु तेष्वा नन्दादयः प्रधानस्येत्यादिनोक्तन्यायास्वशास्त्रागतानिर्गुणवाक्येष्वश्रूयमाणान्, परशास्त्रागतेषु तेषुतेषु श्रूयमाणानानन्दानित्यसर्वगतविशुपूर्णामृतोभयसर्वज्ञेश्वरान्तर्याम्यादिशब्दान् स्वशास्त्रागतसत्यज्ञानानन्तादिवाक्येषूपसंहरंस्तदियत्तां स्वयमेव ज्ञास्यतीत्याहाचार्यः—

सकलवेदशिरःसु परात्मधीः

परवचःसु परापरवोचतः ॥

अपुनरुक्तपदान्युपसंहरन्

परिमितिं स्वयमेव तु वेदस्यसि ॥ ३१३ ॥

संकलेति । सकलवेदशिरःसु परापरवोचतः सगुणनिर्गुणपरत्वविवेकेन परात्मधीपरवचःसु अपुनरुक्तपदानितीति संश्लेषः ॥ ३१३ ॥

ननु यत् सत्यादिवाक्यावगतं वस्तु तदेव किमुपसंहृतानन्दादिपदसमभिव्याहारात् प्रतीयते किं वा समीर्यान्तरमापि, आद्ये तदुपसंहारवैयर्थ्येण, द्वितीयेत्त्वत्पदार्थत्वे तस्य न स्यात्, उपसंहृतपदार्थवैशिष्ट्यस्य ततः प्रतीतेरित्याशङ्काह—

अपुनरुक्तपदानि विना यतो

न परिपुष्कलबुद्धिसमुद्भवः ।

अपुनरुक्तपदानि ततस्तत्

स्त्यमुपसंहर तत्र्यद्युमुत्सया ॥ ३१४ ॥

अपुनरुक्तेति । अपुनरुक्तानन्दादिपदलोसतानन्दादिव्यतनभिन्नप्रसङ्गीः परिपुष्कलबुद्धिशब्दार्थः, सैव हि तस्मिन् तद्विपरीताकारसंज्ञादिविरोधिनी, ततश्च नः पदान्तरोपसंहारवैय-

धर्म । नाप्यखण्डार्थत्वहानिः, ब्रह्मणि सत्पादिपदलक्ष्यभेदबोधे-
ऽपि त्रिशिष्टार्थाबोधकत्वेन तदुपपत्तेरिति भावः ॥ ३१४ ॥

नन्वेवं सति भाववस्तुपरमकरणे तस्य प्रियमेव शिरः प्रमोदो
दाक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मेति प्रियादीनां
शिरआद्यवपवात्मत्वश्रुतेस्तेषामप्यन्यशास्त्रागतब्रह्मवाक्येषूपसंहा-
रः स्यादित्याशङ्क्य तन्निवारणाय मुख्यामुख्यब्रह्मवाक्यविवेकं
कृत्वा तत्र मुख्यब्रह्मवाक्यगतपदानामेवोपसंहारः कार्य इति ता-
वदाह—

कुरु परापरवाक्यविवेचनं—
तदनु शब्दसमाहरणं कुरु ॥
प्रियशिरःप्रभृतीनि च यत्नवा-
नुपचितापचितानि परित्यज ॥ ३१५ ॥

कुरु परापरेति । एवं चानन्दमयस्याब्रह्मत्वात्तद्वाक्यगत-
प्रियाशिरस्त्वादीनां मुख्यब्रह्मवाक्येषूपसंहारो न कर्तव्य इत्याह—
प्रियशिर इति । तेषामब्रह्मधर्मत्वे लिङ्गं चाह—उपचितेति ।
तत्र प्रियं नामेष्टवस्तुदर्शनमात्राद्य ईपत्सतोपः, तस्य सत्त्वेन
प्राप्तौ ततोपीपदाधिकः स प्रमोदः, तदुपभोगेन ततोऽप्यधिकः स प्र-
मोदः, तस्मात्सापान्यमात्रमानन्द इति ॥ ३१५ ॥

तेषामुपचितादिषूपत्वेऽपि ब्रह्मधर्मत्वं किं न स्यादित्याश-
ङ्क्यमुपचयापचयौ हि भेद इति सूत्रावयवावष्टम्भेन परिहरति—

उपचितापचितानि न निर्गुणे
प्रियशिरःप्रभृतीनि कदा चन ॥
निपुणधीरपि कश्चन योजये-

दपि तु कोशगुणाः कथिता एमी ॥ ३१६ ॥

उपचितापचितानि न निर्गुण इति । निर्गुणे वस्तु-
नि स्वाभाविकगुणगुणिमन्त्रायोगात् तद्धर्मतेत्यर्थः । तर्हि तेषां

केवलाचेतनेऽप्यसम्भवान्निराश्रयत्वापि चास्ति योऽशङ्क्य तेषां सां-
 भासमुद्दिष्यत्वात्तद्वेदात्तत्कारणानन्दमयकोशे ते कथिता इत्या-
 ह=अपि त्विवति ॥ ३१६ ॥ ।

निष्पित्तमुपसंहरन् वक्ष्यमाणं प्रस्तौति—

इति वैचःपरिमाणमुदीरितं

विधिवच्चःसु निषेधगिरां शृणु ॥

बहु निषेध्यमसूत्रवपि तेन ता-

स्थपि समाहर पूर्ववदेव तत् ॥ ३१७ ॥

इतीति । विधिमुत्तेन वस्तुबोधवाक्येपूपसंहार्यपदेयत्तो-
 क्तैर्पर्यः । निषेधगिरां परिमाणमित्यनुपदः । निषेधस्य नञर्प-
 स्यैकरूपत्वात्तदुपसंहारो दृश्येत्याशङ्क्य-निषेधप्रतिषेधांगमेदेन त-
 द्भेदात्तद्विधानिरूपणं कार्यामित्याह—बहु निषेध्यमिति ।
 तन्निषेध्यम् ॥ ३१७ ॥

निषेधोपसंहारो दृश्येत्याशङ्क्य तदुक्त्याभिप्रेत विवृणोति—

अपुनरुक्तनिषेध्यनिषेधक-

बहुपदाहरणं कुरु तास्वपि ॥

यदि पुनर्न समाहरणं भवेत्

परिमितप्रतिषेधनमायतेत् ॥ ३१८ ॥

अपुनरुक्तोति । ननु प्रतिषेधानामात्मस्वरूपत्वाभावात्तदु-
 पसंहरणं दृश्येत्याशङ्क्य स्यूगादिप्रतिषेधामात्रे तच्चदात्मत्वशङ्का-
 या दुर्निवारत्वाच्छास्त्रान्तरगत्यापुनरुक्तप्रतिषेधानुपसंहारे च त-
 न्निषेध्यात्मत्वशङ्काया अनिराकरणाय सर्वप्रतिषेधोपसंहार आ-
 वश्यक इत्याशयेनाह—यदि पुनरिति ॥ ३१८ ॥

। ननु सत्यादिवाच्यस्यपदानामप्यनृतादिच्योटीति वीहेतुत्वात्
 स्यूगादिनिषेधवाच्यस्यपदानामपि निर्विशेषवस्तुसोपित्यात्तु तौ
 विधिनिषेधमात्र इत्याशङ्क्य विधिवान्यस्यपदाना साक्षात्-

क्षितभावरूपस्वार्यसमर्पणमर्यात्तद्विरोधिकल्पितरूपव्यावर्तनं चेति
कृत्पद्वयमास्ति निषेधवाच्यस्यपदानां तत्रेति वैपम्यात्तद्विमागो-
पपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—

विधिवचस्युभयं तु पदेपदे
भवति संग्रहवर्जनरूपकम् ॥
स्वकवपुः परिकल्पितरूपयो-
नं तु निषेधवचःस्तु तथा मतम् ॥ ३१९ ॥

विधिवचसीति । पदेपदे मतिपदम्, स्वकवपुः साक्षात्
स्वसमापितसधिदानन्दादिभावात्मकवस्तुस्वरूपम्, तस्य तत्र क-
ल्पितात्मजडादिरूपस्य च पयाक्रमं संग्रहादिरूपं द्वयं भवतीति
सम्बन्धः ॥ ३१८ ॥

चतुर्यवरणार्थमेव विवृणोति—

यदिह किं चिदयोधसमुद्भवं-
तदखिलं प्रतिषेधति केवलम् ॥
न तु किमप्युपगृह्य परे पदे
भगवतो निविशेत निषेधगीः ॥ ३१९ ॥

यदिहेति । मतिषेधतीत्यत्र निषेधगीरिति योजनीयम्,
किमप्युपगृह्य भावात्मकं किमपि स्वरूपं समर्थं भगवतः
परे पदे शोधिततदर्थे कल्पितनिषेधमात्रेणाधिष्ठाने भावरूपविशे-
पानवगमादिति ॥ ३१९ ॥

विधिनिषेधयोरुक्तवैपम्यमुपसंहरन् केन चिदंशेन साम्य-
मप्याह—

इति विशेष इह प्रतिपादितो
विधिनिषेधगिरिरुभयोरपि ॥
अपुनरुक्तपदाहरणं पुन-
र्विधिनिषेधवचः स्वाविशेषतः ॥ ३२० ॥

इति विशेष इत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३२० ॥

सर्वेषां निषेधदानामेकवाक्यत्वमापन्नानां दृश्यमात्रनिषेध-
पराणामजलक्षणया श्रुताश्रुतविषयत्व-विधिपदानां तु श्रुतार्थ-
मात्रस्वरूपं समर्पणता तदभाव इति वैषम्यान्नरमाह द्वयेन--

श्रुतपदैरुपसंहृतिशालिभि-

र्षदवाशिष्टानिषेध्यानिषेधनम् ॥

तदपि पूर्वमिहाभिमतं श्रुतेः

श्रुतपदान्युपलक्षणमेव हि ॥ ३२१ ॥

श्रुतपदैरित्यादिना । पूर्वं समुच्चेतव्यम् । इह श्रुतनि-
षेधममूहे । तदुपस्थापकाभावमाशङ्क्याह—श्रुतपदानिति ।
यद्यपि नेह नानास्ति किं चनेत्यादिना सामान्येन दृश्यमात्र-
निषेधः श्रुतः, तथापि त कर्णोपिधायाश्रुण्वतेव कतिपयविशेष-
निषेधकैरस्थूलादिपदैरेव कल्पितमर्षनिषेध उक्तरीत्योपपादित
इति द्रष्टव्यम् । अथ वा नेतितेत्यादेरपि लोकगमिद्धृश्यमात्रनिषे-
धकत्वादाशिशिष्टपरीक्षककल्पितमथानमहदहङ्कारपरमाणुव्यणुकविशे-
पसमवापादिर्मतिषुसंग्रहार्थं श्रुतपदान्युपलक्षणमि युक्तमित्यवि-
रोधः ॥ ३२३ ॥

सत्त्वादिपदानामपि लक्षकत्वं तुल्यमित्याशङ्क्य तेषां स्वार्थे
कदेशलक्षकत्वेऽपि श्रुतार्थापरिभागेनाश्रुतलक्षकत्वं नेति वैष-
म्यमाह--

। समुपसंहृतशब्दसमान्यतैः

श्रुतपदैर्विधिवाक्यगतैः पुनः ॥

समुपलक्षयतया न प्ररात्मनः

द्विमपि रूपमिहाभ्यधिकं मतम् ॥ ३२२ ॥

समुपसंहृतेति । स्पष्टोऽस्यार्थः ॥ ३२२ ॥

ननु निषेधपदैराशिशिष्टनिषेधोपलक्षणावाद्धिप्रिपदैरप्यत्राशि-

द्वयह्यरूपमुपलक्ष्यतामित्याशङ्क्यावाशिष्टरूपस्यैवाभावान्नैरमित्याह-

न खलु संश्रुतसंहृतशब्दयो-

रविषयः परमात्मन इष्यते ॥

किमपि रूपममुत्र हि नास्ति नः

किमपि मानमतो न तदस्ति नः ॥ ३२३ ॥

न खल्विति । तस्य निष्पमाणत्वे तत्माधकृणानाभावे हेतु-
माह—अमुत्रेति । तस्मिन् रूप इत्यर्थः । किमपि शास्त्र प्रस-
क्षादि वेत्यर्थः । रूपान्तराभावं निगमयति—अत इति । अश्रु-
तप्रतिषेधव्यप्राप्तेप्राप्तेण तत्प्रतिषेधसंभवाच्चदुपलक्षकत्वं प्रतिषेधक-
पदानां युक्तम्, पारमार्थिकब्रह्मरूपस्य तु वेदैकवेश्यतया गानान्त-
रात्तदभिद्वेस्तत्परवेदवाक्यानां च श्रुतस्वरूपप्रोधनेनैव निराकाङ्क्ष-
त्वान्न तदुपलक्ष्यं रूपान्तरमस्तीति भावः ॥ ३२३ ॥

ननु कर्मकाण्डे प्रधानपरतन्त्रत्वादितिकर्तृत्व्यतानां नाना-
शाखागतानां तत्प्रयुक्तिवलादुपसंहारो युक्तः, ब्रह्माण तु विधिनि-
षेधपदानामनितिकर्तृत्व्यत्वात्कथं तदुपसंहारसिद्धिरित्याशङ्क्य तथा-
पि तेषां परमात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वेन प्रत्येतव्ये तस्मिन् प्रधाने
गुणभूतत्वाद् च गुणानां च गुणिपरतन्त्रत्वात् स गुणी
प्रधानभूतो यत्रयत्र श्रुतो भवति तत्रतत्र गुणभूतपदजातं पुष्क-
लतत्प्रतिपत्तिप्रयुक्तोपसंहार्यं भवतीत्याशयेनाह—

गुणतया हि पदानि परात्मनो

विधिनिषेधवच्चः स्ववतस्थिरे-॥

गुणगणो गुणितन्त्रतया गुणी

भवति यत्र हि तत्र भवत्यसौ ॥ ३२४ ॥

गुणतयेति । यत्र गुणी भवति तत्रासौ गुणगणो गुणितन्त्र-
तया भवतीति सम्बन्धः ॥ ३२४ ॥

उपसंहारप्रकारमुपसंहरन् पुनः शिष्यं प्रति प्रश्नायानु-

मतिं ददाति—

विधिनिषेधवचः परिमाणत-

स्तथ मया कथितं नयवर्त्मना ॥

यदपरं तव वस्तु बुभुत्सितं

तदिह नः पुरतः प्रकटीकुरु ॥ ३२५ ॥

विधिनिषेधेति । वचः कथितमिति सम्बन्धः । प्रकटीकुरु प्र-
श्नेनेति शेषः ॥ ३२५ ॥

सम्पद्गुणानममीपदूरभवयोर्हेत्वोर्विवेकज्ञतेत्युक्तचतुर्थपादार्थ-
प्रपञ्चयितुं तद्विषयप्रश्नमवतारयति—

अन्तरङ्गवहिरङ्गसाधने

भेदतः कथय तद्बुभुत्सितम् ॥

ज्ञानजन्मन इदं जिघृक्षितं

हेयमेतदिति चोपपत्तिभिः ॥ ३२६ ॥

अन्तरङ्गेति । ज्ञानजन्मन इत्येतत्प्रथमं च योज्यम् । त-
दन्तरङ्गादिसाधनम् । तद्बुभुत्सा निष्पज्जनेति शङ्का निवार-
यति—ज्ञानजन्मन इति । जिघृक्षितं ग्रहीतुमिष्टमनुष्ठेयमिति
यावत् । इति यन्मयापाततोऽवगतं तच्चोपपत्तिभिः कथये-
त्यर्थः ॥ ३२६ ॥

किं त्वया कार्यत्वेन साधनमवगतमिति वीक्षायां तदेव
विशदयति—

अन्तरङ्गमपवर्गकाङ्क्षाभिः

कार्यमेव पत्तिभिः प्रयत्नतः ॥

त्याज्यमेव वहिरङ्गसाधनं

यत्नतः पत्तनभ्रिकभिर्भवेत् ॥ ३२७ ॥

अन्तरङ्गमिति । अपवर्गो ज्ञानम् ॥ ३२७ ॥

शुष्टं साधनज्ञातं श्रुतिन्यायानुसारेणैवोच्यते त्वयापि श्रद्धया

श्रोतव्यमिति गुरुराह—

उच्यते शृणु विविच्य साधनं
ज्ञानजन्मानि यदूचिवान् गुरुः ॥
अन्तरङ्गयहिरङ्गभेदतः
शब्दशक्तिमनुसृत्य वैदिकीम् ॥ ३२८ ॥

उच्यते इति । गुरुः सूत्रकारः ॥ ३२८ ॥

वैदिकीं शब्दशक्तिमनुसृत्यैतद्विद्वत्पन्नं लक्षणभेदेन पृष्टं सा-
धनभेदं दर्शयति—

यच्छुतं विविदिषोदयाय तत्
सर्वमेव यहिरङ्गसाधनम् ॥
अन्तरङ्गमवगच्छ तत् पुन
र्यत् परावगतिसाधनं श्रुतम् ॥ ३२९ ॥

यच्छुतमिति । यत्परमात्मनो विविदिषासाधनत्वेन विहितं
तत्तच्च ज्ञानं प्रति यहिरङ्गसाधनम्, तच्च तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्म-
णा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतिविहितं
निसं वेदानुवचनादि, तस्येह जन्मन्यतीतजन्मानि वा विविदिषार्थ-
तया प्राग्भावेत्वेन ज्ञानं प्रति विमकर्षाद्विहिरङ्गत्वम्, यत्तु परमा-
त्मसाक्षात्कारोद्देशेनैव विहितं तदन्तरङ्गसाधनम्, तच्च तस्मादेवं-
विच्छान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं-
पश्येदिति दर्शनोद्देशेन विहितं समादि श्रोतव्य इत्यादिश्रुति-
विहितं श्रवणादि च, तस्य विविदिषानन्तरमेव ज्ञानोदपपर्यन्तमनु-
ष्ठेयत्वेन प्रत्यासन्नत्वादन्तरङ्गत्वम् । तद्रूपं चोक्तश्रुतिप्रमाणक-
मित्यर्थः ॥ ३२९ ॥

विविदिषावाक्येन सर्वेषामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन वि-
विदिषासाधनत्वं विधीयते इति मते तयोर्लक्षणान्तरं वदन् चाहिर-

द्रत्वादि स्पृषति—

यद्धि कारतयाऽवगम्यते

दूरतस्तादिह साधनं धियः ॥

अन्तरङ्गमखिलं तु तत् पुन-

व्यञ्जकं भवति यत् परात्मनः ॥ ३३० ॥

यद्धीति । अदृष्टद्वारेणैव फलोत्पादकं ; कारकम्, जन्मान्तरीयमपि यज्ञादि तद्द्वारा विविदिषामुत्पादयद्भीहेतुरिति दूरस्थत्यात्तद्द्वारिद्भम् । दृष्टद्वारेण तु तत्त्वधीहेतुरभिव्यञ्जकम्, ज्ञानादिकं श्रवणादिकं च दृष्टमतिव्यनिष्टीचद्वारा तद्धेतुरिति तत्परात्मनो व्यञ्जकं तद्धिपो निकटभावित्वादान्तरङ्गमित्यर्थः ॥ ३३० ॥

एवमन्तरङ्गवहिरङ्गविवेकमुक्त्वा यदुक्तं यतिभिरन्तरङ्गमवश्यं कार्यं वहिरङ्गन्तु त्पाज्यमिति तद्विषयवाधमुखेनोपपादयति ।

कारकस्य करणेन तत्क्षणाद्

भिक्षुरेव पतितो भवेद् यथा ॥

व्यञ्जकस्य परिवर्जनात्तथा.

सद्य एव पतितो भवेदसौ ॥ ३३१ ॥

कारकस्येति । यज्ञादिरूपस्य तस्याग्निपत्नीवित्यादिमापेक्षत्वान् संव्यासिनश्च तद्गृहस्य तु नाशद्वाव इत्यादिनोक्तन्यायेन सत्संग्रहे पानित्यं यथाऽवश्यंभावि, एवं व्यञ्जकश्रवणाद्यकरणेऽपि तस्य तत्तुल्यम्, अरुन्मुखान् यतीन् स्वंप्रदार्थविवेकायेत्यादिवचनमामाप्वादित्यर्थः ॥ ३३१ ॥

ननु विविदिषन्गीत्यत्रेव्यमाणतया वेदनमेव प्रधानं प्रतीयते, सतश्च यज्ञादिकर्मणां तत्रैव विनिषेगस्तस्मिन्वाक्ये विधीयते न विविदिषापामप्रधानभूतायां तथा, सति तेषु मयमोक्तयहिरङ्गलणामावाञ्छमादिवदन्तरङ्गलक्षणमावाञ्छोक्तान्तरङ्गादिविभागानु-

पपात्तिरिति तत्राह—

प्रत्ययार्थविषयं हि कर्मणा-
मुच्यते विविदिपेयुरित्यतः ॥
न प्रकृत्यभिहितार्थवेदने
वेदवाचि विनियोगशासनम् ॥ ३३२ ॥

प्रत्ययार्थेति । वेदवाचि विविदिपन्ति पङ्केनेत्यादिवेदवाक्ये
कर्मणा यागादीनां प्रत्ययार्थविषयं सन्प्रत्ययार्थेच्छाविषयं विनि-
योगशासन विविदिपेयुरित्यत उच्यते कथ्यते न प्रकृत्यभिहि-
तार्थवेदने तदुच्यत इति सम्बन्धः । विविदिपन्तीत्यस्यापूर्वार्थत्वा-
द्विधौ परिणतं रूपं विविदिपेयुरित्युक्तम् । हिशब्दो तत्त्वमाण-
न्यायसूचनार्थः ॥ ३३२ ॥

तत्सूचितं न्यायमेव दर्शयति—

न प्रधानमहाय वेदने-
नान्वयं व्रजति कर्म साधनम् ॥
सद्गतिर्भवति वेदनेच्छया
वेदनेन न तु कर्मणां क्वचित् ॥ ३३३ ॥

न प्रधानमिति । यद्यपि वेदनस्येव्यमाणतयाऽर्थतः माधा-
न्यमास्ति, तथापि विविदिपन्ति वेदितुमिच्छन्तीति शब्दतः प्र-
कृत्यर्थवेदनस्य विशेषणतया प्रत्ययार्थेच्छायाश्च विशेष्यतया
तयोर्गुणप्रधानभावमतीतिस्तत्र प्रधानतयाऽवगतेच्छां विहाय गुण-
तयाऽवगतवेदनेन यज्ञादि कर्म साधनतयाऽन्वयं न प्राप्नोति,
किं तु तस्य प्रधानभूतवेदनेच्छैव तथा सगतिर्भवितुं युक्ता, यथा
राजपुरुषमानयेत्युक्ते शब्दतः प्रधानतयावगतपुरुषेणैवान्वेत्यानपन-
क्रिया न स्वर्थतः मयानेनापि राज्ञा तद्रूपकृतेऽपि यज्ञादिकर्मणां
शब्दतः प्रधानभूतेच्छैवान्वयो न गुणभूतवेदनेनैवार्थः ॥ ३३३ ॥

ननु शाब्दं प्राधान्यं वेदनेऽपि तुल्यमिति नेत्याह—

न प्रधानमिह वेदनं भवेत्

प्रत्ययार्थविषयां प्रधानताम् ॥

उत्ससर्ज भगवान्निरङ्कुशं

येन पाणिनिरलङ्घ्यशासनः ॥ ३३४ ॥

न प्रधानमिहेति । तत्र गमकमाह । प्रत्ययार्थविषयामिति । तन्निष्ठामित्यर्थः । उत्ससर्ज उत्सर्गतः सर्वप्रत्ययार्थेषु ज्ञापितवान् । येन पाणिनिः प्रत्ययार्थप्रधानतामुत्ससर्ज नैन वेदनं न प्रधानमिति सम्बन्धः । स हि सर्वत्र मकृतेरुपरि प्रत्ययमर्थविशेषे विदधानस्तदर्थस्य मकृत्यर्थापेक्षया प्राधान्यं सूचयति । उक्तं च कात्पायनेन, मकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह मूलः प्राधान्येनेति । ततो वेदनस्य न शाब्दं प्राधान्यमित्यर्थः ॥ ३३४ ॥

तथापि तस्योत्सर्गस्य- सन्प्रत्ययार्थेऽपवादादन्यथात्वमित्याशङ्क्य निरङ्कुशमित्यनेन सूचितमपवादाभावं विशदयति—

प्रत्यये सनि न चापवादकं

किं चिदत्युदितवानसौ मुनिः ॥

येन तत्र गुणभावमुदहेत्

प्रत्ययाभिहितमर्थवस्तु नः ॥ ३३५ ॥

प्रत्यये सनीति । तदर्थ इत्यर्थः । तत्र विविदिपन्तीतिपदे-न । प्रत्ययाभिहितं सन्प्रत्ययोक्तमर्थवास्त्वच्छारूपं वस्तु नाऽ-
ह्मान् प्रति मुनिरपवादकं न चोदितवानिति सम्बन्धः ॥ ३३५ ॥

ननु धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति सूत्रे धात्वर्थस्य सन्प्रत्ययमिति कर्मत्वेन प्राधान्योक्तेरपवादानुक्तिसिद्धेत्याशङ्क्याह—

धातोः कर्मण इत्युवाच भगवान् यत् पाणिनिस्तत् पुनर्धात्वर्थस्य न वेदप्रत्ययमित्यं प्राधान्यमायुच्यतः ॥

३ अध्याये अन्तरङ्गहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३१७

किन्त्वार्थं न तु शब्दगम्यमवदत्तेनापि तद् योक्ष्यते
नोत्सर्गस्य विना निमित्तमपरं संकोचनं युज्यते ॥३३६॥

। घातोः कर्मण इति । आयुष्मत्सत्त्वाभिमतमितरान्वयप्र-
योजकत्वेनेष्टं घात्वर्थस्य वेदनस्य प्राधान्यं न वेदयतीति
सम्बन्धः । ननु कर्मत्वविशेषणात्तत्राप्राधान्यं प्रतीयते प्रधानेन चे-
तरान्वयो युक्त इत्याशङ्क्य शब्दप्राधान्यस्यान्वयप्रयोजकत्वा-
दत्र तदभावान्मैवमित्याशयेनाह । किं त्विति । आर्थाभिप्यमा-
णस्त्वमामर्ष्यलभ्यम् । ननु प्रतीयते चेतत्प्राधान्यं शाब्दमेव किं न
स्यादित्याशङ्क्य तत्प्रतीतेरन्ययोपपत्तौ सत्यां विनापवादकं प्रत्य-
यार्थप्राधान्यविषयोत्सर्गस्य सङ्कोचायोगात्तस्य शब्दत्वं न कल्पनी-
यमित्यभिप्रेत्याह—तेनापीति । आर्षिकप्राधान्येनापीत्यर्थः । तत्र
कर्मत्वप्रयुक्तप्राधान्यम्, योक्ष्यते युक्तं भविष्यतीत्यर्थः ॥३३६॥

ननु सूत्रगतकर्मपदेन घात्वर्थस्य शाब्दस्वरूपमेव प्राधान्यं
प्रतीयते कर्मत्वस्योपगततत्त्वस्य प्राधान्यार्थत्वादेत्याशङ्क्य तस्य
शाब्दस्वरूपविशेषसूचकस्याभावात्तन्मैवमित्याह—

घातोः कर्मण इत्युदीरणमिदं साधारणं दृश्यते
शाब्दार्थत्वाविशेषसूचकतया न ह्यत्र सूत्रं पदम् ॥
घात्वर्थस्य तु कर्मतावचनमत्रोच्चारितं केवलं
तत्त्वार्थेऽप्युपपद्यमानमधुना नोत्सर्गपीडाकरम् ॥३३७॥

घातोः कर्मण इत्युदीरणमिति । तस्यार्थस्वरूपविशे-
षसूचकाभावोक्तिर्दृष्टान्तार्था । सूचकपदाभावमेव विशदयति—
घात्वर्थस्येति । तथापि तस्यार्थिकत्वाभ्युपगमः किंनिसन्धनं
इत्याशङ्क्य प्रत्ययार्थप्राधान्यविषयोत्सर्गपीडापरिहाराय तथाभ्यु-
पगम इत्याह । तच्चेति ॥ ३३७ ॥

तर्हाञ्छाप्राधान्यमपि न शब्दं गमकाभावादित्याशङ्क्योत्स-

गर्तस्तत्सिद्धिमभिमेत्यात्रापि तद् गमकमस्तीत्याह —
 इच्छायामिति सूत्रकारवचनं प्रधान्यपक्षे भवे-
 दिच्छार्थस्य समञ्जसं न त्वल्लु तत् सन्नप्रत्ययार्थं गुणे ॥
 घात्वर्थं ननु सन् भवेदिति वदेदिच्छा, गुणश्चेद् भवे-
 दिच्छायामिति वक्ति तेन वदति प्राधान्यामिच्छागतम् ॥
 इच्छायामितीति । इच्छार्थस्वेच्छारूपप्रत्ययार्थस्य प्रा-
 धान्यपक्षे इच्छायामिति सूत्रकारवचनं भवेत्, सन्नप्रत्ययार्थं तस्मिन्
 गुणे सति तद्वचनं न खलु समञ्जसमिति सम्बन्धः । इच्छायामिति
 सप्तम्या तस्याः सन्नप्रत्ययविषयत्वानिर्देशात्तस्या एव प्राधान्येन
 तदभिधीयत इति गम्यत इत्यर्थः । पदीच्छागुणकघात्वर्थ एव
 प्राधान्येन विवक्षितः स्यात्तदा सूत्रमन्वया स्यादित्याह-घात्वर्थ
 इति । इष्टापात्तशङ्कां परिहरन्निगमयति । इच्छायामिति ॥३३८॥

इच्छाप्राधान्यस्य श्रौतत्वसाधनफलमाह—

तस्मात् कर्म समस्तमेव तु भवेदिच्छाजनेः साधनं
 शास्त्रेणोक्तमतः समस्तमपि तद् घत्नेन हेयं यतेः ॥
 द्रष्टव्यत्वमनूय साधनतया घत्तत् प्रतीच, श्रुतं
 वेदान्तश्रवणादिक भवति तत्कर्त्तव्यमावश्यकम् ॥३३९॥

तस्मादिति । विविदिपन्तीत्यत्र प्रत्ययार्थेच्छायाः प्राधा-
 न्येन श्रवणात्साधनपदार्थशेषतया चेत्यप्यद्वयानामन्वयाद् वेदा-
 नुवचनादिकं समस्तं शास्त्रीयं कर्म विविदिपामात्रसाधनं न त्वि-
 ष्यमाणवेदेनसाधनमित्येतद्वचनवलात् सिद्धमित्यर्थः । एवं च
 विवेकवैराग्यादिसंपन्नस्योत्पन्नविविदिपाकस्य यतेः प्रयोजनामा-
 घात्प्रत्ययापेहेतुत्वाच्च तद्गृह्यसाधनं सर्वात्मना हेयमिति फलि-
 तमित्याह । अत इति । किं तर्हि तेन कर्त्तव्यमिति धीक्षया पूर्वो-
 क्तमन्तरङ्गसाधनमेवावश्यकत्वात्तदभिलषितसाधनत्वाद्यानुष्ठेयमि-
 त्याह-द्रष्टव्यमिति । प्रतीच इत्यस्यानेनान्वयः सं । श्रौतश्रु-

व्यादिवाक्याच्छमादिवाक्याद्येति शेषः ॥ ३३९ ॥

ननु वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिवचनादात्मतत्त्वनि-
श्चये वेदान्तानां हतुत्वावगमात्तेषां चाकर्त्तव्यत्वात्स्वतः प्रमाण-
त्वाद्येति कर्त्तव्यपानपेक्षत्वाद्यज्ञादीनां शमादिसहितश्रवणादीनां च
तद्वेतुकर्त्तव्यसाधनत्वमेव नास्ति तत्र कुतोऽन्तरङ्गत्वादेविभागसिद्धि-
रित्याशङ्क्य सत्यं वेदान्तवाक्यमेव निरपेक्षं तत्कारणं तथाऽपि प्रति-
बन्धनिरासितया एतेषामपि तत्रोपयोगात्साधनत्वादेव्यपदेश इत्याह-

वेदान्तवाक्यमिह कारणमात्मयोधे

हेत्वन्तराणि परिपन्थिन्यर्हणानि ॥

यज्ञादिकानि दुरितं क्षपयन्ति बुद्धे-

स्तत्त्वंपदार्थविषयं तम उत्तराणि ॥ ३४० ॥

वेदान्तेति । तथापि कथं तेष्वन्तरङ्गत्वादेविभाग इत्याश-
ङ्क्य तत्र विशेषमाह । यज्ञादिकानीति । बुद्धेर्दुरितमिति सम्बन्धः ।
कर्मणां विविदिषार्यत्वश्रवणात्तस्याश्च विषयसौन्दर्यलभ्यायाः
साक्षात्तज्जन्यत्वयोगात्तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसविवेकवैराग्यद्वारा
तेषां विविदिषायामुपयोगाद्बहिरङ्गत्वम्, विशिष्टाधिकारिकर्त्तृकश्र-
वणादेस्तु विविदिषान्तरभाविनस्तत्त्वंपदार्थाज्ञाननिवृत्तिद्वारेण्यमा-
णाज्ञान एवोपयोगादन्तरङ्गत्वमित्यर्थः ॥ ३४० ॥

नन्वज्ञानमेकमेव तद्य शुद्धमत्यगाभिन्नाद्वितीयब्रह्मणोचरं वा-
क्यार्थबोधादेव च तन्निवृत्तारोने प्रागुक्तम्, ततश्च तत्त्वंपदार्था-
ज्ञाननिवृत्तिः श्रवणादिसाध्येत्येतदप्युक्तमित्याशङ्क्य नानाऽविद्य-
कल्पकपन्दमङ्गजनदृष्टयनुरोधेनेदमुक्तम्, वस्तुतस्त्वविद्या पूर्णब्रह्म-
णोचरेकैव तन्निवृत्तिका विद्याऽप्येकैवेति प्रकृष्टप्रज्ञानां ममतामित्याह-

तत्त्वंपदार्थविषयं तम इत्यपीद-

मर्वागवस्यजनदृष्टिमपेक्ष्य गीतम् ॥

अज्ञानमुत्तमदृशः पुनरेकमेव

संसारमूलमपवर्गफला च विद्या ॥ ३४१ ॥

तत्त्वंपदार्थेति । विद्या चैर्कवेति योजनीयम् ॥ ३४१ ॥

किं तर्हिस्मिन्मते श्रवणादिकृत्यमित्याशङ्क्याह—

अज्ञानसंशयविपर्ययरूपकाणि

ब्रह्मात्मबुद्धिजननप्रतियन्धकानि ॥

तत्त्वंपदार्थविषयाणि निवर्त्तयन्ति

ह्यावृत्तिमान्ति मननश्रवणादिकानि ॥ ३४२ ॥

अज्ञानसंशयानि । विशेषदर्शनाभावोऽज्ञानशब्दार्थः । श्रवणं वेदान्ततात्पर्यगोचराज्ञानसंशयादिप्रतियन्धं निवर्त्तयति, मननं तु मतान्तरादिविरोधधीमयुक्तप्रमेयामंभावनादिरूपं प्रतियन्धं निवर्त्तयति, निदिश्यामनं तु चित्तचाञ्चल्यादिरूपं प्रतियन्धं निवर्त्तयतीति विशेषो द्रष्टव्यः । दृष्टफलत्वादेव तेषामवहननादिवशात्फलोदयमावृत्तिरपि कार्येत्याभिमतेत्याद्येतिमन्तीत्युक्तम्, ॥३४२॥

श्रवणादेरुक्तप्रतियन्धनिवर्त्तकत्वयोग्यतामर्थान् ज्ञापयंस्वस्वरूपमाह—साद्धेने—

शब्दशक्तिविषयं निरूपणं

युक्तितः श्रवणमुच्यते बुधैः ॥

यस्तुष्टुसविषयं निरूपणं

युक्तितो मननमित्युदीर्यते ॥ ३४३ ॥

शब्दशक्तीत्यादिना । शक्तिशब्देनात्राधिकारिनिष्ठामित्यवस्तुप्रोचनसामर्थ्यरूपतात्पर्यं वाक्यगतमभिधीयते, पदगतशक्तीनां लोकात् एवावगमाद्युक्तितो निरूपणानपेक्षत्वात्तत्कार्यवयायापीरूपेपे वेदे पुरुषाभिप्रायरूपतात्पर्यनिरामाय च तत्र शक्तिशब्दस्तादृशतात्पर्यविषयः प्रयुक्तः, तद्विषयनिरूपणं तन्निर्णयानुच्छेदो मानमर्यापार एवक्रमोपसंहारादिविषयस्तर्कमहितः श्रवणमित्युच्यते इत्यर्थः । तथा च तस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा तदज्ञानसंशयादिनिवर्त्तकत्वमभव इति भावः । तत्त्वंपदद्रष्टव्यं यस्तु, तदेव-

३ अध्याये अन्तरङ्गवहिरङ्गसाधननिरूपणम् । ३४१

यायात्म्यं वस्तुवृत्तम्, युक्तितस्ताद्विषय निरूपण भेदादिप्रपञ्चमि-
ध्याविषयवदृश्यत्वाद्यनुपपत्तिरूपयुक्तिभिस्तदाद्वितीयत्वमभावनाधी-
हेतुभूतमानमव्यापारो मननम्, तच्च तदसमावनादिनिवर्तकमि-
त्यर्थः ॥ ३४३ ॥

निदिध्यासनस्वरूपमाह—

चेतसस्तु चितिमात्रशेषता
ध्यानमित्यभिवदन्ति वैदिकाः ॥
अन्तरङ्गमिदमित्थमीरितं
तत् कुरुष्व परमात्मबुद्धये ॥ ३४४ ॥

चेतस इति । समस्तजडाविषयाकारत्वत्यागेन चेतमाश्रयेक-
रसात्पाकारतयाऽवस्थान ध्यान तदेव निदिध्यासनम्, तेन च
चित्तस्य तच्चसाक्षात्कारायोग्यतारूपश्विनचाश्ररूपप्रयुक्तपतिवन्त्यो
निवर्तते, ततश्च तेषां पूर्वोक्तप्रतिश्वन्यनिवर्तकत्व युक्तमिति भावः ।
एव श्रवणादीनां फलवत्त्व प्रसाप तन्निरूपणमुपसहरन् फलि-
तमाह—अन्तरङ्गमिति । प्रतिग्रन्थान्तरात् विना परमात्मनस्त्व
साक्षात्कारायोगात्तन्निवर्तकश्रवणादि तदर्थिनावश्यमनुष्ठेयमित्य-
र्थः ॥ ३४४ ॥

पूर्व श्रवणादिवदनुष्ठेय निदिध्यासनपदाभिधेयमुक्तमिदानीं
वार्तिककारैरुक्तमर्थांतरमाह—

श्रवणमननबुद्ध्योजतिधोर्यत् फलं त
न्निपुणमतिभिरुच्चैरुच्यते दर्शनाय ॥

अनुभवनविहीनायैषमेवंनिबुद्धिः

श्रुतमननसमाप्तौ तन्निदिध्यासनं हि ॥ ३४५ ॥

श्रवणेति । आदरेण निरन्तर श्रवणमननात्मकबुद्ध्योर्दर्श-
नाय जातयोस्तद्देशेनानुष्ठितयोर्यदान्तरालिक फल तन्निपुणमति
भिवार्तिककारैरुच्चैस्तात्पर्येण निदिध्यासनमुच्यते इति सम्बन्धः ।
तदेवान्तरालिक फल विशदयति—अनुभवेनेति । उक्तरीत्या

श्रुतमननसमाप्तौ तदुत्कर्षे सत्यनुभवविहीना ब्रह्मात्मत्वापरोक्ष-
रहिताहं ब्रह्मैवेत्येवमाकारनिर्विचिकित्सा या बुद्धिः सा, तत्कर्म
तन्निदिध्यासनमित्यर्थः । विशब्दस्तदुक्तयुक्तिसूचनार्थः, । सा चे-
यम्, आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इत्युक्तान्येव दर्शनादीन्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मया
विज्ञानेनेत्यत्रानुच्यन्ते तत्र च निदिध्यासनस्य विज्ञानपदेनानुवा-
दान्न तदुध्यानं किन्तुक्तात्मनिर्णयज्ञानमेव, विज्ञानपदस्य निर्ण-
यज्ञाने ह्यदत्त्वाग्निदिध्यासनपदस्यान्यत्र ध्याने मयोगादर्शनेन
तत्र तस्य रूढिकल्पकाभावात्, प्रकृतवाक्ये तु विज्ञानपदेनानुवाद-
यलात्प्रसिद्धविज्ञानमेव निदिध्यासनमिति निश्चीयत इति॥३४५॥

तथापि ओमिद्येवं ध्यायथ आत्मानं तस्याभिध्यानाश्रयिणा-
दित्यादिश्रुत्या ध्यानमप्यात्मसाक्षात्कारायानुष्ठेयमित्यभिप्रेत्य वे-
दान्तवाक्यमिह कारणमात्मबोध इत्यादिनोक्तमुपसंहरति—

पूर्वाण्यदृष्टपरिपन्थिनिर्घर्णानि

दृष्टं हरन्ति च विरोधिन्मुत्तराणि ॥

वाक्यं निरस्तमकलप्रतियन्धकं स-

दात्मानमग्रयमखण्डमबुद्धमाह ॥ ३४६ ॥

पूर्वाणीति । पश्चादीनीत्यर्थः । विविदिषामतियन्धकं दुरि-
तमदृष्टम् । प्रमाणमपेयामम्भावनादिकं दृष्टम् । उत्तराणि श्रवणा-
दीनि । वाक्यं तत्त्वमादिमहावाक्यम् ॥ ३४६ ॥

ननु यज्ञाद्यनुष्ठितवतामपि केषां चिद्विदिषा न जायते
तत्र च व्यभिचारात्मा न तत्साध्येत्याशङ्क्याह—

यज्ञादिव्यपितसमस्तकल्मषाणां

पुत्रादित्रयगतसङ्गवार्जितानाम् ॥

संशुद्धे पदयुगलार्थतत्त्वमार्गे

मापेयोऽप्यति हि जन्मनीह विद्या ॥ ३४७ ॥

पज्ञादीति । तेषां सर्वात्मना प्रतिबन्धककल्मषनिवृत्त्यभा-
वात्तदनुदयेऽपि समस्तप्रतिबन्धककल्मषस्ये तदुदयोभवेदेव, क-
पाये कर्माभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्त्तत इत्यादिवचनादित्यर्थः ।
सत्यामपि विवादिषायां पुत्रविचलोकैषणाविसिद्धाचिदानां परि-
पक्वविद्योदयायोगात्तदर्थमेवपात्रपसंस्पागोऽपि कार्य इत्याशये-
नाह । पुत्रादीति । तावताप्युक्ताविद्योदयायोगान्मानमेवविचारेण
तत्त्वंपदार्थात्रापि संशोधनीयावित्याह-सशुद्ध इति । तत्त्वज्ञानो-
पापत्वं मार्गशब्दार्थः । वर्णितपुष्कलसाधनसंपन्नस्य शोधिततत्त्व-
पदार्थस्याधिकारिणः किमस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तिहेतुर्विद्योदेति
किं वा जन्मान्तर इति शङ्कायामनियम इत्याह-प्रायेणेति ।
ऐहिकमप्यमस्तुतमतिबन्ध इति सूत्रोक्तन्यापमूचको हि-
शब्दः ॥ ३४७ ॥

न्यायसिद्धार्थमेव विशदयति—

अत्रैव जन्मनि भवेदपवर्गदायि

वाक्यप्रसृततमनुभूतिफलावसानम् ॥

ज्ञानं निवारकनिमित्तवशादमुष्मिन्

जन्मन्यपीति घचनादवगम्यते हि ॥ ३४८ ॥

अत्रैव जन्मनीति । अनुभूतिः साक्षात्कारस्तत्फलमवि-
द्यानिवृत्तिस्तदवसानं तत्पर्यवमापि साक्षात्काररूपमिति पावव,
निवारकमिह-जन्मान् ज्ञानजन्मप्रतिबन्धकं निमित्तं जन्मान्तरस्य
तद्वशात्तत्प्रावल्पादित्यर्थः । जन्मान्तरकृतश्रवणादिना जन्मान्तरे
ज्ञानजन्म प्रवर्त्तित्यत्र मानमाह-घचनादिति । स्मृतिवचनाच्छ्री
तालिङ्गाद्येति हिशब्दार्थः ॥ ३४८ ॥

तत्र श्रौतं लिङ्गं दर्शयति—

ज्ञानोत्पत्तिं घामदेवस्य गर्भे -

। श्रुत्वा विष्णुः साधने प्राच्यमस्य ॥

योगभ्रष्टसृष्ट्यवष्टम्भतोऽपि
 ज्ञातव्यं तत्साधनं प्राच्यमस्य ॥ ३४९ ॥
 । ज्ञानोत्पत्तिमिति । गर्भ एव शयानो वामदेव एवमुवा-
 चेत्सादिना वामदेवस्य गर्भे, एव ज्ञानोत्पत्तिः श्रूयते, न च तस्य
 तदा श्रवणादि सम्भवति, ततो जन्मान्तराद्याच्छ्रवणादेस्तस्य
 गर्भे ज्ञानोदय इति गम्यते, न च तस्य पूर्वजन्मन्येव सर्वात्मक-
 ब्रह्मभावानुभवो जातस्वत्स्मरणादेव पुनर्गर्भेऽपि तस्य सर्वात्मभा-
 वोक्तिरिति वाच्यम्, तत्रसाक्षात्कारे जाते । पुनर्गर्भवासायोगात्,
 न च तस्याधिकारित्वे किं चिद्गमकमास्ति, तस्याद्वामदेववदन्य-
 स्यापि संन्यासिनः पुष्कलसाधनानुष्ठानवतो यदि जन्मान्तरमा-
 पकं प्रबलं कर्मास्ति तदा नेह ज्ञानजन्म किं तु जन्मान्तरे भवि-
 ष्यति, यस्य तु तादृश कर्म नास्ति तस्यात्रैव ज्ञानजन्मेत्युत्सर्गत
 ऐहिकमेव ज्ञान भवतीत्यर्थः । स्मृतिवचनं दर्शयति । योगभ्र-
 ष्टेति । अनुष्ठितसाधनस्यानुत्पन्नमाक्षात्कारस्यैव देहपाते सति
 तस्य अपाप्स्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्णगच्छतीत्यर्जुनेन प्रा-
 सव्यगतिमश्ने कृते भगवता शुचीना श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभि-
 जायत इति तस्य पुनर्जन्मोक्त्वा तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्व-
 दैहिकमिति विद्याप्राप्तयभिधानात्कस्य चित् प्राचीनसाधनाज्ज-
 न्मान्तरेऽपि विद्योदयो भवेदित्यर्थः ॥ ३४९ ॥

- ननु श्रवणादेर्दृष्टफलत्वात्कारीर्पादेरिवैहिकमेव तत्फलं युक्तं
 न त्वामुष्पिकमपीत्याशङ्क्य दृष्टफलत्वेऽप्यैहिकफलकत्वानियमो
 नेति सदृष्टान्तमाह—

चित्रादिवद् भवति साधनजातमस्य
 ज्ञानप्रसूतिकरमित्यद्यगच्छ सर्वम् ॥
 अभ्यग्रशुष्पदखिलौषधिकस्य पुंसो
 वृष्टिमदोष्टिरोपिकारचशादिहैव ॥ ३५० ॥

चित्रादिवदिति । चित्रया यजेत पयुकामः सांग्रहण्या
यजेत ग्रामकाम इत्यादिना दृष्टपश्चादिसुधनत्वेन विहितचित्रा-
यागस्य पश्चादिक्रमोपपत्तयामिति प्रतिबन्धेऽस्मिन्नेव जन्मानि
स्यात्, अत्र तस्यानुपलम्भे तु प्रतिबन्धकवशादिहाप्राप्तिर्जन्मा-
न्तरे च प्राप्तिरिति यथा कल्पते साङ्गस्य कर्मणोऽनुष्ठितस्य
फलावश्यम्भावनियमात्, तथा दृष्टफलस्यापि श्रवणादेरिह वाऽमुत्र
वा विद्यामसूतिकरत्वं युक्तमित्यर्थः । तर्हि कारीर्यादिफलभूतं दृ-
ष्ट्यादिक्रमप्येवमेव स्यात्तस्यापीहानुपलम्भे सत्यामुष्मिकत्वकल्प-
नादिति नेत्याह । अभ्यग्रेति । सच्चिदितो वर्तमान इन्द्रारम्भस-
मयोऽभ्यग्रशब्दार्थः । पुंसो या इष्टिः साऽधिकारवशादिहैव दृ-
ष्टिप्रदेति सम्बन्धः । अधिक्रियते अनेनेत्याधिकारो विधिपुरुषम-
बन्धनिमित्तं शुष्यदोषधिसंजीवनकामना तत्काले शुष्यदोषधीनां
जमान्तरमाविष्टव्या जीवनामंभवात्तदर्या दृष्टिरिहैव स्यात्, तद-
नुपलम्भे त्वद्भ्रवैकश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥३५०॥

नन्वन्तरङ्गसाधनानुष्ठानस्वेह वाऽमुत्र वा विद्याहेतुत्वनिप-
मवद्महिरङ्गसाधनानुष्ठानस्यापि निपतं विविदिषाहेतुत्वं षक्तव्य-
म्, न चैतदास्ति, अनादिभवरम्परायां केपु चिज्जन्मसु सर्वेषां
वेदानुवचनाद्यनुष्ठानवतामपि विविदिषाभावादित्याशङ्क्य सर्वेषां
समस्तप्रतिबन्धकदुरितनिवर्त्तकानुष्ठानविशेषाभावादिविविदिषाभाव इ-
त्यभिमेत्य तन्नित्यर्थं तदनुष्ठानविशेषमाह—

महिरङ्गसाधनमशेषगुरोः

परमेश्वरस्य चरणाम्बुजयोः ॥

नियमात् समर्पितमशेषमघं

विनिहन्ति युद्धिनिलयं सुमहत् ॥ ३५१ ॥

महिरङ्गेति । मघः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति भगवद्भचनात्स
एव सर्वगुरुः, ततश्च तत्प्रीणनमवश्यं कार्ष्णिमित्यभिमेत्याशेषगुरो-

रित्युक्तम् । , क्रियमाणमात्रविषयत्व । समर्पणस्य , नियमादित्यु-
क्तम् ॥ ३५१ ॥

तद्वन्तरद्गसाधनानामप्यनुष्ठेयत्वाविशेषादीश्वरार्पणं कार्यामि-
ति नेत्याह—

न तथान्तरद्गमुपलब्धिजने-

रूपकारकं शमदमप्रभृति ॥

तदनुष्ठितं परमहसजनैः

परमात्मतत्त्वमुपलम्भयति ॥ ३५२ ॥

न तथेति । तथा वहिरद्गवदीश्वरे समर्पणेनेत्यर्थः । अत्र
च स्वयमेव नियामकं वक्ष्यति । तथाप्यनधिकारिणानुष्ठितं श्रव-
णादि न तद्व्यपकारकं किन्तु विवेकवैराग्यादिपूर्वकं त्यक्तपणा-
श्रयार्थिकारिणानुष्ठितं सदात्मतत्त्वसाक्षात्कारकरामित्याह । तद-
नुष्ठितमिति ॥ ३५२ ॥

कर्मणापीश्वरेऽर्पितानां चित्तशुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्य-
त्र मानमाह—

भगवाननादिनिधनः कृपया

हरिरेतदाह जगदेकहितः ॥

सकलं समर्प्य मयि युक्तमनाः

कुरु कर्म शुद्धिकरमित्यसकृत् ॥ ३५३ ॥

भगवानिति । यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददा-
सि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व यदर्पणम् । शुभाशुभफ-
लैरेव मोक्षपप्ते कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मा-
मुर्ष्यसि । यज्ञावाचरतः कर्म समग्रं मयि लीयत इत्यादिभगव-
द्वचनमुक्तापि मानमित्यर्थः । तेषां वचनानामुक्तापि तात्पर्यवश-
शापनायामकृदित्युक्तम् ॥ ३५३ ॥

अन्तरङ्गसाधनानामीश्वरार्पणं कार्यमित्यत्र मानाभावात्तेषां
तेन विनापि तत्प्रधीहेतुत्वं युक्तमिति वैषम्यमाह—

- ११ न तथान्तरङ्गफलसंन्यसनं
१२ क्व चिद्विदितमिति इदं विदितम् ॥
१३ अनपेक्ष्य तत्फलपरित्यजनं
१४ परमात्मनिश्चयफलं तदिति ॥ ३५४ ॥

न तथान्तरङ्गफलेति । इदमुक्तं विवृणोति । अनपेक्षे-
ति । तच्छब्दद्वयमन्तरङ्गसाधनविषयमितीदं विदितमिति स-
म्यन्धः ॥ ३५४ ॥

उक्तविभागे नियामिकां युक्तिमप्याह—

- १५ अपि च बन्धनहेतुतया श्रुतं
१६ सकलमीक्षणकौशलशालिनः ॥
१७ भवति शुद्धिकरं न च बन्धकृद्
१८ भवति कर्म तथा घटते हि तत् ॥ ३५५ ॥

अपि चेति । सकलं कर्मेति सम्यन्धः । पाठान्तरे ब्रह्मा-
र्पणबुद्ध्यानुष्ठानं समममीक्षणकौशलम् । यद्यपि कर्मणा स्वभा-
वतो बन्धफलत्वं, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन धर्म-
रज्ज्वां ब्रजेदूर्ध्वं पापरज्ज्वां ब्रजेदध इत्यादिवचनादवगतम्, त-
यापि तानीश्वरे समर्पणानि बन्धहेतुत्वं विहाय चित्तशुद्धिक-
रणि भवन्ति, उक्तं हि, एवं क्रियायोगपया सर्वे संसृतिहेतवः ।
त एव ह्यात्मनाशाय कल्पने कल्पिताः पर इति, भगवताप्युक्तम् ।
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोप्यं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेयं
मुक्तमद्भः समाचरेति, तस्मादुक्तविचाराधीनेक्षणकौशलवनस्तथे-
वानुष्ठितं कर्म न बन्धकृद्भवति किं तु चित्तशुद्धिकरमेव भवतीति
तथैव तदनुष्ठेयामत्पयः । ननु स्वभावतो बन्धहेतोः कर्मणः क-
थमीश्वरे समर्पणेऽपि विपरीतकार्यहेतुत्वं शक्तिविपर्ययायोगादी-

त्पाशङ्गाह—तथा घटत इति । द्विशब्दो दृष्टान्तप्रदर्शनार्थः ।
यथा दधिबिषादेः केवलस्य स्वभावतो ज्वरमरणादिहेतोरपि, म-
धुमन्नादियुक्तस्य पुष्टिजीविनादिहेतुत्वं तथैतदपि घटत इत्यर्थः ३५५ ॥

एवं बहिरङ्गसाधनस्य यज्ञादेः स्वतो बन्धहेतोरपि विविदि-
पायां पर्यवसानावेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानं कार्यमित्युक्तम्, इदानी-
मन्तरङ्गसाधनस्य तत्त्वधीजननाय न तदपेक्षेति युक्तितो दर्शयति—

यदिह साधनमात्मघियः श्रुतं

न च फलान्तरहेतुतया श्रुतम् ॥

शमदमादिकमत्र तु कौशलं

किमपि काङ्क्षितमस्ति न सिद्धये ॥ ३५६ ॥

यदिहेति । यच्चमदमादीति सम्वन्धः । इहः शास्त्रे । न
चेत्यस्मात्पाक् तदित्यध्याहार्यम् । चोऽवधारणे । शुद्धिः फला-
न्तरपदार्थः । अत्र शमदमाद्यनुष्ठाने । शमादिमदनुष्ठानश्रवणा-
दीनां स्वतः फलान्तरहेतुत्वं मानाभावात्तद्विघटनायेश्वरे समर्पण-
स्यानपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानमात्रमेव तत्त्वज्ञानायोपकरोतीत्यर्थः ॥ ३५६ ॥

संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तमध्यापार्थमुपसंहरति—

उक्तं साधनजातमत्र सकलं विद्यासमुत्पत्तये

यस्मिन् कर्माणि वैदिकेन विधिना नुन्नः परिघ्राजकः ॥

कर्तृत्वाद्युपमर्दनेन भवता विद्यानुकूलात्मना

कर्त्तव्यं तदज्ञोपतस्तदनु ते विद्या विपाकं व्रजेत् ॥ ३५७ ॥

उक्तमिति । तत्रान्तरङ्गसाधनेष्वधिकारविशेषमाह । य-
स्मिन्नि । वैदिकेनेति । एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः
मग्नन्तीत्युक्तेन विविदिपाः संन्यासविधिनेत्यर्थः । एतदुपलक्षणं
परित्यज्यात्पानमन्विच्छेदिति स्मार्तविधेरपि । नुन्नः प्रेरितः
ततः स एव तत्रापिकारीति भावः । तत्कर्तृकश्रवणाद्यनुष्ठाने कर्मा-
नुष्ठानापेक्षया प्रकारविशेषमाह—कर्तृत्वादीति । अकर्त्रादिरू-

पात्मानुभवस्योद्देशपत्वात्तदर्थश्रवणादिकर्तृत्वाद्युपमर्देनानुष्ठितं त-
दनुकूलं भवति, कर्तृत्वाद्याभिनेवेशेन तदनुष्ठाने तु तेनैव विद्या-
प्रतिबन्धो भवेदिति युक्तिभिः कर्तृत्वादि बाधमानेनैव श्रव-
णाद्यनुष्ठेयं ततस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धो न भवेदित्यर्थः ॥३५७॥

ननु श्रवणादावन्तरङ्गसाधने प्रव्राजकश्चेदधिकारी तर्ह्यन्ये-
षां गृहस्थादीनां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात्तत्र तेषामधिकाराभावेन
तदर्थनिफलभाक्तायोगादित्याशङ्क्य श्रवणादेर्दृष्टफलत्वाद् दृष्टफले
च कर्मणि सति सामर्थ्ये प्रतिषेधाभावे च सत्याधिकारस्य-निर-
पवादत्वाद् गृहस्थादीनामप्यावश्यककर्मकालावशिष्टममयेषु श्रव-
णाद्यनुष्ठानसम्भवात् शूद्रो यज्ञेऽनवबलस्य इतिवत्प्रतिषेधाभावाच्च
तेषामपि तत्राधिकारोऽस्सेव परं तु तेषां न तस्मिन् ज-
न्मनि परिपक्वज्ञानं ततो भवति किं तु जन्मान्तर इत्याह—

धानप्रस्थगृहस्थनैष्ठिकजनैरन्यैश्च वर्णाश्रमैः ।

कर्मव्यध्वनिषेवितं भवति वै जन्मान्तरे पाचकम् ।

विद्यायाः श्रवणादिलक्षणमिदं नद्येतदेषां क्वचित्
शास्त्रेण प्रतिषिद्धमिक्षितमिदं शूद्रस्य दृष्टं यथा ॥३५८॥

धानप्रस्थेति । अन्यैः परिव्राजकातिरिक्तैर्वर्णाश्रमवर्णधर्म-
मात्रनिष्ठैराश्रमधर्मनिष्ठैस्त्रैवर्णिकैः कर्मव्यध्वेषु कर्मच्छूद्रेषु आ-
वश्यककर्मरहितावकाशेषु निषेवितमनुष्ठितं श्रवणादिलक्षणमिदम-
न्तरङ्गसाधनं जन्मान्तरे विद्यायाः पाचकं भवतीति सम्बन्धः ।
सकार्यसाधकन्यायसूचको वैशब्दस्तर्मेवाह । न हीति । एत-
च्छ्रवणादे क्व चित् श्रुतौ स्मृतौ वा । इदं प्रतिषेधनम् । अप-
शूद्राधिकरणे हि शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणोच्चारणधारणप्रतिषेध-
नबलात्सर्ववैदिकविद्यास्वधिकारप्रतिषेधो निरूपितः, तद्वत्परि-
व्राजकातिरिक्तत्रैवर्णिकानामधीतवेदानां वेदान्तश्रवणादिप्रतिषे-
धो न दृष्ट इत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

ननु गृहस्थादीनामपि श्रवणादावाधिकारोऽस्ति चेत्कथं त-
ज्जन्मान्तरे पाचकमित्युक्तम् । दृष्टफले तस्मिन्सद्योगादितरथा
परिव्राजकानुष्ठानश्रवणादेरपि तथात्वापातादित्याशङ्क्याह—

सर्वश्रुतिस्मृतिवचोभिरपं परिव्राह्

मुण्डः शुचिः परमहंस इति प्रसिद्धः ॥ ८७

ज्ञानाय साधनधनेषु नियुज्यमानः

प्रायेण बुद्धिपरिपाकमवाप्स्यतीह ॥ ३५९ ॥

सर्वश्रुतीति । अथ परिव्राह् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः
शुचिरद्रोही भैक्षानो ब्रह्मभूषाय भवतीत्यादिषु मुण्डत्वादिविशेष-
णवान्परमहंस इति प्रसिद्धोऽयं परिव्राह् वक्ष्यमाणसर्वश्रुतिस्मृ-
तिवचोभिर्ज्ञानाय तस्माधनमृतश्रवणादिरूपधनेषु वित्तेषु स्वाभी-
ष्टहेतुषु नियुज्यमानस्तान्यनुतिष्ठन् प्रायेणह जन्मानि बुद्धिपरि-
पाकमवाप्स्यतीति सम्बन्धः । तस्यापि साति प्रतिबन्धे जन्मान्तरे
तत्साक्षिरिति सूचनाय प्रायेणेत्युक्तम् ।

इदमुक्तं भवति, वहीषु, श्रुतिस्मृतिषु परमहंससंन्यासस्य
ज्ञानपरिपाकाद्भवेन विधानात् परमहंसस्य कृतान्तराभावेनान्य-
चित्ततया श्रवणादिषु फलसाधनस्य सम्पगनुष्ठाने शक्तत्वाच्च
तस्य तस्मिन्नेव जन्मन्वसति प्रतिबन्धे दृष्टफलरूपस्वात्मसाक्षा-
त्कारो भवत्येव, गृहस्थादीनां स्वधिकारे सत्यप्यावश्यककर्मा-
नुष्ठानविक्षिप्तचित्तया सम्पक्साधनकलापानुष्ठानायोगात्साक्षा-
त्काराद्भसंन्यासाभावाच्च न तस्मिन् जन्मानि तत्रज्ञानपरिपाको
भवति किं तु जन्मान्तरे सात संन्यासेऽल्पपत्रादेव सम्भवतीति
निश्चीयते, इतरथा संन्यासविधिवैधर्मीपातात् । न चैवं सति
देवादीनां संन्यासाभावात्तत्रसाक्षात्कारो न स्यादिति वाच्यम् ।
कर्माधिकारिणामेव मातृकर्मसंन्यासस्य दृष्टादृष्टद्वारा ज्ञानपरि-
पाकाद्भवेन विधानात् देवादीनां विनापि संन्यास श्रवणादि-

स्तत्त्वमाज्ञात्कारोपपत्तिरिति ॥ ३५९ ॥

ननु मनुष्याणामेव जनकादीनामाश्रमांतरे वर्तमानानामेव मोक्षहेतुवोधोदय इतिहामपुराणादिषु प्रतिपाद्यते ततश्च कथं संन्यासस्य ज्ञानपरिपाकाद्भवं कथं वा गृहस्थादीना मत्यापि श्रवणादौ तस्मिन् जन्मानि तच्चसाक्षात्कारानुदयनियम इत्या-
शङ्क्याह—

जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासीत् -
संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिरूपम् ॥
विद्यामवाप्स्यति जनः सकलोलपि यत्र
तत्राश्रमादिषु वसन्न निवारयामः ॥ ३६० ॥

जन्मान्तरोऽपि । योगभ्रष्टोक्तन्यायेन तेषां प्राचीन-
भवे संन्यासश्रवणाद्यनुष्ठान कार्यरत्नात् संन्यासविधिवन्वाच्च क-
ल्पने, जन्मान्तरीयमन्यामप्यप्यदृष्टद्वारा सस्कारद्वारा च जन्मा-
न्तरीयज्ञानपरिपाकाद्भत्वोपपत्तेस्तादृशानामाश्रमान्तरस्यानामपि त-
च्चसाक्षात्कार न निवारयामः, किं तु जन्मान्तरोक्तसाधनर-
हितानामेव तेषां तन्निवारयाम इत्यविरोध इत्यर्थः ॥ ३६० ॥

सर्वधुनिस्मृतिवचोभिरित्युक्तानि संन्यासस्य ज्ञानाद्भत्ववि-
पयाणि वचनानि दर्शयति—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः—
संन्यासयोगाद्यतपः शुद्धसत्त्वाः ॥ -
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ३६१ ॥

वेदान्तविज्ञानेत्यादिना ॥ ३६१ ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विस्रं
यथैकता समता सत्यता च ॥

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं .

ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३६२ ॥

नैतादृशमिति । वित्तं हितसाधनम्, एकता निस्महायता, समता समदर्शिता, ससता ससभापिता, शीलं शुभाचारः, स्थितिः पर्यादानतिक्रमः, दण्डनिधानं हिमानिवृत्तिः, आर्जवमकौटिल्यम् । सर्वक्रियोपरमः फलम् ॥ ३६२ ॥

यतोयतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते ॥

निवर्त्तनाद्धि सर्वतो वेत्ति दुःखमणवपि ॥ ३६३ ॥

यत इति । निवृत्तिरेव सर्वदुःखोपरमोपाय इत्यर्थः ॥ ३६३ ॥

किं ते धनेन किमु बन्धुभिरेव वा ते

किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ॥

आत्मानमन्विच्छ शुहां प्रविष्टं

पितामहास्ते क्व गताः पिता च ॥ ३६४ ॥

किं ते धनेनेत्वस्वार्थः । अनित्यधनेपुत्रादिकं त्यक्त्वा नित्यात्मान्नेपणमेव हितमिति ॥ ३६४ ॥

अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च

कामस्य रूपं च ययो वपुश्च ॥

धर्मस्य यागादि दया दमश्च

मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३६५ ॥

इति सर्वज्ञात्ममुनिविरचितं संक्षेपशारीरके साधन-
लक्षणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अर्थस्वेति । निकृतिः ज्ञात्यम्, क्षमा सहिष्णुता ॥ ३६५ ॥

इति श्रीमदुपरमहंसपरिभाषकाचार्यश्रीनिवेश्वरमरस्वतीधीपाद-

शिष्यश्रीमधुसूदनमरस्वतीकृतार्पा मत्स्यशारीरकव्याख्यान

रूपसारसंग्रहदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

साधने ज्ञानस्वरूपे विषयनिरूपणेन करणानिरूपणेन च त्रिभिरध्यायैर्निरूपितेऽनन्तरं तत्फलमोक्षरूपविचारः प्रस्तुयते, तत्र यद्यपि फलमनित्यं स्वर्गादि कर्मजमुपामनाजं च हेयमेव कैवल्ये तु धीफलं नित्यमात्मस्वरूपमानन्दघनविद्यातिरोधाननिवृत्तिमात्रेणोपादेयमेवेति प्रथम एव सूत्रे विनिर्णीतम्, तथापि ज्ञानफले मोक्षे वादिविप्रतिपत्तेः संदिहानस्य शिष्यस्य स्वरूपतः साधनवश्व तद्वाङ्मरविशेषे निर्णयं गुरुमुखेन तच्चद्वादिविप्रतिपत्तिनिरासेन द्रष्टवितुकामस्य प्रश्नमवतारयति—

उक्तसाधनसमुद्भवा सती
किं प्रपच्छति फलं मुमुक्षवे ॥

प्रत्यगात्ममतिरत्र मे मन-

स्पर्शिता समुपजायतेऽधुना ॥ १ ॥

उक्तसाधनेति । उक्तं यत् साधनं निश्चितशक्तिनात्यर्थकमपुनरुक्तमाकाङ्क्षादपूरणेन मवाशङ्कच्छेदि वेदान्तमहावाक्ये तदेव सम्पगमम्भावनादानिवृत्त्योद्भवः कारणं यस्यास्तथा सती निर्दोषा अद्भुष्टकारणत्वेनावाधितविषयत्वेन च परीक्षितप्रामाण्याप्रत्यगात्ममतिस्वपदार्थलक्षणांशोपस्थितिपूर्विका प्रत्यगत्पण्ड-ब्रह्माकारनिर्विकल्पकसाक्षात्काररूपा मतिर्येद्वान्तप्रमाणकरणिका मनोवृत्तिर्मुमुक्षवे आत्यन्तिकी बन्धनिवृत्त्यापिच्छेनेऽनात्मनिकनिखिलफलनिस्पृहाय साधकाय किं फलं प्रपच्छति । किं जन्यमैश्वर्यात्मकम्, किं वा नित्यमाविद्यानवृत्त्युपलाप्तकूटस्थचैन्यानन्दात्मकम् । आद्ये तस्य स्वर्गविशेषत्वेन बन्धत्वाद्बन्धनिवृत्तिकामफलत्वानुपपत्तिः, नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुतेश्च । अन्त्ये

त्वनिष्पाद्यत्वेन फलत्वात्पुपपत्तिः, धन्वमोक्षपोरविशेषापत्तिश्च ।
 अत्रिप्रानिवृत्त्या विशेष इति चेत्तस्या अपि जन्वत्वाजन्वत्वयोर्दो-
 पमाम्पात् । तस्माद्बुभयथाप्यनुपपत्तिदर्शनादत्र ज्ञानफलमोक्षस्व-
 रूपनिर्णये मे मय साक्षिणो मनसि स्वतादात्म्येनाध्यस्तोऽन्तःक-
 रणेऽर्थोत्थेच्छा सम्पक् फलाव्यभिचारैणोपजायते । अधुना स-
 मन्वयाविराधमाधननिरूपणानन्तर फलानिरूपणावसरे । काम. स-
 क्लृप्त इत्यादश्रुनोच्छा द्वयः सुख दुःखमित्यादिस्मृतेश्चार्थिता म-
 नसीत्यानिदमंशात्साक्षिणो निःकृष्टस्य कर्तृत्वादिमार्गनिर्णयबीजस्ये-
 दमंशस्याहङ्कारस्य निर्देशः । य इत्पहङ्कारान्निष्कृष्टस्य साक्षिणो-
 भेदेन निर्देश । अत्र सतीत्यनेनादुष्टकरणजत्वेन समन्वयः मथमा-
 ध्यायार्थः, असाधितविषयत्वेनाविरोधो द्वितीयाध्यायार्थः, उक्तः-
 साधनसमुद्भवेति साधनं तृतीयाध्यायार्थो दर्शितः । किं फलमिति
 चतुर्थाध्यायार्थः मस्तुतः । मुमुक्षुत्वं इत्येकवचनादेकमुमुक्षुकजग-
 द्दृष्टव्यवस्था दर्शिता । मत्पगात्ममतिरित्यनेन ध्यानविलक्षण-
 ममारुपां वृत्तिर्दर्शिता । किं फलं मयच्छीति सिद्धस्यैव सम्प-
 न्यापादन कृतं न तु जनपतीत्यासिद्धमन्वन्धकथनम्, नित्यत्वा-
 नित्यत्वसन्देहे नित्यत्वाशस्योत्कटत्वात् । एवं सिद्धान्तवादाय
 प्रश्नजीजमुक्तम् । वादिविमतपक्षश्चात्र बहुविधाः सन्ति ।

तथाहि । माध्यामिकास्तावच्छून्यमात्रमात्मानमुपगन्धो नि-
 श्लिष्टमिदं शून्यमेव विषयमिदं दर्शनेन तु सदात्मकमवभासते परमा-
 र्थतस्तु न किं चिदपि तत्त्वमस्तीति शून्यभावनप्रकर्षपर्यन्तात्तत्रैव
 ज्ञानाच्छून्यभावे एवापवर्ग इत्याहुः ।

योगाचारास्तु क्षणिकं विज्ञानस्फुरन्मात्तत्वेन मन्यमानाः
 स्वप्नभावनया क्षणिकभावनया दुःखभावनया शून्यभावनया
 च चतुर्विधया मत्वाभिधया तस्य सोपप्लवविज्ञानसन्तानस्य प्रदी-
 पनिर्वाणवदन्तोपरम वा निरुपप्लवविज्ञानसन्तानोदयं वा सर्वहम-
 न्तानान्तर्मात्रे वाऽपवर्गमिच्छन्ति ।

आर्हतास्तु स्थिरं विज्ञानं देहपरिमाणं संकोचविकाशशील-
परिणामिनमात्मानमभ्युपगम्य तस्य पुण्यकृत्परिवेष्टितस्यार्हतशा-
स्त्रोक्तेन तपसात्मैकाकारसमाधिभक्त्येण चाष्टविधकर्मबन्धमध्वंसे
सति सुखैकतानस्य निरावरणज्ञानस्य सततोर्ध्वगमनमलोकाका-
शगमनं वा मोक्षमाचक्षते, पञ्जरमञ्जन इव पञ्जरस्थस्य शुक्रस्य
स्वातन्त्र्यम्, इदमेव च स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति प्रासिद्धम् ।

काणादास्तु विभुमात्मानं नवविशेषगुणाश्रयं कल्पयन्तो जल्प-
न्ति—द्रव्यगुणकर्ममामान्यविशेषसमवायानां पण्यां पदार्थानां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां यत्तत्त्वज्ञानं तत्पूर्वकादात्मतत्त्वमासात्कारादीश्वरो-
पासनासहितान्नवानां वैशेषिकगुणानां प्रागभावात्प्रवृत्तिमध्वंस
आत्मनः कैवल्यमिति ।

नैर्वापिकास्तु प्रमाणमपेयमंशयमयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावय-
वतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छब्दजातिनिग्रहस्थानानांमु-
द्देशलक्षणपरीक्षाभिरात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषमेतत्त-
वफलदुःखापरगारूपद्रादशविधमपेयनिष्कर्षेण स्वात्मपरमात्मनो-
सात्काराच्छरणमननिदिध्यासनपूर्वकात् सवासनमिध्याज्ञाननि-
वृत्तौ तत्कार्याणां दोषाणां रागद्वेषमोहारूपानां निवृत्तिः, तत्तत्त-
त्कार्ययोः प्रवृत्तिपूर्वकयोर्धर्मधर्मयोर्निवृत्तिः, ततः पूर्वार्जितकर्मणां
कायव्यूहपूर्वकभोगेन क्षयाच्छरीरान्तरानारम्भः, ततो वामनाल-
क्षणस्यैकाविंशतिभेददुःखस्यासन्तविमोक्षोऽपरिणम इति कल्पयन्ति ।

अपरे त्वेकमविकन्यायेनात्मज्ञानमन्तरेणापि मकलकर्मोच्छेदल-
क्षणोऽपरिणमो निषिद्धकाम्ययोरनुष्ठानेन नित्यानामनुष्ठानेन चा-
गामिसुकृतदुष्कृतयोरनुत्पादादूर्ध्वमनयोद्योपभोगेन क्षयाद् गौर-
करक्ताः किञ्चुका इति न्यायेन तदात्मगतसर्वप्रागभावात्प्रवृत्त्या
क्षयमेव भवतीत्याहुः ।

प्राभाकरा अपि वैदिककर्मानुष्ठानाद्विहितारमज्ञानपूर्वकाद्

देहेन्द्रियादिसम्बन्धस्य समूलधर्माधर्मपरिक्षयनिमित्तमात्यन्तिको-
च्छेदलक्षणं मोक्षं मन्यन्ते ।

भट्टास्तु ज्ञानकर्मममुच्ययादेवात्मनो जह्वोषात्मकस्य नित्य-
मुखं ज्ञोदोत, ततश्च विषयाविशेषानपेक्षया नित्यज्ञानेन निःस-
मुखाभिष्यक्तिमुक्तिरित्याहुः ।

मानसज्ञानेन नित्यमुख्याभिष्यक्तिर्वा, तार्किकवद् दुःखाभावः
मात्रमेव वा मुक्तिरित्यापि तदीयाः कोचिन ।

सांख्यास्तु प्रकृतिपुरुषविवेकादनाद्यविवेकानिवृत्तौ तं पुरुषं
प्राप्तिं निवृत्ताधिकारायाः प्रकृतेर्न पुनस्तद्भाग्यायां प्रवृत्तिरिति त्रि-
विधदुःखस्यैकान्तात्पन्तनिरोध एव स्वभावतः केवलस्य पुरुषस्य
कैवल्यमिति ।

पातञ्जलास्तु प्रकृतिपुरुषविवेकेनाभ्यासत्रैरात्मपरिपाकाद्
यमनिषमासनप्राणायाममत्पाहारधारणाध्यानमम्पज्ञातममाधिपूर्व-
कात् परमेश्वरमसादजात्यश्रविधानां चित्तवृत्तीनां निरोधादेव
धर्ममेवशब्दितादिसम्पज्ञातसमाधेः कैवल्यमिति कल्पयन्ति ।

त्रिदण्डिनस्तु जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदमभ्युपेत्य ज्ञानकर्मममुच्य-
याभ्यामादेव कारणात्मकब्रह्मणि कार्यात्मकजीवस्य कर्मवामना-
सहितभेदांशनिवृत्तिरूपलपो मुक्तिरिति वदन्ति ।

ब्राह्मणे परमेश्वर्येण योग इत्यन्ये ।

सत्परब्रह्मनिस्परब्रह्मभेदेन समुद्रद्वैविध्यवत् सविकारनिर्विकार-
रूपेणावस्थाद्वयं ब्रह्मणः परिकल्प्य ज्ञानकर्मसमुच्ययाभ्यासादेव
सविकारावस्थापरित्यागेन निर्विकारावस्थाप्राप्तिरेव मोक्षइत्यपरे ।

पाशुपतास्तु यथोक्तपाशुपतधर्माचरणात् पशुपाशविमोक्ष-
णेन पशुपतिसमीपगमनमेव पुनरावृत्तिरहितं मोक्ष इत्याहुः ।

एवं यथोक्तविष्णुमक्तधर्माचरणजनिताद्विष्णुपमादाद्विष्णु-
लोकगमनमेव मोक्ष इति वैष्णवाः ।

पञ्चाग्निविद्याद्युपासनैरचिरादिमार्गेण हिरण्यगर्भमाप्तिरेव मोक्ष इति ह्यैरण्यगर्भाः ।

औपनिषदास्तु निरातिशयाद्वयानन्दबोधरूप आत्मैवानाद्यविद्यानिवृत्त्युपलक्षितो मोक्ष इत्याचक्षते । अविद्यायाश्च दुःखजडावृक्षरूपनिखिलद्वैतोपादानत्वादात्मतत्त्वमाप्तात्कारेण निवृत्तायां तस्यां तदुपादानकस्य निखिलद्वैतमपञ्चस्य नाशादनादेश्च तस्याः पुनरुत्पत्त्यापादनस्याशक्यत्वादात्यन्तिकनिखिलदुःखनिवृत्तिरप्युपपद्यते । तस्य च स्वरूपे साधनानपेक्षत्वेऽपि व्यक्षकतयाऽनाद्यविद्यावरणापनयेन वेदान्तमहावाक्यकरणकस्तत्स्वरूपसाप्तात्कार एव प्रतिबन्धचतुष्टयराहितः साधनम् । विषयभोगवासना प्रमाणगतासम्भावना प्रमेयगतासम्भावना प्रामितिगतासम्भावना चेति प्रतिबन्धचतुष्टयम् । तत्र विषयभोगवासनायाः श्रवणाङ्गभूताः शमादयो निवर्त्तकाः, प्रमाणगतासम्भावनायाः श्रवणं निवर्त्तकम्, प्रमेयगतासम्भावनायां निवर्त्तकं मननम्, प्रामितिगतासम्भावनायाश्च साप्तात्करोमीत्येवंविधव्यवहारविरोधिन्या निदिध्यासनं निवर्त्तकमिति शमादिसहितेन मुमुक्षुणां गुरुमुपसृत्य मोक्षसाधनब्रह्मात्मैक्यसाप्तात्कारप्रतिबन्धासम्भावनादिनिवृत्तये च चतुर्लक्षणा मीमांसया वेदान्तवाक्यविचारः साङ्गः प्रतिबन्धनिवृत्तिपर्यन्तमावर्त्तनीय इति । एवंविधवादेविमतिपचिव्याकुलस्य प्रमेयरमतनिराकरणेनौपनिषदमतमेव सम्पगुणत्वात् ज्ञापयति शिष्याभिप्रायः ॥ १ ॥

ब्रह्माविद्यायाः कर्मानङ्गत्वेन मोक्षसाधनत्वेऽपि सा किं पापस्यकामस्य सेतुदोष्टरिवाहृष्टद्वारेण सहायान्तरसापेक्षा तं साधयति, किं वा रज्ज्वां सर्पतया गृहीतायां दोषापामेन रज्जुदोष्टरिवाधिष्ठानाज्ञाननिवृत्तिद्वारेण दृष्टेनैवाज्ञानोपादानां भ्रान्तिं निवर्त्तयन्ती तं साधयतीति संदिहानस्य प्रश्नान्तरमवतारयति — ॥

किं निरस्तसहकारिकारणा

केवलैव फलमर्पयेन् मतिः ॥

याह्यसाधनसहायसम्पदा

याऽन्विता फलविधाविनी भवेत् ॥ २ ॥

किं निरस्तेति । केवले-यस्य व्याख्या निरस्तेति । अथ वा केवला कर्मप्रयोगानन्तर्भूता, प्रत्यगात्ममतेः ममाणवृत्तित्वेनो-
दगीयादिध्यानरूपवृत्तिवैलक्षण्येऽप्याज्यावेक्षणादिवत्कर्माद्विस्वमा-
प्ताविदमुक्तम्, केवलेति । कर्मानङ्गभूतैव मयगात्ममतिर्वाह्या, स्वः
मामाण्वानुपयोगिन्या सहायसपदा परिपुष्कलेन पक्षादिना समु-
चिता मोक्षमदृष्टद्वारेण विषत्ते, किं वा निरस्तबाह्यसहाया-दृष्टद्वार-
रेणैव फलमर्पयेदिति शङ्कार्थः । बाह्येतिविशेषणाच्छुक्तिज्ञानस्ये-
व मामाण्योपयोगिविचाररूपपरीक्षापक्षेणेऽपि न दोषः ॥ २-॥

एवं साधनविशेषगतं संशयमुपन्यस्य तन्निरासाय स्वमयत्रं
ज्ञापयन् गुरुं प्रार्थयते—

एतदप्यहमवैतुमुत्सहे निर्णयं कुरु कृपाविधेयधीः ॥ १ ॥

एतदेव हि दयालुलक्षणं यद्विनेयजनबुद्धिवर्द्धनम् ॥ ३ ॥

एतदिति । एतत्साधनमपिशब्दात् फलं चावैतुं मन्देहनि-
रासिनावधारयितुमहमुत्सहे मयते इच्छामीति वा, हे गुरो त्वं नि-
र्णयं संशयोच्छेदकं निश्चयं कुरु ममोत्पादय नाज्ञापयामि किंतु
प्रार्थये, यतस्त्वं कृपया मद्विषयया विधेयधीर्विदीकृताचित्तः ।
ननु दयावशात्तथाशेष आशास्या मे त्वया सह वाग्वापारः
कार्य इत्याशङ्क्य गुरुं स्तुवन्महीकरोति—एतदेवेति । दया-
लुगुणैरेतदेव लक्षणं स्वमात्रो यद्विनेयजनस्य मद्विषय बुद्धिव-
र्द्धनं सर्वसंशयोच्छेदनं निर्निश्चितसत्त्वत्पूर्वाज्ञाताविशेषज्ञानोत्पा-
दनम् । तस्मात्त्वदयास्वभावप्रयुक्त एव त्वमायामं मोदत्राऽपि
ममानन्यशरणस्य ज्ञानमुत्पादयितुमर्हमितिप्रार्थनाः ॥ ३ ॥

एवं स्तुतिपूर्वकप्रश्नेन परितुष्टः प्रश्नद्वयस्याप्युत्तरं गुरुः प्र-
तजानीते—

उच्यते न तमसो निवृत्तिनः

किं चिदस्ति परमात्मधीफलम् ॥

अन्यदल्पमपि साधनान्तरं

न व्यपेक्ष्य फलदायिनी च धीः ॥ ४ ॥

उच्यते इति । तमसोऽनाद्यज्ञानस्य निवृत्तितोऽन्यदल्प-
मपि फलं प्राक्तव्यादि परमात्ममार्गिणेनास्ति अज्ञाननिवृत्तिरेव स-
र्वत्र धीफलम्, अज्ञानकार्यनिवृत्तिस्तु कारणनिवृत्तेरिति मयम-
प्रश्ने निर्णयः, धीरधिष्ठानममाऽन्यदल्पमपि साधनमपेक्ष्य फलदा-
यिनी न भवन्नपेक्ष्यैव तपेत्यर्थः । अपिशब्दस्य भूरि नापेक्षत-
एवेत्यर्थः । अन्यशब्देनैव भेदे लब्धेऽन्तरशब्दोऽतिवैलक्षण्यप्रति-
पादनाय, तेनानिविलक्षणमन्यत्साधनप्रामाण्यानुपयोगे कर्म वा
प्रसङ्गान वा नापेक्ष्यते, प्रामाण्योपयोगि तु परीक्षणमसम्भाव-
नादिप्रतिबन्धनिवृत्तयेऽपेक्ष्यत एवेति भावः । तेन प्रामाण्यपरी-
क्षणानुपपन्नद्विषयत्वेनासम्भावनादिप्रतिबन्धशून्या परमात्मधीः शु-
क्तिधीरिव दृष्टेनैव द्वारेण स्वविषयाज्ञानमुत्सारयन्ती तत्कार्यं प्र-
पञ्च रजतमिव समुत्सारयतीति न यज्ञादिसमृद्धिं ता सेति द्विती-
यप्रश्ने निर्णयः ॥ ४ ॥

ज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिरेव फलं तत्र च न कर्मादिसहकार्य-
पेक्षेत्युभयत्रार्थे स्वानुभवमनुमानं च प्रमाणयितुं दृष्टान्तमाह—

शुक्तिकाविषययुद्धिजन्मनः

शुक्तिकागततमोनिवृत्तितः ॥

नापरं किमपि दृश्यते फलं

नापरं च सहकारि कारणम् ॥ ५ ॥

शुक्तिकेति । शुक्तिकाकाराया बुद्धेर्जातायाः शुक्तिकाव-

वञ्छित्यचैतन्यगताज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणापरं किमपि फलं न दृश्यते, सहकारिकारणं चापरं गङ्गास्नानगायत्रीजपादिरूपं तत्र न दृश्यते । बुद्धेरितिवक्तव्ये जन्मन इत्यधिकमुक्तं जन्मातिरिक्तव्यापाराभावकथनार्थम् । शुक्तिकागतम् इति तदवञ्छित्यचैतन्याभिप्रायम्, जडङ्घ्वावरणाभावस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं च यद्विद्याफलं तद्विद्यानिवृत्तिमात्रं सहकारिनिरपेक्षं चेत्पुत्रप्रापि व्याप्तिः सिद्धेयर्थः ॥ ५ ॥

एवं व्याप्तौ सिद्धायां युक्तिविद्यादृष्टान्तेनात्मविद्यायामपि तदुभयमनुभीयत इत्याह—

एवमात्मनि तमोनिवृत्तितो

नान्यदस्ति परमात्मधीफलम् ॥

नाप्यपेक्ष्य सहकारि कारणम्

किं चिदात्ममतिरर्पयेत् फलम् ॥ ६ ॥

एवमात्मनीति । आत्मनि निर्विभागवैतन्ये यत्तमस्तदाश्रितं तद्विषयं च यदज्ञानं तन्निवृत्तितोऽन्यत्परमात्मधिपोऽखण्डवार्त्तपापेन्द्रेः फलं नास्ति । उत्तरार्द्धे स्पष्टम् । अत्रोभयत्रापि साध्येऽपतित्वमेव हेतुर्द्रष्टव्यः । तथा चात्मनस्वमातिः साधनान्तरपक्षपेक्षयैव स्वविषयाज्ञाननिवृत्तिमात्रफलात्तत्त्वमेतिहाच्छुक्तिस्वमतिवदिसनुमानं सूचितम् । हेत्वनुपन्यामाद्भिद्द्रव्यनुभवोऽपि सूचितः, यथेवं युक्तिर्भवति तद्रूपेण च भावीति तदनुभवस्तथाऽहं ब्रह्म भवापि तद्रूपेण च भावीसमन्वयानावरणविरोधिनो विद्द्रव्यनुभवस्य मासिमिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

ननु तत्त्वमातित्वं तत्त्वविषयकमनःपरिणामत्वम्, सर्वेषां मनःपरिणामानामात्मचैतन्यक्रीडीकारेण तत्त्वविषयत्वाव्यभिचारान्मातित्वमात्रं हेतुः, स चासौ चाव लोको गीतमाग्निरिस्थादिवाक्योत्पत्तानुपासनरूपायां व्यभिचारी, तस्या आवर्त्य-

मानाया देवयानेन' पथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वेनाज्ञानानिवर्त्त-
कत्वादायां च सापेक्षत्वाच्च । न च प्रामितित्वं हेतुस्तथा च न व्य-
भिचार इति वाच्यम् । तद्धि अज्ञानानिवर्त्तकवृत्तित्वं वा प्रमाण-
करणवृत्तित्वं वा । आद्ये साध्याविशेषादमिद्धिः । द्वितीये तु लो-
काग्न्यादिबुद्धौ वेदकराणकायां व्यभिचारः । किं च ब्रह्मविद्या
नाज्ञानानिवर्त्तकफला शास्त्रीयविद्यात्वात् लाकाग्निविद्यावदिति-
प्रतिरोधः, युक्त्यादिविद्यायां च शास्त्रीयत्वाभावात् व्यभिचा-
रः । न च प्रमात्वाभाव उपधिः । तस्यापि तेनैव हेतुना पक्षे-
साधनात् । शास्त्रीयविद्यानां सर्वामामपि शाण्डिल्यदहरादिस-
मारूपानां प्रमात्वाभावनियमात् । तथा ब्रह्मविद्याऽचिरादिमार्गमा-
प्तिपूर्वकैश्वर्यफला शास्त्रीयविद्यात्वान्पञ्चांगविद्यावदित्यनुमानवा-
घश्च । तस्मान्नोक्तमिद्धिरित्याशङ्क्य लोकाग्न्यादिविद्यातो ब्रह्म-
विद्याया वैलक्षण्यप्रतिपादनेन समापत्ते—

ब्रह्मज्ञानं प्रमाणं भवति दृढमिदं नात्र काश्चिद्विवादो
ब्रह्मात्मा चैकरूपो न च बहुरसकस्तत्परत्वाद्भुतीनाम् ॥
एवं सत्यदृष्टात्मप्रामितिफलमिह द्वैतमूलापनुत्तिः :
ब्रह्मज्ञानापनुत्तेराधिकमपि फलं किं चिदस्ति प्रमाणात् ॥

ब्रह्मज्ञानमिति । न तावद् ब्रह्मविद्या न प्रामितिः शा-
स्त्रीयविद्यात्वाद्लाकाग्न्यादिविद्यावदित्यनुमानं माधु, यतो ब्रह्म-
ज्ञानं प्रमाणं भवति अदुष्टकरणजत्वेनावधिभावपत्त्वेन च प-
रीक्षणात् । दृढप्रामाण्यशङ्कानर्हमिदं नात्र काश्चिद्विवादोऽस्ति
प्रथमाद्वितीयाध्याययोर्महा मयन्धेन परिहृतत्वात् । लाकाग्न्यादे-
विद्या तु नादुष्टवेदकराणिका किन्तु पुंशयत्रकराणिका वाधितवि-
पया च । लोकमग्नित्वेन चिन्तयेदिति तु धीवेदकराणिका प्रामि-
तिरेव । तथा च प्रमाणकरणकवृत्तित्वं वा अवाधितविपयवृत्तित्वं
वा अज्ञातविपयवृत्तित्वं वा अत्रत्वाविपयकवृत्तित्वं वा प्रथ-

प्राज्ञन्ययथार्थवृत्तित्वं वा प्रमितित्वं हेतुरिति न व्यभिचारः । श्रुतौ धीमङ्गल्पयोर्भेदनिर्देशाच्च ज्ञानापेक्षया मानमकर्मण-
 योदनाधीनपुण्यपत्रसाध्यत्वेन वैलक्षण्यादानिच्छतोऽपि दुर्गन्धादि-
 ज्ञानदर्शनेन ज्ञानस्य वस्तुपरतन्त्रत्वेन पुण्यपदानोपेक्षत्वादतो ध्या-
 ने मत्तित्वाभावेऽपि भ्रमे व्यभिचारवारणाय तत्त्वपदमत्तत्वाविष-
 यत्वपरम्, यथार्थत्वपरं वा । यदि तु भ्रमस्याविद्यावृत्तित्वेन म-
 नोवृत्तित्वरूप मत्तित्वं तत्र नास्तौत्युच्येत तदा तत्त्वपदमनादेयमेव
 स्मरणस्याप्यविद्यावृत्तित्वान्न मत्तित्वमिति न व्यभिचारः । न
 शास्त्रीयविद्यात्वेन साध्याभावमाधनं युक्तम्, शास्त्रीयत्वं यदि-
 शास्त्रविहितत्वं तदमिद्धं पक्षे ब्रह्मविद्यायां मयत्रासाध्यत्वाच्छु-
 क्तिविद्यायामिव यदि शास्त्रकरणकत्वं तच्च ज्योतिष्टोमादि-
 विधिजन्यज्ञानस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्युक्तम्, अत एव
 प्रमात्वाभावमाधनमप्यपास्तम् । न च शास्त्रीयविद्यात्वे-
 नैश्वर्यफलानुमानं युक्तम् । शास्त्रविहितत्वस्यासिद्धेः,
 शास्त्रकरणकत्वस्य च ज्योतिष्टोमादिज्ञाने व्यभिचारा-
 दित्युक्तत्वात् । तस्माद् ब्रह्मविद्या साधनान्तरानपेक्षा अज्ञान-
 निवृत्तिमात्रफला च प्रमातृत्वादिति युक्तमनुमानम् । तस्मै मृ-
 दितकषायाय तमसः पारं दर्शयति मगवान् सनत्कुमारः, त-
 स्याभिध्यानाद्योजनात्तत्रभावाद् मृगश्रान्ते विश्वमापानिवृत्तिः,
 मामेव ये मयश्नन्ते मामामेतां तरन्ति ते, तरत्यविद्यां विंशता हृदि
 यस्मिन्निवेशित इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । नन्वहमुक्त्यपस्मीति विद्या-
 दितिवदहं ब्रह्मास्मीत्यपि मानसी क्रियोपासनेवास्तु न प्रमितिरन्य-
 सिद्धन्यवृत्तिपत्वात्, जीवब्रह्मणोरसन्तभिन्नत्वात्, भिन्नाभिन्न-
 त्वाद्वा, तथा च ब्रह्मविद्या नाविद्यानिवृत्तिफलं सम्पद्रूपत्वादह-
 मुक्त्यपस्मीत्यादिमत्त्वमिति चेन्नैत्याह—ब्रह्मात्मर चेति ।
 ब्रह्मैवात्मा जीवस्तत्त्वंपदाभ्यां लक्ष्यः शुद्धो वाक्यार्थो ब्रह्मात्मा
 स वैकरूपो नैव भिन्नः किं स्वभिन्नः । भेदांशोऽपि तत्र स्यादि-

ति नेत्याह । न च बहुरमक इति । नात्यन्तमिन्द्रो नापि भि-
न्न इत्यर्थः । उभयत्र हेतुमाह । तत्परत्वाच्छ्रुतीनामिति । बहून्च-
नं गतिमामान्यदर्शनार्थम्, तत्परमिति शेषत्वं तत्परत्वम्, तद्योष-
क्रमादेर्लङ्कारनिर्मादन्वेन च प्रथमाध्याये निर्णीतम् । एवं स-
ति जीवप्रत्यणोरसन्निभन्नभिलाभिन्नत्वयोरभावे सति अद्वया-
त्मप्रमितेर्वेदान्तवाक्यकरणिकाया विचारधीरपाकदूरीकृतप्रति-
वन्पाया अहं ब्रह्मास्मीत्यापण्डराश्वार्थबुद्धेरधिष्ठानं प्रभास्वेन इ-
हात्मनि कालितद्वैतमूलस्याज्ञानस्यापनुत्तच्छब्देर्दोऽत्यन्तयाप एव
फलं दृष्टद्वारा शुक्तिज्ञानस्यैव तदज्ञानापनुत्तः, पदज्ञानस्य यो
विषयस्तदाकारमया तदज्ञान निवर्त्तयतीति सर्वत्र व्याप्तेः । ननु-
क्तम्—यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति । ननु नेतुदर्शनरूपा-
याः प्रीयेस्तदज्ञाननिवृत्तौवलक्षणं पापनिर्वाहरेव फलम्, तद्-
द्वेषज्ञानकल्पितमपञ्चनिवृत्तिः फलं किं न स्यादित्यत आह ।
न हीति । सेतुपथाया इह स्वेन रूपेण सेतुज्ञाननिवृत्तरेव दृष्टं
फलम्, पापनिवृत्तिस्तु पापोत्कीर्षिनादिनियमकल्याणमाहितायास्त-
स्या विहितक्रियात्वेनादृष्टं फलम्, अत्र एव तत्र दृष्टफलत्रयं स-
र्वसाधारणम्, किं तु कस्य चिदेवाधिकारिणः, ब्रह्मज्ञानफलं च
शुक्तिज्ञानफलवन्माधारणम्, तद्यो यो देवानां प्रसवृध्यत स एव
तदभवत्तयर्षीणां तथा मनुष्याणापिति श्रुतेः, विहितक्रियात्वेन
तत्फलस्यासाधारणत्वे तु देवानां तत्र स्यात्, विहितक्रियान-
धिकारित्वाद्येवाम्, तद्देवत्वमप्यनुपिर्वादेव प्रतिषेध इति च गर्भ-
स्यस्य कर्मनिधिकारिणो वामदेवस्य तच्छ्रुतेः, अत्र एवाप्तपादा-
चार्यः, तत्रज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगम इत्युक्त्वा तददृष्टद्वारा वेति-
सन्देहे मिथ्याज्ञाननिवृत्तेशूपदृष्टद्वारेव शुक्तिज्ञानस्यैवात्मनस्त्वज्ञान-
स्यापि निःश्रेयसं फलमित्याह दुःखजन्ममवृत्तिदोषमिच्छाज्ञानाना-
मुत्तरोपरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति, नेतुदर्शनान्तरं तद्-

ज्ञाननिवृत्तेरधिकमपि यत्फलं पापक्षयरूपं किं चिदस्ति तत्प्रमा-
णात्न भवति किं त्वदृष्टद्वारा ॥ ७ ॥

किं च स्वर्गापितृलोकादिफलमनपेक्षैवानुष्ठितं परमेश्वरे च
समर्पितमत एव तत्फलान्प्रचालनं । यादृशिशु शास्त्रीयं कर्म तत्किं
ब्रह्माधिपा मोक्षायपेक्षयत् इत्युच्यते किं वा तदतिरिक्तमित्तं वि-
कल्पार्थं यत्नेन विविदिपन्ति कपायपक्तिः कर्पाणि, सर्वं कर्मास्त्र-
लं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिवचनविरोधेन निराकुर्वन् कैमु-
तिकन्यायेन द्वितीयमपि निराकरोति—

निरभिसंधि समर्पितमच्युते

विहितमिष्टफलादपि निर्गतम् ॥

यद्यपि कर्म तदप्यवधीरिनं

यदि धिया न तथा परमर्षते ॥ ८ ॥

निरभिसंधीति । फलाभिलाषाहतामित्यर्थः । अवधीरित-
मुपेक्षितमनपेक्षितमिति यावत् ॥ ८ ॥

ज्ञानकर्मणोः पड्यागवत्प्रमथान्येन मोक्षमाधनत्वेन समु-
द्यय इमेकः पक्षः, तत्र कर्मैव प्रधानं ज्ञानं गुणभूतं प्रयाजाज्वा-
वैक्षणादिवदित्यपरः पक्षः, ज्ञानमेव प्रधानं कर्म गुणभूतं मेतुद-
शनादिवदित्यन्यः पक्षः, स सर्वोऽप्यसंभवीति प्रतिजानीते—

समविषमसमुद्ययो न युक्तो

न हि जगदास्ति धियः प्रसतिकाले ॥

क नु घन विहितः क्षियाममूहः

कथमिव तत्र समुद्ययोपपत्तिः ॥ ९ ॥

समविषमेति । हेतुं व्याचष्टे । न हीति । यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्, भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतेः सर्वद्वैतप्रपञ्चस्य
सर्वधीराध्यत्वमतीतेस्वधीकाले त्वदमिममकर्मणां स्थितरेव
नोस्ति कुतस्तेषां तत्र ज्ञानेन समुच्चयानां मुक्तिहेतुत्वेत्यर्थः ॥९॥

किं च बहिरङ्गसाधनानि परित्यक्तवन्तः परमहसस्यैवान्तरङ्ग-
साधनैरविद्यानिवर्तकावत्रोदपस्य श्रुतिन्यायाभ्यामुपपादितत्वात्प-
क्तसर्वेषणस्य च तस्याग्निहोत्रादिकर्मानभवात्तस्य मोक्षसाधनत्वम-
भावनैव नास्ति तत्र ज्ञानेन समुच्चयस्तु दूरापास्त इत्याशयेनाह—

अपि च परमहमस्त्यक्तसर्वेषणः स

ननुभगफलार्थिणां साधनैर्यद्यवाप ॥

कथमिव पुनरत्र प्राप्तिरस्ति क्रियाया

भवतु तदपरगो विश्वैवैकयाऽस्य ॥ १० ॥

अपि चेति । अनुभवोऽभिव्यक्तानन्दमकाशस्तत्फलं
विद्या साक्षात्काररूपामिति यावत् । अत्र विद्याफले । प्राप्ति
साधनत्वमभावना । समुच्चयात्तत्र फलमाह । भवत्विति ।
अस्य परमहमस्य ॥ १० ॥

ननु सर्वत्र शास्त्रीयज्ञानस्याज्वावेक्षणादेः पुरुषार्थहेतु-
भूतकर्माङ्गसंस्कारतया तदङ्गत्वदर्शनादात्मज्ञानस्यापि शास्त्रीयस्य
तथैव तादृशकर्माङ्गत्वमेव कल्पापतुमुचितम् , ततश्च संस्कारकर्म-
फलश्रुतेर्गर्भात्तत्त्वात्तस्य मोक्षहेतुत्वमव नास्ति कुतस्तस्य निरपेक्ष-
मित्याशङ्क्यात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावान्मैवमित्याह—

यस्य प्रयोगविधिरस्ति परिग्रहीता

द्वारदमर्थविनिवेदकमस्य सर्वम् ॥

श्रुत्यादि मानमिह नास्ति तदात्मजुहौ

तस्मादिय भवतु न पुरुषार्थभूता ॥ ११ ॥

यस्येति । अपूर्वपर्यवसायिशेषशेषिभावस्य मानान्तरायो-
भ्यत्वात्तत्र श्रुतिलिङ्गादीनामन्यतम प्रमाणं वक्तव्यम् , तदापि न
निरपेक्ष शेषित्वं साधयति किं तु ग्राहकग्रहणमपेक्ष्य, साद्रे कर्मण्य-
धिकारिणः प्रेरकः प्रयोगविधिरेव फल प्रति प्रत्यासन्नत्वेन प्रा-
प्त्याद् ग्राहक इत्युच्यते, तत्प्रकरणे पाठिताः सर्वे मदर्थी इति साधा-

न्येन येषां तच्छेषत्वग्रहणं प्रथमं भवति पुनः साक्षात्तच्छेषत्वेऽनु-
 पपन्ने तेषामेव तत्र द्वारभूतोपकारशेषत्वरूपद्वारैदमर्थ्यं श्रुतिलि-
 द्वादि निवेदयतीति स्थितिः, तथा चौपनिपदात्मज्ञानस्य प्रयोग-
 विधिप्रकरणाभावाद्द्विध्ययोग्यत्वाच्च तत्परिशुद्धीतत्वमेव नास्ति
 कुतस्तच्छेषत्वेनापि तस्य द्वारैदमर्थ्यावेदकं श्रुत्वादि प्रमाणमस्ति,
 या तु यदेव विद्यया करोतीति तृतीयाश्रुतिः सा प्रकृतोद्गीय-
 विद्यायाः कर्मफलसमृद्धिहेतुत्वपरा न तु ब्रह्मविद्याविषया, यद्य-
 पि पारलौकिककर्मप्रवृत्तेर्देहातिरिक्तात्मज्ञानं विनाऽनुपपत्तेर्देहाति-
 रिक्तात्ममात्रज्ञानस्य तत्र सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमस्ति, तथापि न
 देहातिरिक्तत्वमात्रेणात्मोपनिषत्प्रतिपाद्यः, किं त्वशनायाद्यतीः
 तापेत्ब्रह्मक्षत्रादिभावेनाद्ब्रह्मज्ञानात्प्युपनिषाद्ब्रह्मसात्पर्येण प्रति-
 पाद्यते, तज्ज्ञानं च न कर्म मत्स्युपयोगे प्रस्युत तद्विरोधीति न
 सामर्थ्यरूपमपि लिङ्गमस्ति, नाप्युक्तरूपात्मधियाः कर्मणा जुब्हा-
 दिवदव्यभिचरितसम्बन्धोऽस्ति येन वाक्येन पर्णनावदात्मज्ञानं
 कर्माङ्गं स्यात्, तस्माद्भुक्तरूपात्मधियः कर्मशेषत्वाभावात्तत्फलश्रु-
 तेरमृतार्थवादत्वायोगात्सास्माकं परमपुरुषार्थहेतुत्वात्सर्वशेषिभूतै-
 वेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नतु कीयं तच्चधीसाध्यः पुरुषार्थः, परमानन्दस्वरूपाच्छाद-
 काखिलानर्थनिदानाज्ञानानिष्टतिरेवेति चेत् सा तर्हि निवृत्तिः स-
 ती वा स्याद्दसमी वा सदमद्रूपा वा अनिर्वचनीया वा स्यात् ।
 नाद्यद्वितीयौ सत्त्वेऽसत्त्वे च ब्रह्मवत् स्वपुष्पवच्च साध्यत्वायोगात्
 अनिर्वचनीयाज्ञाने मच्चम्यासत्त्वस्याभावेन तत्प्रतिपोगिकनिवृ-
 त्तौ तदमम्भवाच्च, न तृतीयः सदसदात्मकत्वस्यैकत्र विरोधेना
 सम्भवात् पूर्वोक्तदोषापरिहाराच्च, न चतुर्थः, अज्ञानातिरिक्ता
 निर्वचनीयस्याज्ञानाधीनमत्ताकतयाऽज्ञानस्थितिं विना तन्निवृत्तेर-
 निर्वचनीयत्वायोगात्, स्थितौ च तन्निवृत्तिव्याघातात् ; तस्माद्

ज्ञाननिवृत्तेरेवानिरूपणात्तस्यास्वप्नवृत्तं दुर्यतामित्याशङ्को-
क्तपञ्चतुष्टयातिरिक्तपञ्चान्तरे स्वीकारान्नैवमित्याह—

सदसत्सदसद्विकल्पित-

प्रतिपक्षैकचपुर्निवर्त्तनम् ॥

तमसोऽभ्युपगम्यतेऽन्यथा-

नुपपत्त्यापतनैकहेतुतः ॥ १२ ॥

सदसादिति । सत्पक्षस्यामन्यस्य सदमत्पक्षस्य विकल्पित-
पदाभिलष्यानिर्वचनीयपक्षस्य च प्रतिपक्षं नदिरुद्धमेकमसंकीर्ण-
वपुः स्वरूपं यस्य तत्तयोक्तम् । निवर्त्तनं निवृत्तिः । यथा प्रमा-
णबलात् कस्य चित्सत्त्वं सदसत्त्वमनिर्वचनीयत्वं वा स्वीक्रियते
तथाऽविद्यानिवृत्तेरप्युक्तपक्षचतुष्टयानुपपत्त्या पञ्चमप्रकारोऽभ्यु-
पेय इत्याशयेन हेतुमाह । अन्येति । पक्षचतुष्टयानुपपत्त्या पञ्च-
मप्रकारस्यापतने प्राप्तिः न एको मुख्यो हेतुस्ततश्चतुर्थः ॥ १२ ॥

पञ्चमप्रकारायामप्याविद्यानिवृत्त्यानुपपत्तेः प्रतिमामात्सोऽपि
पक्षो हेय इत्याशङ्क्य किं सदमद्रादिपक्षचतुष्टयनिवन्धनानुपपत्तय
एव पञ्चमप्रकारायां तस्यां भासन्त इत्युच्यते किं वाऽन्या अनु-
पपत्तये इति विकल्पल्पाद्य निराकरोति—

सदसत्सदसद्विकल्पित-

प्रतिबद्धा न भवन्ति वर्णिने ॥

परमात्मतमो निवर्त्तनेऽ-

नुपपत्तिप्रतिभासवृत्तयः ॥ १३ ॥

सदसत्सदसद्विकल्पितप्रतिबद्धा इति । अस्व पद-
स्यान्निपपदेनान्वयः । वर्णिने पञ्चमप्रकारेऽनुपपत्तिप्रतिभासवृत्त-
यः पञ्चमप्रकारेऽविद्यास्तमये सत्त्वादिपक्षचतुष्टयाप्राप्तेस्तद्विबन्ध-
ना अनुपपत्तिप्रतिभासा नैव संभवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु पञ्चमप्रकाराप्याविद्यानिवृत्तिरात्मनो मित्रा चेत् द्वैताप-

चित्, अभिज्ञा चेतस्या आत्ममात्रत्वे तस्यानादित्वात्तत्त्वज्ञानवै-
 यर्थ्यापत्तिः । आत्मनेस्तन्मात्रत्वे च तत्त्वज्ञानात्प्रागात्मनोऽभाव-
 मसङ्गेन निराश्रयाऽविद्यानुपपत्तौ तन्नित्यत्वेरप्यनुपपत्तः । भेदा-
 भेदा विरोधादेवानुपपत्तौ, नापि भेदाभेदाभ्यामनिर्वचनीया सा,
 अविद्या विना तदनुपपत्तर्दशितत्वात् । तस्मात्पञ्चममकाराया-
 मपि तस्याग्न्या अनुपपत्तयः सन्तीति द्वितीयकल्पमाशङ्क्यात्रापि
 पञ्चममकाराङ्गीकाराद्भेदादिपञ्चतुष्टयविव-धना अनुपपत्तयोऽपि
 निरवकाशा इत्याह—

। चित्तिभेदमभेदमेव वा

। द्वयस्वरूपत्वमधो मृपात्मताम् ॥

परिहृत्य तमोनिवर्त्तनं

प्रथयन्ते खलु मुक्तिकोविदाः ॥ १४ ॥

चित्तिभेदमिति । चित्तेभेदमित्यर्थः । मुक्तिकोविदाः इ-
 ष्टसिद्धिकाराः ॥ १४ ॥

अविद्याधिष्ठानभूतात्मेव तन्नित्यत्तिः, कल्पितानामधिष्ठाना-
 तिस्त्विभावातिरूपणात्, ततश्च सा सद्रूपेति सिद्धान्तरहस्य-
 माह—

अथ वा चित्तिरेव केवला

वचनोत्पादितबुद्धिबर्त्मना ॥

परमात्मतमो निवृत्तिगि-

र्थिपपत्तं समुपैत्युपाधिना ॥ १५ ॥

अथ वेति । केवला केन चिदविशोपता । तर्हि चिद्रोद-
 यात्प्रागपि तस्या अविद्यानिवृत्तिव्यवहारमात्त स्यादित्याशङ्क्य
 तद्रोचगविद्रोदस्य तत्र तन्व्यवहारप्रवृत्तिद्वारस्य स्वीकृतत्वात्तस्य
 चाभिप्रेतुपार्थं सत्येव पश्चात्तन्निमित्तव्यवहारस्य प्रवृत्तिमित्या
 ह । वचनेति । न चैतत्पता विद्याया अपि तमोनिवृत्तिशब्दार्थ-

त्वं तस्या वक्ष्यमाणदृष्टान्तेन तच्छब्दमयोगोपाधितया तदस्यत्वा-
दिसभिमेत्वोपाधिनेत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति, तत्रमादिवापपाद-
खण्डैकरमब्रह्ममाक्षात्कारे सत्यनिर्वचनीयाऽविद्यातत्कार्यात्मकजड-
मणञ्चस्पान्त्रमव्यातरेकाभावापरिहारेणाधिष्ठानचिन्मात्ररूपेण परिश्रे-
पात्सैव तन्निष्ठोत्तरित्युच्यते । न चैवं सति तमोनिवृत्तेराधिष्ठाना-
त्मरूपाया विद्यामाध्यत्वायोगात्तत्फलत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
वस्तुतस्तस्याः साध्यत्वाभावेऽपि कृपाकाशादिवत्साध्यत्वभ्रमा-
द्यत्साधनज्ञानासिद्धये मुमुक्षुमवृत्त्युपपत्तेः । अत्र एव मोक्षशास्त्रस्या-
प्यावेद्द्विपक्षत्वमुक्तमाचार्यैः, अथ वा यस्मिन् सति यस्यानन्त-
रं सत्त्वं यद्भावाद्यद्भावस्तदेव तत्साध्यमिति स्थितिः, न तु
साध्यस्य प्रागमत्त्वमपि साध्यत्वोपयोगि, अतः कार्यत्वनिरा-
करणात्, तथा च तत्रसाक्षात्कारे सत्यनन्तरमविद्यानिष्ठनिरूपा-
द्वितीयचिदात्मनः मन्वात्ततः प्रागुक्तनिवृत्त्यभावरूपाया अवि-
द्याया अपि सत्त्वात्तत्रथीसाध्यत्वोपपत्तेस्तत्फलत्वमनपवाद-
मिति ॥ १५ ॥

ननु शुक्तिकादौ यथाऽधिष्ठानानिरेक्तस्तमोनिवृत्तिशब्दार्थ-
स्तथात्मन्यापि किञ्च स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तामंभानिपत्त्या परिहरति-

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मना

प्रत्यगात्मचित्तिरेव केचला ॥

शुक्तिकागतनमोनिवृत्तिरि-

त्युच्यते इतिहरिः पशुर्वथा ॥ १६ ॥

। शुक्तिकाविषयेति । शुक्त्यादेरापि जडतया कल्पितत्वेन
रजताद्यधिष्ठानतयायोगात्तदुपाहिना प्रत्यक्चित्तिरेव तदाधिष्ठान-
मिति सैव केचला श्रुत्याद्यविशिष्टा तत्तमःस्थितिनिरोधिन्त्या श्रु-
क्त्यादिगोचरममापामुदितायां तामुपाश्रित्यपेक्ष्य तत्तमोनिवृत्तिरि-
त्युच्यते इत्यर्थः । तच्छब्दप्रवृत्त्युपाधेस्तदवाच्यत्वे दृष्टान्तमाह ।

दतिहरिरिति ॥ १६ ॥

दृष्टान्त विवृणोति—

वाचको हरणकर्तुरिष्यते

शब्द एष हि हनेर्मनीषिभिः ॥

केवल तु पशुता निमित्तता

याह्यतः स्थितवती व्रजेदिपम् ॥ १७ ॥

वाचक इति । एष शब्दो दतिहरिशब्दो हनेश्चर्ममसिका-
या हरणकर्तृवाच्यस्य वाचको मनीषीषीरिष्यते, इयं पशुता तु
केवल निमित्तता व्रजेदिति सम्बन्धः । केवलामसस्य विवरणं
याह्यतः स्थितवतीति । दतिहरिशब्दवाच्याद्ब्रह्मिभूता तदवाच्येवेति
यावत् । पशुताया दतिहारशब्दवाच्यतायामुपाधित्वे युक्तिप्रमे-
षत्विति ॥ १७ ॥

दतिहारः पशुत्वमेति यत्र दृष्टान्त उक्तस्य दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति—

एवमेव तु तपोनिवृत्तिगीः

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मना ॥

याह्यतः स्थितवतीव-हेतुना

प्रत्यगात्मचिति वर्त्ततेऽङ्गसा ॥ १८ ॥

एवमेवेति । तपोनिवृत्तिगीः शुक्त्यादाविति शेषः । अ-
ङ्गता मुख्यवृत्त्या, योगस्यापि मुख्यतात्त्वित्वात् ॥ १८ ॥

एवं शुक्त्यादावङ्गाननिवृत्तेरधिष्ठानचिन्मात्ररूपत्वेऽपि तत्र
तन्निवृत्तिव्यवहारो दतिहरिदृष्टान्तेन शुक्त्यादिगोचरममोपाधिक-
स्यदनन्तरमेव तत्र भवतीत्युपपाद्य तददृष्टान्तेन सत्सारमूलात्मत-
त्त्वाङ्गाननिवृत्तिरधिष्ठानचिन्मात्ररूपा तत्प्रमितिरूपोपाधिमपेक्ष्य त-
द्व्यवहारविषयो भवति न प्रागित्याह—

उत्पन्नशुक्तिमतिरात्मचितिर्यथैव

शुक्तेस्तमोदतिरिति प्रतिपन्नमेवम् ॥

आत्मापि जाननिजबुद्धिरयोषहानि ।

रुच्येत केवलचिदेकरसो न पूर्वम् ॥ १९ ॥

उत्पद्येति । उत्पन्ना शुक्तिर्गाचरा मतिः प्रमितिरूपोपा-
धिर्यस्याः सा तथोक्ता । एवं केवलचिदेकरस आत्मापीति स-
म्बन्धः । जाना निजबुद्धिः स्वयाथात्म्यगोचरा धीरुपाधिरुपा
यस्य स तथोक्तः ॥ १९ ॥

पशुनाया दृतिहरिशब्दप्रयोगोपाधिरवे युक्ति वक्ष्यतीत्यत्रा-
दिष्म तामिदानीमाह—

दृतिहरणकरत्वं पुंसि चान्वपत्र चेदं

दृतिहरिरिति लोके नोच्यते वर्त्तमानम् ॥

अनधिकविकलं सत् कथ्यते तत् पशुस्थं

दृतिहरिरिति शिष्टैर्याह्यहेतोः पशुत्वात् ॥२०॥

दृतिहरयेति । पुंसि मनुष्येऽन्यत्र शकटादीं वर्त्तमानं

दृतिहरणकरत्वं लोके दृढव्यवहारे दृतिहरिरिति नोच्यत इति
सम्बन्धः । तर्हि दृतिहरणकर्तृत्वादधिको न्यूनो वा तदर्थोऽस्तु
नेत्याह । अनधिकेति । हरतेर्दृतिनायपोः पशाविति पाणिनी-
यवचनार्थाभिज्ञाः शिष्टाः । पशुस्थं चेत्कथ्यते पशुत्वमपि तद्वाच्यं
स्यादित्याशङ्क्योक्तम् । याह्यहेतोरिति । पशुत्वरूपाद्वाह्यहेतोः
शब्दशक्त्यविपत्वात् तत्प्रवृत्तिनिमित्तात्पशुस्थं कथ्यत इति सम्ब-
न्धः । तस्यापि वाच्यत्वे तत्रावयवशक्त्यभावाच्छक्त्यन्तरं क-
ल्पनीयं स्यात्, तस्मात्तदवाच्यमेवोपाधिगया तदस्थं सत् प-
शावेव दृतिवाहके तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु प्रसंगभिन्नपरमात्मरूपाऽविद्यानिवृत्तेरेकत्वादन्यत्र तद्वा-
चकशब्दाप्रसक्तस्त्वान्निपमाय तच्चज्ञानरूपोपाधिवर्णनं दृष्टेत्याशङ्क्य
विद्योदयात्मागात्मानं तद्व्यवहाराभावात्तदुपपादनापोक्तोपाधि-
वर्णनमर्थवदित्याशयेनाह—

अथमपि परमात्मा प्रत्यगात्मस्वभावो
घघनजनितबुद्धेः प्राक् स्वरूपे स्थितोऽपि ॥

न खलु विषयभावं ध्वान्तविच्छेदवाचं

। अजाति इति तदुपाधेर्बुद्धिवृत्तेरभावात् ॥ २१ ॥

अथमपीति । खलुशब्दो लौकिकप्राप्तिद्वयार्थः । विशब्दो
वैदिकप्राप्तिद्वयार्थः ॥ २१ ॥

नन्वज्ञानदाहे ज्ञाननाशोऽज्ञाननिवृत्तिरियादिशब्देषु दाहा-
दिपदानामभाववाचकत्वात्कथं तेषां भावरूपे चिदात्मनि प्रवृत्ति-
रित्याशङ्क्याभाववाचकस्यापि पदस्यान्येन सम्पन्नस्यावयवार्थं वि-
हाय लक्षणया ब्रह्मण्यधर्मादिपदवद्भावरूपाचिदात्मनि प्रवृत्तिसं-
भवात्तत्रापि तत्त्वबोधात्प्राक् तद्व्यवहाराभावात्तदुदय तटस्य-
मुपाधिपक्षेऽज्ञानदाहादिशब्दाश्चिदात्मन्येव प्रवर्तन्ते इत्याह—

अज्ञानदाह इति नैकपद समासात्

पूर्वात्तरे खलु पदे पदतामुपेतः ॥

ज्ञानोदयं तटगतं समुपाददानस्त-

स्मात्तमोहतिरवोऽत्र चिति प्रवृत्तः ॥ २२ ॥

अज्ञानदाह इति । नैकपदम्, एकत्र रूढं पदं नेत्वर्थः ।
समासेनैकपद्ये फलितमाह । तस्मादिति । तमोहतिरवो ज्ञानोदयं
तटगतं समुपाददान इति योजनीयम् । अत्र लोकोदयोः ॥२२॥

इतिहरिशब्दस्य समासादिकपद्यमापन्नस्य पशौ यथा ह्यंदि-
स्तथाऽज्ञाननाशादिशब्दस्यापि यत्र वृत्तिस्तत्र ह्यंदिरेव किं न
स्यादित्याशङ्क्या दृष्टान्त एवासंप्रतिपन्न इति इतिहरिशब्दस्यापि
पशौ षण्मात्रपदार्थयोगादेव प्रवृत्त्युपपत्तेर्योगिकार्थस्य मनुष्या-
दिसाधारणत्वेऽपि पशुत्वोपाधिना तत्पदप्रवृत्तेः पशवेव नियमि-
तत्वेनातिप्रमत्ताभावादित्यभिप्रेत्याह—

अत्राप्यसौ इतिहरिः पशुरित्यखण्डः

शब्दो न खल्वभिमतोऽवयवार्थयोगात् ॥

घातुश्च वाचकतया हरतिः प्रसिद्धो

हीन्प्रत्ययश्च हरतेः परतः प्रसिद्धः ॥२३॥

अत्रापीति । पशावपीत्यर्थः । अत्राप्यवयवार्थयोगादि-
त्यनेन सम्बन्धः । अवयवार्थावेव विविच्य दर्शयति । घातुरि-
ति । वाचकतया हरणस्येति शेषः । हरतेः परत इन् प्रत्ययः
कर्तुर्वाचकतया प्रसिद्ध इति शेषः ॥ २३ ॥

एवं तच्चबोधोदयमपेक्ष्यात्मैवाविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरित्युच्य-
त इत्युक्तम्, तत्र तच्चबोधस्य घटादिवदविद्यायविरोधित्वे तान्ने-
वृत्तिव्यवहारे तदपेक्षैव न स्यात्तत्तस्य तद्विरोधित्वं वक्तव्यम्,
न चाविद्यादिप्रतिपोगिकप्रतियोग्यसत्त्वापादकागन्तुकध्वंसजनक-
त्वं विना तस्य तद्विरोधित्वमुपपद्यते, आत्मरूपाऽविद्यानिवृत्ति-
श्चानादिकालेऽविद्यादिना सह वर्त्तमानत्वान्न तदसत्त्वापादिका,
तस्मादात्मातिरिक्त आगन्तुकस्तच्चधीसाध्योऽविद्यादिध्वंसः स्वी-
कर्त्तव्यः, स एव च तद्वाहादिपदाभिलष्य इति चेन्न, आगन्तुक-
ध्वंसस्य प्रतिपोग्यसत्त्वापादकतायाः सत्कार्यवादिनां कुत्राप्यसं-
प्रतिपन्नत्वात्, तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः, तरल-
विद्यां वितर्ता हृदि यस्मिन्निवेशित इत्यादिवचनादाद्वितीयाखण्डै-
करसात्माविद्यैव साक्षादविद्यातत्कार्ययोरसत्त्वापादिकेति नागन्तु-
कध्वंसेन कृत्यमस्तीत्यभिप्रेत्य तथापि किं विद्या वेदान्तवाक्या-
दुत्पद्यमानैवाविद्यादि बाधत उतोत्पन्नेति वीक्षायां किमनेन वि-
चारेण, उभयथापि विद्यावाधिनाऽविद्यादेरनन्तरं स्थित्ययोगात्
तथा तद्भाषे यन्नेन्नरानपेक्षणाच्च सर्वत्र तथा दर्शनादित्याह—

उद्यन्निरस्यति तमश्च तदुद्भवं च

वेदावसानवचनादथ चोदितः सन् ॥

एकात्म्यवस्तुविषयोऽनुभवोऽत एव

कं चित् सहापमनपेक्ष्य निवर्त्तकोऽसौ ॥ २४ ॥

उद्यमिति । ऐकात्म्यवस्तुविषयोऽनुपयी वेदान्तमानवचना-
दुद्यन्नुदितः सन्निति सम्बन्धः । अतएव तत्तस्मद्वापे विलम्बा-
भावादेव । कंचित् कर्मादिरूपम् । अभावनुभवः । उद्यमेव निर-
स्पृशीति तत्रम् । असत्कार्यवादानभ्युपगमादन्यानपेक्षत्वाच्चेति
द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

विद्याया अविद्यादिव्याधे नैपेक्ष्याविलम्बौ विद्यदानर्हाविति
दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

दीपस्तमस्तिरयतीह भवन्नुत विषदू

भूत्वा क्षणव्यवधिमात्रमपेक्ष्य नात्र ।

काश्चिद् विवादपदवीमुपयाति चादी

तद्वत् मतीच्यवगतौ तमसोऽपहन्यन्नाम् ॥ २५ ॥

दीपस्तम इति । तिरयति निवर्तयति । इह तमस्विदेशे ।
भवन्नुत्पद्यमानः क्षणव्यवधिमात्रमपेक्ष्य भूत्वा वा तिरयतीति स-
म्बन्धः । उत्पत्तिक्षणानन्तरक्षणः क्षणशब्दार्थः । मात्रवा तृती-
यादिक्षणपेक्षा निरस्यते । अत्र अन्यानपेक्षत्वे । मतीच्यवगता-
विति व्यपिकरणे सप्तम्यौ, प्रसङ्गविवेकानुसारादिसर्थः । तेषामो-
ऽज्ञानस्यापहन्यन्त्वा वाधिकायां विवादो न कार्य इति शेषः ॥ २५ ॥

उद्यमिस्वपरीत्यमेव पक्षः साधुरित्यभिमेत्यात्मतत्त्वज्ञाने स्वो-
त्पत्त्यतिरिक्तानपेक्षमेव तदविद्याद्युपमर्दकं तत्रापरोक्षज्ञानत्वात्
शुक्त्यादितत्त्वज्ञानवदिति ज्ञानकर्मसमुच्चयसप्तमि मतीक्षयति—

उत्पत्तिरेव हि धिया स्वकलं प्रदातु-

माकाङ्क्षिता न च ततोऽपरमर्थनीयम् ॥

शत् कारकं तदिह काङ्क्षति जन्ममात्रा-

दन्यन्न धीः किमपि काङ्क्षति जन्म लब्ध्वा ॥ २६ ॥

उत्पत्तिरेवेति । विभक्तं स्वकले स्वजन्मातिरिक्तापेक्षं सा-
धनत्वात् काष्ठादिवदिस्यादच्छा तत्र कारकत्वमुपाधिः, न च मा-

घनव्यापकत्वम्, तत्त्वज्ञानस्य व्यञ्जकत्वेन कारकत्वाभावात् ।
कारकत्वं हि स्वविषयस्योत्पत्त्याद्यन्यतमानुकूलक्रियाहेतुत्वम् ।
व्यञ्जकत्वं तु स्वविषयेऽस्ति प्रकाश इत्यादिव्यवहारप्रतिबन्धकमा-
त्रापनेतृत्वमिति तयोर्भेद इत्याशयवानाह । यत्कारकमिति ॥२६॥

प्रमाणज्ञानं स्वफले स्वजन्मागिरिक्तानपेक्षामित्यत्र प्रत्यक्षल-
क्षणपरजैमिनीयमूत्रत्यजन्मपदसागर्थं लिङ्गमिसाह—

प्रत्यक्षसूत्र इदमेव निवेदापिष्य-

न्यायेन जैमिनिरुवाच विदग्धबुद्धिः ॥

सत्संप्रयोग इति तत्र हि बुद्धिजन्म-

शब्दस्य नान्यादिह किं चन कृत्यमस्ति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षसूत्र इति । इदं स्वफले जन्मागिरिक्तानपेक्षत्वम् ।
सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति मूत्रम् ।
अत्रेन्द्रियाणां सता विद्यमानेन विषयेण संप्रयोगे सति निर्दोष-
सम्प्रयोगे सतीति वा पुरुषस्य यद् बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति तत्र ज-
न्मपदस्य लक्षणेऽनुपयोगाद्वैयर्थ्यायोगाच्च तेन प्रमाणं स्वफले
जन्मैवापेक्षते नान्यादिति ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

उत्पत्तिमात्रेण विद्याया अविद्यातत्कार्यबाधकत्वेऽपि स्व-
बाधकत्वायोगाच्चस्या बाधकान्तरं वाच्यम्, तस्या अबाध्यत्वे च
द्वैतापत्तेः, ततश्चानवस्थेसाशङ्का स्वस्या अप्यविद्याकार्यत्वात्स्व-
यमेव बाधिका तत्रश्चाधिष्ठानचैतन्यमात्रपरिशेषान्न द्वैतापत्तिर्न वा-
ऽनवस्थेत्यभिप्रेत्याह—

वेदान्तवाक्यजनिता मतिवृत्तिरेव-

मुत्पत्तितः सकलमेव भवार्णवाम्बु ॥

पीत्वा स्वयं च खलु शाम्यति दग्धलोह-

पीतं यथाम्बु चितिमेव तु शेषयित्वा ॥ २८ ॥

वेदान्तवाक्येति । स्वपराविरोधित्वे वस्तुपरिशेषे च द-

पुन्यमाह । दग्धलोहोति । दग्धलोहे सिक्तमम्बु दाहं क्षमयत्
स्वयं च शाश्वति लोहं तु पाणिशिष्यते तद्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

एवमविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वे चिदात्ममात्रत्वे च वि-
द्योदपमात्राधीनत्वप्रतिपादनेन मुक्तौ ज्ञानकर्षणसमुच्चयो निराकृतः,
इदानीं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिशास्त्रमिद्धब्रह्मात्मतालक्षण-
मुक्तावापि चतुर्विधक्रियाफलामम्भवात्कर्मानुपवेशेन समुच्चया-
योग इत्यभिप्रेत्य तस्याः कूटस्थानित्वतामनुमानेन साधयति ।

कूटस्थानित्यैव तु मुक्तिरेषा
विद्याफलत्वादिह यद्यदेवम् ॥
तत्तत्तथा दृष्टमशेषमेव
यथा हि शुक्त्यादिपदार्थसंघित् ॥ २९ ॥

कूटस्थानित्येति । सदा समस्तविकारायोग्येत्यर्थः । वि-
द्याया उद्देश्यफलत्वादिनि हेतुर्थः । ततश्च पञ्चमप्रकाराऽविद्या-
निवृत्तौ न व्यभिचारः, शुक्तिरशनादिपदार्थाकारापरौक्षान्तःक-
रणवृत्तिरूपाया विद्यायाः शुक्त्वाद्यवच्छिन्नात्मरूपमन्विदेवाभिव्य-
क्ता फल न तु स्वत उत्पत्त्यादिमज्जदं स्वप्रकाशं वा तत्फलं नि-
रूपयितुं शक्यमिति प्रतिवर्तमानव्यवस्थयादौ निरूपितम्, ततो न दृ-
ष्टान्ते साध्यवैकल्पशङ्केति भावः ॥ २९ ॥

किं च प्रमाणफलभूतायाः संविदः स्वभावविक्रान्नादिवि-
कारसाधकाभावाच्च सा कूटस्थानित्येत्याह ।

जन्मादिपद्भावविकारहीना
शुक्त्यादिवस्तूपनिविष्टसंघित् ॥
न प्रागभावाद्यनुभृतिरस्याः
स्वतः प्रमाणादपि युज्यते हि ॥ ३० ॥

। : जन्मादीति । किं संवित्स्वयमेव स्वजन्मादिविकारसाधि-
क्यं किं वा मानान्तर तस्यास्तत्साधकं नोभयधापीत्याह । न

प्रागभावेति । अभूत्वा भवनरूपं जन्म प्रागभावपदार्थः । न ताव-
त्संविदैव स्वजन्ममिद्विः, अभूत्वा भवनरूपजन्मनः प्रागभवनग्रहं
विना ग्रहीतुमशक्यत्वात् तदा च तस्या अमत्त्वादेव तथा प्राग-
भावस्य ग्रहणायोगात्तद्व्यतिरिक्तस्वजन्मप्रग्राहसंभवात्, नापि स्वध्वं-
सस्यापि सा साधिका, ध्वंसकाले स्वस्या अमत्त्वात्, स्वकाले च
ध्वंसासत्त्वात्तथा तद्ग्रहणासंभवान्, संविदो जन्मनाशयोरमिद्वौ
तद्व्याप्तित्वादान्तरालिकविकाराणां तदभावोऽपि सिद्ध एव, नापि
मानान्तरंस्वमकाशसंविदो जन्मादेविका स्वत्वेन साधयितुमशक्यं,
तस्यास्तदयोग्यत्वादिति हिशब्दार्थः ॥ ३० ॥

सर्वसाक्षिभूनात्मैव संविज्जन्मादिमाधक इत्याशङ्क्य किम-
जामजानन्नेव तदीयजन्मादि साधयति उत, ज्ञानन्, नाथः, ध-
र्म्यग्रहे तत्र धर्म्यवैशिष्ट्यग्रहायोगादित्याह—

अबुद्ध्यमानो न हि संविदं त-

त्संमन्त्रि किं चित् प्रतिपत्तुमीशः ॥

न बुद्ध्यमानोऽपि तथा तदा हि

न संविदेया विषयत्वहेतोः ॥ ३१ ॥

अबुद्ध्यमान इति । किं विज्जन्मादि । द्वितीये संविदो-
ऽपि घटादिवद् दृश्यत्वेऽसंविच्चममज्ञान मासिगम्या संविद्व किं
तु स्वयमेव कूटस्याऽद्वितीया साक्षिभूना नातिरिक्तैरभिप्रेत्याह !
न बुद्ध्यमानोऽपीति । बुद्ध्यमानोऽपि तत्संमन्त्रि प्रतिपत्तुमीश
इति तथाशब्दार्थः । तत्र हेतुः—तदा हीति ॥ ३१ ॥

एवं स्वमिदान्मिद्वान्वगदृष्टान्तेन मुक्तेः कूटम्यानित्यत्वं
प्रनाध्योक्तवतिज्ञाहेतुनुसादेन व्यतिरेकदृष्टान्तेनापि तत्साधयति—

जन्या न मुक्तिर्घटते कुतश्चिद्

विद्याफलत्वादिति पूर्वहेतोः ॥

यद्यद्धि जन्यं जगति प्रसिद्धं

तत्तन्न विद्याफलमम्भरादि ॥ ३२ ॥

जन्म्या न मुक्तिरिति ॥ ३१ ॥
 एवं ब्रह्मभावलक्षणमोक्षस्य कूटस्थनिसत्त्व प्रसाध्य तत्र कर्मणा मनुष्ययोगमर्थसिद्धमपि तेनैव हेतुना साक्षात्साधयति ज्ञानकर्मसमुच्चयविघटनात्—

मोक्षस्वरूपो विफलक्रियोऽसौ

विद्याफलत्वादिह यद्यदेवम् ॥

तत्तत्तथा दृष्टमशेषमेव

यथैव रज्ज्वादितमोनिवृत्तिः ॥ ३३ ॥

मोक्ष इति । अर्था ब्रह्मभावरूपः । मोक्षमात्रेण विद्यायां कर्मणा मनुष्ययोगाङ्गीकारात्स्वरूप इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

ननु यस्यैत अष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्राह्मणः सायुष्यं तालोक्यं च गच्छतीत्यादिस्मृतैः सायुज्यादिरूपमोक्षस्य कर्मफलत्वमतिपक्षेऽप्यपि तत्र विषयत्वाद्दुक्तात्पुमानमप्रमाणमित्याशङ्क्याह । सायुज्यादि विधादमाचरपदं निःश्रेयसं नो भवेत् कार्पण्यत्वादिह यद्यदीदृशमदो निःश्रेयसं नैक्षितम् ॥ यदत् कुल्यघटादि तादृशमिदं तस्मादिदं तादृशं युक्तं कल्पयितुं न तद्विसदृशं तादृङ् न दृष्टं पतः ॥ ३४ ॥

सायुज्यादीति । किं ब्रह्मभाव एव सायुष्यं किं वा तज्जरीरेणैव शरीरित्वं सत्समानशरीरित्वं वा । नाद्यः, पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा वस्तुनाऽन्यस्यान्यात्मत्वात्सम्भवेन तस्य कर्मसदृशेणापि सायुष्यपितुमशक्यत्वात्, कर्ममाध्यस्यानित्यत्वनियमनेन तस्य मुक्तित्वानुपपत्तेश्च, अनादित्वे तु ब्रह्मभावरूप ब्रह्मवदेव न कर्ममाध्यपत्वं सम्भवति । नि च कर्मणा नित्यमिद्व्यक्तत्वात्तदभिन्नकृत्वात्तस्य कर्मजन्यस्यानित्यत्वेनियमनेन मुक्तित्वानुपपत्तेश्चानादिफले हेतुत्वमिति वाच्यम् । तदभिन्नकृत्वेनैव च नीयाविद्यामिदृच्छिन्नाया विद्यैकमाध्यत्वेन कर्मणा तदभिन्नकृत्वात्सम्भवात् । तस्या-

न्नित्यसिद्धब्रह्मभावाभिष्वङ्गकविद्यापनाख्या कर्मणा ब्रह्मभावरूप-
सायुज्योपयोगित्वमुक्तस्मृत्या विवक्षितम्, अत एव तत्र कर्मसु
संस्कारशब्दः प्रयुक्तः, फलमाधनाद्गतातिशयेहेतुकर्मण्येव सं-
स्कारशब्दमयोगान्न स्मृत्यनुमानयोर्विरोधः । नापि द्वितीयः, न
तस्य कार्यं करणं च विद्यते, अक्रायमवगम, अस्थूलमनणु, नेति-
नेतीत्यादिश्रुतिविरोधेन ब्रह्मणो वास्तवशरीरासम्भवेन तदेक-
शरीरित्वरूपसायुज्यायोगात्, सशरीरमुक्तेर्निराकृतत्वाच्च । अत-
एव न तृतीयः, समानशरीरत्वस्यैव सायुज्यरूपत्वे तस्य सारूप्य-
रूपमुक्तेर्विशेषाभावप्रसङ्गाच्च । किं च नित्यसिद्धब्रह्मभावातिरि-
क्तसायुज्यादेः कार्यत्वावश्यभावेनानियत्वध्रौव्यान्न तन्निःश्रेयस-
मिति तात्पर्यार्थः । अज्ञरार्यस्तु विवादगोचर इति पदं विशेष-
णतया विद्यतेऽस्मेति तथोक्तम् । एतच्च विशेषणं नित्यसिद्धब्रह्म-
भावरूपसायुज्यव्यावृत्त्यर्थम् । नो भवेत् न भवेत् । इह लोकवेद-
योः । ईदृशं कार्यं तादृशमिति द्विरुक्तिरूपनपनिगमनार्था । तद्वि-
सदृशं कल्पयितुं न युक्तमित्यनुपपन्नः । तादृशं निःश्रेयसरूपं का-
र्यमिति शेषः ॥ ३४ ॥

किं च कर्ममाध्या मुक्तिः कस्य चिद्भावस्योत्पत्तिरूपा किं
वा कस्य चिन्नाशरूपा अनिर्वचनीयवस्तुरूपा वा, नायः उत्पत्तेः-
प्राक् कार्यस्य सत्त्वेऽपत्त्वे वोत्पत्त्यसम्भवस्याक्तत्वादित्याशयेनाह-

सदसदुद्भवन्नं न विमुक्तता

सदसदुद्भवनानुपपत्तितः ॥

सदसतोर्नशनं न विमुक्तता

सदसतोर्नशनानुपपत्तितः ॥ ३५ ॥

सदसदुद्भवन्नमिति । न द्वितीयः, नाशात्पूर्वं सतोऽसतो
वा नाशासम्भवस्याप्युपपादितत्वादित्याह । सदसतो रिति ॥ ३५ ॥

न तृतीयः, अनिष्टत्वादनुपपन्नत्वाच्चित्याह—

न च तमोमपजन्म विमुक्तता

न हि तदिष्टमनिष्टतरं हि तत् ॥

न खलु कल्पितजन्म विमुक्तता

समुपगच्छति तद्वितर्धं यतः ॥ ३६ ॥

न च तमोमपेति । आविद्यकस्य तत्त्वधीषाध्यत्वेन मिथ्यात्वात्-
तदूपाया मुक्तेः केनाप्यनङ्गीकारादिति । हेतुमाह-न खल्विति ॥ ३६ ॥

सतोऽसतो वा विनाशासम्भवेऽप्याविद्यकानिर्वचनीयवन्ध-
स्यात्यन्तकनाशो मुक्तिरिति निरुद्धगतिकस्य शङ्कापनुवदति—

अथ तमोमपविद्यविकल्पना-

विलयनात्मकमभ्युपगम्यते ॥

सकलदूषणजातविधर्जितं

तदिह मोक्षपदं न निवार्यते ॥ ३७ ॥

अथेति । मोक्षपदं मोक्षस्वरूपम्, अस्य विलयनात्मकमि-
त्यनेन सम्बन्धः । अस्मिन्पक्षे प्रत्यगात्मनो ब्रह्मभावस्य नित्य-
सिद्धत्वादाविद्यकवन्धनिष्टत्वे तत्त्वज्ञानमात्राधीनत्वात्कर्मणाम-
नुपयोगात् समुद्ययासिद्धिरसंभवेत्य तन्मुक्तिरूपमङ्गीकरोति ।
तदिति । इहासमुद्ययमते ॥ ३७ ॥

ननु न तत्त्वज्ञानमात्राद्बन्धीनिष्टीत्तः संभवति तत्त्वविदामपि
शरीरादिवन्धदर्शनादित्याशङ्क्य तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः एवमे-
वास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषाणाम् पुरुषं प्राप्यास्तं
गच्छन्तीत्यादिशास्त्रप्रामाण्याल्लोके विद्याया अविद्यानिष्टौ
निरपेक्षसाधनत्वात् तत्त्वमाक्षात्कारवतः सद्य एव विदेहकैवल्यं
भवति यस्य तु देहादिवन्धो दृश्यते स न तत्त्वसाक्षात्कारवानिति
निर्धोषते इत्याशयेन सद्यो मुक्तिमपं दर्शयति—

सम्बन्धज्ञानविभावसुः सकलमेवाज्ञानतत्सम्भवं

सद्यो यस्तु यत्प्रवर्तमानमद्दृष्ट्यापारसन्दीपितः ॥

निलेपेन हि दन्दहीति न मनागप्यस्य रूपान्तरं
संसारस्य शिनष्टि तेन विदुषः सद्यो विमुक्तिर्धृता ॥३८॥

सम्यग्ज्ञानेति । सद्यो दन्दहीति सम्वन्धः । वस्तु
विद्यभूते परमार्थमद्वय तदेव बलं तदेव हृदयज्ञानस्याविद्यादि-
दाहकत्वे प्रयोजकत्वात् प्रवर्तनमरुत् तद्यापारो हृत्तौ मतिफलने
ते । सन्दीपितः प्रज्वलित इत्यर्थः । शिनष्टि शेषयति ॥३८॥

ननु तत्रविदः सद्यो विदेहकैवल्योपगमे, तस्य ताचेदेव चिर
या न विमोक्ष्येऽय संपत्स्ये, मजहाति यदा कामान्मर्चान् पापं
मोगतान्, आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोष्यने इत्यादि-
जीवन्मुक्तिमतिपादकशास्त्रं निर्विषय स्यादित्याशङ्क्य तस्यार्थ-
वादतया शुकनामदेवादिमुक्तिशास्त्रवत्प्रकृतमाज्ञकारित्वतर्जिवन्मु-
क्त्यनुवादेन ब्रह्मविद्यास्तुतिपरत्वाच्च तद्विशेष इत्यभिप्रेत्याह—

जीवन्मुक्तिप्रत्यय शास्त्रजातं

जीवन्मुक्ते कल्पिते योजनीयम् ॥

तावन्मात्रेणार्थवस्वोपपत्तेः

सद्यो मुक्तिः सम्यगेतस्य हेतोः ॥ ३९ ॥

जीवन्मुक्तीति । जीवन्मुक्तेः प्रत्ययो येन तत्तयोक्तम् ।
अर्थवस्वोपपत्तेः स्तुतिरूपमयोजनवस्वोपपत्तेः । एतस्य हेतोरित-
स्माद्धेतोः जीवन्मुक्तिशास्त्रस्यान्यविषयत्वाद्धेतोरिति यावत् ॥३९॥

जीवन्मुक्तिशास्त्रस्यार्थवादत्वऽपि तदर्थस्य मानान्तराविरुद्ध-
त्वेन मृतार्थवादत्वोपपत्तेस्तस्मिद्धा जीवन्मुक्तिर्न शक्याऽपलापतु-
म् । न च विद्यासामर्थ्याग्निः शेषाविद्यानिवृत्तौ तदनुपपत्तिरिति
वाच्यम् । अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधेरिति सूत्रोक्तन्यायेन
विद्याया आरब्धफलरूपुष्यपापनिवर्तकत्वाभागेन तत्स्थितनि-
विषयता कल्पिताविद्यालेशवशेन विदुषोऽपि यावत्मारब्धकार्य-
स्य शरीरादिधारणोपपत्तीरिति मतान्तरमाह—

यदा विद्यद्भोचरं योजनयिं
तस्याविद्यालेशवत्त्वोपपत्तेः ॥

तस्याभ्रिष्टा निर्निमित्ता निवृत्ति-

र्षद्वा विद्यासन्ततिर्हेतुलेशम् ॥ ४० ॥

यद्वेति । योजनीयं जीवन्मुक्तिशास्त्रमिति शेषः । तर्हि विद्याया अविद्यालेशनिवर्त्तकत्वाभावात्स न निवर्त्तेत्त्वाशङ्क्य प्रा-
रब्धकर्मणां भोगादेव क्षये सति प्रयोजनाभावात् स स्वयमेव नि-
वर्त्तत इत्याह । तस्येति । अविद्यालेशनिवृत्तेरपि निवर्त्तयति-
रिक्तं निमित्तं वाच्यम्, अन्यथा तस्य लेशस्य क्षणिकत्वापत्तेरि-
त्याशङ्क्याह । यद्वेति । वृत्तिमासात्काराभिष्वक्तस्वरूपचैतन्यमे-
वानुवर्त्तमानं विद्यासन्ततिः, सैव प्रतिबन्धककर्मणां भोगेन क्षये
जीवन्मुक्तिहेतुभूतमविद्यालेशं निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु विद्यया चिदात्मनि ब्रह्मात्मनाभिष्वक्ते तत्राविद्याले-
शास्याप्यसम्भवात्कथं तदधीना जीवन्मुक्तिर्घटते, किं च कैश्चि-
दे विद्यागन्धस्य अन्यैरविद्याछायाया अथैरविद्यासंस्कारस्य जी-
वन्मुक्तिघटकत्वमुच्यते, तद्विरोधादपि नाविद्यालेशाधीनजीवन्मु-
क्तिरिति तत्राह—

जीवन्मुक्तिव्यापृतेः प्रापको य-

स्तस्याविद्यालेशगन्धादिभाषाः ॥

नाविद्याया नापि भागस्य तस्या-

स्तस्मिन् पक्षे दुर्घटत्वाद् विमुक्तेः ॥ ४१ ॥

जीवन्मुक्तिव्यापृतेरिति । अनृतेन हि मत्पूढाः, अनीश-
या शोचति मुह्यमान इत्यादिश्रुतेरविद्याया आवरणवित्तेपलस-
णकार्यदृष्टानुरोधेनावरणशक्तिमद्विद्याशनाशेऽपि जीवन्मुक्तस-
म्बन्धिकार्यकरणव्यापारमापकवित्तेपशक्तिमद्विद्याशस्य पलव-
त्पारम्भकार्यमहितस्य जीवन्मुक्तिप्रयोजकत्वात् एव सर्वैलेशग-

न्वादिशब्दैरभिलष्यते । तत्रश्च जीवन्मुक्तस्यात्मस्वरूपेऽभिव्य-
क्तोऽपि विशेषकाविद्यालेशानुवृत्तियुज्यते मारुच्यकर्मक्षयावधिकेति
तस्य जीवन्मुक्तिघटकरत्वे न कोपि दोष इति भावः । ननु सम-
ग्रैवाविद्या तदीयावरणशक्तिमद्भागो वा लेशादिशब्दैरभिव्य-
यताम्, नेत्याह । नाविद्याया इति । विमुक्तेः पूर्वावस्थातो विशेष-
यामावाचदा जीवतो मुक्तिरेव दुर्यज्ञा स्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु माप्यकारादिभिरविद्यादेर्वाधितानुवृत्त्या जीवन्मुक्त-
व्यापृतिरिति क्व चित् क्व चित् कथ्यते सा किं गन्धच्छायादिप-
दाभिलष्यलेशपञ्जादयन्तिरम्, नेत्याह—

गन्धच्छायालेशसंस्कारभाषा

विज्ञानव्या भाष्यकारीपतन्त्रे ॥

स्वाविद्याया चाधितायाः प्रतीतिः

पौर्वापर्येणार्थमालोच्य बुद्ध्या ॥ ४२ ॥

गन्धच्छायेति । अस्मिन्पदे बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । प्रतीतिर-
नुवृत्तिस्थः प्रतिभासमात्रशरीरत्वाद् चाधितानुवृत्तेरपि नि-
निमित्ताया असम्भवात् तन्निमित्ततयोक्ताविद्यालेशोऽवश्यमुपेयः,
तत्रश्च स एव प्रतिभासिकविशेषरूपेणानुवर्त्तमानस्या कथ्यत
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु विदुषोऽपि द्वैतदर्शने तदधीनमवशोकारूपवन्धस्या-
वश्यकत्वात्कुतो जीवन्मुक्तिः, जीवत एव मुक्तौ वा कुतो द्वैतदर्श-
नमित्त्वाशङ्कोभयस्यापि विद्वदनुभवसिद्धत्वादाविरोध इत्याह—

जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीते-

द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीतेः ॥

द्वैतच्छायारक्षणायस्ति लेश-

स्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥ ४३ ॥

जीवन्मुक्तिरिति । तत्रोपपत्तिमप्याह । द्वैतच्छायारक्ष-

णायेति । प्रातिपासिकाविशेषशक्तिमदविद्यांशो लेशशब्दार्थः ।
तत्र विद्वद्नुमत्वं प्रमाणयति । तस्मिन्निति ॥ ४३ ॥

ननु विदुषोऽप्यज्ञानलेशश्रेयदस्ति तदा पूर्ववद्ब्रह्म नास्ति न
प्रकाशते चेति व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य तस्य पूर्वमविद्याकृता-
वरणपयुक्तत्वादावरकांशस्य च तत्त्वज्ञानेन नाशादनन्तरं तदयो-
गादहं ब्रह्मास्मीत्येव व्यवहारो युज्यते, तथापि मुक्तावस्थायामह-
मिदं ममेदमित्यपि व्यवहारदर्शनात्तदुपपत्तये विशेषशक्तिवदवि-
द्यालेशः स्वीकार्य इत्याह—

ब्रह्मात्मत्वं सान्तरायं पुरस्ताद्

घोघोत्पत्तौ ध्वस्तमोहान्तरायम् ॥

यद्यप्येवं द्वैतलेशानुवृत्तेः

प्रत्यक्षत्वान्मोहलेशोऽभ्युपेयः ॥४४॥

ब्रह्मात्मत्वमिति । स्पष्टोऽक्षरार्थः ॥४४॥

विदुषोऽप्यहमिदमित्यादिव्यवहारोपगमे तन्निमित्तपुण्यपा-
पान्तरारम्भमम्भवात्तदधीनदेहान्तरस्पावश्यकत्वाद्द्विदेहकैवल्यानु-
पपत्तिरिति शङ्का निराकुर्वन् जीवन्मुक्तिमुपमंहरति—

तस्माद्जीवन्मुक्तरूपेण विद्या-

नारब्धानां कर्मणां भोगसिद्धौ ॥

स्थित्वा भोगं ध्यान्तगन्धप्रसूतं

शुक्लऽस्तेयन्तं याति कैवल्यमन्ते ॥ ४५ ॥

तस्मादिति । मारब्धकर्मणीतवद्द्विद्ययाऽविद्यालेशाक्षया-
दित्यर्थः । मारब्धकर्मक्षयमात्रमेषस्य व्यवहरता विदुषा कर्मान्तरा-
नारम्भात् कर्मप्रत्याद्धारतो व्यवहारस्यापि स्वप्नवदात्मानुभवेन
प्रतिक्षणम्याध्यमानस्यादृष्टाजनकत्वाद् भोगेन मारब्धकर्मनाशे-
ऽप्रतिवृत्तविद्ययाऽविद्यालेशस्यापि नाशाच्च विदुषो देहान्तरानु-
पपत्तेर्वर्तमानदेहपातानान्तरं विदेहकैवल्यसिद्धिरिति भावः ॥४५॥

वाङ्मोक्षविधमुक्तौ श्वेताश्वतराणां श्रुतिं प्रमाणयति—

चरं प्रधानममृताक्षरं हरः

चरात्मानावगते देव एकः ॥

तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्

भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ४६ ॥

चरम्प्रधानमिति । प्रधीयतेऽस्मिन् जगदिति प्रधानम-
 व्याकृतम् । तस्य नित्यतां निवारयति । क्षरमिति । तर्हि नित्य-
 वस्त्वेव नास्तीति शङ्कायामाह । अमृताच्चरमिति । सर्वकार्यमंह-
 तुर्हरस्य संहारे कारणाभावात्स एव मरणाशयादिगहितं वस्त्व-
 त्यर्थः । तर्हि प्रधानपुरुषो तत्संहर्तारो भवेतामित्याशङ्क्य तयोस्तन्नि-
 यम्यत्वेन तत्पारतन्त्र्यान्मैवमित्याशयेनाह । क्षरात्मानाविति ।
 ईशते-उष्टे इति एकवचनत्वेन परिणेतव्यम् । तर्हि द्वैतापत्तिरित्या-
 शङ्क्य हरगोचरत्वज्ञानात्प्रधानपदाभिलष्यमायायाः सकार्याया
 वाध्यत्वात् पुरुषस्य च हरस्वरूपेणैवावस्थानाच्चाद्वैतमेव वस्तु
 परिशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह । तस्याभिध्यानादिति । तस्य हरश-
 व्दोदितब्रह्मण आभिमुख्येनाहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपाख्यानादादरेण
 निरन्तरं दीर्घकालचिन्तनाद् द्वैतमत्यत्र भ्रमहेतुभूतमायालेशो नि-
 वर्त्तते, ततो ध्यानपरिपाकसाक्षात्काराद्योजनाद् द्वैतं व्यावहारि-
 कमत्र भ्रमहेतुभूतमायालेशो निवर्त्तते, भूयश्च तत्त्वभावाद्नाट्यत-
 पूर्णब्रह्मात्मत्वरूपस्वभावाद्गन्ते प्रारब्धकर्मणां भोगेन क्षये द्वैते
 प्रातिभासिकत्वभ्रमहेतुभूतमायालेशस्यावांशष्टस्य निवृत्तिरित्येवं
 विश्वमायानिवृत्तिस्तत्त्वयोधाद्भवतीत्यर्थः । अत्रान्ते प्रारब्धकर्मा-
 वसाने विश्वमायानिवृत्तिरित्युक्तत्वात् प्रागपि मावशेषमायानिवृ-
 त्तिः प्रतीयत इतीय श्रुतिभूयविधमुक्तौ मानमिति भावः ॥४६॥

ननु सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति, यत्रामृतः स पुरुषो
 षण्यपात्मा तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इत्यादि-

शास्त्राद्विदुषामर्चिरादिमार्गोद्गतानामेव मुक्तिमाप्तात्कथं जी-
वतो विदुषो मुक्तिरिति तत्राह—

ब्रह्मादीनामस्ति मुक्तिः श्रुतिभ्य-
स्तेषामेषा नार्चिराद्या गतिर्भवः ॥

तस्मादस्या निर्गुणब्रह्मविद्या-

सम्बन्धित्वं नैपितव्यं भवद्भिः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मादीनामिति । तद्यो यो देवानां प्रत्यक्षुपत स एव
तदभवत्, ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्गाप्ते गतिसञ्चरे, परस्पान्ते
कृतात्मानः प्रवेशन्ति परं पदोपेत्यादिवचनेभ्यो ब्रह्मलोकवासि-
नां ब्रह्मादीनामपि परब्रह्मविद्यावतां मुक्तिरस्त्वैव, न च तेषां
मुक्तिमाप्तावर्चिराद्या गतिर्भवतामपीष्टा, ब्रह्मलोकादवागेवार्चिरा-
दीना स्थितत्वात्, तस्मादस्या आर्चिरादिगतेर्निर्गुणब्रह्मविद्यास-
म्बन्धित्वं तत्फलप्राप्तिद्वारत्वं भवोद्भवेननुपेक्ष्यैव नैपितव्यं किं तु
कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेरित्युक्तन्यायेन समुणविद्याफलभूत-
कार्यब्रह्मप्राप्तिद्वारस्त्वमेव तस्या एपितव्यम्, एव च सूर्यद्वारेणेत्या-
दिवचनमपि समुणविद्यावद्विषयमुपेयमिति भावः ॥ ४७ ॥

ननु तपोर्द्धेयापन्नमृतत्वमेतीति मूर्द्धन्यनादीद्वारोर्द्धेयगम-
नस्यामृतत्वगाप्युपापत्वश्रवणान्मनुष्याणामूर्द्धेयगमनं विना नामृत-
त्वमाप्तिरित्याशङ्क्याह—

प्राणोत्क्रान्तिर्नास्ति मूर्द्धन्यैषां

नाड्या तस्माद् यन्नयत्रैव विद्या ॥

तत्रैव स्थान् मुक्तिरित्यभ्युपेयं

गत्युत्क्रान्तिरित्येन निदान्तरेषु ॥ ४८ ॥

प्राणोत्क्रान्तिरिति । स्वतोऽपरिच्छिन्नस्यात्मनो वस्तुतः
एषुज्ञानादीद्वारोर्द्धेयगनापोगात् प्राणात्मकलिङ्गगमनोपाधिकं ग-
मनं वाच्यम्, न च तत्परब्रह्मविद् उपपद्यते, न तस्य प्राणा उ-

त्क्रामन्ति ब्रह्मैव मन्त्रह्याप्येनीत्यादिश्रुत्या विदुषः प्राणोऽक्रान्तिपतिपेधेन तदुपाधिकोत्क्रान्त्यादेरमम्भवात्, प्राप्तव्यब्रह्मणः परिपूर्णत्वेन तत्प्राप्तिरूपामृतत्वस्योत्क्रान्तपाद्यनपेक्षत्वाच्च, तत्रश्च यत्र यत्र देशे काले च विद्या जायते तत्र तत्रैव जीवयं देहे मुक्तिरत्र ब्रह्म ममश्नुत इति श्रुतेरभ्युपेयेत्यर्थः । तर्हि ततोर्द्धवापानिन्यादिश्रुतेनार्यत्रयस्य, नेत्याह । गत्युत्क्रान्तिति । तेन परब्रह्मविद्यायामुत्क्रान्तिप्रतिपेधेन ॥ ४८ ॥

पूर्वपरिषदादिमार्गानपेक्षां मुक्तैः प्रमाध्य कर्मापेक्षामपि निराकुर्वन् तस्याः केवलविद्याधीनत्वमाह—

देवादीनां नास्ति कर्माधिकारो

विद्या तेषां केवला मुक्तिहेतुः ॥

पारंपर्यात् कर्मणामुक्तहेतो-

र्विद्याइत्त्रं सर्ववर्णाश्रमाणाम् ॥ ४९ ॥

देवादीनामिति । तथापि मनुष्याणां कर्मण्यधिकृतानां कर्मापेक्षा मुक्तिर्भविष्यति, इतरथा सर्वपेक्षा च पश्चादिश्रुतेरिति-सूत्रविरोधः स्यादित्यत्र आह । पारंपर्यादिति । मनुष्याणामपि ज्ञानपरिपाकाइत्वेन संन्यासस्यावश्यकत्वात्मानि ज्ञाने कर्माधिकारवाधान्नकर्मणेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च न साक्षात्कर्मणां मुक्तिहेतुत्वं घटे तादृदमुक्तम् । उक्तहेतोरिति । सूत्रं तु सर्ववर्णाश्रमविहितकर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुभूतविद्यां प्राप्ति परंपरया माद्यनत्वपरस्य, इतरथा अन एव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षेति पूर्वसूत्रेण विरोधापत्तेरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

केन द्वारेण पारंपर्यामिति बोधायनामाह—

पारंपर्यं शुद्धिहेतुत्वेहेतो-

र्षजादीनां श्रूयते स्मर्यते च ॥

साक्षादेवां मोक्षहेतुत्वमेव-

मन्विच्छन्तोऽप्यागमात्त प्रतीमः ॥ ५० ॥

पारंपर्यामिति । शुद्धिपदं विविदिपोपलक्षणम् । तत्र प्र-
माणमाह । श्रूयते इति । येन केन चन यजेतापि दर्विहोमेनानुपह-
तमना एव भवति, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिर्प्रागनः कर्म
कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये, कृपाये कर्मभिः परे ततो ज्ञानं प्र-
वर्त्तते इत्यादिस्मृतिश्चोक्तपारंपर्ये मानमित्यर्थः । उक्तविषया क-
र्मणां पारंपर्येण मुक्ताश्रुतयोग इव साक्षादुपयोगे मानाभावान्न स-
मुच्चयासिद्धिरित्याभेत्पाह । आक्षादिनि ॥ ५० ॥

निरूपितप्रमेयजातस्य स्वकपोलकल्पितत्वामापाणिकत्वशङ्का-
रुपातिलाभार्थमेतद्ब्रह्मण्यकरणमिति पार्ति च निराकुर्वन् प्रकरणार्थ-
मुपसंहरति—

इति बहुश्रुतभाषितमुचकैः

श्रुतिशिरोवचनानगतं महत् ॥

समुपादिष्टमिदं कृपया मया

प्रियमतीव हितं च मुमुचवे ॥ ५१ ॥

इति बहुश्रुतेति । सूत्रभाष्यटीकावार्तिककारा बहुश्रु-
तास्तैश्चकैस्तात्पर्येण निरूपितमित्यर्थः । महोच्चान्धपरिच्छेदशू-
न्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । अतीव प्रियं निरतिशयानन्दरूपत्वात्, अ-
तीव हितं समस्तानर्थासंस्पर्शित्वात् ॥ ५१ ॥

नन्वत्र ब्रह्मैव न निरूपितं समन्वयादेरापि निरूपितत्वादि-
स्याशङ्का तन्निरूपणस्य ब्रह्मण्यमित्यर्थत्वाद् ब्रह्मैव प्राधान्येन नि-
रूपितमित्यभिप्रेत्य तत्प्रमितेः तद्यो मुक्तिफलत्वं मुत्प्राधिकारि-
शिष्यानुभवसिद्धमिति वदन् स्वानुभवव्यथापरं तदचनमवतारयति—

एवं समन्वयविरोधनिरामविद्या-

निष्पत्तिमाघनफलानि गुरोः क्रमेण ।

विज्ञाय चेदफलमात्मनि सर्वमेव

पश्यन्नुषाच कृतकृत्यमतिः स शिष्या ॥ ५२ ॥

एवं समन्वयेति । वेदो वेदनं तत्फलं मोक्षं सर्वद्वैतवाप-
 मुखदुःखमाप्तपारिहाररूपम् ॥ ५२ ॥ -

तदुक्तीरेव दर्शयति पद्भिः—

विद्याभिग्रहमग्रहेण पिहितं प्रत्यक्षमुच्चैस्तरा-
 मुत्कृष्योत्तमपूरुष मुनिधिषा मुञ्जादिपीकामिव ॥

कोशात् कारणकार्यरूपविकृतात् पश्यामि निःसंशयं
 कासीदस्ति भविष्यति कनु गतः संसारद्वुःखोदधिः ॥५३॥

विद्याविग्रहमिति । स्वमकाशचिदेकरसमित्पर्यः । उ-
 त्तमपुरुषस्य परमा-मनः प्रतीचो भिन्नत्वादेवानवभावो नाविद्या-
 पिहितत्वादिति शङ्कातिरामायोक्तं—प्रत्यक्षमिति । उच्चैस्तरामि-
 ष्यस्य गिहितमित्यनेन समन्वयः । पिधानस्योच्चैस्तरत्वं यत्र नदस्त्रि-
 त्वम् । मुनिधिषा श्रुत्यमुकूलमनननिशितविवेकधिषा । मुञ्जात्
 इपीकाच्छादकवाद्यत्वचः । कोशादन्नपयाद्यानन्दमयान्तात् । का-
 रणकार्यरूपेणान्तर्वाहिर्भावेन विकृताद्विधेतया कृतादुत्कृष्येति
 समन्वयः । कोशपञ्चकाद्विक्तात्मनो ब्रह्मभावेन दर्शनफलं प्रक-
 टयति । कासीदिति ॥ ५३ ॥

तथापि द्वैताभासस्यामम्भादितस्यापि प्रतीतेर्जायते एव मु-
 क्तिरनुभवसिद्धेत्याह—

पश्यामि चिग्रामिव सर्वमिदं द्वितीयं
 तिष्ठामि निष्कलचिदेकवपुष्पनन्ते ॥
 आत्मानमद्वयमनन्तसुखैकरूपं

पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चम् ॥ ५४ ॥

पश्यामीति । मांभासमानद्वैतस्वार्थक्रियासामर्थ्यं निवा-
 रयति । दग्धेति ॥ ५४ ॥

नन्वद्वैतदर्शने सति कथं तद्विरुद्धद्वैतदर्शनानुवृत्तिस्तदभावे
 वा कथं जीवन्मुक्तिरित्याशङ्क्याद्वैतस्य वास्तवत्वेन द्वैतस्यावास्त-
 पत्वेनानुभूयमानत्वात् किं चिदनुपपन्नमित्याह—

अद्वैतमप्यनुभवामि करस्यविलंब-
तुल्यं शरीरमहिनिर्त्ययनीव तीक्ष्णे ॥

एवं च जीवन्मपिव प्रतिभासमानं

निःश्रेयसोऽधिगमनं च मम प्रसिद्धम् ॥ ५५ ॥

अद्वैतमिति । अद्वैतसाक्षादनुभवतः कदाचिद्भ्रामान-
मपि द्वैतं न पूर्ववद्भातीत्यत्र निदर्शनमाह । अहिनिर्त्ययनीयेति ।
अहिनिर्मोको हि त्यागात् पूर्वमाहिनाऽहमित्येव मतिवन्नस्त्वागा-
नन्तरं तदभिमानरहित एव प्रतीयते, तथा शरीरादिरूपे द्वैते पूर्व-
दहं ममाभिमानं विहाय मिथ्यवेदं भाषीति पश्यामीत्यर्थः । मि-
थ्यात्वेन निश्चयद्वैतदर्शनानुत्पत्तौ फलितमाह—एवंचेति ॥ ५५ ॥

विद्यामिदं मद्पकारकं निर्मूलमेवोच्छ्रामितं तां पशंमति—

अद्वैतबाधकमभून्मम यद् द्वितीय-

मद्वैतमस्य घत बाधकमेव जातम् ॥

मोहाद् द्वितीयमवबाधकमस्य विद्या-

सामर्थ्यतोऽद्वयनिवर्हणमद्वितीयम् ॥ ५६ ॥

अद्वैतबाधकमिति । इदानीमपि पूर्ववदेव द्वैतमेवाद्वैतबा-
धकं किञ्च स्यादित्याशङ्क्य द्वैतस्थालोकमोहबलावष्टम्भेनाद्वैतबाध-
कस्य कुत्रलत्वाद्वैतस्य तु परमार्थवस्तुवगाहिविद्यासामर्थ्यावष्टम्भेन
बलवन्वान्मैवमित्याशयेनाह । मोहादिति । अस्य अद्वैतस्य ॥ ५६ ॥

निर्मुक्तमात्मानं हृष्ट्वा पूर्वगनुभूतसंसारं स्मरन् तत्र स्वस्यो-

त्पन्नामाश्चर्यधियं प्रकृत्यति—

आश्चर्यमद्य मम भाति कथं द्वितीयं

नित्ये निरस्तनिरतिरलाजियचित्प्रकाशे ॥

आर्षात्पुरेति किमिमाः श्रुतयो न पूर्वं

येन द्वितीयममवत्तिमिरप्रसूतम् ॥ ५७ ॥

आश्चर्यमिति । किमत्राश्चर्यं वस्तुतः उक्तरूपे परात्पन्प-

ज्ञानाद् द्वैतस्वानर्थापत्तेरित्याशङ्क्याज्ञाननिवर्तकत्ववधीजनने नि-

रपेक्षकारणेषु वेदान्तवाक्येष्वनादिमिद्वेषु ज्ञानाभावादज्ञाना-
नुवृत्त्या द्वैतानुवृत्तेरित्येवमदप्यश्रयमेवेत्याह । किमिमा इति । ५७॥

इदानीं पूर्वं श्रुतिवाक्येषु मत्स्वप्नव्यव्यतिरेकाभ्यां तत्त्व-
बोधोपाभावे कारणं निश्चित्याज्ञानादि सम्भावयन्नाश्रयार्थं यजति ।

त्वत्पादपङ्कजसमाश्रयणं विना मे

सन्नप्यसन्नैव परः पुरुषः पुरामीत् ।

त्वत्पादपद्मयुगलाश्रयणादिदानीं

नासीन्न चास्ति न भविष्यति भेदबुद्धिः ॥५८॥

त्वत्पादपङ्कजेति । पूर्वं ममारं निर्वेदपूर्वकं त्वाहशु-
रूपमत्त्वभावात्तत्स्वपि वेदान्तवाक्येषु गुरुगदेशाधीनतत्त्वबोधा-
भावादज्ञानार्थिनद्वैताभिनिवेशेनद्वैतं परमार्थं मदप्यमत्कल्पमभूत्,
इदानीं तु गुरुममादलब्धतत्त्वबोधेनाद्वैतात्मनश्चमेव सदास्ति भ्रा-
न्तिमात्रसिद्धं तु द्वैतं कालत्रयेऽप्यसदिति निश्चितमित्यर्थः ॥५८॥

आत्मन् मातरस्य लामस्याभावाच्च मापितृवो गुरोस्तद्-
नुरूपमत्युपकाराभावाद्भक्तिपुरःसरं गुरुपासनमेव यावदायुर्मया
कार्यम्, तावतापि ततोपो भवेदित्यभिप्रेत्याह—

यस्मात् कृपापरवशो मम दुश्चिकित्सं

संसाररोगमपनेतुमसि प्रवृत्तः ॥

त्वत्पादपङ्कजरजः शिरसा दधान-

स्त्वामाशरीरपतनादहमप्युपासे ॥५९॥

यस्मात्कृपेति ॥ ५९ ॥

साधिकाारविषयमयोजनां स्वकृतिमुपमंहरन् तस्या मुमुक्षु-
भिरुपादेयतां सूचयन् तस्याः सान्त्वयमंशामाह—

संचेषशारीररुमेव मेतत्

कृतं परिव्राजकमुक्तिहेतुः ॥

गुरुप्रसादान् परिलभ्य तत्त्वं

अपीशिरस्तत्त्वनियेदनाय ॥ ६० ॥

संक्षेपेति । ६० ॥

ता कृति मद्गामाम्पेन स्तुयन् तस्या मद्गलं पार्थयते—

अधिरलपदपङ्क्तिः पद्मनाभस्य पुण्या

चरणकमलधूलिग्राहिणी भारतीगम ॥

चनतरमुपघानं श्रेयसः श्रोतृसंघात्

सुरसरिदिव मद्यो मार्ष्टु माङ्गल्यहेतुः ॥६१॥

अधिरलेति । नानावृत्तात्मकत्वाद्बहुविधपदविन्पामक्रम-

वतीत्यर्थः । पद्मनाभस्य चरणकमलधूलिग्राहिणी श्रोतृसंघात्

श्रेयस उपसंघानं मार्ष्टु इत्यन्वयः ॥६१॥

ग्रन्थस्य माम्प्रदायिकत्वं दर्शयितुं गुरोः स्वस्य च नामनि-
र्दिशन्ग्रन्थोत्पत्तिकल्लं दर्शयति—

श्रीदेवेश्वरपादपङ्कजरजःसंपर्कपूताशयः

सर्वज्ञात्मगिराङ्कितां मुनिवरः संक्षेपशारीरकम् ॥

चक्रे सज्जनबुद्धिवर्द्धनामेदं राजन्यवंशे नृपे

श्रीमत्पञ्चतशासने मनुकृत्यादित्ये सुवं शासति ॥६२॥

श्रीदेवेश्वरेति ॥६२॥

अनेऽपि भगवन्नमस्काररूपं मङ्गलमाचरति—

भुजङ्गमाङ्गशाधिने विहङ्गमाङ्गगामिने ॥

तुङ्गमाङ्गभेदिने नमो रथाङ्गचारिणे ॥६३॥

इति श्रीसर्वज्ञात्ममुनिविरचिते संक्षेपशारीरके फललक्षणं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भुजङ्गपादोऽसि ॥ ६३ ॥

इह योऽस्ति विमोक्षयन् मन परमानन्दघन सनातनः ।

गुणदोषभृदेप एव नमृणतुल्यो यदयं स्वयं जनः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राज्जनार्थश्रीविदेश्वरमेरुस्वतीश्रीपादाशिष्यमधु-

सूदनमरुस्वतीवृत्ताया संक्षेपशारीरकटीकाया चतुर्थोऽध्यायः ॥

समाप्तं भायं भन्य । शुभमस्तु सर्वजगताम् ।